

UDK 39: 391.7

**QARAQALPAQ XALQÍ ÓNERMENTSHILIK HÁM ÚY-JAY QURÍLÍSI MÁSELELERINIŇ
IZERTLENIWI****Abdullayev M. A.***Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

Oraylıq Aziya xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqı xojalıǵında ónermentshilik tarmaǵı áyyemnen ayırıqsha orın tutqan. Ğárezsizlik jıllarında da bul taraw óziniń bırıńǵı dástúrleriniń bir bólegin saqlap qaldı. Qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı xojalıǵı balıqshılıq, sharıwashılıq hám diyqanshılıq bolsa-da, ónermentshilik de olardıń turmısında sezilerli iz qaldırǵan taraw esaplanadı. Házirgi kúnde de óziniń áhmiyetin joǵaltpaǵan kesteshilik, tiginshilik, zergerlik, temirshilik, qara úy qurıw, aǵashqa oyıp naǵıs salıw, terini qayta islew sıyaqlı ónermentshilik túrleri qıyın siyasiy jaǵdayǵa qaramastan rawajlanıwda dawam etti.

Usını ayırıqsha aytıp ótiw kerek, 1991-1993-jıllarda Qaraqalpaqstan qalalarındaǵı zamanagóy etnomádeniy processler izertlew obyektiye aylandı. Tariyxshı-etnograflardıń aldında Ğárezsizlik jıllarında sovet húkimeti ideologiyasınan Ğárezsiz bolǵan maǵlıwmatlardı toplaw hám onı analizlew wazıypası turar edi. Eń birinshi náwbette, ózine say ózgesheliklerge iye bolǵan qaraqalpaq ónermentshiligin úyreniw izertlewshilerdiń tiykarǵı máselelerinen birine aylanadı.

Dáslep, qaraqalpaq xalıq ónermentshiligin úyrengen tariyxshı A.Utemisov tarawǵa tiyisli bir qansha izertlewlerdi ámelge asıradı [1:108]. Onıń izleniwleri nátiyjesinde ásirler dawamında qalıplesip kelgen qaraqalpaq ónermentshiligi haqqında jańa maǵlıwmatlar ilimiy aylanısqa kirgizildi. Atap aytqanda, qaraqalpaqlardıń ónermentshiligi áwladtan-áwladqa ótip, awıl xojalıǵı quralları, suw kóteriwshe qurılımlar, transport quralları, kiyim-kenshek, úy-ruwzgershilik asbapları hám taǵı basqalar menen támiyinlep, bir pütün ekonomikada tiykarǵı orın tutqan. Qaraqalpaqlarda ónermentler: temirshiler – *temirshi usta* yaki *shoiynshı*, ustalar – *aqash usta*, etikshiler – *etikshi*, qalpaqshılar – *malaqayshı*, moynalı kiyimler tigiwshiler – *monshı*, zergerler – *zerger* hám basqalar bolǵan. Toqıwshılıq, gilemdozlıq, kiyizdozlıq menen háyeller shuǵıllanǵan.

XX ásir baslarında sanaattıń rawajlanǵanına qaramastan, ónermentshilik hám turmıshlıq ónermentshilik óz jumısın dawam ettirdi. Aytıw kerek, qaraqalpaq ónermentleri hámıyshe yaki derlik hamme waqıtta buyırtpa tiykarında jumıs islegen hám diyqanshılıq menen baylanısların joǵaltpaǵan. Ónermentlerge ózleriniń miynetleri ushın, ádette, natura kórinisinde – qaramal yamasa olardı islep shıǵarıw ushın zárúr bolǵan shiyki zat retinde haqı tólegen; aqsha kemnen-kem isletilgen. Sonday-aq, ayırım jerlerde ónermentlerge haqı tólewdiń kóbinese, arxaikalıq kórinisi saqlanıp qalǵan: usta awıl jámaátiniń aǵzası esaplanǵan hám awıl xalqına xızmet kórsetiw ushın jámaát oǵan ónimniń bir bólegin ajratqan [2:71-72].

Usınıń menen birge, onıń miyneti ushın haqı muǵdarı, ádette, awıl aqsaqalı tárepinen belgilenedi. A.Utemisov temirshiler miynetin sáwlelendirip, qaraqalpaqlarda temirshilik ázelden bar bolǵanlıǵın ayırıqsha aytıp ótedi. Qaraqalpaqlarda temirshilik kásibi atadan balaǵa yaki ákeden inige miyras bolıp qalǵan, bazıda temirshi óziniń eń jaqın - tuwısqanları shańaraǵınan shákirt alǵan. Ónermentshilik boyınsha shınıǵıwları tamamlanǵannan soń, xalfa úyde ustazı ushın máresim ótkeredi. Bul máresimge molla, awıldıń basqa ustaları, jası úlken kekseler miret etilgen. Molla duasın oqıp bolǵannan keyin, ustaz shákirtine usta sipatında óz aldına islewı ushın *pátıya* bergen.

Haywanlar hám sharıwashılıq menen baylanıslı kásip hám de ónerlerge tiyisli maǵlıwmatlar N.A.Tleubergenovanıń maqalasında qısqa kórsetip ótilgen bolıp, izertlewshi 2001-2002-jıllarda Qaraqalpaqstanńıń túrli rayonlarında alıp barılǵan dala izertlewleri materialları tiykarında ilimiy jumıs alıp barǵan [3:97-99]. Maqalada terini aslaw, júnnen material toqıw, gilemdozlıq, otaw ushın kiyiz hám basqa da materiallardı tigiw, toqıwshılıq sıyaqlı óner túrleri, bul ónerlerdiń ózine say táreplerin hám de qońsı xalıqlardan parıqları ashıp berilgen.

Sonday-aq, áyyemnen qaraqalpaqlar geometriyalıq naǵıslar tiykarında iyne yamasa jipek jip járdeminde paxtadan qolda tigilgen materialǵa kishkene krest formasındaǵı kesteler tikken. Bul usıl *shiris-naǵıs* dep atalǵan. Tariyxshı-etnograf ilimpaz A.Allamuratov tárepinen alıp barılǵan izertlewlerinde XX ásirdiń sońǵı shereginde qaraqalpaq milliy kesteshiligi bir qansha keń kólemde úyreniledi [4:45-46]. Tigúwshiniń shıraylı bezekleri hár qıylılıǵına mawıtqa sheńber tárizli shıńır keste tigininiń túsiriliwi arqalı erisilgen. Bul ónimniń shetleri qolda toqılǵan tasma menen, sonday-aq, oralǵan jipekten islengen shashaq penen bezetilgen. Házirgi kúnde de ónermentler tikken kesteler menen tiykarınan, háyeller lıpası, sonday-aq, bas kiyim, lıpas, kapyushonlı kókirek fartuǵı, keń shapanlar bezetilgen. Bir neshe jıllar dawamında ózi tárepinen islengen kelinlik sarpası, óziniń uzın tunıkası (*kók-kóylek*), kókirekke shekem túsip turatuǵın bas kiyimi (*qızıl kiymeshek*), “*dubılǵa*” kelinniń táji (*sáwkele*)lerinde sáwlelengen kesteshilik durdanaları menen ayırıqsha ajralıp turadı. Bul taraw boyınsha Ğárezsizlik jıllarında Z.I.Kurbanova izertlewlerdi dawam ettiredi.

Toy ushın kelin shapan hám postın ushın jenseler, lıpas hám keń shapanlar ushın jaǵalar, sonday-aq, qayınene ushın sawǵalar (*keń shapan – aq jegde*) hám kúyew bala ushın (*shapan hám postın ushın tumarlar, shay ushın bel qapshıǵı*), mayda úy ruwzigershilik buyımları (*shayneke uslaǵış, otaw ushın tumarlar*) hám basqada zatlar ushın kesteler toqıǵan.

Ayaq kiyim hám olardıń túrleri, ózine say ózgeshelikleri dástúriy kiyimlerdiń tiykarǵı elementlerinen esaplanadı. Ayaq kiyim adamlarǵa hár túrli klimatlarǵa, landshaftlarǵa hám túrli xojalıq jumıslarına biyimlesiwe múmkinshilik tuwdırdı. Kiyimlerdiń áyyemgi elementlerinen esaplanatuǵın qaraqalpaqlardıń dástúriy ayaq kiyimi óziniń sırtqı kórinisinde aymaǵımızda bolıp ótken hár túrli mádeniy processlerdiń tásinin ózinde sawlelendiren. Ulıwma alǵanda, ayaq kiyimlerdiń ózgerip, rawajlanıwın, aymaǵımızdaǵı etnikalıq hám integracion processlerdi úyreniwde tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Izertlewshiler bul tarawdı da shetlep ótpedi. Atap aytqanda, ayaq kiyim tayarlaw dástúri hám texnikası Z.I.Kurbanova tárepinen izertlendi [5:132-135, 52-53, 33-36, 48-53, 64-76]. XIX - XX ásir baslarında, qaraqalpaqlarda zergerlik kórkem-óneri rawajlangan. Olar tiykarınan háyellar bezekleri (sırǵalar, bilekjüzikler, júzikler, kókirek bezekleri hám taǵı basqalar), erkekler belbewleri, sonday-aq, er hám attıń er-turmanı ushın bezekler hám taǵı basqa da zatları jasaǵan. Ónermentlerdiń altın hám gúmis menen islengen buyımlarına talap kúshli bolǵan.

XIX ásir aqırı – XX ásir baslarında derlik hár bir úlken awıldın óziniń zergerleri bar edi. Xalıqtıń zergerlik buyımlarına bolǵan talabı kúshli edi, sonıń ushın buyırtpashı óziniń buyırtpasınıń orınlanıwı ushın ayırım waqıtlarda bir neshe ay kútiwine tuwrı keler edi. Zergerdiń ónimlerindegi *parıqlar* áhmiyetsiz bolǵan – ádette, túrli ónermentler bir qıylı zergerlik buyımların jasaǵan, qanday da bir túrge qanıgelespegen edi. Ustadan úyreniw ushın júdá uzaq waqıt kerek bolǵan, ayırım waqıtlarda 10 jılǵa shekem kerek bolar edi. Sonıń ushın qaraqalpaq ustaları múmkinshiligi bolsa, óziniń balası yamasa jaqın tuwısqanınıń balasın jas waqtınan baslap qıyın bolǵan ónermentshilikke úyretiwge umılǵan [6:27-28].

Qaraqalpaq xalıqı dástúriy mádeniyatınıń fundamental máselelerin islep shıǵıw zamanagóy ilimiy izertlewlerdiń jetekshi baǵdarlarınan biri bolıp qaldı. Bul mashqala sheńberinde burınnan kiyatırǵan qaraqalpaq úy-jay qurılısı óziniń túrli kórinislerinde rawajlanbaqta: qıytaq jer hám sharbaq, otaw, qurılısı hám dizayn, arxitekturalıq dekoraciya, ishki tártip hám úydiń ishki bólegin bezew sıyaqlı baǵdarlarda izertlewler kózge taslanadı. 1995-jılda N.A.Tleubergenovanıń qaraqalpaqlardıń materiallıq mádeniyatına tiyisli maqalası baspadan shıqtı. Maqala óziniń hár tárepleme analizlengen menen ajırılıp turadı. Birinshi nábette, qaraqalpaqlardıń otawına tiyisli derek hám ádebiyatlar tariyxıtanıwshılıǵınıń analizi, soń olardıń ózbek (O.Suxareva, A.Pisarchik, K.Zadixina), qırǵız (K.Antipina), túrkmen (G.P.Vasileva), qazaq (A.Margulan) hám noǵay (S.Gadjiyeva) úylerinen parıqları haqqında evolyucion maǵlıwmatlar keltirilgen. Jumıstıń tiykarın bolsa, 1989-1994-jıllarda Xojeli, Taxtakópir, Shimbay rayonları hám Nókis qalasınan toplanǵan dala materialları quraydı.

N.A.Tleubergenova qaraqalpaq otawına tiyisli izertlewlerin dawam ettirip, basqa maqalasında qaraqalpaqlardıń otaw menen baylanıslı máresimleri hám diniy isenimlerin úyrenen. 1996-jılda N.A.Tleubergenova tárepinen qaraqalpaq otawına arnalǵan nábettegi, úshinshi maqalası baspadan shıqtı. Bul maqala óz waqtında T.A.Jdanko, A.S.Morozova, U.Shalekenov hám basqalardıń miynetlerinde sawlelengen maǵlıwmatlardı qayta analizlew, ózgerislerdi anıqlaw, dástúriylik hám basqa Oraylıq Aziya xalıqları menen uqsas táreplerin úyreniw ushın xızmet etti. 1997-jılda N.A.Tleubergenova óziniń qaraqalpaq úylerine arnalǵan izertlewlerin dawam ettirip, úy-jay qurılısı menen baylanıslı úrip-ádetler hám ırmlardı úyreniwge arnalǵan maqalasın baspadan shıǵardı [7:104-109, 101-110, 93-101, 129-130]. Maqalada izertlewshi tárepinen úy ushın kerekli bolǵan jerdi anıqlaw, úy qurıwdı baslawdan aldın ótkeriletuǵın túrli máresimler, úyge kiriw esigi qaysı tárepe qarap turıwı, úydi bezewde paydalanılatuǵın hár túrli ornamentler toplamı, qurılısta paydalanılatuǵın ónimler hám olardıń kelip shıǵıwı, qullası, qaraqalpaqlardıń úy qurılısı menen baylanıslı barlıq máresimlerdi jámlep, analizlep bere alǵan.

Ye.Ye.Kalbanova tárepinen jazılǵan Ámúwdáryanıń tómengi aǵımında jaylasqan ural kazakları úy-jayları haqqındaǵı maqalası da qońsı xalıqlar menen qaraqalpaqlardıń turaq jayların salıstırmalı úyreniwde ayrıqsha bolıp esaplanadı [8:142-144]. Maqalada dástúriy otawlardıń qurılısı texnikası, isletiletuǵın ónimlerdiń túrleri, bezew hám buyımlardı ornalastrıw processı, olardıń diniy áhmiyeti ashıp berilgen bolıp, kazak hám qaraqalpaqlar ortasında etnomádeniy jaqınlıq anıqlaw hám izertlewde paydalı esaplanadı.

XIX – XX ásir baslarında qaraqalpaqlardıń Ámúwdáryanıń tómengi aǵımındaǵı mákan jayları hám dástúriy turaq jayları X.E.Esbergenov miynetlerinde kórip shıǵılǵan [9:278]. Ol qaraqalpaqlardıń dástúriy turaq jayınıń kelip shıǵıwı hám evolyuciyasın analiz etti, xalıqtıń jasaw punktleriniń túrlerin klassifikaciyaladı, stacionar hám kóshpe turaq jaylarǵa sholiw berdi, qurılıs penen baylanıslı úrip-ádet hám máresimlerdi kórip shıqtı.

Qurılıstı baslawdan burın, N.A.Tleubergenovanıń aytıwı boyınsha, úydiń iyesi awıl aqsaqalların mired etedi hám olar oǵan qaysı jerden, qaysı waqıtta úy qurıwdı másláhát beredi. Shańaraqtıń párawanlıǵı menen baylanıslı bolǵan qurılıs materialların tańlaw da júdá zárúr esaplanadı. Qaraqalpaqlardıń isenimine muwapıq, sársenbi, piyshenbi yaki shenbi kúnleri úy qurıwdı baslaǵan maqul. Qurılatuǵın úy ushın orın, waqıt hám qurılıs materialın tańlaw menen baylanıslı máresimler hám sıyınlıqlar adamlardıń ómiri, salamatlıǵı hám párawanlıǵın saqlawǵa qaratılǵan simvolikalıq háreketler bolıp, bul shańaraqlıq úyge haqıqıy hám qıyalıy qawıp-qáterlerdiń kirip keliwine jol qoymaw bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq úyiniń etnikalıq-mádeniy táreplerin esapqa alıp, izertlewshi bul turaq jay ekenligin ayrıqsha atap ótedi.

Bul bir tárepten, dáslepki tariyxıy dáwirlerge tiyisli áyyemgi úrip-ádet hám dástúrlerdi saqlap qalǵan bolsa, ekinshi tárepten, turaqlı túrde jetilistirip barılıp atır. Turaq jaydıń ózgeriwi kóplegen sebepler menen belgilenedi: tabiyǵıy-geografiyalıq jaǵdaylar, fermer xojalıqlarınıń túrleri, sociallıq dúzim, turmıslıq hám diniy isenimler. Sonıń ushın onıń izertlewleri tariyxıy rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında etnogenez, etnikalıq mádeniyat, xalıqlar tariyxı, jámiyetlik turmısı, mádeniy hám kúndelikli baylanısları máselelerin kórsetip beriwı múmkin. Házirgi kúnde qara úy 3 basqısha qurıladı –

dáslep, kerege (ağashтан islengen qara úydiń qabırǵası), onnan keyin shańaraq (qara úydiń tóbesi), sońǵı basqısh uwıq (tirgek) dep ataladı. Shańaraq – qara úydiń eń tiykarǵı bólegi bolıp, ol gumbezsimaq sheńberden ibarat. Shańaraqtıń ortasına iyilip islengen eki qatarlı yarım dóńgelek ağash “toǵın” dep atalatuǵın predmet ornatıladı. Tap usı predmet – toǵın qara úydi basqa xalıqlardıń otawlarınan ajratıp turadı. Qara úydiń jáne bir bólegi “ergenek”, yaǵnıy “esik” dep ataladı. Onı basqa usta isleydi. Ergenek oyıp islengen naǵıslar menen bezetiledi hám qızıl reńge boyaladı.

Qara úydiń 6, 8, 12 qanatlı túrleri bar. 5 qanatlı úyler kem ushırasadı. Ádette, 6 qanat úyler jas shańaraqlar ushın arnawlı túrde islengen. 8 qanatlı úyler bolsa shańaraqtaǵılardıń sanı kóbeygeninen soń soǵılǵan. Eń iri – 12 qanatlı úy awıldıń sırtındaǵı “Másláhát (keńes) tóbe”ge islenip, onda ağalar, yaǵnıy biyler hám bekler el-júrt taǵdiri menen baylanıslı tiykarǵı máselelerdi sheshiw ushın jiynalısqan. Qara úydiń bezek buyımlarınıń barlıǵı qolda islengen, yaǵnıy órmekte toqılǵan. Kiyiz tiykarınan qoy, al arqan bolsa túye júninen tayarlanǵan [10:101-109, 129-130]. Qaraqalpaqlardıń ónermentshiligin etnografiyalıq úyreniw boyınsha ǵárezsizlik jıllarındaǵı materiallardıń tolıq bolmaǵanlıǵına qaramastan qaraqalpaq ustalarınıń texnika hám buyımlarınıń metall hám ağashqa qayta islew beriw sıyaqlı tarawdıń ózine say ekenligi hám áne usınday jetekshi tarmaqlardıń tereń, kóp asirlik dástúrlerin baqlaw múmkinshiligin berdi.

Juwmaqlap aytqanda, izertlewler Oraylıq Aziya xalıqlarınıń salıstırmalı miynet kónlikpesin, texnologiyasın, ónim xarakterin analizlew, qaraqalpaq ónermentleri, sonday-aq, ónermentshilik penen baylanıslı bolǵanlar diniy isenimler, úrip-ádetler hám máresimler, qaraqalpaqlardıń ekonomikalıq tájiriyesi hám mádeniyatınıń kóplegen elementleri basqa xalıqlardıń ekonomikalıq hám mádeniy dástúrleri menen uqsas hám ulıwma táreplerin ashıp beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Утемисов А. Каракалпақлардың өнер-кәсіптері. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1991. – 108 б.
2. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки: краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней. – Т.: ЎзССР Фан, 1971. – С. 71-72.
3. Тлеубергенова Н.А. Ремесла и промыслы каракалпаков, связанные с животноводством (XIX – нач. XX в.) // Вестник ККО АН РУз., 2004. №3-4. – С. 97-99.
4. Алламуратов А. Каракалпақская народная вышивка. – Нукус: “Қарақалпақстан”, 1977. – С. 45-46.
5. Курбанова З.И. Традиционная обувь каракалпаков (конец XIX - первая четверть XX вв.) // Вестник ККО АН РУз. – Нукус. 2016. – С. 132-135. Usı avtor. Фотоальбом А.Л.Мелкова, как источник изучения этнографии каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. 2000. №2. – С. 52-53. Usı avtor. Традиционные верования и представления каракалпаков, связанные с одеждой и украшениями // Вестник антропологии. 2016. №3. – С. 64-73. Usı avtor. Традиционный мужской костюм каракалпаков, конец XIX - конец XX вв. // Проблемы востоковедения. Уфа, 2016. №2. – С.48-53. Курбанова З.И., Давлетияров М.М. Каракалпақский ак жегде // Вопросы истории и археологии западного Казахстана. 2013. №2. – С. 33-36.
6. Утемисов А. Каракалпақлардың өнер-кәсіптері. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1991. – 108 б.
7. Тлеубергенова Н.А. Истоки традиционного деления внутреннего пространства юрты каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. – №3. – Нукус, 1996. – С. 93-101. Usı avtor. Некоторые обряды и верования каракалпаков связанные с юртой // Вестник ККО АН РУз. – №4. – Нукус, 1995. – С. 101-110. Usı avtor. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз., 1997. №5. – С. 129-130. Usı avtor. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник ККО АН РУз. – №2. 1995. – С. 104-109.
8. Калбанова Е.Е. Традиционное жилище уральских казаков низовьев Амударьи // Вестник ККО АН РУз., 1998. №2.
9. Есбергенов Х.Е. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте. // В кн.: Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: 2000. – 278. с.
10. Тлеубергенова Н.А. Некоторые обряды и верования, связанные с юртой. – М. – С. 101-109. Usı avtor. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз., 1997. №5. – С. 129-130.

Annotatsiya. Bul maqalada Oraylıq Aziya xalıqlarınıń arasında óziniń etnografiyalıq ózgeshelikleri menen ayrıqsha ajralıp turıwshı qaraqalpaq xalqınıń ǵárezsizlik jıllarındaǵı milliy ónermentshilik túrleri hám úy-jay qurılısı tariyxıtanıwshılıǵı haqqında pikir júrgiziledi. Sonday-aq, ǵárezsizlik jıllarında tarawǵa tiyisli jazılǵan maqalalar, ilimiy jumıslar, monografiyalar usı waqıtqa shekemgi izertlew maǵlıwmatları menen salıstırmalı úyreniledi.

Gilt sózler: kesteshilik, tiginshilik, zergerlik, temirshilik, otaw qurıw, ağash oyıp naǵıs soǵıw, terini qayta islew, temirshi usta, shoyınshı, ağash usta, etikshi, malaqayshı, monshı, zerger.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo xalqlari orasida o'zining etnografik xususiyati bilan alohida ajralib turuvchi qoraqalpoq xalqining mustaqillik yillarida milliy hunarmandchilik turlari va uy-joy qurilishi tarixshunosligi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, mustaqillik yillarida sohaga oid yozilgan maqolalar, ilmiy ishlar, monografiyalar avvalgi tadqiqot ma'lumotlari bilan qiyosan o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kashtachilik, tikuvchilik, zargarlik, temirchilik, o'tov yasash, yog'och o'ymakorligi, teriga ishlov berish, temirchi usta, cho'yinchi, yog'och ustasi, etikchi, malaqaychi, monshi, zargar.

Аннотация. В данной статье отражена историография народных промыслов и жилищного строительства в годы независимости каракалпацкого народа, выделяющегося своими этнографическими особенностями среди народов Средней Азии. Также сравнительно изучаются статьи, научные труды, монографии, написанные в этой области в годы независимости, с данными исследований.

Ключевые слова: вышивка, портняжное дело, ювелирное дело, кузнечное дело, изготовление юрт, резьба по дереву, кожевенное дело, кузнец, мастер по дереву, сапожник, малакайши, монши, ювелир.

Abstract. This article reflects on the historiography of national crafts and housing construction in the years of independence of the Karakalpak people, who are distinguished by their ethnographic features among the peoples of Central Asia. Also, the articles, scientific works, monographs written in the field during the years of independence are comparatively studied with research data.

Key words: embroidery, tailoring, jewelry, blacksmithing, yurt making, wood carving, leather work, blacksmith, wood craftsman, shoemaker, malakayshi, monshi, jeweler.

УДК 517.9

ПОСТРОЕНИЕ РЕШЕНИЯ КВАЗИЛИНЕЙНОГО СВЯЗАННОГО УРАВНЕНИЯ ВАН-ДЕР ПОЛЯ-ДЮФФИНГА

Елгондиев К.К.

Каракалпакский государственный университет

Уравнение вида

$$\frac{d^2x}{dt^2} + \omega^2 x = \mu(1-x^2) \frac{dx}{dt} + \lambda x^3, \quad (1)$$

где μ, λ являются некоторыми параметрами, называется уравнением Ван-дер Поля-Дюффинга [3, 4, 5].

При $\lambda = 0$ и $\mu = \varepsilon > 0$ малый параметр это уравнение называют квазилинейным уравнением Ван-дер Поля, а в случае, когда $\lambda = \varepsilon > 0$ и $\mu = 0$ квазилинейным уравнением Дюффинга. Эти случаи детально изучены с помощью асимптотических методов нелинейной механики в [1, 2].

В данной работе рассмотрена задача о существовании асимптотического решения уравнения (1) в предположении, что $\mu = \lambda = \varepsilon > 0$ малый параметр и колебательная система описывается квазилинейным дифференциальным уравнением

$$\frac{d^2x}{dt^2} + \omega^2 x = \varepsilon(1-x^2) \frac{dx}{dt} + \varepsilon x^3. \quad (2)$$

Уравнение (2) называем квазилинейным связанным уравнением Ван-дер Поля-Дюффинга.

При отсутствии малых возмущений, т.е. при $\varepsilon = 0$, колебания в системе будут чисто гармоническим

$$x(t) = a \cos \psi \quad (3)$$

с постоянной амплитудой и равномерно вращающимся фазовым углом:

$$\frac{da}{dt} = 0, \quad \frac{d\psi}{dt} = \omega \quad (\psi = \omega t + \varphi)$$

(амплитуда a и фаза φ колебания будут постоянными по времени величинами, зависящими от начальных условий).

Наличие нелинейного возмущения ($\varepsilon \neq 0$) приводит к появлению в решении уравнения (1) обертонов, обуславливает зависимость мгновенной частоты $\frac{d\psi}{dt}$ от амплитуды, а также может вызвать систематическое увеличение и уменьшение амплитуды колебаний в зависимости от притока или поглощения энергии возмущающими силами $F(x, \frac{dx}{dt}) = \varepsilon(1-x^2) \frac{dx}{dt} + \varepsilon x^3$. Все эти эффекты возмущения исчезают в предельном случае ($\varepsilon = 0$).

Принимая все это во внимание, согласно [1], общее решение уравнения (2) будем искать в виде разложения

$$x = a \cos \psi + \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k u_k(a, \psi) \quad (4)$$

в котором $u_k(a, \psi)$, $k=1, 2, \dots$ являются периодическими функциями угла ψ с периодом 2π , а величины a и φ как функции времени определяются из системы дифференциальных уравнений:

$$\begin{cases} \frac{da}{dt} = \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k A_k(a) \\ \frac{d\psi}{dt} = \omega + \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k B_k(a) \end{cases} \quad (5)$$

Таким образом, задача построения общего решения уравнения (2) приводится к задаче подбора соответствующих выражений для функций

$u_k(a, \psi)$, $A_k(a)$, $B_k(a)$, $k=1, 2, \dots$ так чтобы выражение (4), в которое вместо a и ψ будут подставлены функции времени, определенные уравнениями (5), оказалась бы решением исходного квазилинейного уравнения (2).

Как только эта задача будет решена и будут найдены явные выражения для коэффициентов разложений, стоящих в правых частях (4) и (5), вопрос об интегрировании уравнения (2) сводится к задаче об интегрировании

системы уравнений (5) с разделяющимися переменными, допускающему исследование с помощью хорошо известных приемов.

Определение коэффициентов разложений (4) и (5) не представляет принципиальных затруднений, однако ввиду быстрого усложнения формул практически обычно находят лишь два-три первых члена и останавливаясь на этих членах стороят приближения первого второго и т.д. порядка. Практическая применимость метода определяется не свойствами сходимости рядов в (4),(5), а их асимптотическими свойствами при $\varepsilon \rightarrow 0$. Далее для однозначности определения коэффициентов разложений (3), (4) наложить на них условия отсутствия первой гармоники в выражениях $u_j(a, \psi)$, $j = 1, 2, \dots$, т.е. определяют эти периодические функции фазового угла так, чтобы выполнялись равенства

$$\int_0^{2\pi} u_j(a, \psi) \cos \psi d\psi = 0, \quad \int_0^{2\pi} u_j(a, \psi) \sin \psi d\psi = 0, \quad j = 1, 2, \dots \quad (6)$$

Принятие этих условия с физической точки зрения означает, что в качестве величины A выбирается полная амплитуда первой основной гармоники колебания.

Теперь для определения подходящих выражений для функций $u_k(a, \psi)$, $A_k(a)$, $B_k(a)$, $k = 1, 2, \dots$ с учетом условий (6) дифференцируем дважды правую часть (4) в силу системы (5) и подставляя результат дифференцирования в уравнение (2), получим

$$\begin{aligned} & \varepsilon \left(-2\omega A_1 \sin \psi - 2\omega a B_1 \cos \psi + \omega^2 \frac{\partial^2 u_1}{\partial \psi^2} + \omega^2 u_1 \right) + \\ & + \varepsilon^2 \left[\left(A_1 \frac{dA_1}{da} - a B_1^2 - 2\omega a B_2 \right) \cos \psi - \left(2\omega A_2 + 2A_1 B_1 + a A_1 \frac{dB_1}{da} \right) \sin \psi \right] + \\ & + \varepsilon^2 \left(2\omega A_1 \frac{\partial^2 u_1}{\partial a \partial \psi} + 2\omega B_1 \frac{\partial^2 u_1}{\partial \psi^2} + \omega^2 \frac{\partial^2 u_2}{\partial \psi^2} + \omega^2 u_2 \right) + \varepsilon^3 \dots = \\ & = \varepsilon \left(-a\omega \sin \psi + a^3 \omega \cos^2 \psi \sin \psi + a^3 \cos^3 \psi \right) + \varepsilon^2 \left(A_1 \cos \psi - a B_1 \sin \psi + \omega \frac{\partial u_1}{\partial \psi} - \right. \\ & \left. - a^2 A_1 \cos^3 \psi + a^3 B_1 \sin \psi \cos^2 \psi - a^2 \omega \cos^2 \psi \frac{\partial u_1}{\partial \psi} + (2a^2 \omega \sin \psi \cos \psi + 3a^2 \cos^2 \psi) u_1 \right). \end{aligned}$$

Теперь приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях ε , а затем при одинаковых гармониках с учетом условия (6), имеем

$$A_1(a) = \frac{a}{2} - \frac{a^3}{3}, \quad B_1(a) = -\frac{3a^2}{8}. \quad (7)$$

Подставляя в систему (5) найденные выражения для A_1 и B_1 , получим систему

$$\begin{cases} \frac{da}{dt} = \varepsilon \left(\frac{a}{2} - \frac{a^3}{8} \right), \\ \frac{d\psi}{dt} = \omega - \varepsilon \frac{3a^2}{8}. \end{cases}$$

Решения этой системы, удовлетворяющее начальным условиям $a(0) = a_0$, $\psi(0) = \psi_0$ имеет вид

$$a(t) = \frac{2a_0 \exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right)}{\sqrt{4 + a_0^2 \left(\exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right) - 1 \right)}}, \quad \psi(t) = \psi_0 + \frac{3}{2} \ln \left| 1 + \frac{a_0^2}{4} \left(\exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right) - 1 \right) \right|. \quad (8)$$

С помощью (8) асимптотическое решение уравнения (2) в первом приближении записываем в виде

$$x(t) = \frac{2a_0 \exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right)}{\sqrt{4 + a^2 \left(\exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right) - 1 \right)}} \cos \left(\omega t + \psi_0 + \frac{3}{2} \ln \left| 1 + \frac{a_0^2}{4} \left(\exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right) - 1 \right) \right| \right)$$

Для получения улучшенного первого приближения решив уравнение

$$\frac{\partial^2 u_1}{\partial \psi^2} + u_1 = \frac{a^3}{4\omega} \sin 3\psi + \frac{a^3}{4\omega^2} \cos 3\psi$$

с помощью метода Фурье, имеем

$$u_1(a, \psi) = -\frac{a^3}{32\omega^2} \cos 3\psi - \frac{a^3}{32\omega} \sin 3\psi. \quad (9)$$

Асимптотическое решение уравнение (2) в улучшенном первом приближении записывается в виде $x(t) = a(t) \cos \psi(t) + \varepsilon u_1(a, \psi)$, где функций $a(t)$, $\psi(t)$, $u_1(a, \psi)$ определены формулами (8), (9) соответственно.

Следовательно доказана утверждение.

Теорема. Пусть функций $u_k(a, \psi)$, $k=1, 2, \dots$ 2π -периодичны по ψ , дважды непрерывно дифференцируемы по всем своим аргументам. Тогда при выполнении условия (6) асимптотическое решение уравнения (2) существует и в улучшенном первом приближении задается формулой $x(t) = a(t) \cos \psi(t) + \varepsilon u_1(a, \psi)$, где функций $a(t)$, $\psi(t)$, $u_1(a, \psi)$ представляются формулами (8), (9) соответственно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боголюбов Н.Н., Митропольский Ю. А. Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний. Москва. Наука, 1974. 440 с.
2. Митропольский Ю.А. Метод усреднения в нелинейной механике. Киев. Наукова думка, 1974. 440 с.
3. Кузнецов А. П., Станкевич Н.В., Тюрюкина Л. В. Связанные осцилляторы Ван-дер Поля-Дюффинга: Фазовая динамика и компьютерное моделирование // Известия вузов «ПНД», – 2008. Т. 16, №4. – С. 101-135.
4. Кандрашов Р.Е. К исследованию систем двух уравнений Дюффинга-Ван дер Поля // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2011, №4(5), – С. 2258-2259.
5. Новикова Е.Р. Осциллятор Ван-дер Поля-Дуффинга с эффектом эрдитарности // Вестник Краунц. Физико, математические науки, 2017, №2(18), – С. 65-75.
6. Елгондиев К.К., Роговченко Ю.В. О применении метода усреднения для исследования дифференциальных уравнений с импульсным воздействием: Сб. науч. тр. Ин-та математики АН УССР. “Асимптотические решения нелинейных уравнений с малым параметром”. – Киев, 1991. – С. 32–36.

Аннотация. Рассмотрена задача построения асимптотического решения квазилинейного связанного уравнения Ван-дер Поля-Дюффинга с помощью асимптотического метода Крылова-Боголюбова-Митропольского. Асимптотическое решение уравнения Ван-дер Поля-Дюффинга построено в первом и в улучшенном первом приближении к точному решению.

Ключевые слова: асимптотические методы, квазилинейные уравнения, малый параметр, порождающая система, приближения, улучшенные приближения, асимптотические решения.

VAN-DER POLL-DYUFFING BOĞLANGAN KVAZICHIZIQLI TENGLAMASINING ECHIMINI QURISH

Annotatsiya. Van-der Poll-Dyuffing boğlangan kvazichiziqli tenglamasining asimptotik echimining mavjudligi masalasi echilgan va bunday echim Krilov-Bogolyubov asimptotik usuli erdamida qurilib tenglamaning aniq echimiga birinchi yaqshilangan yaqinlashushda ezilgan.

Kalit soʻzlar: asimptoti usullar, kvazichiziqli tenglama, kichik parameter, doratuvchi sistema, yaqinlashish, yuaqshilangan yaqinlashish, asimptotik echim.

Abstract. The problem of constructing an asymptotic solution of the quasilinear coupled van der Pol-Duffing equation using the asymptotic Krylov-Bogolyubov-Mitropolsky method is considered. The asymptotic solution of the van der Pol-Duffing equation is constructed in the first and improved first approximations to the exact solution.

Keywords: asymptotic methods, quasilinear equations, small parameter, generating system, approximations, improved approximations, asymptotic solutions.

STIRLING'S FORMULA

Xudaybergenov T. SH.

Assistant of the “Mathematical analysis” department

1. INTRODUCTION. Our goal is to prove the following asymptotic estimate for $n!$, called Stirling's formula.

Theorem 1.1. That is, $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n!}{(n^n / e^n) \sqrt{2\pi n}} = 1$.

Example 1.2. Set $n=10$: $n=10$: $10!=3628800$ and $(10^{10} / e^{10}) \sqrt{2\pi(10)} = 3598695.61.....$ The difference

between these, around 30104, is rather large by itself but is less than 1% of the value of $10!$. That is, Stirling's approximation for $10!$ is within 1% of the correct value.

Stirling's formula can also be expressed as an estimate for $\log(n!)$: $\log(n!)$: $n!$

$$\log(n!) = n \log n - n + \frac{1}{2} \log n + \frac{1}{2} \log(2\pi) + \varepsilon_n, \text{ where } \varepsilon_n \rightarrow 0 \text{ as } n \rightarrow \infty. \quad (1.1)$$

Example 1.3. Taking $n=10$, $\log(10!) \approx 15.104$ and the logarithm of Stirling's approximation to $10!$ is approximately 15.096, so $\log(10!)$ and its Stirling approximation differ by roughly 0.008.

Before proving Stirling's formula we will establish a weaker estimate for $\log(n!)$ than (1.1) that shows $n \log n$ is the right order of magnitude for $\log(n!)$. After proving Stirling's formula we will give some applications and then discuss a little bit of its history. Stirling's contribution to Theorem 1.1 was recognizing the role of the constant $\sqrt{2\pi}$.

2. WEAKER VERSION

Theorem 2.1. For all $n \geq 2$, $n \log n - n < \log(n!) < n \log n$, so $\log(n!) \sim n \log n$.

Proof. The inequality $\log(n!) < n \log n$ is a consequence of the trivial inequality $n! < n^n$. Here are three methods of showing $n \log n - n < \log(n!)$.

Method 1: A Riemann sum approximation for $\int_1^n \log x dx$ using right endpoints is $\log 2 + \dots + \log n = \log(n!)$, which overestimates, so $\log(n!) > \int_1^n \log x dx = n \log n - n + 1$.

Method 2: The power series expansion of e^n is $\sum_{k=0}^{\infty} n^k / k!$. Comparing e^n to the n th term in the series gives us $e^n > n^n / n!$, so $n! > n^n / e^n$. Therefore $\log(n!) > n \log n - n$.

Method 3: For all $k \geq 1$, $e \geq (1 + 1/k)^k$. Multiplying this over $k=1, 2, \dots, n-1$, we get $e^{n-1} > n^{n-1} / (n-1)! = n^n / n!$, so $n! > n^n / e^{n-1}$. Thus $\log(n!) > n \log n - n + 1$. Dividing through the inequality $n \log n - n < \log(n!) < n \log n$ by $n \log n - n$, we obtain $n \log n - n < \log(n!) < n \log n$, so $\log(n!) \sim n \log n$.

We won't use Theorem 2.1 in the proof of Theorem 1.1, but it's worth proving Theorem 2.1 first since the approximations $\log(n!) \approx n \log n - n$ or $\log(n!) \approx n \log n$ are how Stirling's formula is most often used in science. Large factorials occur when counting arrangements of gas particles or quantum field theory.

Remark 2.2. In the proof of Theorem 2.1, the first and third methods lead to upper bounds on $\log(n!)$ that are sharper than $n \log n$. By the first method, using left endpoints implies $\int_1^n \log x dx > \log(n-1)! = \log(n!) - \log n$, which leads to $\log(n!) < n \log n - \log n + 1$.

(We can do slightly better with the trapezoid approximation, which is the average of the left endpoint and right endpoint approximations. It tells us, since $\log x$ is concave down, that

$$\int_1^n \log x dx > \frac{1}{2} (\log(n!) + \log(n-1)!) = \log(n!) - \frac{1}{2} \log n, \quad \text{so} \quad \log(n!) < n \log n - \frac{1}{2} \log n + 1$$

$\log(n!) < n \log n - \frac{1}{2} \log n + 1$. By the third method, the upper bound $e < (1 + 1/k)^{k+1}$ multiplied over

$k=1,2,\dots,n-1$ leads to $e^{n-1} < n^n / (n-1)! = n^{n+1} / n!$ $e^{n-1} < n^n / (n-1)! = n^{n+1} / n!$, so $\log(n!) < n \log n - n + \log n + 1$.

3. PROOF OF STIRLING'S FORMULA

Any proof of Stirling's formula needs to bring in a formula that involves π . One such formula, which Stirling knew, is

the Wallis product $\frac{\pi}{2} = \frac{2}{1} * \frac{2}{3} * \frac{4}{3} * \frac{4}{5} * \frac{6}{5} * \frac{6}{7} * \dots$

Another formula is the evaluation of the evaluation of the Gaussian integral from probability theory:

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} / 2 dx = \sqrt{2\pi}$$

This integral will be how $\sqrt{2\pi}$ enters the proofs of Stirling's formula here, and another idea from probability theory will also be used in the proof.

To prove Stirling's formula, we begin with Euler's integral for $n!$.

Theorem 3.1 (Euler). For $n \geq 0$,

$$n! = \int_0^{\infty} x^n \cdot e^{-x} dx.$$

Proof. We will use induction and integration by parts. The case $n=0$ direct calculation:

$$\int_0^{\infty} e^{-x} dx = -e^{-x} \Big|_0^{\infty} = 0 - (-1) = 1. \text{ If } n! = \int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx \text{ for some } n, \text{ then}$$

$$\int_0^{\infty} x^{n+1} e^{-x} dx = \int_0^{\infty} u dv \qquad \int_0^{\infty} x^{n+1} e^{-x} dx = \int_0^{\infty} u dv$$

Where $u = x^{n+1}$ $u = x^{n+1}$ and $dv = e^{-x} dx$ $dv = e^{-x} dx$. Then $du = (n+1)x^n dx$ $du = (n+1)x^n dx$ and

$v = -e^{-x}$, so

$$\int_0^{\infty} x^{n+1} e^{-x} dx = uv \Big|_0^{\infty} - \int_0^{\infty} v du = -\frac{x^{n+1}}{e^x} \Big|_0^{\infty} + \int_0^{\infty} (n+1)e^{-x} x^n dx = \lim_{b \rightarrow \infty} \frac{b^{n+1}}{e^b} + 0 + (n+1) \int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx = (n+1) \int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx = (n+1) \int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx$$

Which by induction is $(n+1)n! = (n+1)!$.

Let's consider the graph of $y = x^n e^{-x}$ for $x \geq 0$. By calculus, the graph has a maximum at $x = n$ and inflection points at $x = n + \sqrt{n}$ and $x = n - \sqrt{n}$. In Figure 1 is $1 \leq n \leq 4$.

These graphs, for larger n , look somewhat like bell curves from probability theory. In probability, the density function of a normal random variable X with mean μ and standard deviation σ has its maximum at $\sigma \mu$ and inflection points at $\mu + \sigma$, $\mu + \sigma$ and $\mu - \sigma$, and the random

STIRLING'S FORMULA

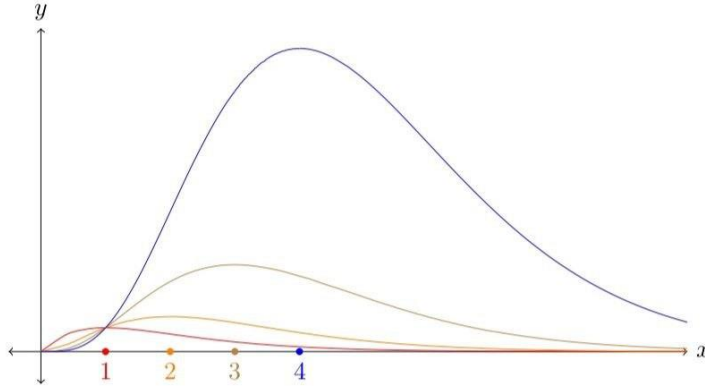

FIGURE 1. Plot of $y = x^n e^{-x}$ for $1 \leq n \leq 4$.

Variable $n \rightarrow \infty$ $Z = (X - \mu) / \sigma$ is then normal with mean 0 and standart deviation 1. Considering the analogy $\mu \leftrightarrow n$ $\mu \leftrightarrow n$ and $\sigma \leftrightarrow \sqrt{n}$ $\sigma \leftrightarrow \sqrt{n}$, make the change of variables $t = (x - n) / \sqrt{n}$ in Euler's integral for $n!$. This sends $x = n$ to $t = 0$ and $x = n \pm \sqrt{n}$ to $t = \pm 1$, so

$$n! = \int_0^\infty x^n e^{-x} dx = \int_{-\sqrt{n}}^\infty (n + \sqrt{n}t)^n e^{-(n + \sqrt{n}t)} \sqrt{n} dt = \frac{n^n \sqrt{n}}{e^n} \int_{-\sqrt{n}}^\infty \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^n e^{-\sqrt{n}t} dt.$$

The terms extracted out of the integral in (3.2) are exactly what appears in Stirling's formula except for the factor $\sqrt{2\pi}$, so to prove Stirling's formula we will show

$$\left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^n e^{-\sqrt{n}t} = e^{\frac{t^2}{2}}$$

$$\text{as } \sqrt{2\pi}, \text{ for each } t, \text{ and then } \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^n e^{-\sqrt{n}t} = \left(\left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^{\sqrt{n}}\right)^{\sqrt{n}} e^{-\sqrt{n}t} \approx (e^t)^{\sqrt{n}} e^{-\sqrt{n}t} = 1$$

$$\int_{-\sqrt{n}}^\infty \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^n e^{-\sqrt{n}t} dt \rightarrow \int_{-\infty}^\infty e^{-t^2/2} dt \stackrel{(3.1)}{=} \sqrt{2\pi}$$

as $n \rightarrow \infty$.

Remark 3.2. There are two proofs of Stirling's formula in [3] [3] using a sequence of random variables X_n with mean n and standart deviation $\sqrt{n}$, and the change off variables $T_n = (X_n - n) / \sqrt{n}$. This same change of variables, in the form $t = (x - n) / \sqrt{n}$, is used without motivation in the non-probabilistic proofs of Stirling's formula in [17] and [18].

To prove (3.3) requires some care. If we handwave, as $n \rightarrow \infty$

$$\left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^n e^{-\sqrt{n}t} = \left(\left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^{\sqrt{n}}\right)^{\sqrt{n}} e^{-\sqrt{n}t} \approx (e^t)^{\sqrt{n}} e^{-\sqrt{n}t} = 1,$$

wich is wrong. The mistake is that although $\left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^{\sqrt{n}} \rightarrow e^t$ as $n \rightarrow \infty$, it is not true after raising both sides to the $\sqrt{n}$ power that $\left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}}\right)^{\sqrt{n}}$ behaves like $e^{\sqrt{nt}}$: approximately equal numbers need not remain approximately equal when raised to a large power.

To write the integral in (3.2) over the whole real line, set

$$f_n(t) = \begin{cases} 0 & \text{if } t \leq -\sqrt{n} \\ \left(1 + t/\sqrt{n}\right)^n e^{-\sqrt{nt}}, & \text{if } t \geq -\sqrt{n} \end{cases}$$

so $n! = \left(n^n \sqrt{n} / e^n\right) \int_{-\infty}^{\infty} f_n(t) dt$. $n! = \left(n^n \sqrt{n} / e^n\right) \int_{-\infty}^{\infty} f_n(t) dt$. Figure 2 is a plot of $y = f_n(t)$ for $1 \leq n \leq 4$ (solid) compared to $y = e^{-t^2/2}$ (dashed). The graphs suggest that as $n \rightarrow \infty$, $f_n(t) \rightarrow e^{-t^2/2}$.

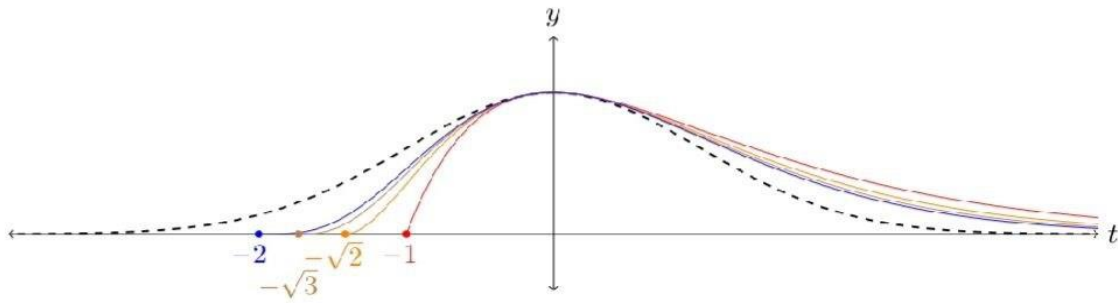

FIGURE 2. Plot of $|f_n| = f_n$ for $1 \leq n \leq 4$ and $y = e^{-t^2/2}$.

Theorem 3.3. For each $t \in \mathbb{R}$, $f_n(t) \rightarrow e^{-t^2/2}$ as $n \rightarrow \infty$.

Proof. We will show $\log f_n(t) \rightarrow -t^2/2$ as $n \rightarrow \infty$. Since t is fixed in the limit calculation, we can focus on n that large relative to $|t|$. For $\sqrt{n} > |t|$, i.e., $n > t^2$, we

$$\text{have } \log f_n(t) = \log \left(\frac{(1 + t/\sqrt{n})^n}{e^{\sqrt{nt}}} \right) = n \log \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}} \right) - \sqrt{nt}$$

For $n > 4t^2$, $|t/\sqrt{n}| < 1/2$. We have $\log(1+x) = x - x^2/2 + O(|x|^3)$ for $|x| \leq 1/2$, so

$$\log(f_n(t)) = \left(\frac{t}{\sqrt{n}} - \frac{(t/\sqrt{n})^2}{2} + O((t/\sqrt{n})^3) \right) n - \sqrt{nt} = -\frac{t^2}{2} + O(t^3/\sqrt{n}).$$

As $n \rightarrow \infty$, the O -term tends to 0, so the limit is $-t^2/2$.

To deduce from Theorem 3.3 that, which would finish the proof of Stirling's formula by (3.4), we use the dominated convergence theorem: what is a positive integrable function on $\mathbb{R}$ dominating $|f_n| = f_n$ for all n ? By Figure 2, one such function should be

$$g(t) = \begin{cases} e^{-t^2/2}, & \text{if } t < 0 \\ f_1(t), & \text{if } t \geq 0 \end{cases} = \begin{cases} e^{-t^2/2}, & \text{if } t < 0 \\ (1+t)e^{-t}, & \text{if } t \geq 0 \end{cases}$$

which is positive and integrable on $\mathbb{R}$. To prove $0 \leq f_n(t) \leq g(t)$ for all n and t , it's obvious for $t \leq -\sqrt{n}$ since $f_n(t) \leq g(t)$ if $t > -\sqrt{n}$, take logarithms:

$$\log f_n(t) = n \log \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}} \right) - \sqrt{nt} \leq \log g(t) = \begin{cases} -t^2/2, & \text{if } -\sqrt{n} < t \leq 0, \\ \log(1+t) - t, & \text{if } t \geq 0. \end{cases}$$

STIRLING'S FORMULA

Case 1: $\log f_n(t) \leq -t^2/2$ for $-\sqrt{n} < t \leq 0$.

We will show the difference $\log f_n(t) + \frac{t^2}{2} = n \log \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}} \right) - \sqrt{nt} + \frac{t^2}{2}$

$\log f_n(t) + \frac{t^2}{2} = n \log \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}} \right) - \sqrt{nt} + \frac{t^2}{2}$ for $-\sqrt{n} < t \leq 0$ is increasing, so the fact that it vanishes at $t=0$

implies it is negative for $-\sqrt{n} < t \leq 0$. The derivative of (3.5) is

$$\frac{n}{1+t/\sqrt{n}} \frac{1}{\sqrt{n}} - \sqrt{n} + t = \frac{t^2}{t+\sqrt{n}}, \quad \frac{n}{1+t/\sqrt{n}} \frac{1}{\sqrt{n}} - \sqrt{n} + t = \frac{t^2}{t+\sqrt{n}},$$

which is positive for $-\sqrt{n} < t \leq 0$ since the numerator and denominator are both positive.

Case 2: $\log f_n(t) \leq \log(1+t) - t$ for $t \geq 0$. This is trivial for $n=1$, since $\log f_1(t) = \log(1+t) - t$ for $t \geq 0$. Thus we can take $n > 1$. We will show

$$\log(1+t) - t - \log f_n(t) = \log(1+t) - t - n \log \left(1 + \frac{t}{\sqrt{n}} \right) + \sqrt{nt}$$

for $t \geq 0$ is increasing so the fact that it vanishes at $t=0$ implies it is positive for $n \geq 2$

$t > 0$. The derivative of (3.6) is

$$\frac{1}{1+t} - 1 - \frac{n}{1+t/\sqrt{n}} \frac{1}{\sqrt{n}} + \sqrt{n} = \frac{(\sqrt{n}-1)t^2}{(t+1)(t+\sqrt{n})},$$

which is positive since the numerator and denominator are positive when $t > 0$ and $n \geq 2$.

Our proof of Stirling's formula is now complete.

Remark. Similar to the proof that $f_n(t) \leq g(t)$, we can prove what is suggested by Figure 2: $f_{n+1}(t) < f_n(t)$ for $t > 0$ and $f_{n+1}(t) > f_n(t)$ for $-\sqrt{n} < t < 0$, so $f_n(t) \rightarrow e^{-t^2/2}$ as $n \rightarrow \infty$ from below for $t < 0$ and from above $f_n(t) \rightarrow e^{-t^2/2}$ for $t > 0$. (At $t=0$ we have $f_n(0)=1$ for all n .) For $t > -\sqrt{n}$, both $f_n(t)$ and $f_{n+1}(t)$ are positive and

$$\frac{d}{dt} (\log f_{n+1}(t) - \log f_n(t)) = -\frac{t\sqrt{n+1}}{t+\sqrt{n+1}} + \frac{t\sqrt{n}}{t+\sqrt{n}} = \frac{(\sqrt{n}-\sqrt{n+1})t^2}{(t+\sqrt{n})(t+\sqrt{n+1})},$$

which is negative for $t > -\sqrt{n}$ except for being $t > -\sqrt{n}$ at $t=0$, so $\log(f_{n+1}(t)/f_n(t))$ is decreasing for $t > -\sqrt{n}$. Since $f_{n+1}(0)/f_n(0)=1$, we get $f_{n+1}(t)/f_n(t) > 1$ for $-\sqrt{n} < t < 0$ and $f_{n+1}(t)/f_n(t) < 1$ for $t > 0$.

4. APPLICATIONS OF STIRLING'S FORMULA

Example 4.1. The probability that flipping a fair coin $2n$ times results in exactly n heads and n tails is $\binom{2n}{n} \left(\frac{1}{2}\right)^{2n}$.

What is a good estimate for the size of this number? Writing $\binom{2n}{n}$ as $\frac{(2n)!}{n!n!} = \frac{(2n)!}{n!^2}$, by Stirling's formula

$$\binom{2n}{n} \sim \frac{\left((2n)^{2n} / e^{2n}\right) \sqrt{2\pi(2n)}}{(n^n / e^n)^2 (2\pi n)} = \frac{2^{2n}}{\sqrt{\pi n}},$$

so $\binom{2n}{n} \left(\frac{1}{2}\right)^{2n} \sim 1 / \sqrt{\pi n}$. This probability decays to 0 like $1 / \sqrt{n}$.

This same calculation occurs in the theory of random walks. Suppose a person moves around the d -dimensional lattice $\mathbb{Z}^d$ by jumping from any point to one of its $2d$ neighboring points (differing in one coordinate by ± 1), with a move in each of the $2d$ directions being equally likely. If such a random walk starts at the origin, will it return to the origin infinitely often is 1, while for $d \geq 3$ this probability is 0. In picturesque language, a drunkard who stumbles away from a bar by walking along a road or in a street grid is almost surely going to come back to the bar, but if he can fly ($d=3$) then

it's no longer certain that he'll return. The key to this result on random walks is that $\sum_{n \geq 1} 1/n^{d/2}$ diverges for $d=1$ and 2,

and converges for $d \geq 3$. To see the connection to the coin problem above, consider a random walk on $\mathbb{Z}$ (that is, $d=1$). If a person starting at 0 takes steps left and right by 1 unit with probability $1/2$ each, then the probability the person returns to 0 after $2n$ steps (it's impossible to return 0 after an odd number of steps) is the probability of taking n left

steps and n right steps, so the probability is $\binom{2n}{n} \left(\frac{1}{2}\right)^{2n}$. The asymptotic estimate $1 / \sqrt{\pi n}$ from Stirling's formula tells us

that the sum of these probabilities over all n diverges because $\sum_{n \geq 1} 1/\sqrt{n}$ diverges, and this divergence leads to probability

1 that such events (returning to 0) occur infinitely often. Stirling's formula can also be used to analyze random walks in $\mathbb{Z}^d$ when $d \geq 2$.

Example 4.2. Let's determine the number of digits in $100!$. The number of digits in a positive integer N is $\lceil \log_{10}(N) \rceil + 1$, so we want compute $\lceil \log_{10}(100!) \rceil + 1$. From (1.1),

$$\log_{10}(100!) = \frac{\log(100!)}{\log(10)} \approx \frac{100.5 \log(100) - 100 + \frac{1}{2} \log(2\pi)}{\log(10)} \approx 157.96$$

To pin down the approximation well enough to be sure that $\lceil \log_{10}(100!) \rceil$ is 157 (and not 158), we use a sharper form of Stirling's formula having upper and lower bounds:

$$1 < \frac{n!}{(n^n / e^n) \sqrt{2\pi n}} < e^{1/12n}.$$

Taking logarithms,

$$0 < \log_{10}(n!) - \frac{(n+1/2)\log n - n + (1/2)\log(2\pi)}{\log 10} < \frac{1}{12n \log 10}.$$

Let S_n be the term subtracted from $\log_{10}(n!)$ above. Since $1/(12n \log 10) \leq 1/12 \log 10 \approx .036 < 1$, $\lceil \log_{10}(n!) \rceil$ is either $\lfloor S_n \rfloor$ or $\lfloor S_n \rfloor + 1$.

Taking $n=100$, the difference between $\log_{10}(100!)$ and S_{100} is bounded above by $\frac{1}{1200 \log 10} \approx 0.00036$. Since $S_{100} \approx 157.96$ differs from its nearest integer by more than .00036, $\lceil \log_{10}(100!) \rceil = 157$ and thus $100!$ has 158 digits. In a similar way, $1000!$ has 2568 digits and $10000!$ has 35660 digits.

Since $1/(12n \log 10) \rightarrow 0$, heuristically we expect $\lceil \log_{10}(n!) \rceil = \lfloor S_n \rfloor$ most of the time, but in rare instances an integer falls between $\lceil \log_{10}(n!) \rceil$ and S_n . The first n where this happens, making $\lceil \log_{10}(n!) \rceil$ equal to $\lfloor S_n \rfloor + 1$ rather than $\lfloor S_n \rfloor$, is the 13-digit number $n = 6,561,101,970,383$. See [8].

Example 4.3. For each positive integer n , the volume V_n of the unit ball in R^n is $\pi^{n/2} / \Gamma(n/2 + 1)$, where $\Gamma(t) = \int_0^\infty x^{t-1} e^{-x} dx$ for $t > 0$, so $n! = \Gamma(n+1)$. In one, two, and three dimensions the number V_n is 2, π and $(4/3)\pi$, which is increasing. But for large n , V_n actually tends to 0. (In fact V_n is increasing for $1 \leq n \leq 5$ and decreasing for $n \geq 5$.)

For even n , $V_n = \pi^{n/2} / (n/2)!$ so by Stirling's formula $V_n \sim \left(\frac{2\pi e}{n}\right)^{n/2} \frac{1}{\sqrt{\pi n}}$, which tends to 0 as $n \rightarrow \infty$. The same asymptotic estimate holds for odd n using an extension of Stirling's formula to the Γ -function.

STIRLING'S FORMULA

Example 4.4. The Bernoulli numbers B_n are defined by $x / (e^x - 1) = \sum_{n \geq 0} (B_n / n!) x^n$.

They begin as

$$B_0 = 1, B_1 = -\frac{1}{2}, B_2 = \frac{1}{6}, B_3 = 0, B_4 = -\frac{1}{30}, B_5 = 0, B_6 = \frac{1}{42}, B_7 = 0, \dots$$

For odd $n > 1$, $B_n = 0$. This sequence is important in number theory (values of the Riemann zeta-function and early work on Fermat's last theorem depend on them), topology (counting exotic spheres), and numerical analysis (the Euler-Maclaurin summation formula). Initial data suggest B_n is small for even n , but is misleading: $|B_n| \rightarrow \infty$. For instance, $|B_{20}| \approx 529$ and $|B_{100}|$ has 79 digits before the decimal point. Using Stirling's formula and the Riemann zeta-function, we will give an asymptotic estimate on how large the even-indexed Bernoulli numbers are.

For $s > 1$, the Riemann zeta-function, $\zeta(s) = \sum_{n \geq 1} 1/n^s$ converges and Euler gave a formula for it at positive even integers: for each positive integer k ,

$$\zeta(2k) = \frac{(2\pi)^{2k} |B_{2k}|}{2(2k)!} \quad \zeta(2k) = \frac{(2\pi)^{2k} |B_{2k}|}{2(2k)!}.$$

As $s \rightarrow \infty$ we have $\zeta(s) \rightarrow 1$, so as $k \rightarrow \infty$ Stirling's formula tells us

$$|B_k| = \frac{2(2k)! \zeta(2k)}{(2\pi)^{2k}} \sim \frac{2(2k)!}{(2\pi)^{2k}} \sim \frac{2(2k/e)^{2k} \sqrt{2\pi(2k)}}{(2\pi)^{2k}} = 4\sqrt{\pi k} \left(\frac{k}{\pi e}\right)^{2k}.$$

Thus $|B_{2k}|$ tends to ∞ very rapidly as $k \rightarrow \infty$.

5. HISTORY OF STIRLING'S FORMULA

Stirling's formula first arose from correspondence between Stirling and DeMoivre in the 1720s about DeMoivre's work on approximating a binomial distribution by a normal distribution. DeMoivre had essentially discovered the Central Limit Theorem is nowadays proved without Stirling's formula, and for special types of probability distribution it leads to proofs of Stirling's formula

[7], [15], [20].

What DeMoivre showed in his work on approximating a binomial distribution was that $\binom{2n}{n} \frac{1}{2^{2n}} \approx 2.168 \frac{(1-1/2n)^{2n}}{\sqrt{2n-1}}$, with 2/168 being an approximation to a constant that DeMoivre could express only as an infinite series. For large n , $(1-1/2n)^{2n} \approx 1/e$ and $\sqrt{2n-1} \approx \sqrt{2}\sqrt{n}$, so DeMoivre's approximation is essentially $(2.168/\sqrt{2e})/\sqrt{n}$. Stirling found the «true» value of 2.168 to be $e\sqrt{2/\pi}$, which turns DeMoivre's approximation into $1/\sqrt{\pi n}$, as we found in Example 4.1.

Stirling's treatment of approximations to $\log(n!)$ appeared in his book *Methodus Differentialis* [22], as Example 2 after Proposition 28. An English translation is in [23, pp.149-151]. Stirling's contribution to the asymptotic estimate for $\log(n!)$ that is named after him is in the identification of the constant in the formula as $\frac{1}{2}\log(2\pi) = \log\sqrt{2\pi}$ (without proof). How did he realize the constant involves π ? According to [13, p.481], Stirling tabulated $\log(n!)$, interpolated the sequence to factorials of half-integers, and observed agreement of $(-1/2)! \text{ with } \sqrt{\pi}$ to 10 decimal places. Tweddle [23, p.271] suggests Stirling found the link with π through recognizing it in a numerical approximation or by a skillful use of the Wallis product for π . In any case, DeMoivre proved $\binom{2n}{n} \frac{1}{2^{2n}} \sim \frac{1}{\sqrt{\pi n}}$ using the Wallis product for π in his book *Miscellanea Analytica* [6]. A discussion of DeMoivre's work on this problem is in [13, Chap.24].

Stirling's formula in the form $\log(n!) = n \log n - n + \frac{1}{2} \log(n) + \log \sqrt{2\pi} + \varepsilon_n$, where $\varepsilon_n \rightarrow 0$ as $n \rightarrow \infty$, can be refined to an asymptotic expansion called Stirling's series that replaces $\log(n!) \varepsilon_n$ with a series in powers of $\prod_{n \geq 1} (1 - x^2/n^2) = \sin(\pi x)/(\pi x) \frac{1}{n}$. This expansion is due to DeMoivre; a version using a series in powers of $\frac{1}{n + \frac{1}{2}}$ was found earlier by Stirling [12].

Here is a summary of different ways that proofs of Stirling's formula bring in π

- (1) The Wallis product for $\frac{\pi}{2}$: [5], [10].
- (2) The Gaussian integral: [3], [7], [11], [14], [15], [16], [19], [20], [21], [24]
- (3) In [1, Sect. 2.5, Chap. 5], the proof uses the formula $\Gamma(z)\Gamma(1-z) = \frac{\pi}{\sin(\pi z)}$
- (4) In [2, p. 24] the proof uses $\Gamma(\frac{1}{2}) = \sqrt{\pi}$
- (5) In [4], the proof uses $\sqrt{n}/2^{n-1} = \prod_{k=1}^n \sin(k\pi/2n)$.
- (6) In [9], π comes from the formula $\prod_{n \geq 1} (1 - x^2/n^2) = \sin(\pi x)/(\pi x)$.

REFERENCES

1. L.Ahlfors, Complex Analysis, 3rd ed., McGraw-Hill, New York, 1979.
2. E.Artin, The Gamma Function, Holt, Reinhart, Winston, New York, 1964.
3. C.R. Blyth and P.K.Pathak, "A Note on Easy Proofs of Stirling's formula," Amer. Math. Monthly 93 (1986), 376-379.
4. R.B. Burckel, "Stirling's formula via Riemann Sums", College Math. Journal 37 (2006), 300-307.
5. A.J. Coleman, "A simple proof of Stirling's formula", Amer Math.Monthly 58 (1951), 334-336.
6. A.DeMoivre, *Miscellanea Analytica*, London,1730.
7. P.Diaconis and D. Freedman, "An Elementary Proof of Stirling's formula", Amer.Math.Monthly 93 (1986), 123-125.
8. N.D. Elkies, <http://mathoverflow.net/question/191170/how-good-is-kamenetskys-formula-for-the-number-of-digits-in-n-factorial>.
9. W.Feller, "A Direct Proof of Stirling's Formula," Amer. Math. Monthly 74 (1967), 1223-1225.
10. D.Fowler, "The Factorial Functions: Stirling's Formula," Math. Gazette, 84 (2000), 42-50.
11. C. L. Frenzen, "A New Elementary Proof of Stirling's Formula," Math. Magazine 68 (1995), 55-58.
12. J. Gélinais, Original proofs of Stirling's series for $\log(n!)$, <https://arxiv.org/abs/1701.06689>.
13. A.Hald, A History of Probability and Statistics and their Applications before 1750, Wiley, New York, 1990
14. W.K. Hayman, "A Generalisation of Stirling's Formula", J. Reine Angew. Math., 196 (1956), 67-95.
15. R.A. Khan, "A probabilistic proof of Stirling's Formula", Amer.Math.Monthly 81 (1974), 366-369.
16. G. Marsaglia and J.C.W. Marsaglia, "A New Derivation of Stirling's Approximation to n!", Amer.Math.Monthly 97 (1990), 826-829.
17. R.Michel, "On Stirling's Formula", Amer.Math.Monthly 109 (2002), 388-390.
18. R.Michel, "The (n+1)-th proof of Stirling's formula", Amer.Math.Monthly 115 (1956) 844-845.
19. J.M.Patin, "A very short proof of Stirling's formula", Amer.Math.Monthly 96 (1989), 41-42.
20. M.A.Pinsky, "Stirling's Formula via the Poisson Distribution", Amer.Math.Monthly 114 (2007), 256-258
21. D.Romik, "Stirling's Approximation for n!: the Ultimate Short Proof?", Amer.Math.Monthly 107 (2000), 556-557.
22. J. Stirling, *Methodus Differentialis: sive Tractatus de Summatione et Interpolatione Serierum Infinitarum*, London, 1730.

23. I.Tweddle, James Stirling's *Methodus Differentialis*: An Annotated Translation of Stirling's Text, Springer-Verlag, London, 2003.
24. C.S.Wong, "A Note on the Central Limit Theorem," Amer.Math.Monthly **84** (1977), 472.

SANNIŇ PÚTIN HÁM BÓLSHEK BÓLEGI QATNASQAN TEŇLEMELERDI SHESHIW USILLARI

Satniyazova I.Q., Seypullaev J.X.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

*"Matematika pání barshe anıq pánlerdiń tiykari.
Bu lpándi jaqsı bilgen bala aqıllı, keń pikirleytuǵın
bolıp ósedi, qálegen tarawda tabıslı islep ketedı".*

SH.M. MIRZIYOYEV

Ilim hám texnikanıń zamanagóy tarmaqlarınıń tez pát penen rawajlanıwı jámiyetimizdegi barlıq tarawlarǵa óziniń unamlı tásirin tiygizbekte. Bul tarawlardıń negizinde matematika iliminiń tutqan ornı ayrıqsha, yaǵnıy turmısta ushırasatuǵın hárqanday máseleni matematikalıq tilge ótkeriw arqalı qoyılǵan máseleni sheshiw ushın matematikalıq qurallardıń barlıq imkaniyatların qollaw múmkinshiligi kelip shıǵadı hám bul bir qansha qolaylı.

Sońǵı jıllarda Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tárepinen bilimlendiriw hám ilim tarawlarına úlken itibar qaratılmaqta. 2020-jıl 25-yanvar kúni Oliy Májiliske jollaǵan Múrátatnamasında hár jılı ilim hám texnikanıń bir neshe baslı baǵdarların rawajlandırıw haqqında aytıp, mámleketimizde matematika 2020-jılǵı baslı baǵdarlardıń biri sıpatında belgilengen edi. Sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 7-maydaǵı №4708-sanlı "Matematika tarawında bilimlendiriw sapasın asırıw hám ilimiy izertlewlerdi rawajlandırıw boyınsha ilájlar haqqında" qararı menen mektep oqıwshıları arasında Al-Xorezmiy atındaǵı respublika hám aymaqlıq olimpiadalarǵa ótkerip barıw tapsırması belgilengen edi [1]. Bugini kúnde respublikamızda mektep oqıwshıları ushın matematika pání boyınsha olimpiadalar shólkemlestiriw, olardı ótkeriw hám joqarı maman qánigelerdi tartqan halda oqıwshılardı olimpiadalarǵa tayarlaw ushın turaqlı jańa qadaǵalaw materialların islep shıǵıw, ótkerilgen olimpiadalar jeńimpazların xalıqaralıq olimpiadalarǵa tayarlaw hám qatnasıwın táminlew boyınsha birqansha jumıslar ámelge asırılmaqta.

Usıları inabatqa alıp, bul maqalada ziyrek oqıwshılardıń matematika pánine bolǵan qızıǵıwshılıǵın jáne de arttırıw hárqıylı quramalıqtaǵı standart emes maselelerdi sheshiw usılların úyretiw maqsetinde, matematikaniń áhmiyetli túsinikleriniń biri bolǵan sannıń pútin hám bólshek bólegi qatnasqan teńlemelerdi sheshiw usılların qarastırıp ótemiz.

Meyli, bizge X haqıyqiy sanı berilgen bolsın.

1-anıqlama. Qálegen X haqıyqiy sanınıń **pútin bólegi** dep, usı sannan úlken bolmaǵan eń úlken pútin sanǵa ayıladı hám $[x]$ arqalı belgilenedi, yaǵnıy

$$[x] = \max \{n \in \mathbb{Z}, n \leq x\}.$$

1-mısal. $[6] = 6$, $[2.45] = 2$, $[\sqrt{5}] = 2$, $[-4,15] = -5$.

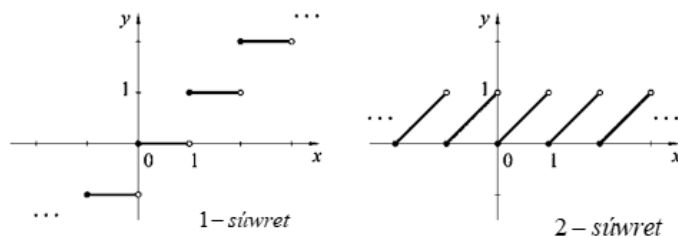
2-anıqlama. Qálegen X haqıyqiy sanınıń **bólshek bólegi** dep, usı san hám onıń pútin bóleginiń ayırmasına ayıladı hám $\{x\}$ arqalı belgilenedi, yaǵnıy $\{x\} = x - [x]$.

2-mısal. $\{10\} = 0$, $\{3,77\} = 0,77$, $\{-4,05\} = 0,95$.

Haqıyqiy sannıń pútin bólegi hám bólshek bóleginiń qásiyetlerin keltiremiz [2–6]:

1. $\forall x \in \mathbb{R}$ ushın $x = [x] + \{x\}$.
2. $\forall x \in \mathbb{R}$ ushın $0 \leq \{x\} < 1$.
3. $\forall x \in \mathbb{R}$ hám $\forall n \in \mathbb{Z}$ ushın $[x+n] = [x] + n$.
4. $\forall x \in \mathbb{R}$ hám $\forall n \in \mathbb{Z}$ ushın $\{x+n\} = \{x\}$.
5. $\forall x_1, x_2, \dots, x_n \in \mathbb{R}$ ushın $[x_1] + [x_2] + \dots + [x_n] \leq [x_1 + x_2 + \dots + x_n]$.
6. $\forall x \in \mathbb{R}$ hám $\forall n \in \mathbb{N}$ ushın $[nx] = [x] + \left[x + \frac{1}{n}\right] + \dots + \left[x + \frac{n-1}{n}\right]$ (**Ermit birdeyligi**).

Tóمندegi súwretlerde haqıyqiy sannıń pútin bóleginiń (1-súwret) hám bólshek bóleginiń (2-súwret) grafikalıq kórinisleri keltirilgen.

1-мисал. Теңлемени шешің:

$$\lceil x^2 - 5x \rceil = x + 7$$

Sheshiliwi. Berilgen teńliktiń shep tárepindegi $\lceil x^2 - 5x \rceil$ ańlatpa X tıń qálegen mánisinde pútin san ekenliginen, teńliktiń oń tárepindegi $x + 7$ sanınıń da pútin san ekenligi kelip shıǵadı. Sonlıqtan, x belgisiz pútin san boladı. Sonıń ushın, berilgen teńleme $x^2 - 5x = x + 7$ teńlemege teń kúshli boladı. Bunnan, $x^2 - 6x - 7 = 0$ teńligine iye bolamız. Bul teńlemenıń korenleri $x_1 = -1$ hám $x_2 = 7$ boladı.

Juwabı: $x_1 = -1$, $x_2 = 7$

2-мисал. Теңлемени sheshiń:

$$\left\lceil \frac{2x-1}{3} \right\rceil = \frac{x-1}{2}.$$

Sheshiliwi. Dáslep, $y = \frac{x-1}{2}$ dep belgilep alamız. Onda $x = 2y + 1$ hám bunı berilgen teńlemege aparıp qo`ysaq, onda

$$\left\lceil \frac{4y+1}{3} \right\rceil = y$$

teńligine iye bolamız, bul jerde y pútin san.

Bunnan

$$\frac{4y+1}{3} - \left\{ \frac{4y+1}{3} \right\} = y, \quad \left\{ \frac{4y+1}{3} \right\} = \frac{4y+1}{3} - y$$

Sońǵı teńlikten hám sannıń bólshek bóleginiń anıqlamasınan paydalansaq tómendegi qos teńsizlikke iye bolamız:

$$0 \leq \frac{4y+1}{3} - y < 1,$$

yaǵnıy

$$-1 \leq y < 2.$$

Bunnan, y tiń pútin san ekenligin esapqa alsaq $y_1 = -1$, $y_2 = 0$ hám $y_3 = 1$ bolıwı kelip shıǵadı. Demek, $x = 2y + 1$ bolǵanlıqtan, $x_1 = -1$, $x_2 = 1$ hám $x_3 = 3$ boladı.

Juwabı: $x_1 = -1$, $x_2 = 1$, $x_3 = 3$.

3-мисал. Теңлемени sheshiń:

$$\lceil x \rceil + \lceil 2x \rceil = 3.$$

Sheshiliwi. Tómendegi úsh jaǵdaydı qarastramız.

1. Eger $\lceil x \rceil < 1$ bolsa, onda $\lceil 2x \rceil < 2$ hám $\lceil x \rceil + \lceil 2x \rceil < 3$ boladı. Sonlıqtan, berilgen teńlemede $x < 1$ bolǵanda teńlik orınlanbaydı. Demek, berilgen teńlemenıń korenleri $[1, \infty)$ intervalda bolıwı múmkin.

2. Eger $\lceil x \rceil = 1$ bolsa, onda berilgen teńlemeden $\lceil 2x \rceil = 3 - \lceil x \rceil = 2$ bolıwı kelip shıǵadı. Sonlıqtan, $\lceil x \rceil = 1$ hám $\lceil 2x \rceil = 2$ teńliklerden

$$\begin{cases} 1 \leq x < 2 \\ 2 \leq 2x < 3 \end{cases}$$

teńsizlikler sistemasına iye bolamız. Bul teńsizlikler sistemasınıń sheshimleri kópligi $1 \leq x < \frac{3}{2}$ boladı.

3. Eger $\lceil x \rceil > 1$ bolsa, onda $\lceil 2x \rceil > 2$ hám $\lceil x \rceil + \lceil 2x \rceil > 3$ boladı. Demek, berilgen teńleme $x \geq 2$ de korenlerge iye emes. Solay etip, berilgen teńlemenıń sheshimleri $1 \leq x < \frac{3}{2}$ teńsizlikti qanaatlандıratuǵın barlıq haqıyqıy sanlar boladı.

Juwabı: $1 \leq x < \frac{3}{2}$.

4-misal. $[x] = 2\{x\} + 4$ teńlemenini sheshiń.

Sheshiliwi. Berilgen teńlemeden $\{x\} = \frac{[x]-4}{2}$ ekenligi belgili. Bunnan hám x sanınıń bólshek bóleginiń anıqlamasınan

$$0 \leq \frac{[x]-4}{2} < 1$$

teńsizligine iye bolamız. Bul teńsizlikti túrlendirsek $4 \leq [x] < 6$ teńsizligine iye bolamız. Bunnan hám $[x]$ pütün san ekenliginen, $[x_1] = 4$ hám $[x_2] = 5$ ekenligi kelip shıǵadı.

Tabılǵan $[x_1] = 4$ hám $[x_2] = 5$ mánislerdi berilgen teńlemege alıp barıp qoysaq, onda

$$\{x_1\} = \frac{[x_1]-4}{2} = 0 \text{ hám } \{x_2\} = \frac{[x_2]-4}{2} = \frac{1}{2}.$$

Demek, (1) teńlikten, $x_1 = 4 + 0 = 4$ hám $x_2 = 5 + \frac{1}{2} = 5\frac{1}{2}$.

Juwbabı: $x_1 = 4$, $x_2 = 5,5$.

5-misal. $7x - 4[x] = 3\{x\} + 8$ teńlemenini sheshiń.

Sheshiliwi. $x = [x] + \{x\}$ ekenliginen, berilgen teńleme

$$7([x] + \{x\}) - 4[x] = 3\{x\} + 8,$$

yaǵniy

$$\{x\} = \frac{8-3[x]}{4}$$

kóriniske keledi. Sonlıqtan, $0 \leq \frac{8-3[x]}{4} < 1$ boladı. Bunnan $\frac{4}{3} < [x] \leq \frac{8}{3}$ ekenligi kelip shıǵadı. Demek, anıqlama boyınsha $[x] = 2$ teńlikke iye bolamız. Buni $\{x\} = \frac{8-3[x]}{4}$ teńlikke qoysaq, onda $\{x\} = \frac{1}{2}$ ekenligi kelip shıǵadı. Sonlıqtan,

$x = [x] + \{x\} = 2 + \frac{1}{2} = \frac{5}{2}$ berilgen teńlemeniniń sheshimi boladı.

Juwbabı: $x = 2,5$.

6-misal. Teńlemenini sheshiń: $\{2\{3x\}\} = x$.

Sheshiliwi. Teńlemeniniń shep tárepi bazı-bir sannıń bólshek bólegi bolǵanlıqtan, onıń oń tárepindegi x tuń mánisi $0 \leq x < 1$ ekenligi kelip shıǵadı. Tómenдеgi altı jaǵdaydı kórip shıǵamız.

1. Meyli $0 \leq x < \frac{1}{6}$ bolsın. Onda $0 \leq 3x < \frac{1}{2}$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x\} = 6x$. Bunnan, berilgen teńlemenini $4x = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Demek, $x_1 = 0$.

2. Meyli $\frac{1}{6} \leq x < \frac{1}{3}$ bolsın. Onda $\frac{1}{2} \leq 3x < 1$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x\}$. Bunnan, $1 \leq 6x < 2$ bolǵanda $\{6x\} = 6x - 1$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenini $6x - 1 = x$ kórinisinde jazıw múmkin. Demek, $x_2 = \frac{1}{5}$ berilgen teńlemeniniń sheshimi boladı.

3. Meyli $\frac{1}{3} \leq x < \frac{1}{2}$ bolsın. Onda $1 \leq 3x < \frac{3}{2}$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x - 1$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 2\}$. Bunnan, $0 \leq 6x - 2 < 1$ bolǵanda $\{6x - 2\} = 6x - 2$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenini $6x - 2 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Lekin, bul teńlemeniniń sheshimi $x = \frac{1}{2}$ qarastırılıp atırǵan $\frac{1}{3} \leq x < \frac{1}{2}$ intervalǵa tiyisli bolmaǵanlıqtan, berilgen teńleme $\frac{1}{3} \leq x < \frac{1}{2}$ intervalda sheshimge iye emes.

4. Meyli $\frac{1}{2} \leq x < \frac{2}{3}$ bolsın. Onda $\frac{3}{2} \leq 3x < 2$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x - 1$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 2\}$. Bunnan, $1 \leq 6x - 2 < 2$ bolǵanda $\{6x - 2\} = 6x - 3$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenini $6x - 3 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Demek, $x_3 = \frac{3}{5}$ berilgen teńlemeniniń sheshimi boladı.

5. Meyli $\frac{2}{3} \leq x < \frac{5}{6}$ bolsın. Onda $2 \leq 3x < \frac{5}{2}$ ekenliginen, $\{3x\} = 3x - 2$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 4\}$ boladı. Sonlıqtan, $0 \leq 6x - 4 < 1$ bolǵanda $\{6x - 4\} = 6x - 4$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 4 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Lekin, bul teńlemenıń sheshimi $x = \frac{4}{5}$ qarastırılıp atırǵan $\frac{2}{3} \leq x < \frac{5}{6}$ intervalǵa tiyisli bolmaǵanlıqtan, berilgen teńleme $\frac{2}{3} \leq x < \frac{5}{6}$ intervalda sheshimge iye emes.

6. Meyli $\frac{5}{6} \leq x < 1$ bolsın. Onda $\frac{5}{2} \leq 3x < 3$ ekenliginen, $\{3x\} = 3x - 2$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 4\}$ boladı. Sonlıqtan, $1 \leq 6x - 4 < 2$ bolǵanda $\{6x - 4\} = 6x - 5$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 5 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Lekin, bul teńlemenıń sheshimi $x = 1$ qarastırılıp atırǵan $\frac{5}{6} \leq x < 1$ intervalǵa tiyisli bolmaǵanlıqtan, berilgen teńleme $\frac{5}{6} \leq x < 1$ intervalda sheshimge iye emes.

Juwapı: $x_1 = 0$, $x_2 = \frac{1}{5}$, $x_3 = \frac{3}{5}$, $x_4 = \frac{4}{5}$.

7-mısal. Teńlemenı sheshiń: $x = \left\lfloor \frac{x}{2} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{x+1}{2} \right\rfloor$.

Sheshiliwi. Berilgen teńlemenıń oń tarepindegi qosılıwsılar pútin mánislerdi qabıl etetuǵın bolǵanlıqtan, x pútin san bolıwı kerek. Bunnan berilgen teńlemenıń

$$\left\lfloor x \right\rfloor = \left\lfloor \frac{x}{2} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{x+1}{2} \right\rfloor, x \in \mathbb{Z}$$

teńlemege teń kúshli ekenligi kelip shıǵadı. Bul teńlemede $x = 2y$ almasıp orınlasaq, onda

$$\left\lfloor 2y \right\rfloor = \left\lfloor y \right\rfloor + \left\lfloor y + \frac{1}{2} \right\rfloor, y \in \mathbb{Z}$$

Ermit birdeyliginiń dara jaǵdayına iye bolamız. Bul teńlemenıń sheshimleri barlıq pútin sanlardan ibarat. Demek, berilgen teńlemenıń de sheshimi barlıq pútin sanlar kópliginen ibarat boladı.

Juwapı: $x \in \mathbb{Z}$.

8-mısal. Teńlemenı sheshiń: $x^2 - 10\left\lfloor x \right\rfloor + 9 = 0$.

Sheshiliwi. Berilgen teńleme sheshimge iye bolıwı ushın $\left\lfloor x \right\rfloor > 0$ bolıwı kerek, sebebi, eger $\left\lfloor x \right\rfloor \leq 0$ bolsa teńliktiń shep tárepi oń san bolıp, teńleme sheshimge iye bolmay qaladı. Sonlıqtan, $\left\lfloor x \right\rfloor > 0$ bolǵanda

$$x^2 - 10x + 9 \leq 0.$$

teńsizlikten $1 \leq x \leq 9$ ekenligi kelip shıǵadı. Bunnan hám $x^2 + 9$ dıń 10 ǵa bólinetuǵın pútin san bolıwı kerek ekenliginen, teńlemenıń $x = 1$, $x = \sqrt{61}$, $x = \sqrt{71}$, $x = 9$ sheshimleri bar ekenligi kelip shıǵadı.

Juwapı: $1, \sqrt{61}, \sqrt{71}, 9$.

9-mısal. Teńlemenı sheshiń: $\left\lfloor x^2 \right\rfloor = 2\left\lfloor x \right\rfloor$.

Sheshiliwi. Meyli $\left\lfloor x \right\rfloor = k$ hám $\{x\} = \alpha$ bolsın. Onda $x^2 \geq 0$ bolǵanlıqtan, $k \geq 0$, $\alpha \geq 0$ hám

$$\left\lfloor (k + \alpha)^2 \right\rfloor = 2\left\lfloor k + \alpha \right\rfloor.$$

Bunnan

$$\left\lfloor 2k\alpha + \alpha^2 \right\rfloor = 2k - k^2.$$

Bul teńlemenıń shep tárepi teris emes ekenliginen, $2k - k^2 \geq 0$ boladı. Bunnan hám k pútin san bolǵanlıqtan, $k = 0, 1, 2$ ekenligi kelip shıǵadı.

Eger $k = 0$ bolsa, onda $\left\lfloor \alpha^2 \right\rfloor = 0$ hám $0 \leq \alpha < 1$ ekenliginen, $0 \leq x < 1$ sheshimge iye bolamız.

Eger $k = 1$ bolsa, onda $\left\lfloor 2\alpha + \alpha^2 \right\rfloor = 1$. Bunnan, $1 \leq 2\alpha + \alpha^2 < 2$ hám $0 \leq \alpha < 1$ bolǵanlıqtan $\sqrt{2} - 1 \leq \alpha < 1$. Demek, $\sqrt{2} \leq x < 2$ ekenligi kelip shıǵadı.

Eger $k=2$ bolsa, onda $[4\alpha + \alpha^2] = 0$. Bunnan, $0 \leq 4\alpha + \alpha^2 < 1$ hám $0 \leq \alpha < 1$ bolǵanlıqtan $0 \leq \alpha < \sqrt{5} - 2$.

Demek, $2 \leq x < \sqrt{5}$ ekenligi kelip shıǵadı.

Juwabı: $0 \leq x \leq 1, \sqrt{2} \leq x < \sqrt{5}$.

10-misal. Teńlemenı sheshiń: $[x]\{x\} = x - 1$.

Sheshiliwi. $x = [x] + \{x\}$ ekenliginen, berilge teńlemenı tómendegi kóriniste jazamız:

$$[x]\{x\} = [x] + \{x\} - 1.$$

Bunnan,

$$([x] - 1)(\{x\} - 1) = 0,$$

yaǵnıy $[x] = 1$ hám $\{x\} \neq 1$ ekenligi kelip shıǵadı. Demek, $1 \leq x < 2$.

Juwabı: $[1, 2)$.

ÁDEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori. PQ-4708-son. 7 may 2020 yil.
2. Xu Jiagu. Lecture Notes on Mathematical Olympiad Courses. Vol. 6 Singapore: World Scientific, 2010. 178 p.
3. Vikaash Tiwari, V. Seshan. Pathfinder for Olympiad Mathematics. New York: Pearson Education, 2017. 700 p.
4. Romanian Mathematical Competitions 2008. Edited by R. Gologan and Dan Schwarz. Bucharest, Necozprest, 2008. 125 p.
5. Arthur Engel. Problem Solving Strategies. New York: Springer, 1998. 415 p.
6. Семенов И.Л. Антье и мантисса. Сборник задач с решениями. Москва: ИПМ им. М.В.Келдыша, 2015. 375 с.

Sonning butun va kasr qismi qatnashgan tenglamalarni yechish usullari

Annotaciya: Maqolada iqtidorli o'quvchilarning matematika faniga bo'lgan qiziqishini yanada orttirish, har xil murakkablikdagi nostandart masalalarni yechish usullarini o'rgatish maqsadida matematikaning ahamiyatli tushunchalaridan biri bo'lgan sonning butun va kasr qismi qatnashgan tenglamalarni yechish usullari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: sonning butun qismi, sonning kasr qismi, tenglama.

Методы решения уравнений с целой и дробной частями числа

Аннотация: В статье рассматриваются методы решения уравнений с целой и дробной частями числа, направленные на повышение интереса одарённых учащихся к математике и обучение их подходам к решению нестандартных задач различной сложности.

Ключевые слова: целая часть числа, дробная часть числа, уравнение.

Methods for solving equations with the integer and fractional parts of a number

Annotation: The paper considers methods for solving equations involving the integer and fractional parts of a number, aimed at increasing gifted students' interest in mathematics and teaching them approaches to solving non-standard problems of varying complexity.

Keywords: integer part of a number, fractional part of a number, equation.

INTEGRAL GEOMETRIYA MÁSELESINIŇ TUWRÍLAR SEMEYSTVASÍNDAGÍ MATEMATIKALÍQ MODELİ

^{1,2}Seidullaev A.K., ¹Narbaeva L.R., Yusupov M.A., Maksatov S.M.

¹*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,*

²*V. I. Romanovskiy atındaǵı Matematika institutınıń Qaraqalpaqstan bólimi.*

Integral geometriya X túrdegi funkciyalardı belgili bir M semeystvasınıń submanifoldları ústindegi integralları menen baylanıstratuǵın ózgerislerdi úyreniw menen shuǵıllanadı. Zamanagóy matematikanıń usı aktual hám tez rawajlanıp atırǵan tarawı differenciallıq teńlemeler teoriiyası hám matematikalıq fizika, geometriyalıq analiz benen baylanıslı bolıp, seysmikalıq izertlew mashqalaların matematikalıq jaqtan úyreniw, geofizikalıq hám aerokosmikalıq gúzetiw maǵlıwmatlarına túsindirme beriw hám sheshiwde kóplegen qollanbalardı iye. Jáne de integral geometriyada islep shıǵılǵan usıllar medicinalıq hám sanaat tomografiyası tarawındaǵı mashqalalardı sheshiw ushin tiykar bolıp xızmet etedi.

Evklid keńisligindegi barlıq múmkin bolǵan giperplanlar boyınsha onıń belgili bir integrallarınan funkciyanı qayta dúziw máselesi Radonniń jumısında kórip shıǵılǵan. Usı klassikalıq jumısta jup hám taq ólsheimli baslıqlar ushin anıq inversiya formulaları alınǵan, mashqalalardı sheshiw usılları islep shıǵılǵan hám bul integral transformaciyanıń hár túrlik analogların kórip shıǵıw imkaniyatı kórsetilgen.

Integral geometriya problemalarında olardıń kompyuter tomografiyası problemaların sheshiw ushin áhmiyetin anıqlaw bóten qızıǵıwshılıq oyatadı. Kormaktıń ilmiy jumısı medicinada kompyuter tomografiyası usıllarınan paydalanıwǵa tiykar

salǵan. Integral geometriya problemaları boyınsha alıńǵan nátiyjelerge tiykarlanıp, tuwrılar semeystvası hám n ólshewli tegislikler ushın tiyisli tomografiya problemaların sheshiw ushın esaplaw effektiv algoritmları jaratıldı.

Kompyuter tomografiyasında hár túrli skanerlew sxemaların úyreniw zárurlıǵı sebepli Radon transformaciyası, usı menen bir qatarda, nur transformaciyası ushın hár túrli inversiya formulaları alıńǵan.

Máseleniń qoyılıwı: Meyli $f(x, y)$ funkciya $L_H = \{(x, y) : x \in R, y \in [0; H], H < \infty\}$ kesiminde anıqlanǵan bolsın. Onda tómendegi integral teńleme menen anıqlanǵan $u(x, y)$ funkciyanı tabıw talap etiledi:

$$\int_{\Gamma(x, y)} g(x, \xi) u(\xi, \eta) d\xi = f(x, y) \quad (1)$$

bul jerde integrallanıw iymekligi

$$\Gamma(x, y) = \left\{ (\xi, \eta) : x - \xi = (y - \eta) \tan \varphi, 0 \leq \xi \leq x, 0 \leq \eta \leq y \leq H, \varphi \in \left[0; \frac{\pi}{2}\right] \right\}.$$

Teorema 1. Meyli barlıq $(x, y) \in L_H$ ushın $f(x, y)$ funkciyasınıń salmaq funkciyası tómendegi kóriniske iye bolsın $g(x, y) = 1$. Onda máseleniń sheshiminiń inversiya formulasın tómendegishe boladı:

$$u(x, y) = \left(\frac{\partial}{\partial y} + \tan \varphi \frac{\partial}{\partial x} \right) f(x, y) \quad (2)$$

hám tómendegi teńsizlikti qanaatlandıradı:

$$\|u(x, y)\|_{L_2} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{1,1}}$$

bul jerde C_1 – turaqlı óń san.

Dálilleniwi. (2) teńlemenı tómendegi kóriniske keltiriw múmkin

$$\int_0^y u(x - h \tan \varphi, \eta) \tan \varphi d\eta = f(x, y) \quad (3)$$

bul jerde $h = y - \eta$. Birinshi ózgeriwshi boyınsha teńliktiń eki tárepinde Furiye túrlendiriwin qollasaq, tómendegi kórinistegi teńlikke kelemiz:

$$\int_0^y u(\lambda, \eta) e^{-i \tan \varphi h \lambda} d\eta = f(\lambda, y) \quad (4)$$

bunda $u(\lambda, \eta) = \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-i \lambda x} u(x, \eta) dx$, $f(\lambda, y) = \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-i \lambda x} f(x, y) dx$ – bul sáykes X ózgeriwshisi boyınsha $u(x, y)$ hám $f(x, y)$ funkciyalarınıń Furiye túrlendiriwleri.

Endi (4) teńlikke y ózgeriwshisi boyınsha Laplas túrlendiriwin qollaymız:

$$\int_0^{\infty} e^{-py} \int_0^y u(\lambda, \eta) e^{-i \tan \varphi \lambda h} \tan \varphi d\eta dy = \int_0^{\infty} f(\lambda, y) e^{-py} dy$$

$t = y - \eta$ almasıwın qollasaq:

$$\int_0^{\infty} e^{-p\eta} u(\lambda, \eta) d\eta \int_0^{\infty} e^{-(p+i \tan \varphi \lambda)t} \tan \varphi dt = \int_0^{\infty} e^{-py} f(\lambda, y) dy$$

Nátiyjede (3) teńleme tómendegi kóriniske keledi:

$$u(\lambda, p) I(\lambda, p) = f(\lambda, p) \quad (5)$$

bul jerde $u(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-p\eta} u(\lambda, \eta) d\eta$, $f(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-py} f(\lambda, y) dy$, $I(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-(p+i \tan \varphi \lambda)t} \tan \varphi dt$.

Aqırǵı teńlikti integrallaw nátiyjesinde tómendegi nátiyjege kelemiz:

$$I(\lambda, p) = \frac{\tan \varphi}{p + i \tan \varphi \lambda} \quad (6)$$

(6) nı esapqa alıp (5) mına kóriniste jazamız:

$$u(\lambda, p) = \frac{(p + i \tan \varphi \lambda)}{\tan \varphi} f(\lambda, p) \quad (7)$$

Endi (7) teńlemenı p ǵa qarata keri Laplas túrlendiriwin hám keyin λ ǵa qarata keri Furiye túrlendiriwin qollap hám olardıń qásiyetlerin esapqa alıp tómendegi formulaǵa iye bolamız:

$$u(x, y) = \left(\frac{\partial}{\partial y} + \tan \varphi \frac{\partial}{\partial x} \right) \frac{f(x, y)}{\tan \varphi}$$

Nátıyjede biz tómendegi teńlikke kelemiz:

$$\|u(x, y)\|_{L_2(L_H)} = \left\| \left(\frac{\partial}{\partial y} + \tan \varphi \frac{\partial}{\partial x} \right) \frac{f(x, y)}{\tan \varphi} \right\|_{L_2(L_H)} \quad (8)$$

Laplas hám Furiye túrlendiriwleriniń qásiyetlerinen hám (8) ni esapqa alsaq:

$$\|u(x, y)\|_{L_2} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{1,1}}$$

bunda C_1 – turaqlı óń san. $\square$

Teorema 2. $f(x, y)$ funkciya barlıq $(x, y) \in L_H$ anıqlanǵan bolsın, sonday-aq tómendegi shártlerdi qanaatlandırıń:

- 1) $f(x, y)$ funkciya X argumenti boyınsha finitni;
- 2) $f(x, y)$ birinshi tartipli úzliksiz tuwındılargá iye;

$$3) \frac{\partial}{\partial x} f(x, y)|_{y=0} = \frac{\partial}{\partial x} f(x, y)|_{y=H} = 0.$$

(2) formula járdeminde anıqlanǵan X argumenti boyınsha finitni, eki márte úzliksiz differenciyanıwshı funkciyalar klasında (1) másele sheshimge iye.

Dáılileniwi. $f(x, y)$ funkciyaǵa qoyılǵan shártlerden kórinip turǵanıday, (2) ge X ózgeriwshisi boyınsha Furiye túrlendiriwin hám Y ózgeriwshisine Laplas túrlendiriwin qollaw múmkin. Furiye hám Laplas túrlendiriwleriniń qásiyetlerinen paydalanıp, tómendegige iye bolamız:

$$u(\lambda, p) = \frac{(p + i \tan \varphi \lambda)}{\tan \varphi} f(\lambda, p)$$

yamasa

$$f(\lambda, p) = \frac{\tan \varphi}{p + i \tan \varphi \lambda} u(\lambda, p).$$

(6) formulanı esapqa alsaq

$$f(\lambda, p) = I(\lambda, p) u(\lambda, p) \quad (9)$$

$$\text{bunda } I(\lambda, p) = \int_0^\infty e^{-(p+i \tan \varphi \lambda)t} \tan \varphi dt.$$

(9) ǵa p ózgeriwshige qarata keri Laplas túrlendiriwin qollasaq tómendegige iye bolamız:

$$f(\lambda, y) = \int_0^y u(\lambda, \eta) e^{-i \tan \varphi h \lambda} \tan \varphi d\eta.$$

Endi aqırǵı teńlikke X ózgeriwshisi boyınsha keri Furiye túrlendiriwin qollaymız:

$$f(x, y) = \int_0^y u(x - h \tan \varphi, \eta) d\eta. \quad \square$$

ÁDEBIYATLAR

1. Лаврентьев М. М., Романов В. Г., Шишатский С. П. Некорректные задачи математической физики и анализа. М. : Наука, 1980. 286 с.
2. Djaykov G.M., Arziev A.D. Analytical reconstruction of functions from their integral data on a family of straight line segments with a weight function in the form of polynomial. Sci. Educ. Nukus, Uzbekistan 2, 197–202 (2021).
3. Uteuliev, N. U., Djaykov G.M., Seidullaev A.K. Numerical and analytical solutions of the integral geometry problem on the families of parabola and broken lines. *Karakalpak Scientific Journal* 3.2 (2020): 70-78.
4. Deans S. R. The Radon transform and some of its applications. – Courier Corporation, 2007.
5. Farman A. G., Scarfe W. C. The basics of maxillofacial cone beam computed tomography //Seminars in Orthodontics. – WB Saunders, 2009. – T. 15. – №. 1. – C. 2-13.

Integral geometriya masalasining to'g'ri chiziqlar oilasidagi matematik modeli

Rezyume: Maqolada to'g'ri chiziqlar oilasidagi integral ma'lumotlaridan obyektlarning ichki strukturalarni qayta tiklash masalasi ko'rib chiqilgan. Asosiy natijalardan biri inversiya formulasi olingan bo'lib, ushbu masala yechimining mavjudligi va yagonaligi haqidagi teoremlar isbotlangan.

Kalit so'zlar: to'g'ri chiziqlar oilasi, integral geometriya, tomografiya, integral tenglama, vazn funksiyasi.

Математическая модель задачи интегральной геометрии на семействе прямых

Резюме. В статье рассматривается проблема восстановления внутренней структуры объектов по целостным данным семейства прямых. Одним из основных результатов было получение формулы обращения и доказаны теоремы существования и единственности решения этой задачи.

Ключевые слова: семейство прямолинейных, интегральная геометрия, томография, интегральное уравнение, весовая функция.

Mathematical model of the integral geometry problem in the family of straight lines

Summary. The article examines the problem of restoring the internal structures of objects from integral data in the family of straight lines. One of the main results was that the inversion formula was obtained, and the theorems about the existence and uniqueness of the solution to this problem were proved.

Key words: family of straight lines, integral geometry, tomography, integral equation, weight function.

TABIY TOSH MATERIALLARIN QURILISHDA QO'LLANISH

Nasurillaeva J. J.

Qoraqalpog' davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldag'i PF-4947 sonli farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"da keyingi besh yilda barcha sohalarida olib boriladigan islohatlarning aniq yo'nalishlari belgilab berilgan. Qurilish materiallari sanoatida ikkilamchi mineral xaxira va chiqindilarni qayta ishlash orqali turli hil qurilish materiallarini olish qurilish sanoati iqtisodini ta'minlaydi va atrof muhitni muhofaza qilish omillaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi, Birlashgan millatlar tashkilotining rivojlanish Dasturi va Global ekologik fondning "Sotsial ob'ektlarining energiya samaradorligini oshirish" mavzusidagi qo'shma loyihasi asosida KMK 2.08.05-97, KMK 2.01.04-97, ShNK 2.08.02-09, KMK 2.01.18-2000, KMK 2.04.05-97, KMK 2.03.10-95 va KMK 2.08.04-04 kabi meyoriy xujjatlarga energiyani tejash bo'yicha majburiy talablar qo'yildi.[1.1]

Tabiiy resurslardan foydalanishga tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etish, tabiat majmualari yaxlitligini saqlab qolish, jonli tabiat ob'ektlarining yashash va o'sish muhiti buzilishiga yo'l qo'ymaslik, boshqa tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning huquqlarini buzmaslik sha'rti bilan yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, yer osti boyliklari va foydali qazilmalardan foydalanishning qator yangi shartlari kiritilgan: yer osti boyliklaridan va keng tarqalgan foydali qazilmalardan foydalanish sohasida belgilangan qoidalarga rioya etilsa; foydali qazilma konlarini ishga solish loyihalari bo'yicha, shuningdek mineral xomashyoni qazib olish va qayta ishlash korxonalarini qurish, rekonstruksiya qilish hamda kengaytirish loyihalari yuzasidan davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosasi mavjud bo'lsa; yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beruvchi litsenziya mavjud bo'lsa yoki yer qa'ri uchastkalarini foydalanishga berish nazarda tutilgan mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim mavjud bo'lsa; foydali qazilmalarning yuzasini olishda hosil bo'ladigan va sig'iradigan jinslar ag'darmalari, saqlagichlar, terrikonlar ularning atrof-muhitga eng kam darajada zararli ta'sir ko'rsatishi ta'minlangan holda joylashtirilsa. O'zbekiston Respublikasida keng ko'lamli qurilish ishlari olib borilishi munosabati bilan pardoqlash ishlari hajmi ortib bormoqda. Turar-joy binolari, jamoat va sanoat binolarini qurilishda pardoqlovchi materiallar sifatida tabiiy pardoqlab toshlardan qayta ishlangan plitalar, me'moriy mahsulotlar keng qo'llanib kelinmoqda. Tabiiy tosh mashhur va izlanadigan qurilish materiallari toifasiga kiradi. Mahsulotning ekologik tozaligi, uzoq muddatga xizmat qilish, tabiiy tuzilish, turli xil shakllar va ranglar uni keng ko'lamda qurilish, obodonlashtirish, yo'lak va yo'l chetlari, yo'l va platformalarni yotqizishda ishlatish imkonini beradi. Shuningdek bugungi kunda tabiiy pardoqlab tosh mahsulotlaridan binolarni bezatish uchun turli xil fasad tizimlarida faol foydalanilmoqda. Hozirgi kunda 101 ta tabiiy pardoqlab tosh marmar, granit, gabbro va h.k konlari davlat xazirasiga kiritilgan umumiy xazirasi – 118,7 mln m³ bo'lib, shundan 51 ta kondan yoki 43% dan 50,9 mln m³ foydalanilib kelinmoqda. 2022 yilda tabiiy pardoqlab tosh konlaridan jami 209,0 mln m³ marmar, granit, gabbro va boshqalar qazib olingan. Bu 2021 yilga (131,5 mln m³) nisbatan 37 % ga ortganligini ko'rsatadi. Shuningdek bugungi kunda tabiiy pardoqlab tosh mahsulotlaridan binolarni bezatish uchun turli xil fasad tizimlarida faol foydalanilmoqda. Qurilish materiallari - binolar (inshootlar) qurish va ta'mirlashda ishlatiladigan tabiiy va sun'iy ashyolar hamda buyumlar. Umumiy ishlarga mo'ljallangan (mas, se-ment, beton, yog'och materiallar) va maxsus (mas, akustika materiallari, issiklik izolyatsiya materiallari, o'tga chidamli materiallar) xillari bor.[2.1]

Texnologik va ekspluatatsiya alomatlariga ko'ra quyidagi asosiy guruhlariga bo'linadi. Tabiiy tosh materiallar — mexanik ishlov beriladigan tog' jinslari (qoplama plitalar, chaqiq tosh, shag'al va boshqalar). Keramik materiallar va buyumlar — tuproqli xom ashyolardan qoliplash, pishirish yo'li bilan tayyorlanadi (qarang Keramika, G'isht). Anorganik bog'lovchi moddalar — suv bilan aralashganda plastik bo'tqaga, keyin toshsimon holatga aylanadigan kukunsimon materiallar (sement, gips, ohak va boshqalar). Beton va qorishmalar — bog'lovchi moddalar, suv va to'ldirgichlar aralashmasidan olinadigan, ma'lum fizik-me-xanik va kimyoviy xossalarga ega bo'lgan tabiiy tosh materiallar. yirik o'lchamli yig'ma konstruksiyalar va buyumlar tayyorlashda yengil betonlar ishlatiladi. Konstruktiv elementlarning egilish va cho'zilishga mustahkamligini oshirish uchun beton po'lat armaturalar bilan birgalikda tayyorlanadi

(qarang Temirbeton, Temir-beton konst-ruksiyalar). Metallardan qurilishda, asosan, po‘lat prokatlar ishlatiladi. Po‘latdan armaturalar, bino karkaslari (sinchlari), quvurlar, trubo-provodlar, yopma materiallar va boshqa tayyorlanadi. Shu bilan birga alyuminiy qotishmalaridan ham foydalaniladi. Issiqlik izolyatsiya materiallari (mineral paxta, penobeton, asbest, penoshisha, fib-rolit va boshqalar) bino, inshoot, sanoat jihozlarining o‘raladigan konst-ruksiyalari uchun, quvurlarning issiqlik izolyatsiyasi uchun ishlatiladi. Organik bog‘lovchi moddalar va gidroizolyatsiya materiallari — bitumlar, ruberoid, tol, asfalt-beton va boshqa Polimeryaarta sin-tetik polimerlar asosida tayyorlanadigan materiallarning katta guruhi kiradi. Ular pollarga to‘shashda (li-noleum, relin va boshqalar), konstruksion va pardozlash materiallari (shisha-plastlar, bezak plyonkalar), issiqlik va tovush izolyatsiya materiallari (pe-noplasshlar, shishaplastlar) sifatida ishlatiladi. Lok va bo‘yoqlar — bo‘yaladigan konstruksiya sirtida bezak va himoya qoplamasi hosil qiladi. Ular organik va anorganik bog‘lovchi moddalar asosida tayyorlanadi. Bulardan tashqari Qurilish materiallariga shisha (oyna) va plastmassalar ham kiradi. O‘zbekistonda Qurilish materiallaridan sog‘tuproq, sement, alebastr, ganch, qum, shag‘al, marmar va yog‘och mavjud. Qurilish materiallari uchun Uzbekiston Respublikasi standartlarida jami 120 tadan ko‘p standart qabul qilingan[3.1]

Natijalar. Tadqiqot mobaynida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston hududida taxminan yuzdan ortiq mineral xomashyoni o‘z ichiga olgan, binobarin bulardan oltin turi xalq xo‘jaligida allaqachon foydalanilayotgan ko‘pgina foydali qazilmalar kompleksi aniqlangan. O‘zbekiston oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzi, fosforitlar, kaolin kabi foydali qazilmalar zahirasi bo‘yicha nafaqat MDH davlatlari o‘rtasida, balki butun dunyoda yetakchi o‘rin egallashi tasdiqlangan. Jumladan oltin zahirasi bo‘yicha dunyoda to‘rtinchi, uni qazib olish bo‘yicha yettinchi, mis zaxirasi bo‘yicha o‘ninchi-o‘n birinchi o‘rinlarni, uran zahirasi bo‘yicha yettinchi-sakkizinchi, qazib olishda o‘n birinchi-o‘n ikkinchi o‘rinlarni egallashi qayd etilgan.[3.2]. Quyida mineral xomashyo zaxiralari nafaqat mavjud tog‘-kon komplekslarida kelajakda qazib olish faoliyati muddatini uzaytiradi, balki ularning oltin, uran, mis, qo‘rg‘oshin, kumush, litiy, fosfor, kaliy tuzlari, qalay shpati, vollastonit, qishloq xo‘jaligi ximiyaviy rudalari va boshqa bir qator foydali qazilmalarning yana qaytadan qazib olishni tashkil qilish va ularning quvvatini oshirishni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Muhokama: Yer qatlamida joylashgan tog‘ jinslari geologik belgilariga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi: magmatik (vulkandan otilib chiqqan) yoki birlamchi jinslar: cho‘kindi yoki ikkilamchi jinslar: metamorf (shakli o‘zgargan) jinslar.

Xaroratlar farqi katta bo‘lganligidan, magma so‘vish jarayonida parchalanadi va natijada sochiluvchan donalardan tashkil topgan serg‘ovak, amorf tuzilishli jinslar hosil bo‘ladi. Bunday jinslar sochiluvchan yoki o‘zaro sementlanib qolgan vulkan jinslari deb ataladi. Yer qatlamini tashkil etuvchi barcha tabiiy toshlar ma‘danlardan (mineral) tashkil topgan. Tog‘ jinsining xususiyatlari asosan shu jinsning tarkibidagi minerallarning turiga, miqdoriga va zarrachalarning o‘zaro bog‘lanish kuchiga bog‘liq. Tabiiy pardozbop tog‘ jinslaridan zinapoya, pol yoki maydon yuzalarini qoplashda ularni ishqalanishga mustahkamligiga qarab tanlanadi.[4.1]

Xulosa: Qurilish materiallari sanoatida ikkilamchi mineral zaxira va chiqindilarni qayta ishlash orqali turli hil qurilish materiallarini olish qurilish sanoati iqtisodini ta‘minlaydi va atrof muhitni muhofaza qilish omillaridan biri bolib, Keyingi yillarda qurilish materiallarini ishlab chiqarish sanoati sezilarli rivojlanib bormoqda. Ularning sifati yaxshilanib, turlarin ko‘paytirib va zamonaviy texnologiyalar qo‘llanish. Mamlakatimizning qurilish sanoatiga xorijiy investitsiyalarning jadal kirib kelishi natijasida turg‘un va ekologik toza xomashyo materiallar va sanoat chiqindilari asosida turli hil qurilish materiallari va buyumlarini ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yish kerak.[1.3]

ADABIYOTLAR

- 1 S.R. MAJIDOV “TABIIY RESURLARNI QAZIB OLISH VA QAYTA ISHLASH” T.: 2021
- 2 Samig‘ov N. A. “Qurilish materiallari va buyumlari”. Darslik. Toshkent. “Cho‘lpon”. 2013y. 319b.
- 3 Qosimov E. “Qurilish ashyolari”. Darslik. T.: «Mehnat».—2004, - 512 b.
- 4 Samig‘ov N.A., Xasanova M.K., Zokirov J.S., Komilov X.X. “Qurilish materiallari fanidan misol va masalalar to‘plami”. O‘qituvchi. 2005. 146b.
- 5 Yormatov G‘.Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. —T.: “Aloqachi”, 2009 yil. — 348 b.
- 6 Yormatov G‘. Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. O‘quv qo‘llanma. -T.: 2005.

Rezyume: Maqolada pardozbop qurilish materiallariga talab ortib borayotganligi bilan tavsiflanadi. Qurilish materiallarini ishlab shiqarish ushin ta‘biy tosh materiallardan xom oshyo olish ushin qozip olinib qayta ishlov berilishi tahlil qilingan. Shuningdek, ilg‘or ta‘biy toshlarni qayta ishlash korxonalari tajribasini umumlashtirish muhimligi tahlillar asosida dalillangan.

Tayanch so‘zlar: Ta‘biy toshlar, qurilish materiallari, marmar, granit, iqtisodiy, samara, ikkilamchi resurs, mahalliy, chiqindilar, tannarx, foyda.

Use of natural stone materials in construction

Summary The article describes the increasing demand for decorative construction materials. The production of construction materials and the extraction and processing of raw materials from natural stone materials are analyzed. Also, the importance of generalizing the experience of advanced natural stone processing enterprises is proved on the basis of analysis.

Key words: Natural stones, building materials, marble, granite, economic, efficiency, secondary resource, local, waste, cost, profit.

Использование натуральных каменных материалов в строительстве

Резюме. В статье описывается возрастающий спрос на декоративные строительные материалы, анализируется производство строительных материалов, добыча сырья из природных каменных материалов и их обработка. Также на основе анализа доказана важность обобщения опыта передовых предприятий по обработке природного камня.

Ключевые слова: Природные камни, строительные материалы, мрамор, гранит, экономичность, эффективность, вторичный ресурс, местный, отходы, себестоимость, прибыль.

ÓRTKE SHÍDAMLÍ MATERIALLARDÍŇ EKSPLUATACION QÁSIYETLERIN JOQARÍLATÍW

R.M.Auezbaev¹, N.K.Taxirjanov¹, R.G.Abdireymov²

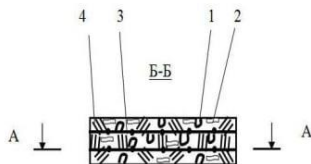
¹Tashkent mámleketlik transport universiteti tayansh doktoranti

²Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

Órtke shıdamlı materiallar bul – mineral shiyki ónimler tiykarında tayarlanatuǵın hám joqarı temperaturalı shárayatlarda óziniń funksional qásiyetlerin buzılıwırsız saqlap qala alıw qásiyeti menen ajralıp turıwshı materiallar bolıp esaplanadı. Bunday materiallar tiykarınan metallurgiya sanaatında yaǵnıy metallardı eritiw, qaynatıw hám quyıw protsesslerinde qollanıwshı pech konstrukciyalarında qollanıladı. Kópshilik órtke shıdamlı materiallar ápiwayı formada yaǵnıy kópshilik jaǵdayda tuwrımúyeshli parallelopiped kórinisinde islep shıǵarıladı. Bunıń tiykarǵı sebebi bunday forma futerovkalaw ushın universal forma bolıp esaplanadı [1, 4]. Órtke shıdamlı materiallar joqarı temperaturada bekkemligi, ximiyalıq inertligi menen ajralıp turadı. Órtke shıdamlı materiallar quramına qaray qattı eriytuǵın oksidler, silikatlar, karbidlar, nitridlar hám baridlardıń keramik aralaspaları bolıp esaplanadı. Órtke shıdamlı material retinde uglerod (koks, grafit) qollanıladı. Tiykarınan bular 1580 ° C den tómén bolmaǵan temperaturaǵa shıdamlı, metall emes materiallar bolıp, bunday materiallar joqarı temperaturaǵa shıdamlı materiallar kerek bolǵan hár qanday orınlarda qollanıladı [5].

Bul maqalada tiykarınan baylanıstırıwshılar járdeminde sinterlaw (спекания) usılı menen islep shıǵarılǵan órtke shıdamlı gerbishli konstrukciyalar izertlenedi. Bunday órtke shıdamlı gerbishler sanaatda joqarı temperaturada islewshi pechler, qızdırıw qazanları hám basqada joqarı temperaturalı energiya texnologiyaların qaplawda qollanıwı múmkin. Tiykarǵı órtke shıdamlı element bóleksheleri hám tiykarǵı element bóleksheleri arasında jaylasqan hám pısırıw usılı menen tayarlanǵan baylanıstırıwshı elementlerdi óz ishine alǵan ónim bolıp, bul ónimniń kemshilikleri tómendegishe: Baylanıstırıwshılardıń termikalıq qásiyetleri tiykarǵı órtke shıdamlı material menen birdey bolmaǵanlıǵınan temperaturanıń kóteriliwi hám túsiwi nátiyjesinde shof aralıqlarınıń jarılıwı hám bunıń nátiyjesinde ıssılıqtıń shıǵıp ketiwi gúzetiliwi múmkin. Bul kemshiliklerdiń ónimniń temperaturaǵa hám órtke shıdamlılıǵın asırıw máselesin sheshiwge qaratılǵan jetilistiriw arqalı aldǵı alındı.

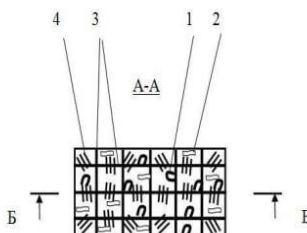
1-súwrette gerbish konstrukciyasınıń boylama bóleginiń aldǵı kórinisi kórsetilgen. 2-súwrette joqarıdan qaralǵandaǵı kesimi kórsetilgen. 1-4 elementlerdiń grafik súwreti, tordaqı simlardıń aralıǵı 3 hám kesilgen simlardıń ólshemleri-4.

1-súwret. Boylama kesimdegi órtke shıdamlı gerbish. 1-tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bólekleri, 2-baylanıstırıwshı, 3-joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan jasalǵan bekkemlewshi tor, 4-kesilgen oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan jasalǵan keńislikke baǵdarlanǵan talshıqlar.

Tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń 1-bólekleri gerbishtiń tiykarǵı qalıplesiwi ushın xızmet etedi. Olardıń islep shıǵarıw texnologiyası, ximiyalıq quramı hám bólekshe kólemi dástúriy bolıp, órtke shıdamlı gerbish markasına baylanıslı. Gerbish quramındaǵı bólekler 1 tiykarǵı ıssılıq aǵımın qabıl etedi [2].

Baylanıstırıwshılar arasındaǵı avtogeziv óz-ara tásirde táminlew ushın xızmet qıladı. Ápiwayı sinterlaw texnologiyasındaǵı baylanıstırıwshı quramı boyınsha boyınsha tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bóleksheleri materialına jaqın biraq ol evtektektik yaǵnıy tez eriwshen bolıp esaplanadı.

2-súwret. Órtke shıdamlı gerbishtiń kese-kesimi. 1-tiykargı órtke shıdamlı elementtiń bóleksheleri, 2-baylanıstırıwshı, oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan islengen bekkemlewshi tor, 4-kesilgen oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınıń keńislikke baǵdarlangan jipleri.

Tirkarınan sinterlaw protsessinde evtektik quramdaǵı baylanıstırıwshı joqarı temperatura hám sinterlaw (спекания) protsessinen keyin evtektik jaǵdaydan órtke shıdamlı komponent jaǵdayına ótedi. Quramnıń ózgeriwi baylanıstırıwshıdaǵı tiykargı elementtiń bóleksheleriniń joqarı temperaturada eriwı nátiyjesinde júz beredi.

Joqarı temperaturalı uglerod talshıqlı bekkemlewshi tor bul – joqarı temperaturalı ramka bolıp, bólekshelerdi tiykargı jaǵdayında uslap turadı hám qaytalap ısıtıw hám suwıtıw dáwirlerinde baylanıstırıwshıda mikro jariqlar tarqalıwınıń gerbishtiń ıssılıq qarsılıǵına tásir etiwine jol qoymaydı. Úlken bóleksheler tor (setka) tárepinen mexanikalıq tárizde uslap turılǵanlıǵı sebepli, bekkemlewshi tordan paydalanıw basqa ónimlerge salıstırǵanda kórip shıǵıp atırǵan gerbishtiń ıssılıqqa qarsılıǵın asıradı. Oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan keńislikke baǵdarlangan jipler gerbishtiń elementar kub kóleminde sıızqlı keńeyiwdiń tiykargı jónelisleri boylap teń jaylasqan. Jiplerdiń maqseti gerbish penen baylanısatuǵın gerbish júzesi boylap baylanıstırıwshınıń eriwı nátiyjesinde tiykargı órtke shıdamlı elementtiń tiykarınan kishi bólimleriniń bólekleniwiniń aldın alıw arqalı ápiwayı materiallarga qaraǵanda gerbishtiń órtke shıdamlılıǵın asırıw bolıp esaplanadı.

Bunday órtke shıdamlı gerbishler sanaat pechleri hám pisiriw qazanlarınıń jumıs shárayatında tómendegi tárizde isleydi. Pech yamasa qazan ishindegi temperatura artıwı menen gerbish qızadı hám onıń sıızqlı termal keńeyiwi júz beredi, bul uglerod jiplerinen islengen bekkemlewshi setka menen qaplanadı.

Janıw waqtında esaplangan maximal temperaturaǵa jetkende, pechtiń joqarı temperaturasınıń tásiрі nátiyjesinde gerbish júzesindegi baylanıstırıwshılardıń eriwı gúzetiliwi múmkin. Biraq ápiwayı materiallar menen salıstırǵanda órtke shıdamlı gerbishtiń bul modeliniń mexanikalıq bekkemliliǵı joqarı bolıp, joqarı temperaturalı uglerod talshıqları gerbishlerdi jarılıwdan (bólekleniwden) saqlaydı. Bul bolsa gerbishtiń órtke shıdamlılıǵın hám ekspluatacion qásiyetlerin jaqsılaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Л.Бобров Теплоизоляционные материалы и конструкции. Учебник для средних профессионально-технических учебных заведений. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 268 с.
2. Кучукбаев К.В., Гарайшина Э.Г. Энерго - и ресурсосберегающие аппараты и технологии. Вестник КТУ, 2013, №7, с 110-113
3. Кашеев И. Д., Ладыгичев М. Г., Гусовский В. Л. Каталог-справочник. Огнеупоры: материалы, изделия, свойства и применение. Книга 2. Москва: Теплоэнергетик, 2003. — 320 с.
4. Алленштейн Й. Огнеупорные материалы. Структура, свойства, испытания. Справочник/Перевод с немецкого. Под редакцией Г. Роучка, Х. Вутнау. — М.: Интермет Инжиниринг, 2010. — 392 с.
5. Халиков М.Ф., Азизов Б.М., Чепегин И.В. Исследование сочетанного действия повышенной температуры воздуха и вредных веществ. Вестник Казан. технол. ун-та. 2010, №7, с.99-109

Annotaciya: Bul maqalada órtke shıdamlı materiallardıń fizika-mexanikalıq qásiyetleri, quramları, qollanıw tarawları hám olardıń ekspluatacion qásiyetlerin joqarılatıw úyrenip shıǵılǵan.

Gilt sózler: Órtke shıdamlı gerbish, futerovkalaw, uglerod, joqarı temperaturalı uglerod talshıǵı, baylanıstırıwshı.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yong'inga chıdamlı materiallarning fizik-mexanik xususiyatlari, tuzilishi, qo'llanilishi va ularning ekspluatatsiya xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Yong'inga chıdamlı g'isht, futerovkalash, uglerod, yuqori haroratli uglerod tolasi, bog'lovchi.

Аннотация: В данной статье изучены физико-механические свойства огнестойких материалов, структура, применение и их эксплуатационные характеристики.

Ключевые слова: огнеупорный кирпич, футеровка, углерод, высокотемпературное углеволокно, связующее.

UDK: 681.142:371.126

THE PEDAGOGICAL NECESSITY OF PROVIDING MODERN EDUCATION WITH THE HELP OF DIGITAL TECHNOLOGIES

¹Mamutova G.SH., ²Omarov T.M

¹Nukus davlat pedagogika instituti

²Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Bugun dunyoda yoshlarga zamonaviy ta'lim berish va bu orqali mamlakat barqaror rivojini ta'minlash asosiy muammolardan biriga aylandi. Shiddat bilan rivojlanib kechayotgan hozirgi davrda axborot olish va undan to'g'ri foydalanishni o'rganish yoshlar oldidagi asosiy maqsadga aylangani ayni haqiqat. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib boryapti va har bir sohada zamon bilan hamqadam odimlashni taqozo etmoqda. Axborot olish va foydalanish tezligi juda yiriklashgan hozirgi davrda ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'lim sifatini

oshirish va ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Biz ilgari ta'lim dasturlarini an'anaviy usuli ya'ni ma'ruzani yirik hajmli kitoblar va qo'llanmalar orqali amalga oshirilgan shaklida olib borganmiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Endilikda zamonaviy ta'limni tashkil etishga to'sqinlik qiluvchi holatlar bartaraf etilayotgan bo'lsada quyidagilar xamon sohadagi ishlarni amalga oshirish jarayoniga salbiy ta'sir etib kelmoqda: o'qituvchilarning zamonaviy axborot kommunikatsion vositalar haqida kam ma'lumotga ega ekanligi; ta'lim muassasalarining zamonaviy ta'lim berishga mo'ljallangan vositalar bilan ta'minlanish holatining talab darajasida emasligi; zamonaviy ta'limni tashkil etishga yordam beradigan internet tarmog'ining yetib bormaganligi yoki tezlikning pastligi; o'quvchilar yoki talabalarining ta'limni tashkil etishning zamonaviy vositalariga ega emasligi va xakazo [7]. Ta'kidlash joiz bugungi kunda ta'limni axborot kommunikatsion vositalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Hozirgi vaqtda o'qituvchilarning katta qismi axborot kommunikatsiya vositalaridan proyektordan unumli foydalanishni bilsada qolgan zamonaviy texnologiyalar haqida kamroq bilimga egalar. Bu esa ta'limni tashkil etishda turli muammolarga olib kelishi mumkin. Raqamli texnologiyalar haqida gapirganda internet orqali tashkil etiladigan mailing lists, telnet, yuneset, e-minbar kabilar yuqori samara berishi bilan ajralib turishini yodga olish mumkin. Ko'pchilikka ma'lumki o'qitishning odatdagi an'anaviy usulida o'qituvchi faol o'quvchi tinglovchiga aylanadi.

Bunday hollarda ta'lim olish quruq yodlash va esda olib qolish uchun yo'nalgan bo'ladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatining u qadar yuqori bo'lishini ta'minlamagan. Hozirda ta'lim sifatini ko'tarishda ta'limni raqamlashtirish jarayoni boshlangan. Ta'lim tizimining hozirgi holati noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining roli ortib borayotgani bilan tavsiflanadi. Ta'lim oluvchi tomonidan ularning yordami bilan bilimlarni o'zlashtirish an'anaviy texnologiyalarga qaraganda ancha tezdir. Ushbu texnologiyalar bilimlarni rivojlantirish, egallash va tarqatish xarakterini o'zgartiradi, o'rganilayotgan fanlarning mazmunini chuqurlashtirish va kengaytirish, uni tezda yangilash, samaraliroq o'qitish usullarini qo'llash, shuningdek, har bir kishi uchun ta'lim olish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi [6]. Raqamli texnologiyalar orqali ta'lim berilsa ta'lim oluvchilarga ta'lim olish usullari osonlashmoqda. Ushbu maqolani yozishda ta'lim-tarbiya jarayonining rivojlanish bosqichlarini o'rganish orqali zamonaviy ta'limning farqini va ahamiyatini tadqiq etish va bu tadqiqot natijalariga asosan xulosa chiqarishni maqsad qilganmiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi kun auditoriyalari o'n yil, o'n besh yil avvalgilaridan juda katta farq qiladi va sinf xonalari kompyuterlar, iPad, planshetlar, smart-doskalar va boshqa turdagi ta'lim texnologiyalari bilan jihozlangan. Dunyoning boshqa joylarida bo'lgani kabi Respublikamizda ham raqamli avlodning yetti ekranli avlodi - televizor, kompyuter, planshet, tablet, fablet, smartfon va smartsoatlari paydo bo'lmoqda. Bunday zich raqamli muhitga ega bo'lish va u bilan doimiy o'zaro munosabat natijasida bugungi kun talabalarining fikrlashi va axborotlarga ishlov berish jarayonlari oldingi fikr yuritish va axborot jarayonlaridan tubdan farq qilmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari va didaktik modellarni ommaviy va samarali qo'llash orqali ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish zamon talabi hisoblanadi [8].

Shu bilan bir qatorda, ta'lim jarayonida tadqiqotga asoslangan yondashuvdan faol foydalanish lozim va bu bilan ilmiy tadqiqotda talabalarining ko'nikmalarini rivojlantirish va IT-kompetensiyaga asoslangan ijodiy qobiliyatlarini va ijodiy fikrlashlarini shakllantirish mumkin.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari-ta'lim tizimidagi barcha muammolarga yechim emas, balki raqamli avlod uchun ma'ruzalar va seminarlarni ma'lumotlarga boy va interaktiv qilib amalga oshirish vositasidir. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, o'qituvchilar talabalarining ehtiyojlariga yo'naltirilgan interfaol o'quv jarayonida asosiy rolni saqlab qoladi [4]. O'qituvchining mahorati va talabalar oldidagi obro'sini va uning faoliyatining samaradorligi faqatgina o'qitadigan fanining mazmunidagi bilimlar darajasi va uning pedagogik qobiliyatiga emas, balki muayyan o'quv materialini to'plash, qayta ishlash va o'qitish hamda bu bilimlarni o'qituvchining qanchalik zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash darajasiga bog'liq holda talabalar ongiga yetkazishi hisoblanadi.

Hozirgi kunda qaysi sohaga qaramaylik, har birida raqamli texnologiyalarni uchratamiz. Shunday ekan, talabalarni kelajak uchun yetuk mutaxassis qilib chiqarish uchun hozirdan ularga o'quv jarayonining o'zida ya'ni har bir o'quv mashg'ulotida pedagogik texnologiyalarni raqamli ravishda qo'llash usullarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar (Anaysis and results). Raqamli texnologiyalar joriy etilgan ta'lim tizimi vositalari rolini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Bugun ular bilan ta'lim tizimining qurollantirilishi o'quvchilarga dars mashg'ulotlarini sifatli o'tilishini ta'minlaydi. Pandemiya sharoiti ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar qo'llanilishi yaxshi samara berishini isbotladi. Ta'lim beruvchilarga bunday vositalar bilan dars mashg'ulotlar o'tkazish ta'lim sifatini oshirishni ta'minlaydi. Onlayn darslarda raqamli texnologiyalar qo'llanilishi yaxshi samara berishi hammamizga ma'lum. Demak, raqamli ta'limda: xohlagan joyida va xohlagan vaqtda ta'lim olish imkoniga ega; internetdan axborot olish va undan foydalanish madaniyati shakllanadi; ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'taradi; vaqt va mablag' sarfini keskin kamaytiradi; "raqamli dunyo"da yo'qolib qolmaslik va yaxshi ish topishda ustunliklarga ega bo'lishgi kabilar.

Bugun mamlakatimizning barcha xududlarida ham internet tezligi yetarli emas. Bu esa o'z navbatida raqamli ta'lim tizimiga o'tishga to'sqinlik qiladi. Buni bartaraf etish uchun esa hukumat darajasidagi katta ishlar amalga oshirish talab etiladi. Prezidentimizning Oliy Majlisga murojaatnomalarida ayni shu sohada ko'rsatmalar berilgani biz fikr yuritayotgan sohada sezilarli yuksalish yuz berishiga ishontiradi. Wi-Fi zonalar IT parklar ochilishi raqamli ta'lim tizimini yuksalishiga xizmat qiladi [5].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida aytish joizki ta'limda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bir tomondan muayyan qiyinchiliklar va muammolarni keltirib chiqarsada boshqa tomondan turli yutuqlarni qo'lga kiritilishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon induvidial salohiyatli o'quvchilarning yanada rivojlanishi holatida yaqqol namoyon bo'ladi. Ta'lim sohasida VR o'quvchilarning bilim olish uslubini o'zgartiradi. Sinf xonalarida VR dan foydalanish o'quvchilarga bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirish va qiyin tushunchalarni tasavvur qilish orqali o'rganishga yordam beradi. Xulosa sifatida aytish mumkinki raqamli texnologiyalarni turli sohalariga nafaqat ta'lim tizimiga joriy etilishi mamlakat ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda katta rol o'ynaydi. Zamonaviy ta'limni tashkil etish va ta'lim samaradorligini ortishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Грегг Б. «Производительность систем: Enterprise и Cloud», 2014.
2. https://koptelov.info/publikatsii/digital_technology
3. Bakiyeva, F., & Mirzahmedova, N. (2019). EFFICIENCY OF ONLINE TRAINING. Theoretical & Applied Science, (11), 56-58.
4. Bakiyeva, F. R., Primkulova, A. A., & Mirzahmedova, N. D. (2020). Smart And Development Of Modern Education.
5. Мирзахмедова, Н. Д. (2015). Применение макросов в программе Power Point для создания тестовых заданий. Наука, техника и образование, (4 (10)), 180-182.
6. Абдурахманова, Ш. А. (2017). Развитие педагогической науки в Республике Узбекистан. Молодой ученый, (1), 428-430.
7. Mirzahmedova, N. D. (2022). Raqamli texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi, 538-543.
8. Osimjon Nasimxon o'g'li Mahmudov. (2021). Zamonaviy ta'limni tashkil etishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati. 623-625.
9. Mamutova, G. S. (2022). Practical technological system for the development of information communicative competence of future teachers based on digital technologies. Neuroquantology, 2022, 1586.

Педагогическая необходимость предоставления современного образования с использованием цифровых технологий

Аннотация: Сегодня в мире одной из главных проблем стало предоставление молодежи современного образования и тем самым обеспечение устойчивого развития страны. Тот же факт, что получение информации и обучение ее правильному использованию стало основной целью молодых людей в нынешнюю эпоху бурного развития, и преимущества цифровых технологий дают понимание интернета вещей (Internet of Things, IT), дополненной реальности (AR), виртуальной реальности (Виртуальная реальность, VR).

Ключевые слова: цифровые технологии, современность, образовательные технологии, современное образование, образовательные учреждения, дополненная реальность (AR), виртуальная реальность (виртуальная реальность, VR)

Zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalar yordamida berishning pedagogik zarurati

Annotatsiya: Bugun dunyoda yoshlarga zamonaviy ta'lim berish va bu orqali mamlakat barqaror rivojini ta'minlash asosiy muammolardan biriga aylandi. Shiddat bilan rivojlanish kechayotgan hozirgi davrda axborot olish va undan to'g'ri foydalanishni o'rganish yoshlar oldidagi asosiy maqsadga aylangani ayni haqiqat va raqamli texnologiyasini ustunliklari narsalar interneti (Internet of Things, IT), kengaytirilgan haqiqat (AR), virtual haqiqat (Virtual haqiqat, VR) haqida tushuncha berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, zamonaviylik, ta'lim texnologiyalari, zamonaviy ta'lim, ta'lim muassasalari, kengaytirilgan haqiqat (AR), virtual haqiqat (Virtual haqiqat, VR)

Abstract: Today, one of the main problems in the world is to provide modern education to young people and ensure the sustainable development of the country through it. It is the same fact that in the current period of rapid development, the study of Information Retrieval and its correct use has become the main goal for young people, and the advantages of digital technology are given to the understanding of the Internet of Things (Internet of Things, IoT), augmented reality (AR), virtual reality (Virtual reality, VR).

Keywords: digital technology, modernity, educational technology, modern education, educational institutions, augmented reality (AR), virtual reality (Virtual reality, VR).

UDC 517.9

IMPULSLIQ TÁSIRGE IYE DIFFERENCIALLIQ TEÑLEMELER USHIN ÚSH TOCHKALI SHEGARALIQ MÁSELELERDI SHESHIWDIŇ IZBE IZ JUWIQLASIWLAR USILI

Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D., Jamalov.Q.N

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Shegaralıq máselelerdi sheshiwde qollanlatuǵın juwıq metodlardıń biri izbe-iz juwıqlasıwlardıń sanlı-analitikalıq usılı bolıp, bul usıl periodlı sheshimlerdi dúziwde, shegaralıq máselelerdi, sonday-aq impulslıq tásirge iye shegaralıq máselelerdi juwıq sheshiwde keń qollanlatuǵın usıllardıń biri bolıp tabıladı [1,2].

Bul maqalada impulslıq tásirge iye úsh tochkalı shegaralıq másele qarastırılıp, izbe-iz juwıqlasıwlardıń sanlı-analitikalıq usılı járdeminde bul shegaralıq máseleleriń sheshimi juwıq izertlenedi.

Meyli impulslıq tásirge iye

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x), \quad t \neq t_i, \quad (1)$$

$$\Delta x|_{t=t_i} = x(t_i + 0) - x(t_i - 0) = h_i, \quad i = 1, 2, \dots, N \quad (2)$$

differentiallıq teñlemenin úsh tochkalı

$$Ax(0) + Bx(\tau) + Cx(T) = d \quad (3)$$

shegaralıq shártin qanaatlandıratuǵın sheshimin juwıq dúziw máselesin qarastırayıq, bul jerde A, B, C hám d lar turaqlı sanlar hám sonıń menen birge $A + B \neq 0$, $A + B + C \neq 0$, $t_{i+1} - t_i = h = \text{const}$, $t_i \in (0; T)$, $\max |h_i| = H$.

Meyli $f(t, x)$ funkciyası

$$(t, x) \in [0, T] \times D \quad (4)$$

oblastında anıqlanǵan hám úzliksiz, sonıń menen birge barlıq $t \in [0, T]$, $x, x', x'' \in D$ ushın bazı bir óń M sanı menen shegaralanǵan hám K sanı boyınsha Lipschic shártin qanaatlandırsın:

$$|f(t, x)| \leq M, \quad |f(t, x'') - f(t, x')| \leq K|x'' - x'|. \quad (5)$$

Meyli tómendegi uyǵarıwlar orınlı bolsın:

$$1) \quad x_0(t, x_0, x_T) = \left(1 - \frac{t}{T}\right)x_0 + \frac{t}{T}x_T \text{ tochkası óziniń } \frac{T}{2}\left(M + \frac{H}{h}\right) \text{ dógeregi}$$

menen D kópliginde jatsın, bul jerde $x_0 = x(0)$, $x_T = x(T)$;

$$2) \quad \frac{KT}{\pi} \text{ sanı birden kishi bolsın.}$$

Bunday uyǵarıwlar orınlı bolǵan jaǵdayda (2) impulslıq shártti hám (3) úsh tochkalı shegaralıq shártti qanaatlandıratuǵın (1) teńlemenini sheshimine teń ólshewli umtılatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 1, 2, \dots$ funkciyalar izbe-izligin dúziwge boladı. Bunıń ushın dáslep

$$\chi(t) = \begin{cases} 1, & t \geq 0, \\ 0, & t < 0 \end{cases}$$

formulası menen anıqlanatuǵın Xevisayda hám bul funkciya menen baylanıslı

$$\int_{-\infty}^t \delta(s - t_i) ds = \chi(t)$$

teńligin qanaatlandıratuǵın Dirak funkciyaların paydalanıp, berilgen (2) impulslıq tásirge iye (1) teńlemenini

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x) + \sum_i h_i \delta(t - t_i)$$

kóriniste jazıp alamız. Endi (3) shegaralıq shártke túrlendiriw jasap, (1) teńlemenini

$$x(t) = x(0) + \int_0^t f(s, x(s)) ds$$

hám

$$x(t) = x(\tau) + \int_{\tau}^t f(s, x(s)) ds$$

kórinistegi sheshimlerin paydalanamız. Bulardıń birinshisin $t = \tau$ tochkada, al ekinshisin $t = T$ tochkada sáykes A hám C larǵa kóbeytip, kelip shıqqan

$$Ax(\tau) = Ax(0) + A \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds,$$

$$Cx(T) = Cx(\tau) + C \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds$$

teńliklerin bir birine qosıw arqalı

$$(A + C)x(\tau) = Ax(0) + Cx(T) + A \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - C \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds$$

yamasa

$$Bx(\tau) = \frac{B}{A + C} (Ax(0) + Cx(T)) + \frac{AB}{A + C} \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - \frac{BC}{A + C} \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds$$

teńligine iye bolamız. Onda

$$\begin{aligned} Ax(0) + Bx(\tau) + Cx(T) &= \frac{A + B + C}{A + C} (Ax(0) + Cx(T)) + \\ &+ \frac{AB}{A + C} \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - \frac{BC}{A + C} \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds = d \end{aligned}$$

bolıp, bunnan

$$Ax(0) + Cx(T) = \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} \left(A \int_0^T f(s, x(s)) ds - C \int_T^T f(s, x(s)) ds \right).$$

Bul eki tochkalı funkcionallı shegaralıq shárt bolıp, teńlik belgisiniń oń jaǵın $\psi(x(t))$ dep belgilesek, onda (3) shegaralıq shártti

$$Ax(0) + Cx(T) = \psi(x(t))$$

kóriniste jazıwǵa boladı. Solay etip, impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleni oǵan teń kúshli bolǵan

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x) + \sum_i h_i \delta(t - t_i), \quad (6)$$

$$Ax(0) + Cx(T) = \psi(x(t)) \quad (7)$$

kóriniske keltiremiz.

Endi

$$x_m(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \int_0^t \left[f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) + \sum_i h_i \delta(s - t_i) - \right. \\ \left. - \frac{1}{T} \int_0^T \left(f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) + \sum_i h_i \delta(s - t_i) \right) ds \right], \quad m = 1, 2, \dots$$

izbe-izligin qarastıramız. Dirak funkciyasınıń qásiyetin paydalanıp buni tómendegishe jazıwǵa boladı:

$$x_m(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \int_0^t \left(f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) - \right. \\ \left. - \frac{1}{T} \int_0^T f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) ds + \sum_{t_i < t} h_i - \frac{t}{T} \sum_{i=1}^N h_i \right), \quad m = 1, 2, \dots \quad (8)$$

(8) formula menen anıqlanatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izligi

$$x_m(0, x_0, x_T) = x_0, \quad x_m(T, x_0, x_T) = x_T$$

shártlerin qanaatlandıradı.

$x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izliginiń jıyınalıqlığı haqqında tómendegi teorema orınlı.

Teorema 1. Meyli $f(t, x)$ funkciyası (4) oblastta anıqlanǵan hám úziksiz funkciya bolıp, (5) shárt hám sonıń menen birge 1), 2) uǵarıwlar orınlı bolsın.

Onda (8) formula menen anıqlanatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izligi $m \rightarrow \infty$ da (6) teńlemege teń kúshli bolǵan

$$x(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \int_0^t \left(f(s, x(s, x_0, x_T)) - \right. \\ \left. - \frac{1}{T} \int_0^T f(s, x(s, x_0, x_T)) ds + \sum_{t_i < t} h_i - \frac{t}{T} \sum_{i=1}^N h_i \right) \quad (9)$$

integrallıq teńlemesiniń $x(0, x_0, x_T) = x_0$, $x(T, x_0, x_T) = x_T$ shegaralıq shártlerin qanaatlandırıwshı sheshimi bolıp tabılatuǵın $x^*(t, x_0, x_T)$ funkciyasına teń ólshemli umtıladı, sonıń menen birge dál $x^*(t, x_0, x_T)$ hám juwıq $x_m(t, x_0, x_T)$ sheshimler arasındaǵı qátelik barlıq $m = 1, 2, \dots$ ushın

$$|x^*(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)| \leq \frac{\pi(Mh + H)}{h(\pi - KT)} \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \tilde{\alpha}_1(t) \quad (10)$$

teńsizligi menen bahalanadı, bul jerde $\tilde{\alpha}_1(t) = \frac{2\pi t}{3} \left(1 - \frac{t}{T} \right)$.

Dálillew. Dáslep (8) formula menen anıqlanatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izliginiń D kópliginde jatatuǵınlıǵın kórsetemiz. (8) ni

$$x_m(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) ds - \\ - \frac{t}{T} \int_t^T f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) ds + \left(1 - \frac{t}{T} \right) \sum_{t_i < t} h_i - \frac{t}{T} \sum_{t_i \geq t} h_i, \quad m = 1, 2, \dots \quad (11)$$

kóriniste jazıp alsaq, bunnan

$$\begin{aligned} |x_m(t, x_0, x_T) - x_0(t, x_0, x_T)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t |f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T))| ds + \\ &+ \frac{t}{T} \int_t^T |f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T))| ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{t_i < t} |h_i| + \frac{t}{T} \sum_{t_i \geq t} |h_i|, \quad m=1, 2, \dots \end{aligned}$$

yamasa $f(t, x)$ funkciyasınıń M sanı menen shegaralanǵanlıǵın hám $\max |h_i| = H$ teńligin esapqa alsaq

$$\begin{aligned} |x_m(t, x_0, x_T) - x_0(t, x_0, x_T)| &\leq M \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t ds + \frac{t}{T} \int_t^T ds \right] + H \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{t_i < t} 1 + \frac{t}{T} \sum_{t_i \geq t} 1 \right] \leq \\ &\leq M \alpha_1(t) + H \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \frac{N+1}{T} t + \frac{t}{T} \frac{N+1}{T} (T-t) \right] = M \alpha_1(t) + \frac{H}{h} \alpha_1(t) = \\ &= \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(t) \leq \frac{T}{2} \left(M + \frac{H}{h} \right), \quad m=1, 2, \dots \end{aligned} \quad (12)$$

boladı, bul jerde $|\alpha_1(t)| \leq \frac{T}{2}$ ornın bolatuǵınlıǵı esapqa alınǵan.

Bunnan birinshi uýǵarıw boyınsha $x_0(t, x_0, x_T) \in D$ ushın barlıq $x_m(t, x_0, x_T)$, $m=1, 2, \dots$ ler D kópliginde jatatuǵınlıǵı kelip shıǵadı.

Endi juwıq $x_m(t, x_0, x_T)$, $m=1, 2, \dots$ sheshimler izbe izliginiń jıyınalı bolıwın dálillew ushın $|x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)|$, $j \geq 1$ teńsizligin bahalaymız. (11) den kelip shıǵatuǵın

$$\begin{aligned} r_m(t) = |x_m(t, x_0, x_T) - x_{m-1}(t, x_0, x_T)| &\leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t |x_{m-1}(t, x_0, x_T) - x_{m-2}(t, x_0, x_T)| ds + \right. \\ &\left. + \frac{t}{T} \int_t^T |x_{m-1}(t, x_0, x_T) - x_{m-2}(t, x_0, x_T)| ds \right] = K \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t r_{m-1}(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T r_{m-1}(s) ds \right] \end{aligned}$$

teńsizligin paydalansaq, onda (12) den

$$\begin{aligned} r_1(t) &\leq \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(t), \quad r_2(t) \leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t r_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T r_1(s) ds \right] \leq \\ &\leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(s) ds \right] \leq \\ &\leq K \left(M + \frac{H}{h} \right) \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \alpha_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T \alpha_1(s) ds \right] = K \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_2(t) \end{aligned}$$

kelip shıǵadı, bul jerde

$$\alpha_2(t) = \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \alpha_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T \alpha_1(s) ds, \quad \alpha_2(t) \leq \frac{T}{3} \alpha_1(t).$$

Bizge [2] den málim bolǵan

$$\alpha_1(t) = \frac{\pi}{3} \tilde{\alpha}_1(t), \quad \alpha_2(t) = \frac{T}{\pi} \tilde{\alpha}_1(t), \quad \alpha_{m+1}(t) = \frac{T^m}{\pi^m} \tilde{\alpha}_1(t)$$

teńliklerin esapqa alaıp, processti dawam etsek

$$\begin{aligned} r_m(t) &\leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t r_{m-1}(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T r_{m-1}(s) ds \right] \leq K^{m-1} \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_{m-1}(t) = \\ &= K^{m-1} \left(M + \frac{H}{h} \right) \frac{T^{m-1}}{\pi^{m-1}} \tilde{\alpha}_1(t) = \left(\frac{KT}{\pi} \right)^{m-1} \left(M + \frac{H}{h} \right) \tilde{\alpha}_1(t) \end{aligned}$$

boladı, bul teńsizlik boyınsha

$$|x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)| \leq \sum_{i=1}^j |x_{m+i}(t, x_0, x_T) - x_{m+i-1}(t, x_0, x_T)| = \sum_{i=1}^j r_{m+i}(t)$$

qatnasınan

$$\begin{aligned} |x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)| &\leq \tilde{\alpha}_1(t) \left(M + \frac{H}{h} \right) \sum_{i=1}^j \left(\frac{KT}{\pi} \right)^{m+i-1} = \\ &= \tilde{\alpha}_1(t) \left(M + \frac{H}{h} \right) \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \sum_{i=1}^j \left(\frac{KT}{\pi} \right)^{i-1} \end{aligned} \quad (13)$$

kelip shıǵadı. Al bunnan $m \rightarrow \infty$ daǵı shegin alıp, $\frac{KT}{\pi} < 1$ ekenligin esapqa alsaq, $j \geq 1$ ushın

$$\lim_{m \rightarrow \infty} |x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)| = 0$$

shegine iye bolamız. Bunnan $m \rightarrow \infty$ da $x_m(t, x_0, x_T)$ funkciyalar izbe izliginiń dál sheshimge teń ólshemli umtılatusınlıǵı kelip shıǵadı

$$\lim_{m \rightarrow \infty} x_m(t, x_0, x_T) = x^*(t, x_0, x_T). \quad (14)$$

Eger (13) den $j \rightarrow \infty$ daǵı shegin alsaq hám

$$\lim_{m \rightarrow \infty} x_{m+j}(t, x_0, x_T) = x^*(t, x_0, x_T)$$

teńligin paydalansaq, onda

$$\begin{aligned} |x^*(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)| &\leq \tilde{\alpha}_1(t) \left(M + \frac{H}{h} \right) \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \frac{\pi}{\pi - KT} = \\ &= \frac{\pi(Mh + H)}{h(\pi - KT)} \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \tilde{\alpha}_1(t) \end{aligned}$$

teńsizliginiń orınlı bolatusınlıǵın kóremiz. Al bul (10) kórinistegi juwıq sheshimniń qáteliginiń durıs ekenligin kórsetedi.

Eger (8) den $m \rightarrow \infty$ daǵı shegin alsaq hám (14) shekti paydalansaq, onda $x^*(t, x_0, x_T)$ shek funkciyasınıń (9) integrallıq teńlemeniniń sheshimi bolatusınlıǵı kelip shıǵadı. al $x_m(0, x_0, x_T) = x_0$, $x_m(T, x_0, x_T) = x_T$ shártleriniń orınlanatusınlıǵı, qoyıp kóriw arqalı (8) den kelip shıǵadı. Onda bul funkciyalar izbe izliginiń shegide bul shártlerdi qanaatlandırap, keltirilgen nátiyjeler joqarıdaǵı teoremanıń durısılıǵın kórsetedi.

Eger $(x_0, x_T) = (x_0^*, x_T^*)$ tochkası tómendegi

$$\begin{cases} Ax_0 + Cx_T = \psi(x^*(t)), \\ \varphi(x_0, x_T) = 0 \end{cases} \quad (15)$$

algebraıq teńlemeler sistemasınıń sheshimi bolsa, onda $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyası impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleiniń sheshimi boladı, bul jerde

$$\varphi(x_0, x_T) = x_T - x_0 - \int_0^T f(s, x^*(s, x_0, x_T)) ds - \sum_{i=1}^N h_i.$$

Haqıyqatında da $x^*(t, x_0, x_T)$ shek funkciyası

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x) + \sum_i h_i \delta(t - t_i) + \frac{1}{T} \left(x_T - x_0 - \int_0^T f(s, x) ds \right) - \frac{1}{T} \sum_{i=1}^N h_i$$

teńlemenini qanaatlandıradı, al (15) boyınsha $(x_0, x_T) = (x_0^*, x_T^*)$ tochkada

$$\varphi(x_0^*, x_T^*) = x_T^* - x_0^* - \int_0^T f(s, x^*(s, x_0^*, x_T^*)) ds - \sum_{i=1}^N h_i = 0$$

bolǵanlıqtan, $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyası (2) impulslıq tásirge iye (1) teńlemenini qanaatlandıradı.

Endi $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyasın (7) shegaralıq shártke aparıp qoysaq

$$\begin{aligned} Ax_0^* + Cx_T^* = \psi(x^*) &= \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} \left(A \int_0^{\tau} f(s, x^*(t, x_0^*, x_T^*)) ds - \right. \\ &\left. - C \int_{\tau}^T f(s, x^*(t, x_0^*, x_T^*)) ds \right) = \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} \left(A \int_0^{\tau} dx^* - C \int_{\tau}^T dx^* \right) = \\ &= \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} (A(x_{\tau}^* - x_0^*) - C(x_T^* - x_{\tau}^*)) = \end{aligned}$$

$$= \frac{(A+C)d - B(A+C)x_t^* + B(Ax_0^* + Cx_T^*)}{A+B+C} = \frac{(A+C)(d - Bx_t^*) + B(d - Bx_t^*)}{A+B+C} =$$

$$= \frac{(A+B+C)(d - Bx_t^*)}{A+B+C} = d - Bx_t^*,$$

yaғniy

$$Ax_0^* + Cx_T^* = d - Bx_t^*$$

bolip, bunnan $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyasınıń (3) shegaralıq shárttı hám qanaatlandıratuǵınlıǵı kelip shıǵadı.

Juwmaqlap aytqanda, tómendegi teorema orınlı:

Teorema 2. Meyli birinshi teoremadaǵı shárt hám uýǵarıwlar orınlı bolsın. Onda (9) integrallıq teńlemenıń sheshimi bolıp tabılatsuǵın $x^*(t, x_0, x_T)$ funkciyası, impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleńiń hám sheshimi bolıwı ushın (15) sistema $(x_0, x_T) = (x_0^*, x_T^*)$ kórinistegi sheshimge iye bolıwı zárúrli hám jetkilikli.

Eger bul sheshim bar bolsa, onda $x^*(t) = x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyası impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleńiń sheshimi bolıp, bul sheshim menen juwıq sheshim arasındadıǵı qátelik (10) dan kelip shıǵatuǵın

$$\left| x^*(t, x_0^*, x_T^*) - x_m(t, x_0^*, x_T^*) \right| \leq \frac{\pi(Mh + H)}{h(\pi - KT)} \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \tilde{\alpha}_1(t)$$

teńsizligi menen bahalanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Самойленко А.М., Перестюк Н.А. Дифференциальные уравнения с импульсным воздействием. –Киев. “Вища школа”, 1987.
2. Самойленко А.М., Ронто Н.И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений. –Киев. “Наукова думка”, 1992. стр.280.

Rezyume: Maqalada impuls tásirinde birinshi tártipli sıızıqlı birtekli differencial telemeler ushın úsh tochkalı shegaralıq máseleler kórip shıǵıldı.

Tayanış sózler: Sızızqlı birtekli differencial teleme, úsh tochkalı shegaralıq másele, impuls tásir

Rezyume: Maqolada impuls tasirida birinchi tartibli chiziqli birjinsli differentsial tenglamalar uchun uch nuqtali chegaraviy masalalar ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar : Chiziqli birjinsli diferentsial tenglama, uch nuqtali chegraviy masala, impuls tasiri

Резюме: В статье рассматриваются трехточечные краевые задачи для линейных однородных дифференциальных уравнений того же порядка, что и поле импульсов.

Ключевые слова: Линейное однородное дифференциальное уравнение, трехточечная краевая задача, импульсный эффект

Summary: In the article, three-point boundary value problems for linear homogeneous differential equations of linear order are considered.

Key words: Linear homogeneous differential equation, three-point boundary value problem, impulse effect

О ЯДРЕ ИНТЕГРАЛЬНОЙ ФОРМУЛЫ ПУАССОНА В МНОГОМЕРНОМ КОМПЛЕКСНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ON THE KERNEL OF THE POISSON INTEGRAL FORMULA IN MULTIDIMENSIONAL COMPLEX SPACE KÓP ÓLSHEMLI KOMPLEKS KEÑISLIKLERDE PUASSON INTEGRAL FORMULASÍ YADROSÍ HAQQÍNDÁ KO'P O'LCHAMLI KOMPLEKS FAZODA PUASSON INTEGRAL FORMULASI YADROSI HAQIDA

Курбанов Б.Т., Азизова.Г, Садуллаев Ж, Утебаева.Н

Каракалпакский государственный университет

Многие задачи анализа, поставленные для единичного круга на плоскости, можно перенести на верхнюю полуплоскость при помощи преобразования Кэли

$$w = \frac{i(1+z)}{1-z}.$$

Два естественных обобщения единичного круга из комплексной плоскости $\mathbb{C}$ – шар и поликруг в $\mathbb{C}^n$ связаны с двумя во многом различными методами развития многомерного комплексного анализа на основе классической теории функций комплексного переменного. В поликруге доминирующей является структура прямого произведения, которая во многом определяет «покоординатные» методы исследования ([1]). В шаре ([2]) тоже естественно возникают хорошие интегральные представления, которые вместе с богатой группой автоморфизмов дают мощный аппарат исследования голоморфных функций. В настоящее время, в связи с более глубокими изучениями голоморфных функций в многомерных областях, возникла необходимость исследования задач голоморфного продолжения функций с границ и интегральных формул Бергмана, Коши-Сеге, Пуассона в

неограниченных областях ([3-7]). Поэтому является актуальным нахождение многомерных аналогов формулы для реализации типа "единичный круг - верхняя полуплоскость". В этой статье мы выписываем конкретный вид ядра интегральной формулы Пуассона для неограниченной реализации единичного шара из $\mathbb{C}^n$.

1. Обобщение верхней полуплоскости в виде неограниченной реализации единичного шара из $\mathbb{C}^n$

Пусть D неограниченная область в $\mathbb{C}^n$ вида

$$D = \{u = (u_1, \dots, u_n) \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_1 > |u|^2\},$$

где $|u|^2 = |u_1|^2 + \dots + |u_n|^2$. Ее граница называется сферой Пуанкаре ([3],[9]):

$$\partial D = \{u \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_1 = |u|^2\}.$$

Мера Лебега на ∂D записывается следующим образом:

$$d\mu(u) = \left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} dx_1 \wedge du' \wedge d\bar{u}',$$

где $x_1 = \operatorname{Re} u_1$, $du' = du_2 \wedge \dots \wedge du_n$, $d\bar{u}' = d\bar{u}_2 \wedge \dots \wedge d\bar{u}_n$.

Обозначим через B_n единичный шар в $\mathbb{C}^n$

$$B_n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z|^2 = |z_1|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1\},$$

а через S_n его границу

$$S_n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z|^2 = 1\}.$$

Далее, через $\varphi = (\varphi_1, \dots, \varphi_n)$ обозначим преобразование $\mathbb{C}_z^n \rightarrow \mathbb{C}_u^n$, где

$$\begin{aligned} u_1 = \varphi_1(z) &= \frac{i(1-z_1)}{1+z_1}, \quad u_k = \varphi_k(z) = \frac{z_k}{1+z_1}, \\ k &= 2, \dots, n \end{aligned} \quad (1)$$

Теорема 1. *Отображение φ является биголоморфным отображением шара B_n на область D .*

Доказательство. Пусть $z \in B_n$. Тогда, так как $|z_2|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1 - |z_1|^2$, то

$$\frac{|z_2|^2}{|1+z_1|^2} + \dots + \frac{|z_n|^2}{|1+z_1|^2} < \frac{1-|z_1|^2}{|1+z_1|^2}.$$

Из (1) находим:

$$\operatorname{Im} u_1 = \frac{1-|z_1|^2}{|1+z_1|^2}, \quad |u_k|^2 = \frac{|z_k|^2}{|1+z_1|^2}, \quad k = 2, \dots, n.$$

Учитывая это, из последнего неравенства получаем, что $u \in D$. Из (5) видно, что существует обратное отображение φ^{-1} :

$$z_1 = \varphi_1^{-1}(u) = \frac{i-u_1}{i+u_1}, \quad z_k = \varphi_k^{-1}(u) = \frac{2iu_k}{i+u_1}, \quad k = 2, \dots, n. \quad (2)$$

Покажем, что оно отображает область D на B_n

Пусть $u \in D$. Имеем

$$\frac{|i+u_1|^2 - |i-u_1|^2}{4} > |u|^2.$$

Отсюда

$$\frac{|i+u_1|^2 - |i-u_1|^2}{|i+u_1|^2} > \frac{4|u|^2}{|i+u_1|^2}$$

и

$$\left| \frac{i-u_1}{i+u_1} \right|^2 + \left| \frac{2iu_2}{i+u_1} \right|^2 + \dots + \left| \frac{2iu_n}{i+u_1} \right|^2 < 1,$$

т.е. $|z_1|^2 + |z_2|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1$. Значит $z \in B_n$.

Как известно (см. напр. [2]), автоморфизм φ_a единичного шара B_n переставляющий точки a и $0 = 0, \dots, 0$ имеет явный вид:

$$\varphi_a(z) = \frac{a - \langle z, \bar{a} \rangle \frac{a}{|a|^2} - \sqrt{1 - |a|^2} \left(z - \langle z, \bar{a} \rangle \frac{a}{|a|^2} \right)}{1 - \langle z, \bar{a} \rangle}$$

где $\langle z, \bar{a} \rangle = z_1 \bar{a}_1 + \dots + z_n \bar{a}_n$.

Используя отображения φ и φ_a мы можем выписать автоморфизм области D , переводящий точку $b = \varphi(a)$ в точку $I = (i, 0, \dots, 0)$, в виде композиций:

$$\psi_b = \varphi \circ \varphi_a \circ \varphi^{-1}.$$

Если φ_U – унитарное преобразование единичного шара B_n , сохраняющий точку $0 = (0, \dots, 0)$, то $\psi_U = \varphi \circ \varphi_U \circ \varphi^{-1}$ определяет унитарное преобразование области D , сохраняющий точку $i = (i, 0, \dots, 0)$.

В [10] приведен конструктивный вид ядра Сеге для областей Зигеля 2-го рода и с помощью этого ядра определено ядро Пуассона для этих областей. Так как область D является областью Зигеля 2-го рода (см. [11]), мы можем выписать в явном виде ядра Сеге и Пуассона для области D .

Теорема 2. Ядро Сеге для области D имеет вид:

$$S(u, b) = \frac{c}{[i(b_1 - \bar{u}_1) + 2\langle b, \bar{u} \rangle]^n}, \quad (3)$$

$$\text{где } c = -\frac{2^{n-2}(n-1)!}{\pi^n}, \quad \langle b, \bar{u} \rangle' = b_2 \bar{u}_2 + \dots + b_n \bar{u}_n, \quad (u \in \partial D, b \in D)$$

Доказательство. Согласно [10], п.2, ядро Сеге для области D может быть найдено как значение интеграла:

$$S(u, b) = \frac{1}{2\pi} \int_{R_+} e^{-\alpha \rho(b, u)} (L(\alpha))^{-1} d\alpha,$$

где

$$R_+ = \{\alpha: \alpha \geq 0\}, \quad \rho(b, u) = \frac{b_1 - \bar{u}_1}{i} - 2\langle b, \bar{u} \rangle',$$

$$L(\alpha) = \left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} \int_{\mathbb{C}^{n-1}} e^{-2\alpha|u|^2} du' \wedge d\bar{u}'$$

Так как

$$\int_{\mathbb{C}} e^{-2\alpha|z|^2} dz' \wedge d\bar{z}' = 2i \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-2\alpha y^2} dy \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-2\alpha x^2} dx = \frac{\pi i}{\alpha}, \quad z = x + iy \in \mathbb{C}$$

то, по теореме Фубини

$$L(\alpha) = \left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} \left(\frac{\pi i}{\alpha}\right)^{n-1} = \left(-\frac{\pi}{2\alpha}\right)^{n-1}.$$

Тогда

$$S(u, b) = \frac{(-1)^{n-1} 2^{n-2}}{\pi^n} \int_0^{+\infty} e^{-\alpha \rho(b, u)} \alpha^{-1} d\alpha. \quad (4)$$

Повторным интегрированием по частям и из формулы Эйлера $e^{i\theta} = \cos\theta + i\sin\theta$, устанавливается, что первообразная функции $g(\alpha) = e^{-\alpha z} \alpha^{n-1}$ равна

$$G(\alpha) = \frac{(n-1)!}{z^n} e^{-\alpha z} + C,$$

где

$$G(\alpha) = -e^{-\alpha z} \left(\frac{\alpha^{n-1}}{z} + \frac{(n-1)\alpha^{n-2}}{z^2} + \dots + \frac{(n-1)!\alpha}{z^{n-1}} \right),$$

$$z = x + iy \in \mathbb{C}, C = \text{const.}$$

Отсюда

$$\int \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \cos \alpha y d\alpha = \operatorname{Re} G(\alpha) - \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|z|^n} \cos(\alpha y + n\theta),$$

$$\int \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \sin \alpha y d\alpha = -\operatorname{Im} G(\alpha) - \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|z|^n} \sin(\alpha y + n\theta),$$

где θ - аргумент числа z . Значит, если положим

$$\rho(b, u) = x + iy, \arg \rho(b, u) = \theta,$$

то

$$\begin{aligned} \int_0^{+\infty} \alpha^{n-1} e^{-\alpha \rho(b, u)} d\alpha &= \int_0^{+\infty} \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \cos \alpha y d\alpha - i \int_0^{+\infty} \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \sin \alpha y d\alpha = \\ &= \left[\operatorname{Re} G(\alpha) - \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|\rho(b, u)|^n} \cos(\alpha y + n\theta) \right] \Big|_0^{+\infty} + \\ &+ i \left[\operatorname{Im} G(\alpha) + \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|\rho(b, u)|^n} \sin(\alpha y + n\theta) \right] \Big|_0^{+\infty} = \\ &= \frac{(n-1)!}{|\rho(b, u)|^n} (\cos n\theta - i \sin n\theta) = \frac{(n-1)!}{\rho^n(b, u)} \end{aligned}$$

(нетрудно установить, что $\operatorname{Re} \rho(b, u) = x > 0$, поэтому несобственные интегралы в этих равенствах заведомо сходятся). Подставляя найденное в (4), мы получаем (3). Теорема доказана.

Ядро Пуассона $P: \bar{D} \rightarrow \mathbb{R}$ определяется следующим образом ([10]):

$$P(u, b) = \frac{|S(u, b)|^2}{S(b, b)}.$$

Значит, учитывая теорему 2, мы можем написать ядро Пуассона для области D в явном виде:

$$P(u, b) = \frac{c [i(b_1 - \bar{b}_1) + 2|b|^2]^n}{|i(u_1 - \bar{b}_1) + 2\langle b, \bar{u} \rangle|^{2n}}, \quad (5)$$

где c определяется как в теореме 2.

Как известно, в единичном шаре B_n инвариантное ядро Пуассона имеет вид (см.[2]):

$$\left(\text{здесь } \langle z, \bar{a} \rangle = z_1 \bar{a}_1 + \dots + z_n \bar{a}_n, |a| < 1 \right)$$

а нормированная мера Лебега на S_n записывается следующим образом:

$$dm_n(z) = \frac{(n-1)!}{(2\pi i)^n} \sum_{j=1}^n (-1)^{j-1} \bar{z}_j d\bar{z}[j] \wedge dz$$

где $dz = dz_1 \wedge \dots \wedge dz_n$, получается из формы $d\bar{z}$ вычеркиванием дифференциала $d\bar{z}_j$.

В следующем утверждении рассмотрим преобразование ядра Пуассона при отображении φ .

Пусть $u = \varphi(z)$, $b = \varphi(a)$.

Лемма 1. При отображении φ ядро Пуассона P_B и мера Лебега, dm_n примут вид:

$$\begin{aligned} 1) P_B \varphi^{-1}(u), \varphi^{-1}(b) &= c_p |i + u_1|^{2n} P(u, b), & \text{где } c_p &= \frac{(-1)^{n-1} \pi^n}{2^{n-2} (n-1)!}; \\ 2) dm_n(\varphi^{-1}(n)) &= \frac{c_m}{|i + n_1|^{2n}} d\mu(n), & \text{где } c_m &= \frac{(-1)^{n^2+1} 2^{2n-2} (n-1)!}{\pi^n}. \end{aligned}$$

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рудин У. *Теория функций в поликруге*. М: Мир, 1974.
2. Рудин У. *Теория функций в единичном, шаре из $\mathbb{C}^n$* . М.: Мир, 1984.
3. Мысливец С.Г. *Граничная теорема Мореры на сфере Пуанкаре*//Комплексный анализ и дифференциальные операторы. Сб. научных трудов. Красноярск, КрасГУ, 2000. с.97-102.]
4. STEIN E.M. *Boundary behavior of holomorphic functions of several complex variables*. Princeton: Princeton Univ. Press. 1972.
5. Худайбергенов Г., Курбанов Б.Т. Об одной реализации классической области первого типа // *Узбекский математический журнал*, 2014, №1, С. 126-129.
6. Зигель К. *Автоморфные функции нескольких комплексных переменных*. М.:ИЛ,1954.
7. Владимиров В.С., Сергеев А.Г. *Комплексный анализ в трубе будущего*// Современные проблемы математики. Фундаментальные направления. М.: ВИНТИ. 1985. Т.8. С. 191-266.
8. Владимиров В.С. *Обобщенные функции в математической физике*. М.: Наука, 1979.
9. ШАБАТ Б.В. *Введение в комплексный анализ*. Ч. 2. М.: Наука, 3-е изд., 1985.
10. Когану А. *The Poisson integral for generalized half-planes and bounded symmetric domains*// *Ann. Math.* 1965. V. 82, N 2. P. 332-350.
11. Пятеецкий—Шапиро И.И. *Геометрия классических областей и теория автоморфных функций*. М.: Наука, 1961.

Annotaciya. Maqala kóp ólshemli kompleks keńislikte birlik shardıń sheksiz realizaciyası ushın Puasson yadrosınıń ayırıqsha túrin tabıwǵa arnalǵan. Maqalada, sonıń menen birge, ekinshi túrdegi Siegel oblastında golomorf yadrolı integral formulani qurıw talqılanadı.

Annotatsiya. Maqola ko'p o'lchamli kompleks fazoda birlik sharning cheksiz realizaciyasi uchun Puasson yadrosining o'ziga xos turini topishga bag'ishlangan. Maqolada, shuningdek, ikkinchi turdagi Siegel sohasida golomorf yadroli integral formulani qurish muhokama qilinadi.

Annotation. The article is devoted to finding a specific type of Poisson kernel for an unbounded realization of a unit ball in a multidimensional complex space. The article also discusses the construction of an integral formula with a holomorphic kernel in the Siegel domain of the second kind.

Аннотация. Статья посвящена нахождению конкретного вида ядра Пуассона для неограниченной реализации единичного шара в многомерном комплексном пространстве. Также в статье рассматривается построение интегральной формулы с голоморфным ядром в области Зигеля второго рода.

Ключевые слова. сфера Пуанкаре, биголоморфное отображение, ядра Сеге для областей Зигеля, ядра Пуассона, мера Лебега.

Keywords. Poincaré sphere, biholomorphic mapping, Szego kernels for Siegel domains, Poisson kernels, Lebesgue measure.

Gilt sözler. Puankare sferasi, bigolomorf sawlelendiriw, Ziegel oblasti ushın Sege yadroları, Puasson yadroları, Lebeg ólshewi.

Kalit so'zlar. Puankare sferasi, bigolomorf akslantirish, Ziegel oblasti uchun Sege yadrolari, Puasson yadrolari, Lebeg o'lchovi.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕРЕГОНКИ НЕФТЕГАЗОКОНДЕНСАТНОЙ СМЕСИ В НАСАДОЧНО-КЛАПАННОЙ И КЛАПАННОЙ КОЛОННАХ

д.т.н. Исмаилов О. Ю., д.т.н., проф. Хурмамаев А.М., Шомансуров Ф.Ф.

Институт общей и неорганической химии АН РУз Сарсенбаев Н.Т. стажёр преподаватель КГУ имени Бердаха Узбекистан, Р.Каракалпакстан, г.Нукус

Введение. Эффективность работы установок первичной переработки нефти (установок АТ) является одним из ключевых факторов в целях повышения прибыльности нефтеперерабатывающего предприятия. Это обусловлено тем, что из-за энергоёмкости самого процесса ректификации и большой производительности по сырью установки АТ являются крупнейшими энергопотребителями на НПЗ [1]. Насадочные аппараты нашли широкое применение для проведения массообменных процессов между газом и жидкостью в различных областях химической и нефтехимической технологии [1–3]. Тип насадочного контактного устройства определяет интенсивность массопереноса и эффективность работы аппарата в целом [4–6]. Совершенствованию известных конструкций насадок посвящен ряд работ, целью которых являлось повышение поверхности контакта фаз [7], увеличение массообменной эффективности насадок [8–10] и улучшение гидродинамических характеристик [11–13].

Перегонка нефтегазоконденсатной смеси (НГК) в различных колоннах является важным этапом в нефтеперерабатывающей промышленности. Сравнение эффективности насадочно-клапанных и клапанных колонн позволяет определить оптимальные условия для разделения фракций и повышения качества конечного продукта. Исследования показали [1, 2], что насадочные колонны обладают рядом преимуществ по сравнению с тарельчатыми колоннами, включая более низкое гидравлическое сопротивление на единицу высоты переноса и способность работать при высоких нагрузках по газу и жидкости. В отличие от тарельчатых колонн, в которых скорость газа ограничена повышением межтарельчатого уноса жидкости и низкой пропускной способностью переливов, насадочные колонны могут функционировать при атмосферном давлении на скоростях газа до 3,5 м/с. Это позволяет значительно уменьшить диаметр колонн и повысить их производительность. Кроме того, насадочные колонны обладают менее сложной конструкцией и высокой устойчивостью к загрязнениям, благодаря чему снижается риск забивки и обеспечивается надежная эксплуатация [3, 4].

Клапанные колонны, в свою очередь, характеризуются более равномерным разделением компонентов смеси и стабильным контролем состава продукта. Однако их пропускная способность и эффективность снижаются при высоких скоростях газожидкостного потока [5]. Таким образом, выбор оптимального типа колонны для перегонки нефтегазоконденсатной смеси зависит от конкретных задач и условий процесса.

На сегодняшний день создание новых эффективных насадок для насадочных колонн позволило увеличить их конкурентоспособность и эффективность в нефтепереработке. Настоящая работа направлена на сравнительный анализ эффективности перегонки НГК в насадочно-клапанной и клапанной колоннах с целью определения оптимальных условий для выделения легких и тяжелых фракций.

Температурный диапазон экспериментов составлял от 20 до 350 °С. В ходе каждого опыта фиксировался

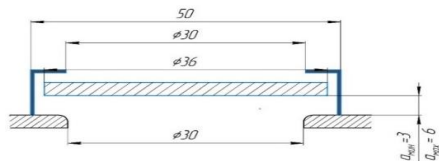

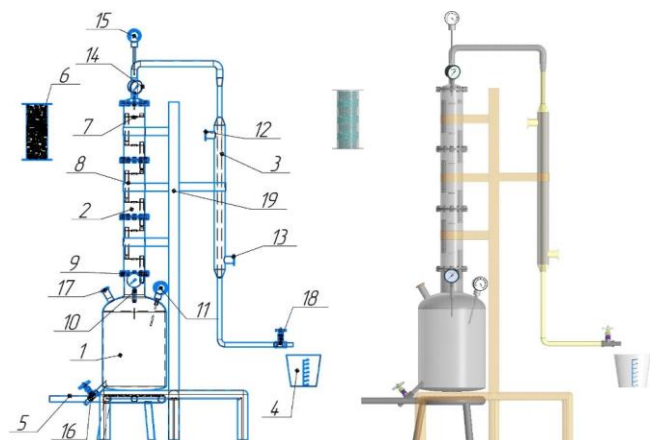
Рис. 1. Сравнительная конструкция элементов колонн: клапанная тарелка и спирально-призматическая насадка 20х30.

выход легких фракций из нефтегазоконденсатной смеси, а также регистрировалась температура, при которой происходило разделение компонентов. Для контроля процесса перегонки использовались стандартные методы измерения температуры кипения и определения выхода фракций. Применяемое оборудование обеспечивало высокую точность поддержания заданных температурных условий, а измерительные приборы позволяли проводить детальный анализ состава полученных фракций.

Методология. В исследовании рассматривалась смесь нефтегазоконденсата, состоящая из 70% газового конденсата и 30% нефти, добытая на Кокдумалакском месторождении. Эксперименты проводились в Институте общей и неорганической химии Академии наук Республики Узбекистан. В лаборатории «Процессы и аппараты химической технологии» была создана и установлена экспериментальная установка, предназначенная для ректификации многокомпонентных смесей при атмосферном и избыточном давлении (рис. 2).

Целью эксперимента было изучение процесса ректификации и исследование физико-химических свойств дистиллятов, полученных из нефтегазоконденсатной смеси (30% нефти и 70% газового конденсата) [2].

Для переработки углеводородного сырья была разработана экспериментальная установка (рис. 3), которая включает испарительный куб (1), оснащённый газовой горелкой (5) для нагрева сырья. Установка состоит из трёх секций, включая насадочную секцию (6), соединённых фланцевыми соединениями (9). Также в её состав входит конденсатор (3), приёмник для сбора дистиллятов (4) и система контроля с манометром, термометром и регулируемыми вентилями для обеспечения точного управления температурными режимами и давлениями при перегонке.

1 - куб колонны; 2 - клапанная секция колонны; 3 - конденсатор-холодильник; 4 - сборник дистиллята; 5 - горелка газовая; 6 - насадочная секция колонны; 7 - клапанная тарелка; 8 - наливная труба; 9 - фланцевая соединения; 10,14 - манометр; 11,15- термометр; 12- входной подрубок холодной воды; 13 - выходной подрубок воды; 16,18 - винтил.

Рис. 2 – Установка для изучения процесса ректификации многокомпонентных углеводородных смесей.

Экспериментальная установка для переработки углеводородного сырья состоит из колонны с диаметром 100 мм и общей высотой 1380 мм, включая перегонный куб объемом 22 литра. В ходе исследований были проведены два эксперимента: один с использованием клапанной колонны, другой — с клапанно-насадочной колонной. Смесь нефтегазоконденсата (30% нефти и 70% газового конденсата) объемом 13,75 литра (10 кг) нагревалась в колонне в диапазоне температур от 20 до 360 °С, что приводило к испарению легких компонентов смеси в зависимости от их температур кипения.

Испаряющиеся компоненты проходили через клапанные секции колонны, где пары контактировали с конденсирующейся жидкостью, стекающей на нижние тарелки через наливные трубы. Далее углеводородные пары охлаждались в конденсаторе-холодильнике и собирались в мерном сборнике. Температура и давление контролировались на всех этапах с помощью манометров и термометров для обеспечения точного выполнения процесса. Во втором эксперименте верхняя секция колонны была заменена на насадочную, что позволило увеличить контактную поверхность между парами и жидкостью, улучшив процесс тепло- и массообмена. В результате перегонки смеси нефтегазоконденсата в двух типах колонн фиксировались параметры, такие как температура и массовая доля выходящих фракций. Результаты эксперимента были нанесены на график для сравнения эффективности работы клапанной и насадочно-клапанной колонн. Особое внимание уделялось степени разделения фракций и качеству полученных продуктов. Основные параметры, измеряемые в ходе исследования, включали температуру начала перегонки, степень выделения легких и тяжелых фракций, а также фракционный состав. Для определения плотности и вязкости фракций применялись стандартные методы анализа согласно ISO 12185 и ГОСТ 33-2000.

Результаты и обсуждение. В данном исследовании были определены основные физико-химические свойства и состав углеводородов нефтегазоконденсатной смеси (30% нефти и 70% газоконденсата), а также бензиновых фракций, полученных из Кукдумалакского месторождения. Фракционный состав смеси был определен с использованием экспериментальной установки, в соответствии с методиками ASTM 2892 и ASTM 5236, с построением кривой истинных температур кипения (ИТК). На рисунке 3 представлен график атмосферной перегонки нефти до 350 °С.

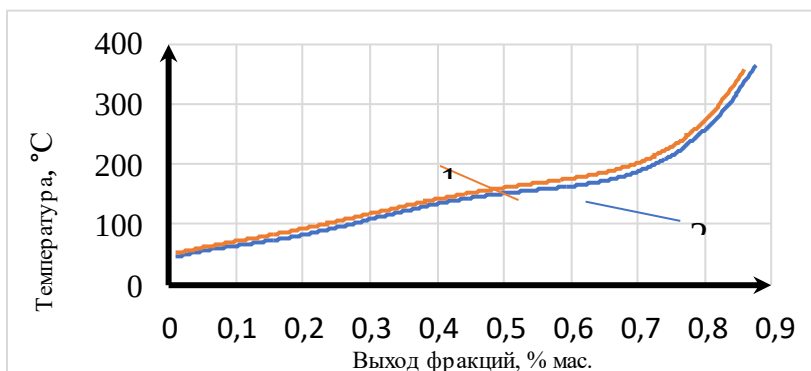

Рис. 3. Итоги экспериментов по изучению фракционного состава смеси нефтегазоконденсата (30% нефти и 70% газоконденсата), проведенных с использованием насадочно-клапанной колонны (2) и клапанной колонны (1).

Клапанная колонна (Кривая 1): При использовании клапанной колонны наблюдается более высокая начальная температура начала перегонки фракций, а температура повышается плавно вплоть до 350 °С. Это говорит о том, что процесс испарения легких компонентов происходит постепенно, обеспечивая стабильное разделение тяжелых и легких фракций.

Насадочно-клапанная колонна (Кривая 2): Начало перегонки в насадочно-клапанной колонне происходит при более низкой температуре по сравнению с клапанной колонной. Кривая демонстрирует резкий скачок температуры после достижения 60% выхода фракций, что свидетельствует о более активном испарении легких компонентов. Насадочно-клапанная колонна отличается более высокой эффективностью в выделении легких фракций при низких температурах, что позволяет достичь энергосбережения. В свою очередь, клапанная колонна обеспечивает более равномерное распределение, что может быть предпочтительным, если необходимо строго контролировать состав конечного продукта. По результатам анализа можно сделать вывод, что насадочно-клапанная колонна подходит для быстрого и энергоэффективного разделения легких компонентов. Впоследствии были проведены исследования физико-химических характеристик дистилятных фракций, полученных из смеси нефтегазоконденсата (30% нефти и 70% газоконденсата) при перегонке в насадочно-клапанной колонне [15]. Результаты измерений физико-химических свойств смеси приведены в таблице 1.

Таблица 1. Основные физико-химические свойства смеси нефтегазоконденсата, содержащей 30% нефти и 70% газового конденсата, из Кукдумлакского месторождения.

Параметры	Пробы нефтегазоконденсата, полученные из Кукдумлакского месторождения.			
Скважины	№1	№2	№3	№4
Плотность при 20°C, кг/м³	760	763	767,5	770,8
Кинематическая вязкость при 20°C, мм²/с	1,415	1,421	1,432	1,448
Температура застывания, °C	17	17	18	19
Массовая доля воды, % не более	0,075	0,08	0,09	0,095
Содержание механических примесей, % не более	0,037	0,030	0,032	0,035
Объем, % массы:				
Сера	3,5	3,53	3,53	3,57
Азот	0,11	-	-	-
Силикатные смолы	3,5	4,9	4,6	2,7
Асфальтены	0,5	0,59	0,51	0,35
Парафины	1,95	2,6	3,87	2,1
Температура застывания парафинов, °C	45	46	47	48
Коксовая способность, %	1,12	1,3	1,4	1,2
Зольность, %	0,22	0,21	0,23	0,30
Кислотное число, мг КОН/г	0,13	0,11	0,12	0,15
Фракционный выход, % массы:				
До 200°C	74,2	72,5	71,4	69,2
До 350°C	87,7	84,9	84,3	88,1

Образец 1 был признан наиболее перспективным для переработки благодаря его сравнительно низкой плотности (760 кг/м³) и кинематической вязкости (1,415 мм²/с при 20°C), что указывает на высокую текучесть и лёгкость. Кроме того, низкое содержание воды (0,075%) и механических примесей (0,037%) свидетельствует о его высокой чистоте. Эти свойства делают образец 1 самым предпочтительным для дальнейшей переработки среди всех исследованных образцов.

Нефтегазоконденсатная смесь из Кукдумлакского месторождения относится к нафтен-парафиновой группе углеводородов. В соответствии с государственным стандартом ЁздСт 3031:2015, она обозначена как 2.0.1.0, что описывает её углеводородный состав. Проведённые анализы показали, что смесь содержит значительное количество бензиновых и керосиновых фракций, что позволяет отнести её к категории лёгких нефтей. Плотность смеси составляет 760–770,8 кг/м³, а вязкость варьируется от 1,415 до 1,448 мм²/с при температуре 20°C.

Температура застывания смеси варьируется от 17 до 19°C, что, вместе с низким содержанием воды и механических примесей, свидетельствует о её высоком качестве. Парафиновые компоненты имеют температуру застывания в пределах 45–48°C. Фракционный состав смеси показывает широкий температурный диапазон с выходом продуктов перегонки до 87,7% для фракций, кипящих в пределах 70–350°C. Смесь также характеризуется минимальными значениями содержания смол (2,7–4,9%) и асфальтенов (0,35–0,59%) (Таблица 1). Для более глубокого анализа дистилятов были исследованы физико-химические параметры бензина, и нефтяных дистилятов, полученных из нефти скважины №1. Результаты характеристик бензина представлены в таблице 2 и рис.4.

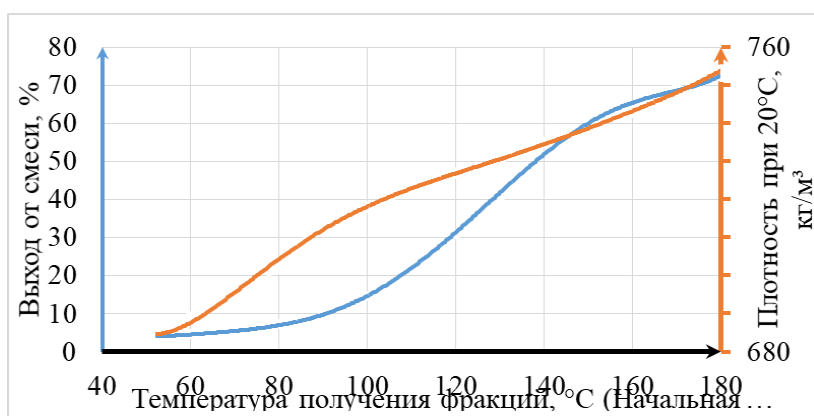

Рис. 4. Зависимость выхода и плотности бензиновой фракции от температуры

На рис.4. представлены зависимости плотности бензиновой фракции при 20°C и выхода фракций от температуры их получения из смеси нефтегазоконденсата (30% нефти + 70% газового конденсата) из Кукдумлакского месторождения, полученной с использованием насадочно-клапанной колонны. Синяя линия (левая ось Y, выход от смеси, %): Эта кривая демонстрирует изменение выхода фракции в зависимости от температуры перегонки. По мере повышения температуры происходит увеличение выхода легких углеводородов. На начальном этапе, при температуре 52°C, выход составляет около 4%. С увеличением температуры до 180°C выход увеличивается и достигает 72,25%. Такая тенденция указывает на эффективное выделение легких углеводородов в насадочно-клапанной колонне, что способствует большему выходу бензиновых фракций.

Оранжевая линия (правая ось Y, плотность при 20°C, кг/м³): Оранжевая кривая показывает, как меняется плотность фракций по мере увеличения температуры. Начальная плотность при 52°C составляет 684 кг/м³, что указывает на преобладание легких углеводородов. С повышением температуры плотность возрастает, достигая 754 кг/м³ при 180°C. Это связано с постепенным переходом к более тяжелым углеводородам, характерным для бензиновых фракций.

Таблица 2. Физико-химические показатели бензиновой фракции (20⁰÷180⁰ C) смеси нефтегазоконденсата (30% Н + 70% ГК) из Кукдумлакского месторождения

Температура получения фракций, °C (Начальная точка кипения)	Фракционный состав, °C				Содержание серы, % массы
	Начальная точка кипения	10%	50%	90%	
До 52	-	-	-	-	1.55
60	-	-	-	-	
70	-	-	-	-	
80	43	67	72	76	
90	48	72	84	88	
100	52	75	89	95	
110	57	78	92	105	
120	60	81	107	113	
130	63	84	112	121	
140	67	87	117	129	
150	70	90	121	138	
160	72	92	126	148	
170	73	94	131	162	
180	78	96	136	171	

Таблица 2 иллюстрирует физико-химические характеристики бензиновой фракции нефтегазоконденсатной смеси, полученной из Кукдумлакского месторождения. Данные включают температурные показатели фракционного состава, а также содержание серы, отражающее особенности сырья и его пригодность для дальнейшей переработки. Содержание серы в бензиновой фракции составляет 1,55% массы, что является фиксированным значением для всего температурного диапазона от 52°C до 180°C. Это указывает на необходимость дальнейшей очистки смеси для удаления нежелательных сернистых соединений, поскольку повышенное содержание серы может негативно сказаться на эксплуатационных свойствах топлива и повысить его коррозионную активность. Таблица также демонстрирует изменение температуры фракционного состава при перегонке. Для каждой температуры показаны начальная точка кипения, а также температуры испарения 10%, 50% и 90% фракции. Например, при температуре получения фракции 80°C начальная точка кипения составляет 43°C, 10% фракции испаряется при 67°C, 50% — при 72°C, а 90% — при 76°C. Эти данные отражают переход от легких

углеводородов к более тяжелым компонентам смеси, которые начинают испаряться при более высоких температурах. С повышением температуры наблюдается более полное испарение тяжелых углеводородных компонентов, что видно на примере температур от 120°C до 180°C. Температура начала кипения, а также температуры испарения 10%, 50% и 90% фракции также возрастают, свидетельствуя о сложности углеводородной структуры и постепенном переходе к более тяжелым фракциям.

Таким образом, данные таблицы показывают, что бензиновая фракция нефтегазоконденсатной смеси характеризуется широким диапазоном температур испарения и стабильным содержанием серы, что требует дополнительной обработки для улучшения качества топлива и повышения его эксплуатационных характеристик.

Заключение. Результаты исследования показали, что насадочно-клапанная колонна обеспечивает более активное выделение легких фракций при относительно низких температурах перегонки. Температура начала перегонки в данной колонне была ниже, чем в клапанной. График изменения температуры показал более резкий подъем после достижения 60% выхода фракций, что свидетельствует об эффективном выделении легких фракций.

Клапанная колонна характеризуется более плавным увеличением температуры до 350 °C. Такой профиль перегонки способствует более стабильному разделению тяжелых и легких фракций, что позволяет получать продукт с требуемым фракционным составом.

Сравнительный анализ эффективности насадочно-клапанной и клапанной колонн показал, что первый метод позволяет более активно выделять легкие фракции при более низких температурах перегонки, что способствует получению высококачественных продуктов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. К. М. Поляков, В. Н. Носенко. Влияние различных видов питания ректификационных колонн на энергопотребление установки первичной переработки нефти. Вестник Омского университета 2018. Т. 23, № 1. С. 53–59. ISSN 1812-3996. DOI 10.25513/1812-3996.2018.23(1).53-59.
2. Рыжов С.О. Интенсификация десорбции диоксида углерода из водных растворов на высокоэффективной регулярной насадке: автореф. ... дис. канд. тех. наук. – Томск, 2013. – 21 с.
3. On the modeling of gasphase mass transfer in metal sheet structured packings / F.J. Rejl, L. Valenz, J. Haidl, M. Kordac, T. Moucha // Chemical Engineering Research and Design. – 2015. – № 93. – P. 194–202.
4. Моделирование процесса абсорбции аммиака и метиламинов водой на новой регулярной насадке / М.В. Андреев, И.В. Скачков, А.В. Бальчугов, В.В. Коробочкин // Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. – 2015. – Т. 326. – № 6. – С. 69–78.
5. Рамм В.М. Абсорбция газов. – М.: РГБ, 2009. – 655 с.
6. Plate Efficiency in Rectification of Binary Mixtures in the Presence of an Inert Gas / I.A. Semenov, B.A. Ulyanov, D.N. Sitnikov, M.Yu. Fereferov // Russian Journal of Applied Chemistry. – 2011. – V. 84. – № 12. – P. 2071–2075.
7. Semenov I.A., Ulyanov B.A., Kulov N.N. Effect of Ultrasound on the Dissolution of Carbon Dioxide in Water // Theoretical Foundations of Chemical Engineering. – 2011. – V. 45. – № 1. – P. 21–25.
8. Каган А.М., Юдина Л.А., Пушнов А.С. О повышении предельно допустимых нагрузок при работе массообменных аппаратов с насадочными устройствами // Химическая промышленность. – 2001. – № 4. – С. 46–48.
9. Hydraulic and mass transfer characteristics of Raschig SuperPak 250Y / F.J. Rejl, L. Valenz, J. Haidl, M. Kordac, T. Moucha // Chemical Engineering Research and Design. – 2015. – № 99. – P. 20–27.
10. Скачков И.В., Бальчугов А.В., Рыжов С.О. Гидродинамические исследования технологии газожидкостных процессов на новой регулярной насадке // Современные технологии. Системный анализ. Моделирование. – 2012. – № 3 (35). – С. 147–150.
11. Simulation of a Distillation Column with Nonequimolar Mass Transfer in the Production of Methylamines / I.A. Semenov, B.A. Ulyanov, D.A. Dubrovskii, N.N. Kulov // Theoretical Foundations of Chemical Engineering. – 2014. – V. 48. – № 5. – P. 644–649.
12. Исследование гидродинамики регулярных насадок из сетчатых наклонных цилиндров для осуществления тепло и массообменных процессов / М.В. Шилин, М.Г. Беренгартен, А.С. Пушнов, М.И. Ключенкова // Химическое и нефтегазовое машиностроение. – 2012. – № 10. – С. 10–13.
13. Diego D.D. Pinto, Rob Emonds, Geert F. Versteeg. Experimental Determination of Mass Transfer Coefficients and Area of Dumped Packing Using Alkanolamine Solvents // Energy Procedia. – 2016. – № 86. – P. 219–228.
14. Расчет гидродинамических параметров регулярных структурированных насадок / Г.Б. Дмитриева, М.Г. Беренгартен, М.И. Ключенкова, А.С. Пушнов // Химическое и нефтегазовое машиностроение. – 2005. – № 12. – С. 5–9.
15. F.F. Shomansurov, A.U. Auesbaev, O.Y. Ismailov, A. M. Khurramatov, Z. M. Khametov, Optimization of the process of heating an oil and gas condensate mixture by light naphtha vapor in heat – exchanger condenser 10E04 (Optymalizacja procesu podgrzewania mieszaniny kondensatu ropy naftowej i gazu ziemnego parami lekkiej benzyny w wymienniku ciepła skraplacza 10E04). Nafta-Gaz 2024, no. 8, pp. 501–510, DOI: 10.18668/NG.2024.08.05

Neftgazkondensat mahsulotini nasadka-klapan va klapan kolonnalarida ulash samaradorligining solishtiruvchi tahlili

Annotatsiya: Maqolada nasadka-klapanli va klapanli ustunlarida neft va gaz kondensati aralashmasini (30% neft + 70% gaz kondensati) distillash samaradorligini qiyosiy tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada, nasadka-klapanli ustuni past haroratlarda engil fraktsiyalarning yanada samarali chiqarilishini ta'minlaydi, bu esa distillash uchun energiya sarfini kamaytiradi. Klapanli ustuni, aksincha, aralashmaning tarkibiy qismlarini yanada teng ravishda ajratishni ta'minlaydi, agar kerak bo'lsa, mahsulot tarkibini nazorat qilish afzaldir. Aralashmaning fraksiyonal tarkibini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, nasadka-klapanli ustunida engil fraktsiyalar 52-180°C haroratda allaqachon ajralib chiqib boshlaydi va fraktsiyalarning zichligi va yopishqoqligi distillash haroratiga bog'liq.

Kalit so'zlar: neft va gaz kondensati aralashmasi, nasadka-klapanli ustuni, distillash, fraktsiyalar, fizik-kimyoviy xususiyatlar.

Neftgazkondensat önimin nasadka-klapan hám klapan kolonnalarında jalğaw önimdarlıǵınıń salıstırw analizi

Annotatsiya: Maqalada nasadka-klapanli hám klapanli kolonnalarında neft hám gaz kondensati aralashpasin (30% neft + 70% gaz kondensati) distillew önimdarlıǵın salıstırıp analiz etilgen. Sonday-aq maqalada nasadka-klapanli kalonna tómen temperaturalarda jeńil

fraktsiyalarning janede onimdarli shig'irini taminleydi, bul bolsa distillev ushin energiya sarpin kemeytiredi. Klapanli kalonna, kerisinshe, aralaspani quramlıq bóklerini janede teń rawishte ajratıwdı taminleydi, eger kerek bolsa, onim quramın baqlaw abzal esaplanadı. Aralaspani fraktsiyonal quramın analiz qıluw sonı korsetedi, nasadka-klapanlı kalonnada jeńil fraktsiyalar 52-180°C temperaturada ajralıp shıǵa baslaydı hám fraktsiyalardıń tıǵızlıǵı hám jabısqaqlıǵı distillev temperaturasına baylanıslı.

Gilt sózler: neft hám gaz kondensatı aralaspası, nasadka-klapanlı kalonna, distillev, fraktsiyalar, fizik-ximiyalıq qásiyetler.

Comparative Analysis of the Efficiency of Distilling Oil-Gas-Condensate Mixture in Packed-Valve and Valve Columns

Abstract: The article compares the efficiency of distillation of a mixture of oil and gas condensate (30% oil + 70% gas condensate) in packed-valve and valve columns. Also in the article, the packed-valve column provides a more efficient yield of light fractions at low temperatures, which reduces energy costs for distillation. The valve column provides a more uniform separation of the mixture components, if necessary, it is preferable to control the composition of the product. Analysis of the fractional composition of the mixture showed that in the packed-valve column, light fractions begin to separate already at a temperature of 52-180 ° C, and the density and viscosity of the fractions depend on the distillation temperature.

Keywords: oil and gas condensate mixture, packed valve column, distillation, fractions, physicochemical properties.

UDK: 547.472.3; 67.02:06

REZORBSIYALANUVCHAN BIOTIBBIY MATERIALLAR: OLINISHI, FIZIK-KIMYOVIY VA BIOLOGIK XOSSALARI

Muzaffarova B. B., Tillayev S. U.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Kirish. Organizm muhitida rezorbsiyalanuvchan, qon hamda to'qima bilan muvofiqligi yuqori biotibbiy materiallar sintez qilish va amaliyotga joriy etish hozirgi kunda jadal rivojlanayotgan sohalar sirasiga kiradi. Olinadigan biotibbiy materiallarga qo'yiladigan asosiy talablar sirasiga materialarning yetarli darajada mustahkam bo'lishi, biologik suyuqliklar o'tishi uchun ma'lum g'ovaklik darajasiga ega bo'lishi, parchalanish mahsulotlari zaharli bo'lmasligi, allergiya va yallig'lanish chaqirmasligi va boshqa talablar kiradi. Eng ko'p tadqiq etilgan bunday materiallar kollagen, polilaktid, xitozan, mikrokristallik selluloza, ultra yuqori molekulyar massali polietilen va boshqa matrisalar asosida olinmoqda [1]. Keng tadqiq etilayotgan matrisalardan biri – polilaktid bo'lib, u asosida olingan materiallarni xossalarini yaxshilash uchun turli usullar, masalan, polilaktidning stereoregulyarligi [2] ta'siri, gidroksiapatit zarrachalarining nanoo'lchamlari, dispersligi [3] ta'siri, polilaktid makromolekularini D,L-laktid bilan choklash [4] ning ta'siri, polilaktid/gidroksiapatit tarkibli kompozitni kumush va uglerod bilan modifikatsiyalash [5], polisut kislotasi va poliglikolid sopolimerlaridan foydalanish [6] imkoniyatlari, kompozit materiallarni nanoolmos bilan modifikatsiyalash [7], Poli (sut kislotasi) (PLA)/poli (butilen adipat-ko-tereftalat) (PBAT) matrisaga kalsiy karbonat kiritish [8], polilaktid va polimetilmeakrilat kompozitlaridan foydalanish [9], polilaktid/kalsiy karbonat kompoziti xossalariga saxarozaning ta'siri [10] va boshqa bir qator usullardan foydalanilgan. Olingan materiallarning xossalari batafsil tadqiq etilib, biotibbiy maqsadlarda foydalanish mumkinligi ko'rsatilgan. Polilaktid matrisa va turli to'ldiruvchilar asosida biotibbiy materiallar olish borasida ma'lum yutuqlarga erishilganligiga qaramasdan boshqariladigan degradatsiya (yoki rezorbsiya) xossalariga ega, yaxshilangan fizik-kimyoviy xossali, yetarli mexanik mustahkamlikka ega, qon hamda boshqa biologik suyuqliklar bilan o'zaro muvofiqligi yuqori materiallar olish borasida kompleks tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj mavjud. Yuqoridagilardan kelib chiqib, polilaktid/gidroksiapatit asosidagi biologik muhitlarda rezorbsiyalanuvchan kompozit materiallarning xossalariga turli modifikatorlarning ta'sirini o'rganish muhim nazariy va amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur ishda turli modifikatorlarning olinadigan biotibbiy materiallarning fizik-kimyoviy, mexanik hamda biologik xossalariga ta'sirini o'rganish natijalari keltirilgan.

Tajribviy qism. Materiallar. Ishda qo'llanilgan polilaktid ikki xil variantda: tijoriy sotib olingan ($M_w = 80$ kDa) hamda laboratoriyada sintez qilingan ($M_w = 30-40$ kDa), Kalsiy gidroksiapatit ham ikki xil variantda: tijoriy sotib olingan (zarrachalar o'lchami – $80 \mu m$), hamda sintez qilingan holatlardan foydalanildi. Modifikator sifatida qo'llanilgan MgF_2 , CaF_2 , $Mg_3(PO_4)_2$, limon kislotasi, xloroform, hamda tana suyuqligi simulyatsiyasi (SBF) uchun zarur bo'lgan reaktivlarning barchasi Xitoyning "Jinan Future Chemical Co." LTD dan sotib olindi.

Polilaktid sintez qilish. Polilaktid olishning keng tarqalgan usuli zanjirning ochilishi bilan boruvchi polimerlanish (ring-opening polymerization) usuli hisoblanadi. Ushbu ishda polilaktid sintezi uchun L-sut kislotaning 80% li eritmasi (AO "Baza № 1 Ximreaktivov", Moskva) qo'llanildi. Polilaktid sintezi [11] da keltirilgan usul b'iyicha uch bosqichda amalga oshirildi.

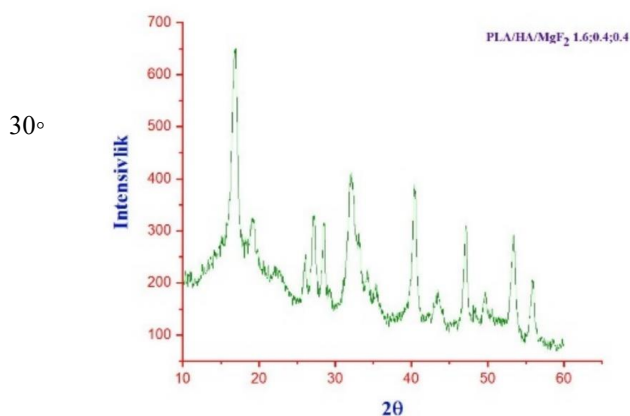
Kalsiy gidroksiapatit sintezi. Mazkur ishda kalsiy gidroksiapatit sintez qilishning tuzlari eritmalaridan fosfatlar holda cho'ktirish usulidan foydalanildi [12].

PLA-HA asosidagi materiallarni olish. Kompozit materiallar olish uchun erituvchilar ishtirokida quyish (solvent casting method) usuli qo'llanildi. Erituvchi sifatida xloroform ishlatildi. Buning uchun ma'lum xloroformda, unga nisbatan 10% miqdordagi polilaktid 4 soat yaxshilab aralashtirilib, eritildi. So'ngra yuqoridan aralashtirib turgan holda ustiga asta-sekin kalsiy gidroksiapatit hamda ma'lum miqdordagi turli modifikatorlar qo'shib, 2 soat aralashtirildi. Kalsiy gidroksiapatit hamda modifikatorlar o'lchamlari $0,075 \mu m$ bo'lgan elakdan o'tkazildi. Aralashma ma'lum qoliplarda quyilib, xona haroratida 3-5 sutka davomida qoldirildi. Olingan materiallarga 140 ± 5 °C da ekstruziya qilinib, shakl berildi. Tijoriy olingan

PLA ning molekular massasi yuqoriligi sababli, olingan materiallarning fizik-kimyoviy, mexanik xossalari talab darajasida bo'ldi. Sintez qilingan PLA namunalrning molekular massasi 30-40 kDa bo'lib, materiallarga yetarli mustahkamlik bermadi. Shu sababli barcha keyingi tajribalar $M_w=80$ kDa bo'lgan PLA bilan davom ettirildi.

Materiallarning fizik-kimyoviy xossalarini tadqiq etish. *Energodispersion rentgen fluorescent analiz.* Namunalarning element tarkibi energodispersion rentgen fluoressent (NexDe, Rigaku, Yaponiya) analizatorida tekshirildi. Olingan gidroksiapatit namunalari o'lchamlari 0,075 mkm bo'lgan elaklardan o'tkazilib, bevosita kompozit materiallar uchun qo'llanildi. Sintez qilingan namunalarning element analizi natijalaridan ularning tarkibidagi Ca/P ning mol nisbatlari 2.3/1 dan to 6,6/1 nisbatgacha bo'lganligi aniqlandi. Namunalar tarkibidagi Ca/P nisbati qanchalik katta bo'lsa, namunalarning qattiqligi yuqori, binobarin eruvchanligi past bo'ladi. *IQ-spektroskopiya.* Namunalarning IQ-spektrlari FT-IR spektrometrdagi (IRAffinity-1S, Shimadzu, Yaponiya) olindi. Namunalarning IQ-spektrlarini qayd etish uchun namunalar dastlab quritildi, maydalandi. ATR rejimida olingan IQ-spektrlari maxsus dastur orqali qayta ishlandi. Olingan natijalardan, 1024 cm^{-1} sohada sof fosfat (PO_4^{3-}) guruhining valent tebranishlari ko'rinadi, ushbu namunalarda esa uning $\sim 1030\text{--}1040\text{ cm}^{-1}$ soha atrofiga ko'ringanligi polimer matritsa hamda kalsiy gidroksiapatit o'rtasida ta'sirlar yuzaga kelganligini ko'rsatadi. Namunalar tarkibiga modifikator sifatida kiritilgan noorganik hamda organik tabiatli moddalar hisobiga yuzaga kelgan o'zgarish kam. C–O valent tebranishlariga xos bo'lgan polosalarining $1182,36$ gacha siljiganligi, shuningdek, fosfat guruhining apatit panjarasi tebranishlariga xos polosalarining $1031,92$ va $1083,99\text{ cm}^{-1}$ ga qadar siljiganligi polimer matritsa hamda kalsiy gidroksiapatit orasida ta'sirlar yuz berganligi to'g'risida xulosa qilishga imkon beradi.

Kukun rentgen difraksiyasi. Namunalarning fazaviy holatlari, kristallik darajasi singari parametrlari kukun rentgen difraksiyasi usulida tadqiq etildi (Maxima, XRD-7000, Shimadzu, Yaponiya). Jarayon parametrlari: Cu $K\alpha$ elektromagnit nurlanish manbai ($\lambda=0.1544\text{ nm}$), kuchlanish – 30 kV, tok kuchi – 30 mA, 2 θ skanerlash 10° dan 90° gacha, skanerlash qadami – 0.02° , tezligi – $2^\circ\cdot\text{min}^{-1}$, tirqish kengligi – 0.3 nm .

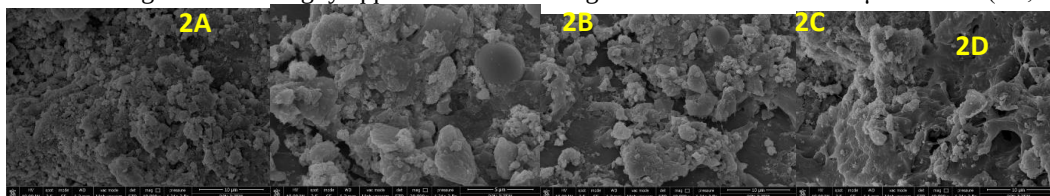
1-rasm. Polilaktid/gidroksiapatit + 20% MgF_2 modifikatori qo'shilgan namunalar rentgen difraktogrammalari

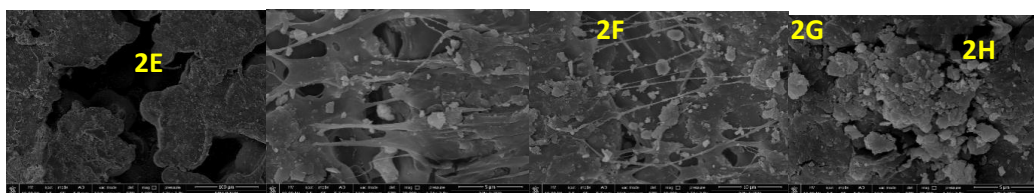
Olingan natijalardan (1-rasm), toza PLA ning $2\theta=15^\circ$ diapazondagi signallar uning kristallitlariga tegishli bo'lib, gidroksiapatit kristallarining hamda turli noorganik tabiatli modifikatorlarning qo'shilishi namunalarning kristallik darajasining o'zgarishiga olib kelishi kuzatildi. Olingan kompozit materiallardagi $2\theta = 25\text{--}50^\circ$ sohalaridagi cho'qqilar kalsiy gidroksiapatit va modifikatorga tegishli bo'lib, qo'shilgan modifikatorning tabiatiga ko'ra ularning intensivliklari o'zgarganligini ko'radi. Modifikator sifatida magniy florid qo'shilgan namunalarda kristallik darajasi eng yuqori bo'lib, 60,6% ni tashkil etishi kuzatildi.

Skanerlovchi elektron mikroskop. Materiallar namunalarning morfologik va tekstur xarakteristikalarini uchun SEM-tasvirlari TLC detektor bilan jihozlangan FEI mikroskopda (NanoSEM 650 model, FEI Company) o'rganildi. Quritilgan xom ashyo va tayyorlangan kompozit materiallar namunalari yuzalari ionli purkash orqali yupqa oltin qatlami bilan qoplangan. Shuningdek, namunalarning o'rganilgan sohada (sirtidagi) elementlar taqsimoti ham shu jihozda o'lchandi.

Tajribalarda, tarkibida PLA/HA nisbati 80/20 bo'lgan materiallar hamda ularga namuna massasiga nisbatan 10% miqdorda modifikatorlar qo'shilgan namunalarning yuza morfologiyasi tadqiq etildi. Olingan natijalardan ko'rishimiz mumkin, kompozit material tarkibida PLA asosiy matritsa rolini o'ynaydi. Ushbu nuqtada element analizi natijalaridan, polilaktidning ulishi gidroksiapatitga nisbatan yuqori ekanligini (10 mol C atomiga 1 mol Ca atomi to'g'ri keladi) ko'rishimiz mumkin. PLA/HA nisbati 80:20 bo'lgan kompozit materialning boshqa nuqtasidan olingan SEM analizi natijalaridan to'ldiruvchi – kalsiy gidroksiapatitga tegishli nuqtadagi element analizi natijalari ham ushbu donador assotsiatlar kalsiy gidroksiapatitning aglomeratsiyasi, assotsiatsiyasi natijasi ekanligini ko'rsatadi.

Quyidagi 2-rasmda olingan natijalar to'ldiruvchilarning material tekstur xossalariga ta'sirini baholashga imkon beradi. Tahlil natijalaridan ko'rishimiz mumkin, kalsiy gidroksiapatitning nanokristallari o'zaro agregatsiyalanib, assotsiatsiyalanib, yirik strukturalarni (2A) hosil qiladi. Ushbu strukturalar o'lchami $5\text{--}25\text{ }\mu\text{m}$ kattalikda bo'lib (2B, 2C), ular orasida mikrog'ovaklar borligi yaqqol ko'rinadi. Mikrog'ovaklar o'lchami $10\text{--}20\text{ }\mu\text{m}$ sohada (2C, 2D) yotishi kuzatildi.

2-rasm. PLA/HA 80:20 tarkibli hamda namuna massasiga nisbatan 10% miqdorda $Mg_3(PO_4)_2$ modifikator qo'shishdan olingan materiallar SEM analizi natijalari

PLA/HA nisbati 80:20 bo'lgan namunalar massasiga nisbatan 10% miqdorda $Mg_3(PO_4)_2$ qo'shishdan olingan materiallarning SEM analizi natijalardan namuna tarkibiga magniy fosfatning kiritilishi g'ovaklar o'lchamining ortishiga olib keladi. Tekshirilgan nuqtada C:Ca atomlari nisbati 12.8:1 bo'lib, Ca:Mg nisbati esa 1.8:1 ekanligini ko'rish mumkin. Namunadagi g'ovak bo'shliqlarning o'lchami 100-250 μm ga yetadigan (2E) darajada katta bo'lib, 5-20 μm o'lchamli g'ovaklarning ulushi nisbatan kam ekanligini (2F,2G) ko'rish mumkin. Undan tashqari namuna tarkibida magniy fosfatning taqriban 3-10 μm o'lchamli mikrokristallari alohida ajralganligini ko'rish mumkin (2H). Magniy fosfatning qo'shilishi bir tomondan kalsiy fosfatning polilaktid matritsaga adgeziyasi, agregatsiyasini kuchaytirsa, boshqa tomondan, agregatlarning ma'lum o'lchamda kristallanishini ta'minlash orqali g'ovak sohalar o'lchamini oshiradi. Mikrog'ovaklarning ko'pligi materialning solishtirma sirt yuzasi kattaligiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida suyak to'qimasini bitish jarayonida hujayralar va boshqa ozuqa moddalar uchun o'tkazuvchi vazifasini bajaradi va bitish jarayonini tezlatadi deb qaraladi [13].

Simulyatsion tana suyuqligi (SBF - Simulated Body Fluids) da sinovlar. Tana suyuqligi simulyatsiyasi eritmasini tayyorlashda [14] ishda keltirilgan, Kokubo usulining modifikatsiyasidan foydalanildi. Ushbu adabiyotda keltirilgan odamning gamma-globulinlari hamda odamning qon plazmasi albumini o'rniga tuxum oqsili albumini ishlatildi. Bidistillangan suvda quyidagi jadvalda keltirilgan miqdorlarda moddalar eritildi va eritmalar tajribalar boshlangunga qadar, yopiq idishda, qorong'u joyda, xona haroratida saqlandi. Tajribalarda sintez qilingan materiallar namunalarini yarimo'tkazgichli membranadan iborat qopchaga solindi, tayyorlangan simulatsion tana suyuqligiga botirildi hamda termostatda 37 °C doimiy temperaturada, vaqti-vaqti bilan chayqatib turilgan holda qoldirildi (1-jadval).

1-jadval. Simulyatsion tana suyuqligi (SBF) tarkibi

№	Reagent	Qo'shilgan miqdori, g	Ion	Ionning konsentratsiyasi, (mM)
1	NaCl	7.996	Na^+	142.0
2	$NaHCO_3$	0.350	HCO_3^-	4.2
3	KCl	0.224	K^+	5.0
4	$K_2HPO_4 \cdot 3H_2O$	0.228	HPO_4^{2-}	1.0
5	$MgNH_4Cl_3 \cdot 6H_2O$	0.38475	Mg^{2+}	1.5
6	1M-HCl	40 ml	Cl^-	148.8
7	$CaCl_2$	0.278	Ca^{2+}	2.5
8	Na_2SO_4	0.071	SO_4^{2-}	0.5

Dastlab, birinchi 3 sutka mobaynida har 3 soatda, 4-7-kunda har 6soatda, 8-20-kunda har 12 soatda va har 5 kunda bir marta kolbalaridagi suyuqlikdan ma'lum alikvot olib, namunalar kalsiy ioniniga analiz o'tkazildi. Eritmalardagi kalsiy ionining konsentratsiyasi atom absorpsion spektrofotometr (AA-7000, Shimadzu, Yaponiya) bilan nazorat qilib borildi. Analiz natijalariga ko'ra, sintez qilingan namunalarining degradatsiya xususiyatlari baholandi. 150 kunlik tajribalar natijalariga ko'ra, eng tez degradatsiya – limon kislotasi modifikator sifatida qo'llanilgan namunalarda, eng sekin degradatsiya esa magniy fosfat qo'shilgan namunalarda ekanligi aniqlandi.

Xulosalar. O'tkazilgan tajribalar asosida polilaktid/gidroksiapatit hamda turli noorganik modifikatorlar ishtirokida rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar olindi. Materiallarning fizik-kimyoviy xususiyatlari zamonaviy usullar vositasida tadqiq etildi. IQ-spektroskopik usulda kompozit materiallarda matritsa hamda to'ldiruvchi orasida kimyoviy o'zaro ta'sirlar yuz berishi ko'rsatildi. SEM analizi natijalariga ko'ra materiallarning tekstur tavsiflari tadqiq etilib, magniy fosfat modifikator sifatida qo'llanilgan namunalarda g'ovaklik darajasi yuqoriligi aniqlandi. Rentgen fazaviy analiz natijalaridan matritsa xamda to'ldiruvchi, shuningdek, modifikatorlar ishtirokida olingan namunalarining kristallik darajalari aniqlandi. Magniy florid modifikator bo'lgan namunalarining kristallik darajasi yuqoriligi kuzatildi. Simulyatsion tana suyuqligida o'tkazilgan tajribalarda namunalarining degradatsiyasi tadqiq etildi. Namuna tarkibidagi modifikatorning tabiatiga ko'ra namunalarining 50% degradatsiyasi uchun ketgan vaqt 60-150 sutka oralig'ida ekanligi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

- Yi Zhang and others. An artificial bone filling material of poly L-lactic acid/collagen/nano-hydroxyapatite microspheres: Preparation and collagen regulation on the property // International Journal of Biological Macromolecules 229 (2023) 35–50. <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2022.12.200>
- Соловьева В.А. Композиционные материалы на основе биоразлагаемых полимеров для имплантатов в челюстно-лицевой хирургии // Автореф. дисс.канд.хим. наук. Москва, 2005 г., 20 с.
- Martin B., Cenec C., Lubos B., Pavel B. Effect of In-Mold Annealing on the Properties of Asymmetric Poly(L-lactide)/Poly(D-lactide) Blends Incorporated with Nanohydroxyapatite // Polymers 2021, 13, 2835. <https://doi.org/10.3390/polym13162835>

4. R. J. Wiglusz's Lab and others. New way to obtain the poly(L-lactide-co-D,L-lactide) blend filled with nanohydroxyapatite as biomaterial for 3D-printed bone-reconstruction implants // European Polymer Journal. January 2022. <https://doi.org/10.1016/j.eurpolymj.110997>
5. Vasenina I.V., Savkin K.P., Laput O.A., Lytkina D.N., Botvin V.V., Medovnik A.V., Kurzina I.A. Effects of ion- and electron-beam treatment on surface physicochemical properties of polytetrafluoroethylene // Surface and coatings technology, V. 334. – 2018. – P. 134–141.
6. N.G. Parker, M.L. Mather, S.P. Morgan, M. JW. Povey. Longitudinal acoustic properties of poly(lactic acid) and poly(lactic-co-glycolic acid) // Biomedical Materials. October 2010. <https://doi.org/10.1088/1748-6041/5/5/055004>
7. Ning Cai, Qin Dai, Zelong Wang, Xiaogang Luo, Yanan Xue, and Faquan Yu. Preparation and Properties of Nanodiamond/Poly(lactic acid) Composite Nanofiber Scaffolds // Fibers and Polymers 2014, Vol.15, No.12, 2544-2552. <https://doi.org/10.1007/s12221-014-2544-2>
8. Arporn T., Yuporn R., Kasama J. Poly (lactic acid)/Poly (butylene adipate-co-terephthalate) Blend and Its Composite: Effect of Maleic Anhydride Grafted Poly (lactic acid) as a Compatibilizer// Advanced Materials Research Vol. 410 // 2011/Nov/29 // <https://doi.org/10.4028/www.scientific.net/AMR.410.51>
9. Minh Canh Vu and others. 3D printing of copper particles and poly(methyl methacrylate) beads containing poly(lactic acid) composites for enhancing thermomechanical properties // Journal of Applied Polymer Science // August 2020 // <https://doi.org/10.1002/app.49776>
10. Hirota Maeda, Toshihiro Kasuga and Masayuki Nogam // Bonelike Apatite Coating on Skeleton of Poly(lactic acid) Composite Sponge// MATERIALS TRANSACTIONS // April 2004 // <https://doi.org/10.2320/matertrans.45.989>
11. Khudaynazarov J., Tillayev S. Obtaining oligolactide modified cellulose/PLA biodegradable composite materials // Universum: ximiya i biologiya: elektron. nauchn. jurn. 2022. 1(103). <https://7universum.com/ru/nature/archive/item/14722>
12. Muzaffarova B.B. va boshq. Oksikislotalar asosida rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar olish // SamDU Ilmiy axborotnomasi. 1-son | 143/1 | Mart 2024. 111-116 betlar.
13. C.Y. Wee, Z.J. Yang, E.S. Thian, Past, present and future development of microspheres for bone tissue regeneration: a review, Mater. Technol. 36 (6) 2020. 364–374, <https://doi.org/10.1080/10667857.2020.1759953>
14. Gligorićević Bojan Rade, Vilotićević Miroljub Novak. Simulated Body Fluids Prepared with Natural Buffers and System for Active pH Regulation // Iranian Journal of Chemistry and Chemical Engineering. Vol. 41, No. 9, 2022.

Resorbsiyaliq biomedicinaliq materiallar: aliniwi, fizikalik-ximiyaliq hám biologiyaliq qásiyetleri

Annotaciya. Bul jumista polilaktid hám gidroksiapatit tiykarındağı rezorbsiyalanatugın materiallardı hár qıylı modifikatorlar qatnasında alıw hám olardıń qásiyetlerin úyreniw boyınsha izertlew nátiyjeleri keltirilgen. Alingan materiallardıń fizikalik-ximiyaliq hám ayırım biologiyaliq qásiyetleri zamanagóy usullar menen izertlengen. Modifikatorlardıń tábiyatına baylanıslı halda úlgerlidiń bekkemligi, ıssılıqqa shıdamlılıǵı, góvakhılıǵı hám kristallıq dárejesi, degradaciya.

Gilt sózler: polilaktid, gidroksiapatit, modifikator, rezorbsiya, degradaciya, biomedicinaliq materiallar, kompozit materiallar.

Rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar: olinishi, fizik-kimyoviy va biologik xossalari

Annotatsiya. Mazkur ishda turli modifikatorlar ishtirokida polilaktid hamda gidroksiapatit asosida rezorbsiyalanuvchan materiallar olish va xossalari tadqiq etish borasidagi tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Olingan materiallarning fizik-kimyoviy va ba'zi biologik xususiyatlari zamonaviy usullar vositasida tekshirildi. Modifikatorlarning tabiatiga ko'ra namunalarning mustahkamligi, termik barqarorligi, g'ovaklik va kristallik darajalari, degradatsiya xususiyatlarining farq qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: polilaktid, gidroksiapatit, modifikator, rezorbsiya, degradatsiya, biotibbiy materiallar, kompozit materiallar.

Резорбируемые биомедицинские материалы: получение, физико-химические и биологические свойства

Аннотация. В данной работе представлены результаты исследований по получению и исследованию свойств резорбируемых материалов на основе полилактида и гидроксиапатита в присутствии различных модификаторов. Физико-химические и некоторые биологические свойства полученных материалов были исследованы современными методами. Показано различие прочности, термостойкости, степени пористости и кристалличности, деградиционных свойств образцов в зависимости от природы модификаторов.

Ключевые слова: полилактид, гидроксиапатит, модификатор, резорбция, дегградация, биомедицинские материалы, композитные материалы.

Resorbable biomedical materials: preparation, physico-chemical and biological properties

Abstract. This paper presents the results of studies on the production and study of the properties of resorbable materials based on polylactide and hydroxyapatite in the presence of various modifiers. Physicochemical and some biological properties of the obtained materials were studied using modern methods. The difference in strength, heat resistance, degree of porosity and crystallinity, degradation properties of samples depending on the nature of the modifiers is shown.

Key words: polylactide, hydroxyapatite, modifier, resorption, degradation, biomedical materials, composite materials.

УДК 595.3:636.085

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ARTEMIA PARTHENOGENETICA ЦИСТАСИНИНГ ОЗУҚАВИЙ ҚИЙМАТИНИ ҚИЁСИЙ БАХОЛАШ

¹Ҳажибоев Қ.Ғ., ¹Бердимбетова Г.Е., ¹Сатимова М.Р., ²Жолдасбаев Б.А

¹Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти

²Самарқанд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар университети нукус филиали

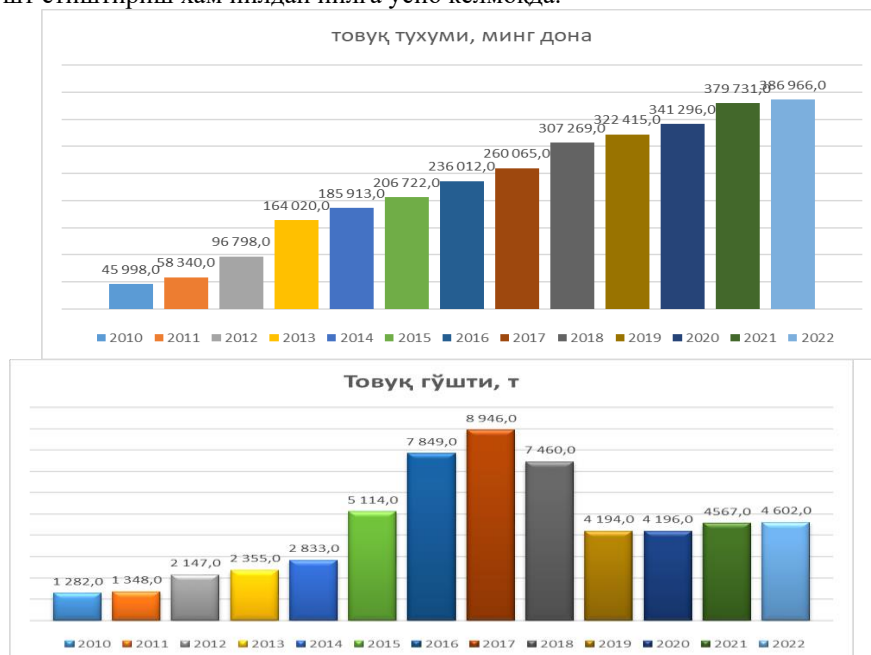
Кириш. Қишлоқ хўжалик паррандалари юқори сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари – тухум, ғўшт, ёғ ва енгил саноат учун хом ашё пар ва пат етиштириб беради. Парранда маҳсулотлари пархез таом сифатида тўйимлилиги ва ажойиб таъми билан ажралиб туради. Айниқса бройлер парранда ғўштида 20% дан кўпроқ оксиллар бўлиб, 1% атрофида ёғ бўлади [1.361]. Паррандалар тухуми таркибида инсон учун зарур бўлган тўйимли моддалар мавжуд. Товуқлардан йилиги 280-300 дона айримлари 320 донагача тухум олинади. Тухум йўналишидаги товуклар ғўшт

йўналишидагиларга нисбатан кўп тухум беради, родонит товуклари йилига 300-360 дона тухум берганда гўшт йўналишидаги кўрниш товуклари 120-130 дона тухум беради халос. Аксинча гўшт йўналишидаги товуклар ёшлик пайтидан тез мускул тўқималарининг ўсиши, тез етилувчанлиги, озукага вазн ортиши, тана тузулиши билан тухум йўналишидаги товуклардан фаркланиб туради [2.32]. Бугунги кунда паррандачилик хўжаликлари қишлоқ хўжалиги бозорида юқори улушни эгаллаб турибди, бу паррандачиликдаги ўсишнинг юқори интенсивлиги ва ушбу соҳадаги маблағларнинг тез айланиши билан боғлиқ. Айнан ушбу соҳа озиклантиришни оптималлаштириш, ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришни соддалаштириш ва ходимлар харажатларини минималлаштириш орқали маҳсулот таннархини пасайтиришнинг муқобил усулларини излашни талаб қиладиган соҳа ҳисобланади [3.65]. Паррандалар сонининг йил сайин копайиб бораётгани эмга бўлган ехтиёжни оширади, бу ехтиёж 2018 йилда 20195 тоннани ташкил етди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки 2018 йилда Ўзбекистонда давлат рўйхатидан ўтган атига 9 та корхона бор эди, ҳозирда уларнинг сони 32 тага етди. Аммо Қорақалпоғистонда эса паррандалар учун озуқа ишлаб чиқарадиган корхоналар мавжуд емас [4.219]. Орол денгизи *Artemia parthenogenetica* цисталаридан янги хом ашё қўшилиши билан маҳаллий ўсимлик ресурслари ва қишлоқ хўжалигини қайта ишлаш чиқиндиларига асосланган ноанъанавий турдаги озуқаларнинг мувозанатли таркибини яратиш, паррандачиликни ривожлантириш, юқорида айтилганидек, минтақада озуқа ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун самарали ечим бўлиши мумкин [5.33].

Тадқиқотимиз мақсади Орол денгизи *Artemia parthenogenetica* цисталарини паррандаларнинг турли ёш ва функционал тоифалари учун унинг кимёвий таркиби ва озуқа қийматини маҳаллий донли ва ёғли ўсимлар билан қиёсий тадқиқ қилиш.

Тадқиқот усуллари. Паррандалар озуқасининг 80-85 % ни донли ўсимликлар ташкил қилиш эвазига унинг кимёвий таркибига катта этибор қаратилади. Шу сабабдан донли ўсимликларнинг умумий кимёвий (нимлик, оксил, ёғ, клетчатка, азотсиз моддалар, кул миқдори) таркиби тадқиқ қилинади. Статистик маълумотлар асосида Қорақалпоғистонда ўсадиган маҳаллий донли ўсимликлар (маккажохори, бугдой, оқ жохори, арпа, тарик, шולי, кунгабокар шроти) умумий кимёвий таркиби ўрганилди. Хар бир донли ўсимликнинг 100°С да намлиқ миқдорини ГОСТ 13496.4-93 ёрдамида аниқланади [6.18]. Хар бир намунани ГОСТ 26226-95 ёрдамида куйдириш печида 600-700° С да куйдириш орқали кул миқдори аниқланади [7.8]. Умумий оксил миқдори ГОСТ 13496.4-93 ёрдамида Келдал усулидан фойдаланилади. Келдал усули умумий азотни аниқлайди ва азот миқдorigа қараб умумий оксил миқдори ҳисблаб топилади [8.18]. Умумий ёғдорлиги ГОСТ 13496.15-97 дан фойдаланиб иссиқ таъсирида экстракция қилиб аниқланади [9.12]. Умумий углевод миқдорини «ФЕНОЛ-СЕРНОКИСЛОТНЫЙ МЕТОД» ёрдамида умумий сахароза миқдорини аниқлаш ёрдамида аниқланади [10.356].

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси. 2023 йилнинг 1 январ ҳолатига Қорақалпоғистон Республикасида паррандалар 5196,9 минг бошга етди. 2020 ва 2021 йилларида паррандалар 4743,2 ва 5055,4 минг бошни ташкил етган еди. 2023 йилнинг 1 январ ҳолатига Ўзбекистонда паррандалар умумий сонидан 14,8 фоизи фермер хўжаликларига, 26,3 фоизи деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликларига, 58,9 фоизи қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларга тўғри келади. 2017 йилнинг мос даври билан солиштирилганда (бу ракамлардин сони 11,5; 61,9 ва 26,6% тен еди) барча тоифадаги хўжаликларда паррандалар 20,0 млн бошга (28 фоизга) кўпайди. Тухум ва гўшт етиштириш ҳам йилдан йилга ўсиб келмоқда.

1-график. Қорақалпоғистонда парранда ва тухум етиштириши.

Тухум етиштириш Қорақалпоғистонда 2022-йилга келиб 387 млн тани ташкил килди. Сўнги 10 йилликни ҳисобга олсак тухум етиштириш қарийиб 400 % ошган яни 96.8 млн дан 386.9 млн га етган. Гўшт етиштириш Қорақалпоғистонда 2017- йил энг юқори кўрсаткични эгаллади яни 8.9 минг т га етди. Кейинги йиллар яни 2019 йилга келиб гўшт етиштириш камайиб қарийиб 2 барабарга қисқариб 4.1 минг т га тушиб кетди (1-график).

Ўзбекистон Республикаси Статистика бошқармаси маълумотларига асосан Республикада ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликларнинг етиштирилиши ҳамда миқдорини ҳисобга олиб Паррандалар учун маҳаллий ўсимликлар ва бошқа хом ашё асосида таркиби шакллантирилди. Унга кўра таянч озуканинг биокимёвий таркиби халқаро стандарт ГОСТ 18221-2018 асосида қуруқ модда, оксил, клечатка, ёғдорлиги азотсиз моддалар, калций ҳамда фосфор миқдорлари ва энергия алмашинуви ўрганилди (1-жадвал).

1-жадвал. *Artemia* цистаси ва донли, ёғли, техник ўсимликлар ҳамда балиқ унининг биокимёвий таркиби

Кўрсаткич номи	бугдой	Макка-жўхори	Оқ жўхори	Арпа	Тарик	Шоли	Кунгабоқар шроти	Соя шроти	Балиқ уни	А. цистаси
Қуруқ модда	86.00	86.00	84.7	86.0	85.4	86.0	90.00	91.00	89	87.5
Оксил миқдори	11.8	10.3	11.9	10.3	4.14	7.5	34.00	42.00	48	50
Кул миқдори	1.7	1.2	2.9	2.4	2.1	3.9	7.40	6.80	29	11
Клечатка	3.9	2.2	11.3	5.6	10.24	9.7	19.00	7.70	-	4.5
Ёғдорлиги	2.2	4.9	4.6	2.4	1.57	2.6	1.70	1.20	12	12
Азотсиз моддалар	66.4	67.4	54	65.3	67.35	62.3	27.90	33.30	-	10
Калций мг/100г	54	34	46	93	62	40	360	360	6700	210
Фосфор мг/100г	370	301	325	353	361	328	650	650	5700	860
ЭА кал/100г	304	365	329	288	298	303	210	249	335	432

Республикаимизга асосан импорт қилиб олиб келинадиган соя шроти, балиқ уни ҳамда Орол денгизи Артемия цистаси биокимёвий таркиблари билан солиштириш, Энергия алмашинуви кийматларини ҳисоблашдан иборат. Жадвалдан кўриниб турибдики Энергия алмашинуви киймати энг юқори кўрсаткич Орол денгизи Артемия цистаси (432 ккал) га тегишли ундан кейинги ўринларда маккажўхори (365 ккал), балиқ уни (335 ккал), оқ жўхори (329 ккал), бугдой (304 ккал), шоли (303 ккал), тарик (298 ккал), арпа (288 ккал), соя шроти (249 ккал) ва кунгабоқар шроти (210 ккал) эгаллаб турибди. Халқаро стандарт ГОСТ 18221-2018 [11.19] асосида гўшт йўналишидаги товук турлари учун аралаш озуқа таркибининг озуқа киймати, кул миқдори, дон маҳсулотларининг зарарқундалар билан зарарланиш миқдори, зарур элементлар таркиби куйидари жадвалда кўрсатилган талабларга жавоб бериши кераклиги 6-жадвалга кўрсатилиб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси Статистика бошқармаси маълумотларига асосан Республикада ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликларнинг етиштирилиши ҳамда миқдорини ҳисобга олиб Паррандалар учун маҳаллий ўсимликлар ва бошқа хом ашё асосида таркиби шакллантирилди. Республикада ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликларнинг етиштириш миқдорини ҳамда уларнинг биокимёвий таркибини ҳисобга олиб гўшт йўналишидаги паррандалар учун маҳаллий ўсимликлар ва бошқа хом ашё асосида таянч озуқага рецепт ишлаб чиқилди. Унга кўра бройлер жўжаларига алоҳида рецепт тайёрланди.

Жўжаларни ўстириш давридаги озуқа аралашмасига Республикаимизга импорт қилинадиган маҳсулотлар (соя шроти, балиқ уни) мавжуд бўлиб озуканинг деярли 25% гача бўлган миқдорни ташкил этади. Бу ўз навбатида парранда озукасининг таннархини оширади. Куйидаги жадвалда импорт қилинган маҳсулотлар ўрнини босувчи озуқа Артемия цистаси билан ретсепт тайёрланди (2-5 жадвалар).

Жўжаларни ўстириш даврида озуқа аралашмасига ҳар бир бош жўжалар учун оксил-витамин-минералли қўшимчаларини бериш яхши натижалар беради. Товуқлар рационда энергиянинг асосий манбаи бўлиб донли озукалар (маккажўхори, бугдой, оқжўхори, арпа, сули), ёғли озукалар, маккажўхорида ишлов бериш чиқиндилари (глютен, муртак), ўсимлик ёғлари ва бошқалар хизмат қилади. Протеин манбаи сифатида мой ишлаб чиқаришнинг сифатли чиқиндиларидан (шрот, кунжара), гўшт–суяк (хайвон ва балиқ) унларидан фойдаланган маъкул.

2-жадвал. Гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга бериладиган СТАРТ (1-12 кунлик) озукаларнинг тўйимлилик меъёрлари

№	Хом ашё	%	Оксил	Клеч.	Ёғ	Углев.	Сув	Кул	Лиз.	Мет.	Са	Р
1	Маккажўхори	30	3.9	2.88	1.47	18	4.2	0.36	0.08	0.04	0.01	0.09
2	Бугдой	27	3.51	3.05	0.67	15.52	3.78	0.45	0.09	0.05	0.01	0.099
3	Оқ жўхори	10	1.06	0.35	0.41	5.96	1.35	0.22	0.03	0.02	0.009	0.029
4	Соя шроти	10	4.39	0.62	0.27	3.24	1	0.5	0.27	0.2	0.027	0.066
5	Супурги жўх.	10	1.11	0.35	0.29	7	1.07	0.17	0.02	0.01	0.004	0.027
6	Балиқ уни	10	5.35	-	1.08	-	1	1.5	0.52	0.14	0.66	0.362
7	Ўсимлик ёғи											
8	А. цистаси	5	2.5	0.4	0.6	1.1	0.5	0.55	0.02	0.04	0.010	0.085
9	ЖАМИ	100	19.14	7.65	5.3	50.52	12.9	3.75	1.03	0.5	0.73	0.758
10	ГОСТ		16.5-18.0	2.5-	3.5-5	-	14	0.5	0.7-	0.40	3-3.6	0.6-

	18221-2018			5.0					0.9			0.7
<i>3-жадвал. Гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга бериладиган РОСТ (13-25 кунлик) озуқаларнинг тўйимлик меъёрлари</i>												
№	Хом ашё		Оксил	Клеч.	Ёғ	Углев.	Сув	Кул	Лиз.	Мет.	Са	Р
1	Маккажўхори	20	2.06	1.92	0.98	12	2.8	0.24	0.05	0.024	0.007	0.06
2	Бугдой	27	3.51	3.05	0.67	15.52	3.78	0.45	0.09	0.05	0.01	0.099
3	Оқ жўхори	5	0.53	0.17	0.21	2.98	0.68	0.11	0.02	0.01	0.005	0.014
4	Соя шроти	15	6.58	0.93	0.4	4.86	0.15	0.75	0.41	0.17	0.040	0.099
5	Кунгабоқар шроти	10	4.29	1.44	0.37	3.04	0.1	0.65	0.14	0.16	0.036	0.08
5	Супурги жўх.	5	0.55	0.17	0.15	3.5	0.53	0.08	0.01	0.005	0.002	0.014
6	Балиқ уни	10	5.35	-	1.08	-	1	1.5	0.52	0.14	0.66	0.362
7	Ўсимлик ёғи	3			3							
8	А. цистаси	5	2.5	0.4	0.6	1.1	0.5	0.55	0.02	0.04	0.010	0.085
9	ЖАМИ	100	25.37	8.08	7.46	43	9.54	4.33	1.29	0.59	0.761	0.813
10	ГОСТ 18221-2018		22-23.5	2.5-4.5	3.5-10	-	14	0.3	1.3-1.44	0.53	0.9-1.0	0.7-0.8

<i>4-жадвал. Гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга бериладиган ФИНИШ (26-42 кунлик) озуқаларнинг тўйимлик меъёрлари</i>												
№	Хом ашё	%	Оксил	Клеч.	Ёғ	Углев.	Сув	Кул	Лиз.	Мет.	Са	Р
1	Маккажўхори	20	2.06	1.92	0.98	12	2.8	0.24	0.05	0.024	0.007	0.06
2	Бугдой	25	3.25	2.82	0.62	14.37	3.5	0.42	0.085	0.045	0.015	0.092
3	Оқ жўхори	5	0.53	0.17	0.21	2.98	0.68	0.11	0.02	0.01	0.005	0.014
4	Соя шроти	15	6.58	0.93	0.4	4.86	0.15	0.75	0.41	0.17	0.040	0.099
5	Кунгабоқар шроти	10	4.29	1.44	0.37	3.04	0.1	0.65	0.14	0.16	0.036	0.08
5	Супурги жўх.	5	0.55	0.17	0.15	3.5	0.53	0.08	0.01	0.005	0.002	0.014
6	Балиқ уни	10	5.35	-	1.08	-	1	1.5	0.52	0.14	0.66	0.362
7	Ўсимлик ёғи	5										
8	А. цистаси	5	2.5	0.4	0.6	1.1	0.5	0.55	0.02	0.04	0.010	0.085
9	ЖАМИ	100	25.11	7.85	9.41	41.85	9.26	4.3	1.25	0.594	0.775	0.806
10	ГОСТ 18221-2018		19-21	2.5-4.7	3.5-10	-	14	0.3	1.05-1.25	0.47	0.8-1.0	0.65-0.75

Хулоса. Олинган натижалар асосида қуйидагиларни хулоса қиламиз: 1-12 кунлик гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга СТАРТ озуқаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби Стандарт ГОСТ 18221-2018 нисбатан оксил миқдори 6.33%, клечатка миқдори 53%, ёғдорлиги 6% га ошган. 13-25 кунлик гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга РОСТ озуқаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби Стандарт ГОСТ 18221-2018 нисбатан оксил миқдори 7.95%, клечатка миқдори 79.55% га ошган. 26-42 кунлик гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга РОСТ озуқаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби Стандарт ГОСТ 18221-2018 нисбатан оксил миқдори 19.57%, клечатка миқдори 67.02% га ошган

АДАБИЁТЛАР

- Максудов И., Жўраев Ж.Й., Амиров Ш.Қ. Чорвачилик асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент 2012 й. –С 361
- Рузиев Р., Рахимов А., Рахматуллаев П., Нармухамедов Х., Хидиров К., Комилов А. Парранда боқиш бўйича услубий қўлланма. Чорвачилик ва паррандачилик илмий-тадқиқот институти. Тошкент 2019 й. 32 б.
- Алексей Николаевич Пушкар. Рекомендации по кормлению и содержанию кур-несушек. Корми и факти №1–2(65-66), сиченьлютий 2016.
- Қ.Ғ. Ҳажибаев, Г.Е. Бердимбетова, А.П. Курбанов, Б.А. Жолдасбаев. Паррандалар учун орол денгизи Artemia цистаси асосидаги озуқа қўшимчасига ега бўлган ноананавий турдаги озуқа яратиш. «Шаръашылыктағы актуал мәселелер шешимине инновацион қатнас» атамасындағы Республикалық илимий хэм илимий техник конференция материаллары топламы. 27-октябрь 2022-жыл. –С 219-222
- К.Г. Ҳажибаев, Г.Е. Бердимбетова, Ю.И. Ощепкова. Сравнительное изучение общего химического состава расы артемии. Проблемы рационального использования и охрана природных ресурсов южного приаралья” Сборник материалов. Часть 2. г. Нукус, 17-18- июля 2018г. –С. 33-34
- ГОСТ 13496.4-93 КОРМА, КОМБИКОРМА, КОМБИКОРМОВОЕ СЫРЬЕ. Москва Стамдартинф орм 2017–С. 18
- ГОСТ 26226-95. МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТАНДАРТ. Методы определения сырой золы. Москва Стамдартинф орм 2003–С. 8
- ГОСТ 13496.4-93 Корма, комбикорма, комбикормовое сырье. Методы определения содержания азота и сырого протеина. Москва Стамдартинф орм 2011–С. 18
- ГОСТ 13496.15-97. Методы определения содержания сырого жира. Москва Стамдартинф орм 2011 –С. 12
- Dubois M., Gilles K.A., Hamilton J., Roberts P.A., Smith F. Colorimetric method for determination of sugars and related substances// Analyt. Chem. 1956.V.28.P.350-356.
- ГОСТ 18221-2018. Комбикорма полнорационные для сельскохозяйственной птицы. Общие технические условия. Москва Стамдартинформ 2018 –С. 19

Аннотация. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон ҳудудида ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликлар ҳамда Орол денгизи Artemia цистаси объектларини кимёвий таркиби таҳлил қилинди. Бройлер жўжалар учун СТАРТ озуқаси таркибига 5 %

Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби стандартга нисбатан оксил 6.33%, клетчатка 53%, ёғдорлиги 6% га ошган. РОСТ озуқаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби стандартга нисбатан оксил 7.95%, клетчатка 79.55% га ошган. ФИНИШ озуқаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшганда эса унинг таркиби стандартга нисбатан оксил 19.57%, клетчатка 67.02% га ошганлиги аниқланган.

Калит сўзлар. Паррандасаноат, оксил, ёғ, углевод, клетчатка, кул, донли ўсимликлар ва ёғли ўсимликлар

Аннотация. В данной статье проанализирован химический состав зерновых, масличных и технических растений, произрастающих на территории Каракалпакстана и объектов цисты артемии Аральского моря. При добавлении 5% цист артемии в корм СТАРТ для цыплят-бройлеров ее содержание увеличилось на 6,33%, белка на 53%, жира на 6% по сравнению со стандартом. За счет добавления в состав корма РОСТ 5% цист артемии его содержание увеличилось на 7,95% белка и 79,55% клетчатки по сравнению со стандартом. При добавлении 5% цист артемии в состав корма ФИНИШ установлено, что ее содержание увеличилось на 19,57%, белка на 67,02% по сравнению со стандартом.

Ключевые слова. Птицеводство, белок, жир, углеводы, клетчатка, зола, зерновые и масличные культуры.

Annotation. In this article, the chemical composition of grain, oil and technical plants growing in the territory of Karakalpakstan and Artemia cyst objects of the Aral Sea was analyzed. By adding 5% of Artemia cysts to START feed for broiler chickens, its content increased by 6.33%, protein by 53%, and fat by 6% compared to the standard. Due to the addition of 5% of Artemia cysts to the composition of ROST feed, its content increased by 7.95% of protein and 79.55% of fiber compared to the standard. When adding 5% of Artemia cysts to the composition of FINISH feed, it was found that its content increased by 19.57%, protein by 67.02% compared to the standard.

Key words. Poultry industry, protein, fat, carbohydrate, starch, ash, cereals and oilseeds

POLIPROPILEN ASOSIDA DEPRESSOR SOPOLIMER PRISADKALAR SINTEZI TEXNOLOGIK TIZIMINI ISHLAB CHIQISH

Sapashov I.Ya.

Qaraqalpaq davlat universiteti dotsenti

Hozirgi kunda Yevropa standartlari va yoqilg'i-moylash materiallariga qo'yiladigan sifat talablari yanada qat'iy lashib bormoqda. Yevro 5 sifat standartining joriy etilishi dizel yoqilg'isiga qo'yiladigan talablarni yanada oshirdi.

Prisadkalar-yoqilg'iga, moylash materiallari va boshqa moddalarga ularning ekspluatatsiyon xossalarini yaxshilash uchun eng kam miqdorda qoshiluvchi qoshimchalar xisoblanadi. Yoqilg'ida qollaniluvchi prisadkalar yonish jarayonini yaxshilash, yoqilg'ining oktan yoki setan sonini oshirish, yoqilg'ining yuqori siqilishi uchun yoki moylash materiallarining korroziyasi yoki oksidlanishga qarshi ingibitorlari sifatida qollaniladi.

Neftni qayta ishlashda olingan maxsulotlar uchun prisadkalar ikkita asosiy holatda qo'llaniladi:

1. Yoqilg'i ishlab chiqarishda standartlar talablariga javob beradigan mahsulotni olish;
2. Standart yoqilg'idan foydalanganda, uning ekspluatatsion, ekologik xossalarini yaxshilash.

Respublikamiz va boshqa chet davlatlarda yoqilg'ilar uchun prisadkalrni keng assortimentlarini Clariant Chemicals (Shveysariya), BASF SE (Germaniya), Evonik Industries (Germaniya), Afton Chemical Corporation (AqSh), Croda International (Buyuk Britaniya), Chevron oronite company LLC (AqSh), Croda International PLC (Buyuk Britaniya), Messina Chemicals (aqsh), Sanyo Chemicals Industries Limited (Yaponiya), Lubrizol Corporation (aqsh), Infineum International Ltd (Buyuk Britaniya), Akzonobel (Niderlandiya) i Innospec Inc. (AQSH) ishlab chiqaruvchi yirik kompaniyalar hisoblanadi [1]. Ishlab chiqilgan depressor prisadkalarining asosiy faol komponentlari polimerlar hisoblanadi, ular vinilasetat sopolimerlari [2], polimetilakrilat, etilenpoli- α -olefin [3], metakrilat-malein angidrid [4], dimetilfumarat-vinilasetat sopolimeri [5], sirt-faol moddalar dimerlari yuqori natijaga erishilgan [6].

Dizel yoqilg'ilari uchun prisadkalarining [7] 0,05-1,0 % miqdordagi sinovlari shuni ko'rsatdiki, yozda dizel yoqilg'isining qotish haroratini 24 °C, filtrlash chegaraviy haroratini 8 °C va loyqalanish haroratiga ta'sir etmaganligi, qishda esa tegishlicha qotish haroratini 19 °C, filtrlash chegaraviy haroratini 19 °C va loyqalanish haroratini esa 10 °C ga tushurishi tajribalar asosida aniqlangan. Polimerlar ishlab chiqarish jarayonlarida o'z navbatida bir qancha ikkilamchi mahsulotlar hosil bo'lib, ularni o'z navbatida dizel yoqilg'ilari uchun qo'llaniladigan depressor qo'ndirmalar sintezida qo'llanish mumkin. Bu usul boshqalardan farqli o'laroq, neft resurslaridan oqilona foydalanishni va turli neft mahsulotlari va neftning past haroratli xususiyatlarini har taraflama yaxshilashni ta'minlaydi [8]. Respublikamizdagi yirik gazni qayta ishlash zavodi hisoblangan "Uz-Kor Gas Chemical" QQ MChJ ning polimerlar ishlab chiqarish jarayoni ikkilamchi mahsulotlari depressor prisadkalar olishda asosiy hom ashyo sifatida tanlab olindi.

Zavodning asosiy uskunalari duyonning yetakchi nemis, fransuz, yapon, amerika, shved, golland, koreys ishlab chiqaruvchilari tamonidan ta'mirlangan bo'lib, polimer moddalari (yuqori zichlikdagi polietilen va polipropilen) ishlab chiqarish bo'limlari Yaponiyaning Mitsui va Koreyaning LOTTE Chemical Corporation kompaniyalari texnologiyalari asosida ish olib boradi. Mitsui kompaniyasining HYPOL II texnologik jarayoni foydalanib, 125 dan ortiq turdagi turli xil markalardagi PE va PP ishlab chiqarish mumkin. Jarayonda yuqori samarali, yuqori stereospefik HY-HS katalizatorlar tizimlaridan foydalanilgani nazarda tutilsa ham jarayonda asosiy mahsulotdan tashqari ikkilamchi polipropilen mayda kukuni jarayonining gomopolimer polipropilen markalarini ishlab chiqarishda sutkasiga 100 kg dan ortiq miqdorda hosil bo'lishi ma'lum. Polipropilen mayda kukuni nisbatan past zichlikli, kimyoviy barqarorligi va orzon narxlarda bo'lganligi sabab korxonalarda uni yig'ilib qolish xolatlarini ko'zatilmaganligidan muomma tariqasida qaralmaydi.

Polipropilenni asosiy xususiyatlari asosan uni kristallik darajasini yuqori bo'lishi bilan bog'liq bo'lganligidan, uni olishda ishlatiladigan katalizatorlar yuqori stereospesifik xususiyatga ega bo'lishi kerak. Ushbu muommalar yuzasidan polipropilen mayda kukunini chiqish miqdorini kamaytirish bir qancha mushkul vazifalardan hisoblanadi, etilen qo'shiluvchi markalarda esa mayda kukun umuman chiqishi ko'zatilmaydi, lekin propilen mahsulotining gomopolimer polipropilenga bo'lgan talab katta hisoblanadi [9]. Tadqiqot boshlanishida dastlab xom-ashyo namlikdan quritilib bunda namlik 102 °C haroratda 10,97 % tashkil qildi, bir daqiqa 105,5 °C da to'liq namlikdan quritish amalga oshirildi. So'ngira past molekular og'irlikdagi ataktik polipropilen-etil spirtidan geksan, heptan va efir eritmalarini qayta cho'ktirish orqali yuqori molekular massadagi qismdan ajratildi, so'ngira katalizator qoldiqlaridan tozalandi. [10]. Poliolefinlarda faol markazlarini hosil qilish uchun radikalli initsiatorlar: benzoil peroksidi, azomoy kislotaning dinitrili (DAK), vodorod peroksid, kaliy peroksidisulfat va ultrabinafsha nurlanish, shuningdek havo kislorodi qo'llaniladi [11].

Tadqiqotimizda ikkilamchi polipropilen va metil akrilat asosidagi payvand sopolimerni olish nazarda tutilib initsiator azomoy kislotaning dinitrili (DAK) foydalanildi va uning sopolimer unimiga ta'siri o'rganildi. (1-jadval)

1-jadval. PP va MA sopolimerlanish reaksiyasiga harorat va initsiatorning ta'siri (reaksiya davomiyligi 180 daqiqa)

Harorat °C	PP miqdori %	Initsiator miqdori %	Reaksiya davomiyligi 180 daqiqa	
			Sopolimer unumi	Sopolimer MM
60	80 %	0,3	72,4	5572
65		0,4	76,6	5823
70		0,5	81,2	6347
75		0,6	84,9	6404
80		0,7	88,3	6104

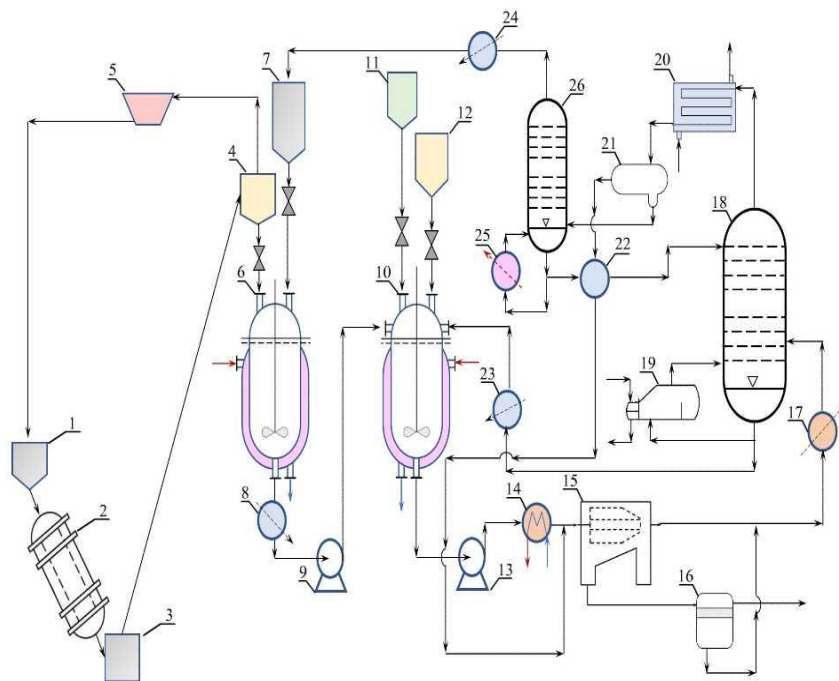
Polipropilennning metilakrilat bilan p-ksilolda eirtuvchi muhitida sopolimerlanishida shu narsa aniqlandiki, erituvchining dielektrik singdiruvchanligi ϵ oshishi bilan r_1 qiymat chiziqli kamaysa, r_2 qiymat esa chiziqli ravishda oshadi. DAK yordamida sopolimerlanish reaksiyalari initsirlanganda sopolimerlanish doimiy qiymatlari o'zgarishi sezilarli darajada kuzatilmadi. Sintez qilingan birikmaning YaMR spektrlari o'rganilib sopolimer tarkibidagi mos ravishda polipropilen asosiy zanjiridagi $-\text{CH}_3$ 0,91 ppm sohasida proton atomining triplet signali, $-\text{CH}_2$ -1,31 ppm sohasida proton atomining dublet-dublet signali, $(-\text{CH}_2)_x$ 0,92 ppm, CH 1,60 ppm proton atomining singlet signali, polipropilen azoziy zanjiriga birikkan metakrilat guruhiga tegishli COO guruhiga birikkan $-\text{CH}_3$ 3,03 ppm, OCO guruhiga birikkan $-\text{CH}_2$, 6,12 ppm $-\text{CH}$ - 1,83 ppm signali sohalarda kuzatildi. Ma'lumki, dizel yoqilg'isining qotish haroratini pasaytiradigan ko'plab depressor qo'ndirmalarni tarkibida murakkab efir guruhlari mavjud. Shuning uchun biz sintez qilgan birikma bir xil depressor dispergirlovchi xususiyatlarni namoyon qilishi mumkin.

2-jadval. Polipropilen va metilakrilat asosida sintez qilingan prisadkaning yozgi dizel yoqilg'isining quyi haroratli xossalari ta'siri

№	Namuna nomi	Prisadka mass. %	Loyqalanish harorati, °C	Qotish harorati, °C	Filtirlanishni chegaraviy harorati, °C
1	Qishki dizel yoqilg'isi normasi O'zDts 989:2010	-	-5	-25	-15
2	Prisadkasiz dizel yoqilg'isi	-	-4	-10	-5
3	Dizel yoqilg'isi + prisadka №1	0,2	-5	-20	-16
		0,4	-5	-25	-22
4	Dizel yoqilg'isi + prisadka №2	0,2	-5	-26	-16
		0,4	-5	-27	-18

Tadqiqotimiz natijasida sintez qilingan sopolimerlarning dizel yoqilg'isida sinov tajribalarini "Farg'ona neftni qayta qayta ishlash zavodi" MChJ ning gidrotozalangan dizel yoqilg'isiga ta'siri o'rganilgan. Dastlab FNQIZ markaziy laboratoriyasida prisadkasiz dizel yoqilg'isi va 0,2-0,4 % li sintez qilingan prisadkalarining ta'siri O'zDts 989:2010 talablariga asosan tekshirildi va quyidagi quyi haroratli hosalariga ta'siri aniqlandi. (2-jadval)

Olib borilgan tadqiqot natijalari, gidrotozalangan dizel yoqilg'ining quyi haroratdagi xossalari yaxshilovchi prisadkalar ishlab shiqarish jarayonining prinsipial texnologik sxemasini ishlab chiqish imkonini beradi va quyidagi texnologik sxema taklif qilindi. (1-rasm)

1-rasm. Polipropilen asosli dizel yoqilg'isining quyi haroratdagi xossalarini yaxshilovchi prisadkalarni olishning uzluksiz prinsipial texnologik sxemasi

Polipropilen va metilakrilat asosida depressor prisadkalar olish uchun tavsiya etilgan texnologik sxemaning o'ziga xos xususiyati va ustunligi shundaki, texnologik jarayonni yuqori bo'lmagan haroratlarda, uzluksiz aylanma siklda soddalashgan tartibda olib borish imkoni mavjud.

Sopolimerlarni uzluksiz ishlab chiqarish texnologik jarayonlariga dastlabki patentlar 70-yillarda olingan. [12-13].

Tadqiqot mobaynida laboratoriya sharoitida prisadka olishning davriy jarayoni uchta asosiy bosqichdan iborat ekanligi ma'lum. Bular: 1) Polipropilen kukunini quritish va eritishni amalga oshirish; 2) Initsiator va monomerni kiritib sopolimerlanish reaksiyasini amalga ohirish 3) Olingan sopolimerni cho'ktirish usulida ajratish.

Tadqiqot olib borilgan ketma-ketlikka asosan dizel yoqilg'ilarning quyi haroratli xossalarini yaxshilovchi prisadkalar ishlab chiqarishning uzluksiz texnologik jarayonini uch bo'limga ajratish mumkin: xomashyoni quritish va tayyorlash bo'limi; sopolimer depressor prisadka olish bo'limi; erituvchi va cho'ktiruvchini ajratish bo'limi.

Shunday qilib, olingan natijalar asosida [14] tadqiqot olib borilayotgan mahalliy ishlab chiqarish jarayonida asosiy mahsulotdan tashqari ikkilamchi polipropilen mayda kukuni nisbatan past zichlikli, kimyoviy barqarorligi va orzon narxlarda bo'lganligi sabab dizel yoqilg'ilari uchun depressor qo'ndirmalar ishlab chiqarishni tashkil etishga asos bo'lib xizmat qiladi va ushbu texnologik sxemaning asosiy farqi shundaki, jarayon uzluksiz oqimdagidagi reaktorda amalga oshiriladi va shu tariqa dizel yoqilg'sining quyi haroratdagi xossalarini yaxshilovchi prisadka olishning butun jarayoni uzluksiz texnologiya yordamida amalga oshiradi.

ADABYOTLAR

1. I.Ya. Sapashov, S.F. Fozilov, B.B. Seydabullaev «Orol bo'yi hududlarida kimyo va kimyoviy texnologiyaning rivojlanishining hozirgi zamon tendensiyalari» mavzusidagi chet el mutaxassislari ishtirokidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman. Nukus: 2023. 306-308 b.
2. Farazmand S., Ehsani M.R., Shadman M.M., Ahmadi S., Veisi S., Abdi E. (2016) The effects of additives on the reduction of the pour point of diesel fuel and fuel oil, Pet. Sci. Technol. 34, 17–18, P. 1542–1549.
3. Zhao Z., Xue Y., Xu G., Zhou J., Lian X., Liu P., Chen D., Han S., Lin H. (2017) Effect of the nano-hybrid pour point depressants on the cold flow properties of diesel fuel, Fuel 193, P. 65–71.
4. Xu G., Xue Y., Zhao Z., Lian X., Lin H., Han S. (2018) Influence of poly (methacrylate-co-maleic anhydride) pour point depressant with various pendants on low-temperature flowability of diesel fuel, Fuel 216, P. 898-907
5. Du T., Wang S., Liu H., Zhang Y. (2010) Study on dibehenyl fumarate-vinyl acetate copolymer for lowering cold filter plugging point of diesel fuel, China Pet. Process. Petrochem. Technol. 12, 4, P. 52–56.
6. Maithufi M.N., Joubert D.J., Klumperman B. (2011) Application of gemini surfactants as diesel fuel wax dispersants, Energy Fuels 25, 1. P. 162–171.
7. Фозилов С.Ф. Полимер чиқиндиларидан дизель ёқилгилари учун турғунлаштирувчи присадкалар олиш технологиясини яратиш. Автореферат докт.дисс...д.т.н.(DSc) 02.00.08. –Тошкент.-2017.-68 б.
8. И.Я.Сапашов., С.Ф.Фозилов, И.О. Полатов “UZ-KOR GAS CHEMICAL” ҚҚ-МЧЖ иккиламчи маҳсулотларини фойдаланиш. Озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда илм-фан ва инновацион технологиялар. Халқаро илмий-амалий конференцияси. Бухоро 2022.

9. Сапашов И.Я., Фозилов С.Ф., Полатов И.О. UZ-KOR GAS CHEMICAL” ҚК-МЧЖ иккиламчи маҳсулотларини фойдаланиш. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда илм-фан ва инновацион технологиялар. Халқаро илмий-амалий конференцияси. Бухоро 2022.
10. И.Я.Сапашов, С.Ф.Фозилов, Т.Х.Наубеев, Б.Б.Сейдабуллаев Иккиламчи полипропилен маҳсулотларини дизел ёқилгилари хоссаларини яхшилашда қўллаш. Бердак номидаги Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. Нукус: 2023 № 1 (59) 46-48 б
11. Virkkunen V., Pietila L.-O., Sundholm F. // Polym., 2003.– №44.– P.3133–3139.
12. Пат. США 3627838, 1971.
13. Заявка Японии 58 15509, 1983.
14. Sapashov I. Fozilov S. Mavlanov B. Polatov I. Depressor properties of the products of polymeranalogical changes of low molecular polypropylene // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2023. 2(107). [URL:https://7universum.com/ru/tech/archive/item/15034](https://7universum.com/ru/tech/archive/item/15034)

Резюме

В статье изучено синтез депрессорных присадки на основе полимерных отходов и его влияние на температуру застывания дизельного топлива, а также предложена технологическая схема его разработки.

Ключевые слова: полипропилен, сополимер, присадки, дизельного топлива, инициатор.

Rezyume

Maqolada polimer chiqindilari asosida depressor prisadkalar sintezi va uning dizel yoqilg'isining qotish haroratiga ta'siri o'rganilib uni ishlab shiqarishqa taluqli texnologik sxemasi taklif qilingan.

Tayanch iboralar: polipropilen, sopolimer, prisadka, dizel yoqilg'isi, initsiator.

Rezyume

Maqalada polimer shiqindilari tiykarinda depressor prisadkalar sintezi ham onin dizel janilg'isinin qatiw temperaturaina tasiri uyrenilib oni islep shiqarishga qaratilgan texnologik sxemasi boyinsha usinilar keltirilgen.

Tayanish so'zler: polipropilen, sopolimer, prisadka, dizel janilg'isi, initsiator.

Summary

The article studies the synthesis of depressant additives based on polymer waste and its effect on the pour point of diesel fuel, and also proposes a technological scheme for its development.

Key words: polypropylene, copolymer, additives, diesel fuel, initiator.

УДК 547.94:615.015.35

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСТРОЙ ТОКСИЧНОСТИ ХЛОРИДРАТА О-МЕТИЛБЕНЗОИЛАМИДОЛУПИНИНА

Турениязова Д.А.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Создание эффективных лекарственных средств на основе природных соединений и исследование их механизма действия на биологический объект продолжает оставаться одной из актуальных задач биоорганической химии. Модификация природных соединений открывает широкие возможности для поиска продуктивных биологически активных веществ. В этом плане алкалоиды согласно собственному строению причисляются к более интересному классу соединений. Алкалоид лупинин является доступным объектом для исследований, который имеет в молекуле первичную спиртовую группу. Наличие первичной спиртовой группы позволяет получать различные модификации производных лупинина [1, 2].

Ученые исследуют синтез производных лупинина в целях изучения их возможной биоактивности. Синтез производных лупинина включает химические изменения молекулы лупинина с целью создания новейших соединений с измененными качествами. Они применяют всевозможные способы синтеза, в том числе органический синтез и методики биосочетаемости, с целью включения многофункциональных групп либо модификации конкретных зон структуры лупинина. Эти модификации могут повышать фармакокинетические качества, увеличивать биодоступность или придавать специфическую биоактивность полученным производным.

Материал и методы. Синтез *орто*-метилбензоиломдолупинина производился ацилированием, взаимодействия хлорангидрида *орто*-метилбензойной кислоты с аминолупинином, а его хлоридрат был получен пропусканием через раствор сухой HCl.

Острую токсичность *о*-метилбензоиламидолупинина изучали общепринятым методом, описанным в литературе, однократным введением с определением LD₅₀ и класса токсичности [3,4]. Для эксперимента использовали белых беспородных мышей самцов и самок в количестве 30 голов, массой тела 19 – 21 г, выдержанных на карантине в течение 14 дней. Поскольку *о*-метилбензоиламидолупинин не растворяется в воде, то из него приготовили 5% спиртовый раствор и вводили перорально следующим образом:

- 1 группа (6 мышей) – в дозе 250 мг/кг (0,1 мл);
- 2 группа (6 мышей) – в дозе 375 мг/кг (0,15 мл);
- 3 группа (6 мышей) – в дозе 500 мг/кг (0,2 мл).

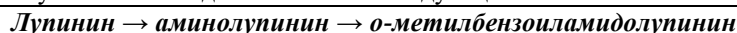
4 группа (6 мышей) – в дозе 625 мг/кг (0,25 мл);

5 группа (6 мышей) – в дозе 875 мг/кг (0,35 мл).

В первый день эксперимента за животными вели наблюдение ежечасно в условиях лаборатории, при этом регистрировали показатели внешнего вида (состояние шерсти, слизистых оболочек и т.д.); функционального состояния (выживаемость в течение опыта, общее состояние, возможные судороги и гибель) и поведения. Далее ежедневно, в течение 2-х недель в условиях вивария, у животных всех групп наблюдали за общим состоянием и активностью, особенностями поведения, реакцией на тактильные, болевые, звуковые и световые раздражители, частотой и глубиной дыхательных движений, ритмом сердечных сокращений, состоянием волосяного и кожного покрова, положением хвоста, количеством и консистенцией фекальных масс, частотой мочеиспускания, изменением массы тела и др. показателями. Все подопытные животные содержались в одинаковых условиях и на общем рационе питания со свободным доступом к воде и пище [5].

Результаты и их обсуждение. Lupinin является производственным отходом при получении алкалоида анабазина из растения *Anabasis aphylla* L., которым является источником для синтеза анабазина-гидрохлорида, применяемого в медицине в качестве средства против курение. Lupinin и его многочисленные производные обладают разными биологическими свойствами, в том числе местноанестезирующей активностью. В научной литературе известно, что анестетики имеют также антиаритмическими свойствами [2].

Продолжая поиска новых антиаритмических средств среди производных алкалоида лупинина, были синтезированы производные лупинина с амидной связью по следующей схеме:

При изучении острой токсичности o-метилбензоиламидолупинина были получены следующие данные:

1 группа (доза 250 мг/кг): после введения препарата в течение дня мыши оставались активными, изменений в поведении и функциональном состоянии видимых изменений не наблюдалось. Состояние шерсти и кожных покровов обычное без изменений, от пищи и воды не отказывались, гибели мышей не наблюдалось. На второй день и в последующий период наблюдения патологических изменений в поведении и физиологических показателях мышей изменений не было. Употребление воды и корма в норме, отставание в росте и развитии не наблюдалось. Гибели мышей в течение 14 дней не было.

2 группа (доза 375 мг/кг): после введения препарата у мышей наблюдалась вялость, малоподвижность. У одной мыши наблюдалось боковое положение. В течение дня эта мышь погибла. На вторые сутки, оставшиеся в живых мыши стали активными, потребление воды и пищи в норме. На третьи сутки и в остальной период наблюдения у мышей в поведении и физиологических показателях отклонений не наблюдалось. Гибели остальных мышей не наблюдалось.

3 группа (доза 500 мг/кг) - после введения препарата у мышей наблюдалась вялость, малоподвижность. У трёх мышей наблюдалось боковое положение. В течение дня эти мыши погибли. На вторые сутки, оставшиеся в живых мыши оставались вялыми, потребление корма и воды пассивное. На третьи сутки и в остальной период наблюдения у мышей в поведении и физиологических показателях отклонений не наблюдалось. Гибели остальных мышей не наблюдалось.

4 группа (доза 625 мг/кг) – введение препарата вызвало боковое положение у всех мышей в этой группе, в течение дня погибли 4 мыши. На вторые и третьи сутки оставшиеся мыши оставались вялыми. На четвёртые сутки и в последующие дни и у мышей в поведении и физиологических показателях отклонений и гибели не наблюдалось.

5 группа (доза 875 мг/кг) - в этой группе от признаков интоксикации погибли все мыши в группе (таблица 1).

Таблица 1. **Определение острой токсичности (LD₅₀) o-метилбензоиламидолупинина**

№ группы	доза		путь введения	результат
	мг/кг	мл		
1	250	0,1	в/ж	0/6
2	375	0,15	в/ж	1/6
3	500	0,20	в/ж	3/6
4	625	0,25	в/ж	4/6
5	875	0,35	в/ж	6/6
LD ₅₀		540 (446 ± 653,4) мг/кг		

Выводы. Таким образом, полученные данные показывают, что LD₅₀ исследуемого вещества o-метилбензоиламидолупинина составила дозу 540 (446±653,4) мг/кг.

Согласно классификации токсичности веществ, исследуемое вещество относится к малотоксичным [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Садыков А.С., Асланов Х.А., Кушмурадов Ю.К. Алкалоиды хинолизидинового ряда. Химия, стереохимия, биогенез. –М., Наука. -1975. -292с.
2. Насиров С.Х., Хазбиевич И.С. Фармакология алкалоидов *Anabasis aphylla* и клиническое применение анабазина гидрохлорида. –Ташкент.; «ФАН» -1982. -160 с.
3. Бельский М.Л. Элементы количественной оценки фармакологического эффекта. Л., 1963, -С.81-90.

4. Бурбелло А.Т., Шабров А.В. Современные лекарственные средства. Москва, 2007. – С. 36.
5. Гуськова Т.А. Токсикология лекарственных средств., Москва, 2008. – с. 27-30.
6. Государственная фармакопея IX Выпуск 2, Москва «Медицина» 1990, с.182 – 183.

O-metilbenzoylamidolupinin gidroxloridiniń ótkir záhárliligini izertlew

Rezyume. Bul maqalada lupinin alkaloidiniń tuwindısı bolǵan o - metilbenzoylamidolupininniń záhárliligi boyınsha izertlew nátiyjeleri keltirilgen. Alınǵan nátiyjeler zattıń kem záhárli preparatqa tiyisli ekenligini kórsetti.

Гилт сөзлер: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, зэхэрлилик, анализ.

O-metilbenzoylamidolupinin gidroxloridining u'tkir zaharliligini u'ganish

Rezyume. Ushbu maqolada lupinin alkaloidining hosilasi bo'lgan o - metilbenzoylamidolupininning zaharliligi bo'yicha tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Olingan natijalar moddaning kam zaharli preparatga tegishli ekanligini ko'rsatdi.

Калит сўзлар: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, захарлилик, анализ.

Исследование острой токсичности хлоргидрата о-метилбензоиламидолупинина

Резюме. В этой статье представлены результаты исследований токсичности о-метилбензоиламидолупинина производного алкалоида лупинина. В результате полученных результатов было показано, что вещество принадлежит к малотоксичному препарату.

Ключевые слова: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, токсичность, анализ.

Investigation of the acute toxicity of hydrochloride o-methylbenzoylamidolupinine

Resume. This article presents the results of studies on the toxicity of o- methylbenzoylamidolupinine, a derivative of the alkaloid lupinine. As a result of the results obtained, it was shown that the substance belongs to a low-toxic drug.

Keywords: alkaloid, lupinin, synthesis, modification, toxicity, analysis.

ARAL BOYÍ XALQÍNA AQABA SUW HÁM ISHIMLIK SUWÍN JETKERIP BERIW MÁSELELERI

Xalmuratov Q. J.

Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń

Hár qanday mámleket óz xalqı ushın qolaylı jasaw sharayatların jaratıwǵa háreket etip, onda xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew ayrıqsha áhmetke ie. Bul baǵdarda "Ózbekstan-2030" strategiyasında 2030-jılǵa shekem erisiletuǵın maqsetlerdiń nátiyjelilik kórsetkishleri sıpatında tómendegiler belgilengen: mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri hám ulıwma orta bilim beriw mákemeleriniń taza ishımlık suwı hám zamanagóy sanitariyalıq-gigienalıq infrastrukturası menen tolıq támiyinlew; barlıq elatlı punktlerdi taza ishımlık suwı hám aqaba xızmetleri menen kepillikli támiyinlewdiń finanslıq mexanizmlerin engiziw; suw támiynatı kárxanalarınń laboratoriyaların ishımlık suwınıń sapasın turaqlı monitoring etiw ushın zamanagóy laboratoriya úskeneleri hám reaktivler menen támiyinlew; barlıq ishımlık suw tutınıwshılardı esaplaǵıshlar ornadıw támiyinlew; ishımlık suwınıń sapası, hám kanalizaciya kárxanalarınń nátiyjelilik kórsetkishlerin engiziw; Tuyamoyın suw saqlaǵıshınıń kólemin qosımsha 1 milliard kub metrge keńeytip, 1,2 million gektarda suw támiynatın jaqsılaw hám ishımlık suw rezervin jaratıw [1].

Kórinip turǵanıday, elimizde xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlewge oǵada úlken itibar qaratılıp atırǵan bolıp, sońǵı jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında da usı maqsetlerge erisiw jolında kóplegen unamalı nátiyjelerge erisilmekte. Bul maqalada áyne usılar haqqında pikir júrgizilip, onıń ushın birinshi gezekte aymaqlarda xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew boyınsha sırt el, ĞMDA hám jergilikli ilimpazlardıń qatnas hám kózqarasları tallanǵan, Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı ámeliy jaǵday úyrenilgen hám tarawdı jaqsılaw boyınsha usınıslar keltirilgen. Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketimizdiń eń úlken aymaǵı bolǵanı sebepli, biz mámleketler aymaqlarında xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew boyınsha sırt elli, ĞMDA hám jergilikli ilimpazlardıń qatnasların hám kózqarasların úyrenip shıqtıq.

Afrika materigi ilimpazları Prosper Bazaana hám Resibe A. Motaponıń atap ótiwinshe, ishımlık hám aqaba suwlar aymaqlardıń rawajlanıwın belgilep beriwshi tiykar bolıp esaplanıp, olar bárqulla rawajlanıwıń orayında bolıw menen birge insanlardıń jasawı hám ekologiyalıq sistemalar menen támiyinleniwı ushın sheshiwshi áhmetke ie. Ekologiyalıq ekonomika kózqarasınan qaraǵanda, ishımlık hám aqaba suwlar aymaqlardaǵı turmıstıń barlıq tarawlarına, yaǵnıy sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy hám ekologiyalıq táreplerine óz tásirin kórsetedi. Aymaqlardaǵı adamlardıń jınısı, xalıqtıń ósiw tendenciyaları hám úy xojalıqlarınıń quramı bolsa ishımlık hám aqaba suw támiynatına tásir etedi.

Afrika ilimpazlarınń pikirinshe, aymaqlardaǵı xalıqtıń ishımlık hám aqaba suw támiynatına bolǵan talabı menen usınıs arasındǵı ayırmaslılıqtı ilajı bolǵanında azaytıw úlken áhmetke ie bolıp, oǵan aymaqlardaǵı xalıqtı jalpılaw suw menen támiyinlew, suw támiynatı obektlerine investiciyalar kirgiziw, sonday-aq, kámbaǵallıq dárejesi joqarı bolǵan aymaqlarda suwdan paydalanıw tariflerin biykarlaw arqalı erisiw múmkin. Eger agrokimyoviy zatlar, taw-kán hám óndiris sanaatı kárxanalarınń shıǵındıları hám basqa da kóplegen faktorlar sebepli júz beretuǵın suwdıń pataslanıwına qarsı ilajlar kórilme, onda suw támiynatı qawıpsızlıǵı dárejesiniń tómendewi hám xalıqtıń densawlıǵınıń tómendewi jaǵdayı júzege keliwi múmkin. Olardıń juwmaǵına bola, aymaqlarda ishımlık hám aqaba suwlar menen támiyinlew potencialın arttırıw, bul tarawǵa investiciyalar kirgiziw hám suw támiynatı obektlerin modernizaciyalaw tek ǵana aymaqtıń rawajlanıwı ushın sheshiwshi áhmetke ie jumıslar emes, al suw arqalı juǵatuǵın infekciyalardıń tarqalıwınıń aldın alıwǵa hám xalıqtıń densawlıǵın sezilerli dárejede jaqsılanıwǵa jaqınnan járdem beredi [4].

Rossiya ilimpazları Sokolov L.I. hám Silinskiy V.A.ń pikirinshe, suw támiynatı hár qanday aymaqtıń ekologiyalıq qawıpsızlıkke erisiwinde oraylıq rol oynadı: sebebi, taza ishımlık suwı aymaq ushın eń áhmetli resurs bolıp, ol aymaқтаǵı pútkil sociallıq, ekonomikalıq hám ekologiyalıq jumıstı qamtıp aladı. Bunıń ushın, birinshi gezekte, aymaқтаǵı suw támiynatınıń qawıpsızlıǵına erisiw júdá zárúr bolıp, ol adamlar, qorshaǵan ortalıq hám ekonomika ushın suw menen baylanıslı qawıp-qáterlerdiń optimal dárejesi menen bir qatarda aymaq xalqı, ekosistemalardı saqlaw, energetika hám óndiris ushın tiyisli sapalı ishımlık suwınan úziksiz paydalanıwdı támiyinley alatuǵın zárúr muǵdardaǵı suw rezerviniń bar ekenligi menen ólshenedi. Rossiya ilimpazları aymaqtıń suw qawıpsızlıǵın anıq misallar járdeminde sıpatlap bergen bolıp, olardan kelip shıǵıp, 1-súwrette bul boyınsha jáne de túsiniqli maǵlıwmatlar keltirilgen. Olardıń atap ótiwinshe, aymaқта suw támiynatı qawıpsızlıǵınıń áhmetlilikigi turaq jay hám kommunalıq, ekonomikalıq hám sociallıq tarawlardaǵı reformalarǵa baylanıslı boladı.

L.I.Sokolov hám V.A.Silinskiylerdiń juwmaǵına bola, aymaқта suw támiynatı qawıpsızlıǵına erisiw ushın oǵan baylanıslı máselelerdi sheshiwge kompleksli hám sistemalı qatnas zárúr bolıp, onda óz aldına suw xojalıǵı obektleri,

kárxanalar, turaq jay kompleksleri hám úy xojalıqlarınan baslap aymaq dárejesindegi barlıq obektlerdi qamtıp alıwı kerek. Suw támiynatınıń qawıpsızlıǵın arttırıwǵa qaratılǵan aymaqlıq strategiyalar uzaq múddetli strategiyalar sıpatında kórinisi kerek, bunda tiykarǵı itibardı qawıplardı "aldın alıw hám aldın alıw" hádiyseler júz bergennen keyin olarǵa "juwap háreketlerin ámelge asırıw hám qayta tiklew"ge qaraǵanda ekologiyalıq hám ekonomikalıq jaqtan nátiyjelirek ekenligine qaratıw zárúr [5].

1-súwret. Aymaqlarda suw támiynatı qáwipsizliginiń bar ekenliginiń tiykarǵı belgileri [5]

Birinshiden	Ekinshiden	Úshinshiden
Bul - suw támiynatı obektleriniń házirgi jaǵdayı..	Bul - xalıqtıń zárúr muǵdardaǵı qolaylı sapalı suwdan turaqlı paydalanıwı ushın sharayatlar menen faktorlardıń bar ekenliginen ibarat.	Bul - resurslardı únemlew, tábiyǵı sáykeslik hám resurslardı almasıwıw principleri tiykarında suw resurslarınan paydalanıw nátiyjeliligidir..

Jergilikli ilimpazlar Iskandarova Sh. T., Gulyamov S. S., Usmanov I. A. hám Xasanova M. I. lardıń atap ótiwinshe, Qaraqalpaqstan Respublikasında ishımlık suwınıń sapasını jaqsılaw hám ishımlık suwı támiynatı sistemalarınń nátiyjeliligini artırıwda Qaraqalpaqstan Joqarǵı keńesiniń jaqın keleshektegi ekonomikalıq siyasatı tómendegilerdi názerde tutadı:

- Qaraqalpaqstan Respublikası xalqın, ásirese, awıllıq jerlerdi sapalı hám qáwipsiz ishımlık suwı menen támiyinlew;
- jer astı hám jer ústi tábiyǵı suw dárekleriniń keyingi antropogen pataslanıwın saplastırıw;

- Qaraqalpaqstan Respublikası xalqın oraylasqan hám oraylaspaǵan turmıslıq-ishki suw támiynatı sistemaları menen tolıq qamtıp alıw; ishımlık suwı támiynatı sistemalarınń materiallıq-tehnikalıq bazasını tıp-tiykarınan jańalaw.

Jergilikli ilimpazlardıń pikirinshe, belgilengen wazıypalardı sheshiw tiykarınan suw basseynleriniń jaǵdayı hám keleshekte olardıń boljawlı ózgerisleri menen belgilenedi. Olardıń juwmaǵına bola, Qaraqalpaqstan Respublikasında klimat ózgeriwiniń ishımlık suwı támiynatı sistemalarınń jumısına hám ishımlık suwınıń sapasına mümkin bolǵan unamsız tásirin úyreniw úlken sociallıq hám xalıq xojalıǵı dárejesindegi áhmiyetli wazıypa bolıp esaplanadı[13]. Sırt el, ĞMDA hám jergilikli ilimpazlardıń aymaqlarda xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew baǵdarındaǵı kózqarasların hám qatnasların analiz nátiyjesinde bizge isenim payda boldı, suw támiynatı hár qanday aymaqtıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwında eń tiykarǵı hám oraylıq másele bolıp esaplanatuǵına. Búgingi künde eń áhmiyetli wazıypalardan biri bolǵan aymaqlarda ekologiyalıq qáwipsizlik dárejesine erisiwde suw támiynatı qáwipsizligi oǵada úlken áhmiyetke iye.

Sońǵı jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew sistemasın rawajlandırıw jolında sezilerli jumıslar ámelge asırılıp atırǵan bolıp, bunıń tiykarǵı sebepleri sıpatında tómendegilerdi kórsetiwimiz mümkin: aymaq xalqı turaqlı túrde ósip barmaqta. 2021-2023-jıllar statistikasına itibar qaratılса, usı dáwir ishinde turaqlı xalıq sanı derlik 102,7 procentke ósken. Sırt el ilimpazları Prosper Bazaana hám Resibe A. Motaponıń aytqanıday, aymaqlardaǵı xalıqtıń ósiw tendenciyaı ishımlık hám aqaba suw támiynatına tásir etedi ("Temaga tiyisli ádebiyatlar analizi" bólimine qarań). Haqıyqatında da, xalıq sanınıń artıwı, tábiyǵı túrde, suw támiynatı xızmetlerine bolǵan talaptı da arttıradı; qurılıs jumıslarınıń kólemi artıp barmaqta. 2021-2023-jılları Respublikada orınlangan qurılıs jumıslarınıń kólemi 118,6 procentke artqan bolıp [7], bul tábiyǵı túrde xalıq turaq jayları, sanaat obektleri hám basqa da kóplegen sociallıq obektler sanınıń artqanıan dárek beredi. Óz gezeginde aymaqta obektlerdiń artıwı xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlewge bolǵan talaptıń artıwına alıp keledi; tiykarǵı kapitalǵa investiciyalar kólemi artıp barmaqta. 2021-2023-jıllarda Qaraqalpaqstanda tiykarǵı kapitalǵa investiciyalardıń kólemi 159,7 procentke arttı [7]. Aymaqqa investiciyalar kóleminiń artıwı sanaat ónimlerin islep shıǵarıw hám xızmetler kórsetiw kóleminiń artıwına alıp keledi, bul óz gezeginde suw támiynatına bolǵan talaptı jáne de arttıradı; jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemler sanınıń ósiwi baqlanǵan. 2021-2023-jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemlerdiń sanı 143,3 procentke ósken. Bul joqarıdaǵı ósiw kórsetkishleri, yaǵnıy qurılıs jumıslarınıń kólemi hám tiykarǵı kapitalǵa investiciyalardıń kólemi artqanıan logikalıq dawamı bolıp, jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemlerdiń sanınıń artıwı suw támiynatına bolǵan talaptı arttırıwı tábiyǵı jaǵday; densawlıqtı saqlaw hám sociallıq xızmetler tarawında jumıs alıp barıp atırǵan kárxana hám shólkemlerdiń sanı turaqlı túrde ósip barǵan. 2021-2023-jılları respublikada densawlıqtı saqlaw hám sociallıq xızmetler tarawında jumıs alıp barıp atırǵan kárxana hám shólkemlerdiń sanı 110,2 procentke ósken. Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew tiykarınan sociallıq másele esaplanǵanı sebepli sociallıq taraw obektleri sanınıń artıwı bul máseleге bolǵan itibardı jáne de kúsheytiwge alıp keledi.

Tómendegi 1-kestede joqarıdaǵı analizlar haqqında jáne de tolıq maǵlıwmat alıwıńız mümkin:

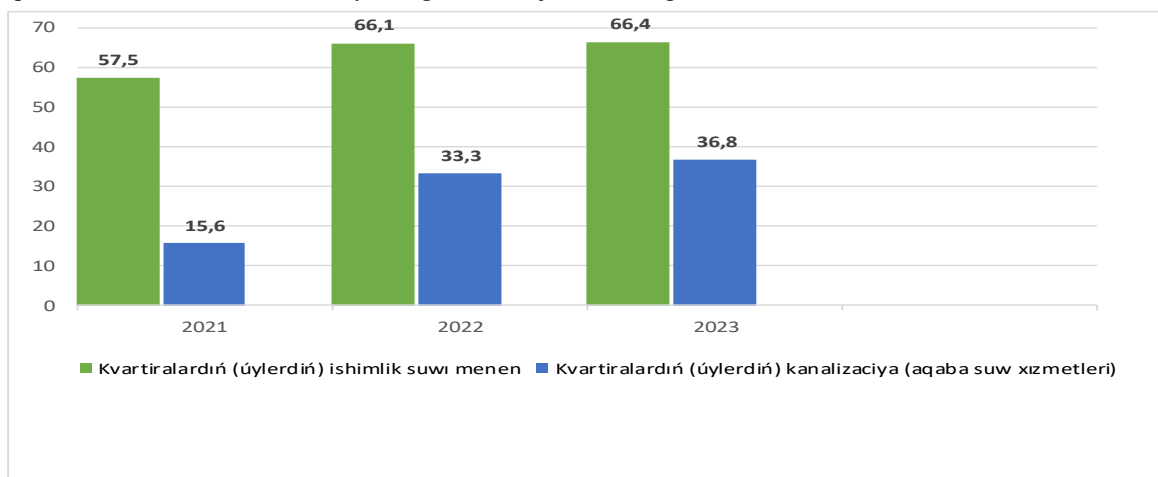
1-keste. 2021 - 2023-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw kórsetkishleri¹

№	Kórsetkishler	Ólshew birliǵi	Jıllar			2023-jılı 2021-jılǵa salıstırǵanda ósiw pátı, %
			2021	2022	2023	
1	Turaqlı xalıq sanı	mıń adam	1948,5	1976,2	2002,7	102,7
2	Qurılıs jumıslarınıń kólemi	mlrd sum	4480,6	5272,4	5315,9	118,6
3	Tiykarǵı kapitalǵa investiciyalar kólemi	mlrd sum	8110,7	10254,0	12959,2	159,7
4	Jańadan shólkemlestirilgen kárxana	dana	4491,0	4472,0	6436,0	143,3

¹ Bul keste avtorıń ózi tárepinen Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları hám xabarnamalarınan paydalanıw tiykarında dúzilgen.

	hám shólkemler sanı					
5	Densawlıqtı saqlaw hám sociallıq xızmetler tarawında jumıs alıp barıp atırğan kárxana hám shólkemlerdiń sanı	dana	442	474	487	110,2

1-keste maǵlıwmatlarınan kórinetuǵınıday, 2021-2023-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw kórsetkishlerindeǵı ósiw tendenciyası xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew sistemasın bunnan bılay da rawajlandırıw zárúrligin júzege keltirdi. Itibarınızdı 1-súwretke qaratpaqshımız. Bul súwrette 2021-2023-jılları Qaraqalpaqstanda kvartira (úyler) nıń ishımlık suwı hám kanalizaciya, yaǵnıy aqaba suw xızmetleri menen támiyinlengenlik dárejesi kórsetilgen.

1

-súwret. 2021-2023-jıllarda Qaraqalpaqstanda kvartira (úyler) nıń ishımlık suwı hám kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinlengenlik dárejesi²

1-súwretten kórinip turganıday, 2021-2023-jılları Qaraqalpaqstanda kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı hám kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinleniw dárejesi ósiw tendenciyasına ie bolǵan. Bunday unamlı nátiyjege erisiwde eń tiykarǵı sebep sıpatında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 25-sentyabrdeǵı "Suw támiynatı hám aqaba suw sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw jáne tarawdaǵı investiciyalıq joybarlardıń nátiyjeliligin arttırıw ilajları haqqında"ǵı PP-6074-sanlı Pármaniniń atqarıwın kórsetiwimiz múmkin.

Usı Pármangá bola, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Ellikqala, Tórtkúl, Kegeyli hám Shımbay rayonları 2021-2022-jıllarda ishımlık suwı támiynatı sistemaları isbilermenlik subektlerine mámleketlik-jeke menshik sheriklik shártleri tiykarında tapsırılatuǵın rayon hám qalalar dizimine kirgizilip, olarda "Xalıqqa arnawlı texnikalar járdeminde ishımlık suwın jetkerip beriw joybarı"n ámelge asırıw belgilep berilgen.

Sonday-aq, usı Párman menen respublikanıń paytaxtı Nókis qalası 2021-2025-jıllarǵa mólsherlengen respublika hám wálayatlarǵa boysınatuǵın qalalar kesiminde ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw sistemaların kompleksli rawajlandırıw baǵdarlamalarına kirgizilgen bolıp, qarjılandırıw dárekleri sıpatında Jáhán banki hám Aziya infrastrukturalıq investiciyalıq banki kórsetilgen. Bunnan tısqari, Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı 15 rayon 2021-2025-jıllarǵa mólsherlengen rayon orayları kesiminde ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw sistemaların kompleksli rawajlandırıw baǵdarlamalarına kirgizilgen bolıp, qarjılandırıw dárekleri sıpatında Jáhán banki, Aziya infrastrukturalıq investiciya banki, Evropa tikleniw hám rawajlanıw banki jáne Qarjı ministrliǵı (házirgi Ekonomika hám qarjı ministrliǵı janındaǵı Suw támiynatı hám kanalizaciya sistemaların rawajlandırıw qorı sıyaqlılar kórsetilgen [3].

Solay etip, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 25-sentyabrdeǵı PP-6074-sanlı Pármanınıń orınlanıwı haqıyqattan da unamlı nátiyjelerge alıp kelgenin tastıyıqlawshı jáne bir maǵlıwmattı keltirip ótemiz:

2-keste. 2020-2023-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasında kvartira (úyler) nıń kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinleniw dárejesiniń ósiw dinamikası (Nókis qalası hám rayonlar kesiminde) procentte³

	2020	2021	2022	2023	2023-jılı 2021-jılǵa salıstırǵanda ósiw neshe ese bolǵanlıǵı
Qaraqalpaqstan boyınsha	11,4	15,6	33,3	36,8	3,2
Nókis qalası	32,7	47,5	57,6	61,6	1,8
Amiwdárya rayonu	1,7	2,2	21,5	23,9	14,0

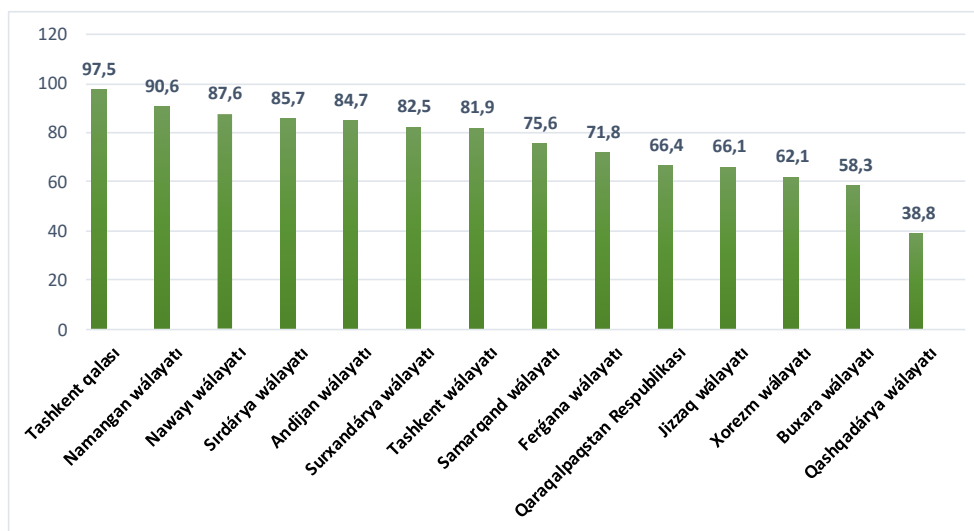
² Bul súwret avtorıń ózi tárepinen tómendegi derekten paydalanıw tiykarında jaratıldı: Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz

³ Bul keste avtorıń ózi tárepinen tómendegi dereklerden paydalanıw tiykarında dúzilgen: Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz

Beruniy rayoni	6,2	6,4	25,0	28,2	4,5
Bozataw rayoni	3,4	4,3	21,4	22,7	6,6
Qaraózek rayoni	2,8	3,4	25,2	26,9	9,6
Kegeyli rayoni	2,4	3,6	29,2	33,1	13,7
Qoñirat rayoni	21,9	28,4	37,6	39,2	1,7
Qanlıkól rayoni	4,6	5,6	28,3	30,4	6,6
Moynaq rayoni	6,8	8,8	28,7	30,4	4,5
Nókis rayoni	4,0	5,1	25,1	28,3	7,1
Taqiyatas rayoni	23,4	23,3	34,9	40,3	1,7
Taxtakópir rayoni	5,1	6,7	28,3	28,4	5,5
Tórtkúl rayoni	5,3	7,1	25,6	29,3	5,5
Xojeli rayoni	1,0	1,9	32,2	33,3	33,3
Shimbay rayoni	2,9	3,7	27,7	32,9	11,3
Shumanay rayoni	4,3	6,0	25,8	30,5	7,1
Ellikqala rayoni	3,1	3,9	21,5	28,7	9,2

2-kestede 2020-2023-jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında kvartira (úyler) nın kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinleniw dárejesiniń ósiw dinamikası Nókis qalası hám rayonlar kesiminde kórsetilgen. Bul kestede analiz 2020-jıldan baslanǵanınıń sebebi, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń PP-6074-sanlı Pármanı usı jılı qabıl etilgenligi sebepli, onıń keyingi jıllardaǵı orınlanıw nátiyjelerin usı jıl menen salıstırıwdı maqset ettik. Kestedeǵı maǵlıwmatlardan kórinip turǵanıday, Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha 2023-jılǵa kelip 2020-jılǵa salıstırǵanda 3,2 ese ósiw baqlanǵan.

Eń az ósiw Qoñirat hám Taqiyatas rayonlarında baqlanǵan bolsa (1,7 ese), eń kóp ósiw Xojeli rayonında baqlanǵan (33,3 ese). Ulıwma alganda, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 25-sentyabrdegi PP-6074-sanlı Pármanı bunday joqarı nátiyjelerge erisiw ushın áhmiyetli tiykar bolıp xızmet etedi. Bul Pármannıń orınlanıwı sheńberinde Jáhán banki, Aziya infrastrukturalıq investiciya banki hám Evropa tikleniw hám rawajlanıw banki sıyaqlı xalıqaralıq finans institutlarınń usı tarawǵa tartılǵanı joqarı nátiyjelerge erisiwge xızmet etken.

2-súwret. 2023-jılı Tashkent qalası, Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlarda kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenlik dárejesi⁴

Bunnan tisqari, sońǵı jıllarda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevniń bassılıǵında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwǵa berilip atırǵan oǵada úlken itibar da usınday joqarı nátiyjelerge erisiwde óz kórinisin tappaqta. Prezidentimizdiń usı jıldıń 19-avgust kúni Kegeyli rayonında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw máseleleri boyınsha májilisinde aytqan usı sózi pikirimizdiń ayqın dálili bola aladı: "Aldın da aytqanımday, ózbek hám qaraqalpaqtıń tariyxı da, táǵdiri de bir. Men isenemen, biziń jarıq, baxıtlı keleshegimiz de álbette bir boladı. Bul jolda sizlerge, húrmetli jaslar hám isbilermenlerimizge jańa tabıslar hám áwmetler tileymen"[1].

Aqırında itibarınızdı joqarıdaǵı 2-súwretke qaratpaqshımız. Bul súwrette 2023-jılı Tashkent qalası, Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlarda kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinleniw dárejesiniń analizi keltirilgen. Súwretten kórinip turǵanıday, Ózbekstan Respublikasındaǵı 14 bas hákimshilik-aymaqlıq birlikler arasında

⁴ Bul súwret avtorıń ózi tárepinen tómendegi dereklerden paydalanıw tiykarında jaratıldı: Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz

Qaraqalpaqstan Respublikası onınshı orında turadı. Mine, usı nátiyjeden kelip shıǵıp, sońǵı jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıqtı ishımlıq suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew baǵdarında sezilerli unamlı nátiyjelerge erisilgenine qaramastan aymaqta bul baǵdarda elege shekem kóplegen jumislardı ámelge asırıw zárúr ekenligin juwmaqlaw múmkin. Joqarıda sońǵı jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıqtı ishımlıq suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew baǵdarında sezilerli unamlı nátiyjelerge erisilgenine qaramastan aymaqta bul baǵdarda ele kóplegen jumislardı ámelge asırıw zárúr, degen juwmaqqa kelgen edik. Sonnan kelip shıǵıp, tómendegi usınıslardı keltirip ótpekshimiz: ishımlıq suwınan nátiyjeli paydalanıwdı jolǵa qoyıw maqsetinde aylıq tutınıw muǵdarınan kelip shıǵıp tutınıwshılardı toparlarǵa ajratıw hám belgilengen tutınıw kóleminen artqan tutınıwshılardı tarifke salıstırǵanda ósiwshi koefficient qollanıw tártibin engiziw maqsetke muwapıq bolar edi: bul xalıq tárepinen ishımlıq suwınan únemli paydalanıwǵa imkaniyat jaratıp, bunıń nátiyjesinde kvartira (úy) lardıń ishımlıq suwı menen támiyinleniw dárejesin bunnan bılay da arttırıw múmkin; suwınan paydalanǵanlıq ushın qarızdarlıqtı azaytıw maqsetinde gaz hám jaqtılandırıw ushın ornatılǵanıday elektron suwıq hám ıssı suw esaplaǵıshların ornatiwdı rawajlandırıw kerek: bul bir tárepten xalıqtıń ishımlıq suw támiynatı ushın tólemlerdi óz waqtında ámelge asırıwın támiyinlese, ekinshi tárepten insan huqıqlarınıń buzılıwınıń aldın aladı (suwdan qarız waqtında elektr tarmaǵın úzip qoyıw, banklerdiń kredit beriwden bas tartıwı hám basqa da usı sıyaqlı insan huqıqlarınıń buzılıwı). Eń tiykarǵısı, elektron esaplaǵıshlar suw támiynatı boyınsha qarızdarlıqtı azaytıw, sonıń nátiyjesinde kvartira (úy) lardıń ishımlıq suwı menen támiyinleniw dárejesin arttırıw imkaniyatın jaratadı; "Qaraqalpaq suw támiynatı" AJ xızmetkerleri tárepinen máhállelerde xalıqtıń ishımlıq suwınan únemli paydalanıwdıń áhmieti hám zárúrliǵı jáne ishımlıq suw támiynatı menen baylanısh mashqalalardı jedel hám sapalı sheshetuǵın strukturalar haqqında sawatlılıǵın arttırıwǵa qaratılǵan zamanagóy trening baǵdarlamaların turaqlı túrde ótkeriw jolǵa qoyılsa maqsetke muwapıq bolar edi: bul xalıqtıń ishımlıq suwınan únemli paydalanıwı hám bul baǵdardaǵı tólem minnetlemelerin óz waqtında ámelge asırıwın támiyinlep, bunıń nátiyjesinde kvartira (úy) lardıń ishımlıq suwı menen támiyinleniw dárejesiniń artıwına imkaniyat jaratıladı.

Juwmaqlap aytqanda, búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıqtı ishımlıq suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew sisteması turaqlı rawajlanıp barıp, jaqın keleshekte aymaqta mámleketimiz aymaqları arasında eń joqarı támiyinlengenlik dárejelerinen birine erisiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaqstandaǵı imkaniyatlar tallanıp, gezektegi wazıypalar belgilendi. 19.08.2024. www.president.uz
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Ózbekstan - 2030" strategiyası haqqında"ǵı Pármanı. 2023-jıl 11-sentyabr, PP-158-sanlı. <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
3. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Ishiw suwı támiynatı hám aqaba suw sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw jáne tarawdaǵı investiciyalıq joybarlardıń nátiyjeliligini arttırıw ilajları haqqında"ǵı Pármanı. 2020-jıl 25-sentyabr, PF-6074-sanlı. <https://lex.uz/docs/5017983#5018515>
4. Prosper Bazaanah & Raesibe A. Mothapo. Sustainability of drinking water and sanitation delivery systems in rural communities of the Lepelle Nkumpi Local Municipality, South Africa. Environ Dev Sustain 26, 14223–14255 (2024). <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03190-4>
5. Соколов Л.И., Силинский В.А. Водная безопасность региона. Журнал "Управление техносферой". 2024. Т.7. Вып. 2. Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2024. Стр. 319-337.
6. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Demografiya: demografiyalıq kórsetkishler - turaqlı xalıq sanı (jámi). 06.05.2024. www.stat.uz
7. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qurilis: qurilis jumislarınıń kólemi (jıllıq). 26.06.2024. www.stat.uz
8. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Investiciyalar: tiykargı kapitalǵa investiciyalar - tiykargı kapitalǵa investiciyalar kólemi (jıllıq). 08.08.2024. www.stat.uz
9. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Kárxana hám shólkemler demografiyası: kárxana hám shólkemler sanı (jıllıq). 15.01.2024. www.stat.uz
10. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń xabarnomasi. Kárxanalar hám shólkemler jumısınıń ulıwma sıpatlaması. 15.02.2024. www.stat.uz
11. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlıq suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz
12. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń xabarnomasi. Kárxana hám shólkemlerdiń jumısı. 15.02.2023. www.stat.uz
13. Искандарова Ш.Т., Гулямов С.С., Усманов И.А., Хасанова М.И. Қорақалпоғистонда аҳолининг сув таъминоти тизимини молиялаштириш муаммолари. Республиканская научно-практическая конференция "Современные проблемы охраны окружающей среды и общественного здоровья". 15 апреля 2023. Ташкент: Ташкентский Педиатрический Медицинский Институт, 2023. 77-80-betler.

Annotatsiya: Maqalada aral boyı xalqın ishımlıq suwın jetkerip beriw hám aqaba suw xızmetlerin shólkemlestiriwdiń ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy tiykarları analizlengen. Qaraqalpaqstan Respublikasında ishımlıq suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleriniń jaǵdayı úyrenilip, sonıń menen birge, nátiyjeli sheshimler hám usınıslar islep shıǵılǵan.

Tayanish sózler: ishımlıq suw támiynatı, aqaba suw xızmetleri, aymaq, xalıq, támiyinleniw dárejesi/

Annotasiya: Maqolada orolbo'yi aholisini ichimlik suvi bilan ta'minlash va oqova suv xizmatlarini tashkil etishning ilmiy-nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Qoraqalpog'iston Respublikasida ichimlik suvi ta'minoti va oqova suv xizmatlari holati o'rganilib, shu bilan birga, samarali yechimlar va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ichimlik suv ta'minoti, oqova suv xizmatlari, hudud, aholi, ta'minlanish darajasi.

Abstract: The article analyzes the scientific-theoretical and practical foundations of drinking water supply and wastewater services for the population of the Aral Sea region. The state of drinking water supply and wastewater services in the Republic of Karakalpakstan has been studied, and effective solutions and recommendations have been developed.

Keywords: drinking water supply, wastewater services, territory, population, level of provision.

Аннотация: В статье проанализированы научно-теоретические и практические основы организации услуг питьевого водоснабжения и канализации населения Приаралья. Изучено состояние питьевого водоснабжения и услуг канализации в Республике Каракалпакстан, разработаны эффективные решения и предложения.

Ключевые слова: питьевое водоснабжение, услуги канализации, территория, население, уровень обеспеченности.

UDK: 339.37

CHAKANA SAVDO KORXONALARIDA XIZMATLAR SIFATINI BAHOLASH

Ibragimova N. Z.

Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali

Kirish (Introduction). Yangi O'zbekiston iqtisodiyotida chakana savdo korxonalar faoliyatining barqaror va samarali rivojlanishi, xizmat sifati bilan bir qatorda xizmat madaniyatini oshirish, savdo korxonalarini sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, tarkibni optimallashtirish va assortimentni kengaytirish hamda savdo ishlab chiqarishini samarali tashkil qilish kabi yo'nalishlarda dasturiy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. "Yurtimizda 2 mingdan ziyod mahalla xizmatlar sohasiga ixtisoslashgan. Bunday hududlarni ko'paytirish maqsadida, aholisi 20 mingdan oshadigan mahallalarda chakana savdo va xizmat ko'rsatish markazlari tashkil etiladi. Bu markazlar ham 5 yil muddatga yer va mol-mulk solig'idan ozod etiladi" [1]. Bu vazifalarni hal etishda chakana savdo xizmatlari sifatini baholash uslubiyatini takomillashtirish, iste'molchilarning chakana savdo xizmatlariga talabini to'laroq qondirish, savdo tizimini innovatsion rivojlantirish kabi yo'nalishlarda ilmiy-tadqiqotlarni chuqurlashtirish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy rivojlanish natijasida iqtisodiy taraqqiyotning jadallik bilan o'sishi, raqobatning kuchayishi, murakkablashishi va sotiladigan iste'mol tovarlarining assortimentini sezilarli darajada oshishi bilan chakana savdo korxonalarida ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati masalasi dolzarbligi oshmoqda va ushbu xizmatlar sifati iste'mol bozorida korxonaning muvaffaqiyatiga erishish uchun zarur shart-sharoitlardan biriga aylandi.

Ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati xorijiy rivojlangan mamlakatlarda ham muhim ahamiyatga ega. AQSh statistik ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi 25 yilda yangi mahsulotlarning 80%ga yaqini sotuvdan keyingi xizmatlar va axborot xizmatlari yomonligi sababli muvaffaqiyatga erishmaydi. AQSh korxonalari rahbariyatining 41 foizi fikriga ko'ra, mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatish eng yangi zamonaviy texnologiyalar yoki moddiy mahsulotlar ishlab chiqarishdagi innovatsiyalardan muhimroqdir.

Mavzu bo'yicha boshqa olimlar ilmiy asarlari qisqacha tahlili. Amerikalik iqtisodchi olim A.Feygenbaum mahsulot va xizmat sifatini mahsulot va xizmatning texnik, texnologik va ekspluatatsion xususiyatlarining umumiy majmuyi sifatida tushuntirib, ular orqali mahsulot yoki xizmatdan foydalanish davomida iste'molchining talablariga javob berishi nazarda tutiladi. Bunda sifat iste'molchining tajribasiga asoslanadi [2, 272]. U.E.Deming iste'molchini ishlab chiqarish jarayonining asosiy bo'g'ini sifatidagi ahamiyatini qayd etib, sifat iste'molchining hozirgi va kelajak ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [3, 46]. D.Garvin "sifat" kategoriyasining quyidagi muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatgan: standartga muvofiqligi, eng yaxshi analoglarning texnik ko'rsatkichlari, xaridorlar talabi sifati, talab sifati [4, 146]. J.Xarrington sifat deganda iste'molchi tomonidan talab mavjud bo'lganda o'zi uchun kerakli narxda sotib olish imkoniyati deb ta'kidlaydi [4, 69]. M.Meskon, M.Albert, F.Xedouri tomonidan texnik shartlarga muvofiq sifat, dizayn sifati va funksional sifatini o'z ichiga olgan, ularning munosabatlari va o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi sifat zanjirini taklif qilgan [5, 637].

Tadqiqot jarayonida chakana savdo korxonalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarga qaratilgan sifat, xizmat sifatiga qo'yiladigan talablarni standartlashtirish, chakana savdo korxonasining xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablar tasniflash bo'yicha dinamik yondashuv usullaridan foydalanildi. Maqolaning maqsadi. Chakana savdo korxonalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarining sifat jihatidan yuqori saviyada amalga oshirilishini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligining O'z DSt 996:2001 "Xizmatlar. Asosiy atamalar va ta'riflar"ga muvofiq quyidagi ta'riflar keltirilgan [6]: sifat – obyektning belgilangan va mo'ljallangan ehtiyojlarini qoniqtirish qobiliyatiga oid tavsiflarning yig'indisi; xizmat sifati – buyurtmachining ma'lum ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini aniqlovchi xizmatning tavsiflari majmuyi; xizmat sifatining ko'rsatkichi – xizmatning (xizmat ko'rsatishning) sifatini tashkil etuvcha bir yoki bir necha xususiyatlarini miqdoriy tavsifi; xizmat sifatini tekshirish – o'lchashlar va sinashlardan olingan natijalarni belgilangan talablar bilan taqqoslashni o'z ichiga olgan xizmatni (xizmat

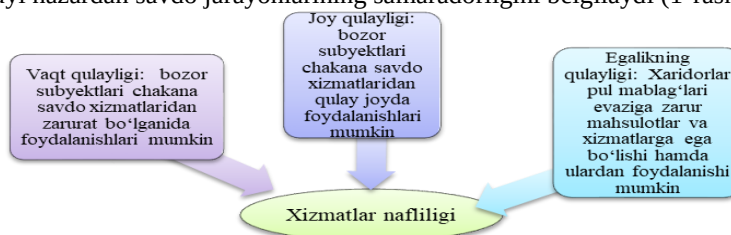
ko'rsatishni) bir yoki bir necha tavsiflarini baholash operatsiyalari majmuyi; xizmat ko'rsatish sifati – kelishilgan yoki mo'ljallanayotgan ehtiyojlarni qondirish bo'yicha xizmatlar va xizmat ko'rsatish jarayonlarining majmuyi; xizmat ko'rsatishning sifat darajasi – xizmat sifati ko'rsatgichlarining haqiqiy qiymatlarini shu ko'rsatgichlarini me'yoriy qiymatlari bilan taqqoslashga asoslangan xizmat (xizmat ko'rsatish) sifatining nisbiy tavsifi; sifatni tekshirish – sifat sohasidagi faoliyatning va natijalarning rejalashtirilgan tadbirlarga muvofiqligini, shuningdek, tadbirlarni joriy etish samaradorligini va ularning qo'yilgan maqsadlarga yaroqligini aniqlashga imkon beradigan muntazam va mustaqil tahlil.

Keltirgan tushunchalarning mohiyatiga ko'ra, ularning barchasi xizmat ko'rsatish sohasidagi iste'molchilarning kutuvlarini ro'yobga chiqarishni nazarda tutadi va u qanchalik yuqori bo'lsa, xizmat sifati shunchalik yuqori bo'ladi.

ISO 9004-2 xalqaro sertifikatni sifatni obyektning ehtiyojlar va umidlari bilan bog'liq bo'lgan va ularni qondirishga qaratilgan xususiyati sifatida belgilaydi. Sifat tushunchasi uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi: obyekt, ehtiyojlar va xususiyatlar [7, 637]. Bizningcha, chakana savdo korxonalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarga qaratilgan; ehtiyoj sifatida — iste'mol tovarlarini olish (sotish) zarurati qabul qilinadi. Xizmat sifatiga qo'yiladigan talablarni standartlashtirish ISO 9004.2:1991 standarti bilan cheklangan bo'lib, unga ko'ra sifat tavsiflarining ikki guruhi ajratiladi [8, 475]:

miqdoriy – xizmatni kutish vaqti; xizmat ko'rsatish vaqti; uskunalar, asboblari, materiallarning xususiyatlari; ishonchligi; bajarilishning aniqligi; xizmatning to'liqligi; xavfsizlik; avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash darajasi; sifat – xushmuomalalik; sezgirlik; malaka; xodimlarning mavjudligi; xodimlarga ishonch; malaka darajasi; qulaylik va estetika; ijrochi va mijoz o'rtasidagi aloqalar samaradorligi. ISO 9004:2 ga muvofiq professional mahoratning xususiyatlari quyidagilardan iborat: mutaxassisning kasbiy malakasi, xizmat ko'rsatish sifati; xodimlarning malakasini, moddiy-texnik ta'minotini (hujjatlar, asbob-uskunalar, asboblari) davriy ravishda takomillashtirishni, shuningdek, iste'molchi bilan o'zaro munosabatlarni tashkil qilishni ta'minlaydigan xodimlarning ish sifatini ta'minlash bo'yicha rahbariyatning faoliyati [8, 475]. Chakana savdo xizmatlarini ko'rsatish "foydalilik" iqtisodiy kategoriyasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu iste'molchining tovar foydaliligini oshiradigan tovar va xizmatlar iste'molidan qoniqishidir. Xizmatlar realizatsiyasi qo'shilgan nafililik qonuniga bo'ysunadi, unga muvofiq muayyan bir mahsulot iste'molining o'sishi bilan boshqa tovarlar iste'moli o'zgarishsiz qolsa, umumiy nafililik oshadi, lekin kichikroq miqyosda amalga oshadi.

Sotuvchilar tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarning foydaliligi, shu jumladan, bizning fikrimizcha, chakana savdo korxonalarida ham turli nuqtayi nazardan savdo jarayonlarining samaradorligini belgilaydi (1-rasm).

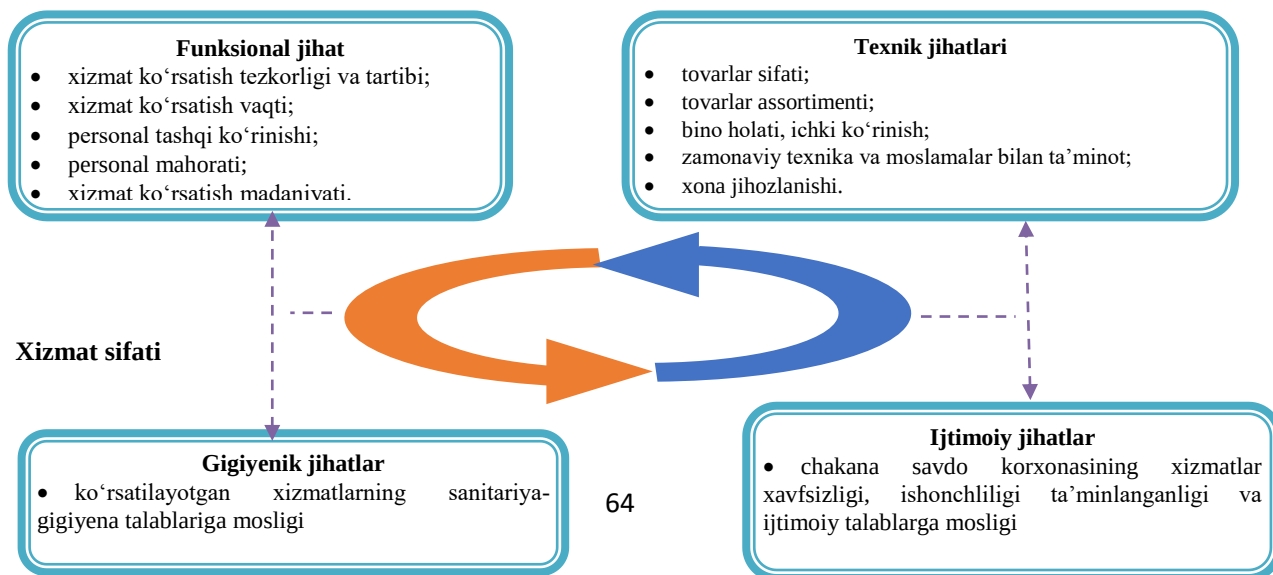

1-rasm. Iste'mol tovarlari va xizmatlarini ayirboshlash samaradorligi bo'yicha xizmatlar nafililigi [9]

Shunday qilib, xizmatlarning nafililigi bevosita "xizmat ko'rsatish sifati" tushunchasiga bog'liq.

Bizningcha, chakana savdo korxonalarini xizmat ko'rsatish sifatining to'rt jihatli ko'rib chiqilishi zarur (2-rasm).

Ta'kidlash lozimki, xizmatlarning barcha to'rtta sifati bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Yangi zamonaviy chakana savdo uskunalarini o'rnatish (texnik jihat) xizmat ko'rsatish tezligini oshiradi, sotish texnikasini takomillashtirish va xaridorga xizmatni olish vaqtini qisqartirish imkonini beradi (funktional jihat). Xizmatlar sifati etnik jihatli uzoq muddatda muhim ahamiyatga egadir, chunki xaridorlar uchun zararli holatlarni oldini olishga qaratilgan bo'lib, bino va inshootlar holatiga, sotilayotgan tovarlar sifatiga va assortimentiga bog'liqdir (texnik jihat).

2-rasm. Chakana savdo xizmatlari sifati jihatlari

Bizning fikrimizcha, chakana savdo korxonasining xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablar ularning xususiyatlari asosida tasniflanadi (1-jadval).

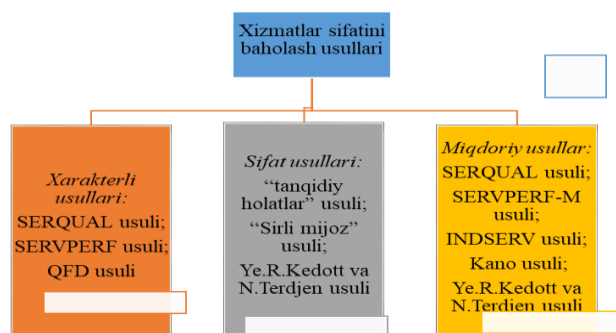
1-jadval. Chakana savdo korxonalari xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablarning tasnifi⁵

Talab turi	Talablar	Talablar xususiyati
Umumiy	Funksional	xizmatlarni o'z vaqtida ko'rsatilishi; sifatli mahsulotlar mavjudligi; tovarlar assortimenti mavjudligi; kerakli ma'lumotlar taqdim etilishi; sotuvchilarning malakasi.
	Ijtimoiy	aholiga talab etilgan xizmatlar ko'rsatilishi; ijtimoiy, maqsadli yo'naltirilganligi; mahsulotni sotib olish, xizmat ko'rsatilishi vaqti; ko'rsatilgan xizmatlardan qoniqish darajasi.
	Mehnat sharoitlari	xonalarning sanitariya-gigiyena holati; mijozlar uchun xizmatlar qulayligi; binoga kirish va chiqish hamda mahsulotlar joylashuvi qulayligi; iste'molchilar uchun ma'lumotlarning mavjudligi; xodimlarning xushmuomalaligi va xayrixohligi.
	Estetik jihat	ish o'rinlari va sotuv zali jihozlanishi; xonalar dizayni; tovarlarning joylashuvi.
	Texnologik jihat	korxona ta'minoti; sotuv xonalarining texnologik jihozlanishi; ma'lumotlarni qayta ishlashning texnik jihozlari mavjudligi; xizmat ko'rsatishni samarali yo'lga qo'yish uchun texnologik shart-sharoitlarning mavjudligi.
	Xavfsizlik	sotiladigan tovarlar xavfsizligi; texnologik asboblarning xavfsizligi; qadoqlar xavfsizligi va qulayligi; xodimlar xavfsizligi (maxsus kiyim, sanitariya-gigiyena talablari va boshqalar); bino va inshootlar xavfsizligi; mahsulotlarni saqlash xavfsizligi.
	Atrof-muhit muhofazasi	atrof-muhitni qadoqlar, transport, asbob-uskunalar zararlantirishini muhofaza qilish.
Maxsus	Tezkorlik	xizmatlarni tezkor va o'z vaqtida ko'rsatish; xodimlarning xizmat ko'rsatishga xohishi.
	Shikoyatlar bilan ishlash	shartnoma shartlari va sotuv qoidalari buzilishi holatida shikoyatlarni tezkor va o'z vaqtida ko'rib chiqish.
Majburiy	Mehnat sharoitlari	belgilangan me'yorlarga talab darajasida xonalarning sanitariya-gigiyenik holati.
	Funksional ahamiyat	savdo korxonasi turiga talab etilgan assortiment mavjudligi.
	Xavfsizlik	bino, uskunalar, qadoqlash, xodimlar va boshqalarning xavfsizligi.
Tavsiyaviy	Mehnat sharoitlari	binoga kirish va chiqish hamda mahsulotlar joylashuvi qulayligi.
	Funksional ahamiyati	ma'lumotlarning ochiqligi, aniqligi va o'z vaqtida taqdim etilishi va boshqalar.

Ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini baholash qaysidir ma'noda mavhum kategoriyadir, shu sababli xizmat turiga qarab sifatni baholashda turli xil usullar qo'llaniladi.

Xizmatlar sifatini baholash metodologiyasini ishlab chiqish jarayonida ularning samaradorligini ko'rsatadigan bir qator usullar ishlab chiqilgan, ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin (3-rasm):

⁵ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

3-rasm. Xizmat ko'rsatish sifatini baholash usullari klassifikatsiyasi⁶

xizmat ko'rsatish jarayonining barcha elementlari va xususiyatlarini ochib berishga asoslangan "baholashning xarakterli usullari"; "tanqidiy holatlar"ni baholashga asoslangan "sifat usullari"; xizmat ko'rsatish jarayonining asosiy xususiyatlarini miqdoriy baholashga asoslangan "miqdoriy usullar".

Xulosa. Xulosa o'rnida yuqorida keltirilgan vazifalarni hal qilishda chakana savdo korxonalarini xizmat turlarining asosiy tasniflash xususiyatlari asoslandi va takomillashtirildi; chakana savdo tizimi korxonalarini xizmat turlarining asosiy tasniflash xususiyatlari asoslandi va takomillashtirildi; chakana savdo korxonalarini xizmatlari sifatining modeli ishlab chiqilib, u iste'molchilar va korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni tanlangan determinantlar asosida ko'rsatiladigan xizmatlar nuqtayi nazaridan baholashga imkon beradi, bu tadqiqot ishimizning ilmiy-nazariy qismini tizimlashtirish va aniqlashtirishga shu bilan birgalikda ushbu sohada xizmatlar sifatini to'g'ri baholash metodologiyasini ishlab chiqish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022-yil 19-aprel kuni mahallabay ishlash tizimi natijadorligini oshirish hamda aholi bandligini ta'minlash masalalari yuzasidan videoselektor yig'ilishi. <https://president.uz/uz/lists/view/5133>
2. Герасимов Б.И. Управление качеством: учеб. пособие / Б.И. Герасимов, Н.В. Злобина, С.П. Спиридонова. - 2-е изд. - М.: КноРус, 2007. - 272 с.
3. Семин О. А. Сервис в торговле. Маркетинг и управление качеством торговых услуг: учеб. пособие. В 3 кн. Кн. 1 / О.А. Семин, В.А. Сайдашева, В.В. Панюкова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Дело и сервис, 2006. - 216 с., — С. 46.
4. Хачатуров А. Е. Основы менеджмента качества : учеб. пособие / А. Е. Хачатурова, Ю. А. Куликов. - М.: Дело и сервис, 2003. - 203 с., — С. 146.
5. Мескон М. Х. Основы менеджмента: пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Алберт, Ф. Хедоури. Издательский дом «Вильямс», 2006 - 1070 с., — С. 637.
6. O'z DSt Usuligi. Основные термины и определения. [Электронный ресурс]. <https://www.standart.uz/ru/page/view?id=130>
7. ISO 9004-2-91 Административное управление качеством и элементы системы качества. Часть 2. Руководящие указания по услугам // <http://www.vashdom.ru/gost/9004-2-91/>
8. Александр Зекунов: Управление качеством. Учебник для бакалавров Юрайт-Издат, 2013 г. – 475 с.
9. Трусова С.В. Совершенствование оценки качества услуг предприятий розничной торговли / автореф.дисс. – 2011. <https://core.ac.uk/reader/197428170>

Chakana savdo korxonalarida xizmatlar sifatini baholash

Annotatsiya. Ushbu maqolada chakana savdo korxonalarini tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarga qaratilgan; ehtiyoj sifatida — iste'mol tovarlarini olish, xizmat sifatiga qo'yiladigan talablarni standartlashtirish, xizmat ko'rsatish sifati, chakana savdo korxonasining xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablarni tasnifi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: chakana savdo, savdo xizmatlari sifatini baholash, chakana savdo korxonalarini, xizmat ko'rsatish sifatini baholash.

Оценка качества услуг в предприятиях розничной торговли

Аннотация. В данной статье рассматриваются услуги, предоставляемые предприятиями розничной торговли; включая удовлетворение потребностей потребителей в товарах, стандартизацию требований к качеству услуг, качество обслуживания и классификацию требований к качеству услуг предприятий розничной торговли.

Ключевые слова: розничная торговля, оценка качества торговых услуг, предприятия розничной торговли, оценка качества обслуживания.

Assessment of service quality in retail trade enterprises

Abstract. This article focuses on the services provided by retail trade enterprises, including the satisfaction of consumer needs through the acquisition of consumer goods, the standardization of quality service requirements, service quality, and the classification of requirements for the quality of services provided by retail trade enterprises.

Key words: Retail trade, evaluation of service quality, retail trade enterprises, assessment of service quality/.

UDK: 338.48

⁶ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TURIZM SOHASIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISH SHAKLLARI VA USULLARI

Xaitov O. N.

Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali

Kirish. O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanishi, birinchi navbatda, milliy iqtisodiyotning an'anaviy tarmoqlariga asoslangan. BU borada xizmat ko'rsatish sohaasida sanoat tarmoqlari mavjudligi shubhasiz, innovatsion rivojlanishining yuqori darajasidir. Bu bozorni takomillashtirish va radikal texnologiyalarni taklif qiluvchi o'z tadqiqot bazasiga ega sanoat tarmoqlaridir [1]. Mamlakatimiz hududida innovatsion faoliyatning o'sishi, birinchi navbatda, innovatsiyalarni diversifikatsiya qilish, sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiya qilishdan xizmat ko'rsatish sohasidagi innovatsiyalarni joriy etishga e'tibor qaratish bilan bog'liq hisoblanadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, turizm salohiyati yuqori bo'lgan va turizmni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning birinchi ustuvor vazifasi sifatida belgilaydigan hududlar uchun rekreatsiya va turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni faollashtirish maqsadga muvofiqdir. Biroq, turizm biznesining kichik va o'rta korxonalari resurslarining cheklanganligi sababli, ma'lum bir hududda innovatsion faoliyatning o'sishi davlat organlari tomonidan bunday faoliyatni boshqarish sifatiga bevosita bog'liq.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Ushbu faoliyat doirasida biz «turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish»ning mohiyatini, shuningdek, bunday boshqaruvni amalga oshirish usullari va vositalarini tahlil qilamiz. Mahalliy ilmiy adabiyotlarda «innovatsion faoliyatni boshqarish» tushunchasining mohiyati to'g'risida kam tadqiqotlar olib borilgan. Shu munosabat bilan, ushbu tadqiqotimizni «innovatsion faoliyatni boshqarish» va «innovatsion menejment» tushunchalarini «innovatsion faoliyatni boshqarish» bilan bir qatorda ko'rib chiqishni maqsad qildik.

Bu borada MDH olimlari innovatsion faoliyatni boshqarish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borgan va o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Bular, A.Ye.Abrameshina, T.P.Voronina, O.P.Molchanova, Ye.A.Tixonova, Yu.V.Shlenov innovatsion faoliyatni boshqarishni yangi g'oyalarni amaliy amalga oshirishda kechikishlarga olib keladigan to'siqlarni yengib o'tish, bozorga yangi mahsulotlar va xizmatlar bilan tezkor kirish natijasida raqobatbardosh ustunlikka erishish va saqlab qolish deb izohlaydi [2]. A.A.Semenova va I.L.Marushchak innovatsion menejmentni innovatsion faoliyat va innovatsion jarayonlarni boshqarish usullari, tamoyillari, shakllari, shuningdek ushbu faoliyat bilan shug'ullanadiganlar - tashkiliy tuzilmalar va xodimlarning kombinatsiyasi sifatida izohlaydilar[3]. V.A.Varennikova innovatsion faoliyatni boshqarishni quyidagicha belgilaydi: ishlab chiqarish tuzilmalarining innovatsion jozibadorligi va innovatsion barqarorligini oshirishga qaratilgan innovatsion faoliyatni o'zgartirish dinamikasini, innovatsion potentsialdan foydalanish darajasini va innovatsion infratuzilmani rivojlantirishni optimallashtirishga qaratilgan muayyan boshqaruv jarayonlari va usullari [4]. Ushbu asar muallifining so'zlariga ko'ra, yuqoridagilardan tashqari, davlatning innovatsion faoliyatni rivojlantirishdagi muhim rolini ta'kidlash lozim: davlat tomonidan tartibga solish siyosati mamlakatning ilmiy va texnik salohiyatini saqlab qolish va safarbar etishga qaratilgan bo'lishi kerak. «Innovatsion faoliyatni boshqarish» tushunchasini aniqlashga yondashuvlarni umumlashtirish natijasida mualliflarning aksariyati funksional va faoliyat yondashuvlariga rioya qilishlari aniqlandi. Biz ushbu toifani aniqlashga tizimli yondashuvni taklif etamiz: turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish turizm sohasida keng ko'lamli yangiliklarni yaratish, rivojlantirish va tarqatishni rag'batlantirish uchun turizm sanoatini boshqarish organlari tomonidan qo'llaniladigan usul va vositalar tizimidir.

V.A.Molchanova turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarishning bilvosita usuli sifatida innovatsiyalarni rag'batlantirishning gorizontal siyosatini yoki axborot-tashkiliy idoralararo faoliyatni ko'rib chiqadi, uning mohiyati mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida strategik rejalashtirishning maqsad va vazifalarini bog'lashdir. Turizmda innovatsion faoliyatni rag'batlantirishning boshqa bilvosita usullari orasida innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish, shuningdek innovatsion siyosat, innovatsion davlat statistikasi va ilmiy yondashuvni birlashtirish kiradi[4]. Muallif to'g'ridan-to'g'ri usullarga moliyaviy yordam va soliq imtiyozlarini kiritadi. A.V.Karpenko innovatsion faoliyatni boshqarish usullarining quyidagi tasnifini beradi [5]: moliyaviy (kreditlar, grantlar, subsidiyalar, davlat buyurtmalari va boshqalar); fiskal (soliq imtiyozlari va boshqalar); institutsional (sertifikatlash, standartlashtirish, ma'lumotlar bazalari, patentlash); tartibga solish (me'yoriy va uslubiy ta'minot, innovatsion faoliyatni infratuzilma bilan ta'minlash).

V.A.Varennikova korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish usullarini uch guruhga ajratadi: strategik boshqaruv usullari, dasturiy ta'minotni maqsadli boshqarish usullari va indikativ boshqaruv usullari.[4]

Shunday qilib, innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini guruhlashga yondashuvlarni umumlashtirish natijasida quyidagi yondashuvlar guruhlari aniqlandi: 1) ta'sir darajasi bo'yicha (to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita), 2) ta'sir ob'ekti bo'yicha (resurslar, jarayonlar, bilimlarni boshqarish), 3) ta'sir turi bo'yicha (moliyaviy, fiskal, normativ-huquqiy va boshqalar). Boshqaruvning maksimal samaradorligiga erishish uchun tashkilot oldida turgan vazifalar asosida usuldan foydalanish tavsiya etiladi va bir vaqtning o'zida bir nechta usullardan foydalanish mumkin.

Biz mavjud yondashuvlarni turizm sohasiga nisbatan innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini guruhlashga moslashtirishni taklif qilamiz. Buning uchun biz innovatsion faoliyatni boshqarishning mavjud usullarini umumlashtirdik va ularni turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish vazifalari hamda boshqaruv funksiyalari bo'yicha guruhladik.

Bu holda menejment sub'ekti turizm sohasini rivojlantirishni tartibga soluvchi davlat organlari, shuningdek, mintaqadagi tadbirkorlar birlashmalari yoki turizm klasterining boshqaruv kompaniyasi hisoblanadi.

Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish vazifalari sinergiya turlariga qarab guruhlangan:[6] resurslardan samarali foydalanish darajasiga erishish, shu jumladan: ishchi kuchi, infratuzilma, ta'lim xizmatlari, transport xizmatlari, tabiiy resurslar, tarix va arxitektura yodgorliklari, aloqa vositalari, ishlab chiqarish ob'ektlari, ilmiy ishlanmalar (resurs sinergiyasi); qo'shma tadbirlarni tashkil etish, innovatsion jarayonni jadallashtirish, marketing harakatlarini birlashtirish (tizimli sinergiya) orqali xalqaro bozorda turistik mahsulot yoki hududning mavqeini mustahkamlash; turizm sohasidagi korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, shu jumladan tranzaksion harajatlarni kamaytirish, davlat va xususiy investitsiyalarni jalb qilish, biznesning yangi turlarini yaratish (kompleks sinergiya); raqobat va hamkorlikda namoyon bo'ladigan turizm sohasi ishtirokchilarining gorizontali va vertikal o'zaro ta'sirini kuchaytirish (raqobat sinergiyasi).

Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini boshqaruv funksiyalari bo'yicha taqsimlash turli boshqaruv sub'ektlarining funksiyalarini takrorlashdan qochadi. Hududiy darajada rejalashtirish funksiyasi barcha boshqaruv vazifalari uchun amalga oshiriladi va mintaqaviy turizm sanoatining qarashlari, vazifalari, uzoq muddatli maqsadlari, rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi – strategik rejalashtirish, yo'nalishlar bo'yicha rivojlanish rejalari va dasturlari – tezkor rejalashtirish, ushbu hujjatlarni turizm sohasi va tegishli sohalarining maqsadli guruhlari bilan muvofiqlashtirish. Tashkilotning vazifasi boshqaruv vazifalarini amalga oshirish doirasida turizm sohasi ishtirokchilarining sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi; bunday faoliyatning yo'nalishlari va mexanizmlari turizmni rivojlantirish strategiyasida belgilanishi kerak. Motivatsiya funksiyasi innovatsion jarayon ishtirokchilariga ma'lum xizmatlarni taqdim etishda namoyon bo'ladi, bu ularning innovatsion faoliyatni rivojlantirishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Nazorat funksiyasi innovatsion faoliyatni boshqarish sub'ekti va ma'lum bir mintaqaning innovatsion faoliyati samaradorligini kuzatish va baholashni o'z ichiga oladi.

1-jadvalda mualliflarining innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini aniqlashga yondashuvlarini umumlashtirish natijasida shakllangan rekreatsiya va turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish usullarining vazifalari va funksiyalari bo'yicha ikki o'lchovli tasnifi keltirilgan.

Ishlab chiqilgan tasnifning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: savdo yo'llarini diversifikatsiya qilish, maksimal iqtisodiy samaradorlikka erishish, harajatlarni kamaytirish, raqobatbardosh ustunliklarni oshirish, xatarlarni minimallashtirish, mintaq imidjini muvofiqlashtirish va yaxshilashda namoyon bo'ladigan innovatsion faoliyat ishtirokchilarining o'zaro ta'siridan kompleks sinergetik ta'sirga erishish imkoniyati; boshqaruv sub'ektlarining innovatsion faoliyatni boshqarish xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradigan ishtirokchilar faoliyatini tashkil etish va xizmatlar ko'rsatish usullariga ajratish natijasida innovatsion faoliyatni rivojlantirishga bo'lgan qiziqishini oshirish; turizm sohasi ob'ektlari va sub'ektlarining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradigan har bir boshqaruv usulini amalga oshirish darajasini baholash orqali innovatsion faoliyatni boshqarish samaradorligini aniqlash uchun foydalanish imkoniyati.

1-jadval. Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish usullarining tasnifi⁷

FUNKSIYA	BOSHQARISH VAZIFASI			
	Resurslardan sama-rali foydalanishga erishish	Xalqaro bozorda pozitsiyani mustahkamlash	Turizm sanoatining raqobatbardoshligini oshirish	Turindustriya ishtirokchilarining o'zaro ta'sirini kuchaytirish
Rejalashtirish	Turizm sanoatini rivojlantirish strategiyasi, rejalari va dasturlarini shakllantirish va innovatsion faollikni oshirish va ularni maqsadli guruhlar bilan muvofiqlashtirish			
Tashkilot	Qo'shma ilmiy ishlan-malarni tashkil etish turistik resurslardan foydalanish samaradorligini ta'minlash texnologiyalarni uzatish resurslarni taqsimlashni tashkil etish	Innovatsion jarayonni jadallashtirish xalqaro bozorda turistik mahsulotlarni targ'ib qilishni tashkil etish turizm sohasida sifat tizimini shakllantirish	Investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha ishlarni tashkil etish raqobat muhi-tini shakllantirish turizm infratuzilmasini rivojlan-tirish bo'yicha ishlarni tashkil etish tranzaksiya harajatlarni kamaytirish bo'yicha birgalikda ishlash	O'z-o'zini tartibga soluvchi tashkilotlarni yaratish qo'shma loyihalarni tashkil etish va muvofiqlashtirish barqaror tashqi aloqalarni o'rnatish
Motivatsiya	Kadrlar tayyorlashga ko'maklashish yagona axborot makonini yaratish innovatsion tadbirlarni moliyalashtirishni tashkil etish	Marketing tadqiqotlarini o'tkazish turistik mahsu-lot imidjini shakllantirish va targ'ib qilish ishtirok etishni tashkil etish va xalqaro ko'rgazmalar va boshqa tadbirlarni o'tka-zish axborot siyosatini amalga oshirish	Innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash konsalting xizmatlarini ko'rsatish innovatsion faol kompaniyalar manfaatlarini himoya qilish davlat organlari bilan o'zaro aloqalar huquqiy xizmatlar ko'rsatish	Innovatsion aloqa texnologiyalarini joriy etish maqsadli guruhlar o'rtasidagi hamkorlik imkoniyatlarini aniqlash va tashkil etish tarmoq aloqasini rivojlantirish
Nazorat	Turizm sohasini rivojlantirish va innovatsion faoliyatni rivojlantirish strategiyasi, rejalari va dasturlarining bajarilishini monitoring qilish Turizm sanoatining maqsadli guruhlaridan qoniqish monitoringi			

⁷ Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni baholash

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ko'pincha innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari va usullari o'rtasida tenglik belgisi qo'yiladi. Biroq, biz ushbu tushunchalarni ajratishni taklif qilamiz. Innovatsion faoliyatni boshqarish usuli deganda biz boshqaruv ob'ekti – turizm sohasi korxonalari va tegishli sohalarga ta'sir ko'rsatadigan aniq vositalar yoki vositalarni tushunamiz. Innovatsion faoliyatni boshqarish shakli boshqaruv ta'sirini tashkil etish usulidir.

Innovatsion sohada xorijiy boshqaruv tajribasini umumlashtirish natijasida rekreatsiya va turizm sohasida innovatsion faoliyatni boshqarish shakllarini tizimlashtirish ishlab chiqildi (2-jadval).

Ishlab chiqilgan tizimlashtirishda innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari ikki darajada ko'rib chiqiladi: mikro darajada (tashkilot darajasida innovatsion faoliyatni boshqarish usuli) va makro darajada (mintaqa darajasida innovatsion faoliyatni boshqarish usuli). Mikro darajada tashkilotning qamrov darajasi va tashkilotda innovatsion jarayonni tashkil etish usuli kabi tizimlashtirish belgilari ta'kidlangan. Tashkilotning qamrov darajasiga kelsak, bizning fikrimizcha, innovatsion faoliyat turistlarga xizmat ko'rsatishning barcha sohalarida muvozanatli va uyg'un bo'lishi kerak. Turistik mahsulot yoki xizmatni taqdim etish nafaqat turizm sohasi, balki tegishli sohalar vakillari ishtirok etadigan jarayon ekanligiga asoslanib, innovatsion turistik mahsulotni kam joylashtirish xavfini hisobga olish kerak. Boshqacha qilib aytganda, innovatsion iste'molchi turistik xizmatni olishning barcha bosqichlarini-innovatsion onlayn bron qilish tizimidan tortib, hududning ekskursiya yo'nalishlarida onlayn navigator mavjudligiga qadar talab qiladi.

2-jadval. Turizm sohasida innovatsion faoliyatni boshqarish shakllarini tizimlashtirish

Belgisi	Innovatsion faoliyatni boshqarish shakli
Mikro darajada	
Tashkilotning qamrov darajasi bo'yicha	izchil Parallel integral
Tashkilotda innovatsion jarayonni tashkil etish usuli bo'yicha	ichki tashkilot outsourcing sho'ba (venchur)
Makro darajada	
Innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro ta'siri yo'li bilan	notijorat korporatsiyalar vaqtinchalik ilmiy-ishlab chiqarish majmualari innovatsion loyihalarni birgalikda amalga oshirish uchun konsorsiumlar franchayzing
Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi o'zaro ta'sir qilish usuliga ko'ra	davlat-xususiy sheriklik turizm innovatsion klasterlari
Yuqori darajadagi innovatsion jarayonlarga ulanish darajasi bo'yicha	Mintaqaviy Milliy xalqaro global

Tashkilotda innovatsion jarayonni tashkil etish usuliga kelsak, ushbu usulni tanlash kompaniyaning hajmi va moliyaviy imkoniyatlariga bog'liq. Har bir shakl o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega, ular bir tomondan moliyaviy harajatlar miqdori, ikkinchi tomondan innovatsion faoliyatni boshqarish ob'ekti va sub'ektiga ta'sir qilish imkoniyati bilan belgilanadi. Makro darajada innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari uchta asosda tizimlashtirilgan: innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro munosabati, davlat va xususiy sektorning o'zaro ta'siri usuli va yuqori darajadagi innovatsion jarayonlarga ulanish darajasi bo'yicha.

Xulosa va takliflar. Innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro ta'sirining predmeti ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bo'lib, ularning amalga oshirilishini bozorning bitta ishtirokchisi uchun ta'minlash mumkin emas. Innovatsion faoliyatni boshqarishning bunday shakllari xorijiy mamlakatlarda keng qo'llaniladi, ammo mamlakatimizda tadbirkorlik sektorining past innovatsion faoliyati tufayli keng qo'llanilmaydi.

Mamlakatimizda turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarishning asosi davlat va xususiy sektorning o'zaro ta'siri bo'lib, u davlat-xususiy sheriklik shaklida ham, turizm va dam olish klasterlari shaklida ham namoyon bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

- Karson, D., Richards, F. & Jakobsen, D. (2005) Harnessing Innovation for Regional Tourism Development, Centre for Regional Tourism Research, Southern Cross University, p. 4.
- Абрамешин, А.И., Воронина, Т.П., Молчанова, О.П., Тихонова, И.А., Шленов, Ю.В. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов / А.И. Абрамешин, Т.П. Воронина, О.П. Молчанова, И.А. Тихонова, Ю.В. Шленов // Под редакцией д-ра экон. наук, проф. О.П. Молчановой. М.: Вита-Пресс, 2001. - 272 с.
- Семенова, А.А. Инновационно-инвестиционный менеджмент: учеб. пособие / А. А. Семенова, И. И. Марушак: под общ. ред. М. И. Лешенко; Федер. агентство по образованию, Моск. гос. индустр. ун-т. -М.: Изд-во МГИУ, 2007. - 249 с.
- Вареников, В.А. Управление инновационной активностью предприятия с позиции индикативного подхода / В.А. Вареников // Скиэнкс оф Эуропе. - 2017. - № 14-3 (14). - С. 11-14.
- Молчанова, В.А. Горизонтальное управление как косвенный метод стимулирования инноваций в сфере услуг / В.А. Молчанова // Креативная экономика. - 2014. - № 12 (96). - С. 128-140.
- Карпенко, А.В. Управление инновационной активностью / А.В. Карпенко // Наука и производство Урала. - 2015. - № 11. - С. 156-159.

7. WEI Shi Hong, TAN Kai Ming. Synergic Effect Analysis on Tourism Cluster // International Conference on Management Science and Engineering. 2007. Available at: <http://www.seiofbluemountain.com/upload/product/201001/1264475860ij5cjrl.pdf>.

Annotatsiya. Turizm salohiyati yuqori bo'lgan va turizmni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy ustuvor vazifasi sifatida belgilaydigan hududlar uchun rekreatsiya va turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni faollashtirish maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: innovatsion faoliyatni boshqarish, turizm salohiyati, turizm sohasi, turistik mahsulot, rekreatsiya va turizm sohasi.

Аннотация. Активизировать инновационную деятельность в сфере рекреации и туризма целесообразно для регионов, обладающих высоким туристским потенциалом и определяющих туризм как главную приоритетную задачу социально-экономического развития.

Ключевые слова: управление инновационной деятельностью, туристский потенциал, сектор туризма, турпродукт, индустрия отдыха и туризма.

Abstrakt. It is advisable to intensify innovative activity in the field of recreation and tourism for regions with high tourism potential and defining tourism as the main priority for socio-economic development.

Key words: innovation management, tourism potential, tourism industry, tourism produkt, leisure and tourism industry.

QISHLOQ XO'JALIGI YER RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI

Shixiyev R.M.

Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasining qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasiga ko'ra yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish qishloq xo'jaligini rivojlantirishning ustuvor vazifalaridandir[1].

Qoraqalpog'iston Respublikasida irrigatsiyani rivojlantirish va sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha izchil choralar ko'rib kelinmoqda. Natijada, keyingi uch yil ichida 47 ming gektardan ortiq yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi, kuchli va o'rtacha sho'rlangan maydonlar 11,2 ming gektarga kamaydi, 140 ming gektardan ortiq maydonning meliorativ holatini barqaror saqlashga erishildi. Qoraqalpog'iston Respublikasida 44,9 ming gektar sug'oriladigan yerlarning suv ta'minoti past darajada, 95,2 ming gektar sug'oriladigan maydonlar o'rtacha va kuchli sho'rlangan, mavjud suv resurslaridan foydalanish samaradorligi esa pastligicha qolmoqda. Qoraqalpog'iston Respublikasida suv xo'jaligi obyektlarini qurish va rekonstruktsiya qilish, suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini keng joriy qilish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv resurslari va elektr energiyasidan foydalanishning avtomatlashgan nazoratini yo'lga qo'yish hamda ilm-fan yangiliklarini ishlab chiqarishga keng joriy etish orqali suv yo'qotishlarini kamaytirib, kanallarning foydali ish koeffitsientini oshirish hamda sug'oriladigan yer maydonlarini suv bilan ishonchli ta'minlash bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadi belgilangan. Yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarish-iqtisodiy texnik, tashkiliy-xo'jalik va huquqiy jihatdan davlat tadbirlar tizimi bo'lib, yer munosabatlarini tartibga solish, yer resurslaridan oqilona foydalanishni tashkil qilish va muxofaza qilishda jamiyat hamda yer egaligi va yerdan foydalanuvchilar manfaatlarini uyg'unlashtira oladigan tadbirlar kompleksi hisoblanadi.

Yer resurslarini boshqarish maqsadini amalga oshirish uchun quyidagi ilmiy amaliy vazifalarni hal etish ko'zda tutildi: yer resurslarini boshqarish bo'yicha chet el tajribalarini tadqiqot qilish va foydalanish; yerdan foydalanish tushunchasining iqtisodiy mohiyatini ochib berishni. Uning shakllanishi va jarayon ko'lamining obyektiv shart - sharoitlarini bozor munosabatlariga o'tish jarayoniga mos holda tatqiq qilish; ma'muriy tuman, viloyat va davlat miqyosida yagona davlat kadastrlari va yer kadastrini yuritish mexanizmlarini o'rganib chiqishning va samarali, istiqbolli yo'nalishlarini belgilashni; yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarishning davlat tadbirlar tizimi sifatida tushunchasi va iqtisodiy mohiyatini yoritishni; yer kadastrini murakkab va yaxlit tizim sifatida ilmiy – uslubiy asoslarini ishlab chiqishni; yer resurslaridan samarali foydalanish tamoyillari tizimini asoslashni; maxsus yer fondini tashkil etishning iqtisodiy mexanizmini yaratishni tatqiq qilishni; yer resurslarini tarmoqlararo taqsimotining modellarini yaratishni; yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarishda ko'chmas mulklar omilini ta'sir mexanizmini takomillashtirishni.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishning o'sishini, tuproqlar unumdorligining oshishini ta'minlash uchun ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlarini ishga solish kerak. Shuning uchun yer siyosatining asosi yer munosabatlarini tartibga solishning samarali iqtisodiy mexanizmi bo'lishi kerak. U mos huquqiy va tashkiliy choralar bilan bog'langan bo'lishi va davlatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatiga mos kelishi kerak.

Yer islohotining iqtisodiy mexanizmi quyidagi asosiy qoidalarga asoslanadi: jamiyatda sodir bo'layotgan obyektiv iqtisodiy qonunlar va jarayonlar ta'sirini albatta hisobga olish; davlatning, ayrim korxonalar va fuqarolarning iqtisodiy manfaatlarini uyg'unlashtirish; qishloq xo'jaligi yer egaligi va yerdan foydalanishlarini iqtisodiy himoyalash hamda yerlarni buzilishdan saqlash; ishlab chiqarish maqsadlariga nisbatan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarining ustuvorligi; yerdan oqilona foydalanishni iqtisodiy rag'batlantirish; barcha amalga oshiriladigan tadbirlarning iqtisodiy samaradorligi [2].

Yuqori rivojlangan davlatlar tajribasi (xususan, Shvetsiya, Germaniya, AQSH) ko'rsatishicha, yer munosabatlarini tartibga solishning samarali iqtisodiy mexanizmi mos infratizimni (yer banklari, mulklarni baholash va soliqqa tortish xizmatlari, birjalar va shunga o'xshash) talab etadi. Bundan tashqari, butun tizim yer munosabatlari zanjirining aniq yer mulkdoridan, yer egasi va yerdan foydalanuvchidan boshlab, butun davlatgacha bo'lgan barcha bo'g'inlarini qamrab olsagina ishlaydi.

Yer islohotlarini amalga oshirish uchun zarur pul mablag'lari quyidagi manbaalar hisobiga tashkil topadi: yer uchun to'lovlar (yer solig'i va ijara haqi); noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun olinadigan qishloq xo'jalik yerlari uchun qoplama to'lovlar; yerni va boshqa ko'chmas mulklarni sotishdan ajratmalar; yer egalari va yerdan foydalanuvchilarni ro'yxatga olish bilan bog'liq yig'imlar; yer siyosatini, yerdan oqilona foydalanishni va uni muhofaza qilishni tashkil etishni amalga oshirishga yo'naltiriladigan maqsadli davlat dotatsiyalari va korxonalar foydalaridan ajratmalar; boshqa manbaalar (jarimalar, xalqaro yordam va shunga o'xshash) [3].

Hozirgi kunda olib borilayotgan chora-tadbirlar sug'oriladigan yerlarning unumdorligini oshirishga qaratilmoqda. Qishloq xo'jaligida yer resurslari bilan bog'liq quyidagi muammolar uchramoqda:

1. Mavjud foydalanishdagi yerlarning strukturaviy tuzulishining buzulib ketganligi
2. Gumus(foydali hosildor qism) qatlamning kamayib ketganligi
3. Yerlarning sho'rlanib ketishi
4. Foydalanishdagi yerlardan boshqa maqsadlarda foydalanish(masalan qurilish, binolar qurish)
5. Yerlarni sug'orishdagi muammolar,suv tanqisligi
6. Yer resurslaridan foydalanishdagi normativ huquqiy hujjatlarni takomillashtirish.

Ushbu muammolarni hal qilishda yer resurslarini yaxshilashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: tashkiliy-iqtisodiy, meliorativ, ijtimoiy-iqtisodiy, biologik va ekologik. Bu yo'nalishlarning har biri o'z chora tadbirlariga ega.Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish murakkab muammo va bu ilgari o'z maqsadi bo'yicha foydalanilgan yerlarni o'zlashtirish, shudgorlash hisobiga ham amalga oshiriladi.

So'nggi vaqtlarda mavjud qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda, shuni ta'kidlab o'tish kerakki bu holat hozirgi paytda qishloq xo'jaligi tarmog'i yerdan foydalanuvchi hodimlarining javobgarligini oshirish choralari bilan bog'liqdir.

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida qishloq xo'jaligining asosiy ko'rsatkichlari

	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 yil yanvar- sentabr
Qishloq xo'jaligi ekinlari ekin maydoni, gektar	251620	256340	264412	232141	263724	263772	276089	283148,3	278089,6	x
Qishloq xo'jaligi mahsuloti, mlrd. so'm	3332,2	3929,8	4801,3	6562,9	8208,1	9751,6	11511,8	13348,2	15212,1	9706,2
shu jumladan:										
dehqonchilik	1618,4	1799,7	2276,7	2992,1	3947,9	4509,7	5400,4	6486,6	6918,5	3768,6
chorvachilik	1713,8	2130,1	2524,6	3570,8	4260,2	5241,9	6111,5	861,6	8293,6	5937,6
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish-ning o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda	109,8	108,3	103,1	100,6	107,0	102,3	104,2	103,7	103,2	103,3
shu jumladan:										
dehqonchilik	112,7	109,2	99,9	96,0	112,4	100,6	103,7	103,7	103,0	100,9
chorvachilik	107,4	107,5	105,8	104,7	102,5	103,9	104,7	103,7	103,3	104,9

Qoraqalpog'iston Respublikasida qishloq xo'jaligi ekinlari maydoni 2023 yilda, oldingi yilga nisbatan 5058,7 gektarga kamaygan bo'lib, qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish 1863,9 mlrd. so'mga ortgan. Shu jumladan dehqonchilik 431,9 mlrd. so'm, 7432 chorvachilik mlrd. so'mga oshgan. Yerlardan oqilona foydalanish iqtisodning barcha tarmoqlarida va noishlab chiqarish sohalarida yer resurslaridan ilmiy asoslangan, ma'lum bir maqsadli foydalanishni ko'zda tutadi. U mamlakat yer fondini maqsadli mohiyati bo'yicha taqsimlanishini hamda ulardan imkon boricha yuqori samaradorlik bilan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunda noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun iqtisodli yer ajratishga, tuproq unumdorligini oshirish bilan bir vaqtda yerning unumdorlik xususiyatini iqtisodli sarflanishiga rioya qilinishiga hamda yerlardan oqilona foydalanishni ekologik ta'minlanishiga erishish zarur.

Yer resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida yer resurslarini boshqarishda axborot ta'minoti tizimini rivojlantirish, yer maydonlarini kadastr ro'yxatini yakunlash, foydalanilmayotgan yerlarni iqtisodiy aylanmaga jalb qilish orqali tuproq degradatsiyasi jarayonlarining oldini olish, yerlar unumdorligini ta'minlash yuzasidan davlat nazoratini tashkil etishni takomillashtirish, yerga bo'lgan mulkchilik bo'yicha barcha sub'ektlarining tengligini ta'minlash choralari ko'rish taqozo etiladi. Qishloq xo'jaligi ekin maydonlariga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etgan holda yerlar holatini yanada oshirish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini baholashda unga ta'sir qiluvchi xususiyatlarni hisobga olib, quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

1. Yer tekislash ishlarini izchil amalga oshirish, lazer yordamida tekislashni keng joriy qilish;
2. Almashinib ekishni, yerni boyitishni kengaytirish;
3. Sug'orish ishlarini meyorlash, suv sarfini meyorini nazoratini yo'lga qo'yish, dehqon fermer xo'jaliklarining malakasini oshirib borishni yo'lga qo'yish kerak;
4. Boshqa maqsadda foydalanilayotgan yerlarni, qishloq xo'jaligida foydalanishni joriy qilish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrda "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 –yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Mora Sweden. *Land Reform in Agriculture*. Swedesurvey, 2001, 92 c.
3. Nabiyeu U.Y. *O'zbekistonda uzumchilikni jadallashtirish* "Respublika intensiv bog' va tokzorlarni rivojlantirish, hosildorligi hamda meva sifatini oshirish omillari" Ilmiy amaliy konferensiya materiallari, Toshkent 2013, 18-24 bet.
4. Rustamboyev M.H. va boshq. *Yer huquqi*. Darslik – T.: Toshkent davlat yuridik instituti, 2002. – 237.
5. Sauxanov J.K. *Agrar tarmoqda tashqi samaralarni optimal tartiblashtirish va transaksiya xarajatlarini pasaytirish: muammolar, usullar va modellar*. "Lesson Press" Toshkent-2022.

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo'jaligida yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarish, yer resurslaridan foydalanishni takomillashtirish bilan bog'liq muammolar va uning asosiy yo'nalishlari hamda yer resurslaridan foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: yer resurslari, suv resurslari, qishloq xo'jaligi, axborot ta'minoti, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация. В данной статье освещены управление эффективным использованием земельных ресурсов в сельском хозяйстве, проблемы, связанные с улучшением использования земельных ресурсов и его основными направлениями, а также организационно-экономические основы использования земельных ресурсов.

Ключевые слова: земельные ресурсы, водные ресурсы, сельское хозяйство, информационное обеспечение, экономическая эффективность.

Abstract. This article covers the management of efficient use of land resources in agriculture, problems associated with improving the use of land resources and its main directions, as well as the organizational and economic foundations of the use of land resources.

Keywords: land resources, water resources, agriculture, information support, economic efficiency.

UDK: 338.46

ZAMONAVIY SHAROITLARD TASHKILOTLARNING INNOVATION FAOLIYATINI ASOSIY TAMOIYILLARI VA VAZIFALARI

Bahodirov S. B.

Toshkent davlat transport universiteti doktoranti

Kirish (Introduction). Bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiy o'sish va rivojlanish jarayonlari innovatsion faoliyatga keng yo'l ochmoqda. Tez o'zgaruvchan bozor sharoitlari, raqobatning kuchayishi va global iqtisodiy tendensiyalar tashkilotlarning innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish zaruratini taqozo etadi. Innovatsiyalar mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun asosiy omil bo'lib, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratishdan tortib, mavjud jarayonlarni takomillashtirishgacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitlar, tez o'zgaruvchan bozor talablari va raqobatning kuchayishi tashkilotlarning innovatsion faoliyatini muvaffaqiyatli yo'lga qo'yishni taqozo etadi. Jahon iqtisodiyoti 2023 yilda global innovatsion xarajatlar 1.7 trillion dollarni tashkil etgani (World Bank) va bu ko'rsatkichning har yili 5% ga o'sishi kutilayotganligi, innovatsiyalarni joriy etishning naqadar muhimligini ko'rsatadi. Innovatsiyalar nafaqat yangi mahsulotlar yoki xizmatlar yaratish bilan cheklanmay, balki tashkilotlarning ish jarayonlarini, strategiyalarini va biznes-modellarini takomillashtirishni ham o'z ichiga oladi. Dastlabki tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyatni amalga oshirgan tashkilotlar o'z raqobatbardoshligini 30% ga oshiradi (McKinsey & Company). Innovatsion faoliyat tashkilotlar uchun nafaqat raqobatbardoshlikni ta'minlash, balki mijozlar ehtiyojlarini qondirish, yangi imkoniyatlarni kashf etish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bir qator asosiy tamoyillarga rioya qilish zarur. Tashkilotlar ijodkorlikni rag'batlantirishi, ichki va tashqi hamkorlikni yo'lga qo'yishi, mijozlarga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishi, hamda doimiy ravishda o'z innovatsion faoliyatini tahlil va nazorat qilib borishi lozim. Masalan, Gallup so'rovlariga ko'ra, tashkilotlarda ijodiy muhitni yaratish xodimlarning 70% gacha motivatsiyasini oshirishi mumkin.

Shu ma'noda, ushbu tadqiqot zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatini asosiy prinsiplari va vazifalarini batafsil o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda ilgari surilgan g'oyalar va amaliyotlar tahlil qilinadi. Tashkilotlar uchun innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli yo'lga qo'yishning ahamiyati va uning strategik rejalashtirishdagi roli muhim masala sifatida qolmoqda.

Mavzu bo'yicha boshqa olimlar ilmiy asarlari qisqacha tahlili. Innovatsion boshqaruv va uning nazariy hamda amaliy jihatlari nafaqat O'zbekistonlik olimlar tomonidan, balki dunyo miqyosidagi tadqiqotchilar tomonidan ham keng o'rganilgan. Y.Shumpeterning "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" innovatsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini yoritadi. U

innovatsiyalarni iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb hisoblaydi va bu jarayonni “ijodiy vayronkorlik” deb ataydi. Shumpeterning yondashuvi sanoat korxonalarida yangi mahsulot va texnologiyalarni joriy etish orqali raqobatbardoshlikni oshirishning muhimligini ko‘rsatadi [6]. Bu borada o‘zbekistonlik olimlardan A.V.Vaxabov, H.P.Abulqosimov, T.S.Rasulov va boshqa o‘zbekistonlik olimlar o‘z ilmiy asarlarida mahalliy sharoitlarda innovatsion boshqaruvning nazariy va amaliy jihatlarni o‘rganishgan. Ular korxonalar uchun innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va joriy etishning milliy iqtisodiyotga ta’siri va samaradorligi haqida ma’lumot beradi. Shuningdek, mahalliy muammolar va imkoniyatlar, jumladan, davlatning qo‘llab-quvvatlovchi siyosati va innovatsion infratuzilmaning rivojlanishi haqida tahlillar keltiriladi. Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish masalasi O‘zbekistonlik olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. A.V.Vaxabov, H.P.Abulqosimov, T.S. Rasulov, N.M. Maxmudov, D.N. Akabirova, A.M. Qodirov, A.T.Ahmedova, N.R.Alimova, A.R.Yoqubjonov, Z.T.Gaibnazarova, Sh.E.Sindarov, U.A.Madrahimov va O.X.Xamirayev kabi tadqiqotchilar bu sohada muhim ilmiy ishlarni amalga oshirganlar.

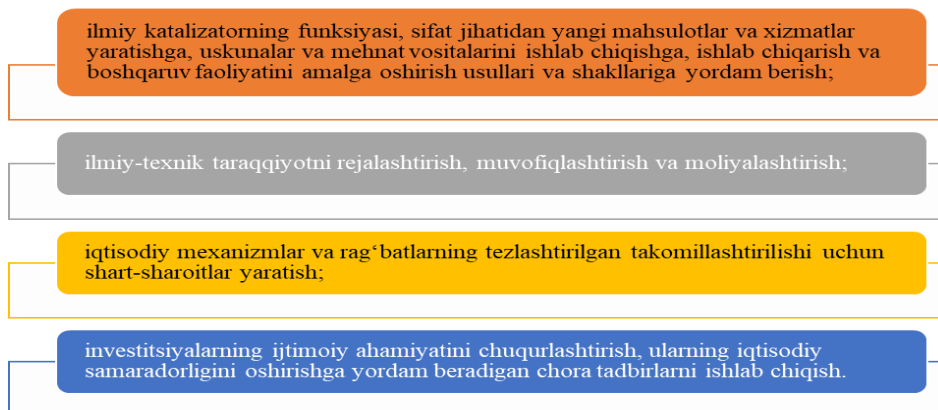
Masalan, A.V.Vaxabov va H.P.Abulqosimovlar innovatsion faoliyatning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo‘llarini tahlil qilganlar. Ular innovatsion jarayonlarni boshqarishda strategik yondashuvning ahamiyatini ta’kidlab, korxonalarda innovatsion madaniyatni shakllantirish zarurligini ko‘rsatganlar [5]. T.S.Rasulov va N.M.Maxmudovlar esa sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganib, innovatsion infratuzilmani takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar berganlar [3]. D.N.Akabirova va A.M.Qodirovlar innovatsion faoliyatni moliyalashtirish masalalarini tadqiq etib, venchur kapital va davlat-xususiy sheriklikning ahamiyatini yoritganlar [2]. A.T.Ahmedova va N.R.Alimova innovatsion faoliyatda kadrlar salohiyatini oshirish masalalariga e’tibor qaratib, ilmiy kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar kiritganlar [1]. A.R.Yoqubjonov va Z.T.Gaibnazarova innovatsion faoliyatning huquqiy asoslarini tahlil qilib, qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar berganlar [7].

Sh.E.Sindarov, U.A.Madrahimov va O.X.Xamirayevlar esa innovatsion faoliyatning hududiy rivojlanishi masalalarini o‘rganib, mintaqaviy innovatsion siyosatni shakllantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqqanlar [4].

Ushbu olimlarning ilmiy asarlari sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarni chuqur o‘rganishga xizmat qiladi va korxonalar uchun innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim manba hisoblanadi. Shu bilan birga, yuqorida qayd etilgan iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirish asosida samaradorlikni oshirish mexanizmlari yetarli darajada chuqur va atroflicha o‘rganilmagan. Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi sharoitida sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishga oid tadqiqotlar ko‘lami hali kengaytirilishi lozim. Shu sababli, ushbu mavzuda ilmiy-uslubiy izlanishlarni chuqurlashtirish va keng qamrovli tadqiqotlarni amalga oshirish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda ilmiy tadqiqotlar va tajribalar asosida tashkilotlarning innovatsion faoliyatni takomillashtirishning zamonaviy tamoyillarini, dinamik tuzilmalari va asosiy vazifalari tahlil qilingan bo‘lib, ilmiy-texnikaviy yangiliklarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga joriy etish va iqtisodiy samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy sharoitlarda firmalar raqobat ustunliklarini quyidagi omillar orqali ega bo‘ladilar: texnologiyalarni takomillashtirish; logistika o‘zaro aloqalarini rivojlantirish; taqdim etilayotgan xizmatlarning diversifikatsiyasi va sifatini yaxshilash; xaridorlarning xohishlariga monitoring o‘tkazish va o‘z vaqtida moslashish; yangi tabiatni boshqarish sohalariga kirish; normativ-huquqiy tartibni rivojlantirish va boshqa ko‘plab omillar. Innovatsion faoliyatini murakkab dinamik tuzilma sifatida ham ko‘rish mumkin. U quyidagi funksiya va vazifalarni amalga oshirishga mo‘ljallangan.

1-rasm. Innovatsion faoliyatning murakkab dinamik tuzilmasi. Innovatsion faoliyat ilmiy kashfiyotlar va yangiliklarning iqtisodiyotning tijorat sohasiga kirishini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, bu nomenklaturaning kengayishiga, uning sifatining oshishiga, ishlab chiqarish rentabelligining oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va yangi ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanishga imkon beradi. Barcha ushbu omillar birgalikda mahalliy mahsulotning ichki va xorijiy bozorlariga chiqishga yordam beradi.

Innovatsion faoliyatni tashkil etishda bir qator asosiy tamoyillarni qayd etish mumkin: maqsadli yo‘nalish ya‘ni innovatsion faoliyatni tashkil etish innovatsion jarayonning uzluksiz o‘tishini ta‘minlashi kerak. Uzluksizlik bu yerda innovatsion tizimning yaxlitligi deb tushuniladi bu esa innovatsion tsiklning bosqichlari bo‘yicha ma‘lumot uzatishda salbiy jihatlarni yengishga yordam berishi kerak; innovatsion faoliyatning tizimliliği ya‘ni aniq belgilangan funksiyalar ularning ijrochilari va ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar mavjudligi; moslashuvchanlik tashqi va ichki muhit omillarining korxona innovatsiyalarini yaratish jarayonlariga ta‘sirini eng to‘g‘ri aks ettiruvchi ularning o‘zgarish tendentsiyalarini hisobga oluvchi; bo‘linmalarining vakolat va mas‘uliyatining optimal kombinatsiyasi; samaradorlik ya‘ni innovatsion faoliyatni tashkil etish innovatsion jarayonning optimal natijadorligini ta‘minlashi kerak bu esa innovatsion siklni qisqartirish yangi mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish iste‘molchilar talablariga o‘z vaqtida javob berish va hokazo orqali amalga oshiriladi; iyerarxik o‘zaro aloqalarni, ya‘ni innovatsion faoliyat elementlari o‘rtasida har qanday vertikal va gorizontall tizim darajalarida iyerarxik o‘zaro ta‘sirni ta‘minlash. Lekin asosiy tamoyillar bilan bir qatorda ba‘zi olimlar ham o‘ziga xos jihatlarni ta‘kidlaydilar; innovatsion loyihalarni izlash va o‘zlashtirishga yordam beradigan shart-sharoitlarni yaratish; yangi mahsulotlarni yakuniy iste‘molchiga yo‘naltirish; innovatsion faoliyatining yo‘nalishi tashkilotning o‘z vazifalaridan va maqsadlaridan kelib chiqishi kerak; rahbarning vakolatida innovatsion siyosat funksiyasi mavjud bo‘lib bu uni korxonaning vazifalarini strategiyasini ishlab chiqish va faoliyatini tashkil etish bo‘yicha ishlarni amalga oshirishga majbur qiladi; innovatsion faoliyatga tashkilotning barcha bozor potentsialini kiritish kerak;

Shuningdek, innovatsion faoliyatni tashkil qilishda tashkilot quyidagi asosiy vazifalarni ajratib olishi kerak:

1. Innovatsion loyihalarni amalga oshirish rejalarini yaratish. Ushbu vazifa korxonaning faoliyatining xususiyatlaridan kelib chiqadigan missiyani aniqlash orqali amalga oshiriladi. Keyin umumiy strategiya va faoliyat turlari bo‘yicha strategiya ishlab chiqish, shuningdek, har birida maqsadlar va vazifalarni belgilash zarur. Taqdim etilgan dasturlardan eng foydali va iqtisodiy jihatdan qulay bo‘lganini amalga oshirish kerak. Bunday innovatsion harakatlar asosida qisqa muddatli, o‘rta muddatli va uzoq muddatli rejalashtirish shakllanadi, bu esa uzluksizlik prinsipi asosida amalga oshiriladi;

2. Innovatsion faoliyatini tashkil etish masalalarini bevosita hal qilish. Innovatsion rivojlanishga muhtoj bo‘lgan shaxslar tuzilmalar va jarayonlar doirasi aniqlanadi. Bugungi kunda innovatsion faollikni rivojlantirishga ko‘maklashuvchi strategiyalarni shakllantirish bilan shug‘ullanuvchi bo‘limlarni ko‘p ko‘rish mumkin lekin bunday innovatsiyalarni boshqarishga ko‘maklashuvchi alohida tuzilmalar juda kam.

3. Innovatsion faoliyati ishtirokchilarining motivatsion sharoitlarini yaratish. Korxonada korporativ yagona ruh, ijtimoiy siyosatni yaratish, samarali ish haqi tizimini rivojlantirish - bularning barchasi xodimlarni rag‘batlantirish vazifalaridir.

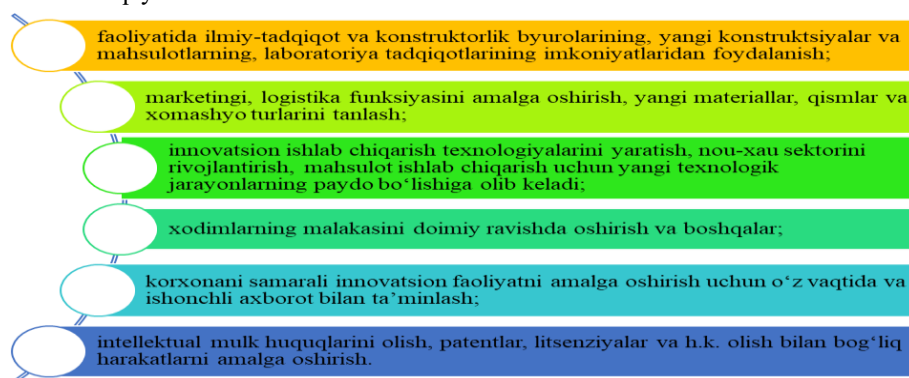
4. Innovatsion faoliyatini amalga oshirishning samaradorligini muntazam tahlil qilish. Qo‘llaniladigan yangiliklar ta‘sirining mohiyatini o‘z vaqtida tushunish va baholash hamda shu asosda tuzatishlar kiritish zarur.

Har qanday innovatsiyalarni qo‘llayotgan korxonaning umumiy maqsadi -bu yangi mahsulotlar, xizmatlar chiqarish va o‘z mahsulotining innovatsion xususiyatlarini yaratish orqali bozor sharoitida tashkilotning omon qolishi va rivojlanishidir.

Agar korxonani uning ichki muhiti nuqtai nazardan ko‘rib chiqilsa, uning ilmiy, ilmiy-texnikaviy, intellektual va boshqa bir qator salohiyatlarini rivojlantirish, innovatsion ishlab chiqarish tizimlarini yaratish muhim hisoblanadi.

Raqobatbardoshlikni oshirish faqat yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish orqali emas balki kontseptual jihatdan yangi boshqaruv modellari yaratish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Agar oldin biz innovatsion faoliyatni tashkil etish shartlarini qayd etgan bo‘lsak, endi ushbu jarayonni bevosita amalga oshirishning muhim vazifalarini qayd etish kerak bo‘ladi.

2-rasm. innovatsion faoliyatni tashkil etishning muhim vazifalari

Innovatsion faoliyat - bu tashkilotning faoliyatining shunday jihati bo‘lib u rivojlanishning tezlashishiga yordam beradi shuningdek korxona va mahsulotning raqobatbardoshligini oshirishga va tuzilmaviy qayta qurishni amalga oshirishga yordam beradi. Lekin innovatsion jarayonni tezlashtiruvchi va pasaytiruvchi omillarni e‘tiborga olish lozim. (1-jadval)

Tashkilotlarning innovatsion faoliyatini rivojlantiruvchi omillar (1-jadval)

Omillar guruhi	Innovatsion faoliyatiga to‘sqinlik qiluvchi	Innovatsion faoliyatni

	omillar.	rag'batlantiruvchi omillar
Iqtisodiy va texnologik	Innovatsion loyihalarini moliyalashtirish uchun mablag'larning yetishmasligi, moddiy va ilmiy-texnik bazaning zaifligi, zaxira quvvatlarining yo'qligi, joriy ishlab chiqarish manfaatlarining ustunligi.	Moliya va moddiy-texnik vositalar, ilg'or texnologiyalar, zarur xo'jalik va ilmiy-texnik infratuzilma mavjudligi
Siyosiy va huquqiy	Antimonopol, soliqlik, amortizatsiya, patent va litsenziya qonunchiligidan kelib chiqadigan cheklolar	Qonuniy choralar innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi imtiyozlar, davlat tomonidan innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash
Ijtimoiy psixologik va madaniy	O'zgarishlar bunday oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan xodimlarning maqo-mini o'zgartirish kabi o'zgarishlarga qarshilik. xulq-atvor stereotiplarining va o'rnatilgan an'analarning buzilishi, noaniqlikdan qo'rqish, muvaffaqiyatsizlik uchun jazolanishdan xavotir.	Innovatsion jarayonining ishtirokchilarini ma'naviy rag'batlantirish, jamoatchilik tomonidan tan olinishi, o'z-o'zini ro'yobga chiqarish imkoniyatlarini ta'minlash, ijodiy mehnatni erkinlashtirish, mehnat jamoasida nor-mal psixologik muhitni yaratish.
Tashkiliy boshqaruv	Kompaniyaning o'rnatilgan tashkiliy tuzilishi, ortiqcha markazlashuv, avtoritar boshqaruv uslubi, vertikal axborot oqimlarining ustunligi, idoraviy yopiqlik, tarmoqlararo va tashkilotlararo o'zaro ta'sirning qiyinligi, qisqa muddatli rentabellikka yo'naltirilganligi, innovatsion jarayonlar ishtirokchilarining manfaatlarini muvofiqlashtirish qiyinligi	Tashkiliy tuzilmaning moslashuvchanligi, demokratik boshqaruv uslubi, gorizontal axborot oqimlarining ustunligi, o'z-o'zini rejalashtirish, tuzatishlarni qabul qilish, markazlashtirilmaganlik, maqsadli ishchi guruhlarini shakllantirish.

Aytilganlardan shuni ta'kidlash mumkinki innovatsion jarayonda to'g'ri va samarali vazifalarni belgilash katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak zamonaviy iqtisodiy sharoitlar va tez o'zgaruvchan bozor talablari tashkilotlarning innovatsion faoliyatini muvaffaqiyatli yo'lga qo'yishni taqozo etadi. 2023-yilda global innovatsion xarajatlar 1,7 trillion dollarni tashkil etishi, innovatsiyalarning joriy etilishining ahamiyatini yanada oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyatni amalga oshirgan tashkilotlar o'z raqobatbardoshligini 30% ga oshiradi, bu esa mijozlar ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda muhimdir. Innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ijodkorlikni rag'batlantirish, ichki va tashqi hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda mijozlarga yo'naltirilgan strategiyalar ishlab chiqish zarur. Biroq, innovatsion jarayonlarga to'sqinlik qiluvchi omillar, masalan, moliyaviy cheklolar va ijtimoiy psixologik to'siqlar mavjud. Ularni bartaraf etish uchun davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va ilg'or texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyatga ega. Innovatsion faoliyatni rivojlantirishda asosiy vazifalarni aniq belgilash va samaradorlikni muntazam ravishda tahlil qilish tashkilotlarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Umuman olganda, innovatsion faoliyat nafaqat tashkilotning raqobatbardoshligini oshiradi, balki uning rivojlanish jarayonini tezlashtiradi. Tashkilotlar innovatsion faoliyatlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun yuqoridagi tamoyillarga amal qilishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Ahmedova A.T., Alimova N.R. *Инновацион фаолиятда кадрлар салоҳиятини ошириш масалалари*. 42-60.
2. Akabirova D.N., Qodirov A.M. *Инновацион фаолиятни молиялаштириш ва венчур капиталнинг аҳамияти*. [Interdisciplinary Research](#). 15-35.
3. Rasulov T.S., Maxmudov N.M. *Саноат корхоналарида инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари*. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. 55-70.
4. Sindarov Sh.E., Madrahimov U.A., Xamirayev O.X. *Инновацион фаолиятнинг ҳудудий ривожланиши ва минтақавий инновацион сиёсат*. 101-120.
5. Vaxabov A.V., Abulqosimov H.P. *Ўзбекистонда иқтисодиётни инновацион ривожланиши йўлига ўтишни таъминлаш омиллари*. 12-28.
6. Schumpeter J.A. *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, 1934. (Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi va innovatsiyalarning iqtisodiyotga ta'siri.) Google Books. 87-102.
7. Yoqubjonov A.R., Gaibnazarova Z.T. *Инновацион фаолиятнинг ҳуқуқий асослари ва қонунчиликни такомиллаштириш*. 78-95.

Zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatini asosiy tamoyillari va vazifalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion faoliyat murakkab dinamik tuzilma sifatida o'rganiladi. Zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatining asosiy tamoyillari va vazifalari tahlil qilinadi. Maqola innovatsiyalarni joriy etish va tashkilotlar uchun raqobatbardoshlikni oshirishda ijodkorlik va hamkorlikning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, innovatsion jarayonlarga to'sqinlik qiluvchi omillar va ularni bartaraf etish usullari ham muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari tashkilotlarning innovatsion faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur tamoyillar va strategiyalarni belgilaydi.

Kalit so'zlar: tashkilot innovatsion faoliyat, raqobatbardoshlik, zamonaviy sharoitlar, innovatsiyalar, tamoyillar, vazifalar, ijodkorlik, hamkorlik, innovatsion jarayonlar, boshqaruv modellar, innovatsion iqtisodiyot.

Основные принципы и задачи инновационной деятельности организаций в современных условиях

Аннотация. В данной статье инновационная деятельность рассматривается как сложная динамическая структура. Анализируются основные принципы и задачи инновационной деятельности организаций в современных условиях. В статье

показано значение творчества и сотрудничества при внедрении инноваций и повышении конкурентоспособности организаций. Также обсуждаются факторы, препятствующие инновационным процессам, и методы их преодоления. Результаты исследования определяют необходимые принципы и стратегии для успешного осуществления инновационной деятельности организаций.

Ключевые слова: организационная инновационная деятельность, конкурентоспособность, современные условия, инновации, принципы, задачи, креативность, сотрудничество, инновационные процессы, модели управления, инновационная экономика.

The basic principles and tasks of organizational innovation activities in modern conditions

Abstract. This article explores innovation activity as a complex dynamic structure. The main principles and tasks of organizational innovation activity in modern conditions are analyzed. The article demonstrates the importance of creativity and collaboration in the implementation of innovations and in enhancing organizational competitiveness. It also discusses the factors hindering innovation processes and methods for overcoming them. The research results define the necessary principles and strategies for successfully implementing organizational innovation activities.

Keywords: organizational innovation activity, competitiveness, modern conditions, innovations, principles, tasks, creativity, collaboration, innovation processes, management models, innovative economy.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТУРИСТИК ХИЗМАТЛАР БОЗОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Кусекеев Б. К.

Қорақалпоқ Давлат Университети

Кириш. Хозирги тез ўзгарувчан вазиятда жаҳон туризми бозори ҳам бир қатор муаммоларга рўбара келмоқда. Халқаро туризм ривожланишининг 2019 йилги (COVID-19 пандемиясидан олдинги вақти) кўрсаткичларига эришиш учун ҳозирда жудда катта ишлар амалга оширилмоқда. Пандемиядан кейин жаҳон туризми ривожланишининг янги тенденциясини бошидан кечирмоқда. Бу борада республикамызда ҳам туризм ривожланишининг янги тенденциясига мослашиши ва унга мос ҳолда ривожланиш мақсадида Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026-йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси ишлаб чиқилган бўлиб, унда туризм инфратузилмасини замонавий асосларда барқарор ривожлантиришга катта эътибор қаратилган. Бу охириги 5-6 йилликда ўз натижаларини бермоқда. 2023 йилда мамлакатимизга хориждан 6 626,3 минг нафар туристлар ташриф буюрган бўлса, хизматлар экспорти 2 143,5 минг. АҚШ долларини ташкил қилган [1]. Республикамызда туризм хизматлари бозорини барқарор ривожлантириш, халқаро талаблар асосида ташкил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Туризм бозори қайси минтақа ва давлатда ривожланса у ўша минтақа ёки давлатнинг иқтисодий ёсишига, давлатнинг нисбатан ривожланишдан орқада қолаётган ҳудудларининг ривожланишига, маҳаллий аҳолини иш билан таъминлашга ва даромадларининг ортиб боришига қўмаклашади. Туризм бозорида хизмат кўрсатишда илғор технологияларнинг кенг қўлланилиши натижасида охириги ўн йилликларда катта ўзгаришлар юзага келаяптики, баъзи мамлакатларда ресурсларга қараб мослаштирилган махсус ҳудудлар (регионлар, зоналар) ташкил қилинмоқда. Бу махсус ҳудудлар айниқса пандемиядан кейин тоғли ҳудудларда, денгиз қирғоқларида, табиати гўзал жойларда ташкил этилмоқда. Туристлик бозорда маҳсулотларни ва хизматларни истеъмол қилиниши туризм бизнесига ўзининг таъсирини кўрсатади. Чунки туризм бозорида ҳар куни талабнинг янги сегментлари пайдо бўлиб бормоқда, шу жумладан, туризмнинг ҳам янги кўриниши ва шакллари таркиб топмоқда. Туристлик тадқиқотларни олиб борган кўпчилик мутахассисларнинг берган статистик маълумотлари бўйича сайёҳларнинг энг кўп қисмини байрам ва дам олиш кунларидаги туризм (2-3 кунлик), кейинги ўринда 6-7 кунлик ишлаб чиқилган турлар ва туристларнинг энг кам қисмини 8-12 кунлик турлар ташкил этар экан.

Туризмни ташкил қилиш ва хизматларни шакллантиришда маркетинг алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, туристик хизматларга доимий равишда талаб ортиб бориши биринчи навбатда иқтисодий омилларга маълум даражада боғлиқдир. Чунки, туризм бозорининг қўламини кенгайтириш билан хизмат кўрсатиш корхоналарининг сони ҳам ортиб бораверади. Туризм бозори ривожланишига ҳар хил турдаги қўллаб қорғаларга таъсир кўрсатади ва улар туристик мавсум давомийлигига қараб хизмат турларини ишлаб чиқиши натижасида, уларнинг пул айланмаси туристлар сонининг ортиши билан боғлиқ ҳолда ўсиб боради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Туризм маркетинги маҳсулотлар ва хизматларни индивидуал ва гуруҳли туристлар учун яратиш ва уларни бозорларга тақдим этган ҳолда ўзларига керак бўладиган натижаларга (ижтимоий-иқтисодий) эга бўлиш жараёнидир. Туристлик хизматлар ва маҳсулотлар ўзига хос моддий ва ташкилий-иқтисодий қисмлардан иборат бўлганлиги учун, турмаҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқаришда иштирок этадиган барча компанияларнинг маркетингини мувофиқлаштириш керак бўлади. Туризм хизматлари бозорини ривожлантириш ва унда маркетинг стратегияларидан фойдаланиш бўйича қўллаб олимлар тадқиқот ишларини олиб борганлар. Дастлаб, 1884 йилда Жозеп Стаднер томонидан туризм иқтисодий фаолият тури сифатидаги фикрлари илгари сурилганидан кейин, олимлар томонидан туризмнинг иқтисодий томонига алоҳида эътибор қаратиш бошланди. Бу борада илк бор Херман Вон “Туризм - бошқа бир ўлкадан, шаҳар ва ҳудуддан ажнабийларнинг қилиши ва вақтинча истиқомат қилишлари натижасида юзага келадиган фаолиятдир”-деб, ўз фикрини билдирган олимлардан бири ҳисобланади. С.Старчевич ва С.Конжикушич [2] томонидан олиб борилган тадқиқотнинг мақсади рақамли технологияларнинг йилликларда саёҳат хатти-ҳаракатларига қандай таъсир

қилганини таҳлил қилиш ва туризм бўйича маркетинг менежерларига самарали маркетинг стратегиясини яратишда ёрдам бериш учун уларнинг профилини яратишдан иборат эди.

Саноат инкилоби 4.0 туфайли онлайн-асосланган транспорт тизими яратилди, билвосита бу тизим анъанавий маркетинг тизимларидан фойдаланадиган саёхат транспорт хизматларини аста-секин ўзгартира бошлаганлиги Н.Деви [3] томонидан олиб борилган тадқиқот ишида ёритиб берилган. Р. Х. Циоцоу, Р. Е. Голдсмитларнинг [4] “Туризм хизматларида стратегик маркетинг” номли китобида туризм хизматлари бозорини ривожлантиришда таргет маркетинг, электрон маркетинг стратегияларининг қўлланилиши ҳақида батафсил ёритилган. Шунингдек, туризм хизматлари бозори ривожланишига оид илмий тадқиқотлар хорижий олимлардан: Ф. Котлер [5], Г.Ричард, Ж.Вилсон [6], Бриан Кинг [7] ва бошқа олимлар томонидан ёритилган. МДХ мамлакатларидан А.Ю.Александрова [8], И.Т.Балабанов [9], М.Б.Биржаков [10] каби олимлар томонидан атрофлича ўрганилган. Туризм хизматлар бозорини ривожлантиришда маркетингни тадқиқ этишда маҳаллий олимлардан М.Қ.Пардаев [11], А.А.Эштаев [12], Ш.Дж. Эргашходжаева [13], Д.Х.Асланова [14], Б.Н.Наврўззода [15], Б.Ш.Сафаров [16], З.Д.Адилова [17] ва бошқалар ўз илмий ишларида муҳим маълумотлар беришган ҳамда уни ривожлантириш масалаларига эътибор қаратишган. Шу сингари кейинги йилларда Қорақалпоғистон Республикасидаги бир қатор тадқиқотчи олимлар минтақада туризм хизматларини такомиллаштириш борасида Г.Х. Утемуратова [18], М.М.Зарикеева [19], А.У.Темирханов [20], Б.А.Ережепов [21], О.С.Жуманазаров [22] изланишлар олиб борган.

Юқорида номлари келтириб ўтилган олим ва тадқиқотчилар туризмнинг турли йўналишларида изланишлар олиб борган бўлиб, соҳанинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. Бироқ, Қорақалпоғистон Республикасида туризм хизматлар бозорини ривожлантириш, унинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш ва минтақага ташриф буюрувчи туристлар сонини оширишга қаратилган илмий ишлар етарли даражада амалга оширилмаганлиги учун, ушбу тадқиқот иши мавзусини танлашга сабаб бўлди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг объекти – Қорақалпоғистон Республикаси туризм хизматлари бозорида фаолият олиб бораётган хўжалик субъектлари ҳисобланади. Мақолада анализ ва синтез, абстракт-мантиқий таҳлил, кузатиш, қиёслаш, статистик ва иқтисодий ҳамда SWOT таҳлил усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Қорақалпоғистонда туризмни ривожлантириш учун асосий эътиборни маркетинг изланишларига қаратиш керак. Минтақа аҳолиси учун хизмат кўрсатиш соҳасида кўпроқ иш ўринларини яратиш орқали хизматлар сифатини ошириш ва кейинчалик кўпроқ сайёҳларни жалб қилиш мақсадида самарали маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш лозим. Қорақалпоғистон Республикасининг тарихий-маданий ёдгорликлари, бетакрор табиатин ҳисобга олган ҳолда юқори даражадаги хизматларни ишлаб чиқиш, унинг имиджини ва брендини айнан маркетинг изланишлари асосида яратиш керак бўлади. Бунинг учун туристларга жозибали туристик объектлари, савдо марказлари брендинини ярата оладиган маркетинг бўйича етук мутахассисларни жалб қилиш учун маблағларни давлат томонидан ажратиш лозим.

Бу ажратилган маблағларни тўғри йўналтириш учун туристик бозорда маркетинг нуктаи-назаридан чуқур таҳлиллар ўтказиш ва маркетинг стратегиясини белгилаб олиш лозим. Маркетинг стратегиясининг асосий мақсадларидан бири туристик бозорларда маҳсулотларни сотишга эътибор қаратилиши бўлиши керак (1-жадвал). Белгилаб олинган мақсадли сегментларга эътибор қаратиш учун устувор бозорларни таҳлил қилиш, маҳсулотлар ва хизматларни ўзаро бир-бири билан боғлиқлигини аниқлаб олиш муҳимдир.

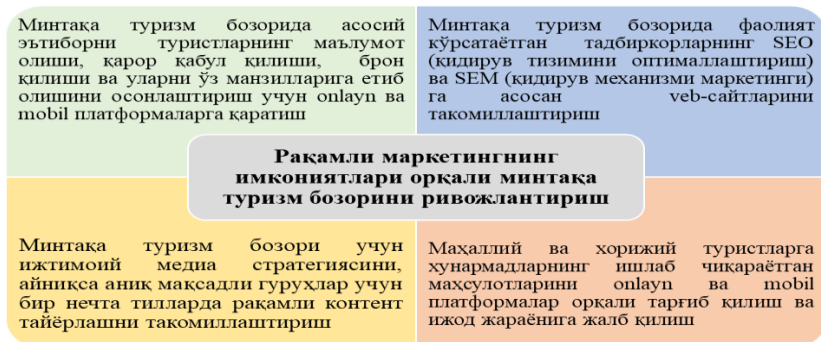
1-жадвал. Қорақалпоғистон туризм бозори имкониятларининг SWOT-таҳлили⁸

Кучли томонлари	Заиф томонлари
минтақа туризм бозорига ташриф буюраётганлар сонинг ортиб бораётганлиги; минтақага хос бўлган табиат манзаралари; қадимий маданият ва урф-одатларнинг сақланиб қолганлиги; маҳаллий ёшлар орасидан етук мутахассисларнинг етишиб чиқаётганлиги; туризмни ривожлантиришда маҳаллий ҳокимиятнинг қўллаб-қувватлаши; меҳмондўст ва меҳрибон инсонларнинг борлиги; минтақанинг ҳали ўзлаштирилмаган туристик ресурсларга бойлиги; Орол денгизининг туристлар учун жозибадорлиги; қўллаб архелогик мажмуаларнинг мавжудлиги ва бошқалар.	туризмни ривожлантириш учун лойиҳаларнинг етарлича ишлаб чиқилмаганлиги; туристларни жойлаштириш воситаларинг етарлича эмаслиги; туристик бозорда кам сонли тадбиркорларнинг фаолият олиб бориши; туристларнинг минтақада қолиш муддатининг қисқалиги; сувдан тўғри фойдаланилмаслик натижасида сарф-харажатларнинг ортиб бораётганлиги; маркетинг фаолияти тўғри йўлга қўйилмаганлиги; транспорт алоқаларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги; туристик бозорнинг доимий равишда мониторинги олиб борилмаслиги; маҳаллий мутахассисларнинг етарлича билим ва тажрибага эга эмаслиги.
Имкониятлар	Таҳдидлар
Мамлакатимиздаги амалга оширилаётган ислохотларнинг минтақа туризм бозорига ижобий таъсири;	дунёда рўй бераётган сиёсий ва иқтисодий беқарорликлар; туризмдаги халқаро рақобатнинг кучайиб бориши; иқлимнинг ўзгариб боришининг мавсумийликка таъсири;

⁸ Муаллиф томонидан изланишлар орқали олинган натижалар

минтақанинг ҳали ўзлаштирилмаган туристик ресурсларига қизиқишнинг ортиб бориши; COVID-19 пандемиясидан кейин туристларнинг табиат қўйнида бўлишга бўлган талабининг ортиб бораётганлиги; минтақа бозорининг Хоразм вилояти туристик марказларига яқинлиги; трансегаравий туризмни (Қозоғистон ва Туркменистон) ривожлантириш имкониятларининг юқорилиги; ҳукумат ва хорижий халқаро ташкилотларнинг Оролбўйи минтақасига бўлган эътиборининг ортиб бориши ва бошқалар.	атроф-муҳитнинг ифлосланиши, сув тақчиллиги, курғоқчиликнинг кучайиб бориши; минтақадаги архелогик ёдгорликларни асл ҳолатида сақлаб қолиш имкониятларининг чекланганлиги; минтақанинг йирик шаҳарларидан ташқари чекка ҳудудларда санитария-гигиена меъёрларининг талаб даражасида эмаслиги; минтақа туризм бозорини тарғиб қилишда Ипак йўли бренди имкониятларини тўғри йўналтирил-маганлиги ва бошқалар..

Қорақолпоғистонда туризм ривожланишидаги айрим муаммолар устида тўхталадиган бўлсак: меҳмонхоналар, меҳмон уйлар ва бошқа жойлаштириш воситалари ва улардаги ўринлар сони йиллик ўсиши экспертларнинг таҳлилига қараганда 0,3 фоизни ташкил қилиши кўрсатилган. Бу кўрсаткич туристларнинг эркин танловида

чекланишлар бор эканлигини кўрсатади, шу билан биргаликда маҳаллий аҳолининг янги иш ўринлари билан таъминланиши ва аҳолининг қўшимча даромади олиши, яқунда эса ЯХМнинг яратилишига ҳам салбий таъсир кўрсатади; минтақа туризм бозоридаги мавжуд ресурсларни ўзлаштиришга маҳаллий ва хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда инфратузилмани

ривожлантириш суи даражада олиб борилаётганлиги; минтақада туризм бозорини ривожлантириш учун стратегик маркетинг дастурларининг ишлаб чиқилмаганлиги сабабли, халқаро бозорда Қорақолпоғистон туризми ва унинг ресурслари бўйича деярли маълумотларнинг йўқлиги; минтақадаги тарихий-маданий мерос объектларининг етарлича ҳимояга олинмаганлиги сабабли кўплаб туристик объектларнинг ташқи муҳит таъсирида емирилиб бораётганлиги; Қорақолпоқ халқининг номоддий маданий меросларини жамлаш ва уни келажак авлодга етказишдаги сайи ҳаракатлар етарлича амалга оширилмаётганлиги; минтақадаги ОТМларида туризм ва меҳмонхона бизнеси йўналишида таълим олаётган талабалар ва ҳозирда соҳада фаолият олиб бораётган ходимларнинг мунтазам равишда малака ошириш, стажировкасини етарлича ташкил қилинмаётганлиги сабабли хизмат кўрсатиш сифатининг даражаси кўтарилмаётганлиги ва бошқалар.

Минтақа туризм бозорида маркетингни тўғри ташкил қилиш ва бошқаришда рақамли маркетинг имкониятларига эътибор қаратиш лозим (1-расм).

1-расм. Рақамли маркетинг имкониятлари орқали минтақа туризм бозорини ривожлантириш йўналишлари⁹

Демак, минтақа туризм бозори брендини ишлаб чиқишда қуйидагиларни амалга ошириш керак: минтақа туризм бозори учун брендинг стратегиясини ва тегишли логотипни ишлаб чиқиш; минтақа туризм бозори учун махсус давлат ҳусусий шериклик секторида фойдаланиш учун тегишли тавсиялар билан бирга брендинг қўлланмасини ишлаб чиқиш; рақамли маркетинг имкониятларидан самарали фойдаланиш орқали халқаро ахборот берувчи каналлар орқали устувор бозорларда Қорақолпоғистон Республикаси бренди бўйича маълумотларни мутазам янгиллаб бориш орқали мақсадга эришиш.

Хулоса ва таклифлар. Қорақолпоғистон Республикасида туристик имкониятларни тўлиқ рўёбга чиқариш учун халқаро талабаларга жавоб берадиган, туристларга ҳақиқий ва ёдида бир умр қоладиган таассуротларни тақдим этадиган юқори сифатли туристик маҳсулотларни яратиш зарур. Туризмда маҳсулотлар ва хизматларнинг ҳар-хил турларини ишлаб чиқиш, маркетинг стратегиясини муваффақиятли қўлланиши ҳисобланади. Қорақолпоғистон Республикаси туризм бозорида маркетингни тўғри ташкил қилиш ва бошқаришда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим: минтақа туризм бозори ривожланишидан манфаатдор томонларни бозордаги юз бераётган тенденцияларни ўргатиш асосида ҳамкорликда маркетинг фаолиятини доимий равишда йўлга қўйиш; халқаро бозорда минтақанинг туристик имкониятлари бўйича сезиларли даражада таъсирга эришиш учун реклама ва тарғибот ишларини республикамизнинг миллий туризм тарғиботида мослаштириш; минтақа туризм бозоридаги ҳолатни ўрганиш учун кўпроқ мақсадли маркетинг ва алоқалар алмашиш учун бозорнинг турли сегментлари бўйича таҳлилий ҳисоботларни ўтказиб бориш лозим.

⁹ Муаллиф ишланмаси

АДАБИЁТЛАР

1. www.uzbektourism.uz
2. Starcevic, S., & Konjikušić, S. (2018). Why millennials as digital travelers transformed marketing strategy in tourism industry. Starcevic, S., & Konjikusic, S.(2018), *Why Millenials As Digital Travelers Transformed Marketing Strategy in Tourism Industry, International Thematic Monograph Tourism in Function of Development of the Republic of Serbia-Tourism in the Era of Digital Transformation, University of Kragujevac*, 221-24.
3. Dewi, N. P. R. C. (2020). Digital marketing strategy on travel tourism businesses in marketing 4.0 era. *International Research Journal of Management, IT and Social Sciences*, 7(3), 58-64.
4. Tsiotso, R. H., & Goldsmith, R. E. (Eds.). (2012). *Strategic marketing in tourism services*. Emerald Group Publishing.
5. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм / Ф. Котлер, Дж.Боуэн, Дж. Мейкенз; пер. с англ. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮнитиДана, 2012. – 289-300 с.
6. Greg Richards, Julie Wilson-“[Today's youth travellers, tomorrows global nomads: New horizons in independent youth and student travel: A report for the International Student Travel Confederation \(ISTC\) and the Association of Tourism and Leisure Education \(ATLAS\)](#)” International Student Travel Confederation, 2003.
7. H Qiu Zhang, DXF Fan, TSM Tse, B King - Creating a scale for assessing socially sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 2017
8. Александрова А. Ю. Международный туризм. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001.- 464 с.
9. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. – М.: Финансы и статистика, 2003. -176 с.
10. Биржаков М.Б. Введение в туризм. - Издание 9-е переработанное и дополненное. – СПб.: Издательский дом «Герда», 2007. - 576 с.
11. Pardayev M., Atabayev R. Turistik resurslarni tahlil qilish va baholash. -Samarqand: SamISI, 2006. -137 b.
12. Eshtae A.A. Turizm industriasini boshqarishning marketing strategiyasi. Monografiya. – T.: Fan, 2011.
13. Sh.Dj. Ergashxodjayeva, U. Sharifxo'jayev. Marketingni boshqarish. Darslik. –T.: Iqtisodiyot, 2019 y. 462 b.
14. Aslanova D. “Модели формирования туристского кластера за рубежом.” «Servis» ilmiy ommabop jurnali, 2013. №1;
15. Navruzoda B. va b. Turistik hudud raqobatbardoshligi. Monografiya. B.: 2017. – 156 b.
16. Safarov B.Sh. Milliy turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik asoslari. Monografiya.-T.: 2016.-184 b.
17. Akromova, M., & Adilova, Z. (2023). ASSESSMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ORGANIZATION OF THE TOURIST AND RECREATIONAL SYSTEM FACILITIES IN UZBEKISTAN. *Economics and Innovative Technologies*, 11(5), 391-396.
18. Г.Х.Утемуратова. Хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шериклиги ривожланишининг методологик асосларини такомиллаштириш. и.ф.д. дисс. –Нукус.: 2023 й.,
19. М.М.Зариkeyeva. Servis sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish va xizmatlar sifatini oshirish (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida) PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 54 b.
20. A.U.Temirxanov. Qoraqalpog'iston Respublikasi xizmat ko'rsatish sohasida tadbirkorlik risklarini baholash tizimini takomillashtirish. PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 59 b.
21. B.A.Yerejepova. Maishiy xizmatlar sifatini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida). PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 55 b.,
22. O.S.Jumanazarov. Xizmatlar sohasida sherikchilik aloqalari va mexanizmini takomillashtirish yo'llari (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida). PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 59 b.

Аннотация. Мақола Қорақалпоғистон Республикасида туристик хизматлар бозорини ривожлантиришга қаратилган маркетинг стратегияларини таҳлил қилиш ва таклиф қилишга бағишланган. Унда минтақанинг туристик салоҳияти, табиий, тарихий ва маданий ресурслари билан бирга, мавжуд муаммолар ҳам батафсил кўриб чиқилган. Тадқиқотда маркетингнинг замонавий ёндашувлари, жумладан, брендлаш, рақамли маркетинг воситаларидан фойдаланиш, SWOT таҳлил қилиш асосида аниқ тавсиялар берилган. Шунингдек, мақолада туристик хизматлар бозорини иқтисодий фойда келтириш имкониятларини кўрсатиб берилган ва туризм бозорини ривожлантиришда инновацион маркетинг стратегияларидан фойдаланишнинг амалий жиҳатларини очиб берилган.

Калит сўзлар: туризм бозори, туристик хизматлар, маркетинг стратегиялари

UDK 657.6(075)

MILLIY HÁM XALÍQARALÍQ STANDARTLAR TIYKARINDA DÚZILGEN FINANSLÍQ ESABATLARDÍŃ ANALIZI

Ismaylov K.S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mámleketimizde sanlı ekonomikanıń rawajlanıwında biznes subektleriniń milliy finanslıq esabatlarınıń finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótip finans - xojalıq jumsların ámelge asırıwı ulken áhmiyetke iye. Sebebi biznes

subyektlerini esap - sanaq jumislarini zaman talabina say jüritiliwin házirgi waqitta zaman talabina aylanbaqta. 2020 - jıl 24-fevralda «Finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiw boyınsha qosımsha is - ilajlar» [1] haqqında PQ-4611 sanlı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararı boyınsha keleshekte finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiwdi jedellestiriw arqalı sırt el investorların biznes subyektı tarmaqlarına tartıw, olardı zárúr bolğan maǵlıwmatlar menen támiyinlew, xalıq aralıq finans bazarlarına kiriw imkanıyatların keńeytiriw, sonday - aq esap hám audit salalarında qánigelardi tarmaqlar boyınsha xalıq aralıq standartlar tiykarında bilimlerin jetilistirip barıw eń baslı wazıypalardan esaplanadı.

Prezidentimiz Oliy Majlis hám Ózbekstan xalqına mürájatında «Erkin bazar mexanizmlerin engiziw, salamat bási eki hám jeke menshik mülkke qol qatılmaslıǵın támiyinlew, isbilermenlikti qollap - quwatlaw Konstituciya da ayırıqsha orın iyelewi kerek» [2] dep atap ótken edi. Demek elimizde sapalı ónimlerdi óndiriwde salamat bási eki ortalıǵın ámelge asırıwımız kerek. Sonı aytp ótiw kerek, xalqımızdı azıq-awqat ónimleri menen támiyinlewde azıq-awqat ónimlerin islep shıǵarıwshı biznes subyektleriniń roli oǵada ullı. Bul subyektlerdiń sapalı azıq-awqat ónimlerin islep shıǵarıwı ushın onıń finanslıq jaǵdayı jaqsı bolıwı, sonday-aq olardıń esap - sanaq jumislariniń durıs alıp barılıwı úlken áhmiyetke iye. Bul jumislardıń durıs jolǵa qoyılǵanlıǵın biznes subyektiniń buxgalteriyalıq balansın hám finanslıq nátiyelerin analizlew arqalı ǵana anıqlawımız múmkin [3]. Xalıq aralıq standartlarda milliy snandarttaǵı biznes subyektiniń balansın «finanslıq jaǵday», al finanslıq nátiyeler haqqındaǵı esabattı «payda hám zıyan» degen terminler menen belgilenedi. Biz bul terminlerdi qollanıw arqalı balans hám finanslıq nátiyeler haqqındaǵı esabattaǵı statyalarđı xalıq aralıq standartlardǵa ózgartiriwimizge tuwra keledi.

Biz endi 2021-2022 jıllar ushın «ATIYAJ-GULZAR» JSHJniń Buxgalteriyalıq balansınıń aktivlerin analizlep kórmekshimiz.

1-keste (mıń sumda) «Atiyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansı» aktivleri analizi

Kórsetkishler atı	2021-jılı basi	2022-jılı aqiri	Ózgeris, % te
AKTIV			
I. Uzaq múddetli aktivler			
Tiykarǵı qurallar:			
Baslanǵısh (qayta tiklew) qunı	36901251,0	44264478,0	120,0
Toziw summası	4795441,0	7 294 018,0	152,1
Qaldıq (balans) qunı	32105810,0	36970460,0	115,2
Ornatıwǵa úskenerler	4 000 956,0		0,0
Kapital qoyılmalar	161 739,0		0,0
I bólim boyınsha jámi	36268505,0	36970460,0	101,9
II. Aǵımdaǵı aktivler			
Tovar-materiallıq zapaslar, barlıǵı, sonıń ishinde:	8916386,0	16182639,0	181,5
Óndiris zapasları	6 475 615,0	10781 595,0	166,5
Tamamlanbaǵan óndiris	1 241 338,0	2 759 743,0	222,3
Tayar ónim	1 072 713,0	2 555 056,0	238,2
Tovarlár	126 720,0	86 245,0	68,1
Debitorlar, barlıǵı	6 980 222,0	4 454 270,0	63,8
Qarıydar hám buyırtpashılardıń qarızları alıp taslaǵanda	62 147,0	1 113 782,0	1792,2
Jetkerip beriwshi hám bólip alıp islewshilerge berilgen avanslar	4 303 261,0	1 039 208,0	24,1
Byudjetke salıq hám jıymılar boyınsha avans tólemleri	563 775,0	1 222 071,0	216,8
Basqa da operaciýalar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları	25 944,0	12 134,0	46,8
Basqa da debitorlıq qarızlar	2 025 095,0	1 067 075,0	52,7
Pul qarjıları, barlıǵı, sonıń ishinde:	1 783 198,0	3 392 181,0	190,2
Esap betindegi pul qarjıları	1 598 100,0	2 043 044,0	127,8
Sırt el valyutasındaǵı pul qarjıları	185 098,0	1 333 427,0	720,4
II bólim boyınsha jámi	17679806,0	24029 090,0	135,9
Balanstıń aktivi boyınsha barlıǵı	53948311,0	60999550,0	113,1

1 - kestede 2021 - 2022 jıl ushın «Atiyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansı» aktivleri analizlengen. Analizde aktivtiń I - bólim boyınsha jámi 101,9 payızǵa kóbeygen. Sonnan baslanǵısh (qayta tiklew) qunı 120,0 payızǵa, toziw summası 152,1 payızǵa, qaldıq (balans) qunı 115,2 payızǵa kóbeygen. II - bólim boyınsha jámi 135,9 135,9 payızǵa kóbeygen. Sonnan tovar-materiallıq zapaslar, barlıǵı 181,5, payızǵa kóbeygen. Debitorlar, barlıǵı 63,8 payızǵa shekem kemeygen. Balanstıń aktivi boyınsha barlıǵı 113,1 payızǵa kóbeygen

Biz endi 2021-2022 jıllar ushın «ATIYAJ-GULZAR» JSHJniń Buxgalteriyalıq balansınıń passivlerin analizlep kórmekshimiz.

«Atiyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansı» passivleri analizi. 2-keste (mıń sumda)

Kórsetkishler atı	2021 - jılı basi	2022 - jılı aqiri	Ózgeris, % te
PASSIV			
I. Óz qarjılarınıń derekleri			

Ustav kapitalı	12300 000,0	12300 000,0	100
Rezerv kapitalı	3 865 985,0	3 865 985,0	100
Bólistirilmegen payda (qaplanbağan zıyan)	1228639,0	5 672822,0	461,7
I bólim boyınsha jámi	17394624,0	21838807,0	125,5
II. Minnetlemeler			
Uzaq múddetli minnetlemeler	22840625,0	17875812,0	78,3
Uzaq múddetli bank kreditleri	22840625,0	17875812,0	78,3
Ağımdağı minnetlemeler, barlıǵı	13713062,0	21284931,0	155,2
Sonıń ishinde: Ağımdağı kreditorlıq qarızlar	13713 062,0	21284 931,0	155,2
Jetkerip beriwshi hám bólip alıp islewshilerge qarızdarlıq	14871 180,0	6 532 913,0	43,9
Alınǵan avanslar	518 108,0	1 549 298,0	299,0
Byudjetke tólemler boyınsha qarızlar	-1706254,0	-540722,0	31,7
Mámleketlik arnawlı fondlarǵa tólemler boyınsha qarızdarlıq	6 184,0	19 478,0	315,0
Shólkemlestiriwshilerge qarızlar		13532 100,0	
Miyet haqı boyınsha qarızlar	98,0	142 119,0	145019,4
Basqa da kreditorlıq qarızlar	23 746,0	49 745,0	209,5
II bólim boyınsha jámi	36553687,0	39160743,0	107,1
Balanstıń passivi boyınsha barlıǵı	53948311,0	60999550,0	113,1

2 - kestede 2021 - 2022 jıl ushın «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansı» passivleri analizi keltirilgen. Analiz passivtiń I - bólim boyınsha jámi 125,5 payızǵa kóbeygen. Sonnan bólistirilmegen payda (qaplanbağan zıyan) 461,7 payızǵa kóbeygen. Uzaq múddetli minnetlemeler 78,3 payızǵa shekem kemeygen. Ağımdağı minnetlemeler, barlıǵı 155,2 payızǵa kóbeygen. Sonnan Miyet haqı boyınsha qarızlar hádden tıs kóbeyip ketken. Passivtiń II - bólimi boyınsha jámi 107,1 payızǵa kóbeygen.

Sonı ayıp ótiw kerek 2021 - 2022 jıl ushın «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansı» aktivliniń I - bólim boyınsha jámi tek ǵana 1,9 payızǵa kóbeygen. Sonnan baslanǵış (qayta tiklew) qunı 20,0 payızǵa, biraq tozıw summası 52,1 payızǵa kóbeyip ketken. Usıǵan baylanısı qaldıq (balans) qunı tek ǵana 15,2 payızǵa kóbeygen. «Atıyaj-Gulzar» JSHJi ushın taza úskenerler kerek boladı sebebi un ónimlerin taza texnologiyalar arqalı islep shıǵarǵw úlken ahmiyetke iye.

Biznes subyekteriniń finanslıq nátiyesiniń analizi 2-forma járdeminde analizlenedi [4].

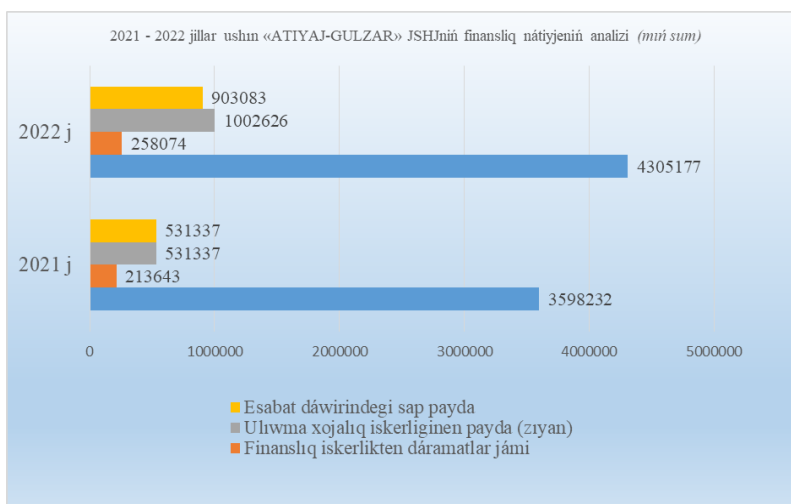
«ATIYAJ-GULZAR» JSHJniń finanslıq nátiyeniń analizi¹⁰ 3-keste (mıń sumda)

<i>Kórsetkishler</i>	2021 -jıl.	2022 - jıl.	<i>Ózgeris, % te</i>
Satıwdan alınǵan túsım	76371909,0	133826857,0	175,2
Satılǵan ónimlerdiń (jumıs hám xızmetler)diń ózine túser bahası	72076198,0	128890794,0	178,8
Satıwdan alınǵan jalpı finanslıq nátiye	4295711	4936063,0	114,9
<i>Dáwir qárejetleri</i>	<i>3598232,0</i>	<i>4305177,0</i>	<i>119,6</i>
<i>ónimlerdi satıw boyınsha</i>	<i>1379572,0</i>	<i>1399580,0</i>	<i>101,5</i>
<i>Basqarıw qárejetleri</i>	<i>1902308,0</i>	<i>2045156,0</i>	<i>107,5</i>
<i>Basqada operatsion qárejetler</i>	<i>316352,0</i>	<i>860441,0</i>	<i>272,0</i>
<i>Tiykargı óndirislik xızmetiniń baskada daramatlar</i>		<i>1412603,0</i>	
Tiykargı óndirislik iskerlikten finanslıq nátiyesi payda (zıyan)	697479,0	2043489,0	293,0
Finanslıq iskerlikten daramatlar jámi	213643,0	258074,0	120,8
Valyuta kursı boyınsha daramatlar	213643,0	258074,0	120,8
Finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler (protsent túrindegi qárejetler)	1442459,0	1298937,0	90,1
Valyuta kursı boyınsha zıyanlar	1442459,0	1298937,0	90,1
Ulıwma xojalıq iskerliginen payda (zıyan)	531337,0	1002626,0	188,7
Salıq tólegege shekemgi payda	531337,0	1002626,0	188,7
Dáramat salıǵı		99543,0	
Esabat dáwirindegi sap payda	531337,0	903083,0	170,0

3 - kestede 2021 - 2022 jıllar ushın «ATIYAJ-GULZAR» JSHJniń finanslıq nátiyeniń analizi kórsetilgen. Keste maǵlıwmatlarınan kórinip turǵanıday ótken jılǵa salıstırǵanda satılǵan ónimlerden kelip túsken túsım 175,2 payızǵa, satılǵan ónimlerdiń ózine túser bahası 178,8 payızǵa, satıwdan alınǵan daramat bolsa 114,9 payızǵa kóbeygen.

Dáwir qárejetleri 119,6 payızǵa kóbeygen, sonnan satıw qárejetleri 101,5 payızǵa, basqa operacion qarejetler 107,5 payızǵa, biraq basqarıw qarejetleri 272,0 payızǵa kóbeygen. Tiykargı óndirislik iskerlikten alınǵan payda ağımdağı jılı ótken jılǵa salıstırǵanda 293,0 payızdı kóbeygen. Finanslıq iskerlik boyınsha daramatlar 120,8 payızǵa kóbeygen, al finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler 90,1 payızǵa kemeygen. Ulıwma xojalıq xızmetinen alınǵan payda ótken jılǵa salıstırǵanda 188,7 payızǵa kóbeygen. Ótken jılı sap payda 531337,0 mıń sumdı quraǵan bolsa, ağımdağı jılı 903083,0 sumdı quraǵan yaǵnıy 170 payızǵa kóbeygen.

¹⁰ Avtor tárepinen «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń 2021 - 2022 jıllardaǵı esabat maǵlıwmatları tiykarında islep shıǵıldı.

Juwmqlap aytqanda biz izertlengen biznes subyektınıń finanslıq-xojalıq iskerligin analizlew nátiyjesinde ózimizdın tómendegi pikir hám usınıslardı bildirmekshimiz:

-aǵımdaǵı aktivlerdi elede kóbeytiw ilajların kórip shıǵıw gerek.

-miynet haqı boyınsha qarızlardın hádden tıs kóbeyip ketiwine jol qoymaw gerek.

-satılǵan ónimlerdın ózine túser bahasınıń hádden tisqari kóbeyip ketiwiniń aldın alıw gerek.

-dávır qárejetleriniń kóbeyip barıwı juwapkerligi sheklengen jámiyettiń paydasınıń azayıp ketiwine alıp kelgen, sonıń ushın dávır qárejetlerin azayıw jolların kórip shıǵıwı gerek.

- juwapkershiligi sheklengen jámiyettiń finanslıq - xojalıq iskerlik jumısları esabın júrgiziwde hám esabatların dúziwde finanslıq esabattın xalqaralıq standartları tiykarında alıp barsa ózine investorlardı tartqan bolar edi. Sonıń nátiyjesinde finanslıq - xojalıq iskerlik jumısların bir qansha jaqsılawǵa eriser edi.

- juwapkershiligi sheklengen jámiyet keleshekte esap hám esabatlardı finanslıq esabattın xalqaralıq standartları tiykarında ámelge asırıwdı kórip shıǵıwı zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Finanslıq esabattın xalıq aralıq standartlarına ótiw boyınsha qosımsha is - ilajlar» haqqındaǵı PQ-4611 sanlı Qararı (2020 - jıl 24 - fevral).
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Oliy Majlis hám Ózbekstan xalqına mırájatı. 2022 - jıl 20 - dekabr.
3. Bayjanov S., Ismaylov K., Tajekeev Z., Utegenova S. Finanslıqlıq analiz. Tashkent "Chólpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2019. 527 b.
4. Raximov M.Y., Kalandarova N.N. "Moliyaviy tahlil" Toshkent "IQTISOD-MOLIYA" 2019. 734 b.

Milliy hám xalıqaralıq standartlar tiykarında dúzilgen finanslıq esabatlardıń analizi

Rezyume. Ilimiy maqalada biznes subyektiniń milliy hám xalıqaralıq standartlar tiykarında dúzilgen finanslıq esabatlardı analizlew boyınsha máseleler qozǵalǵan. Jıllar dawamında balans hám finanslıq nátiyjeler boyınsha maǵlıwmatlardın nátiyjeleri anıqlanǵan, sonday-aq finanslıq nátiyjelerdi jetilistiriw bpinsha pikir hám usınıslar islep shıǵılǵan.

Tayaniş sózler: aktivler, passivler, balans, óz qarjılarınıń derekleri, minnetlemeler, investor, satıwdan payda, dávır qárejetleri, finanslıq iskerlikten dáramat, finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler, sap payda, analiz.

Milliy va xalqaro standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotlarning tahlili

Rezyume. Ilimiy maqolada biznes sub'ektlarining milliy va xalqaro standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisob-kitoblarini tahlil qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Yillar davomida balans va moliyaviy natijalar bo'yicha ma'lumotlarning tahlili natijalari aniqlangan, shuningdek moliyaviy natijalarni takomillashtirish bo'yicha fikr va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tayanch iboralar: aktivlar, passivlar, balans, o'z mablag'lari manba'lari, investorlar, tushimdan olingan foyda, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyatdan olingan foyda, moliyaviy faoliyat bo'yicha majburiyatlar, sof foyda, tahlil.

Анализ финансовой отчетности, подготовленной в соответствии с национальными и международными стандартами

Резюме. В научной статье рассматривается анализ финансовых результатов субъектов бизнеса на основе национальных и международных стандартов. За годы работы были определены результаты анализа данных о балансе и финансовых результатах, а также разработаны предположения и рекомендации по улучшению финансовых результатов.

Ключевые слова: активы, обязательства, баланс, источники собственных средств, инвесторы, прибыль от выручки, расходы периода, прибыль от финансовой деятельности, расходы по финансовой деятельности, чистая прибыль, анализ.

Analysis of financial statements prepared in accordance with national and international standards

Summary. The scientific article examines the analysis of the financial results of business entities based on national and international standards. Over the years of work, the results of analyzing data on the balance sheet and financial results were determined, and proposals and recommendations were developed to improve financial results.

Keywords: assets, liabilities, balance sheet, sources of equity, investors, profit from revenue, period expenses, profit from financial activities, expenses from financial activities, net profit, analysis.

BYUDJET SHÓLKEMLERINDE DEBITOR HÁM KREDITORLAR ESABÍNÍN ANALIZI

Ismailov T.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mámleketimiz byudjet sistemasında ámelge asırılıp atırǵan reformalardı ámelge asırıw barısında joqarı tájiriýbeli qánigelerge talap artıp barmaqta. Ásirese byudjet sistemasında reformalardıń ámelge asırılıw nátiýesinde xalıqara standartlar talapları tiykarında buxgalteriya esabın shólkemlestiriw hám júritiw boyınsha nızamshılıq tiykarları qalıplestirildi. Byudjet mákemelerinde qarjılardı maqsetli, nátiýjeli sarıplanıwı, sonday-aq, mülıklar hám minnetlemeleri boyınsha tiyisli qararlar qabıl etiwde buxgalteriya esabınıń maǵlıwmatlarına tiykarlanadı. Sonıń ishinde byudjet mekemelerinde debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardıń kóbeyip ketiwiniń aldın alıw úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtiń oliy majliske múrǵatında bilay degen edi: «Mámleket finansın basqarıwda ekonomikalıq reformalar jáne social ózgerislerdi tabıslı ámelge asırıw, bárinen burın, ekonomikalıq hám finanslıq organlardıń iskerligi natiýjeliligine baylanıslı» [1]. Álbette bul gápte tereń mání jatırıptı. Biz mámleketimizdiń byudjet sistemasın qayta kórip shıǵıwımız, byudjet dáramatları hám qárejetleri xalqımız ushın ashıq - aydın hám járiyalı bolıwın támiyinlewimiz zárúr. Bul jerde byudjettiń turaqlılıǵın táminlewde hám byudjet qárejetleriniń sarıplanıwında byudjet mekemeleriniń debitorlıq hám kreditorlıq qarızların óz waqtında esapqa alıp barıw hám óz waqtında qarızlardı tólewdi jolǵa qoyıw gerek.

Buxgalteriya esabatlarınan sırtqı paydalanıwshılar shólkeminen qarızdarlar hám de shólkemniń qısqa múddetli minnetlemeleri haqqındaǵı informaciyanı buxgalteriya esabatı formalarınan alıwı múmkin. Keyingi waqıtlarda xojalıq júrgiziwshi subektler ortasında hám mámleketler dárejesinde bolıp atırǵan integraciya procesleri buxgalteriya esabatlarınan mápdar paydalanıwshılar mülk iyeleri, mámleket hákimiyatı organları hám investorlardıń (sonnan, shet mámleketlerdegi investorlardıń) talapların tolıq qanaatlandıra alatuǵın informaciyanı inam etiwge obyektiv zárúrlikti qalıplestirmekte [2]. Bul wazıypanı orınlawǵa esapqa hám esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiwine járdem beredi. Házirgi kúndegi xojalıq júrgiziwshi subekttiń finanslıq esabatındaǵı debitorlıq qarızları hám kreditorlıq minnetlemeleri haqqındaǵı informaciyanı ashıp beriwge aldın ámelde bolıp kelgen qaǵıydalardı da qayta kórip shıǵıw talap etilmekte. Usı múnásibet penen buxgalteriya esabınan xalıq aralıq hám milliy standartları bayan etilgen debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardı esapqa alıw hám bahalawdıń tiykarǵı qaǵıydaların sistemalı analizlew aktual wazıypalardan biri esaplanadı. Debitorlıq qarızlardıń byudjet mekemelerinde kóbeyip barıwı qárejetlerdiń óz waqtında sarıplanıwına óziniń keri tásirin tiygizedi. Sonıń ushın da debitorlıq qarızlardıń kóbeyip ketiwiniń aldın alıw ushın esap – sanaq jumısların óz waqtında esapqa alıp hám analizlep barıw gerek boladı.

Tovar jetkerip beriwshiler hám bólip alıp islewshiler menen olar jetkerip bergен tovar materiallıq bahalıqları, orınlaǵan jumısları hám kórsetken xızmetleri ushın alıp barılatuǵın esaplasıwlar, byudjet hám de sociallıq qamsızlandırıw tólemlerine ajratpalar boyınsha, kásiplik awqam mekemeleri, esap beriwshi shaxslar, xızmetkerler, stipendiya alıwshılar, deponent etilgen summalar, bilimlendiriw mekemelerinde balalardı saqlaǵanı ushın olardıń ata-anaları, sonday-aq, basqa debitor hám kreditorlar menen esaplasıwlar esabı byudjet mekemelerinde debitorlıq hám kreditorlar esabı kórinisinde júritiledi [3]. Nızamshılıqqa muwapıq debitorlıq hám kreditorlar minnetlemeleriniń múddeti 90 kún etip belgilengen. Bul múddette tamamlanbaǵan debitorlıq hám kreditorlıq minnetlemeleri boyınsha mekeme juwapker shaxslarına nızamshılıqqa muwapıq is ilajlar kóriledi. Buxgalteriya esabında óndiriw imkanı bolmaǵan debitorlıq minnetlemeler balanstan tısqarı schyotlarında sáwlelendiriledi.

Ónim jetkerip beriwshiler menen jetkerip berilgen materiallıq hám materiallıq emes bahalıqlar, sonday-aq, kapital qoyılmalar esabınan satıp alınatuǵın qurılıs materialları, konstruktsiyalar hám detallar, ornatiw ushın úskeler, jetkerip berilgen basqa tovar-materiallıq bahalıqlar bahası hám sol sıyaqlı, bólip alıp islewshiler menen olarǵa qurılıs hám ońlaw ushın berilgen konstruktsiyalar hám detallar, orınlaǵan qurılıs-ońlaw jumısları ushın esaplasıwlar buxgalteriya esabında 150 “Tovar jetkerip beriwshiler hám bólip alıp islewshiler menen esaplasıwlar” subschyotında alıp barıladı.

№	Operatsiyalar mazmunı	Dt	Kt	Tiykar bolıwshı hújjet
1	Jetkerip berilgen qurılıs materialları, konstruktsiyalar hám detallar, basqa tovar-materiallıq bahalıqlar ushın tólungen qarjılar summası	150	232, 11 schettiń tiyisli subschetları	Jeke esapbetlerden kóshirme
2	Ónim jetkerip beriwshilerden skladqa kelip túsken materiallar summasına	06 - schettiń tiyisli subschetları	150	Júk xatı
3	Mekeme tárepinen kórsetilgen jumıs hám xızmetler summasına	231, 241, 251, 261, 271	150	Orınlaǵan jumıslardı tapsırıw qabıl etiw akti
4	Bólip alıp islewshilerdiń orınlaǵan qurılıs-ońlaw jumısları summasına	071	150	Orınlaǵan jumıslardı tapsırıw qabıl etiw akti
5	Bólip alıp islewshige qurılıs-ońlaw jumısları ushın berilgen konstruktsiya hám detallar summasına	150	060	Júk xatı

Bul subschyottınń debetinde qurılıs materialları, konstruksiyalar hám detallar, basqa tovar-materiallıq bahalıqlar ushın tólungen qarjılar summası sáwlelendiriledi, kreditinde jetkerip berilgen ónim(jumis hám xızmetler) boyınsha qarızdarlıq sáwlelendiriledi.

Buxgalteriya ótkermeleriniń matricası: Nızamshılıqqa muwapıq byudjet mekemeleriniń xızmet túrine sáykes ónim (jumis hám xızmetler) islep shıǵarıw, satıw huqıqına iye. Bunda mekemeler tárepinen orınlangan jumıslar, kórsetilgen xızmetler hám islep shıǵarǵan ónimlerdi (jumis, xızmetlerdi) satıw protsesinde qarýdarlar hám buyırtpashı mekemeler menen esaplasıwlar ámelge asırıladı. Qarýdarlar hám buyırtpashı mekemeler menen esaplasıwlar shártnama tiykarında ámelge asırıladı. Buxgalteriya esabında qarýdar hám buyırtpashılar menen esaplasıwlar 152 “Qarýdar hám buyırtpashılar menen esaplasıwlar” subschyotında júritiledi. Bul subschettınń debet tárepinde orınlangan jumıslar, kórsetilgen xızmetler qarýdar hám buyırtpashılar tárepinen qabil etip alıwı (tiyisli tastıyqlawshı hújjetlerge tiykarlanıp) hámde islep shıǵarılǵan ónimler qarýdarlar hám buyırtpashılarǵa júklep jónetiliwi sáwlelendiriledi. Kredit tárepinde qarýdar hám buyırtpashılardan óz-ara dúzilgen shártnamada belgilengen tólemler kelip túskende sáwlelendiriledi.

Byudjet mekemeleri jumıs beriwshiniń puqaralıq juwapkershiligin májbúriy qamsızlandırıw hám basqa qamsızlandırıw túrleri boyınsha qamsızlandırıw mekemeleri menen esaplasıwlarǵı ámelge asırıladı. Qamsızlandırıw túrleri boyınsha esaplasıwlar nızamshılıqta belgilengen tártipte dúzilgen shártnamalar tiykarında ámelge asırıladı. Buxgalteriya esabında qamsızlandırıw boyınsha tólemlerge tiyisli esaplasıwlar, sonnan, jumıs beriwshiniń puqaralıq juwapkershiligin májbúriy qamsızlandırıw boyınsha esaplasıwlar 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemler” subschyotında júritiledi. Bul subschyottınń kredit tárepinde mekemeler tárepinen májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summası hámde qamsızlandırıw minnetlemeleri menen baylanıslı basqa minnetlemelerdiń esaplanıwı, debet tárepinen bolsa esaplangan májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summaların, sonday-aq, basqa qamsızlandırıw minnetlemeleriniń tóleniwi (orınlanıwı), qamsızlandırıw qaplaması summası sáwlelendiriledi [4].

Xojalıq operaciyalarınń schyotlarda jazılıwı:

1. Mekemeler tárepinen májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summası hámde qamsızlandırıw minnetlemeleri menen baylanıslı basqa minnetlemelerdiń esaplanıwı

Dt. 231, 241, 251, 261 yamasa 271 subschetlardıń tiyisli

Kt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemler”

2. Esaplangan májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summaların, sonday-aq, basqa qamsızlandırıw minnetlemeleriniń tóleniwi

Dt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemler”

Kt. 232 yamasa 11-schettınń tiyisli subschyotları

3. Qamsızlandırıw shártnamasına tiykarlanıp xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summasına

Dt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemler”

Kt. 179 “Xızmetkerler menen esap-kitaplar”

4. Qamsızlandırıw shártnamasına tiykarlanıp xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summası mekemege ótkerip berilgende

Dt. 119 “Basqa esapbetlerdegi pul qarjıları”

Kt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemler”

5. Xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summası kassaǵa kiris etilgende

Dt. 120 “Milliy valyutadaǵı naq pul qarjıları”

Kt. 119 “Basqa esapbetlerdegi pul qarjıları”

6. Xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summası kassadan tólep berilgende

Dt. 179 “Xızmetkerler menen basqa esap-kitaplar”

Kt. 120 “Milliy valyutadaǵı naq pul qarjıları”

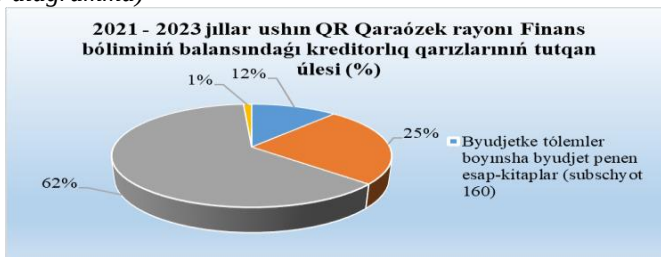
Byudjet shólkemleriniń finanslıq jaǵdayın analiz etiwde debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardı analiz etiwge ayrıqsha itibar qaratiw kerek. Hazirgi shárayat iskerlik kórsetiw ushın zarur shárt - finanslıq esap-kitap qatań ámel etiw. Bargan sayın hám xızmetler ushın bárshe esap-kitaplar eki tárep tastıyqlaǵan shartnamaǵa muwapıq belgilengen múddette orınlanıwı shárt. Bul baylanıslardı jańa shárt-sharaytlarda jańalaw túpten ózgerip dúziw zárurligi payda boldı. Nátiyjede, byudjet mekemeleriniń arasındaǵı baylanıslar quramalasdı hám debitorlıq-kreditorlıq qarızlar kóbeye basladı [5]. Byudjet mekemeleriniń finanslıq-xojalıq iskerligi tómeleniwi faktorlardan biri – úlken muǵdardaǵı summa múddeti ótken debitorlıq hám kreditorlıq qarızlarınń toplanıp qalıwı bolıp qaldı.

Byudjet shólkemlerinde debitorlıq qarızlardı analizlewde buxgalteriyalıq balans magliwmatlarınan paydalanamiz. Byudjet mekemelerinde debitorlıq qarızlardıń kóbeyip barıwı aylanba qarjılarınıń aylanıwın páseytedi, demek finanslıq jaǵdayın tómendetedi. Debitorlıq qarızlardı analiz etiwde olardıń kóleminiń ózgeriwi – dinamikası hám óz-ara salıstırılıwı aniqlanadı. Bul qarızlardıń dinamikası aniqlanganda debitorlıq hám kreditorlıq qarızlar boyınsha múddeti hám múddeti ótgen qarızlar óz aldına analizlenedi [6].

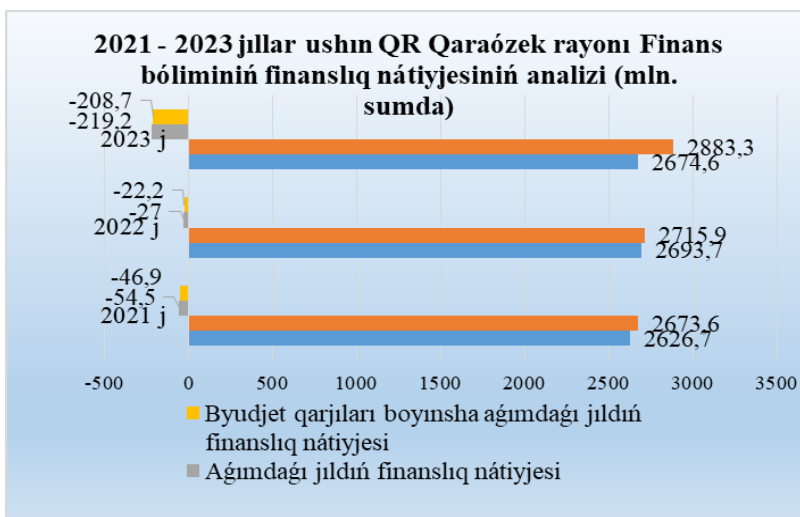
Byudjet shólkemlerinde debitorlıq hám kreditorlıq qarızları ortasındaǵı salıstırıw hár qiyli, olardıń kólemi bolsa birdey boliwi múmkin. Byudjet mekemelerinde debitorlıq qarızlar kreditorlıq qarızlarınan, kreditorlıq qarızlar bolsa debitorlıq qarızlarınan kóp boliwi múmkin. Byudjet shólkemlerinde debitorlıq qarızlarınń analizi olardıń jıl basında hám jıl aqırındaǵı summası hámde dúzilisin salıstırıw bir jıllıq pariqlanıp anıqlawdan baslanadı.

Byudjet shólkemlerinde múddeti ótken debitorlıq hám kreditorlıq minnetlemelerdiń aldın alıw maqsetinde tómendegi ámeliy usınıslardı beriw mumkin: óz-ara shártnama dúziwde táreplerdiń juwapkershilikleri hám olardıń shártlerine qatań ámel etiw; belgisiz qarızlar boyınsha rezervler shólkemlestiriw mexanizmin islep shıǵıw; múddeti otkerip jiberilgen hár qanday tólemler summası boyınsha huqıqiy juwapkershilik shártin belgilew.

2021 - 2023 jıllar ushın QR Qaraózek rayonı Finans bóliminiń balansındaǵı kreditorlıq qarızlarınń tutqan úlesiniń analizini diagrammada kóremiz (1-diagramma)

2021 - 2023 jıllar ushın QR Qaraózek rayonı Finans bóliminiń finanslıq nátiyjesiniń analizini diagrammada kóremiz (2-diagramma)

Juwmaqlap aytqanda byudjet shólkemleriniń debitorlıq hám kreditorlıq qarızları boyınsha maǵlıwmatlardı óz waqtında esapqa alıp barıw, olar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı analizlew úlken áhmiyetke iye. Sebebi byudjet shólkeminiń basshısı bul qarızlardıń hádden tıs kóbeyip ketiwine tikkeley juwap beredi. Sonıń ushın byudjet shólkeminiń basshısı debitorlıq hám kreditorlıq qarızları boyınsha maǵlıwmatların óz waqtında analizlep tiyisli qararlardı qabıllawı zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevniń Oliy Májliske hám Ózbekstan xalqına Múraájatnaması 20.12.2022 <https://president.uz/uz/lists/view/5774>.
2. M.Ostonaqulov «Byudjet tashkilotlarida yangi buxgalteriya hisobi» Toshkent «Yangi asr avlodi» - 2011. 3-bet
3. Vahobov A.V., Ishonqulov N.F., Ibrohimov A.T. «Moliyaviy va boshqaruv tahlili». Darslik.-Toshkent.: «IQTISOD-MOLYA» Toshkent -2013.-413 b
4. Dusmuratov R.D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. -T.: Yangiyo'l Poligraf Servis, 2007. -352 b.
5. Ismaylov K., Bayjanov S., Tajekiev Z., Nurimbetov T., Ismailov T Finanslıq esap-2. Tashkent «METHODIST NASHRIYOTI» 2023.
6. Norbekov D., Misirov K., Tashmanov G'. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2018. -413 b.

Byudjet shólkemlerinde debitor hám kreditorlar esabınıń analizi

Rezyume. Maqalada byudjet shólkemlerinde debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardıń kóbeyip ketpewiniń aldın alıw boyınsha esap siyasatın ámelge asırıwdıń hám esaplasıw operaciyların jetilistiriwdiń jolların aniqlaw boyınsha juwmaq hám usınıslar berilgen.

Tayansh sózler: byudjet, balans, buxgalteriya, shólkem, debitor, kreditor, analiz, dáramatlar, qárejetler.

Byudjet tashkilotlarida debitor va kreditorlar hisobining tahlili

Rezyume. Maqolada byudjet tashkilotlarida debitorlik va kreditorlik qarızlarınń ko'payib ketmasligining oldini olish bo'yicha hisob siyasatini amalga oshirishning va hisoblashish operatsiyalarini takomillashtirishning yo'llarini aniqlash bo'yicha xulosa va tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'zlar: byudjet, balans, buxgalteriya, tashkilot, debitor, kreditor, tahlil, daromadlar, xarajatlar.

Анализ счетов дебиторов и кредиторов в бюджетных организациях

Резюме: В статье приведены выводы и рекомендации по реализации учетной политики и совершенствованию расчетных операций для предотвращения увеличения дебиторской и кредиторской задолженности в бюджетных организациях.

Ключевые слова: бюджет, баланс, бухгалтерия, организация, дебитор, кредитор, анализ, доходы, затраты.

Analysis of accounts of debtors and creditors in budget organizations

Summary: The article provides conclusions and recommendations on how to implement the accounting policy and improve calculation operations to prevent the increase of receivables and payables in budget organizations.

Key words: budget, balance, accounting, organization, debtor, creditor, analysis, income, cost.

УДК: 658.5

XIZMAT KO'RSATISH KORXONALARIDA SIFATNI OSHIRISHGA USLUBIY YONDASHUV TAHLILLARI

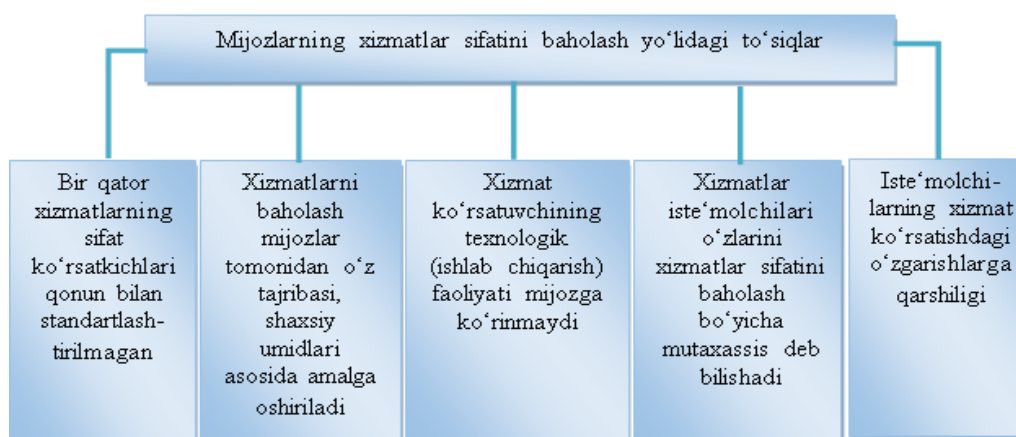
Zarikeyeva M. M.

Samarqand Davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Nukus filiali

Kirish: Hozirgi vaqtda dunyo iqtisodiyotida yuz berayotgan o'zgarishlar, tashqi bozorlardagi noqulay vaziyatlar, resurslar narxidagi nobarqarorlik va geosiyosiy muammolar tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy tanazzullar iqtisodiyot tarmoqlarida, xususan, xizmat ko'rsatish sohasida ishbilarmonlik faolligining pasayishiga olib kelmoqda. Ushbu tendensiyaning ajralmas atributi xizmat ko'rsatish sohasida narxlar raqobatining kuchayishi bo'lib, bu sanoat korxonalari tomonidan raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun istiqbolli strategiyalarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu maqsadga erishishning zaruriy sharti boshqa shunga o'xshash xizmatlarga nisbatan, birinchi navbatda, sifat jihatidan inkor etilmaydigan afzalliklarga ega bo'lgan xizmatlarni taklif etishdir. Bunga erishish uchun xizmatlar sifatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur bo'lib, ushbu tushunchani tizimli shakllantirish zarur. Bu xulosa ikkita raqobat strategiyasini ajratib ko'rsatadi – ajralmas elementi hisoblangan sifatni tabaqalashtirish va xarajatlarni kamaytirishga e'tibor qaratadi [1]. Xizmat ko'rsatish rejasining intensivligi kritik darajadan oshmasligi kerak, shundan so'ng iste'molchilarga xizmat ko'rsatishdagi adashishlar muqarrar bo'ladi [2]. Bundan tashqari, kuchli raqobat sharoitida mijozlarni saqlab qolish xizmat ko'rsatuvchilar uchun ustuvor vazifaga aylanib bormoqda. Shunday qilib, takroriy xaridlarni ta'minlaydigan ularning sodiqligini saqlab qolish strategiya maqomini oladi [3]. Shuning uchun xizmat ko'rsatish jarayonlarini tashkil etishni potensial iste'molchilarni jalb qila oladigan "teatr effektlari" elementlari bilan amalga oshirilishi kerak [4]. Bularning barchasi xizmat ko'rsatish korxonalariga raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlarni ishlab chiqishni murakkablashtiradi [5]. Shuningdek, xizmat ko'rsatish sifati sohasida innovatsiyalarni joriy etish natijasida tashqi va ichki muhit omillarini hisobga olish va mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish asosida korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlash va uning raqobatbardoshligini oshirish yurtimiz olimlari tomonidan o'rganilgan.

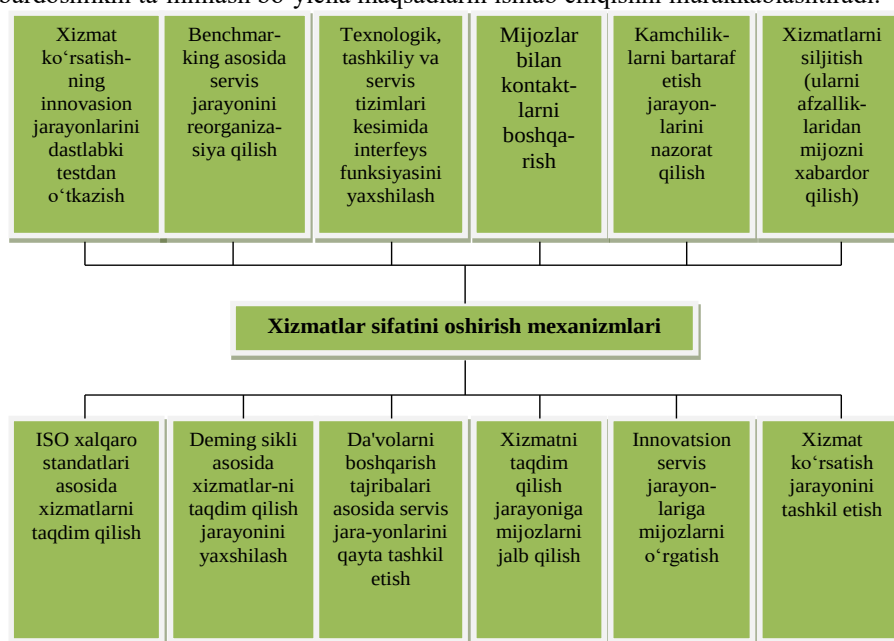
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida zamonaviy xorijiy va mamlakatimiz iqtisodchilari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar, yondashuvlar, konseptsionalardan nazariy va metodologik asos sifatida foydalanildi hamda respublikamiz olimlari tomonidan yetarli darajada diqqat qaratilmagan jihatlari o'rganildi. Tadqiqotda tizimli tahlil, guruhlash, induksiya va deduksiya, statistik va solishtirma tahlil, abstrakt-mantiqiy yondashuv kabi usullardan foydalanilgan.

Natijalar va munozara. Albatta, xizmat ko'rsatuvchilar qo'shimcha xarajatlarni kamaytirish uchun salohiyatni safarbar qilishga intilishlari kerak. Biroq, xizmat ko'rsatish rejasining intensivligi kritik darajadan oshmasligi kerak, shundan so'ng iste'molchilarga xizmat ko'rsatishdagi adashishlar muqarrar bo'ladi. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonasining xizmat ko'rsatish imkoniyatlari va ularning kafolatlangan sifatini ta'minlash o'rtasidagi muvozanatni asoslash oddiy yechimga ega bo'lmagan vazifadir. Bu yetkazib beruvchilarning xizmatlar narxini pasaytirish istagiga to'sqinlik qiladi. Bundan tashqari, kuchli raqobat sharoitida mijozlarni saqlab qolish xizmat ko'rsatuvchilar uchun ustuvor vazifaga aylanib bormoqda. Shunday qilib, takroriy xaridlarni ta'minlaydigan ularning sodiqligini saqlab qolish strategiya maqomini oladi. U xizmatlar sifatini oshirish muhimligini oldindan belgilab beruvchi mijozlarga yo'naltirilganlik siyosatiga va xizmat ko'rsatish kafolatlariga asoslanishi kerak. Ularni hal qilishning murakkabligi ko'p jihatdan xizmatlar sifatini faqat ularni iste'mol qilish jarayonida baholash mumkinligi bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ishlab chiqarish korxonasida nuqsonlarning oldini olishning klassik tartiblaridan foydalangan holda sotuvda past sifatli xizmatlarning "tushib qolishi"ni istisno qilib bo'lmaydi. Biroq, mijozlar ko'pincha xizmatlar sifatini mustaqil ravishda to'g'ri baholay olmasligi ham muhim emas (1-rasmga qarang). Bu omil ko'proq xizmat moddiy substansiya bilan zaif bog'langanda, ya'ni "nomoddiy" bo'lganda o'zini namoyon qiladi.

1-rasm. Iste'molchilarning xizmatlar sifatini baholash yo'lidagi to'siqlar

Bundan tashqari, mijozlar tomonidan xizmatlar sifatini noto'g'ri idrok etish asosan yetkazib beruvchining ichki (ishlab chiqarish yoki texnologik) faoliyati ularga ko'rinmasligi bilan belgilanadi. Bularning barchasi xizmat ko'rsatish korxonalariga raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlarni ishlab chiqishni murakkablashtiradi.

2-rasm. Xizmatlar sifatini oshirish mexanizmi elementlari

2-rasmda taklif qilayotgan xizmatlar sifatini oshirish mexanizmlarining tavsifi keltirilgan. U xizmatlar bozoridagi raqobatning o'ziga xos xususiyatlari va xizmat ko'rsatish tizimlarini loyihalashni hisobga oladi. Shuningdek, boshqa jihatlar qatorida xizmatlar sifatini oshirish sohalarini tartibga soluvchi ISO standartlari tavsiyaviy xususiyatga ega. Biroq, ulardan foydalanish umumiy tavsifga ega, ya'ni ular xo'jalik subyektlarining iqtisodiy faoliyatlarining normalariga aylandi. Bundan tashqari, ularning amalga oshirilishi xizmat ko'rsatish korxonalarini barqaror rivojlantirish va mijozlarga yo'naltirilgan siyosatni amalga oshirish uchun obyektiv shart-sharoitlarni yaratadi.

Biroq, xizmat ko'rsatuvchini ichki jarayonlarining xizmat ko'rsatish tartib-qoidalari tizimiga mos kelmasligi ko'pincha mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatiga tahdid soladigan buzilishlar manbaiga aylanadi. Benchmarking (qiyosiy tahlil) xizmatlar sifatini oshirishning samarali mexanizmi hisoblanadi. Biroq, undan to'liq foydalanish mumkin emas, chunki xizmat ko'rsatuvchi korxona – tarmoq rahbarini operatsion faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar, odatda yopiq bo'ladi. Mijozlar bilan aloqalarni boshqarish xizmati iste'mol qilinishidan oldin ham mijozlarning ijobiy fikrini yaratishga qodir.

ADABIYOTLAR

1. Портер М. Международная конкуренция. М.: Междунар. отношения, 1993. 896 с.
2. Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. М.: Изд. дом «Вильямс», 2005. 1008 с.
3. Ткач В.В. Учет фактора лояльности потребителя и поставщика в планировании поставок в логистических цепях // РИСК. 2012. № 2. С. 77–80.
4. Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. М.: Изд. дом «Вильямс», 2005. 1008 с.

5. Царев В.В., Кантарович А.А., Черныш В.В. Оценка конкурентоспособности предприятий (организаций). Теория и методология. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 799 с.
6. Сауханов Ж.К., Зарикеева М.М. Қорақалпоғистон Республикаси минтақасида хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланиш жараёнини иқтисодий таҳлил қилиш ва прогнозлаш // Международная научно-практическая конференция Современные научные решения актуальных проблем. Сборник тезисов научно-практической конференции г. Ростов-на-Дону 2023 г, 37-41 стр. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.8023082>.
7. Zarikeyeva M.M., "Servis sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish va xizmatlar sifatini oshirish (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida)" Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati. Nukus.: 2024-y. 55 bet.

Annotatsiya: Xizmat ko'rsatish korxonalarida sifatni oshirish va raqobatbardoshlikni ta'minlashda sohada zamonaviy tarmoqlarning rivojlanishiga mos mutaxassisliklar va malakali kadrlar tayyorlash, sohada zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsadga erishishning zaruriy sharti boshqa shunga o'xshash xizmatlarga nisbatan, birinchi navbatda, sifat jihatidan inkor etilmaydigan afzalliklarga ega bo'lgan xizmatlarni taklif etishdir. Bunga erishish uchun xizmatlar sifatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur bo'lib, ushbu tushunchani tizimli shakllantirish zarur.

Kalit so'zlar: sifat, raqobat, ISO standarti, mijozlar, xizmat ko'rsatish sifati

Annotation: In improving quality and ensuring competitiveness in service enterprises, it is important to prepare specialties and qualified personnel suitable for the development of modern sectors in the field, to use modern technologies in the field. A prerequisite for achieving this goal is to offer services that have, first of all, undeniable advantages in terms of quality over other similar services. To achieve this, it is necessary to improve the mechanisms for improving the quality of services, and a systematic formulation of this concept is necessary.

Keywords: quality, competition, ISO standard, customers, service quality

Аннотация: В обеспечении повышения качества и конкурентоспособности на предприятиях сферы услуг важное значение приобретает подготовка специалистов и квалифицированных кадров, соответствующих развитию современных отраслей промышленности, использование современных технологий в отрасли. Обязательным условием достижения этой цели является предоставление услуг, которые имеют неоспоримые преимущества по сравнению с другими подобными услугами, прежде всего в качестве. Для достижения этого необходимо совершенствование механизмов повышения качества услуг, необходимо системное формирование этого понятия.

Ключевые слова: Качество, конкуренция, стандарт ISO, клиенты, качество обслуживания.

QORAQALPOĞISTON RESPUBLIKASIDA XIZMAT KO'RSATISH SOHASINING RIVOJLANISHI VA YO'NALISHLARI

Ismailov B. A.

Qoraqalpog davlat universiteti

Bugungi kunda xizmat ko'rsatish korxonalarining xalqaro bozorlardagi mavqeni oshirish va xizmatlar eksportini kengaytirish mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ustuvor vazifalar qatoriga kiradi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining innovatsion rivojlanishi sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining barqaror rivojlanishi xo'jalik subyektlari faoliyatining intensivligini ta'minlash, resurslar salohiyatini oshirish, iqtisodiy samaradorlikka erishish mexanizmini takomillashtirishni talab etmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasi xo'jalik subyektlari faoliyati samaradorligiga erishishga yo'naltirilgan mehnat intensivligi va unumdorligini oshirish, resurslardan tejamkor foydalanish, xizmatlar sifatini va raqobatbardoshligini ta'minlash, raqamli xizmatlarni diversifikatsiyalash, iste'molchilarning ko'rsatilayotgan xizmatlarga bo'lgan talabini to'liq qondirish masalalari sohaning asosiy muammolari hisoblanadi. Shuningdek, milliy va xalqaro bozorlarda xizmatlar raqobatbardoshligini oshirish va eksportini ko'paytirish iqtisodiy o'sishga erishishning ustuvor vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiy taraqqiyotning sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichida xizmat ko'rsatish sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini ortib borishi aholining hayot sifatini oshirish, inson kapitalini rivojlantirish hamda mehnat taqsimotini kengayib borishini ta'minlamoqda. Servis tizimida ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish)ning muhim omili bo'lib, bilimlar va axborotlar alohida ahamiyatga ega bo'lmoqda. Respublika iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida servis xizmatlari soni va sifatiga qo'yilayotgan talablar oshib bormoqda. Xizmatlar bozorida raqobat muhitining chuqurlashib borishi zamonaviy xizmatlarga bo'lgan talabning oshishiga olib kelmoqda. Bu o'z navbatida iste'mol bozori tarkibida o'zgarishlarni vujudga keltirdi. Hozirgi vaqtda xizmatlar bozorida taqdim etiladigan xizmatlar shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarga, ya'ni iste'molchilarga taqdim etiladigan xizmatlar, tadbirkorlik subyektlariga taqdim etiladigan xizmatlar hamda bir vaqtda ham iste'molchilarga, ham tadbirkorlik subyektlariga taqdim etiladigan xizmatlarga tasniflanadi. XX asrning elliginchi yillaridan boshlab, rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'kidlash kerakki, xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi yangi ish o'rinlarini yaratishda muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun, mazkur soha qanchalik darajada dinamik rivojlanishi tendentsiyasiga ega bo'lsa, mamlakat yalpi ichki mahsulotining o'sish sur'atlari ham shunchalik yuqori bo'ladi. Xizmat ko'rsatish sohasining turli xil tarmoqlari iqtisodiy taraqqiyotning sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichining amal qilish xususiyatlarini o'zida aks ettirganligi sababli korxonalar

raqobatbardoshligini oshishi va xizmatlar bozorining samarali amal qilishi uchun hozirgi vaqtda mazkur sohani barqaror rivojlanish tendensiyalari tahliliga e'tibor qaratish alohida ahamiyatga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari tahliliga nazar solsak, yalpi hududiy mahsulot hajmi 2023-yilda 32916,1 mlrd. so'mni tashkil etgan holda, o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 103,5 %ni tashkil etgan. Ushbu ko'rsatkichning o'sish sur'ati 2019-yilda o'tgan yilga nisbatan 107,0 % bo'lgan. Mintaqada 2023-yilda o'tgan yilga nisbatan sanoat mahsuloti 101,1%, iste'mol tovarlari hajmi 102,8%, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi 104,1%, qurilish ishlari 106,5 %ni tashkil qilgan (1-jadval).

Chakana savdo tovar aylanmasi hajmi o'tgan yilga nisbatan 2019 yilda 112,2 %ga, 2023 yilda 107,0 %ga o'sgan. Respublikada xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanish tendensiyalari qolgan iqtisodiyot tarmoqlarining o'sish sur'atlariga nisbatan yuqori bo'lgan, jami xizmatlar hajmining o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 2019-yilda 104,3 %ga, 2023-yilda esa 110,8 %ga oshgan.

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasi yalpi hududiy mahsulotining iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha tarkibi¹¹

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.
YaHM	mlrd.so'm	19557,0	21661,9	25681,8	30117,6	32916,1
	o'tgan yilga nisbatan, %	107,0	102,0	107,6	104,0	103,5
Sanoat mahsuloti	mlrd.so'm	12736,1	13981,3	16630,4	17624,7	18803,1
	o'tgan yilga nisbatan, %	105,1	102,5	107,4	100,5	101,1
Iste'mol tovarlari	mlrd.so'm	2377,6	2804,2	2945,6	2393,3	2805,2
	o'tgan yilga nisbatan, %	102,2	113,6	105,3	106,9	102,8
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	mlrd.so'm	8769,3	10532,2	12340,9	14374,0	16548,3
	o'tgan yilga nisbatan, %	107,6	102,7	103,5	103,3	104,1
Asosiy kapitalga investitsiyalar	mlrd.so'm	8750,6	7089,8	8110,7	10254,0	11945,2
	o'tgan yilga nisbatan, %	100,3	69,9	105,1	114,9	107,4
Qurilish ishlari	mlrd.so'm	3315,4	3992,5	4480,6	5272,4	5976,0
	o'tgan yilga nisbatan, %	128,0	107,0	103,8	107,3	106,5
Chakana savdo tovar aylanmasi	mlrd.so'm	5705,8	6604,6	8498,6	9557,9	11271,8
	o'tgan yilga nisbatan, %	112,2	102,4	111,9	111,4	107,0
Xizmatlar, jami	mlrd.so'm	5671,8	6520,3	8458,4	10595,3	12876,6
	o'tgan yilga nisbatan, %	104,3	106,1	121,5	116,0	110,8
Tashqi savdo aylanmasi	mln. AQSH dollar	700,0	539,0	649,2	599,3	544,3
	o'tgan yilga nisbatan, %	94,3	77,0	120,4	92,3	90,8
Eksport	mln. AQSH dollar	431,1	362,7	416,2	352,8	338,8
	o'tgan yilga nisbatan, %	94,2	84,1	114,8	84,8	96,0
Import	mln. AQSH dollar	268,9	176,3	233,0	246,5	205,5
	o'tgan yilga nisbatan, %	94,6	65,6	132,1	105,8	83,4
Saldo	mln. AQSH dollar	162,2	186,4	183,2	106,3	133,3
	o'tgan yilga nisbatan, %	x	x	x	x	x

Hozirgi vaqtda Qoraqalpog'iston Respublikasi xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida mavjud mexanizm xizmatlar bozorida ular faoliyatini to'liq nazoratini amalga oshirish va subyektlar faoliyatini boshqarish tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish mexanizmlarining asosiy elementlari sifatida sohaning moddiy-texnika ba'zasi, kreditlash tizimi, sug'urtalash, marketing tadqiqotlari va huquqiy xizmatlar ko'rsatishni o'z ichiga qamrab oladi.

¹¹ Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Bizning fikrimizcha, respublikada xizmat ko'rsatish bozorining rivojlanish yo'nalishlari quyidagilardan iborat: shakllanish mexanizmlariga ko'ra (vositachilik, axborot-texnologik, moliyaviy, huquqiy, marketing tadqiqotlari); mulkiy munosabatlar shakliga ko'ra (xususiy, jamoaviy, davlat, aralash, xorijiy); taqdim qilinadigan xizmatlar miqyosiga ko'ra (xalqaro darajada, milliy, hududiy, hududlararo, mahalliy); xizmatlar shakllari, turlari va yo'nalishlariga ko'ra: ishbilarmonlik bo'yicha xizmatlari (moliyaviy, kredit xizmatlari, sug'urta tizimi), taqsimot xizmatlari (savdo faoliyati, umumiy ovqatlanish xizmatlari), ijtimoiy xizmatlar (ta'lim, huquqiy, sog'liqni saqlash, jismoniy madaniyat xizmatlari).

Ko'pchilik xorijiy iqtisodchi olimlar xizmat ko'rsatish sohasining tarkibiy tuzilishini uning tarmoq belgilari va rivojlanish nuqtai nazaridan tasniflashni taklif etishadilar. Xizmat ko'rsatish tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirishda keltirilgan xizmatlar tasniflari muhim ahamiyatga ega. Biroq, respublika iqtisodiy siyosatida xizmat ko'rsatish hajmini oshirish bo'yicha islohotlar negizida xizmat ko'rsatish sohalari va tarmoqlarini yanada rivojlantirishni zarurat etadi. Shuning uchun hozirgi innovatsion rivojlanish sharoitida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish, bir tomondan, aholi bandligini ta'minlash shart-sharoitlarini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, inson kapitali rivojlanishi va mehnat taqsimotini kengayib borish imkonini beradi. Xizmatlar sohasining rivojlanishi va iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi aholi bandligi darajasini oshirish va ishga joylashish hamda mehnat resurslaridan samarali foydalanishda moslashuvchanlikni shakllanishini zarurat etmoqda.

Servis va xizmatlar sohasi iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirish, mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishni rag'batlantirish hisobiga ijobiy natijalarga erishildi.¹² Xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yuritadigan subyektlar sonining yuqori ekanligi ushbu sohadagi korxonalar va tashkilotlarning rivojlanishi bevosita va bilvosita omillar ta'sirida bo'ladi. Bunda soha korxonalari faoliyatini rivojlanishi muayyan darajadagi resurslar ta'minoti va ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) normalarini shakllanishiga bog'liq bo'ladi. Mazkur normalar asosida korxonalarning investitsion faoliyatni amalga oshirish miqyosi va ahamiyatini aniqlaydi. Respublikamiz statistikasida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar turlari bo'yicha tasnifi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar turlari bo'yicha hajmi¹³ (mlrd. so'm)

Sohalar va tarmoqlar	Yillar					2019-2023 y.y.da o'zga-rish, (%)
	2019	2020	2021	2022	2023	
Jami xizmatlar Shu jumladan:	5671,8	6520,3	8458,4	10595,3	12876,6	2,3 marta
Aloqa va axborotlashtirish	352,4	383,1	448,7	555,7	688,2	195,2
Moliya xizmatlari	1003,6	1287,9	1692,1	2232,0	2961,6	2,9 marta
Transport xizmatlari	1486,3	1673,4	2303,7	2867,0	3170,3	2,1 marta
Shu jumladan: avto-transport xizmatlari	807,5	860,5	1159,4	1275,4	1559,0	193,1
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	161,6	168,9	185,5	277,6	365,6	2,3 marta
Savdo xizmatlari	1323,1	1547,3	1913,8	2177,7	2710,8	2,0 marta
Ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar	165,1	165,3	206,4	245,6	283,4	171,6
Ta'lim xizmatlari	302,2	369,1	568,1	694,2	801,6	2,6 marta
Sog'liqni saqlash xizmatlari	65,1	74,3	99,9	127,9	161,8	2,5 marta
Ijara xizmatlari	124,8	140,1	159,4	204,5	246,7	197,6
Kompyuter va maishiy tovarlarni ta'mirlash	174,5	189,1	239,9	301,5	371,3	2,1 marta
Shaxsiy xizmatlar	214,0	235,3	304,2	387,8	499,5	2,3 marta
Me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar	109,9	89,8	92,5	165,7	183,8	167,2
Boshqa turdagi xizmatlar	189,2	196,7	244,2	358,1	432	2,3 marta

Mintaqada xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy yunalishlaridan biri bo'lib, jami xizmatlar hajmi 2023-yilda 12876,6 mlrd. so'mni tashkil etib, bu ko'rsatkich 2019-yilga nisbatan 2,3 martaga o'sgan. Respublikada eng yuqori o'sish suratlari ega tarmoqlar sifatida moliya xizmatlari (2,9 marta), ta'lim xizmatlari (2,6 marta), sog'liqni saqlash xizmatlari (2,5 marta), yashash va ovqatlanish xizmatlari (2,3 marta), shaxsiy xizmatlar (2,3 marta), transport xizmatlari (2,1 marta) hissasiga to'g'ri kelgan (2-jadval).

Iqtisodiy adabiyotlarda barcha turdagi xizmatlar tovarlar tarkibida aks ettiriladi. Amalda bu, bizga, xizmatlarning funksional tabiati bo'yicha ba'zi tafovutlarni va noaniqliklarni bartaraf etish imkonini beradi. Chunki aksariyat xizmatlar (masalan, aloqa, transport, axborot xizmatlari va b.) ishlab chiqarishga (yuk transportiga) xizmat ko'rsatishda jamoaviy xususiyatga va individual yondashuvda shaxsiy yo'nalishdagi xizmatlarga (yo'lovchi tashish)

¹² <http://tsue.uz/wp-content/uploads/2019/10/44.pdf>

¹³ Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

ega bo'ladi. Xizmatlarning alohida guruhlar yoki xizmatlar turlarida ularning tasnifi funksional maqsadi (masalan, ishbilarmonlik xizmatlari maslahat, moliyaviy, investitsion, operatsion, texnik-ekspluatatsion, axborot, aholi bandligiga ko'maklashish kabilardan tashkil topadi), iste'mol maqsadidagi (moddiy va nomoddiy tovarlar, qurilish materiallari savdosi va h.k.), maqsadga yo'naltirilganligi (turizm rekreatsion, ekskursion, ilmiy, ishbilarmonlik, etnik maqsadlarda bo'lishi mumkin) va boshqa ko'plab xususiyatlariga ko'ra guruhlardan tashkil topishi mumkin¹⁴.

Xizmat ko'rsatish sohasi unda faoliyat yuritadigan korxonalar va tashkilotlar sonining ko'pligi hamda tarmoq xususiyatlari bilan belgilanadi. Mazkur sohada faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlarining iqtisodiy imkoniyatlari va holati ichki va tashqi omillar ta'siri darajasi orqali ifodalanadi. Shunday ekan, xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida o'zining rivojlanish yo'nalishi, mavjud resurslari salohiyati va miqdoriga qarab tasniflanuvchi korxonalar, tashkilotlar va firmalar faoliyati aniq belgilangan me'yorlar asosida tartibga solinadi. Shunday ekan, belgilangan me'yorlar asosida innovatsiyalarni joriy etish va investitsion faoliyatni amalga oshirish imkoniyatlari va ko'lami aniqlanadi.

3-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar hajmining o'sish sur'ati¹⁵ (o'tgan yilga nisbatan foizda)

Hududlar		Yillar				
		2019	2020	2021	2022	2023
	Qoraqalpog'iston Respublikasi	112,8	106,1	121,5	116,0	110,8
1	Nukus sh.	114,3	104,7	119,4	119,8	110,1
	<i>tumanlar:</i>					
2	Amudaryo	104,4	106,8	116,1	117,2	111,6
3	Beruniy	109,3	102,8	121,4	112,2	111,5
4	Bo'zatov	108,8	109,0	158,0	115,9	130,4
5	Qorao'zak	109,0	102,6	110,5	107,8	113,6
6	Kegeyli	104,9	108,9	117,7	112,7	113,2
7	Qo'ng'iro't	117,4	104,5	131,4	121,5	107,1
8	Qonliko'l	104,7	105,2	125,9	113,5	112,1
9	Mo'ynoq	188,0	100,6	118,5	105,5	111,5
10	Nukus t.	114,7	118,5	123,9	111,2	112,1
11	Taxiatosh	104,8	101,5	112,3	118,6	120,1
12	Taxtakopir	100,8	104,2	115,9	109,1	111,0
13	To'rtko'l	101,9	123,5	124,5	104,4	113,0
14	Xo'jayli	106,0	101,8	120,8	111,5	112,2
15	Chimboy	115,2	105,5	122,6	111,6	111,2
16	Shumanay	112,9	105,2	118,6	106,4	114,3
17	Ellikqal'a	106,8	108,3	122,1	108,8	111,5

Mintaqada hududlar bo'yicha xizmatlar sohasining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, mintaqada o'tgan yilga nisbatan 2019 yilda jami xizmatlar hajmi 112,8 %ga, 2023 yilda esa 110,8 %ga o'sgan. Hududlar kesimida xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanish tendensiyasiga nazar tashlasak, 2023 yilda yuqori o'sish sur'atlari Buzatov (130,4%), Taxiatosh (120,1%), nisbatan yuqoriroq o'sish sur'atlari Shumanay (114,3%), Qorao'zak (113,6%), Kegeyli (113,2%), To'rtko'l (113,0%) tumanlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Mintaqaning qolgan tumanlarida deyarli bir xil o'sish dinamikasi kuzatilgan.

Xizmat ko'rsatish sohasi faoliyatni amalga oshirayotgan korxona va tashkilotlar sonining ko'p miqdorda ekanligi bilan tavsiflanadi hamda ularning faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar bilan belgilanadi. Natijada sohada o'zining yo'nalishi, faoliyat hajmi, mavjud va potensial resurslari va uning salohiyatiga ko'ra, ajralib turuvchi korxonalar va tashkilotlar rivojlanishi aniq me'yorlarnig amal qilishi bilan cheklanadi va bu me'yorlar investitsiyalarni joriy etish ko'lamini belgilab beradi. Ta'kidlash kerakki, xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida investitsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar realizatsiya qilinayotgan investitsiyalar samaradorligini oshirishni nazarda tutadi. Shunga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasida alohida xo'jalik subyektlarining oldiga qo'ygan maqsadlariga o'z vaqtida erishish zarur. Chunki hozirgi kunda butun dunyoda ilmiy-texnik taraqqiyotning uzluksiz ravishda jadallashuvi xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlarining ham iqtisodiy samaradorligini oshirish, ham ularda investitsiyalarni joriy qilish vaqtini qisqartirish va jozibadorligini oshirish muammosini hal qilishni zarurat etadi.

Bizning fikrimizcha, Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir: xizmatlar ko'rsatish sohasi tarmoqlarida tadbirkorlik faolligini oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, xususan, ushbu yo'nalishda hududlarning rivojlanish xususiyatlari va shart-sharoitlariga asoslangan holda maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish; xizmat ko'rsatish sohasida, avvalo qurilish xizmatlarini ko'rsatish, moliya-bank, aholiga transport xizmatlari ko'rsatish, axborot-kommunikatsiya sohalari, aholiga ko'rsatiladigan tibbiy va kommunal-maishiy xizmatlar, ayniqsa, qishloq joylarda an'anaviy xizmat turlari,

¹⁴ Utemuratova G.X. Xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikligi rivojlanishining metodologik asoslarini takomillashtirish. // diss. iqtisodiyot fanlari doktori. – Nukus: 2022. 31-b.

¹⁵Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

agroturizmni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish. Shuningdek, transport, turizm va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmalarini rivojlantirish; xizmat ko'rsatish sohasida ko'rsatilayotgan xizmatlar turlarini diversifikatsiyalash asosida ularning hajmini oshirish va sifatini yaxshilash, xizmatlar turlarini kengaytirish; ko'p miqdorda kapital mablag'larni talab qilmaydigan kichik xizmat ko'rsatish korxonalari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha imtiyozli kreditlash tizimini takomillashtirish; qishloq joylarida xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirish, xususan, agroturizm, qishloq aholisiga ko'rsatiladigan komunal, maishiy, suvdan foydalanish, uy-joylarni ta'mirlash va qurish, veterinariya, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va ularni qadoqlash kabi xizmatlar turlarini kengaytirish; respublikada an'anaviy xizmat turlarini rivojlantirish, ayrim unitib ketilgan milliy hunurmandchilikka oid xizmat turlarini qayta tiklash; xizmatlarning zamonaviy turlarini, xususan, yuridik, konsalting, bank, moliya, sug'urta, lizing, raqamli xizmatlar ko'rsatish kabilarni jadal rivojlantirish; respublikaning xizmatlar eksportini oshirish uchun mazkur soha korxonalarining jahon bozoridagi xizmatlar miqdori va sifatini oshirishni ta'minlash va xizmatlar ko'rsatish sohasida faoliyat yuritadigan mutaxassis-kadrlarni tayyorlash, ularni kasbga yo'naltirish, qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish bo'yicha o'quv yurtlariga buyurtmalarni shakllantirish va qo'llab-quvvatlashdan iborat.

АДАБИЁТЛАР

1. Utemuratova G.X. Xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikligi rivojlanishining metodologik asoslarini takomillashtirish. // diss. iqtisodiyot fanlari doktori. – Nukus: 2022. 31-b.
2. Қорақалпоғистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисобланган.
3. <http://tsue.uz/wp-content/uploads/2019/10/44.pdf>

Резюме: бул мақалада Қарақалпақстан Республикаси хизмет көрсетиу тарауларының бағдарлары хэм хизмет көрсетиу тарауында хизмет көрсетип атырған хожалық субъектлериниң искерлигин рауажландыруу зөрүрли әхмийетке ийе екенлиги тийкарланған.

Таяныш сөзлер: бәсеки, базар, ибилерменлик, экспорт, импорт, инвестиция, финанс, банк, санлы хызметлер.

Резюме: Ушбу мақалада Қорақалпоғистон Республикаси хизмат кўрсатиш соҳалариниң йўналишлари ва хизмат кўрсатиш соҳасида хизмат кўрсатаётган хўжалик субъектлариниң фаолиятин ривожландириш зарур аҳамиятга эга эканлиги асосланган.

Калит сўзлар: рақобат, бозор, тadbirkorлик, экспорт, импорт, инвестиция, молия, банк, рақамли хизматлар.

Аннотация: Данная статья основана на развитие деятельности сферы обслуживания и субъектов предпринимательства Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: конкуренция, рынок, информация, экспорт, импорт, инвестиции, финансы, банковское дело, цифровые услуги.

Abstract: This article focuses on the directions of the service sectors of the Republic of Karakalpakstan and the need to develop the activities of business entities providing services in the service sector.

Keywords: competition, market, export, import, investment, finance, banking, digital services.

BBK 338.47

TRANSPORT SOHASIDA XIZMATLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ISTIQBOLLI YO'NALISHLARI

Utepbergenov A. O.

Qoraqalpog' Davlat Universiteti

Globalashuv jarayonida transport infratuzilmasining ahamiyati ortib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlarda integratsiyalashgan transport tizimini samarali tashkil etish barcha tarmoqlar, jumladan, real sektor va ijtimoiy sektorning rivojlanishiga tarkibiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois xalqaro yuk tashishni takomillashtirish, transport infratuzilmasini xalqaro standartlarga moslashtirish va boshqarish uchun zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash muhim ahamiyatga ega [1.3]. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi tashuvchilardan shiddatli raqobat sharoitida o'z faoliyatini optimallashtirishga e'tibor qaratishni talab qiladi. Zamonaviy transport-logistika infratuzilmasini, jumladan, transport-logistika markazlari (TLM) va majmualarni yaratish va faoliyat yuritish, tovarlarga O'zbekiston va tashqi bozorlarga erkin chiqishni ta'minlash O'zbekiston transport kompleksini rivojlantirishning zamonaviy bosqichining muhim masalasiga aylanmoqda.

Transport ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda hal qiluvchi moment uning kirish va chiqish ma'lumotlari uchun zarur bo'lgan xususiyatlarning aniq ifodasidir. Tovarlarni tashishni amalga oshirish uchun kirish ma'lumotlari asosiy vositalarning mavjudligi bo'lishi mumkin, ya'ni. lokomotivlar, vagonlar, yo'llar transport infratuzilmasining ish holatidagi qurilmalari. Vagonlar va konteynerlar yuk turiga va uning miqdoriga mos kelishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun mehnat talab etiladi - tegishli kasb va malakaga ega ishchilar. Transport ishlab chiqarish natijalarining ko'rsatkichlari transportning hajmli ko'rsatkichlari va transport mahsulotining sifat ko'rsatkichlarining bajarilishi, iste'molchilarning qoniqish darajasi yoki qondirilmagan talab darajasi va pirovardida, ishlab chiqarish natijasida olingan iqtisodiy samaraning hajmini o'z ichiga oladi. transport ishlab chiqarish jarayoni[2.7]. Transport mahsulotlari o'ziga xos xususiyatlarga ega: transport mahsulotlari moddiy shaklga ega emas, lekin ular moddiy, ya'ni. yuk yoki yo'lovchilarning

joylashuvdagi moddiy o'zgarishlar; transport mahsulotlarini zaxirada ishlab chiqarish, saqlash, saqlash mumkin emas, bu esa tashish jarayonini tashkil qilishda yuzaga keladigan vaziyatga tezda javob berishni talab qiladi; transport mahsulotlariga narx belgilashning o'ziga xos xususiyati shundaki, tashilayotgan yuk narxi transport mahsuloti tannarxiga kiritilmaydi;

Transport ishlab chiqarish jarayonining natijasi yuk yoki yo'lovchilarni tashishning tugallanganligidir va shuning uchun o'lchov birligi - tashilgan tovarlar yoki yo'lovchilar soni; transport ishi ma'lum bir ko'rsatkich - tonna-kilometr yoki yo'lovchi-kilometr bilan ifodalanadi. aholining tashishdan qoniqish darajasi ko'rsatkichi yoki boshqa ko'rsatkichlar bilan birgalikda ekspluatatsiya ishlarining sifat xususiyatlarini ifodalaydi. Kompaniyaning biznes faoliyatini sifatli tahlil qilish, keyinchalik optimal investitsiya siyosatini ishlab chiqish bilan korxona biznesini rivojlantirish uchun mumkin bo'lgan alternativalarini aniqlash jarayonidagi birinchi qadamlardan biri bu SWOT tahlilidir. SWOT tahlili jarayonida kompaniya rahbariyati ikkita operatsiyani bajarishi kerak: 1. Firma profilini ular nazorat qila oladigan bozor segmentida muvaffaqiyatga erishish uchun imkoniyatlar, real tahdidlar va asosiy talablar bilan solishtiring. 2. Korxonangizning kuchli va zaif tomonlarini raqobatdosh firmalar bilan solishtiring va raqobatchilarning qanday kuchli tomonlari bor va ular ulardan qanday afzalliklarni olishi mumkinligini aniqlang.

SWOT tahlili ushbu muammoni o'rganish uchun ekspert usuli, ya'ni stsenariy usuli yordamida amalga oshirildi. Stsenariy usuli, qaror qabul qilishda vaziyatli yondashuvni amalga oshirishning mumkin bo'lgan usullaridan biri sifatida, korxonaning ishbilarmonlik faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qarorlarning mazmuni bilan belgilanadigan maqsadlarni prognozlashga qat'iy yo'naltirilgan[3.6]. SWOT jadvalidagi xarakteristikalar A.A. tomonidan taklif qilingan xususiyatlar to'plamiga asoslanadi. Tompson va A.J. Striklend [5.109], ammo o'rganilayotgan ob'ektning o'ziga xos xususiyatlarini, tahlil predmetini va atrof-muhit sharoitlarini hisobga olgan holda yanada kengaytirilgan va to'ldirilgan. Bundan tashqari, SWOT jadvali qo'shimcha ravishda ekspert reytinglari bilan ta'minlangan. Ushbu tadqiqot mavzusi bilan bog'liq holda ishlab chiqilgan SWOT jadvali 1-jadvalda keltirilgan. Ekspert baholash ushbu tahlil usulini amalga oshirish tartibini ko'rsatish uchun ushbu ish muallifi tomonidan mutaxassislarni jalb qilmasdan amalga oshirildi.

1 jadval.

Zaif tomonlar	Kuchli tomonlar	Tahdidlar
1. Aniq strategik yo'q yo'nalishlari 2. Raqobat pozitsiyasining yomonlashishi 3. Boshqaruvning etishmasligi iste'dod va mahorat chuqurligi muammolar 4. Kamchilik ba'zi turdagi kalitlar ma'lumot va malaka	1. Kompaniyaning o'rnatilgan munosib imiji va mijozlar orasida yaxshi obro' 2. Ajoyib kompetensiya 3. Kompaniyaning funksional yo'nalishlari bo'yicha ixtirochi strateg 4. Muvofiq marketing siyosat 5. Yuqori malakali ishchilar	1. Yangi texnologiyalar bilan jihozlangan yangi raqobatchilarning paydo bo'lishi 2. Bozor o'sishining sekinlashishi 3. O'rinni bosuvchi sotuvlarning o'sishi mahsulot 4. Mijozlar o'rtasida savdolashish qobiliyatini oshirish 5. Raqobat bosimini oshirish

SWOT - bu jadval, tahlil ushbu muammoni o'rganishning ekspert usuli, ya'ni stsenariy usuli yordamida amalga oshirildi. Tashkilotning ishlab chiqarish funksional sohasini tahlil qilish metodologiyasi ishlab chiqarishning tashkiliy-texnik darajasini baholashning taniqli metodologiyasidan sezilarli darajada farq qiladi. Bu farq, birinchi navbatda, tahlilning strategik boshqaruv va bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilganligi bilan izohlanadi. Tashkilotning ichki tuzilmasini tashqi muhitdagi o'zgarishlarga o'z vaqtida moslashtirish va uning raqobat muhitida omon qolishi uchun ishlab chiqarishni boshqarishning doimiy tahlili juda muhimdir. Tashkilot madaniyati tashkilot muhitidagi odamlarning xulq-atvoridan iborat.

Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish natijasi SWOT tahlilini tayyorlash, ya'ni. ichki zaif va kuchli tomonlarni, shuningdek, tashqi muhitdan tahdid va imkoniyatlarni aniqlash va baholash. Ba'zi zaif tomonlar tashkilotga halokatli ta'sir ko'rsatishi mumkin, boshqalari esa kompaniyaga jiddiy ta'sir qilmaydi yoki osongina yo'q qilinishi mumkin. Tashkilotning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilishda kompaniya muvaffaqiyatining asosiy omillarini aniqlash kerak[4.372].

Yuk tashish hajmini oshirishning asosiy cheklovlari quyidagilardan iborat: rivojlanmagan transport-logistika tizimi; yo'l tarmog'ining sezilarli rivojlanish sur'ati jamiyatni avtomatlashtirish tezligidan past; rivojlanmagan transport infratuzilmasi (chegara o'tish joylari); temir yo'l kompaniyalarining cheklangan imkoniyatlari;

Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish natijasida olingan ma'lumotlarga asoslanib, korxonaning SWOT tahlili o'tkazildi, uning kuchli, zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari aniqlandi va ushbu tahlillarning har bir kombinatsiyasi uchun bir qator strategik chora-tadbirlar ishlab chiqildi. komponentlar. Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish asosida mumkin bo'lgan strategiyalarni tahlil qilib, kelgusi bir necha davrlarda pirotexnika vositalarining mavjud assortimenti bilan bozorga chuqurroq kirib borish eng maqbul strategiya bo'lishi aniqlandi. Strategiyani amalga oshirish usullari: yangi mijozlarni jalb qilish; iste'mol hajmining oshishi; bozorlarni egallash (raqobatchini sotib olish yoki u bilan qo'shma korxona yaratish).

2 jadval.

Tadbirlar	Kutilayotgan (ijobiy) natija
1	2
Mehnat va dam olish rejimlarini yaxshilash, kasbiy rivojlanish ishchilar, ilmiy tashkilotni qo'llash mehnat, sifat guruhlarini ishini tashkil etish, xodimlarning motivatsiyasi darajasini oshirish mehnat natijalari	Inson ta'sirini kamaytirish kurs natijalariga ta'sir qiluvchi omil ishlab chiqarish jarayonlari; mehnat unumdorligini oshirish

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash yangi mahsulotlar, o'z vaqtida diagnostika texnik vositalarning hozirgi holati; zamonaviy diagnostika tizimlaridan foydalanish; progressiv ilmiy ishlanmalar, nazorat etkazib beriladigan komponentlarning sifati va yetkazib beruvchilardan ehtiyoq qismlar, takomillashtirish texnik (loyihaviy) hujjatlar, joriy va uchun muddatlarga rioya qilish mashina va uskunalarni kapital ta'mirlash sifat parametrlariga muvofiq, uskunalarining oqilona ishlashi	Muvaffaqiyatsizliklar sonini kamaytirish texnologik nosozliklarga olib keladigan texnik vositalar
Progressivlarni ishlab chiqish va joriy etish texnologiyalar, texnologik darajasini oshirish uskunalar, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish ishlab chiqarish jarayonlari	Operatsion xarajatlarni kamaytirish tashkilotlar; ko'proq hajmni o'zlashtirish qobiliyati ishlaydi
Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning texnik-iqtisodiy xususiyatlarini yanada takomillashtirish, umumiy ishlab chiqarish hajmida yuqori sifatli mahsulot ulushini oshirish, nuqsonlarni kamaytirish	Raqobatbardoshlikni oshirish kompaniyalar; samarasiz yo'qotishlarni kamaytirish nikoh oqibatlarini bartaraf etish
Innovatsiyalarni, fan yutuqlarini qo'llash texnik taraqqiyot	Raqobatbardoshlikni oshirish kompaniyalar, yangi maqsadni ishlab chiqish segmentlar

Ishlab chiqarish quvvatlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish choratadbirlari temir yo'l transportidagi jarayonlar *

* materiallar muallif tomonidan tuzilgan Ishlab chiqarishni tashkil etish va korxona boshqaruvi: Darslik / Turovets O.G., Bukhalkov M.I., Rodinov V.B. va boshq.; Ed. O.G. Turovets. 2-nashr. – M.:INFRA-M, 2009. – 544 b.

Yuk tashishning asosiy ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish avtomobil yuk tashishlarini ekspluatatsiya qiluvchi tashkilotlarning asosiy vazifasi hisoblanadi. O'rnatilgan shartnoma munosabatlari doirasida yuk tashishning umumiy hajmi, bosib o'tgan kilometrlar soni, transport vositalarining ishlagan soatlari va boshqa ko'rsatkichlar korxonaning ma'lum bir davr uchun asosiy ishlab chiqarish faoliyati bo'yicha majburiy topshiriq yoki reja bo'lib xizmat qiladi.

Tashish sifatini oshirish transport ishlab chiqarish samaradorligini oshirish muammosining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Iqtisodiyotda, shu jumladan transport sohasida sifat muammosini o'rganishning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini ilmiy tadqiqotning yaxlit sohasini tashkil etadi. Ushbu yo'nalishning transport tarmog'ining rivojlanishi unda nazariy jihatdan umumiy sifatni ham, faqat transportga xos bo'lgan alohida sifatni aks ettirishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI

1. Temir yo'l transporti kengashi. MDH temir yo'l transporti kengashining rasmiy sayti, / <http://www.sovetgt.org>.
2. UTEPBERGENOV A. O. (2023). CREATION OF A MODEL OF DEVELOPMENT OF TALENTED YOUTH MANAGEMENT SYSTEM, New Uzbekistan Economy, Scientific and Practical Journal No. 7 (9) 2023, November 24, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'muriy islohotlar doirasida transport sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida" 2023-yil 14-iyundagi PF-94-son Farmoni
4. UTEPBERGENOV A. O. (2023). Prospects for the rapid development of regional entrepreneurship, innovative technologies and industrial infrastructure in the context of digitalization of the economy: problems and solutions. Collection of the Republican scientific-practical conference, October 10, 2023, 372-375b.
5. Omirbayevich, Utepbergenov Allambergen. "PERSPECTIVE DIRECTIONS OF INCREASING EFFICIENCY IN THE TRANSPORT SECTOR." *SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI* 7.1 (2024): 107-110. <https://bestpublication.org/index.php/sit/article/view/9178>

Rezyume: Temir yo'l transporti zamonaviy iqtisodiyotning asosidir. Va uning ma'nosi shundaki, u bozor munosabatlarning ob'ekti bo'lib, uning samarali ishlashi barcha xizmatlar va boshqa iqtisodiy, xo'jalik, korporativ va murakkab sub'ektlarning ishlashi va rivojlanishiga bog'liqdir.

Kalit so'zlari: temir yo'llar, temir yo'l transporti, transport kompaniyasi, transport jarayonlari, infratuzilma.

Перспективные направления повышения эффективности услуг на транспорте

Резюме: Железнодорожный транспорт является фундаментом современной экономики. В этом значении он выступает как объект рыночных отношений, от эффективной деятельности которого зависит функционирование и развитие всех обслуживаемых им отраслей экономики, предприятий, их объединений и комплексов.

Ключевые слова: железные дороги, железнодорожный транспорт, транспортная компания, перевозочные процессы, инфраструктура

Promising directions for increasing the efficiency of transport services

Summary: Railway transport is the foundation of modern economy. In this sense, it acts as an object of market relations, the efficient operation of which determines the functioning and development of all the economic sectors, enterprises, their associations and complexes served by it.

Key words: railways, railway, railway transport, transport company, transport processes, infrastructure

UDK: 3384

RAQOBAT FAOLIYATI MAZMUNI VA VOSITALARI

Karimova I. A.

Toshkent Gumanitar Fanlar institute

Korxona o'z marketing faoliyatini uni hisobga olgan holda rejalashtiradigan tashqi muhitning asosiy omillaridan biri raqobat hisoblanadi.

Raqobat – yuridik va jismoniy shaxslarning monopoliyaga qarshi qonunchilik amal qilishi va bozor munosabatlari sharoitlarida boshqa xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar oldida afzallik va ustunliklarga erishish uchunraqiblik qilishi va qarshi kurashishidir.

Raqobat bozordagi hodisa sifatida korxonalarning raqobat harakatlari (kurashi) ko‘rinishida mavjud. O‘zbekiston Respublikasida monopoliyaga qarshi qonunchilikning asosini 1997 yil 24 aprelda qabul qilingan «Tabiiy monopoliyalar to‘g‘risida»gi Qonun hamda «Raqobat to‘g‘risida»gi Qonun tashkil qiladi. O‘zbekiston Respublikasining “Raqobat to‘g‘risidagi” Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2011 yil 14 noyabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2011 yil 5 dekabrda ma’qullangan bo‘lib 2012 yil 6 yanvardan boshlab kuchga kirgan. Bu qonunda raqobat quyidagicha ta’riflangan.

Raqobat – xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning (raqobatchilarning) musobaqalashuvi bo‘lib, bunda ularning mustaqil harakatlari ulardan har birining tovar yoki moliya bozoridagi tovar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tartibda ta’sir ko‘rsatish imkoniyatini istisno etadi yoki cheklaydi. Ushbu qonun O‘zbekiston Respublikasida tabiiy monopoliyalarga nisbatan davlat siyosatining huquqiy asoslarini belgilaydi hamda iste’molchilar bilan tabiiy monopoliya sub’ektlarining manfaatlari mos kelishiga erishishga qaratilgandir.

Tabiiy monopoliya — tovar bozoridagi shunday holatki, unda texnologik xususiyatlarga ko‘ra ishlab chiqarish xarajatlari ortib ketishi munosabati bilan muayyan turdagi tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga) bo‘lgan talabni qondirishning raqobatga asoslangan sharoitni yaratib bo‘lmaydi yoki bunday sharoitni yaratish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Monopolistik faoliyat – xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning monopoliyaga qarshi qonunchilikka zid keladigan, raqobatga yo‘l qo‘ymaslik, uni cheklash yoki bartaraf qilishga qaratilgan harakatlari yoki harakatsizligidir. “Raqobat to‘g‘risida”gi qonunning mazmun - mohiyati shu bilan izohlanadiki, unda tovar va moliya bozorlaridagi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning raqobatga qarshi harakatlarini, insofsiz raqobatni cheklashga hamda davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining g‘ayriqonuniy harakatlariga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan raqobatga doirdavlat siyosatini amalga oshiruvchi vakolatli organ belgilangan.

Qonunda raqobatga qarshi harakatlarni taqiqlashning huquqiy normalari belgilangan bo‘lib, bunda xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning ustun mavqeini suiste’mol qilish, raqobatni cheklaydigan kelishib olingan harakatlari va bitimlarini tuzish, shuningdek, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining hujjatlari (harakatlari) hamda insofsiz raqobat taqiqlangan. Bundan tashqari, tanlov (tender) va birja savdolariga doir monopoliyaga qarshi talablar, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni tashkil etish, qo‘shib yuborish va birlashtirishga doir hamda aksiyalarni (ulushlarni) va boshqa mulkiy huquqlarni olishdagi monopoliyaga qarshi talablar kiritilib, ushbu xarakatlarni amalga oshirishda monopoliyaga qarshi davlat organining oldindan roziligini olish tartibi belgilangan.

Monopoliyaga qarshi organning vakolatlari, axborot olish hamda monopoliyaga qarshi organga axborot taqdim etish, shuningdek mazkur qonun talablari buzilganligi uchun jarimalar solish hamda yetkazilgan zararining o‘rnini qoplash, raqobat to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik haqida ishlar qo‘zg‘atish va ularni ko‘rib chiqish, monopoliyaga qarshi organning qaroriva ko‘rsatmasini ijro etish tartiblari qonunning muhim jihatlari hisoblanadi.

Raqobatni huquqiy jihatdan ko‘rib chiqish bilan birga, uning bir qanchaturlari bilan yaqindan tanishish mumkin.

Raqobat intensivlik darajasi bo‘yicha, ehtiyojlarni qondirish shakli bo‘yicha, xarajatlar yo‘nalishi bo‘yicha va ta’sir qilish usullari bo‘yicha klassifikatsiyalanadi.

- Intensivlik darajasi bo‘yicha:

1. Jalb etuvchi raqobat–raqobat sub’ekti mazkur segmentda oldingi segmentdagiga nisbatan ko‘proq foyda oladi;

2. Chegaralangan raqobat- mazkur raqobat tovar bozorida raqobatniushlab turadi;

3. Shafqatsiz raqobat- raqobat nisbatan intensiv ,raqobatchilar bir-birini bozordan siqib chiqarishga ,ulushini tortib olishga harakat qiladi.

- Ehtiyojlarni qondirish shakli bo‘yicha:

1. Funksional raqobat –bu raqobatning shunday turiki turli xil tovarlar o‘zaro bir-bir bilan raqobatlashadi. Bu tovar ayni o’sha ehtiyojni qondirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Masalan: mineral suv ishlab chiqarish o‘rtasida raqobat gazli suv ishlab chiqarish, kvas ishlab chiqarish, sok ishlab chiqarish va boshqalar. Bu turli xil maxsulotlar bitta va o’sha o’sha ehtiyojni qondiradi, ya’ni chanqoqni qondiradi.

2. Tur raqobat – mazmuniga ko‘ra funksional raqobatga yaqin turadi. Tur raqobat bitta maqsadga yo‘naltirilgan lekin bir-biri bilan uncha katta farqga ega bo‘lmagan o‘xshash tovarlar ishlab chiqarish ishlari o‘rtasidagi raqobatdir. Bu farqlar aniq bo‘lishi mumkin va iste’molchilarga tovar tanlovida hal qiluvchi rol o‘ynashi mumkin. Masalan: tur raqobat analogik avtomobillar ishlab chiqarish ishlarini keltirish mumkin. Bunda dvigatel quvvati bo‘yicha farqlanadi. Tur raqobat barcha firmalar faoliyatida amaliyotda ko‘p uchraydi.

3. Predmet raqobati – bu raqobatda bir xil tovar ishlab chiqarishlar o‘rtasidagi faqat sifati bilan farqlanuvchi raqobat turi hisoblanadi. Bu farq umuman bo‘lmashligi mumkin yoki minimal bo‘lishi mumkin. Raqobatning ushbu turi qoidaga ko‘ra raqobatning strategiyasini ishlab chiqarishga e’tiborini qaratadi. Predmet raqobati juda qattiq bo‘lishi mumkin. Chunki ishlab chiqarishlar raqobatchining bozordagi ulushiga kurashadi. Bular turlicha bo‘lishi mumkin. Narxdan tortib reklamagacha shuningdek shavqatsiz raqobatgacha bo‘lishi mumkin.

- Xarajatlar yoʻnalishi boʻyicha F. Kotler 4 ta turini koʻrsatib beradi¹⁶.

Mazmunan ehtiyojni qondirish shakliga oʻxshash boʻladi.

1. Savdo markalari raqobati
2. Tarmoq raqobati
3. Formal raqobat
4. Umumiy raqobat

Savdo markalari raqobati-oldingi klassifikatsiyadagi predmet raqobatchiga oʻxshash boʻlib hisoblanadi. Bu koʻproq bir xil ishlab chiqarish oʻxshash tovarlar va bir xil maqsadga yoʻnaltirilgan ishlab chiqarishlar oʻrtasida kuzatiladi. Tarmoq raqobati-tur raqobatiga oʻxshash boʻlib, bir xil tovarlar ishlab chiqaruvchilar oʻrtasidagi tur raqobatga toʻgʻri keladi.

Formal raqobat-turli xil tovar ishlab chiqarishlar oʻrtasidagi raqobat boʻlib bitta va oʻsha ehtiyojni qondirishga yoʻnaltirilgandir. Oʻz oʻrnida funksional raqobatga toʻgʻri keladi.

Umumiy raqobat-bu raqobatda tadbirkorlik faoliyati subʼektlari barchasi oʻrtasidagi raqobat kuzatiladi.

- Taʼsir qilish usullari boʻyicha:

1. Narxli raqobat
2. Narxsiz raqobat

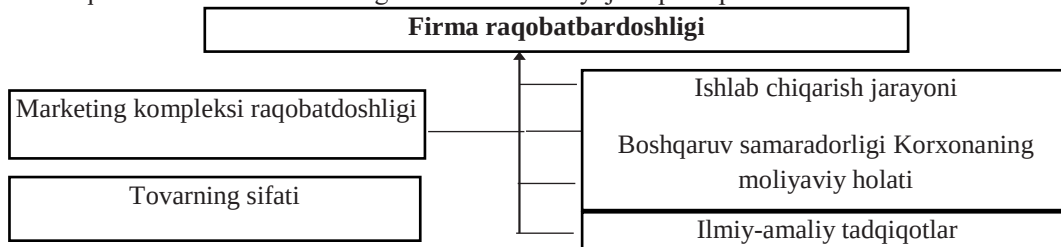
Narxli raqobat-xaridorlarni oʻziga narx usuli orqali jalb etishda foydalaniladi. Bu raqobatning turi amalga oshirilgan raqobatga mos keladi. Bugungi kunda narxli raqobat juda kam tarqalgan. Chunki iqtisodiyotning hozirgi rivojlangan bosqichda narxning pasayishi yuqori natijalar bermaydi va firmani bozorda shunaqa strategiya qoʻllab lider qilolmaydi.

Narxsiz raqobat-narxni pasaytirish yordamida emas balki boshqa omillar hisobiga kurash olib borishni talab etadi. Bundan tashqari raqobat yuzaga kelish darajasi boʻyicha makroiqtisodiy, mezo va nano iqtisodiy yoʻnalish boʻyicha farqlanadi.

Raqobat faoliyati – korxonaning oʻzi uchun bozorda raqobatchilarga nisbatan eng yaxshi holatni egallash va ushlab turishga qaratilgan hujumkor va himoyaviy harakatlar yigʻindisidir. Aynan firma uchun eng yaxshi, bozor uchun emas, chunki hamma firmalar ham yetakchilikka intilmaydi va yetakchi boʻla olmaydi. Lekin ular oʻzi uchun raqobatchilarga nisbatan foydaliroq va barqaror pozitsiya tanlashi mumkin. Bozorda barqaror faoliyat yuritish uchun korxona raqobatbardoshlikka ega boʻlishi lozim.

Firma raqobatbardoshligi - uning raqobat sharoitlarida tovarni sotish, raqobatchilar harakatlariga qarshilik koʻrsatish hamda raqobatchilar va raqobat muhitiga taʼsir koʻrsatish qobiliyatidir. Firma raqobatbardoshligi nafaqat uning marketing faoliyati bilan, balki 8.1-rasmda aks ettirilgan bir nechta omillar bilan asoslanadi. Xaridor nuqtai nazaridan tovarlar raqobatlashadi. Biroq buning ortida ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilarning raqobati turadi. Tovar raqobatbardoshligi bu – firma raqobatbardoshligining namoyon boʻlishidir.

Shu tariqa, bozorda korxonalar raqobatlashadi, marketing esa – bu faoliyat vositasi hisoblanadi. Tor maʼnoda raqobat predmeti raqobatchi firmalar isteʼmolchilarga sotishga harakat qiladigan tovar hisoblanadi. Keng maʼnoda esa firmalar uniqondirish uchun kurashadigan xaridorlar ehtiyoji raqobat predmeti sanaladi.

Firma raqobatbardoshligi¹⁷

Raqobatni tor doirada tushunishda korxona oʻxshash-tovarlar yoki oʻrinbosar tovarlar ishlab chiqaruvchi boshqa korxonalarni aniqlaydi. Raqobatni keng tushunish raqobatchilar doirasi kengroq boʻlishiga olib keladi. Bu korxona uni qondirish uchun ishlayotgan mazkur ehtiyojni qandaydir usulda qondira oladigan yoki uni boshqa ehtiyojga oʻtkaza oladigan yoki umuman isteʼmolchining hayot faoliyatidan chiqarib tashlay oladigan barcha bozor subʼektlaridir.

Raqobat obʼekti xaridor yoki isteʼmolchi hisoblanadi. Predmet va obʼektni ajratish shuni koʻrsatadiki, raqobat kurashida ikkita taʼsir sohasi mavjud: tovar (predmet) va isteʼmolchi (obʼekt).

Marketing kompleksi elementlari – mahsulot (tovar), narx, sotish tizimi va marketing kommunikatsiyalari raqobat vositalari hisoblanadi.

Tovar. Tovar xususiyatlari, tovar komplektatsiyasi, oʻrovi, marka belgilari, taklif etilayotgan assortiment, innovatsiyalar raqobat vositalari hisoblanadi. Tovar siyosati va tovarning har bir elementi bir vaqtning oʻzida ham

¹⁶ Котлер Ф. и др. Основы маркетинга. – М.: ООО “И.Д.Вильямс”, 2012. – 317 с.

¹⁷ Шаповалов В.А. Управление маркетингом и маркетинговых анализ: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2008-165 стр

raqobat vositasi, ham raqobat kurashi «maydoni» hisoblanadi.

Narx. Narxni oshirish yoki tushirish, narxlar differentsiatsiyasi, chegirmalar raqobat vositalari sanaladi. Bu raqobat kurashining moslashuvchan va tez amal qiladigan vositasi hisoblanadi, chunki talab, xarajatlar yoki raqobatga qarab narxlar tez o'zgarishi mumkin. Biroq narx harakatlari raqobatchilar tomonidan tezroq va osonroq nusxa olinadi. Bundan tashqari, davlat narxlarni tartibga solishi mumkin.

Sotish tizimi. Mahsulot sotish joylari va usullari, savdo xizmatlariko'rsatish, bitimlarni rasmiylashtirishi shartlari, to'lov shartlari, savdo xodimlarining san'ati, firma odob-axloqi raqobat vositalari hisoblanadi. Hozirgi paytda mamlakatimizda tovarlarni kreditga sotish kuchli raqobat vositasi sanaladi. Savdo xodimlari odob-axloqi esa hozircha ko'pchilik firmalarda zaif nuqta bo'lib turibdi.

Marketing kommunikatsiyalari. Reklama, jamoatchilik bilan aloqalar, rag'batlantirish choralari, shaxsiy sotuvlar raqobat vositalari hisoblanadi.

Bundan tashqari, tashqi muhit imkoniyatlaridan foydalanish: o'quvchilarni o'z markasidagi kompyuterda ishlashga o'rgatish, ushbu tovarni ishlab chiqarish va sotishni qiyinlashtiradigan me'yoriy hujjatlarni huquqiy jihatdan to'g'ri aylanib o'tish raqobat vositalari hisoblanadi. Ko'rib chiqilgan raqobat vositalari darajasi va sifati korxonaning barcha funksiyalari – ishlab chiqarish, ilmiy-texnik tadqiqotlar, menejment, moliyalashtirish tomonidan ta'minlanadi. Bularning barchasi marketing korxonaning integratsiyalovchi, ya'ni birlashtiruvchi funksiyasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi buyicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. Sh.M. Mirziyoev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
3. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. -104 b.
4. Пардаев М.К., Бабамазарова С.А., Кузиев З.Б., Очилова Х,Нтаълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. Т.: "Инновацион ривожланиш наприёт-матбаа уйи" наприёти, 2020. - 260 бет.
5. Тарануха Ю.В. «Конкуренция и конкурентная стратегия». Учебное пособие. Мб 2008. - 270 с.
6. Филоsofoва Т.Г, Быков В.А. Конкуренция инновации. Учеб. пособ. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. - 295 с.
7. Чепурин М.Н., Киселева Е.А. «Курс экономической теории». Учебник. -М: «АСА», 2009. - 758 с.
8. Xodiyev B.Y., Shodmonov SH.SH. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. - T.: «Barkamol Fayz media», 2017, 159-b.

Аннотация

Ushbu maqolada raqobat hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustun mavqeini suiste'mol qilish, raqobatni cheklaydigan kelishib olingan harakatlari va bitimlarini tuzish, shuningdek, tanlov (tender) va birja savdolariga doir monopoliyaga qarshi talablar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tashkil etish, qo'shib yuborish va birlashtirishga doir hamda aksiyalarni (ulushlarni) va boshqamulkiy huquqlarni olishdagi monopoliya kabilar haqida so'z boradi.

Калит so'zlar: *raqobat, tanlov (tender), birja, savdo, monopoliya, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, aksiya (ulush)*

Аннотации

В данной статье рассматриваются конкуренция и злоупотребление доминирующим положением субъектов хозяйствования, заключение согласованных действий и соглашений, ограничивающих конкуренцию, а также антимонопольные требования в отношении проведения торгов и фондовых бирж, организации хозяйствующих субъектов, слияний и поглощений, монополий. при приобретении акций (долей) и иных имущественных прав.

Ключевые слова: конкуренция, конкуренция (конкурс), фондовая биржа, торговля, монополия, хозяйствующие субъекты, акции (доли).

Abstract

In this article, competition and abuse of a dominant position of business entities, the conclusion of agreed actions and agreements that limit competition, as well as anti-monopoly requirements regarding tenders and stock exchanges, organization of business entities, mergers and acquisitions, and monopolies in acquiring shares (shares) and other property rights.

Keywords: competition, competition (tender), stock exchange, trade, monopoly, economic entities, stock (share).

ULIWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEP OQIWSHILARINIŃ KOMMUNIKATIVLIK
KOMPETENCIYALARIN QÁIPILESTIRIWDE OYIN METODLARINAN PAYDALANIW

Utemuratov B. K.

Qaraqalpastan Respublikası Pedagogları jańa metodikalarǵa úyretiw milliy orayı

Kommunikativlik kompetenciyaǵa iye bolıw sociallıq tárepten aktiv shaxs qalıplesiwi ushın zárúr bolıp tabıladı. Anıq hám grammatikalıq jaqtan durıs sóylew, jaqsı dawısqa iye bolıw, óz pikirlerin erkin túrde bayanlaw, emociyaların túrli intonaciya quralları menen ańlatıw, sóylew mádeniyatına ámel etiw hám qarım-qatnas kónlikpesin rawajlandırıw hár bir insan ushın zárúr bolıp esaplanadı. Sonıń ushın házirgi oqıwshılardıń bilim beriw basqıshındaǵı eń zárúr wazıypalardıń biri bul kommunikativlik qábiletin rawajlandırıw bolıp tabıladı. Kommunikativlik kompetenciyaǵa tábiy sóylew iskerligi, sonday-aq, arnawlı tayarlıq nátiyjesinde erisiledi. Kommunikativlik kompetenciya sóylew iskerliginiń barlıq túrlerin, awızsha, jazba sóylew mádeniyatınıń tiykarların, qarım-qatnastıń túrli tarawları hám jaǵdaylarında tilden paydalanıwdıń tiykarǵı kónlikpe hám ilimiy tájiriybelerin óz ishine aladı.

Sózlik qarım-qatnas procesinde sóz tıńlawshıǵa túsiniqli bolıwı ushın adamlar til qurallarınan – onıń sóz baylıǵı hám grammatikasınan paydalanadı. Biraq, belgili tilde qarım-qatnas ámelge asırıw tabıslı bolıwı ushın tek sózlik hám grammatikanı bilip jetkilikli emes. Til birlikleri hám sóz dizbeklerinen paydalanıw shártlerin biliwimiz kerek. Basqasha sóz benen aytqanda til iyesi ana tili grammatikasında úyreniwı tiyis. Tilden tek leksikalıq birlikler mánisi hám olardı gápte birlestiriw qaǵıydarına muwapıq emes, bálkim sóylewshi menen tıńlawshı arasındaǵı múnásibetler tábiyatı, qarım-qatnas maqseti hám basqa til bilimleri menen birge sóylewshiniń kommunikativlik qábiletin qurawshı basqada faktorlar menen baylanıslı paydalanıw kórsetpesin beredi. Házirgi zamanǵa say sociallıq belsendi shaxlardı tárbiyalaw boyınsha tálim wazıypaların ámelge asırıw menen baylanıslı boladı. Bul jerde mektep oqıwshılarında kommunikativlik kompetenciya ulıwma mádeniy kompetenciyanıń bir bólegine aylanadı, shaxstıń ulıwma gumanitar mádeniyatınıń asıwına, onıń hár túrli iskerlik túrlerine qosılıwı ushın zárúr bolǵan dóretiwsilik, ómirge degen kózqaras hám minez-qulıq sıpatları qalıplesiwine alıp keledi. Sabaqlarda toparlıq shınıǵıwlar, ilajlar, oynılar tiykarǵı orın tutadı. Áyne solar oqıwshılardıń jámiyetke beyimlesiw hám ózin sociallıq ortalıqtıń aǵzası sıpatında seziwge kómeklesedi. Bul shınıǵıwlar mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciyanıń jaqsılaydı. Mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciya birgelikte shuǵıllanıw tiykarında arnawlı shólkemlestirilgen toparlıq jumıs arqalı qalıpleseedi. Házirgi waqıtları sabaqlarda birgelikte oqıtıw metodlarına úlken itibar qaratılmaqta.

Hár bir sabaqtıń turmıs penen baylanıslı bolıwı – sabaqtıń áhmiyetliligin arttırıp otıradı hám aldına qoyılǵan wazıypanı sheshiwge múmkinshilik beredi. Sabaq eki táreptiń (muǵallım hám oqıwshınıń) háreketiniń nátiyjesine baylanıslı. Hár bir oqıwshıǵa óziniń óz betinshe bilim alıw jolın tańlawı ushın múmkinshilik hám qollap-quwatlawdı qalıplestiriw kerek. Oqıwshınıń rawajlanıw dárejesine sáykes materiallar beriliwi kerek ².

Oyin-insan ózliginiń payda bolıwı, onıń birlesiw usılı. Oyun úlkenler ómirinde tiykarǵı orın tutar eken, ol balalar ushın da ayrıqsha áhmiyetke iye. Onı «balalıqtıń belgisi» dep qabıl qılǵan. ol mektep jasındaǵı balalar ómiriniń tiykarǵı mazmunın payda etedi, ol miynet hám tálim menen óz ara baylanısta bolǵan hadal iskerlik sıpatında payda boladı. Bala shuǵıllanatuǵın kópshilik jumıs arqalı oyun formasında boladı.

Oyin shınıǵıwların ótkeriwdegi soraw úlgileri tómendegishe bolıwı múmkin:

1. Saǵan oyun shártlerin orınlaw qıyın bolmadı ma?
2. Oyun dawamında sen nelerdi oyladıń?
3. Pikir alısw dawamında qanaatlandıń ba?
4. Nátiyjege erisiwde saǵan ne járdem berdi hám ne kesent berdi?

Shınıǵıw aqırında oqıwshılar oqıtıwshınıń sabaq alıp barıwına baha beredi³.

“Qolqap” metodi.

Izertlew maqseti: balalardıń óz qatarları menen qarım-qatnası hám kommunikativlik kónlikpelerin izertlew.

Material: qaǵazdan qıyıp alınǵan kishi qolqaplar (qatnasıwshılar sanı boyınsha), úsh hár túrli reńdegi qálem.

Bahalaw metodi: juplıq bolıp islep atırǵan balalardıń óz ara háreketlerin baqlaw hám nátiyjelerin analizlew.

Jumis barısı: oyun túrinde ótkeriledi. Ótkeriw ushın qaǵazdan kishi qolqaplar qıyılıp, olarǵa hár túrli boyalmaǵan naǵıslar salınadı. Kishi qolqaplar juplıqtaǵı qatnasıwshılar sanına sáykes keliwi kerek. Jup bolıp otırǵan balalardıń hár birine bir qolqapdan berilip, olardı birdey túrde, yaǵnıy, ekewi qosılıp bir jup quraytuǵınday etip naǵıslaw tapsırıladı. Balalar ózleri naǵıs oylap tabıwı múmkin, biraq aldı menen qanday naǵıs salatuǵının óz ara kelisip alıwı kerek. Oqıwshılardıń hár bir jubına (súlder túrindegi) qaǵazdan qıyılǵan qolqap (onı hám shep qol ushın) hám hámmege birdey reńli qálemler toplamı beriledi.

Bahalaw kriteriyaları:

- birgeliktegi iskerlik nátiyjeliligi kishi qolqaplarındaǵı naǵıslardıń usaslıq dárejesi boyınsha bahalanadı;
- balalardıń bir-biri menen kelisiw, ulıwma sheshimge keliw, bir-birin isendiriw, dálillew hám t.b. uqıpları;

- bir-biriniñ iskerlikti ámelge asırıw barısın qadaǵalaw, balalar bir-biriniñ dáslepki oylaǵan pikirin ózǵertip atırǵanın sezip atırma, buǵan qanday qatnasta boladı;
- súwret salıw barısında bir-birine járdem beriw;
- birgelikte islesiwge emociionallıq múnásibet: unamlı (quwanıp hám qızıǵıp islemekte), ortasha (bir-biri menen tek zárúr bolǵanda óz ara baylanısadı) yamasa unamsız (bir-birine dıqqat awdarmaydı, urısadı hám t.b.).

Bahalaw dárejeleri:

1. Pás dáreje: naǵıslarda ayırmashılıqlar anıq kórinedi yamasa ulıwma usaslıq joq. Balalar bir-biri menen kelisiwge háreket etpeydi, hár kim ózinikin durıs dep esaplaydı.

2. Orta dáreje: azmaz usaslıq bar–ayırım belgiler (ayırım bóleklerdiñ reñ yamasa forması) sáykes keledi, biraq sezilerli pariqlar da bar.

3. Joqarı dáreje: kishi qolqaplar birdey yamasa oǵada usas naǵıslar menen bezelgen. Balalar itimallı naǵıs variantı haqqında aktiv pikir alısadı, qolqapları boyaw usılı boyınsha bir pikirge keledi, háreket usılların salıstıradı, birgelikte háreketke dúze otırıp, olardı muwapıqlastıradı, qabıl etilgen pikirdiñ ámelge asırılıwın baqlaydı.

«Gilem» metodi. Maqseti: berilgen oqıw tapsırması oqıwshılardıñ toparlıq óz ara háreketlik kónlikpeleriniñ qalıpleskenlik dárejesin úyreniw;

Jası: baslawısh klass oqıwshıları.

Forması (bahalaw jaǵdayı): oqıwshılardıñ klasta topar bolıp islewi.

Bahalaw metodi: óz ara háreketi baqlaw hám nátiyjeni analizlew.

Tapsırmanı súwretlew:

Kórkem miynet sabaǵında hámme birgelikte ótedi. Sabaq waqtında ótkeriw, balalardıñ sabaqta «oqıwshı» degen sociallıq roldı durıs qabıllawı hám belgili bir tapsırma orınlanıwı ushın juwapkershilikti seziwi menen baylanıslı.

Muǵallım balalardı tórt erkin komandaǵa bóledi, olar hár qaysısı óz aldına bir stolda jumıs isleydi. Hár bir stol ústine reñli qaǵazdan islengen hár qıylı figuralardan dúzilgen birdey toplam qoyıladı. Bul barlıq toparlar ushın teńdey jumıs sharayatın jaratıw múmkinshiligin beredi.

Bunnan keyin hár bir komandaǵa ortalıqta bir «gilem» jasaw tapsırması beriledi. Bul ushın oqıtıwshı tayar «gilemler» úlǵısın kórsetedi. Balalar menen birgelikte usı úlǵilerdi kórip shıqqan halda qálegen bir «gilemniñ» ulıwma belgileri belgilenedi, bul belgiler sonıñ menen birge, oqıwshılardıñ tapsırmanı orınlawı ushın qaǵıyda hám tómendegilerdi baqlaw quralları bolıp tabıladı:

a) ortada bir súwret bolıwı;

b) múyeshlerdiñ birdey bezeliwi;

v) detallardıñ oraydan múyeshlerge qaray simmetriyalı jaylasıwı. (simmetriyalıq túsinigi menen balalar aldınǵı sabaqlarda tolıq tanısadı).

Kórsetpe: Usınday sulıw «gilemler» islew ushın tatıwlıq penen, birigip jumıs islew kerek.

Bahalanıwshı universal tárbiyalıq háreketler: kommunikativlik hám turaqlılıq:

- birge islesiwde túrli pikirlerdi esapqa alıw hám hár qıylı kózqarasları muwapıqlastırıwǵa umtılwı;

- óz pikiri hám kózqarasın ulıwmalastırıw;

- birgelikte alıp barılatuǵın iskerlikti kelisip bir sheshimge keliw, sonday-aq, qızıǵıwshılıqları bir-birine sáykes kelmey qalǵan jaǵdayda da;

- jeke háreketlerdi qoyılǵan tapsırma hám onı ámelge asırıw sharayatlarına muwapıw rejlestiriw;

- hár bir basqıshlı baqlap barıw hám ulıwma baqlawdı ámelge asırıw.

Tapsırma orınlanıwınıñ dáreje kórsetkishleri:

1. Pás dáreje – naǵıslarda onsha usaslıq joq yamasa ulıwma birgelikte juwmaqlawshı sheshimge kelingenge usamaydı, balalar bir-bir menen kelisiwge háreket etpegen yamasa hár kim óz pikirinde turıp, birdey sheshimge kele almaǵan.

2. Orta dáreje–joba jarım-jartı orınlanǵan: ayırım belgiler (ayırım bóleklerdiñ reñ hám formaları) sáykes keledi, biraq bilinetuǵın ayırmashılıqlar da bar.

3. Joqarı dáreje – naǵıs belgilengen qaǵıydalar boyınsha salınǵan, balalar naǵıs variantları boyınsha aktiv túrde pikir alısadı, naǵıstı orınlaw usılı boyınsha bir pikirge keledi, háreket usılların salıstıradı, birgeliktegi háreketke dúze otırıp, olardı muwapıqlastıradı, qabıl etilgen pikirdiñ ámelge asırılıwın baqlaydı. Birgelikte islesiwde tabısqa erisiw balalardıñ qay dárejede sheberlik penen birge jámlesiwı, wazıypaların bólisiwi hám óz ara kelisimge keliwine baylanıslı boladı. Tapsırmanı orınlaw ushın hámmege birdey waqt beriledi.

Jumıs pitkennen keyin «gilemler» kórgizbesi boladı, kórgizbe barısında balalar óz iskerliklerin analizleydi. Toparlıq talqılau ámelge asırıladı, maqset birgelikte háreket etiw mazmunın hám refleksiyanı analizlew. Komandalar qanday tabısqa eriskeni hám nelerdi orınlay almaǵanı, sonıñ menen birge ózleri islegen jumıstıñ qoyılǵan tapsırmaǵa sáykeslik dárejesi haqqında pikir alısadı

«Associaciýalar» oyını. Maqseti: tanısıw, bir-biri haqqında kóbirek informaciyaǵa iye bolıw, úrdis bolıp ketken stereotiplerdi qayta kórip shıǵıwǵa kómek beredi.

Ótiw waqtı: 10 min.

Baslawshı saylanadı, ol esiktiñ sırtında turadı. Qatnasıwshılardan biri óziniñ qaysı haywanǵa, qusqa, terekke, gúlge hám basqa da bir zatqa usaslıǵı boyınsha associaciýalar oylap tabadı.

Qatnasıwshı-baslawshı ishke kiredi. Shınıǵıwdı alıp bariwshı associaciyalardı oqıydı. Wazıypa 3 ret háreket etiw arqalı usı usashqlar boyınsha tiyisli adamdı tabıwdan ibarat. Hár qatnasıwshı baslawshı hám tabıwshı rolinde bolıp kóriwi kerek.

Aqırında: 3-4 minut dawamında qaysı másele qıyın bolǵanı, bir-birimiz haqqında qanday jańalıqlar bilgenimiz tuwralı pikirlesemiz.

«Tórt múyesh – tórt saylaw».

Maqseti: Qatnasıwshılardıń birleskenlik dárejesin kóteri.

Oyin ótiw waqtı: 15 minut. Oyin basqıshları:

Oyin haqqında maǵlıwmat beriw. Qatnasıwshılar jaydıń ishinde emin- erkin juriwi ushın stol hám orınıqlardı shetke ısırap qoyıladı. Oyin waqtında hár raund ushın sizge tórt aq qaǵaz (A3 formatında) hám skotch kerek boladı. Xananıń tórt múyeshine qaǵazlardı jabıstırıń hám olarǵa reńlerdiń atamaların jazıń (qızıl, kók, jası, sarı). Qaǵazlar kórinetuǵın jerlerge jabıstırıladı.

Topar qatnasıwshıları klass ortasında turadı.

Qatnasıwshılardıǵa oyın barısında olar bir-biri haqqında kóbirek bilip alıw múmkinligin járiyalań. Dáslep hámme klass ishinde júredi keyin ózine sáykes keledi dep boljaǵan qaǵazdıń aldına barıp turadı.

Bir múyeshke jıynalǵan qatnasıwshılardıń bári bir-birine nege sol reńdi tańlaǵanı haqqında aytıp beredi. Hár bir qatnasıwshı ózi tańlaǵan múyeshke jıynalǵanlardıń bárin yadlap qalıwı kerek (3 minut ishinde).

Ekinshi raundda taza qaǵazǵa tórt máwsimdi jazıwǵa boladı.

Úshinshi raundda siz tórt muzıkalıq ásbap atamaların jazsańız boladı. Mısalı: duwtar, skripka, rubap, baraban.

Tórtinshi raundda qaǵazǵa geometriyalıq figuralardı sızıń (hár bir qaǵazǵa bir figuradan), mäselen, úsh múyesh, kvadrat, domalaq hám naduris formadaǵı figura.

Hár raunddan soń oyınshılar xana ortasına jıynaladı. Oyin tártibine anıq ámel qılınıwı tiyis: qatnasıwshılar ózlerine kóbirek unaǵan jazıwı bar qaǵazdıń qasına barıp turıwı kerek. Sonday-aq, óziniń qasında turǵanlardı da este saqlap qalıwı kerek.

Oyin haqqında pikir alısıw:

Qaysı qatnasıwshılar kóbinese bir toparǵa túsip qaldı?

Qaysı qatnasıwshılar bir toparǵa birge az túsken yamasa ulıwma túspegen?

Bir-birińiz haqqında qanday qızıq maǵlıwmatlardı bilip aldınız?

«Molekulalar» oyını. Maqseti: shiyelenisti páseytiw, doslıq jaǵdayın jaratıw.

Oyin ótiw waqtı: 5 min.

Topar aǵzaları - «atomlar» nama astında klass ishinde emin-erkin júredi. Baslawshınıń signalı boyınsha (shappat urıw) «atomlar» aldın 2 adamnan, soń 3 adamnan molekulaǵa birigedi, shınıǵıw aqırına kelip, bárshe topar qatnasıwshıları birigedi.

«Biziń atımızdıń sıyırını» oyını.

Maqseti: Shınıǵıw qatnasıwshılarınıń bir-biri menen tanısıwı, ózin hám basqa shınıǵıw qatnasıwshılardıń tanıstıra biliw uqıwı. Ótiw waqtı – 20-30 minut.

1 basqısh: Qatnasıwshılar juplıqlarǵa bólinedi. Juplıqtaǵı qatnasıwshılar atların aytıp ózlerin tanıstıradı hám tómendegi máseleler boyınsha pikir alısadı:

Meniń atımdı kim qoyǵan?

Meniń tanısımın (tuwısqanlarımın) qaysısınıń atı usınday?

Belgili adamlar arasında meniń atlaslarım bar ma?

Atı meniń atımday bolǵan men bilgen ádebiyat yamasa kino qaharmanları bar ma?

Meniń atım meniń ómirdegi minez-qulqıma qanday tásir ótkizedi?

Meniń atım ózime unayma?

Meniń atım neni ańlatadı? 2 basqısh: Toparlıq wazıypa: hár bir topar aǵzası gúrriń oylap tawıp, onı juplıqtaǵı qatnasıwshıǵa aytıp beriwı kerek. Gúrriń qaharmanınıń atı aytıp beriwshiniń atı menen birdey bolıwı tiyis. Juplıqtaǵı qatnasıwshısı bul gúrrińdi úndemey otırıp, diqqat penen tıńlap hám sonıń menen birge gúrrińdi aytıp beriwshi qanday adam ekenin túsiniwge háreket etiw kerek.

3 basqısh: Oynınıń aqırında hámme oyın qatnasıwshıları birge jıynaladı. Qatnasıwshılardıń hár biri óziniń jubaylasın tanıstıradı hám onıń shaxsın sıpatlap beriwge tırsadı. Tanıstırıw maqseti: juplıqtaǵı qatnasıwshısınıń shaxsın hár túrli, geyde kútilmegen táreplerden kórsetiwden ibarat boladı.

«Birgelikte sanaw» oyını. Maqseti: Qatnasıwshılardı háreketlendiriw, óz ara sezgirliklerin kúsheytiw. Shınıǵıw ótiw waqtı: 10 min.

Qatnasıwshılar kózlerin jumadı. Topar wazıypası – 1 den 20 ǵa shekem sanaw. Oyin shártleri –keyingi hár bir sandı qasında otırǵan aǵza ayta almaydı, bir qatnasıwshı qatara eki san ayta almaydı, eki yamasa onnan kóp qatnasıwshı birdey san ayta almaydı. Hár bir jol qoyılǵan qáteden keyin baslawshı sanawdı qaytadan baslaydı.

«Kópir salıw». Maqseti: Toparlıq óz ara hárekette óz rollerin atqarıw.

Shınıǵıw ótiw waqtı: 15 min.

Kerekli materiallar: Kóp qaǵaz (A4 formatta), ishinde suwı bar stakan. Klass eki kishi toparǵa bólinedi.

Тapsırма: Bir top qağazdan eni 50 sm bolğan daryadan ótip turğan kópır soğıw. Kópır suwı bar stakandı kóterip tura alıw kerek. Oyin aqırında nátiyjelerdi tekseremiz. Pikir alısıw. Siz qanday rollerdi kóre aldınıız? Jetekshi, orınlawshı, ideya oylap tabıwshı hám.t.b.

Sabaqqa juwmaq shıǵarıw. Qaysı oyın qızıq hám paydalı boldı?

«**Buzılğan telefon» oyını.** Maqseti: Emociyalardı túsiniw hám jetkerip beriwdi úyreniw.

Oqıwshılar birewden sapqa diziledi. Baslawshı saptıń aqırında turadı. Yáǵnıy, bárshe qatnasıwshılar oǵan arqası menen turadı. Baslawshı aldındaǵı qatnasıwshınıń iyninen qaǵıp oǵan berman qarawdı usınıs etedi. Keyin ol kórsetpesi menen qanday bir emociya (quwanış, qayǵı, shadlıq, qızıǵıw, tań qalıw hám t.b.) kórsetedi. Birinshi qatnasıwshı ekinshisine qarap, onıń iyninen qaǵıp qayırılıwın soraydı hám ózine kórsetilgen emociyanı kórsetedi, ekinshi qatnasıwshı onı úshinshisine kórsetedi, úshinshi-tórtinshige, solayınsha dawam ete beredi. Aqırǵı qatnasıwshı ózine jetkerilgen emociyanı aytadı. Shártler: qatnasıwshılar aldınǵı qatnasıwshı arqasınan qaqpáǵansha artına qayırılmaıwı kerek, hámмесin tek qol háreketleri menen tım-tırıs islew kerek. Oqıwshılar bir-birin hám ózin bahalay otırıp, jumıstı úlgi menen salıstırıwdı, oqıw jumısın bahalaw kriteriyaların islep shıǵıwdı, ózi alǵan bahanı basqa birewdiń bahası menen salıstırıwdı, qátelerdi sıpatlay alıw hám olardıń sebeplerin boljawdı, kem háreketlilik usılın qalay izlew boyınsha boljawdı úyrenedi.

Házirgi shárt-sharayatlarda dialog tálimniń kommunikativlik mazmunınıń tiykarǵı principı bolğan halda, jańa máni hám sıpatqa iye boladı. Hár túrli kommunikativlik baylanıslarǵa bay mádeniyatqa iye jámiyet, tek ǵana birge islesiwshilik, óz ara túsiniwshı qatnasıqların jolǵa qoyıw emes, bálkim qarama-qarsılıqlar payda bolıwın da názerde tutadı. Sonıń ushın mektep pitkeriwshileriniń social-mádeniy tarawdıń túrli sferalarında ónimli, nátiyjeli dialog ornatiw, dúnyanı monologiyalıq poziciyadan emes, al dialoglı, plyuralistik kózqarastan tanıwı kóbirek áhmiyetli iye.

Solay etip, oyın metodlarınan paydalanıw arqalı oqıwshılar nátiyjege optimal dárejede erisiwi ushın óz ara háreketi qalay shólkemlestiriw kerekligin túsiniw aladı, toparda jumıs islew waqtında tartısıwdı, urısıwdı toqtatadı. Toparlıq jumısta refleksiya waqtında qáteler yamasa sátsizliklerdi bir-birine «awdarıwdı» toqtattıp, ulıwma topar nátiyjelerine kóbirek juwapkershilik penen qaraytuǵın boladı. Tálim-tárbiya procesinde eń zárúr wazıypalardan biri kommunikativlik kompetenciyanı qalıplestiriw bolıp tabıladı. Bul bolsa shaxs qábiletin sanalı hám aktiv túrde jańa sociallıq tájriybege iye bolıw arqalı óz-ózin rawajlandırıw, óz-ózin jetilistiriwge baǵdarlaydı.

АДЕБИЯТЛАР

1. Berdimuratov E., Pirniyov Q. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası –Nókis.: Qaraqalpaqstan, 1998, 311 bet.
2. Сафарова Р., Мусаев У., Мусаев П., Юсупова Ф., Нуржанова Р. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари Тошкент.: Фан, 2005, 255 бет.
3. Ishmukhammadov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar Toshkent.: Nihol, 2013, 71 bet.

Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining kommunikativlik kompetencyalarini shakllantirishda o'yin metodlaridan foydalanish

Rezyume: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining kommunikativlik kompetencyalarini shakllantirishda o'yin metodlaridan samarali foydalanish yo'llari, vazifalari, olib borilishi kerak bo'lgan ishlar aytib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: o'quvchi, o'qituvchi, kompetensiya, kommunikatsiya, kommunikativlik, metod, ko'nikma, o'yin, refleksiya.

The use of gaming methods in the formation of communicative competencies of students of a general education school

Summary: The article describes the methods, tasks and objectives of the effective use of game methods in the formation of communicative competencies of students in a general education school.

Key words: student, teacher, competence, communication, communication, method, skill, game, reflection.

Использование игровых методов в формировании коммуникативных компетенций учащихся общеобразовательной школы

Резюме: В статье описаны способы, задачи и задачи эффективного использования игровых методов в формировании коммуникативных компетенций учащихся общеобразовательной школы.

Ключевые слова: ученик, преподаватель, компетентность, общение, коммуникативность, метод, умение, игра, рефлексия.

ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМДА РЕФЛЕКСИВ ЁНДАШУВНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Тлеумуратова Н. М.

Қорақалаогистон Республикаси педагогик маҳорат маркази

Кириш. Педагогик жараёнларда рефлексив таълимий мухитни вужудга келтириш ўқувчиларнинг шахсий тушунчаларини ривожлантириш, ўрганилаётган мавзуга, унинг аҳамияти, мазмун-моҳиятига қизиқиш шакллантириш асосида уларнинг фаоллигини таъминлашга хизмат қилади.

Рефлексия ва таҳлил муаммосини ўрганишда фалсафа ва психологиянинг ривожланиши педагогикада ўз аксини топади. Педагогикада рефлексия ва таҳлилни ўрганиш муаммосини ишлаб чиқишда тўрт босқич белгиланиб олинган [1;10]. *Биринчи* босқич (1917 йилгача) рефлексия тоифасини фалсафа ва психологиядан педагогикага ўтказиш тенденциясининг ривожланиши билан тавсифланади. Ўша давр педагогикасида таълим нафақат билим берадиган, балки шахснинг воқеликка муносабатини шакллантирадиган жараён сифатида қаралган. Ушбу босқичда «рефлексия» ва «таҳлил» тоифалари амалда ўрганилмаган, аммо шуни таъкидлаш керак, педагогик қарашларда (Н.А.Добролюбов, П.Ф.Каптерев, Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский) билиш жараёнида ўқувчи ўз билиш усулларини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши, ўзи ва ўз руҳи ҳақида билимларни олиб бориши керак деган ғоя кузатилди.

Иккинчи босқичда (XX асрнинг 30-40-йиллари) таълим жараёнига «рефлекс» ва «тахлил» тушунчалари киритилади. Бу давр педагоглари ва психологлари (Б.Г.Ананьев, П.П.Блонский, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн) «рефлексия» атамасини қўллашни бошладилар. Рефлексия ўз фикрлаш жараёнларини англаш жараёни, фикр шаклини англаш, таҳлил қилиш фикрлаш жараёнининг таркибий қисми сифатида қаралди.

Учинчи босқич (XX асрнинг 40-60 йиллари) рефлексия ва таҳлил қилиш назарий тафаккурнинг хоссалари сифатида қаралиб, ақлий ҳаракатнинг таркибий қисмлари эканлиги билан тавсифланади. Педагоглар А.З.Зак, В.В.Давыдов, Д.Б.Элконинлар рефлексия ўқувчи томонидан ўқув вазифасини бажариш шартларини таҳлил қилиш натижалари ва усулларини алоҳида эътиборга олиш деб тушунадилар.

Тўртинчи босқич (XX асрнинг 90-йилларидан ҳозирги кунгача) бошқарув фаолиятида, педагоглар фаолиятида, ўқувчилар фаолиятида рефлексия ва таҳлил қилиш бўйича фаол изланишлар билан тавсифланади.

Шу даврда В.В.Давыдов, В.В.Репкин, Д.Б.Элконинлар томонидан ишлаб чиқилган ўқув фаолияти назарияси ва амалиёти асосида тадқиқот ишлари олиб борилди, унда кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг рефлексия ва таҳлили ўрганилди.[2;344-345]. Олимлар (В.В.Давыдов, А.А.Зубченко, В.А.Львовский, В.Х.Магкаев, А.М.Медведев, В.В.Рубцов ва бошқалар)нинг асарларида ўқувчининг рефлексияси умумлашган ҳаракат усули моменти ҳисобланади. Рефлексия остида улар субъектнинг ўз ҳаракат йўналишига эътибор қаратишини тушунадилар. Уларнинг фикрига кўра, рефлексия шахснинг ўз ҳаракат усулини алоҳида объектга ажратиш, унинг ўзгарувчан имкониятларини ҳисобга олиш ва адекват усулни оқилона танлаш, яъни унинг маъноси ва мақсадини самарали тушуниш қобилиятидир. Таҳлил деганда маълум бир предмет соҳасининг генетик жиҳатдан асл муносабатларини излаш ва аниқлаш тушунилади. Шундай қилиб, рефлексия ва таҳлил қилиш ўқувчилар тафаккурининг ўзаро боғлиқ таркибий қисмлари эканлигини кўрамыз. Бинобарин, мактаб ёшида рефлексив ва таҳлилий қобилиятларни ривожлантириш зарур ва мумкин.

Тадқиқотнинг асосий қисми. Ушбу олимларнинг нуқтаи назарига асосланиб, биз мактаб ўқувчиларининг рефлексив-таҳлилий қобилиятларини тушуниш ва ўзларининг таълим ҳаракатларини махсус мавзуга ажратиш, уларнинг сабабларини кўриб чиқиш ва тегишли ҳаракат усулини оқилона танлаш қобилиятини тушунамыз. Рефлексив-таҳлилий кўникмалар сифатида биз қуйидаги кўникмаларни киритдик: ўз билимсизлиги ҳақидаги билимларни амалга ошириш ва очиш, маълумни номаълумдан ажратиш; аниқланмаган вазиятда муваффақиятли ҳаракат қилиш учун етарли бўлмаган билим ва кўникмаларни аниқлаш қобилияти; ўз фикрлари ва ҳаракатларини «ташқаридан» кўриб чиқиш ва баҳолаш қобилияти; бошқаларнинг фикрлари ва ҳаракатларини таҳлил қилиш, уларнинг ҳаракатларининг сабабларига мурожаат қилиш қобилияти. Олимларнинг (В.В.Давыдов, А.К.Дусавицкий, В.А.Львовский В.В.Репкин, Г.А.Цукерман ва бошқалар) асарларини ўрганиш рефлексия ва таҳлил қилиш назарий тафаккурнинг хоссаси эканлигини кўрсатди. Рефлексия ва таҳлилни ривожлантиришнинг юқори даражаси назорат ва баҳолашнинг таълим ҳаракатларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Рефлексия ва таҳлил қилиш ўрганишнинг муҳим таркибий қисми. [3;74-76]. Шу муносабат билан биз ўқувчининг рефлексив-таҳлилий қобилиятлари ва назарий фикрлаш, назорат ва баҳолаш ҳаракатларининг шаклланиши, шунингдек, ўрганиш қобилиятининг шаклланиши билан боғлиқлигини ўрганиб чиқдик.

Адабиётларда рефлексия тушунчаси фикрлаш, ўз-ўзини англаш, ўзини-ўзи назорат қилиш; ўзининг шахсий хатти-ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини англаш учун йўналтирилган фаолият, инсоннинг назарий фаолиятларининг шакли, яъни ўтмишга (орқага) мурожаат қилиш сифатида талқин этилади. Педагогик адабиётларда педагогик рефлексия ўқитувчининг ўзини ва ўз хаттиҳаракатларини объектив баҳолаш, ўқувчи-талабалар томонидан ўзини қандай қабул қилинаётганлигини, энг аввало, у мулоқот жараёнида кимлар билан ўзаро таъсирда эканлигини тушуниш қобилияти, деб келтирилади. Баъзи адабиётларда рефлексия ўзини ўзи англашнинг тасвирланиши, мулоқот жараёнида субъектнинг суҳбатдош сифатида қандай қабул қилинаётганлигини англаши, субъектнинг муаммони ва унинг вужудга келиш сабабларини кўра олиши, аниқлаши, ўрганиши ва таҳлил қила олиш қобилияти сифатида келтирилади. Педагогик жараёнларда рефлексив ёндашув ўқувчиларни маълум бир тушунча тўғрисида тасаввур ҳосил қилишга, яъни ўрганилаётган тушунчаларнинг аҳамиятини ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида уларда асосланган тушунчалар шакллантириш ёки ўтмишдаги муносабатларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида ўз тарихий ўтмишимизни ўрганишга қизиқиш ҳамда тарихий хотирани шакллантиришга хизмат қилади.

Ўқувчиларга Ватан ва ватанпарварлик, мустақиллик, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ва зарурияти тўғрисида тушунчалар шакллантиришда рефлексив ёндашув ўзига хос аҳамият касб этади, чунки ўтмишга мурожаат қилиш, яқин тарихимизни ўрганиш орқали бизгача яшаб ўтган авлодаждодларимизнинг ўз Ватанига, халқига бўлган меҳр-муҳаббати ва садоқати учун бўлган муносабатларни ўқувчилар ўрганиб яқин ўтмишда, совет ҳокимияти йилларида халқимиз, миллатимизбошига қандай машъум кулфат, таҳлика солиб турганини ҳис этади ва бугунгимуустақиллик кунларининг қадрини янада чуқурроқ ва теранроқ англайди. Педагогик жараёнларда ташкил этиладиган рефлексив таълимий муҳит ўқувчиларда танкидий ва таҳлилий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришга ижодий таъсир кўрсатувчи муҳит сифатида хизмат қилади. Чунки рефлексив ёндашув жараёнида ўқувчилар ўрганилаётган мазуларнинг мазмун-моҳияти ҳамда ўтмишдаги ва бугунги кундаги аҳамиятини мустақил равишда таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида хулоса чиқаради. Педагогик жараёнларда рефлексив ёндашув ўқувчиларнинг ривожланишига таъсир этувчи турли хил омилар билан ўзаро алоқага киришади, бунда хатти-

ҳаракатларнинг мазмун ва моҳияти, мақсадга йўналтирилган ўзгартирувчи фаолиятнинг эҳтиёжини англаш мумкин бўлади, чунки ўзини-ўзи чуқур англаб етиш натижасида ўз ўрнини аниқлаш, ўзлигини исботлаш, ўзини-ўзи (ҳаракатларини, феъл-атворини) маъқуллаш, ўзининг ички имкониятларидан, қобилятидан фойдаланиш, ўзини-ўзи бошқариш вужудга келади.

Педагогик жараёнларда ташкил этиладиган рефлексив таълимий муҳит ўқувчиларда: мавжуд воқеликни қабул қилишда очиқ ва кенг мушоҳадали, сезгир ва муаммоларга нисбатан муросасиз бўлиш; ҳар томонлама ўйлаб қўриш асосида таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш; янги тушунчаларни ўрганишда уларнинг аҳамиятини инобатга олиш, мазкур тушунчаларга бўлган муносабатларнинг ижобий ва салбий томонларини таҳлил қилиш, таққослаш; тушунчаларнинг мазмун-моҳияти ва бугунги кундаги аҳамиятини англаш; барча қарашлар, урф-одатлар, анъана, қадрият ва маданиятни яхлит ва ўзаро боғлиқлигини тушуниш; ўз дунёқарашини кенгайтиришга ёрдам берувчи воқеа ва воситаларни ўрганиш, билмаганларини ўзлаштириш; нотўғри тасаввурлар, хато ва қийинчиликларни енгиб ўтишга, шунингдек, янги дунёқарашни шакллантиришга имкониятлар яратади [4;56-58]. Ўқувчиларда таҳлилий ва танқидий фикрлаш қўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш рефлексив жараёнларга асосланади, яъни рефлексив таълимий муҳитда ўқувчи-талабалар фаолиятини мувофиқлаштириш ва таҳлилий фаолиятчун зарурий шарт-шароитларни вужудга келтириш, яъни воқеликни ва тушунчаларга бўлган муносабатларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида ҳулосалар чиқаришга ўқувчилар учун имконият яратиб бериш каби муҳим аҳамиятга эга бўлган вазифалар амалга оширилади. [5;12]. Рефлексив ёндашувнинг ўзига хос жиҳатларидан бири мазкур ёндашув асосида ташкил этиладиган таълимий муҳитни ўқувчиларнинг таҳлилий фаолиятини ташкил этиш ва танқидий фикрлаш қўникмаларини шакллантиришга йўналтирилганлиги бўлиб, мазкур жараёнда ўрганилаётган тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини, бугунги кундаги аҳамиятини ўтмишдаги муносабатларни ўрганиш асосида ўқувчиларни таҳлил қилиш ва объектив баҳолашга ундаш, уларнинг таҳлилий фаолият жараёнидаги ижодий ёндашувларини қўллаб-қувватлаш, фаоллиги ва объектив ҳулосаларини рағбатлантириш асосида амалга оширилган таҳлиллар натижаларига қўра уларнинг дунёқарашини ривожлантириб боришни назарда тутди.

Педагогик жараёнларда рефлексив таълимий муҳит жараёнида ўқувчиларнинг аналитик (таҳлилий) фаолияти самарадорлигини таъминлашда уларнинг фаолиятини кузатиб бориш, таҳлилий фаолият натижаларини таҳлил қилиш, ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириш ва уларни рефлексив фаолиятини ташкил этиш асосида уларнинг фаоллигини таъминлаш зарур ҳисобланади.

Педагогик жараёнларда рефлексив ёндашувни жорий этиш асосида рефлексив таълимий муҳитни вужудга келтириш ўқувчиларда ўтмиш ва келажак ҳақидаги бой тасаввурни шакллантириш, уларни таҳлилий фаолиятга ундаш ва уларда рефлексияни ривожлантириш, ўқувчиларнинг шахсий тушунчаларини ривожлантириш, мустақиллик, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ва заруриятини етарли даражада ёритиб бериш орқали уларда тарихий хотирани шакллантириш, келажакка ишонч туйғуларини вужудга келтиришга хизмат қилади [6;76]. Педагогик жараёнларда рефлексив таълимий муҳитни шакллантиришда шундай шарт шароитларни яратиш зарурки, бунда ўқувчилар ўтмишни ўрганиш, яқин тарихимизда миллий анъаналар, урф-одатларимиз, расм-русумларимиз, қадриятларимиз ва она тилимизга бўлган муносабатларни танқидий англаш асосида мустақиллик, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ва заруриятини тушуниб етиши ҳамда бугунги кунда яратилаётган шарт-шароитларни объектив баҳолаш имкониятига эга бўлиши керак. Бундай таълим жараёнининг асосини рефлексив ёндашув ташкил этади. Шундай экан, педагогик жараёнларни ташкил этишда рефлексив ёндашувни жорий этиш асосида мазкур жараёнларни самарадорлигини таъминлаш мумкин [7;152]

Ҳулоса. Таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнларда, яъни ўқувчиларни Ватанга садоқат, миллий ғурур, юксак ахлоқ ва буюк аجدодлар маънавий меросига ҳурмат руҳида тарбиялашга қаратилган маънавий-маърифий, тарбиявий ишлар жараёнида халқимизнинг бой маънавий-маданий мероси, шарқона ва умумбашарий қадриятлар асосида мамлакат, миллат келажакни белгилайдиган илғор ғояларни, миллатлараро дўстлик, ҳамжиҳатликнинг аҳамиятини, юртимизда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақамизда яшаётган миллатларнинг маданий, маърифий, маънавий тараққиёт илдизлари муштарак эканлигини тарғиб қилиш, диний экстремизм ва фундаментализмнинг асл моҳиятини ўқувчи-талабаларга очиқ бериш жараёнларига рефлексив ёндашувни татбиқ этиш ўзига хос аҳамият касб этади. Ўқувчилар онгида ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш ва Ватанимиз равнақида хизмат қиладиган баркамол авлодни вояга етказиш йўналишидаги долзарб вазифаларни амалга ошириш таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнларнинг барча жабҳаларини қамраб олиши зарур.

Шундай экан, ўқувчилар онгида ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш, Ватанимиз равнақида хизмат қиладиган баркамол авлодни вояга етказиш йўналишидаги долзарб вазифаларни амалга ошириш жараёнларида уларнинг рефлексив фаолиятини ташкил этиш ўзига хос аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Пигузова С.В. Формирование рефлексивно-аналитических умений у младших школьников в процессе обучения естествознанию. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Екатеринбург-2007. стр. 23

2. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды: (детская и педагогическая психология) / – Москва : Педагогика, 1989. – 560 с.
3. Давыдов, В. В. О понятии развивающего обучения. Сборник статей / В.В. Давыдов - Томск: Пеленг, 1995. стр. 144
4. Слободчиков В.И. О возможных уровнях анализа проблемы рефлексии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск, 1986. – стр.130.
5. Мороченкова И.А. Формирование критического мышления студентов в образовательном процессе вуза. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Оренбург 2004, стр.24
6. Тургунов С.Т., Максудова Л.А. Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш. Тошкент – 2009 Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 102 бет
7. Курбанизова З.К. Педагогик фанларни ўқитишда педагогик вазиятлардан фойдаланиш // Образование и инновационные исследования - 2023 год № 8. стр.151-154. <https://www.interscience.uz/index.php/home/article/view/2561/2238>

Резюме: Мақолада педагогик таълим жараёнларида рефлексив ёндашувни амалга ошириш масалалари таҳлил этилган. Мақтаб ёшида рефлексив ва таҳлилий қобилиятларни ривожлантириш таълим сифатини ошириш омилларидан бири эканлиги илмий асосланган. Педагогик жараёнларда ташкил этиладиган рефлексив таълимий муҳит ўқувчиларда ҳар тамонлама ривожланиш имконини яратди.

Калт сўзлар: педагогик жараён, рефлексия, рефлексив таълим, рефлексив-таҳлилий қобилиятлар, танқидий ва таҳлилий фикрлаш.

Резюме: В статье анализируются вопросы реализации рефлексивного подхода в процессах педагогического образования. Научно доказано, что развитие рефлексивных и аналитических навыков в школьном возрасте является одним из факторов повышения качества образования. Рефлексивная образовательная среда, организованная в педагогическом процессе, создает возможности для всестороннего развития учащихся.

Ключевые слова: педагогический процесс, рефлексия, рефлексивное обучение, рефлексивно-аналитические умения, критическое и аналитическое мышление.

Rezume: The article analyzes the issues of implementing a reflective approach in the processes of pedagogical education. It has been scientifically proven that the development of reflective and analytical skills at school age is one of the factors in improving the quality of education. A reflective educational environment organized in the pedagogical process creates opportunities for the comprehensive development of students.

Key words: pedagogical process, reflection, reflective learning, reflective-analytical skills, critical and analytical thinking.

ТАЛАБАЛАРНИ ИННОВАЦИОН МУҲАНДИСЛИК КАСБИЙ ФАОЛИЯТИГА ТАЙЁРЛАШ

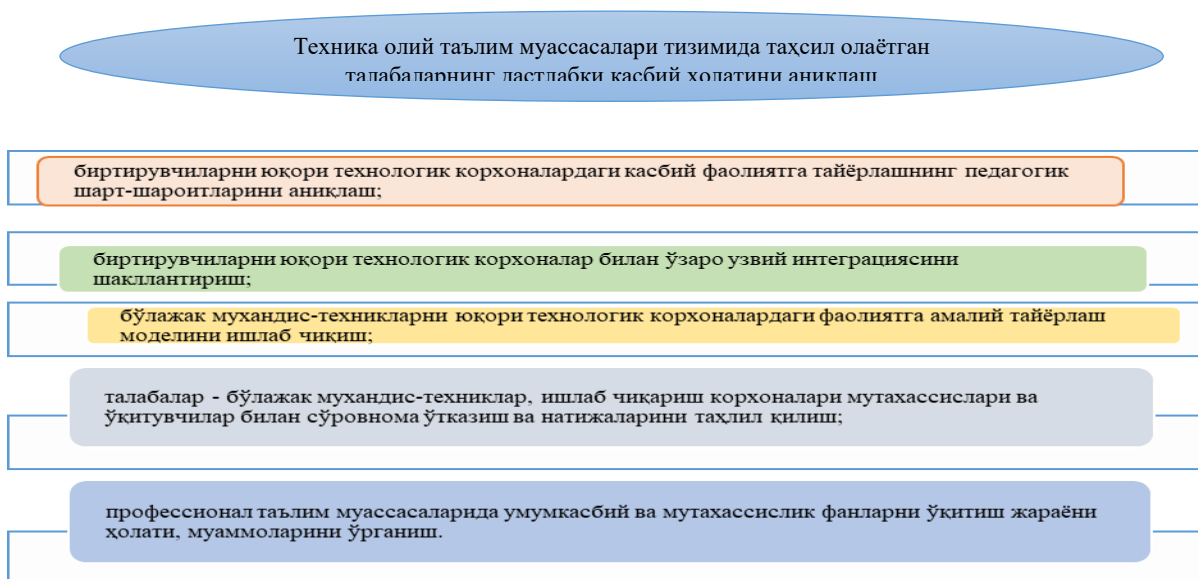
Жалилов Э. Э.

Термиз давлат университети

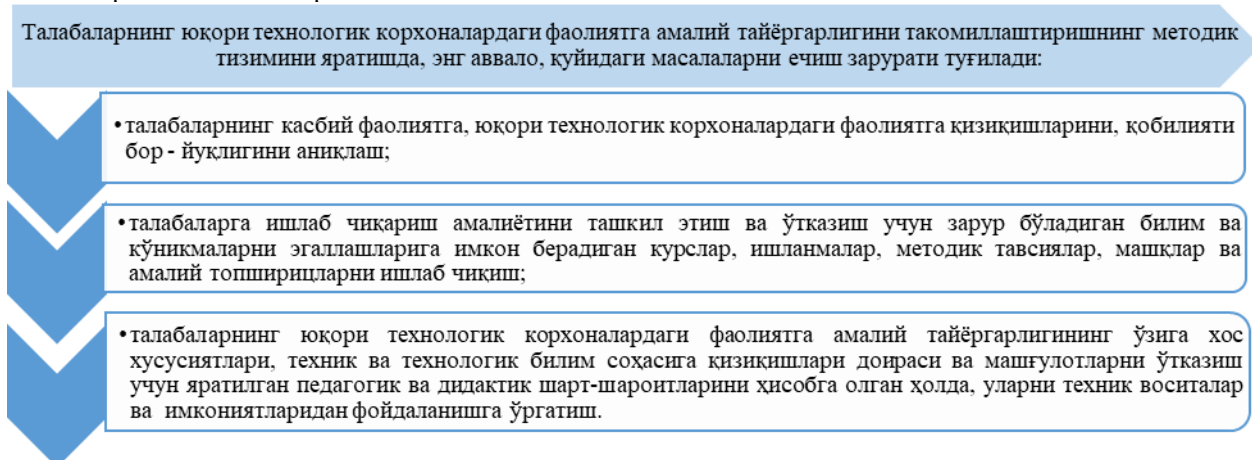
Кириш. Хозирги вақтда олий таълим муассасаларида инновацион ёндашувлар асосида талабаларни юқори технологияли ишлаб чиқариш фаолиятга амалий тайёрлаш масаласи мамлакатимизнинг инновацион иқтисодиёти учун элита муҳандисларни тайёрлаш сифатида қаралади. Шубоис мамлакатимизда таълим тизимида бир қанча ислохатлар олиб борилмоқда, янги таълим технологияларини яратиш, замонавий юқори технолог мутахассислар тайёрлаш жараёнини рақамли ахборот технологиялари билан таъминлашга қаратилган инновацион дастурларни жорий этиш долзарб аҳамиятга эга.

Асосий қисм. Инновацион ёндашув асосида талабаларни юқори муҳандислик касбий фаолиятга тайёрлаш. Юқори технологияли ишлаб чиқаришлар учун малакали мутахассисларни тайёрлаш, албатта, ўқув жараёнида талабаларни компетентли ёндашув асосида инновацион муҳандислик касбий фаолиятига тайёрлашда методик тайёргарлигини оширишга йуналтирилган таълимни бир вақтнинг ўзида амалга ошириш билан профессионал вазифаларни моделлаштириш, ахборотнинг профессионал амалий дастурларини қуллаш билан боғлиқлиги ҳисобга олинса, бу мутахассисларнинг маълум бир касбий фаолиятга мойиллигини ҳисобга олган ҳолда, шахсга йуналтирилган таълимни жорий этиш сифатида тушунилади. Бу талабаларнинг келажакда ўзлари амалга оширадиган касбий фаолиятга йуналтирилганлигини билдиради ва ўқув жараёнида ижобий ривожлантиришга ёрдам беради. Ўз навбатида, бўлажак мутахассислар шахсини ривожлантиришга йуналтирилган таълим жараёнини фаоллаштиради, бу эса уларда компетенцияларни ривожлантиради ва уларнинг муваффақиятли ўқув фаолиятига ҳисса қушади. Бу пировард натижада талабаларнинг келажакдаги касбий фаолиятини амалга оширишга тайёрлигини, касбий амалий тайёргарлиги ва техник интеллектни ривожлантиришни таъминлайди.

Профессионал таълимни тизимини ривожланган хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларига, илм-фан ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларига ҳамда ўқитиш соҳасида мамлакатимизда эришилган ютуқларга асосланган ҳолда ташкил этиш, бўлажак муҳандис-техникларнинг юқори технологик корхоналардаги фаолиятга амалий тайёргарлигини иш берувчиларнинг талаблари асосида такомиллаштириш долзарб педагогик муаммолардан бўлиб қолмоқда. Бунинг учун эса энг аввало қуйидаги ишларни амалга оширишни тақозо этади:

Юқорида таъкидлаб ўтилган ишларни амалга ошириш жараёнида ҳал этилиши лозим бўлган қуйидаги муаммоларнинг мавжудлиги аниқланди: талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга тайёргарлиги даражаси ҳозирги замон ишлаб чиқариш талабларини етарли даражада қаноатлантирмайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, талабаларни амалий касбий фаолиятга тайёрлаш методикасининг етарли даражада такомиллаштирилмаганлиги, уларда узлуксиз ва тизимли равишда амалий компетенцияларнинг ривожлантирилмаганлиги, умумий ўрта таълим, профессионал таълим ва олий таълим ўртасида изчиллик, тизимлилиқнинг етишмаслиги, интеграциянинг йўқлиги, муайян узилишнинг мавжудлиги; техника олий таълим муассасалари талабаларини юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга тайёрлашдаги қийинчиликлар қуйидаги омиллар билан боғлиқ: замон талаблари асосида “касбий билим”, касбий тайёргарлик”, “амалий компетенциялар” ва “касбий компетентлик” тушунчаларининг инновацион ёндашув асосида талқин этилмаганлиги ва амалиётга жорий қилинмаганлиги, битирувчиларнинг юқори технологик корхоналарида ишлашга амалий тайёргарлигининг такомиллашганлиги ва ривожланганлиги даражаларини аниқлаш мезонларининг ишлаб чиқилмаганлиги, уни ташхислаш методининг такомиллаштирилмаганлиги, талабаларда амалий тайёргарликни такомиллаштириш бўйича методик ишланмалар, кулланмалар, услубий кўрсатмалар ва воситаларнинг етарли эмаслиги, техника олий таълим муассасаларида тайёр методик кўрсатмалар бўйича амалий ишларни ташкил этишнинг анъанавий методи таълим олувчиларда амалий тайёргарликни замон талаблари даражасида такомиллаштириш имконини берилмаслиги.

Инновацион ёндашув асосида талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги амалий фаолиятга тайёргарлигини такомиллаштиришнинг педагогик ва ўқув-методик таъминотининг зарурий шартларидан бири - бу техника олий таълим муассасасида амалий таълимни ташкил этувчи ўқитувчининг мазкур жараёнга методик тайёргарлиги ҳисобланади. Техника олий таълим муассасалари талабаларида касбий билим, амалий кўникма ва малакани ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш мазмунини янада такомиллаштириш масаласи, энг биринчи навбатда, ишлаб чиқаришда амалий машғулотларни ташкил этиш ҳамда ўтказишга янгича ёндашувни тақозо этади. Бунинг учун эса таълим муассасаларида мутахассислик касблари бўйича амалий машғулотларини ташкил этиш ва

ўтказишнинг янги моделини ишлаб чиқиш зарурати туғилади.

Техника олий таълим муассасалари талабаларини юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга тайёрлашда мутахассисликлар буйича ишлаб чиқариш таълими машғулотларини мазкур янги ёндашувлар асосида ташкил этиш ва ўтказишда қуйидагилар назарда тутилиши мақсадга мувофиқ: юқори технологик корхоналардаги касбий вазифаларнинг мураккаблигини ва уларнинг талабалар томонидан бажарилиши даражаларини ҳисобга олиб, ўқув режаларига қўшимча таълим сифатида махсус курсни киритиш, уни ўрганиш соатларини семестрлар бўйича тақсимлаш (тизимлаштириш); ишлаб чиқариш таълими машғулотларини бошлашдан олдин умумкасбий ва мутахассислик фанлар бўйича талабаларнинг назарий билимларини баҳолашни ташкил этиш; натижаларга асосан талабаларнинг махсус фанлар бўйича олган назарий билимларини чуқурлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш; ишлаб чиқариш таълими машғулотлари якунида иш берувчи корхона вакиллари иштирокида талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга амалий тайёргарлигининг дастлабки ҳолатини баҳолаш; ишлаб чиқариш таълими машғулотларини иш берувчи корхоналарнинг ўзида уларнинг мутахассислари томонидан ташкил этиш; ишлаб чиқариш таълими машғулоти натижаларига қараб, уларни мазмунан янада такомиллаштириш ҳамда талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга амалий тайёргарлигини ривожлантириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ва шундан кейин навбатдаги ишлаб чиқариш таълими машғулотига тайёргарлик кўриш; амалий машғулотларда фаол иштирок этган ва касб сирларини яхши ўзлаштирган талабаларни рағбатлантириш механизминини ишлаб чиқиш;

Мутахассисликлар бўйича ишлаб чиқариш таълими машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишга янги ёндашув ўқитувчи ва муҳандис-педагоглар ҳамда ишлаб чиқариш корхоналари вакиллариининг ўзаро ҳамкорлигини изчил йўлга қўйишни, уларнинг малакасини замон талаблари даражасида оширишни талаб этади. Талабаларни юқори малакали технологик ишлаб чиқариш корхоналаридаги касбий фаолиятга тайёрлаш усуллари хилма-хилдир. Шундай қилиб, юқори технологияли ишлаб чиқариш корхоналари учун техника соҳаси ихтисосликларини пухта эгаллаган бўлажак муҳандисларни тайёрлаш самарадорлигини ахборот технологиялари, шу жумладан, юқори технологияли ускуналарга хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган компьютерда моделлаштириш ва лойиҳалаш усуллари қўллаш орқали таъминлаш керак.

Хулоса. Ушбу мақолада инновацион ёндашув асосида талабаларни юқори муҳандислик касбий фаолиятга тайёрлашда муаммоли вазиятлар ва педагогик шарт-шароитлари ҳақида қисқача фикр мулоҳаза ва тавсиялар берилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бедник В.С., Аюбян Г.В. Сущность инженерной деятельности // Современные научные исследования и инновации. 2016. № 12 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2016/12/76744> (дата обращения: 23.09.2018).
2. Назаров А.А. Талабаларнинг муҳандислик фаолиятига инновацион ёндашувини шакллантирувчи дидактик тамойиллар. Муғаллим ҳем узликсиз билимлендиру (ISSN 2181-7138) № 3 2018 жыл Илимий-методикалык журнал 73-75-бет.
3. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019. – 200 b.
4. Xudaykulov R.Z. Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish metodikasi // "Oilaviy munosabatlar destruksiyasining psixologik tadqiqi: muammo va yechimlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2022 may Termiz – B. 489-492.

Талабаларни инновацион муҳандислик касбий фаолиятига тайёрлаш

Аннотация. Ушбу мақолада инновацион ёндашув асосида талабаларни юқори муҳандислик касбий фаолиятга тайёрлашда муаммоли вазиятлар ва педагогик шарт-шароитлари ҳақида қисқача фикр мулоҳаза юритилган.

Калит сўз: инновация, муҳандислик элитаси, мотивация, интеграция, компетенция, юқори технологик корхона, касбий фаолият, техник интеллект, рақамли ахборот технологиялари.

Подготовка студентов к инновационной инженерной профессиональной деятельности.

Аннотация. В данной статье кратко рассматриваются проблемные ситуации и педагогические условия подготовки студентов к инженерной деятельности высокого уровня на основе инновационного подхода.

Ключевые слова: инновация, инженерная элита, мотивация, интеграция, высоко технологичное предприятие, профессиональная деятельность, технический интеллект, цифровые информационные технологии.

Preparing students for innovation engineering professional activities

Annotation. In this following article, based on an innovative approach a brief review of problematic situations and pedagogical conditions in preparing students for higher engineering professional processes is made.

Key words: innovation, engineering elite, motivation, integration, competence, high-tech enterprise, professional activity, technical intelligence, digital information technologies.

MEKTEP OQÍVSHÍLARÍNÍN HÁREKET KÓNLIKPELERIN QÁLIPLESTIRIW USÍLLARÍ

Akimov N.T., Yeleusinov S.A, Sultamuratov Yu.B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Dene tárbiyası teoriyasında háreket uqıblığı shınıǵıw texnikasın ózlestiriw dárejesi menen anıqlanadı. Ol qosımsha háreketlerge hám háreket wazıypaların sheshiwde turaqsız ámellerge itibardı kúsheytiw menen ajırılıp turadı.

Háreket uqıblıgının tiykarı, dóretiwshilik izleniwler, salıstırıwlar, háreketti orınlaw ámellerin bahalaw, olardı bir pütün háreket iskerligine qosıw bolıp tabıladı. Háreket uqıblıgı bolsa, áste-áste kónlikpege aylanadı.

Háreket kónlikpesi – shınıgıw texnikasın ózlestiriw dárejesi bolıp, onda háreket avtomatlasqan túrde basqarıladı hám háreket joqarı dárejede orınlanıwı menen ajıralıp turadı. Háreket kónlikpesiniń qalıplesiwı – bas miyine baratuǵın birinshi hám yekinshi signal sistematemalarınń óz-ara baylanısında yekinshi sistemanıń áhmiyetlierek kóriniwı tásirinde kelip shıǵatuǵın dinamikalıq sterotipin qalıplestiriw protsessi bolıp tabıladı. Háreket kónlikpesiniń xarakterli ózgeshelikleri: ayırım operatsiyalardıń hám pútkilley hárekettiń avtomat tárizde orınlanıwı; hárekettiń joqarı tezligi; háreket nátiyjesiniń turaqlılıǵı; isenimliliği hám bekkemligi - kónlikpe uzaq waqıt aralıqta da joǵalmaydı.

Aktuallıǵı. Háreket uqıblıqları hám kónlikpelerin qalıplestiriw menen birge, fizikalıq qásiyetlerdi rawajlandırıw dene tárbiyası bólimleriniń biri bolıp yesaplanadı. Fizikalıq sapalar bala organizminiń morfofunktsional, psixofizikalıq hám biologiyalıq ózgeshelikleri menen baylanıslı boladı. Fizikalıq sapalardı tárbiyalaw balalardı háreket kónlikpelerine úyretiw menen birgelikte olardı jetilistiriwge, pútkil organizmdı salamatlastırıwǵa tásir yetedi, balalar jańa nárselerdi tez ózlestiredi, dóretiwshilik yerkinligin kórsetedi. Tiykargı fizikalıq sapalardıń rawajlanıwı (tezlik, shaqqanlıq, shıdamlılıq, kúsh, iyiliwshenlik) háreket kónlikpelerin qalıplestiriw menen tıǵız baylanıslı boladı. Sol sebepli izertlenip atırǵan temanıń aktuallıǵı belgilenedi.

Izertlew obekti mektep oqıwshılarının háreket kónlikpeleri.

Úyreniw predmeti - háreket kónlikpesi sıpatlaması hám onı rawajlandırıwdıń nızamlılıqları.

Izertlewdiń maqseti háreket kónlikpesine pedagogikalıq sıpatlama beriw hám onı rawajlandırıw nızamlılıqların anıqlawdan ibarat.

Izertlewdiń wazıypaları:

- háreket kónlikpesine sıpatlama beriw;
- ádebiy dereklerdi tallaw tiykarında háreket kónlikpesin rawajlandırıwdıń tiykargı nızamlılıqların anıqlaw;
- mektep oqıwshılarının háreket kónlikpelerin rawajlandırıw dárejesin tájiriybe túrinde úyreniw;
- izertlew nátiyjelerin talqılaw.

Izertlewdiń teoriyalıq áhmiyeti ilimiy hám metodikalıq ádebiyatlardı tallaw tiykarında háreket kónlikpeleriniń ózgesheliklerin xarakterleytuǵın hám belgileytuǵın maǵlıwmatlardıń ulıwmalastırılǵanlıǵı hám sistemalastırılǵanlıǵı menen baylanıslı.

Izertlewdiń ámeliy áhmiyeti mektep oqıwshılarında háreket kónlikpelerin rawajlandırıw ózgesheliklerin anıqlawǵa qaratılǵan urınıslardan ibarat.

Izertlew usılları: ádebiy dereklerdi teoriyalıq tallaw hám ulıwmalastırıw, dene tárbiyası muǵallimleri arasında soraw-juwaplar ótkeriw, pedagogikalıq testler, ekspert bahalaw usılları. Hár túrli háreket iskerlikleri insan ómiri dawamında kóplegen faktorlar tásirinde qalıpleseı hám olardıń qalıplesiw protsessi hár qıylı xarakterge iye bolıwı múmkin. Bul protsessiń optimallastırılıwına aqılǵa say dúzilgen oqıtıw sharayatında yerisiledi. Bunday sharayatta háreketti úyretiw hám jetilistiriw protsesiniń ishki logikası sxemalıq túrde háreket haqqındaǵı bilim hám túsiniqlerden onı orınlaw alıwǵa, keyin bolsa uqıblıqtan kónlikpege izbe-iz ótiw qabil yetilgen.

Uqıplıq hám kónlikpe bir-birinen tiykarınan olardıń ózlestirilgenlik dárejesi, yaǵnıy adamnıń sanası tárepinen basqarılıwı menen parıqlanadı. Jańa háreketti orınlaw alıw uqıblıgı tómendegi shártler tiykarında payda boladı: háreket texnikası haqqındaǵı tiykargı bilimlerdeń minimallıǵı; háreket tájiriybesiniń bar yekenligi; fizikalıq tayarlıqtıń jeterli dárejesi; háreketlerdeń jańa sistemasın dúziw protsesinde dóretiwshilik pikirlew.

Háreket uqıblıgı ushın háreketlerdi basqarıw protsesine háreketti tolıq túsiniw, onı orınlaw usılın turaqlı jetilistiriw barıw kerek. Bul háreket uqıblıgının negizgi mazmını bolıp tabıladı. Dene tárbiyasında háreket uqıblıgının roli hár qıylı bolıwı múmkin. Yeger háreket texnikasın jetik iyelewge yerisiw zárúr bolsa, ayırım jaǵdaylarda uqıblıqlardı kónlikpelerge jetkeriw kerek boladı. Basqa jaǵdaylarda háreket uqıblıqları kónlikpege aylandırılmaıstan qaldırıladı. Bunday jaǵdayda olar járdemshi bolıp yesaplanadı. Mısalı, bir qatar jaǵdaylarda dene tárbiyası boyınsha mektep programmasınıń materialın uqıblıq dárejesinde ózlestiriw kerek boladı [1,3]. Háreket uqıblıqları úlken bilimlendiriw wazıypalarına iye, sebebi olarda háreketlerdi analizlew hám sintezlewge qaratılǵan aktiv dóretiwshilik pikirlew yeń baslısı bolıp yesaplanadı.

Háreket iskerliginiń qalıplesiwı nátiyjesinde dáslep háreket uqıblıgı payda boladı. "Háreket uqıblıgı" túsiniǵı, "háreket kónlikpesi" túsiniǵı sıyaqlı, tiykarınan háreket iskerligin ámelge asırıw qáiletiniń texnikalıq tárepine tiyisli bolıp, sonıń menen birge, olardıń belgili dárejede qalıpleskenligin, ózlestirilgenligin sáwlelendiredi [2, 5].

Háreket uqıblıgı insannıń háreketleniw múmkinshiliklerin júzege shıǵarıwdıń belgili formalarınan biri bolıp, ol avtomatlastırılmaǵan (yamasa sezilerli dárejege avtomatlastırıwǵa jetkerilmegen) maqsetli operatsiyalar tiykarında háreket iskerligin ámelge asırıw qáiletinde sáwlelenedi. Dáslepki háreket uqıblıgının ózgesheliklerine tómendegiler kiredi: háreket protsesinde dıqqattı onı quraytuǵın jeke operatsiyalarǵa turaqlı qaratıwdı, háreketlerdi basqarıwda hárekettiń avtomat túrde orınlanıwın minimal yamasa salıstırmaı túrde joqarı bolmaǵan dárejesine keltiriw; onı orınlawdaǵı parametrlar hám háreket nátiyjesiniń salıstırmaı standartlastırılmaǵanlıǵı, háreketler texnikasınıń artıqshılıǵı (baǵdarlamada kórsetilmegen háreketler) ózgeriwshenligi ásirese, aljastırıwshı faktorlar tásirinde (háreket texnikasınıń buzılıwı); ámellerdiń bóliniwı yamasa olardıń birlespegenligi, sol sebepli háreketti orınlaw waqtınıń artıqsha sozılıwı. Usı sıpatlamada basqa zatlardan tısqari, háreket uqıblıgının háreket kónlikpesinen ayırmashılıǵı atap ótilgen. Biraq bul ayırmashılıqlar salıstırmaı bolıp tabıladı. Háreket uqıblıgı hám háreket kónlikpesi - háreket iskerligin qalıplestiriw jolındaǵı izbe-iz basqışlar yesaplanadı.

Kóp mártebe tákirarlawlar háreket iskerligin jetilistirip barıw, onı avtomatlastırılğan túrde orınlawğa alıp keledi, yaǵnıy uqıblıq kónlikpege aylanadı. Buǵan háreketti turaqlı túrde anıqlastırıp hám dúzetip barıw arqalı yerisiledi. Nátiyjede hárekettiń tutaslıǵı, turaqlılıǵı hám yeń áhmiyetlisi, háreketti basqarıwdıń avtomatlastırılğan sapası payda boladı.

Háreket kónlikpesi háreket uqıblıǵın avtomat tárizde orınlaw tiykarında júzege keletuǵın háreket múmkinshilikleri bolıp yesaplanadı [3, 6]. Bunday belgilerge háreket uqıblıǵınan parıqlı túrde tómendegiler kiredi: háreketti qurawshı jeke operatsiyalar hám olar arasındaqı baylanıslardı ámelge asırıwda hárekettiń avtomatlastırılıwınıń joqarı dárejesi; háreket barısı boyınsha sana-sezimniń onıń bólimlerine yemes, al háreketti ulıwma orınlawğa qaratılıwı; jeke operatsiyalar hám háreket parametrleriniń kózge taslanatuǵın stereotipliligi (yege olardı ózgeriwde talap yetetuǵın obektiv sharayatlar júzege kelmese), háreketlerge kesent yetetuǵın faktorlarına salıstırǵanda háreket texnikasınıń joqarı turaqlılıǵı; operatsiyalardıń tutaslıǵı hám háreketti orınlaw waqtınıń qısqaırıwı. Háreket uqıblıqları menen kónlikpelerdiń óz ara baylanıslılıǵı, bárinen burın, uqıblıq háreketke úyreniw protsesinde kónlikpeni qalıplestiriwdiń tiykarǵı shárti bolıp xızmet yetedi. Bul baǵdardaǵı kónlikpe avtomatlastırılwdıń belgili dárejesine jetkerilgen uqıblıqtan basqa hesh nárese yemes [4, 5]

Juwmaq. Háreket uqıblıqları hám kónlikpeleri belgili bir mániste óz ara tıǵız baylanıslı bolıp, birinen-birine ótedi. Sonıń ushın olardı bir-birinen absolyut ajratıp taslaw nadurıs bolar yedi. Biraq, sonıń menen birge, olardıń ózgesheliklerin, olardıń bir-birine baylanıslı yemesligin hám kúndelikli turmısta da, dene tárbiyasında da birdey áhmiyetke iye yemesligin de atap ótiw kerek. Háreket iskerligin qalıplestiriw hám jetilistiriwdiń belgili bir basqıshında uqıblıq nızamlı túrde kónlikpe menen almasırlıwı bull fakt. Biraq, dene tárbiyasında úyretiwdiń tiykarǵı wazıypası barlıq waqıtta tek kónlikpe bolıwı kerek dep túsınbewimiz kerek. Haqıyqatında da háreket iskerliginiń jeterli dárejede quramalı formaların prinsipiallıq jaqtan tek ǵana kónlikpege aylandırıw múmkin yemes - olarda uqıblıqlarda, kónlikpeler de birgelikte kórsetiledi.

Solay yetip, úyretiw protsesiniń nátiyjeliligi, uqıblıqtan kónlikpe dárejesine ótiw dawamlılıǵı tómendegilerge baylanıslı: 1) shuǵıllanıwshınıń háreket qábiletleri (tuwma uqıplılıǵı) hám háreket tájiriybesi (háreket tájiriybesi qanshelli bay bolsa, jańa háreketler sonsha tez payda boladı); 2) shuǵıllanıwshınıń jası (balalar háreketlerdi úlkenlerge qaraǵanda tez ólestiredi); 3) háreket iskerliginiń koordinatsiyalıq quramalılıǵı (háreket texnikası qansha quramalı bolsa, úyretiw protsesi sonsha uzaq dawam yetedi); 4) oqıtıwshınıń kásiplik sheberligi; 5) shuǵıllanıwshınıń motivatsiya, sanalıq, belsendilik dárejesi hám basqalar.

АДЕБИЯТЛАР

1. Tulenova X.B. Malinina N.N., Umumrivojlaniruvchi mashqlarni o'rgatish metodikasi, o'quv qo'llanma TDPU, 2005 y.
2. Salomov.R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiati. Darslik.T.2015.
3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учебное пособие для вузов. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. С. 65.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (Общие основы теории и методики физического воспитания: теоретико-методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры): Учебник. - М.: Физкультура и спорт, 1991. С. 117
5. Гимнастика с методикой преподавания / Под. ред. И. Б. Павлова, В.М. Баршая. М., 1985. – 208 с.
6. Гогунев Е.Н., Мартыанов Б.И. Психология физического воспитания: Учебное пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 288 с.

Maktab o'quvchilarining harakat ko'nikmalarini shakllantirish usullari

Rezyume. Maqolada o'quvchilarning harakat qobiliyatları va ko'nikmaları tavsiflangan. Qobiliyat va ko'nikmalarga ta'riflar berilib, asosiy jismoniy sifatlarıning rivojlanishi harakat ko'nikmalarining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqligi qayd etilgan.

Tayanch so'zlar: harakat qobiliyati, harakat ko'nikmaları, mashqlar texnikasi, dinamik stereotip, jismoniy sifatlar, ijodiy fikrlash, harakatlarni tahlil qilish va sintez qilish.

Методы формирования двигательных навыков школьников

Резюме. В статье дается характеристика двигательных способностей и навыков учащихся. Даны определения способностям и навыкам, отмечается, что развития основных физических качеств тесно связано с формированием двигательных навыков.

Ключевые слова: двигательная способность, двигательные навыки, техника упражнений, динамический стереотип, физические качества, творческое мышление, анализ и синтез движений.

Methods for developing motor skills in schoolchildren

Summary. The article describes the students' motor skills and abilities. Abilities and skills are defined, and it is noted that the development of basic physical qualities is closely linked to the formation of motor skills.

Key words: motor ability, motor skills, exercise technique, dynamic stereotype, physical qualities, creative thinking, analysis and synthesis of movements.

ВОЗМОЖНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УСПЕВАЕМОСТИ СТУДЕНТОВ

Сейпуллаев Ж.Х., Арзиев А.Д., Насыров П.Б.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Практика в высшем образовании играет важную роль, помогая студентам связать теорию с профессиональными навыками. Она предоставляет возможность применить изученные концепции в реальных

условиях, что способствует лучшему пониманию дисциплины и развитию практических умений, необходимых для карьеры. Стажировки и практические занятия помогают адаптироваться к профессиональной среде, развивают навыки критического мышления и эффективной коммуникации, а также способствуют созданию профессиональных контактов, полезных для будущего трудоустройства. Практика также помогает студентам более осознанно выбирать карьерный путь, определяя их профессиональные интересы и предпочтения. Обратная связь от опытных специалистов в ходе практической деятельности позволяет выявить области для совершенствования, способствуя личностному и профессиональному росту.

В зависимости от профиля обучения практическая деятельность может принимать различные формы, включая педагогическую практику. Главная цель педагогической практики — закрепить и углубить теоретические знания, обучиться их применению в педагогической деятельности, развить навыки организации учебно-воспитательного процесса, адаптироваться к профессии [1]. Педагогической практике посвящено множество исследований. Так, вопросы ее организации и значение для образовательного процесса подробно рассмотрены в [2], [3], [4]. В работе Е.В. Белокуровой подчеркнута роль практики как важного компонента образовательного процесса [5]. По мнению Е.В. Белокуровой, практика включает: знание как проверенный практикой результат познания реальности, выражающийся в мышлении человека; умение как способность, приобретенная благодаря знаниям и опыту; навык как умение выполнять целенаправленные действия, доведенные до автоматизма через многократное повторение типовых задач в учебной или профессиональной деятельности.

Качество проведения педагогической практики является важным фактором для обеспечения профессиональной компетентности будущих педагогов и их готовности к работе в образовательных учреждениях. Оно зависит от профессионализма наставников, актуальности учебных материалов, организации практических занятий, а также от взаимодействия между преподавателями и студентами. Необходимо, чтобы студенты могли применить теоретические знания на практике, получали конструктивную обратную связь и активно вовлекались в учебный процесс. Эффективная координация между университетом и базами практики также играет значительную роль в повышении качества педагогической подготовки. Ряд научных исследований посвящен выявлению оптимальных подходов для повышения качества практики и профессиональных навыков студентов. В работе З.С. Жирковой [6] изучены методы диагностики и оценки практикантов для соответствия результатов их деятельности заданным критериям. Вопросы эффективности моделей практики в высшем образовании, а именно как образовательные программы могут быть переосмыслены для лучшего развития у студентов педагогических компетенций исследованы в работе P. Grossman, K. Hammerness, M. McDonald [7]. Также следует особо отметить работу F. A. J. Korthagen и J. P. A. M. Kessels [8], в которой акцентируется важность связки теории и практики в подготовке учителей, а также предложены методы, способствующие более глубокой интеграции учебных занятий и практической деятельности. Авторы исследуют концепцию «рефлексивной практики» и подчеркивают значение тесного взаимодействия между учебной средой и реальными профессиональными ситуациями, что особенно актуально для нашего исследования. Эта работа подчеркивает, как интеграция теоретического обучения и регулярной практики способствует более глубокому и устойчивому усвоению навыков и знаний, что перекликается с нашей целью проанализировать влияние сроков проведения педагогической практики на академическую успеваемость студентов. В настоящей работе исследуется влияние сроков проведения педагогической практики на академическую успеваемость студентов математического факультета Каракалпакского государственного университета им. Бердаха. Кроме того, анализируется связь между периодами практики и качеством подготовки будущих педагогов с учетом особенностей учебного процесса и индивидуальных характеристик студентов.

Организация практики в высших учебных заведениях. Педагогическая, квалификационная и преддипломная практика для студентов университетов, в том числе на математическом факультете Каракалпакского государственного университета, обычно проводится в 7-8 семестрах. Согласно учебному плану, в 7 семестре предусмотрено 9 недель педагогической практики и 8 недель учебных занятий, а в 8 семестре — 13 недель квалификационной и преддипломной практики. С 2019 года большинство вузов Узбекистана перешли на модульно-кредитную систему, и новый учебный план включает 30 недель обучения для выпускников в 7-8 семестрах. В 7 семестре отведено 15 недель на учебные занятия, а в 8 семестре — 8 недель на педагогическую практику и 7 недель на преддипломную практику.

Процесс практики регулируется приказом №202 Министерства высшего и среднего специального образования от 13 июня 2022 года и соответствующим положением. Важно отметить, что педагогическая практика проводится отдельно от учебных занятий, то есть во время её прохождения учебный процесс приостанавливается.

Основная часть. В статье анализируется влияние различных моделей организации педагогической практики на успеваемость студентов математического факультета Каракалпакского государственного университета им. Бердаха. Исследование охватывает студентов учебных лет 2019–2023 и 2020–2024 и сравнивает результаты прохождения практики по традиционной модели и по экспериментальной схеме «4+2». В рамках исследования рассмотрены 190 студентов, из которых 153 обучались по направлению «Математика» и 37 — по специальности «Прикладная математика и информатика». Практика для студентов 2019–2023 годов началась с сентября 2022 года и продолжалась 9 недель.

В 2023–2024 учебном году была внедрена новая модель «4+2», которая распределяет учебные дни между практикой в школах и занятиями в университете. Этот формат предполагает, что студенты проводят четыре дня в неделю на практике в школах и два дня — на занятиях в вузе, что способствует более тесной связи между теоретической подготовкой и практическими навыками, а также поддерживает непрерывность образовательного процесса. Данный формат, рассчитанный на 8 недель, дополнен 15 неделями квалификационной и преддипломной практики. В новом формате практики принимали 241 студента, из которых 180 обучались по направлению «Математика» и 61 – по специальности «Прикладная математика и информатика».

Цель исследования — оценить, как изменение структуры и сроков прохождения практики влияет на академическую успеваемость студентов. Модель «4+2» предполагает интеграцию теории и практики, что позволяет студентам сразу же применять знания в реальных образовательных условиях и поддерживать академическую вовлеченность на протяжении всего учебного года. Традиционная модель разделяет учебные и практические этапы, в то время как новая модель предлагает органичное их сочетание, что, как ожидается, положительно скажется на глубине усвоения материала и формировании профессиональных компетенций.

Сравнительный анализ результатов студентов, проходивших практику по обеим моделям, позволит выявить влияние новой системы на качество подготовки, уровень мотивации и академические достижения студентов. Рассмотрим теперь результаты практики по каждому из моделей в разрезе языков обучения.

Сравнительный анализ успеваемости студентов по языкам обучения (2022-2023 и 2023-2024 учебные годы)

Данный отчет содержит сравнительный анализ успеваемости студентов на разных языках обучения (каракалпакский, узбекский и русский) за учебные годы 2022-2023 и 2023-2024. Цель анализа - выявить влияние новой модели практики «4+2», которая была внедрена в 2023-2024 учебном году, на академические результаты студентов. Анализ включает данные о распределении оценок (5, 4 и 3) среди студентов, что позволяет оценить, как новая модель практики отражается на их образовательных достижениях.

Данные об успеваемости по языкам обучения и учебным годам 2022-2023 учебный год

Язык обучения	Оценка 5 (количество и %)	Оценка 4 (количество и %)	Оценка 3 (количество и %)	Всего
каракалпакский	39 (30%)	67 (51.5%)	24 (18.5%)	130
узбекский	4 (10.3%)	21 (53.8%)	14 (35.9%)	39
русский	10 (47.6%)	10 (47.6%)	1(4.8%)	21
	53 (27.9%)	98 (51,6%)	39 (20.5%)	190

2023-2024 учебный год

Язык обучения	Оценка 5 (количество и %)	Оценка 4 (количество и %)	Оценка 3 (количество и %)	Всего
каракалпакский	54 (33.8%)	88 (55.0%)	18 (11.3%)	160
узбекский	11 (25.0%)	24 (54.5%)	9 (20.5%)	44
русский	6 (16.2%)	23 (62.2%)	8(21%)	37
	71 (29.5%)	135 (56%)	35 (14.5%)	241

Анализ по языковым группам

Группы с каракалпакским языком обучения. В 2023–2024 году наблюдается увеличение числа студентов с оценкой 5 (с 30% до 33.8%) и сокращение числа студентов с оценкой 3 (с 18.5% до 11.3%). Это свидетельствует о положительном влиянии новой модели «4+2» на академическую успеваемость.

Группы с узбекским языком обучения. Процент студентов с оценкой 5 также вырос, с 10.3% до 25%, а доля оценок 3 снизилась. Это указывает на улучшение успеваемости среди студентов с узбекским языком обучения.

Группы с русским языком обучения. Произошло снижение процента студентов с оценкой 5 (с 47.6% до 16.2%) и увеличение числа студентов с оценкой 3. Это может свидетельствовать о некоторых сложностях в адаптации к новой модели среди студентов с русским языком обучения.

Сравнительный анализ по языку обучения

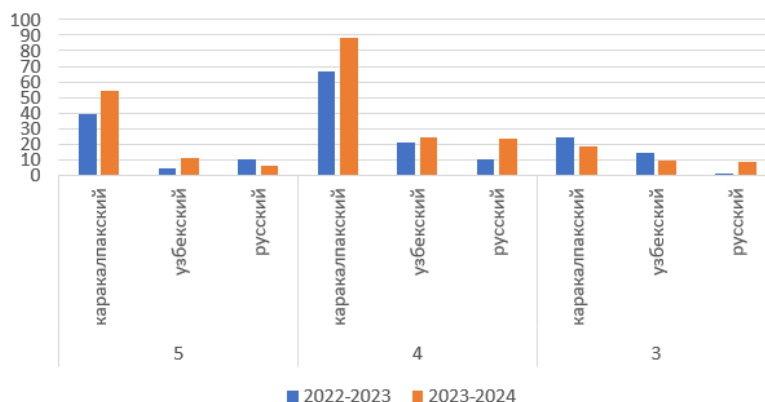

Рисунок 1: Сравнительный анализ успеваемости студентов по языкам обучения (2022-2023 и 2023-2024 учебные годы)

Анализ по успеваемости

Оценка 5. Общее количество студентов, получивших оценку 5, значительно увеличилось в 2023–2024 году (с 27,9% до 29,5%), что подтверждает позитивное влияние новой модели на высшие академические достижения.

Оценка 4. Количество студентов с оценкой 4 также возросло, что может говорить о стабильности модели «4+2» в поддержке среднего уровня успеваемости.

Оценка 3. Общее количество студентов, получивших оценку 3, снизилось (с 20,5% до 14,5), что свидетельствует об уменьшении числа студентов с удовлетворительной успеваемостью и общем улучшении показателей.

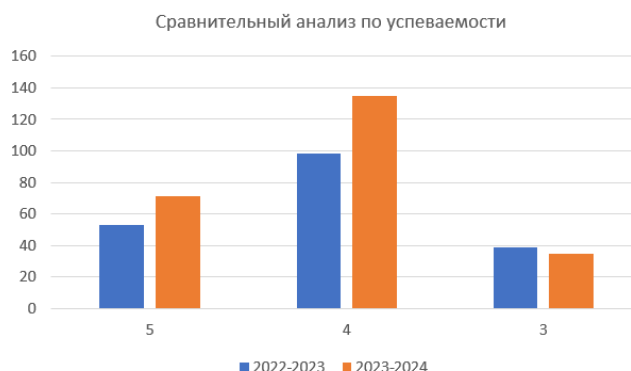

Рисунок 2: Сравнительный анализ успеваемости студентов (2022-2023 и 2023-2024 учебные годы)

Обсуждение. Введение модели «4+2» внесло существенные изменения в организацию учебного процесса, что сказалось на успеваемости студентов. Непрерывное взаимодействие с преподавателями и сочетание практических занятий с теоретическими способствовали развитию профессиональных навыков студентов, но также привели к увеличению учебной нагрузки, требующей адаптации. Анализ показывает, что переходный период потребовал времени и усилий, особенно от студентов первых групп, где процесс адаптации был наиболее заметен.

Формат «4+2» обладает рядом значительных преимуществ, которые делают его перспективной моделью для образовательного процесса:

1. Он позволил оптимально использовать учебные аудитории и другие ресурсы университета, что особенно актуально при увеличении числа студентов.
2. Прохождение практики в школах по месту проживания или в знакомых учебных заведениях облегчило взаимодействие с педагогическим коллективом и администрацией, а также создало условия для получения обратной связи от родителей учащихся.
3. Благодаря успешному прохождению практики некоторые студенты получили предложения о трудоустройстве, что позволило им начать профессиональную деятельность еще до окончания обучения.
4. Чередование учебных занятий и практики способствовало поддержанию высокого уровня успеваемости, помогая студентам избегать утраты знаний, которая часто случается из-за длительных перерывов между учебой и практикой.
5. Регулярные консультации с преподавателями и методистами во время практики способствовали оперативному решению возникающих проблем и укреплению уверенности студентов в своих педагогических навыках. Таким образом, модель «4+2» демонстрирует не только возможности для улучшения академической успеваемости, но и позитивно влияет на профессиональное становление студентов.

Заключение. Введение модели «4+2» в организацию педагогической практики показало позитивное влияние на академическую успеваемость студентов математического факультета. Анализ результатов практики продемонстрировал, что данная модель способствовала увеличению доли студентов, получивших высокие оценки, и сокращению доли удовлетворительных оценок, что подтверждает ее эффективность. Особые улучшения были отмечены среди студентов, обучающихся на каракалпакском и узбекском языках, где наблюдалось заметное повышение доли оценок «5» и снижение оценок «3». Это указывает на то, что новая модель позволяет студентам более глубоко усваивать материал и применять знания в практической деятельности.

Преимущества модели «4+2» заключаются в оптимизации учебного процесса, усилении связи между теорией и практикой, а также в создании условий для профессионального развития и раннего трудоустройства. Регулярное чередование занятий и практики помогает поддерживать высокий уровень вовлеченности и мотивации студентов, что позитивно сказывается на их успеваемости и профессиональной подготовке. Модель «4+2» доказала свою эффективность в повышении качества педагогической подготовки и может быть рекомендована для дальнейшего использования и адаптации в других образовательных учреждениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Козлова Е. Б., Буслаева М. Е. Роль педагогической практики в подготовке студентов непедагогического профиля к педагогической деятельности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т.34. С. 146–150.

- Павлова Я.В., Сакович С.И. Организация педагогической практики в вузе // Современные научные исследования и инновации. 2017. № 3.
- Габдрахманова Е.В. Организационно-педагогические условия организации педагогической практики студентов вуза в условиях реализации ФГОС // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3.
- Ковалёва Н.С., Вакулова Т.В. Педагогическая практика студента как фактор его профессионального становления // Гуманитарный научный вестник. 2021. №6. С. 63-67.
- Белокурова Е.В. Повышение качества образования студентов в нижегородском филиале ТюмГНГУ за счет производственной практики // Успехи современного естествознания. 2004. №3. С.51.
- Жиркова З.С. Педагогическая практика студентов – подготовка к основным видам профессиональной деятельности // Фундаментальные исследования. 2012. №6 (часть 2) С. 360-364.
- Grossman, P., Hammerness, K., & McDonald, M. (2009). *Redefining Teaching, Re-imagining Teacher Education* // *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 15(2), P. 273-289.
- Korthagen F.A.J., Kessels J.P.A.M. (1999). "Linking Theory and Practice: Changing the Pedagogy of Teacher Education" // *Educational Researcher*, 28(4), P. 4-17.

Talabalarning o'zlashtirishini oshirish uchun pedagogik amaliyotning tashkiliy modellarining imkoniyatlari

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik amaliyotni tashkil etishning turli modellari universitet talabalari, xususan, Qoraqalpog' davlat universitetining matematika fakulteti talabalari akademik o'zlashtirishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda an'anaviy model va eksperimental "4+2" modeli asosida amaliyotni o'tagan talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, "4+2" modelining joriy etilishi kelajakdagi pedagoglarning tayyorgarlik sifati va kasbiy kompetentsiyalariga qanday ta'sir qilishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik amaliyot, "4+2" modeli, akademik o'zlashtirish, ta'lim jarayoni, nazariya va amaliyot.

Vозможности организационных моделей педагогической практики для повышения успеваемости студентов

Аннотация. В статье рассматривается влияние различных моделей организации педагогической практики на академическую успеваемость студентов университетов, с акцентом на студентов математического факультета Каракалпакского государственного университета. В исследовании проведен сравнительный анализ успеваемости студентов, проходивших практику по традиционной и экспериментальной модели «4+2». Также изучено, как внедрение модели «4+2» отражается на качестве подготовки и профессиональных компетенциях будущих педагогов.

Ключевые слова. Педагогическая практика, модель «4+2», академическая успеваемость, образовательный процесс, теория и практика.

Opportunities of organizational models of pedagogical practice for enhancing students' academic performance

Abstract. The paper considers the impact of various models of organizing pedagogical practice on the academic performance of university students, with a focus on the students of the Mathematics Faculty at Karakalpak State University. The study provides a comparative analysis of the performance of students who completed their practice using the traditional model and the experimental "4+2" model. Additionally, the research explores how the implementation of the "4+2" model influences the quality of preparation and the professional competencies of future educators.

Keywords. Pedagogical practice, "4+2" model, academic performance, educational process, theory and practice.

VOLEYBOL SPORTIDA TAKTIKALAR

¹Kazakov B. A., ²Allayarov I. K.

¹Qoraqalpog' davlat universiteti

²O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Voleybol ta'limining asosiy maqsadi sportchilarga voleybol o'ynashga imkon berishdir. Boshqacha qilib aytganda, samarali hujum qilish qobiliyatiga barmoq bilan o'tish orqali erishish mumkin, bu to'pni kerakli nuqtaga hujum zarbasini beradigan o'yinchiga yuborishning eng mos usuli hisoblanadi. Boshqa tomondan, samarali barmoq uzatmasi himoyachi tomonidan qabul qilingan manjet uzatmasining sifatini aniqlaydi. Boshqacha qilib aytganda, quarterback (passer) va tajovuzkor futbolchilar o'z chiqishlarini eng yaxshi tarzda namoyish etishlari uchun manjet passi to'rdan optimal balandlikda va masofada bo'lishi kerak. Biroq, kutilgan o'yin ko'rsatkichlariga erishish uchun o'yinchilar ba'zi qarorlar qabul qilishlari va tuzatishlar kiritishlari, shuningdek, o'yinda ishlatiladigan asosiy ko'nikmalarni mashq qilishlari kerak. Masalan, xizmatni oladigan sportchi to'p kelganda xizmat qayerga tushishini tushunadi va oldindan oldinga-orqaga-yon tomonga harakat qiladi yoki to'pni manjetdan qaysi uzatmani hujumkor o'yinchiga tashlashini tanlaydi yoki hujumkor zarba beradigan o'yinchi kerakli narsani qiladi. hujumga tayyorgarlik bunday tuzatishlar va qarorlardan kelib chiqadi. Ushbu maqolada barcha tuzatishlar va qarorlar qabul qilinadi va o'yin davomida amalda qo'llaniladi, taktika sifatida belgilanadi.[1]

Odatda, sport o'qituvchilari (jismoniy tarbiya o'qituvchilari, murabbiylar) avval sportchilarga, talabalarga asosiy ko'nikmalarni o'rgatishadi, so'ngra ushbu ko'nikmalarni o'yinda ishlatish uchun o'qitish uslubiga amal qilishadi. Shu tarzda tuzilgan mashg'ulotlar sportchilarning zerikishiga olib keladi (Mitchell va boshq., 2013:19). Bundan tashqari, ko'nikmalar taktik kontekstdan tashqarida alohida o'rgatilganligi sababli, sportchilar o'yin texnikasi va taktikasini o'tkazishda muammolarga duch kelishadi. Agar sportchilar o'yin o'ynash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni (manjetli o'tish, barmoq bilan o'tish, xizmat qilish) o'rgangan bo'lsalar ham, bu ko'nikmalarni o'yinda qachon va qanday ishlatish bilan bog'liq muammolar bo'lishi mumkin (nur, 2005:17; Pigot, 1982). Shu nuqtayi nazardan, Bunker va Torp ushbu muammoni bartaraf

etish uchun 1982 yilda o'yinlarni tushunishni o'rganishga yondashuvni taklif qilishdi. Yondashuv adabiyotda keng rezonansga ega va ko'plab hosilalar paydo bo'ldi. Ushbu yondashuvlarni quyidagicha sanab o'tishimiz mumkin; [2]

Tushunish uchun o'yinlar o'rgatish (TGfU, Bunker, Thorpe & bodom, 1986); taktik o'yinlar yondashuv (Mitchell, Oslin & Griffin, 2006); o'yin hissi (Game Sense; Den Duyn, 1997; nur, 2006); taktik o'yinlar Model (taktik o'yinlar Model; Metzler, 2005); o'yin Amaliyot/amaliyot o'yini (o'yin amaliyoti; Launder 2001; Launder va Piltz, 2013); taktik-qarorlarni o'rganish modeli (taktik-qarorlarni o'rganish modeli; Gr rachexhaigne, Vallian va Godbout, 2005); to'p-maktab tushunchasi (Mommert va Erog'lu, 2007), Invasion Games mahorat Model (Invasion Games mahorat Model, Tallir, Lenior, Valcke va Musch, 2007); Games tushunchasi yondashuv (McNeill va boshq., 2008) (bodom, 2015).

Ushbu rivojlanayotgan yondashuvlarga kelsak, Stolz va Pill (2014: 37) yondashuvlar o'rtasida nozik farqlar mavjudligini ta'kidladilar va taktik tuzilmani birinchi navbatda munosib o'rgatish kerakligini ta'kidladilar. Ushbu yondashuvlardan biri taktik o'yin yondashuvi (TO'YO) yaqinda o'yinlarni o'qitishda tez-tez ishlatib kelinmoqda. O'yinchoqda taktik o'qitish taklifi asl o'yinni o'rganishni tushunish modeli (Bunker va Thorpe, 1982) tomonidan taqdim etilgan texnikadan oldin o'zgarmadi. Shu bilan birga, taktik o'yin yondashuvi pedagogikasi uchun muhim bo'lgan o'yin samaradorligini baholash shkalasi (OPD DOTEKAT) deb nomlanuvchi baholash vositasi qo'shildi. OPD-ni tashkil etish taktik qarorlarni qabul qilish, to'psiz harakatlarni o'qish va ularga javob berish, to'p bilan reaksiyaga kirishish va keyin o'yin bilan bog'liq holatga qaytish (Hopper, 2003) deb ta'riflanadi [3]. Bu o'yin bilan boshlanadi va taktik so'roq, mahorat amaliyoti va nihoyat o'yin bosqichlari bilan tugaydi. Shu tarzda, ishtirokchilarga o'yinni yaxshiroq o'ynash tavsiya etiladi, chunki ular o'yinda nima uchun o'z mahoratidan foydalanilishini tushunishadi.

O'yinga asoslangan yondashuvlar adabiyotda paradigma sifatida paydo bo'lganidan beri (Bunker va Torp, 1982), dunyoda sport o'yinlarini o'qitishda o'yinga asoslangan yondashuvlardan foydalanish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi. Ushbu tadqiqotlar, o'yinlarning taktik tuzilishidagi o'xshashliklar-o'rganilayotgan guruhlar darajasidagi farqlar va farqlar (yoshi, jinsi, mahorat darajasi, taktik murakkablik darajasi) tadqiqotchilarni o'yin ko'rsatkichlarining turli o'lchamlarini o'rganishga olib keldi. Bundan tashqari, sport ta'limi rivojlanishning ko'plab sohalarini (kognitiv, affektiv, psixomotor) o'z ichiga olishi xatti-harakatlarning turli sohalarida turli xil tadqiqotlarga olib keldi.

Mavzu bo'yicha turli sohalarida olib borilgan ba'zi tadqiqotlarda o'yinga asoslangan yondashuvlar o'yinda ishtirok etishni oshiradi (Xarvi, 2004; Mitchell va boshq., 1995), qaror qabul qilishda yanada rivojlangan guruh yaratish (Alarc va boshqalar., 2009; Broek va boshq., 2011; Frantsiya va boshq., 1996; Grey va Sproule 2011; g va g, 2017; Harvey 2004; Mitchell va boshq., 1995; 2007; Tyorner, 1996; Tyorner va Martinek, 1999; talabalar darslardan ko'proq bahramand bo'lishlari uchun (Cruz, 2004;Tyorner; 1996; Uollhead va Deglan 2004), ishtirokchilarning motivatsiyasi oshdi (Jons va boshq., 2010; Uollxed va Deglan, 2004), shunga o'xshash taktik tuzilishga ega o'yin o'ynagan talabalar o'rgangan taktik bilimlarini boshqa o'yinga o'tkazishga muvaffaq bo'lishdi (Xarrison va boshq., 2004; Holt va boshq., 2006; Jones va Farrou 1999; Martin, 2004; Mitchell va Oslin 1999), mahorat dastur (Alison va Thorpe, 1997; din., 1996; Harrison va boshq., 2004; Harvey, 2004; Mitchell va boshq., 1995; 2007; Tyorner va Martinek, 1999; Tuzcuoikkurslu, 2006; Frantsiya va boshq., 1996; Harrison va boshq., 2004 yil; Tuzcuoeksportinglu, 2006 yil; 2015) va sozlash komponentini yaxshilagan (Harvey, 2004), qo'llab-quvvatlash komponentiga hissa qo'shgan (Alarc va boshqalar). 2009 yil;Güneş, 2017; Şahin 2007) va takomillashtirilgan o'yin ishlash (, 2017; Li va Haydash, 2009; Şahin 2007; Tuzcuoğlu, 2006 Güneş, 2009; Bohler). Bundan tashqari, voleybol filiali haqida;

Jons va Farrou (1999) voleybol bo'yicha ta'lim badminton bo'yicha qaror qabul qilish mahoratini oshirishini aniqladi; Harrison va boshq. (2004) voleybol o'yinlari sinovlari videolarini kodlash orqali universitet talabalarida o'tkazilgan tadqiqotda o'yin o'ynashning yaxshilanishiga erishilganligini aniqladi; Broek (2011) taktik xabardorlik testi yordamida universitet talabalarida o'tkazgan tadqiqotida taktik xabardorlikning oshganligini aniqladi; Henninger va boshq. (2006) voleybol darslarini tanlagan talabalardan sifatli ma'lumotlarni oldi va o'qituvchilar taktik qarorlarni ishlab chiqish uchun tegishli muhitni ta'minlashi kerakligini aniqladilar, talabalar esa jismoniy tarbiya muhitiga olib kelgan ma'lumotlarni taktik bilimlar bilan birlashtirishda qiynalmoqda; Bohler (2009) 6-sinf o'quvchilari va o'qituvchilarining jismoniy tarbiya darsini sifatli tahlil qilish natijasida TO'YO yordamida taktik bilimlarni yaxshilash mumkinligi aniqlandi [4]. Voleybolning texnik soha ekanligi va o'yin o'ynash uchun ba'zi bir asosiy texnikalarni bilish zarurligi voleybol o'qituvchilarini taktik tushunchaga ega bo'lmagan alohida tadqiqotlarga undaydi. Bu, ayniqsa, voleybolda yangi boshlanuvchilar uchun zerikarli vaziyatga aylanishi mumkin. Bundan tashqari, taktik kontekstdan tashqarida ajratilgan usulda o'qitish texnikasi texnikani o'yinga o'tkazishda muammolarga olib kelishi mumkin. Taktik o'yin yondashuvining tuzilishi tufayli talabalar/sportchilar o'yin o'ynash orqali birgalikda texnika va taktikani o'rganadigan ta'limiy vaziyatni ochib beradi. Biroq, dunyoda voleybol bo'limi haqida juda kam tadqiqotlar mavjud

Jismoniy tarbiya o'qituvchilari va murabbiylariga o'yinni o'qitish yondashuvlari to'g'risida ma'lumotli tanlov qilish to'g'risida ma'lumot berish uchun o'yinga asoslangan yondashuvlarni o'rganadigan tadqiqotlar zarur. Shu sababli, o'tkazilgan tadqiqot mamlakatimizda taktik o'yin yondashuvi bilan bog'liq olib boriladigan tadqiqotlarga oydinlik kiritishi va adabiyotga hissa qo'shishi kutilmoqda. Ushbu nuqtadan kelib chiqqan holda, tadqiqotning maqsadi voleybolni endigina boshlagan sportchilarda TO'YO yordamida o'tkazilgan voleybol mashg'ulotlarining qaror qabul qilish, mahoratini qo'llash, sozlash komponentlarini, shuningdek, ushbu tarkibiy qismlarga qarab paydo bo'lgan sportchilarning ishtiroki va o'yin ko'rsatkichlarini baholashdir [5]. Tadqiqot yarim eksperimental tadqiqot bo'lib, eksperimental modellardan keyingi sinov boshqaruv guruhisiz model yordamida ishlab chiqilgan. Tadqiqotning mustaqil o'zgaruvchisi taktik o'yin yondashuvi bilan

tayyorlangan voleybol mashg'ulotlari dasturi bo'lib, bog'liq o'zgaruvchilar sportchilarning qaror qabul qilish, mahoratni qo'llash, sozlash, o'yinda ishtirok etish va o'yin ko'rsatkichlari.

Ushbu tadqiqotda qaror qabul qilish, mahoratni qo'llash va sozlash komponentlari o'yin samaradorligini baholash shkalasidan tanlangan va voleybolga moslashtirilgan. Tanlangan komponentlar uchun har bir o'yinchi uchun alohida qaror qabul qilish indeksi, mahoratni qo'llash indeksi va sozlash indeksi yaratildi. Keyin har bir o'yinchining o'yindagi ishtiroki va o'yin ko'rsatkichlari yaratilgan indekslar asosida hisoblab chiqildi.

ADABIYOTLAR

1. Железняк Ю.Д., Чачин А.В., Сыромятников Ю.П. Волейбол. Примерные программы для ДЮСШ и СДЮШОР. // Советский спорт. -М.: 2009,130 с.
2. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. -Киев: Олимпийская литература, 2004, 808 с.
3. Pulatov A.A. Voleybolning rasmiy qoidalari. O'zDJTI nashriyot-matbaa boiimi. -T., 2002, 53 b.
4. Pulatov A.A. Voleybol. //JTI I kurs talabalariga mo'ljallangan ma'ruzalar to'plami. -T., 2004, 71 b.
5. Pulatov A.A., Isroilov Sh.X. Voleybol nazariyasi va uslubi. O'quv qo'llanma. -T., 2007,148 b.

Voleybol sportida taktikalar

Annotatsiya. Ushbu maqolada voleybol sport turining taktikasi, texnikasi, bugungi kunga qadar taraqqiyoti haqida ilmiy fikrlar tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: taktika, hujum, voleybol, sport, musobaqa, texnika, taraqqiyot, malaka, kombinatsiya, tezlik, maydon.

Taktika в волейболе

Аннотация. В этой статье исследуются научные взгляды на тактику, технику, прогресс волейбольного спорта на сегодняшний день.

Ключевые слова: тактика, атака, волейбол, спорт, соревнования, техника, прогресс, квалификация, комбо, скорость, поле.

Tactics in volleyball

Annotation- this article examines the scientific views on the tactics, technique, and progress of volleyball today

Key words- tactics, offense, volleyball, sport, competition, technique, progress, qualification, combo, speed, the field.

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У СТУДЕНТА ЧЕРЕЗ ФИЗИЧЕСКУЮ КУЛЬТУРУ И СПОРТ

Кунназаров А. М.

Каракалпакский государственный университет

Сегодня воспитание духовно и физически гармонично развитого поколения является общенародной задачей нашего независимого государства Узбекистан. Последовательное и решительное продолжение нашей работы для достижения этой благородной цели является одним из важных вопросов, находящихся сегодня в центре внимания нашей политики. Поэтому одной из основных задач общества является воспитание подрастающего поколения как физически здорового, умственно активного, гармонично развитого поколения и формирование в будущем здорового образа жизни. Здоровый образ жизни – это налаживание жизнедеятельности, основанное на приобретении навыков, служащих обеспечению безопасности жизни и здоровья человека.

Здоровый образ жизни определяется наличием таких условий, как соблюдение режима дня, укрепление организма на основе активных физических нагрузок, занятий спортом, полноценного и качественного питания, соблюдение гигиенических правил в питании и др.

В нашей стране спорту уделяется большое внимание, и нашим правительством были разработаны и приняты ряд постановлений, указов, законов, положений по развитию физической культуры и спорта. Положительное развитие такой теоретической и практической работы в нашей стране, уделяемое внимание реформированию спорта, физической культуры в воспитании молодежи, мы видим, что наши спортсмены имеют право участвовать в международных турнирах и Олимпийских играх, а также достигать высокие результаты практически во всех видах спорта. Поэтому в последние годы многие виды спорта в нашей стране стремительно развиваются. Это позволяет молодому поколению быть здоровым, энергичным, иметь высокое стремление к самообороне, готовиться к труду, боевым действиям, достигать красивой фигуры и гармонично развиваться как личность.

Одним из приоритетов нашего государства является обеспечение физического и духовного развития подрастающего поколения нашей страны. В частности, наше правительство работает над внедрением здорового образа жизни в интересах подрастающего поколения. В этой связи большое значение имеют пять важных инициатив (20 марта 2019 года), направленных на всестороннее умственное, физическое и духовное развитие всей нашей молодежи Президента Ш.Мирзиёева. Поэтому в современном обществе физическая культура и спорт становятся важнейшими жизненными навыками в воспитании подрастающего поколения в каждой семье, ведь участие подрастающего поколения в занятиях спортом, наряду с физическим здоровьем, формирует умственный интеллект, умственную активность, трудоспособность и сила воли [1]. Этим свойством регулярная двигательная и спортивная деятельность человека отличается от других видов деятельности. Например, если трудовой процесс

требует умеренного напряжения и интенсивности, допустимых для той или иной деятельности, то в спортивной деятельности высокий уровень напряжения иногда требует движения с максимальной интенсивностью [2].

Здоровье издревле считалось большой ценностью и благом. Под здоровьем обычно понимают отсутствие болезни. Предполагается, что те, у кого не обнаружено заболеваний, относятся к категории здоровых людей. Но это довольно условное и примитивное представление о здоровье. В уставе Всемирной организации здравоохранения здоровье определяется не только как отсутствие болезней или фактических дефектов, но и как «полное физическое, душевное и социальное благополучие». Иначе говоря, здоровье обуславливается не только физическим состоянием человека, но и его взаимоотношениями и успехами дома, в учебном заведении и на работе. Важнейшим подспорьем в укреплении здоровья является здоровый образ жизни. Под ним понимается: достаточный сон, поддержание массы тела на определённом уровне, отказ от вредных привычек, регулярная физическая активность (лучше физические упражнения аэробной направленности), ежедневные завтраки, соблюдение режима питания, который исключает переизбыток, приём пищи всухомятку или «на ходу». Как видим, в понятие здорового образа жизни, как обязательный его элемент, включена физическая активность. И это не случайно. Прежде всего, занятия физической культурой, спортом являются главными составляющими необходимой для человека двигательной активности, поддерживающей и обеспечивающей нормальное функционирование всех органов и систем его организма и влияющей, тем самым, на его физическое состояние [7]. Кроме того двигательная активность оказывает влияние на развитие адаптационных возможностей организма при воздействии на него различных неблагоприятных факторов внешней среды [5].

В жизни мы постоянно подвергаемся этим воздействиям. Они вызывают в организме определённое функциональное напряжение — стресс. Способность организма противостоять этому воздействию, приспосабливаться к нему и определяет степень здоровья. В процессе адаптации организма к влиянию какого-либо одного стрессора (раздражителя, вызывающего стресс) последовательно возникает три фазы (фазы тревоги, резистентности, истощения). Эти стадии стресса (напряжения) были открыты канадским физиологом Селье Г. Перечисленные фазы стресса наблюдались им при воздействии самых разных раздражителей. Поэтому весь ход этих изменений в организме был им назван общим адаптационным синдромом (далее ОАС). Важной особенностью ОАС является то, что в стадии резистентности к одному стрессору начинает появляться устойчивость к влиянию ряда других стрессоров, то есть по мере приспособления организма к влиянию одного из неблагоприятных факторов, т.е. по мере приспособления к среде повышается его сопротивляемость к влиянию других факторов.

И ещё одно обстоятельство стресс – не болезнь. Это необходимое условие нормального функционирования организма. Без стрессов жизнь превратилась бы в абсолютное равновесие с внешней средой и замерла бы. Селье Г. считал нормальные по силе воздействия стрессоры необходимыми для поддержания на должном уровне функциональной дееспособности организма. Лишь очень сильные стрессоры, вызывающие «дистресс» (страдание), он считал вредными для здоровья.

Физические упражнения, занятия физической культурой и спортом тоже являются своеобразными стрессорами, правда очень естественными и физиологическими. По мере адаптации организма к влиянию различных физических нагрузок возникает ОАС, и на определённом этапе его развития наступает стадия резистентности (устойчивости) к ним. В этой стадии наблюдается повышение устойчивости организма ко многим другим неблагоприятным факторам, в том числе к инфекциям и утомлению. Правда, в этой фазе стресса от физических нагрузок спортивные результаты растут медленнее, чем в фазе тревоги. Таков механизм проявления оздоровительного влияния занятий физической культурой и спортом [6].

Цель нашего исследования заключается в анализе эффективности влияния разных элементов и форм занятий физическими упражнениями, режима сна и питания на жизнедеятельность студента в формировании здорового образа жизни. В ходе исследования проведен опрос студентов Каракалпакского государственного университета (120 чел.) по показателям здорового образа жизни (различным формам двигательной активности, режима сна и питания), а также анализ показателей успеваемости студентов). Проводившиеся опросы среди студентов, показали, что продолжительность ночного сна заметно отражается на уровне академической успеваемости студентов. Так при продолжительности ночного сна 46 и менее часов в неделю академическая успеваемость, в среднем, составляет 3,11 балла. Наиболее высокий её уровень – 3,8 балла – наблюдается при продолжительности ночного сна 56 часов в неделю, то есть около 8 часов в сутки. На академическую успеваемость влияет и время отхода ко сну. Если студенты ложатся спать позже 1 часа ночи, то их средняя успеваемость составляет 3,25 балла. Те же, кто ложится спать не позже 11 часов вечера учатся лучше – 3,85 балла. Влияет на академическую успеваемость и режим питания. Студенты, принимающие пищу 2 раза в течение дня, имеют средний балл успеваемости 3,2. Те же из них, кто принимают пищу 4 раза в день – 3-4 балла. Студенты, пренебрегающие завтраком, учатся в среднем на 3,29 балла, а принимающие пищу регулярно – на 3,59 балла. Основой здорового образа жизни является режим дня, включающий в себя грамотное сочетание труда, отдыха, нормального режима питания и, конечно, режима.

Двигательный режим студента должен включать в себя выполнение упражнений гигиенической гимнастики, посещение академических занятий по физическому воспитанию, дополнительные занятия физическими упражнениями в свободное от учёбы время, занятия спортом. Общий объём занятий физическими упражнениями должен составлять не менее 8-10 часов в неделю. Именно при этом объёме занятий начинают проявляться

положительные изменения в состоянии здоровья, выражающиеся в повышении общего жизненного тонуса и снижении заболеваемости простудными заболеваниями. Правильной организации двигательного режима сопутствует не только более крепкое здоровье, но и более высокая академическая успеваемость.

Студенты, занимающиеся физическими упражнениями и спортом, учатся лучше тех, кто занимается нерегулярно (соответственно на 3,77 и 3,43 балла). Занятия физической культурой и особенно спортом требуют более строгого соблюдения режима дня, а том числе режима сна, питания, исключения вредных привычек. Сочетание правильной организации двигательного режима и более рационального построения элементов режима дня не случайно. Занятия физической культурой и спортом требуют определенных волевых усилий, организованности, дисциплины. Эти черты находят отражение в особенностях режима сна и питания. Здоровый образ жизни подразумевает соблюдение режима труда, отдыха, сна на основе требований суточного биоритма. Суточный биоритм, который сложился в процессе эволюции, в упрощённом виде выглядит так: максимальная активность утром – 8-12 часов, минимум – в середине дня (с 12 до 16 часов), второй максимум активности – в вечернее время (16-22 ч.) и наиболее выраженный минимум – в ночное время (22-8 ч.). В соответствии с этим желательно строить свой личный режим дня, чередуя труд, отдых, сон.

Помимо правильной организации режимов труда, отдыха, сна, питания и двигательной активности здоровый образ жизни предполагает умение снимать нервное напряжение с помощью аутотренинга, разумно пользоваться средствами закаливания: водными процедурами. Но всё это требует немалых личных усилий, проявить которые иногда очень трудно [3]. Полученные результаты опроса студентов Каракалпакского университета говорят о том, что соблюдение режима сна и питания при различных элементах и формах занятий физической культурой, эффективно влияет не только на здоровье организма, но и на академическую успеваемость.

Первым шагом в приобщении к нормальному двигательному режиму является обязательное посещение всех академических занятий по физкультуре. Это может стать организующим началом, необходимым для успешного обучения в университете. Вторым этапом является приобщение себя к каждодневной утренней зарядке. Эта форма занятий предполагает нормализацию режима сна, так как для того, чтобы встать немного раньше обычного, нужно спать лечь пораньше. Завершение же зарядки водными процедурами, самомассажем положительно отразится на самочувствии и на состоянии здоровья.

Далее, необходимо попытаться дополнить академические занятия по физкультуре самостоятельными занятиями физическими упражнениями. Эти занятия могут включать в себя занятия бегом, оздоровительной гимнастикой, различными играми. Повышенные физические нагрузки, естественно, потребуют энергетической компенсации, что будет содействовать упорядочению режима питания.

Занятия физической культурой и спортом требуют затрат времени. Поэтому становится необходимой рациональная организация учебного труда, отдыха, соблюдение режима сна и питания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и массового спорта» от 3 июня 2017 года № ПП-3031.
2. Абдуллаев А., Хонкельдиев Ш.Х. Теория и методика физического воспитания. Учебник. - Т.: Издательско-полиграфический отдел "УЗДЖТИ", 2005. - 168 с.
3. Кораблева, Е.Н. Формирование нравственных устоев и морально-волевых качеств в процессе занятий физическим воспитанием и спортом / Е.Н. Кораблева // Проблемы развития физической культуры и спорта в новом тысячелетии. – 2017. – № 1. – С. 5–7.
4. Паршикова, Н.В. Стратегические приоритеты государственной политики в области массового спорта / Н.В. Паршикова, С.И. Изаак, В.Н. Малиц // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2017. – № 6 (148). – С. 167-171.
5. Састамойнен, Т.В. Проблема оздоровления человека в XXI веке / Т.В. Састамойнен //
6. Актуальные проблемы здоровья и физической культуры. – 2014. – № 1. – С. 11-14.
7. Семенова, М.А. Общие представления об индивидуальной физической подготовке и путях восстановления организма человека / М.А. Семенова, В.А. Прусакова // Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. – 2013. – № 4. – С. 113-120.
8. Хайдаров Б.Т. Физиология и физиология спорта. –Т.: 2018. – 252 с.

Формирование здорового образа жизни у студента через физическую культуру и спорт

Резюме. В данной статье показана роль занятий физической культурой и спортом в формировании здорового образа жизни студенческой молодежи. Представлены результаты исследований воздействия занятий физической культурой на показатели жизнедеятельности студента Каракалпакского государственного университета. Описываются приоритетные задачи каждого человека по здоровому образу жизни, правилам занятий спортом, самообразованию, развитию студента в физическом, психологическом и духовном плане.

Ключевые слова: здоровое поколение, физическое воспитание, спорт, здоровье, стресс, физические упражнения.

Jismoniy tarbiya va sport orqali talabada sog'lom turmush tarzini shakllantirish

Rezyume. Ushbu maqolada talaba yoshlarning sog'lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportning o'ni ko'rsatilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining Qoraqalpog'iston davlat universiteti talabasining hayotiy faoliyatiga ta'sirini o'rganish natijalari taqdim etildi. Har bir insonning sog'lom turmush tarzi, sport qoidalari, o'z-o'zini tarbiyalash, talabalarni rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalari tavsiflanadi jismoniy, psixologik va ma'naviy jihatdan.

Kalit so'zlar: sog'lom avlod, jismoniy tarbiya, sport, sog'liq, stress, jismoniy mashqlar.

Formation of a healthy lifestyle for a student through physical culture and sports

Summary. This article shows the role of physical culture and sports in the formation of a healthy lifestyle of students. The results of studies of the impact of physical education on the vital signs of a student of Karakalpak State University are presented. The priority tasks of each person on a healthy lifestyle, rules of sports, self-education, student development in physical, psychological and spiritual terms are described.

Keywords: healthy generation, physical education, sports, health, stress, physical exercises.

TARIXNI O'QITISH ORQALI TALABALARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI RIVOJLANTIRISH TEKNOLOGIYASINING AYIRIM MASALALARI

Djumaniyazov I.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Globalashuv jarayoni tezlashayotgan bir paytda milliy o'zlikni asrash, tarix va qadriyatlarni kelajak avlodlarga yetkazish, milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash dolzarb bo'lib bormoqda. Bugungi kunga kelib tarixni o'qitishga doir turli yangicha yondashlar o'quv jarayoniga tatbiq etilmoqda, tarix fanining barcha davrlarini o'qitish bo'yicha interfaol usullar amaliyotda keng qo'llanmoqda.

Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning murakkabligi mamlakatda boshqalarda bo'lgani kabi globalashuv, ommaviy madaniyat jarayonlari kuchayib, g'arb qadriyatlarini faol implantasiya qilish natijasida talabalarda, umuman yoshlarda vatanni sevish, uni qadrlash hissi kun sayin kamayib bormoqda. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, Yangi O'zbekistonni barpo etishda aholining, ayniqsa, talaba-yoshlar orasida vatanparvarlik g'oyasini ommalashtirish lozim [1:25]. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimini yaratish va rivojlantirish jarayonida hal qilinadigan vazifalar quyidagilardan iborat: talabalarda dunyo haqida yaxlit tasavvur hosil qilish; fuqaroning o'z-o'zini anglashiga erishish; umuminsoniy axloqiy qadriyatlar bilan yaqindan tanishtirish; ijtimoiy-madaniy muhitda yetarli xulq-atvorni rivojlantirish; shaxsiy xususiyat sifatida ijodkorlikni rivojlantirish; talabaga o'z "men"ini anglashda yordam berish; shaxs tarbiyasini hayotiy ma'nolarni ro'yobga chiqarishga yo'naltirish; pedagogik yordam ko'rsatish va qo'llab - quvvatlash; zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasining qarama-qarshiliklarini hal qilishga yordam beradigan, talaba shaxsining axloqiy rivojlanishining bunday darajasiga erishishga imkon beradigan pedagogik shart-sharoitlar va vositalarni aniqlash, bu shaxsiyatning keyingi rivojlanishi uchun etarli asos bo'ladi.

Talabalarni vatanparvarlik tarbiyasi 4 moduldan iborat tizim sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Har bir modulning tarkibini alohida ko'rib chiqamiz.

1-modul ijtimoiy hisoblanadi. Insoniyatning ma'naviy-axloqiy yutuqlarini chuqur o'rganish.

Bunday darslarning maqsadi talabalar ongida jamiyatning ma'naviy-axloqiy hayoti hodisalari, ajdodlar va zamondoshlarning hayotiy donoligi haqidagi tushunchalarni izchil tarbiyalash va mustahkamlashdir; axloqiy qarashlarning milliy ruhining umuminsoniy xazinalarini qadriyat shakllanishi sifatida tushunish orqali rivojlantirish va mustahkamlash borliq haqiqatlariga shaxsiy munosabat bildirish[2:27].

Darslar – mitinglar, tinchlik va insonparvarlik saboqlari, og'zaki nutqlar, madaniy ko'rgazma stendlari, qiziqarli uchrashuvlar klubi uchrashuvlari, darslar matbuot anjumanlari, darslar – virtual ekskursiyalar, darslar-tarjimai hollar.

2-modul – bu talabalarning kelajakdagi tarix va madaniyat hodisasiga va u orqali o'zlarining yaxlit ong holatiga bo'lgan munosabatini ochib beradigan yo'naltirilgan modul. Yo'naltirilgan modulni amalga oshirishda ma'naviy qadriyatlarni aniqlash, shaxsning qiymat yo'nalishlarini shakllantirish tizimini aniqlash, shaxsiy funksiyalarni rivojlantirish mexanizmlarini o'rganish uchun katta harakatlar talab etiladi. Shaxsiy funksiyalarni rivojlantirish mexanizmlari: ma'no shakllanishi, subyektivlashtirish, kognitiv va shaxsiy tarkibiy qismlarning uyg'un korrelyatsiyasi.

Yo'naltirilgan modulning maqsadi shaxsiy ishtirok bilan Vatanga foyda keltirish ehtiyojini uyg'otish va rivojlantirish, ma'naviy-axloqiy qadamjolarining mohiyati va mazmunini bilishdir[5:77]. Ish shakllari: ekskursiyalar, brifing darsi, konferentsiya darsi, davra suhbat, rekonstruksiya darslari, klublar, "Millat qahramonlari", "O'zbekiston iftixori" fakultativ kurslar tashkili etish.

3-modul shaxsiy-mulohaza, o'zaro fikrlash. Maqsad: og'zaki ta'sirlarni tizimli amaliy mustahkamlash. Talaba shaxsining axloqiy va ixtiyoriy sohasini egallash – bu yuqori axloqiy haqiqatlarning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini, xalq donoligi boyliklarini o'zlashtirishda qabul qilinadigan me'yorlarni tushunishdir.

Ish shakllari: dars-debat, teatrlashtirilgan tomoshalar.

4-modul milliy-madaniy komponent hisoblanadi. Milliy-madaniy tarkibiy qism O'zbekiston madaniyati va san'ati tarixiga kirish, o'z xalqining madaniy va tarixiy o'zaro bog'liqligi va qadriyatlarini tushunishga imkon beradi.

Talabalarning milliy va madaniy o'ziga xosligini shakllantirish mening ishimda bunday ish shakllari yordamida sodir bo'ladi: video dars, laboratoriya mashg'ulotlari, ishlash darsi, taqdimot darsi, kim oshdi savdosi darsi va boshqalar.

Vatanparvarlik tarbiyasining quyidagi shakllari, vositalari yanada samaralidir: folklor muhitini tashkil etish; o'zbek milliy madaniyati, kundalik hayotiga kirish; arxitektura, rassomlik, xalq hunarmandchiligi, milliy liboslarni o'rganish; O'zbekiston qahramonlarini o'rganish; muzey materiallaridan foydalanish; fakultativ mashg'ulotlar, fakultativ kurslar o'tkazish.

Vatanparvarlikni tarbiyalash bo'yicha tizimli ishlar refleksiv faoliyatga – introspektivaga, o'z-o'zini baholashga, mustaqillik va ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. O'zbek mentalitetiga, ma'naviyatiga, kelishuviga, oilada, maktabda, oliy ta'limda madaniyatda o'zaro ta'sirning mavzudan mavzuga tizimiga tayanish, shaxsni o'zini o'zi anglaydigan subyekt sifatida tan olish, vatanparvarlik tarbiyasini kengaytirish uchun tashvish bilan birlashtirish; vatanparvarlik ongi, axloqiy tuyg'ular, harakatni tanlash erkinligi, axloqiy rivojlanishni pedagogik boshqarish: har bir talabaning "zudlik bilan rivojlanish zonasini"ni aniqlash va ulardan foydalanish, rivojlanishni o'z-o'zini rivojlantirishga, tashkilotni o'z-o'zini tashkil etishga, tashqi tartibga solishni o'zini o'zi boshqarishga tarjima qilish [3:38].

Tarix o'qitish asosida ta'lim jarayonining pedagogik omillarini tavsiflash:

- umuminsoniy axloqiy qadriyatlarga asoslangan tarbiya;

- xalqlar o'rtasidagi tinchlik va do'stlik g'oyalariidan foydalanish;
- insonga qiziqishni rivojlantirish eng yuqori qadriyat sifatida;
- o'zbek xalqining o'ziga xos an'analaridan foydalanish;
- folklor va ta'lim muhitini yaratish;
- ta'lim muhiti faoliyatining pedagogik makonini kengaytirish;
- milliy madaniy kontekstni yaratish (shaxsni ijodiy rivojlantirish);
- talabalarning o'zbek madaniyati qadriyatlari mazmunini rivojlantirish;
- zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyat ehtiyojlariga javob beradigan talabning ideal vatanparvar modelini yaratish;
- zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatda vatanparvarlik tarbiyasida maqbul nazariy va uslubiy yondashuvlarni aniqlash;
- zamonaviy sharoitda talabalarini vatanparvarlik tarbiyasi jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
- zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasining qarama-qarshiliklarini hal qilish uchun qulay pedagogik sharoitlarni aniqlash;
- zamonaviy talabalarini vatanparvarlik tarbiyasi vositalari va usullaridan foydalanish, ularga shaxsning keyingi rivojlanishi uchun etarli asos bo'ladigan axloqiy rivojlanish darajasiga erishishga imkon beradi[4:29].

Xulosa qilib aytganda, vatanparvarlik – bu o'zini emas, boshqalarning baxt-saodati, farovonligini o'ylab yashash, degani. Agar o'z xalqining tarixi, adaniyoti tilini sevadigan talabani tarbiylasak, unda biz o'z oldimizga qo'ygan vazifani bajargan bo'lamiz. Oliy ta'lim muassasasida talabalarning vatanparvarlik kompetensiyasini rivojlantirish, ilmiy asosga ega, tizimli tadqiqotlar orqali amalga oshirilishi kerak. Aks holda, mazkur tuyg'u mukammalikka ega bo'lmaydi, vaqt o'tishi bilan o'zgarib ketishi mumkin. Kishi vatanparvar bo'lishi uchun, avvalo, o'z oilasini, qarindoshlarini seva olishi, ularning urf-odat va tutumlarini qadrlashi, oila tarixini hurmat qilish orqali vatanparvar bo'la oladi.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. Rahmatullayev M.A. «Masofaviy ta'limning yetti jihati. - Toshkent, 2009; Ta'limda axborot texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun / R.Hamdorov, U.Begimkulov, N. Tayloqov. O'zME davlat ilmiy nashriyoti. - T.: 2010, - 120 b.
3. Сагдиев А., Фузайлова Г., Хасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2008. – Б. 48-61.
4. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории –Новопоцк, 2011. –С. 65.
5. Н. М. Карамзин Избранные сочинения в двух томах. М.; Л.: Художественная литература, 1964. Т. 1, с. 810.

Tarixni o'qitish orqali talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish texnologiyasining ayirim masalalari

Annotasiya: maqolada tarix o'qitish orqali talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish omillari, o'quv materiallarini tanlash va taqdim etish tamoyillari, berilgan ma'lumotlar bilan qanday ishlash, ma'lumotlarni qanday va qandand qidirish, qanday solishtirish, solishtirganda nimaga asoslanish kabi bilim va ko'nikmalar o'rgatilishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: tarix darslari, vatanparvarlik. o'qitish metodikasi, mustaqil ishlash, izlab topish, qiyoslash, taqqoslash.

Факторы развития чувства патриотизма у студентов

Аннотация: В статье рассматриваются этапы формирования чувства патриотизма у учащихся посредством преподавания истории, принципы отбора и представления учебного материала, обучение таким знаниям и умениям, как работать с предоставленной информацией, как и где искать информацию, как сравнивать, на чем основываться при сравнении.

Ключевые слова: уроки истории, патриотизм, методика преподавания, самостоятельная работа, поиск, сравнение, сопоставление.

Factors in the development of a sense of patriotism among students

Abstract: The article discusses the stages of forming a sense of patriotism among students through teaching history, the principles of selection and presentation of educational material, teaching such knowledge and skills as how to work with the information provided, how and where to look for information, how to compare, what to base the comparison on.

Key words: history lessons, patriotism, . teaching methods, independent work, search, comparison, comparison.

BILIMLENDIRIW SISTEMASI ORTALIG'INDA DENE TARBIIYASI OQITIVSHILARININ DORETIWSHILIK TAJIRIYBESIN ASIRIW

Utegenov J.J. , Turdimuratov J.A.

QMU docent

Bilimlendiriw klasteri ortalg'inda bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarinin qanigelik kompetentligin rawajlandirw processlerin jetilistiriw ham de bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarinin salamatligin bekkemlew, fizikalq sapalarin rawajlandirw, dene tarbiyasi ham sport shingiwlarina qizigwshilqlarin asiriw zaman talaplaridan birine aylandi. Otkerilgen tajiriybelerde bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarina dene tarbiyasi panin oqitw procesinde olardin fizikalq rawajlanw dinamikasin aydinlastirwshi, den sawliqlaındağı unamsız özgerisler dārejesine muwapiq tūrde mānzilli, anıq maqsetti nāzerde tutatwshi klaster-modulli oqitw sistemasın jaratw maydanınan ilimiy izertlewler jetkiliklishe otkerilmegen. Jāhānda bolajaq dene tarbiyasi oqitwshıları xalqtıń basqa social toparlarına salıstırǵanda átirap-ortalıqtıń unamsız faktorları tásirine kóbirek beriliwshēń, hár qıylı keselliklerden azap shegiwshi ayrıqsha xarakterge iye topar esaplanadı hām de fizikalq rawajlanıwı hām fizikalq tayarlıqları túrlı dārejede bolıwı menen xarakterlenedi. Joqarı tálım mākemelerinde dene tarbiyasi hām sport pánin oqıtıwda shuǵıllanıwshılar organizmine shingiwlar tásirin úyreniw, bolajaq dene tarbiyasi oqıtıwshılarının salamatlıǵı hām fizikalqı tayarlıǵı jaǵdayın anıqlap oqıw-shingiwlar procesin shólkemlestiriw maydanınan ilimiy izertlewler alıp barılǵan. Bilimlendiriw sisteması dúnya rawajlanıwının tiykarǵı hāreketlendiriwshi kúshi hām turaqlı rawajlanıwdıń zárúrli faktor retinde qaraladı. Onı jetilistiriw hām sapalı

shólkemlestiriw, tálim alıwshılarga kepillik berilgen bilim beriw mexanizmlerin oqıw -shınıǵıwlar procesine engiziw ústin baǵdarlardan biri bolıp esaplanadı. Jetekshi tálim mákemeleri tárepinen bolajaq kadrlardı oqıtıwda innovciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı islep shıǵıw hám ámeliyatqa engiziw maydanında kóplegen izertlewler ámelge asırılıp kelmekte.

Búgingi kúnde joqarı tálim mákemeleri dene tárbiyası hám sport tarawın rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. “Jámiyetimizde salamat turmıs tárizin qalıplestiriw, xalıqtıń, ásirese, keleshek áwladtı dene tárbiyası hám ǵalabalıq sport menen turaqlı shuǵıllanıwı ushın zaman talaplarına uyqas shárt-shárayatlar jaratıw hám de dene tárbiyası hám ǵalabalıq sporttı jáne de rawajlandırıw” [1] ayrıqsha aytıp ótken. Respublikamızdaǵı joqarı tálim mákemelerinde bilim atırǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının sanı jıldan jılǵa kóbeymekte hám olardıń kópshiligi oqıw baǵdarlamalarında belgilengen júklemelerdi orınlawǵa tolıq jaǵdayda tayar emes. Fizikalıq tayarlıǵı tómene bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıları tárepinen shınıǵıwlar rejimi sheńberinde dúzilgen oqıw shınıǵıwları baǵdarlamaların orınlanıwı qıyın bolıp kelmekte. Buǵan sebep, bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının fizikalıq tayarlıǵı hám olar tárepinen orınlawshı normativ testler ortasındaǵı saykes emeslik bolıp tabıladı. Usı jaǵday túrli dárejedeǵı fizikalıq rawajlanǵanlıqqa hám fizikalıq tayarlıqqa iye bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının háreket iskerligin jetilistiriwge baǵdarlanǵan jańa klaster-modul metodın islep shıǵıwdı talap etpekte.

Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının fizikalıq tayarlıǵı jaǵdayın bahalaw hám qadaǵalaw usılları klaster-moduldiń didaktikalıq dúzilisine saykes keliwi Yu.I. Evseev, I.G. Zaxarova, A.İ. Fyodorov, O.K. Filatov, J.K. Xolodovlar tárepinen pedagogikalıq tájiriybede tastıyqlanǵan. A.G. Furmanov, G.I. Xozyainov, V.S. Sherepanov hám basqalar tárepinen adam organizmin sawallandırw, fizikalıq rawajlandırıw hám salamat turmıs táriziniń qalıplesiwinde dene tárbiyasının roli úlken ekenligi pedagogikalıq tájiriybede tastıyqlanǵan. Usınıń menen birge, joqarı tálim mákemelerinde fizikalıq tayarlıq dárejesi túrlishe bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıların “Dene tárbiyası” pání boyınsha oqıw baǵdarlamalarında belgilengen normalardı orınlawın xaqıqıy jaǵdayın sıpatlap beriwshi maǵlıwmatlar derlik joq. Izertlewlerde bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarına “Dene tárbiyası hám sport” pánin oqıtıw procesinde olardıń fizikalıq rawajlanıwı dinamikasını aydınlastırıwshı, salamatlıqlarındaǵı unamsız ózgerisler dárejesine muwapıq túrde mánzilli, anıq maqsetti názerde tutatuǵın baǵdarlamalardıń joqlıǵı anıqlandı. Siyasiy toparlastırılǵan dene tárbiyası sistemasınan nátiyjeli paydalanıw múmkinshiligin jaratatuǵın innovciyalıq usıllardan biri - klaster modulın engiziw bolıp esaplanadı.

Klaster-modul tálimi kásiplik tálim tarawına dáslep 1974-jılǵa kirip kelgen. Parij qalasında ótkerilgen YUNESKO konferenciyasında klaster-modul texnologiyaların ámelde qollanıwǵa túrtiki boldı. Ayrım ilimpazlardıń pikirine bola, [Goldshmid, 1972; Rassel, 1974] oqıtıwdıń bunday dúziliwi bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının tálim procesin ózlestiriwine salıstırǵanda ózine qolay usıldı tańlawına itibar qaratadı, basqa tárepten bolsa, tálimniń forması hám usılların birlestiriwge hám qalıplesken oqıw materiallarınń mazmunın anlap jetiwine járdem beredi. Tálim procesinde kreativlik (lat., ing. «create» - jaratıw, «creative» jaratıwshı, dóretiushı) - shaxstıń jańa ideyalardı islep shıǵarıwǵa tayarlıqtı sıpatlawshı hám de óz betinshe faktor retinde intalılıqtıń quramına kiriwshi dóretiushilik qábileti mánisin anılatadı [2].

Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıların kreativligi onıń oy-pikirlewinde, baylanısında, sezim-tuyǵılarında, arnawlı bir iskerlik túrlerinde belgili boladı. Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshında kreativlik pütün halda yamasa onıń arnawlı bir ózgesheliklerin, zeyini ótkirlikti sıpatlaydı. Sonıń menen birge, bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshının kreativligi qúdiretliginiń zárúrli faktori retinde sáwlelenedi. Jáhán kóleminde tálim shólkemlestiriwdiń nátiyjeli formaların miynet bazarı talapları tiykarında modernizaciyalaw, tálim sapası teoriyası hám metodologiyasını klasterli jantasıw arqalı ámelge asırıw boyınsha bir qatar ilimiy izertlewler alıp barılmaqta. Bul processte “STEAM - tálim” baǵdarlaması tiykarında oqıwshılarda ilimiy dúnyaǵa kózqarastı rawajlandırıw, PISA, TIMSS, PIRLS sıyaqlı xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamaları talaplarına muwapıq tálim procesinde teoriyalıq bilimlerdeń turmıshlıǵın támiyinlew máseleleri úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Izertlew máselesinen kelip shıqqan halda kreativlik hám kreativ kompetentlik processı mazmunın analizlewdi maqsetke muwapıq dep esaplaymız. Zaman talaplarına uyqas kreativ kompetentlikke iye bolǵan pedagog kadrlardı tayarlaw, bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının kreativ kompetentligin jetilistiriwge tiyisli modellerdi islep shıǵıw, kásiplik sistema hám elektron tálim resursların jaratıw boyınsha keń kólemli jumıslar alıp barılmaqta. Sonıń menen birge «Tálim sapasını bahalaw processı hám quralları jetilistiriw, erisilgen nátiyjelerdi anıqlaw imkaniyatın beretuǵın mexanizmlerdi ámeliyatqa engiziw»ge záruriyat bar ekenligi sezilmekte [3, 4].

Bilimlendiriwdi rawajlandırıw teoriyasınıń klaster strukturası iskerligin jetilistiriw boyınsha tálim sapası hám ózgesheliklerin jámiyet talaplarına, arnawlı bir aymaqlardıń mápleri hám de tálim mıtájliklerine qaratılǵan regionlıq dárejelerde sheshiliwi menen baylanıslı tómendeǵı usınıslardı ámelge asırıw maqsetke muwapıq dep oylaymız: tálim túrleri ortasında óz-ara sheriklikti keńeytiw arqalı aymaqtıń básekige shıdamlılıq ústemshilikleri kóteriledi; pútkil sistemanıń uzaq múddetli innovaciyaları hám nátiyjeli tájiriybelerin ǵalabalastırıw arqalı regionıń tabıslı strategiyalıq baǵdarların belgilewshi jetekshilerdi anıqlaw múmkinshiligi jaratıladı; ishki hám sırtqı básekige shıdamlılıqtı támiyinleytuǵın oqıw shólkemi xızmetkerleriniń tájiriybe dárejesin asırıw arqalı ilimiy-izertlew imkaniyatın beretuǵın ilimiy shólkemler belgilenedi; bir aymaқтаǵı tálim mákemeleriniń ulıwma maqsetinen kelip shıǵıp saylanǵan social buyırtpanı támiyinlew tálim sapasına unamli tásirin esapqa alıp, nátiyjeli mexanizmler engiziledi.

№	Түрleri	Мазмунı
1	JOoda dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında bilim hám dóretiushilikti qalıplestiriw	Joqarı tálim mákemelerinde dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında oqıw procesiniń nátiyjeliligin asırıw mazmunın

		túsiniw qábileti
2	JOO da dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında oqıw procesiniń nátiyjeliligini asırıw ushin metodikalıq bilimlerde jetilistiriw.	Joqarı tálim mákemelerinde dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında oqıw procesiniń nátiyjeliligini asırıw boyınsha óz bilimlerin uzatıw qábileti
3	Tálim procesiniń nátiyjeliligini asırıw ushin bilimlerin rawajlandırıw	Oqıw procesi nátiyjeliligini asırıw boyınsha pán tarawında tereń hám hár tárepleme bilim alıw, ózbetinshe islew qábileti
4	Oqıw procesiniń nátiyjeliligini asırıw biliw qábileti	Oqıw procesinde bunday qábiletlerdi ózlestirgen túrde, student tek ǵana kurs oqıw materiallardı keńlew hám tereńirek biledi, ózi úyrenip atırǵan pán jańalıqlarına iye boladı, materialdı tolıq biledi, oǵan qızıǵadı, sonıń menen birge izertlew jumsların orınlaydı
5	Tálim procesiniń nátiyjeliligini asırıwdı túsiniw qábileti	Oqıw materialların túsiniw alıw, óz betinshe tuwrı pikir júritetuǵın oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyata alıw menen oqıw procesin nátiyjeliligini asırıw
6	Oqıw procesi nátiyjeliligini asırıw ushin baklawshılıq qábiletin qalıplestiriw.	Student shaxsın qalıplestiriwdegi ózgerislerdi baqlay biliw
7	Baslamashılıq (iniciativa)	Turaqlı túrde túrli baslamalardıń ilgeri súredi
8	Kreativ qábiletke iyelik, aktivlik hám izleniwshilik	Tálim procesiniń nátiyjeliligini asırıw jumsların tuwrı rejlestiriw hám qadaǵalaw, kreativ qábiletke iyeligin izbe-iz kórsetip baradı, kreativ tárepten oǵada aktiv, izleniwshen

Dene tárbiyası sabaqların interaktiv aparıw kreativlikniń rawajlanıw imkaniyatın jaratadı. Túrli materiallardan paydalanıw: video hám audio maǵlıwmatlar; test maǵlıwmatları bankı (qadaǵalaw hám sertifikatlaw járdeminde qalıplestiredi). Dene tárbiyası sabaqlarında kreativlikni asırıw studentlerde aqıl-ziyreklikniń qalıplesiwini hám dóretiwshilikniń rawajlanıwın alıp kirisiw imkaniyatın beredi, biraq búgingi kúnde olardı sociallıq hám etikalıq qadaǵalaw astına alıw kerek [5, 6]. Juwmaq retinde ámeldegi ilimiy-metodikalıq ádebiyatlardıń analizi, pedagogikalıq baqlawlar, ótkerilgen sáwbet nátiyjelerin gúwalıq beriwine, sońǵı jıllarda hár qıylı dárejede fizikalıq tayarlıqqa iye bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń san muǵdarı artqan. Bul kórinistegi dástúr respublikamızdaǵı kópshilik joqarı tálim mákemeleri ushin da tán bolıp tabıladı. Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń kóbisin “Dene tárbiyası hám sport” pání boyınsha standart oqıw baǵdarlamalarında názerde tutılǵan júklemelerdi orınlawǵa tolıq jaǵdayda tayar dep bolmaydı. Bul jaǵday bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń fizikalıq tayarlıǵı hám olar tárepinen orınlanıwı kerek bolǵan normativ testler ortasındaǵı sáykes emeslik penen baylanıslı. Kópshilik bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarında dene tárbiyası shınıǵıwlarına salıstırǵanda zárúrli motivaciya joqlıǵı jaǵdaynı jáne de tereńlestiredi. Ádebiyatlardaǵı maǵlıwmatlarǵa kóre, klaster-modulli oqıtıw tayarlıq dárejesi hár túrli bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıların baǵdarlamalıq materiallardı ózine qolay usılǵa ózlestiriwleri ushin múmkinshilik jaratadı. Saylangan moduller quramındaǵı sorawlardıń bir-birine salıstırǵanda óz-ara baylanıslılıǵın anıqlaw ushin baǵdarlamalıq hám dinamikalıq klasterlerden paydalanıldı. Bunda, dáslep, saylangan modullardıń baǵdarlamalıq klasteri dúzip shıǵıldı. Klasterdiń hár bir qatarı málim bir oraydıń tańlanıwına sáykes keledi. Oqıw moduliniń qalǵan strukturalıq elementlerin salıstırmalı kombinaciyalanǵan áhmiyeti usı orayǵa salıstırǵanda esaplap tabıladı. Oqıw moduliniń ózlestirilip atırǵan strukturalıq elementlerin mazmunı tárepten áhmiyetliligin, ózgeriw kórgezbeli tárizde pikir júritiw, tásáwir etiw ushin dinamikalıq klaster dúzildi. Bul, hár bir úyrenilip atırǵan strukturalıq elementlerdiń salıstırmalı kombinaciyalasqan isenimliligin keyingi áhmiyeti menen bul shamanıń aldındı áhmiyeti ortasındaǵı parqtı anılatadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентга Ш.М.Мирзиёевнинг “Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6099-сонли Фармони Lex.uz.
2. Арзиев Ш.А. Таълим кластери муҳитида бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг креатив компетентлигини ривожлантириш // Ilm hám jámiyet – Нукус, 2022. - № 1. – Б. 11-13.
3. Арзиев Ш.А. Таълим кластери муҳитида бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг креатив компонентлигини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштиришнинг дидактик имкониятлари // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў илимий-методикалык журналы. – Нукус, 2022. - № 4. – Б. 43-44.
4. Гончарук С.В., Никулин И.Н., Стрельцов В.А., Гончарук Я.А. Совершенствование образовательного процесса по физической культуре в вузе. Теория и практика физической культурой. Москва: 2017 №6. - 18 с.
5. Arziev Sh.A. Didactic possibilities of improving processes of development of the creative component of future physical education teachers in the education teachers in the educational cluster environment. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137. Vol. 12, Issue 10, October 2022.
6. Карпова О.Л. Развитие самообразовательной деятельности студентов: теоретические аспекты: монография. – Челябинск: Уральская Академия, 2014. –204 с.

Bilimlendiriw sisteması ortalıǵında dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń dóretiwshilik tájiriybesin asırıw

Annotaciya: Maqalada bilimlendiriw sisteması ortalıǵında bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń qanıgelik kompetentligin rawajlandırıw processlerin jetilistiriw. Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń salamatlıǵın bekkemlew hám sport shınıǵıwlarına qızıǵıwshılıqların asırıw máselelerine arnalǵan.

Tayanısh sózler: klaster, kreativ, dinamika, modul, kompetentlik, kriteriya, interaktiv.

Повышение творческого опыта учителей физической культуры в системе образования

Аннотация: В статье рассматривается совершенствование процессов развития профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры в системе образования. Он посвящен вопросам укрепления здоровья будущих учителей физической культуры и повышения их интереса к занятиям спортом.

Ключевые слова: кластер, креатив, динамика, модуль, компетентность, критерий, интерактив.

Improving the creative experience of physical education teachers in the education system

Annotation: The article discusses the improvement of the processes of development of professional competence of future physical education teachers in the education system. It is dedicated to strengthening the health of future physical education teachers and increasing their interest in sports.

Keywords: cluster, creativity, dynamics, module, competence, criterion, interactive.

YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO'LLASHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Baltabaev J. O.

Nukus DPI

Bugungi kunda kasb-hunarga yo'naltirish sohasida mavjud bo'lgan ilmiy xulosalar va tavsiyalar hamda umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini kasbhunarga yo'naltirish, xususan, kasblar olami bilan tanishtirish usullarini yangilash zarurati yuzaga kelmoqda. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish tizimi kasbiy targ'ibot va tashviqotni o'z ichiga olgan kasbiy ma'rifat (kasbiy axborot); u yoki bu soha, kasbga bo'lgan shaxs qiziqish va qobiliyatlarining birlamchi kasbiy tashxisi, kasb tanlashda mutaxassislar tomonidan individual, guruhviy yordam ko'rsatishga qaratilgan kasbiy maslahatlar, ko'proq muvofaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan kasbni tanlab olishga qaratilgan kasbiy tanlov, ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-kasbiy moslashuv, tanlangan kasbni o'rganish jarayonida burch, mas'uliyat, kasbiy or-nomus hislarini o'quvchilarda shakllantirishga qaratilgan. Undan ko'zlangan maqsad o'quvchilarga kasblar olami, kasblarning belgi va xususiyatlari, kasb klasifikatsiyasi, kasblar professiogrammasi, hududning qaysi kasblarga ehtiyoji borligi to'g'risidagi axborotlarni berishdan iborat bo'lib, ular asosida o'quvchi o'zini qiziqitirgan, jamiyat uchun zarur bo'lgan kasbni tanlaydi [5].

Mamlakatimizda yoshlarni kasb tanlashga yo'nalishtirishda zarur islohotlar amalga oshirilmoqda, ayniqsa, bu soha ta'lim muassasalarida faol rivojlanishi bilan tavsiflanadi. O'quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlashga qaratilgan yangi usul va dasturlar joriy etilmoqda. Shuningdek, bozor talablariga javob beradigan malakali kadrlar tayyorlash uchun ish beruvchilar bilan hamkorlik kuchaymoqda. Biroq, zamonaviy kasblar haqida ma'lumot etishmasligi va dasturlarni amalga oshirish uchun cheklangan resurslar kabi muammolar qolmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni kasbga yo'naltirish va kadrlar tayyorlashni rivojlantirishga qaratilgan bir qator yangi qaror va qonunlar qabul qilindi. Ushbu qabul qilingan qaror va qonunlarda qaratilgan asosiy jihatlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Ta'lim dasturlarini modernizatsiya qilish: zamonaviy mehnat bozori talablari va iqtisodiyot ehtiyojlariga ko'proq mos keladigan o'quv dasturlariga o'zgartirishlar kiritish.
2. Ish beruvchilar bilan hamkorlik: yoshlarga amaliyot o'tash va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish imkonini beruvchi ta'lim muassasalari va kompaniyalar o'rtasida hamkorlik o'rnatish.
3. Axborot platformalarini rivojlantirish: yoshlarning kasb va karyera imkoniyatlari to'g'risida ma'lumot olishlari mumkin bo'lgan kasbga yo'naltirish uchun onlayn manbalar va platformalar yaratish.
4. O'qituvchilarni o'qitish va malakasini oshirish: maslahat sifatini oshirish uchun kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlashga e'tibor qaratish.
5. Davlat dasturlari: yoshlarni kasb tanlashda va zarur ko'nikmalarni egallashda qo'llab-quvvatlashga qaratilgan maxsus dasturlar va tashabbuslar ishlab chiqish va hokazolarni keltirish mumkin.

O'zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 2021 yil 30 dekabrda "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 792-son Qarorida o'quvchilarni kasb bo'yicha ijodiy fikrlaydigan, tashkilotchilik, tadbirkorlik ko'nikmalariga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash hamda ularning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqib kasb-hunar tanlashda ko'maklashish kabi vazifalar belgilangan [4].

Ushbu qarorning ijrosini ta'minlashda aynan maktab o'quvchilarining texnologiya fanidan olgan bilim, ko'nikma va malakalari tayanch bilim bo'lib xizmat qiladi. Ushbu o'rinda aytish joizki, texnologiya fani o'qituvchilarining bilim va mahoratlari o'quvchilarga zamonaviy bilimlar berishda, o'zlari qiziqqan kasblar bo'yicha etarlicha ma'lumotlarga ega bo'lishida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu chora-tadbirlar kasbga yo'naltirish tizimini yaxshilashga yordam beradi va o'quvchilarga kelajakdagi kasb va karyera haqida ongli ravishda tanlov qilishga yordam beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda zamonaviy kasblar: axborot texnologiyalari, raqamli marketing, ekologiya, agronomiya va turizm kabi sohalarida faol rivojlanmoqda. Dasturiy ta'minotni ishlab chiqish, loyihalarni boshqarish va tizimlarni tahlil qilish bo'yicha mutaxassislarga talab ortib bormoqda. Mashinasozlik va muhandislik sohasidagi kasblar, ayniqsa mamlakatning iqtisodiy o'sishini hisobga olgan holda ham dolzarbdir. Yoshlar uchun imkoniyatlar ochadigan yangi sohalar uchun kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratilmoqda.

Rivojlangan xorijiy davlatlar texnologiyaning jadal rivojlanishi, mehnat bozorida o'zgarishlar va iqtisodiyot ehtiyojlarini hisobga olgan holda yoshlarning kasbiy yo'nalishiga turli yondashuvlarni ishlab chiqmoqda va joriy etmoqda. Ko'pgina mamlakatlarda kasbga yo'naltirish dasturlari o'smirlarning o'zgaruvchan dunyoga moslashishiga yordam beradigan ko'nikmalarni rivojlantirishga, shuningdek, ularning qiziqishlari, qobiliyatlari va shaxsiy fazilatlariga mos keladigan martaba yo'lini tanlashda yordam berishga qaratilgan. AQShda kasbga yo'naltirish tizimlari maktab yoshidan boshlab individual rivojlanish yo'llarini yaratishga qaratilgan. Muhim tarkibiy qismlarga quyidagilar kiradi:

Karyera va texnik ta'lim (CTE - Career and Technical Education): bu maktab o'quvchilari va talabalarida muayyan ish joylarida zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar tizimi. Ko'pgina maktablar va kollejlarda texnik mutaxassisliklar va kasblarga yo'naltirilgan dasturlarni taklif qilishadi.

Karyera bo'yicha maslahat: maktab ta'limi doirasida talabalar o'zlarining qiziqishlari va moyilliklarini baholaydigan testlardan o'tadilar va kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislardan maslahat olishadi. 12-sinfda maktab o'quvchilari amaliyot yoki amaliyot o'tashlari mumkin, bu ularga qaysi faoliyat turi ularga yaqinroq ekanligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Onlayn ta'lim va martaba bo'yicha maslahat platformalari: **CareerOneStop** va **My Next Move** kabi zamonaviy onlayn platformalar maktab o'quvchilari va talabalarga turli kasblarni o'rganishda, o'rganish va martaba o'sishi bo'yicha tavsiyalar olishda yordam beradi [6]. Germaniya yoshlarning kasbiy yo'nalishini faol ravishda qo'llab-quvvatlaydigan kuchli Dual ta'lim tizimiga ega. Ushbu yondashuv quyidagilarni o'z ichiga oladi: Dual ta'lim: kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'qitish va korxonalarda amaliyot o'tashni o'z ichiga olgan dastur. Bu yoshlarga haqiqiy ish tajribasini beradi va keyingi kasbiy o'sish uchun to'g'ri yo'nalishni tanlashga imkon beradi.

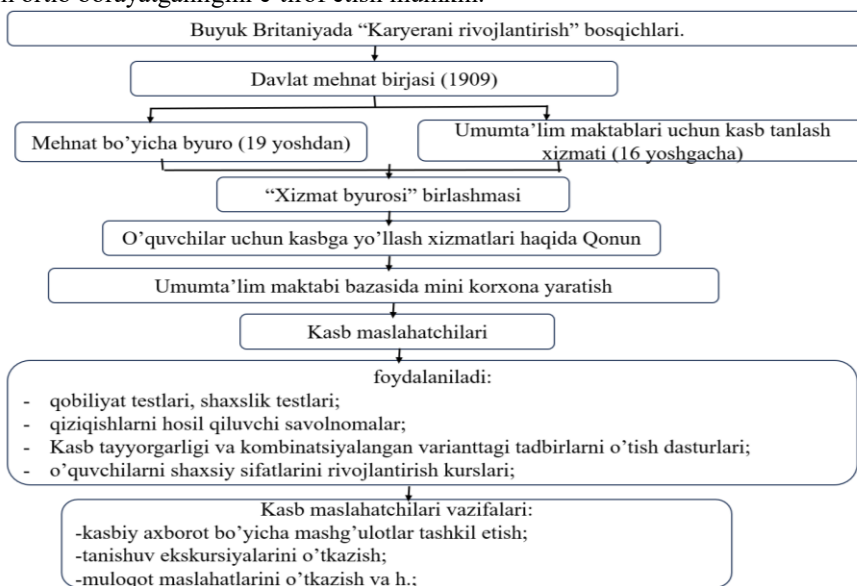
Karyera bo'yicha maslahatchilar va murabbiylar: Germaniyada maktablarda o'quvchilarga kasb tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda yordam beradigan professional kasb bo'yicha maslahatchilar mavjud. Bundan tashqari, maktab bitiruvchilari uchun ishga joylashishga tayyorgarlik kurslari o'tkaziladi.

Testlar va baholar: o'quvchilarga kasb tanlashda yaxshiroq harakat qilishlariga yordam beradigan turli xil moyillik va qiziqishlarni aniqlash testlaridan foydalaniladi. Kasbiy yo'naltirish dasturlari 12-13 yoshdan boshlab amalga oshirila boshlaydi [7]. Buyuk Britaniyada kasbga yo'naltirishning turli modellari ham faol ishlab chiqilmoqda va joriy etilmoqda:

Karyera bo'yicha maslahat: Buyuk Britaniyada maktab o'quvchilari milliy karyera xizmatiga (National Careers Service) murojaat qilishlari mumkin — bu karyera yo'llari haqida ma'lumot, maslahat va karyera qurishda yordam beradigan davlat xizmati. **Karyera kunlari va amaliyotlari:** maktab o'quvchilari karyera kunlarini o'tkazadilar va maktab dasturlari doirasida amaliyot o'tashadi. Bu ularga mehnat bozori ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga va kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

O'smirlar uchun dasturlar (Apprenticeships): maktab ta'limi tugagandan so'ng, o'spirinlar "Apprenticeships" deb nomlangan — yuqori darajadagi amaliy tayyorgarlikni ta'minlaydigan ish joyidagi o'quv dasturlarini tanlashlari mumkin [8]. Quyidagi 1-rasmda Buyuk Britaniyada "Karyerani rivojlantirish" bosqichlari modeli tasvirlangan bo'lib, yoshlarni kasb tanlash, kasb tayyorgarligi, davlat mehnat birjasi, kasb tanlash byurolari faoliyati, kasb maslahatchilari faoliyati va foydalaniladigan usul va texnologiyalar keltirilgan.

Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalardan kelib chiqib, yoshlarni kasbga yo'naltirishning zamonaviy usullariga bo'lgan ehtiyoj yana ham ortib borayotganligini e'tirof etish mumkin.

1-rasm. Buyuk Britaniyada "Karyerani rivojlantirish" bosqichlari.

Yoshlarni kasbga yo'naltirishning zamonaviy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Karyera sinovlari: moyillik va qiziqishlarni aniqlash uchun zamonaviy mazmundagi psixologik va kasbga yo'naltirish testlaridan foydalanish.
- Loyihani o'rganish: haqiqiy kasblar bilan bog'liq loyihalarda ishtirok etish, bu o'quvchilarga amalda turli sohalar bilan tanishish imkonini beradi.
- Stajyorovka va amaliyot: yoshlarga kompaniyalarda amaliyot o'tash imkoniyatini berish, ularga tajriba va kasblar haqida tushuncha berish.
- Sohalar bo'yicha mehnat faxriylari ma'ruzalari va mahorat darslari: tajriba va bilimlarni baham ko'rish uchun turli sohalaridagi mutaxassislarni taklif qilish.
- Kasb yarmarkalari: yoshlar ish beruvchilar bilan uchrashishlari va turli kasb imkoniyatlari haqida bilib olishlari mumkin bo'lgan tadbirlarni o'tkazish.
- Onlayn manbalar va platformalar: video, kurslar va vebinarlarni o'z ichiga olgan kasblarni o'rganish uchun raqamli platformalardan foydalanish.
- Murabbiylik: tajribali mutaxassislar o'quvchilarga kasb tanlashda yordam beradigan murabbiylik dasturi [1. 35]. Shuningdek, yoshlarni kasbga yo'naltirishda, ularga munosib kasb yo'llarini taklif qilish uchun ularning qiziqishlari va moyilliklarini aniqlashga ustuvor ahamiyat berish kerak. Talab qilinadigan kasb va ko'nikmalar to'g'risida ma'lumot berib, mehnat bozorining zamonaviy talablariga e'tibor qaratish lozim. Bundan tashqari, amaliyot va loyihalar orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, treningning dolzarbligi uchun ish beruvchilar bilan aloqada bo'lishlari zarurdir [2. 202]. Kasbga yo'naltirish asoslari to'g'risidagi ta'limot hozirgi fan-texnika va ijtimoiy taraqqiyot sharoitida yosh avlodni jamiyat barpo etishda faol qatnashishga tayyorlashi lozim bo'lgan maktabning roli har qachongidan ko'ra o'sdi. Shu munosabat bilan o'quvchilarga ilm-fan asoslarining mustahkam bilimlarini singdirish, ularda yuksak onglilikni tarbiyalash, umuminsoniy axloqiylikni shakllantirish, yosh avlodni turmushga va mehnatga, ijtimoiy zarur kasblarni ongli ravishda tanlashga tayyorlash ta'lim va tarbiyaning hamma bosqichlarida hozirgi maktabning vazifalaridir.

Kasbni to'g'ri tanlash – inson turmushida muhim qadamdir, yosh avlodning butun hayotidagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan kasbning qanchalik to'g'ri tanlanganligiga bog'liq. Kasbni to'g'ri tanlash har bir maktab o'quvchisining ob'ektiv asoslariga, qiziqishiga, mayliga, qobiliyatiga va imkoniyatlariga mos bo'lishi uchun uning sog'ligini, o'zlashtirishini va hissiyotlarini hisobga olish lozim, bular ijtimoiy foydali va unumli mehnatda hammadan ko'ra ko'proq qaror topadi va namoyon bo'ladi [3.15]. Texnologiya ta'limi o'qituvchisiga kasb tanlashga yo'llashda boshqaruvchilik ahamiyati, metodistning psixologik-pedagogik, umumtexnik va umumta'lim tayyorgarligi kabi qo'yiladigan talablardan iborat pedagogik asoslariga qarab har bir mashg'ulotni mavzu materialini tayyorlash kerak. Kasbga yo'naltirishda kuzatish, o'quvchi shaxsini o'rganish, diagnostik suhbatlar kabi ishlarni amalga oshiruvchi bosqichlar mazmunan uzviy bog'liq va bir-birini to'ldirish kerak.

Kasb tanlash ishining umumiy o'rta maktab tizimida eng avval o'qituvchining shaxsi, fan o'qituvchilari, sinf rahbari, maktab psixologi, o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari va boshqa shaxslarni ma'suliyati va kasb tanlashga uslubiyoti aniqlashtirilishi kerak. Shuningdek, kasb tanlashga yo'llash komissiya va kengashlari, o'qituvchilar bilan metodik ishlarni tashkil qilish, o'quvchilar bilan ishlash; ota-onalar bilan ishlash kabi kasbga yo'naltirish ishlarini amalga oshirish rejalarini asosli holda tuzish kerak bo'ladi [3].

Bugungi kunda o'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechayapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Kasb klassifikatsiyasi haqida so'z yuritishdan avval o'quvchilarning kasb va mutaxassislik tushunchalari hamda ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniq ajratib olishlariga erishish lozim. Keyinchalik kasb klassifikatsiyasi asosida turli interfaol mashqlarni bajarishda bu tushunchalarning ma'no va mazmunini ajrata olish o'quvchilarga yordam beradi. Buning uchun ushbu tushunchalarning ta'riflarini keltirish kerak [5].

Barcha kasb-hunarga yo'naltirilgan ishlarni o'rganishda shunday xulosalarni chiqarish mumkin. Ya'ni, kasbiy ma'rifat (kasbiy axborot) o'quvchiga kasblar olamida "kompas" vazifasini bajaradi: aksariyat hollarda o'quvchilar ommaviy va nufuzli bo'lgan kasblarni tanlashga intiladilar; ayrim hollarda o'quvchilarning kasblar haqidagi bilim va tajribalari yuzaki bo'lib, uning yaqqol ko'zga tashlanuvchi, tashqi belgilari hamda xususiyatlariga tayanib qolishadi; kasbiy muvaffaqiyat zamirida mashqatli mehnat yotishi haqidagi ularning bilimlari ko'p hollarda tor va sayoz bo'ladi; o'quvchilarni kasb-hunarga samarali yo'naltirish uchun ular albatta kasblar olami haqida muayyan bir tasavvurlarga ega bo'lishlari, ya'ni shu bugungi kungacha yer yuzida mavjud bo'lgan kasb-hunar va mutaxassisliklar, lavozim o'rtasidagi farqlar, ularning paydo bo'lish hamda yo'qolib ketish sabablarini bilishlari lozim. Shuningdek, to'g'ri kasb tanlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ishlovchi shaxsning jismoniy, aqliy, ruhiy, axloqiy xususiyatlariga bo'lgan kasb talablari, mehnat xususiyatlari va ularning insonga ta'siri, zamonaviy ishlab chiqarish sohalar va turlari, kasb-hunar ta'limi hamda ta'lim muassasalari haqidagi ma'lumotlardan xabardor bo'lishi, har bir o'quvchi o'zining shaxsiy, individual-psixologik-fiziologik xususiyat va sifatlarini yaxshi bilishi hamda ularni hisobga olgan holda o'zi uchun ko'proq mos keluvchi mehnat faoliyati sohalarini tanlay olish malakasiga ega bo'lishi kerak.

Shuningdek, yuqorida keltirilgan kasb-hunarga yo'llashning zamonaviy usullari yoshlarning o'z imkoniyatlarini chuqurroq anglashlariga yordam beradi va kelajak haqida ongli qarorlar qabul qilishiga yordam beradi. Shuningdek,

yoshlarni kasb tanlashga yo'llashning barcha bosqichlarda tizimli ishlar olib borish, yosh xususiyatlarini, qiziqishi, qobiliyati va mayilini mukammal o'rganish, kasblar to'g'risida va kasb-hunar maktablari, oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari haqida atroflicha ma'lumotlar berish hamda ota-onalar, mahalla, shifokorlar va psixologlar bilan hamkorlikda ishlar olib borish ko'zlangan maqsadlarga erishishning maqbul yo'li hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Черных О.П. Современные методы профориентации и самоопределения обучающихся. // учебно-методическое пособие. Магнитогорск: 2021.г. стр.64.
2. Швецова Н.В. Современные методы и технологии сопровождения профориентации в школе. // Международный-научной журнал. Молодой учёный. № 44 (386) Психология . Октябрь 2021 г.
3. Muslimov N.A., Mullaxmetov R.G. Kasb tanlashga yo'llash. O'quv qo'llanma. Toshkent: 2012 y. 152 b.
4. <https://lex.uz/docs/-5800745>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchilarni-kasb-hunarga-yo-naltirish>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/vopros-proforientatsii-v-sisteme-obrazovaniya-ssha>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/nemetskaya-sistema-professionalnoy-orientatsii-obuchayuschih-sya>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/proforientatsiya-na-starshey-stupeni-obscheobrazovatelnoy-shkoly-velikobritanii-kak-osnova-professionalnogo-samoopredeleniya>

Rezyume. Ushbu maqolada mamlakatimizda ta'lim tizimida yoshlarni kasb tanlashga yo'llashning qisqacha mazmuni, bu borada olib borilayotgan islohatlarning asosiy yo'nalishlari, jamiyatimizdagi zamonaviy kasblar va ularning ahamiyati, kasb tanlashga yo'llashning zamonaviy uslublari va ularning mohiyati, yoshlarni kasb tanlashga yo'llash bo'yicha fikr va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kasb, karera, kasb tanlash, stajyorovka, amaliyot, kasb yarmarkalari, mehnat bozori.

Резюме. В данной статье дается краткое изложение направления молодежи на выбор профессии в системе образования в нашей стране, основные направления проводимых в этом направлении реформ, современные профессии в нашем обществе и их значение, современные методы направления на выбор профессии и их сущность, мнения и рекомендации по направлению молодежи к выбору профессии.

Ключевые слова: профессия, карьера, выбор карьеры, стажировка, практика, ярмарки вакансий, рынок труда.

Resume. This article provides a brief summary of the direction of young people to choose a profession in the education system in our country, the main directions of the reforms carried out in this direction, modern professions in our society and their importance, modern methods of direction to choose a profession and their essence, opinions and recommendations on the direction of young people to choose a profession.

Key words: profession, career, career choice, internship, practice, job fairs, labor market.

FIZIKANÍ OQÍTÍWDA JASALMA INTELLEKTTI QOLLANÍW METODIKASÍ

Nizamatdinova G.B., Srajatdinova F.T., Jolibekov B.R.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde jasalma intellekten paydalanıw turmısımızdın barlıq tarawın qamtıp almaqta. Bilimlendiriwde de JI ti qollanıw júdá aktual: dúnya júziniń kóplegen oqıw orınlarında jasalma intellekten (JI) paydalanıw keń en jaymaqta, sebebi ol oqıtıwdıń nátiyjeliligın arttıradı.

Problemanıń qoyılıwı. Oqıw predmeti sıpatında fizikanıń quramalı hám abstrakt ekenligi oqıtıwshılar hám studentler ushın (oqıwshılar ushın da) jıyı jaǵdaylarda qıyınshılıqlardı payda etedi. Pándegi usı quramalılıqtı úyreniw procesin jenílestiriw maqsetinde dúnya júzindegi barlıq qánigeler hár túrli metodikalıq usıllardı usınıs etpekte hám bul jańadan oylap tabılıp atırǵan usıllar fundamental koncepciyalardı tereń túsiniwge óz tásin tiygizip atır. Bizin pikirimizshe, fizikanı oqıtıw processin qızıqlı hám tartımlı etiwdiń bir usılı JI ge tiykarlangan texnologiyalardı qollanıw, ol oqıw materialın ózlestiriwdiń effektivligin arttırıwda sheksiz múmkinshiliklerdi ashıp berip, pándi úyreniwde ele de interaktiv hám qoljetimli qıladı. Biraq, atap ótiwimiz kerek, JI oǵada úlken didaktikalıq potentsialǵa iye bolıwına qaramastan, JI ler fizikanı oqıtıwda ele keń en jaya almay atır, buniń sebebi bul intellektual texnologiyalardan kópshiliktiń xabardar emesligi. Jasalma intellekt (JI) bilim beriw sapasın ádewir arttırıwı múmkin, processı ele de interaktiv hám personallastırıwı múmkin. Eksperimentler tiykarında, fizikanı oqıtıwda JI di integraciyalawdıń tómendegi usılların kórsetiwge boladı: Bilim beriw procesine jasalma intellekti (JI) qollanıw bilim alıw procesiniń ele de interaktiv, personallasqan hám effektivligin joqarı bolıwına tásir jasaydı. Jasalma intellekti qollanıw fizika metodikasın jetilistiriwdiń birneshe baǵıtların kórsetiwge boladı.

Oqıtıwdı personallastırıw. Adaptiv bilim beriw sisteması: JI oqıwshınıń jetiskenliklerin hám satsızlıkların talqılap, usıllar tiykarında oqıw materialın oqıwshıǵa saykeslendire aladı, hárbir oqıwshınıń tayarlıq dárejesin hám temanı túsiniw dárejesin esapqa alıp, oqıwshıǵa individual tapsırmalar, mısallar hám túsindirmeler tayarlaydı.

Hámzamatlıq orınlanatuǵın testler: JI oqıwshılardı regulyar testten ótkerip, sol zamatta kerı baylanıstı ornatadı, oqıwshınıń boslıǵın anıqlaydı hám olardı saplastırıw ushın qosımsha materiallar usınadı.

Bilim traektoriyaları: JI oqıwshıǵa bilim alıwdıń personallasqan traektoriyasın kórsete aladı, qosımsha úyreniw ushın temalardı usınadı, quramalılıq dárejesi hár qıylı bolǵan máselelerdi usınadı.

Bilimdi bahalawdı hám tekseriwdi avtomatlastırıw

Úy tapsırmaların avtomat túrde tekseriw: JI esaplawlar, grafikler, formula hám túsindiriwler sıyaqlı úy tapsırmaların avtomat túrde tekseriwe ketetuǵın waqıtı ádewir qısqarta aladı hám muǵallimniń oqıwshılar menen individual islesiw ushın waqtı kóbeyedi.

Qátelerdi talqılaw: JI tek ǵana tapsırmalardı tekserip qoymastan oqıwshılardıń tipik qátelerin de talqılay aladı, oqıtıw metodikasın jetilistiriwge hám oqıw materialların korrekciya islewge usınıslar beredi.

Virtual laboratoriyalar hám simulyaciylar

Virtual eksperimentler: JI virtual laboratoriya dúziw ushın qollanıwı múmkin, bul jerde oqıwshılar sanlar formatındaǵı eksperimentlerdi ótkere aladı. Quramalı, qımbat úskenerlerdiń bolıwın talap etetuǵın jaǵdayda hám ádettegi bar sharayatta eksperimentti ótkeriw qáwıplı bolǵanda bul júdá qolaylı.

Fizikalıq processlerdi modellestiriw: JI ǵa tiykarlanǵan sistemalar baqlaw quramalı yamasa múmkin emes bolǵan fizikalıq qubılıslardı (misalı, kvantlıq processler, yadrodaǵı processler yamasa galaktikalardıń qozǵalıwı hám t.b.) modellestire hám vizuallastıra aladı.

Muǵallimlerge járdem

Oqıtıwshı ushın individual assistant: JI oqıtıwshıǵa materiallardı tayarlawǵa, máseleler hám qadaǵalaw jumsların tayarlawǵa, konkret oqıwshılar yamasa toparlar ushın qosımsha resurslardı tayarlawǵa járdem beredi.

Klasstń yamasa topardıń jetiskenligin talqılaw: Muǵallım JI ti qollanıw, pútkil klasstń úlgeriwin talqılay aladı, qıyın temalardı anıqlaydı hám real waqıttaǵı oqıw jobasına dúzetiwler kirgize aladı.

Chat-botlar hám úyretiwshi járdemshiler

Úyretiwshi chat-botlar: oqıwshılardıń fizika boyınsha sorawlarına juwap bere alatuǵın úyretiwshi botlardı jaratıw, teoriyanı túsindiriw, máselelerdi sheshiw yamasa imtihanlarǵa tayarlanıw.

Hámzamatlıq tez járdem: Chat-botlar qálegen waqıt járdem bere aladı, bul oqıw processin ózletiriwge beyimlı hám qolaylı etedi, bul ásirese, oqıwshılardıń óz betinshe jumsların orınlawında qolaylı.

Sózlerdi hám jazıwdı tanıw

Avtomat túrde tekstlerdi generaciylaw hám máseleler dúziw: JI jańa oqıw tapsırmaların dúze aladı, onıń ishinde ápiwayı shınıǵıw máseleler de, logikanı hám analitikalıq pikirlewdi talap etetuǵın quramalı máseleler de bolıwı múmkin.

Ji di oqıwshınıń úlgeriwin boljaw ushın qollanıw

Oqıwshınıń tabısların boljaw: oqıwshınıń oqıwdaǵı tabısları hám belsendiligi boyınsha toplanǵan maǵlıwmatlar tiykarında JI onıń keleshektegi ózlestiriwin boljay aladı hám onı jaqsılaw boyınsha usınıslar beredi (misalı, qosımsha sabaqlar yamasa materiallar).

Potencial problemalardı eskertiw: JI oqıwshınıń minez-qulqın talqılap onıń ózlestiriwi yamasa motivaciya menen baylanıslı mashqalalardıń aldın alıw tuwralı eskerte aladı, pänge qızıǵıwshılıqtıń tómenlegenin dáslepki basqışlarda-aq anıqlaydı.

Ji di fizikanı oqıtıwǵa endiriw misalları:

1. **CogBooks** – JI bilim alıwdı personallastırıw boyınsha qollanılatuǵın platforma. Ol studentlerdiń oqıw materialları menen qalay islesiwın talqılaydı, kurstı olardıń tabıslarına qarap beyimlestiredi.

2. **Newton AI** – studentler ushın individual oqıw traektoriyaların islep shıǵıw ushın muǵallimlerge járdem beretuǵın platforma, olardıń bilim dárejesin talqılaw ushın hám bilim alıwǵa meyilligin anıqlaw ushın JI algoritmlerin qollanadı.

Juwmaqlar. Fizikanı oqıtıwda JI di qollanıw oqıtıwdı ele de personallastırıw hám effektivligin joqarılatıw ushın jańa múmkinshiliklerdi ashıp beredi. Bul arqalı oqıwshınıń jetiskenliklerin jaqsıraq talqılawǵa, oqıw materialların beyimlestiriwge hám oqıtıw metodikasın jetilistiriwge imkaniyat berip, oqıwshınıń pándi tereńirek biliwin támiyinlewge erisiw múmkin.

ÁDEBIYATLAR

1. Смолин Д.В. Введение в искусственный интеллект. Конспект лекций. М.: Физматлит, 2007. 264 с.
2. Стивен Даггэн. Искусственный интеллект в образовании: Изменение темпов обучения. Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. 2020. -Москва, - 45 с.
3. У. Холмс, М. Бялик, Ч. Фейдел, «Искусственный интеллект в образовании. Перспективы и проблемы для преподавания и обучения» (2022) <http://sber.me/?p=MGT33>

Annotaciya. Maqalada Jasalma intellekt texnologiyasın fizikanı oqıtıwdı qollanıwdıń házirgi metodikaları qaraladı. JI ti oqıw processine integratsiyalawdıń tiykarǵı metodları, intellektual oqıtıw sistemaların qollanıw, adaptiv baǵdarlamalar hám fizikalıq eksperimentler simulyatorları keltiriledi. Quramalı fizikalıq qubılıslardı hám processlerdi túsiniwde oqıwshılardıń motivatsiyasın asiriwda hám oqıtıwdı individuallastırıwda JI qalay járdem bere alıwına misallar keltiriledi.

Gilt sózler: Jasalma intellekt, fizikanı oqıtıw, intellektual oqıtıwshı sistemalar adaptiv oqıtıw, fizikalıq processlerdi simulyaciylaw, oqıtıwdı avtomatlastırıw, oqıtıwdı individuallastırıw, bilim texnologiyaları, aralıqtan oqıtıw.

Annotatsiya. Maqolada fizikanı o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyasini qo'llashning zamonaviy metodikalari kórib chiqiladi. O'qitish jarayoniga SI ni integratsiyalashning zamonaviy usullari, intellektual o'qitish tizimlarini qo'llash, adaptiv dasturlar va fizik tajribalar simulyatorlarini yaratish. SI o'quvchilarning jismoniy harakatlarini va jarayonlarini tushinishda, ularning motivatsiyalarini his qilishda va o'qishni individuallashtirishda qanday yordam berishi mumkinligi haqida misollar keltiriladi.

Kalit sózlar: Sun'iy intellekt, fizikanı o'qitish, intellektual o'qitish tizimlari, adaptiv o'qitish, jismoniy jarayonlarni simulyatsiya qilish, o'qishni avtomatlashtirish, o'qishni individuallashtirish, bilim texnologiyalari, masofaviy o'qitish.

Abstract. The article discusses modern methods of using artificial intelligence (AI) in teaching physics. The main methods of integrating AI into the educational process, the use of intelligent teaching systems, adaptive programs and simulators of physical experiments are given. Examples of using AI to increase students' motivation in understanding complex physical phenomena and in personalizing education are shown.

Keywords: Artificial intelligence, physics teaching, intelligent teaching systems, simulation of physical processes, automation of learning, individualization of learning, educational technologies, distance learning

Аннотация. В статье рассматриваются современные методики применения искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании физики. Приводятся основные методы интеграции ИИ в учебный процесс, применение интеллектуальных обучающих систем, адаптивные программы и симуляторы физических экспериментов. Показаны примеры использования ИИ для повышения мотивации учеников в понимании сложных физических явлений и при персонализации образования.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, преподавание физики, интеллектуальные системы обучения, моделирование физических процессов, автоматизация обучения, персонализированное обучение, образовательные технологии.

PSIXOLOGIYA FANIDA QARISH VA KEKSALIK MUAMMOSINI O'RGANISHDA ASOSIY NAZARIYALARNING AMALIY AXAMIYATI

Razakova R. S.

Ma'mun universiteti

Kirish. Keksa odamlar ko'pincha hayotning so'nggi bosqichlarini bosib o'tayotganligi sababli qarilik odatdagi hayot me'yorlarini, kasalliklarni, ba'zida hissiy hayotiy tajribalarni, yolg'izlik tuyg'usini olib kelishi mumkin. Bu davrda nafaqat moddiy qiyinchiliklar haqida, balki psixologik xarakterdagi qiyinchiliklar masalan nafaqa shoki, eng yaqin insonlarning va do'stlarning yo'qolishi, turli ko'rinishdagi kasalliklar, ijtimoiy munosabatlar doirasining torayishi va faoliyat sohalari – bularning barchasi hayotning qashshoqlashishiga, undan ijobiy his-tuyg'ularning kamayishiga, yolg'izlik va foydasizlik tuyg'usining kuchayishiga olib keladi.

Ma'lumotlarga ko'ra rivojlangan mamlakatlarda yolg'iz yashaydigan keksa odamlarning atigi yarmi jamiyatdan butunlay ajralib turadi: hech kim ularning xolidan xabar olmaydi yoki ular hech kimnikiga tashrif buyurmaydi. Katta ko'pchilik holatlarda bunga sabab qarindoshlar yoki yaqin insonlarning yo'qligi emas, ba'zilar o'zlari mavjud bo'lgan qarindoshlari bilan hech qanday aloqada bo'lishni istamasliklaridir. Yolg'izlik-bu ijtimoiy moslashuvning natijasi, keksa davriga xos bo'lgan juda muhim hodisa bo'lib, gumanistik gerokultura va biopsixososyal kontseptsiya nuqtai nazaridan diqqat bilan o'rganish va fanlararo yondashuvni talab qiladi. Ushbu masala yuzasidan biz quyida bir nechta nazariyalarni ko'rib chiqichimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Keksalik, ya'ni qarish bo'yicha birinchi nazariya - biologik tibbiy yondashuv nuqtai nazaridan, keyingi yillarda odamlarning psixologik tanazzulga uchrashi, ularning aqliy qobiliyatining yomonlashishi bevosita miyaning funktsional va organik degradatsiyasi bilan belgilanadi deyiladi ushbu nazariyada. Ko'pgina psixogerontologlar ushbu kontseptsiyaga qarshi. Keksalar uyi internatida ishlagan taniqli gerontopsixoterapevt N. Feil va u ishlab chiqqan psixoterapiya usullari ta'siri ostida, hatto Altsgeymer kasalligi «boshlang'ich bosqich» tashxisi qo'yilgan juda keksa bemorlarda ham ong va xatti-harakatlarda ijobiy o'zgarishlar yuz berganligi ta'kidlangan[1]. Uning ta'kidlashicha, Nyu-York shahridagi taniqli tibbiyot xodimi M. Halpernning so'zlarini keltirib, shunday deydi, odam miyasining zararlanish darajasi va uning intellektual qobiliyatlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik yo'q degan fikrni ilgari suradi. Masalan siz odam miyasini otopsiyada ko'rishingiz mumkin va u erda eng og'ir zararlanishni topganingizdan so'ng (deylik birorta o'sma), u qanday qilib buni sezmasdan yashashi mumkinligiga hayron qolasiz. Xuddi shu joyda siz kasallikning tibbiy varaqasiga ega bo'lasiz va bu odamning hayotligida nufuzli joyda ishlagani xamda o'tkir aql sohibi bolganligini bilib olasiz va uning fikrlash qobiliyati u vafot etgunicha, yani o'limigacha yaxshi ishlab turganligi xususida axborotga ega bo'lasiz. Shunga oxshash miya holati va shaxsning ruhiy holati o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikning yo'qligi ko'plab faktlar bilan tasdiqlangan[2].

Keksalik, ya'ni qarish bo'yicha ikkinchi nazariyasi shaxsni rivojlantirishga faoliyatli yondashuvi deya nomlanadi. Uning vakillari R. Xeyvigxurst, G. Krempen, F. Xeyl va boshqalar ushbu yondashuvning mohiyati quyidagicha izohlaydilar: odamlar o'z harakatlari bilan o'z muhitini o'zgartiradilar, hayot yo'lidagi qiyin vaziyatlarni yengish qobiliyatini rivojlantiradilar. Faol harakatchan hayot keksalar hayotining keyingi yillarda shaxsning progressiv rivojlanishi uchun shartdir. Albatta, hayotga samarali, faol munosabat shaxsning progressiv rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishi mumkin. Ammo asosiy savol shundaki, insonning harakatlari qanchalik mazmunli va qanchalik samarali bo'ladi, uning faoliyati qanchalik shaxsiy ahamiyatga ega bo'ladi. Agar shaxs o'zini unga yuklatilgan vazifalardan olib qochsa bu holat uning progressiv rivojlanishi uchun asos bo'la olmaydi[3,4,5].

Shuningdek, L.E.Birron, L.Botvinniklarning sensor-persertiv funksiyalarning qarishi borasidagi, S.Parkon, U.Mayls, A.Uelfordlarning idrok funksiyalarining yosh davriga bog'liq holda pasayishi va sezgi turlaridagi o'zgarishlar borasidagi qarashlarida insonning biologik keksayishi haqidagi fikrlar aks etgan.

Keksalikning, ya'ni qarishning uchinchi nazariyasi tarafdorlari keksa shaxs hayotining keyingi bosqichlarini farovon o'tkazishi uchun shaxs faolligini amalga oshirishdagi eng muhim omillardan biri sifatida uning jamiyatda keng tarqalgan qarilikka oid salbiy stereotiplarga qarshi tura olish qobiliyati muxim deb hisoblaydilar. Psixologlar esa boshqa salbiy

qoliplarni ham tasvirlashadi, masalan, noto'g'ri tushuniladigan donolik - qariyalarning jamiyat hayotidan chetlashganligi, ularning «umr boqiy yashovchanlik haqidagi fikrlarga sho'ng'ib ketishi» va shu kabi holatlar. «Qarilikni faqatgina fikr-mulohazalar doirasiga qulflanib, statik va passiv holatlarga yo'naltirilgan shaxslarni "donolar" deb ataydigan chalg'ituvchi va salbiy ijtimoiy stereotipdan voz kechish kerak», — deyiladi manbada. Nafaqaga chiqqan, lekin jamiyatda yuqori mavqega erishmagan shaxs o'zini «kichik kamsuqum» hayotni yashab o'tganiga ishonirishi uning ma'naviy holatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Endi qarish turlari va ularni belgilovchi shart-sharoitlari bilan tanishib o'tamiz. Keksalik yillarida inson hayotini tahlil qilar ekanmiz, uning jismoniy va shaxsiy-psixologik qarishini aniq ajratishimiz zarur. Shaxs jismoniy kuchlarni yo'qotar ekan, shaxsiyat sifatida progressiv ravishda rivojlanish qobiliyatini saqlab qolishi mumkin. Qarishning asosiy belgilaridan biri bu shaxsning hayotiy muammolarni hal qilishda o'zi ishlab chiqqan usullarga, ijtimoiy vaziyatlardagi xulq-atvor strategiyalariga va ma'lum turmush tarziga giperbolizatsiyalangan moslashuvidir. Qarish inson hayotining murakkab va ko'p qirrali jarayoni bo'lib, uning turli jihatlari va yo'nalishlari mavjud. Ushbu jarayonga ta'sir etuvchi shart-sharoitlar va omillarga ko'ra qarish bir necha turlarga bo'linadi. Asosiy turlari quyidagilar:

1. Jismoniy qarish. Bu tur insonning organizmidagi o'zgarishlarni, ya'ni jismoniy kuch-quvvatning pasayishi, immunitetning zaiflashishi, suyaklar va mushaklarning holati yomonlashishi bilan bog'liq. Jismoniy qarish ko'pincha turmush tarzi, sog'liq holati, irsiyat va oziqlanishga bog'liq. Moslashuvchan harakatlar, to'g'ri ovqatlanish va sog'lom turmush tarzi bu jarayonni sekinlashtirishi mumkin.

2. Psixologik qarish. Insonning ruhiy holati, ehtiyojlari, fikrlashi va shaxsiy rivojlanishiga bog'liq. Psixologik qarish jarayonida insonning yangi bilimlar va ko'nikmalarga bo'lgan qiziqishi pasayishi yoki aksincha, shaxsiyat sifatida o'sishga bo'lgan qiziqish saqlanib qolishi mumkin. Bu turli tajribalar va ijtimoiy aloqalarda ishtirok etish bilan bog'liq.

3. Ijtimoiy qarish. Jamiyatdagi mavqe va ijtimoiy rollar bilan bog'liq. Nafaqaga chiqish, ish faoliyatining tugashi va ijtimoiy aloqalarning qisqarishi ijtimoiy qarishga olib kelishi mumkin. Biroq, ijtimoiy faollik va yaqinlar bilan aloqada bo'lish bu jarayonni engillashtiradi.

4. Intellektual qarish. Bu shaxsning fikrlash qobiliyati, yodda saqlash, ta'lim olish va yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Intellektual faollikni saqlash, yangi ma'lumotlarni o'rganish va aqliy mashqlar bu turdagi qarishni sekinlashtirishga yordam beradi[4].

Keksalikni belgilaydigan shart-sharoitlar:

- Irsiyat: Biologik omillar insonning qarish jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi.
- Turmush tarzi: Faol turmush tarzi, to'g'ri ovqatlanish, zararli odatlardan voz kechish qarish jarayonini kechiktirishi mumkin.
- Ijtimoiy aloqalar: Yaqin insonlar bilan munosabatlar, jamiyatdagi faollik ijtimoiy va psixologik qarishni engilroq o'tkazishga yordam beradi.
- Psixologik holat: Motivatsiya, optimizm va hayotga bo'lgan qiziqish shaxsiy va psixologik qarish jarayoniga ta'sir qiladi.

Shu tariqa, qarish jarayonini turli yo'nalishlarda tushunish va unga mos ravishda yondashish insonning keksalik davridagi hayot sifatini oshirishga imkon beradi.

Endi shaxsiyatning qarish jarayonini keltirib chiqaradigan, moslashuvchanlikni ta'minlay olmaydigan va uning keyingi rivojlanishini to'xtatadigan shart-sharoitlarni tahlil qilishga o'taylik.

Odatda, bu jarayonning xususiyatlari insonning avvalgi hayot bosqichlaridagi nosog'lom va nokonstruktiv turmush tarzidan kelib chiqadi. Erikson o'zining psixosotsial rivojlanish nazariyasida ikki guruhdagi yangi shakllangan jarayonlarni ajratadi, ularning keksalikda to'planishi stagnatsiyaga olib keladi. Bu holat insonning dunyoga nisbatan yomonlik manbai sifatida qarashini shakllantiradi, o'zini ortiqcha ishonch bilan olib yurishini, shu bilan birga, hayotini muvaffaqiyatsiz kechgan, deb his etishini uyg'otadi.

Eriksonning nazariyasiga ko'ra, inson hayotining har bir bosqichida ma'lum ijtimoiy va psixologik inqirozlar yuzaga keladi. Bu inqirozlar hal qilinishi yoki echimsiz qolishi shaxsning keyingi hayot bosqichlariga katta ta'sir qiladi. Agar inson bu inqirozlarni samarali hal qilmasa, uning keksalik yillaridagi rivojlanishi to'xtaydi, shu bilan birga, o'ziga va atrofidagi dunyoga nisbatan salbiy qarash shakllanadi[6].

Qarish jarayoni moslashuv qiyin kechadigan holatlardan biri — insonning o'z shaxsida mustaqillik va tashabbus sifatlarini rivojlantira olmaganida yuzaga keladi. Ular uchun o'z hayotini tashkil etishdagi asosiy yo'nalishlar atrofdegilarning ko'rsatmalari, talablari va fikrlari bo'lgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, shaxsiyatning keksalikda izchil rivojlanishini baholash uchun bir nechta mezonlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Kasbiy faoliyat: Inson keksalik yillarida o'z ishidan mahrum bo'lganmi yoki kasbiy faoliyatini davom ettirmoqdam? Bu mezon qarish jarayonining qanday kechishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kasbiy faoliyatdan chetlashgan shaxslar uchun yangi faoliyat turlarini topish va o'z qobiliyatlarini boshqa sohalarida ishlatish muhimdir. Ish davom ettirilayotganda esa shaxs o'zini ijtimoiy va ma'naviy jihatdan faol deb his qiladi.

2. Qadriyatlar va faollik yo'nalishi: Insonning keksalikdagi faolligi qanday qadriyatlarga yo'naltirilgan? Bu yillarda shaxs qanday qadriyatlarga asoslangan holda o'z hayotini tashkil etadi, bu uning moslashuvchanligini va samaradorligini

belgilaydi. Agar shaxs o'z qadriyatlarini qayta ko'rib chiqsa va yangi hayot tarzini o'zlashtirishga qodir bo'lsa, bu unga izchil rivojlanishga yordam beradi.

Agar shaxs nafaqaga chiqqan bo'lsa, uning oldida yangi faoliyat turlarini o'zlashtirish va shu bilan yangi hayot tarziga moslashish kabi murakkab vazifa turadi. Bu vazifani hal qilishda insonning turli hayot rollarida o'zini sinab ko'rganida shakllangan ilgari hayotiy tajribasi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ya'ni, inson avvalgi hayotida turli sohalarda o'ttirgan tajribalarni qayta ishg'a solib, yangi qirralarini namoyon qilishi mumkin.

Eriksonning keksa insonlar hayoti haqidagi fikrlarini aynan shu nuqtai nazardan talqin qilish mumkin[7]. Uning nazariyasiga ko'ra, keksalikdagi shaxsiyat rivojlanishi hayot davomida olingan tajribalarni qayta ishlash va yangi sharoitlarda o'zini namoyon qilishga tayyorligidan kelib chiqadi. Bu moslashuvchanlik insonning keksalikda ham rivojlanishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Feil N. The Validation Breakthrough. Simple Technique for Communicating with People with «Alzheimer's— Type Dementia». Baltimore, London etc.: Health Professions Press, 1989.
2. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии.— М.: Изд-во «Институт психологии РАН», издание 2-е, испр. и доп., 2006. — 512 с. (Достижения в психологии)
3. Havighurst R.J. Dominant concerns in the life cycle (Lebenslauf) // Gegen wartsprobleme der Entwicklungspsychologie. Göttingen, 1963.
4. Heil. F.E., Krempen G. Action theoretical approaches to the development of control orientation in the Aged // Psychological perspectives of helplessness and control in the Elderly / Ed. P. S. Fry. Amsterdam, N.Y. etc.: North Holland, 1989.
5. Krempen G. Toward and action theoretical model of personality // European J. Psychol. 1982. V. 2. № 1.
6. Erikson E. H., Erikson J.M., Kivnick H.Q. Vital Involvement in Old Age. N.Y.,L.: Norton, 1986.
7. Rogers C. R. Growing old or older and growing // J. Humanistic Psychol. 1980.V. 20. № 4.

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologiya fanida qarish va keksalik muammosini o'rganishda asosiy nazariyalarning amaliy ahamiyati o'rganilgan. Keksalik va qarishni tadqiq etishning nazariy va uslubiy asoslarini o'rganish keksa yoshdagi insonning mohiyatini qayta ko'rib chiqishga, ijtimoiy muhit sifatini yaxshilash va qarish jarayonini ijtimoiy tartibga solish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Keksalik hodisasi uzoq vaqtdan beri psixologlarning e'tiborini tortgan eng dolzarb hodisadir.

Kalit so'zlar: Tajriba, yosh, moslashish, yolg'izlik fenomeni, individuallik, "Keksalik" tushunchasi, keksalik hodisasi, gerontologiya, ruhiy salomatlik, hissiy qo'llab-quvvatlash.

Аннотация: В данной статье изучается практическое значение основных теорий при изучении проблемы старения и старости в психологии. Изучение теоретико-методологических основ исследования старости и старения помогает переосмыслить сущность пожилого человека, определить возможности улучшения качества социальной среды и социальной регуляции процесса старения. Феномен старости – наиболее актуальное явление, давно привлекающее внимание психологов.

Ключевые слова: опыт, возраст, адаптация, феномен одиночества, индивидуальность, понятие "старость", феномен старости, геронтология, психическое здоровье, эмоциональная поддержка.

Annotation: This article examines the practical significance of the main theories in studying the problem of aging and old age in psychology. Studying the theoretical and methodological foundations of the study of old age and aging helps to rethink the essence of an elderly person, determine the possibilities of improving the quality of the social environment and social regulation of the aging process. The phenomenon of old age is the most pressing phenomenon that has long attracted the attention of psychologists.

Keywords: experience, age, adaptation, the phenomenon of loneliness, individuality, the concept of "old age", the phenomenon of old age, Gerontology, mental health, emotional support.

UDK 37.01:378.2

KREDIT-MODUL TIZIMI VA TIZIM ASOSIDA TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH

Joldasbaeva R., Djanxodjaev N., Djanxodjaev N.

Qoraqalpog' davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish. Ushbu talablar asosida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hozirgi davrning muhim vazifalaridan biridir.[1] Hozirgi vaqtda ta'lim tizimining asosiy maqsadi, barcha sohalarga yetuk mutaxassislarni yetkazib berish, buning uchun ularning ijodiy va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda yuksak sifatlariga ega bo'lgan axloqiy jihatdan yetuk fuqarolarni tarbiyalash, o'qitishda yangi pedagogik innovatsiya, axborotkommunikatsiya texnologiyalari, kredit-modul tizimini joriy qilish, o'qitilayotgan fanning metodik modelini takomillashtirishdan iborat. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonni amalga oshirishda, ta'lim jarayonining modelini takomillashtirish muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik mualliflar tomonidan bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash modeliga, muayyan bir sifatlarini tushunishni ta'kidlagan. [2] Pedagogik olim N.F.Talzina tomonidan, bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovation kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini modellashirishni umumdidaktik yondashuvlar asosida ishlab chiqqan bo'lib, ushbu modelda bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatida kutilayotgan natija, unga erishish yo'llarining uzviyligi va komponentlarini aks etishi zarurligini alohida

ta'kidlab, muallif quyidagilarni bayon etadi: "Bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlashda mutaxassis modelining muammosi o'quv rejaları kabi o'quv dasturlarining ham mazmunini aniqlashda muhim hisoblanadi" [3]. Ilmiy-tadqiqot natijasi asosida bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli-talabalarning mutaxassis darajasiga erishishda auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limda o'zlashtirishi lozim bo'lgan mutaxassislik fanlarini o'qitishda kredit-modul tizimidan foydalanib bilim olish va ko'nikmalarni shakllantirish metodikasining mantiqiy tuzilmasi aniqlanib, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini mutaxassisligi bo'yicha innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli takomillashtirildi. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli "Maqsad", "Tashkiliy", "Mazmun", "Natija" komponentlardan tashkil topgan bo'lib, quyida barcha komponentlar izohlangan. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan model komponentlari quyidagicha izohlanadi: Maqsad komponentidagi malaka talablarida: bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashga qo'yiladigan ilmiy-tadqiqot, loyihaviy-konstruktorlik, ishlab chiqarish, tashkiliy-boshqaruv, foydalanish, xizmat ko'rsatish, pedagogik faoliyat turlari nazarda tutilgan. [4] Model maqsadi: bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish asosida o'qitishdan iboratdir. Tashkiliy komponent modelda bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish maqsadi asosida, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini o'quv-metodik va didaktik ta'minot asosida innovasion yondashuvlar, dasturiy ta'lim vositalar va tamoyillarga asoslanib, didaktik, tashkiliymetodik, xususiyatlari o'rganildi. O'quv-metodik va didaktik ta'minot - Texnologik ta'lim yo'nalishining o'quv rejasidagi fanlar bo'yicha (Darslik, o'quv qo'llanma, metodik qo'llanma, o'quv-uslubiy majmualar) tayyorlangan materiallardan maqsadli va samarali foydalanishni ko'rsatib berdi.

Oliy ta'lim muassasalarida turli lavozimlarda ishlovchi raxbar kadrlardan so'rovnoma o'tkazish orqali bir qator natijalarga erishildi. Amalga oshirilgan taxlillar natijasida yuz nafar respondentlar ta'lim tizimini olib borish shakliga ko'ra kredit ta'lim tizimini afzal ko'rishlarini bildirdilar. Bugungi kunda mamlakatimizda oliy ta'lim tizimida katta islohotlar olib borilmoqda. Xususiyl oliy ta'lim muassasalarini ochilishi, Oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etish, talabalar faoliyatini baholash va dasturlarni tuzish uchun mo'ljallangan kredit tizimiga o'tilishi, innovatsion faoliyatni har tomonlama qo'llab quvvatlanishi shular jumlasidandir. Mustaqillikka erishilgan davrda oliy ta'lim faoliyatida modulli baholash tizimi joriy etilgan bo'lib, bunda o'quv dasturi alohida modul yoki bloklarga bo'linadi, ularning har biri ma'lum vaqt oralig'ida o'rganiladi va baholash bilan yakunlanadi. Kredit tizimini ham bir necha shakllarini kuzatishimiz mumkin: Evropa kredit o'tkazish va to'plash tizimi (ECTS): Evropa Ittifoqida turli ta'lim muassasalari bo'ylab talabalar tomonidan o'qish kreditlarini o'tkazish va to'plashni osonlashtirish uchun foydalaniladi. Bir ECTS krediti odatda 25-30 soatlik o'quv ishiga teng. AQSH kredit soatlari tizimi: Amerika universitetlari butun semestr davomida haftasiga bir soat ma'ruza yoki ikki-uch soat amaliy mashg'ulotlarni ifodalovchi kredit soati tushunchasidan foydalanadilar. [5] Britaniya kredit tizimi: Buyuk Britaniya va Britaniya ta'lim modeliga amal qiluvchi boshqa ba'zi mamlakatlar ECTS tizimiga o'xshash tizimdan foydalanadi, ammo ba'zi farqlar bilan. U modullar yoki kurslar uchun kreditlarni belgilashni nazarda tutadi va bitta kredit olish uchun talab qilinadigan soatlar soni ECTS dan farq qilishi mumkin. Masalan, Buyuk Britaniyada bitta kredit odatda 10 soatlik o'quv ishiga to'g'ri keladi. Kanada kredit tizimi: Kanadadagi kredit tizimi AQSH kredit tizimiga o'xshaydi, lekin shart va maktabga qarab farq qilishi mumkin. Umuman olganda, talabalar Kanada o'rta ta'lim tizimidan keyingi darajaga o'tkazilishi va ishlatilishi mumkin bo'lgan kurs kreditlarini oladi. Avstraliya kredit tizimi: Avstraliyada o'quv dasturlari ham kredit tizimi bo'yicha tashkil etiladi, har bir kurs ma'lum miqdordagi kredit birliklariga to'g'ri keladi. Ushbu tizimlar kurs tanlashda moslashuvchanlikni ta'minlaydi va talabalarni ta'lim muassasalari o'rtasida o'tkazish jarayonini soddalashtiradi. Osiyo kredit tizimlari Ko'pgina Osiyo mamlakatlari mahalliy ta'lim an'analarini va xalqaro amaliyotni hisobga olgan holda o'zlarining kredit tizimlarini ishlab chiqdilar. Masalan, Yaponiya va Janubiy Koreyada kredit tizimi Amerikanikiga o'xshash, ammo ta'limning milliy xususiyatlariga moslashtirilgan. Rossiya kredit tizimi: Rossiyada va boshqa postsovet mamlakatlarida kredit tizimi qo'llaniladi, bu ham ECTS kredit tizimiga o'xshaydi. U ta'lim kurslarini muvaffaqiyatli yakunlash uchun kreditlar ajratishni nazarda tutadi, bu esa talabalarning mamlakat ichidagi va xorijdagi universitetlar o'rtasida harakatlanishini osonlashtiradi. O'zbekistonda ham kredit tizimiga o'tilishi milliy urf odatlar va shu bugungi kungacha mavjud bo'lgan ta'lim tizimini inobatga olgan holda shakllantirildi. Bugungi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasining maqsadli ko'rsatkichlariga muvofiq Kredit-modul tizimini joriy etish oliy ta'lim muassasalarining 2023 yilda 16 foizini, 2025yilga kelib 57 foizini va 2030 yilda 85 foizni tashkil etishi mo'ljallangan. O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra kredit ta'lim tizimini joriy etish maqsadga muvofiq va oliy ta'lim tizimini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega deb hisoblaydigan professor o'qituvchilar 77 foizni tashkil etmoqda. 18 foiz ovoz berganlar esa aralash tizimda faoliyat yuritishni, 3 foiz professor o'qituvchilar esa umuman an'anaviy ta'lim tizimida qolishni afzal deb biladilar. O'tkazilgan tadqiqotlar mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida islohotlar olib borish zarurati borligini, professor o'qituvchilar yangiliklarni qabul qilish borasida turli qarshiliklar bilan qabul qilayotganligini ko'rsatadi. Bizning fikrimizcha, Kredit ta'lim tizimi professor-o'qituvchilar tarkibi faoliyatiga, o'qitish metodiga o'zgartirishlar kiritishga, darsni rejalashtirishga, talabalar bilimni baholashga va o'quv jarayonini umumiy tashkil etishga katta ta'sir ko'rsatadi. [6]

Xulosa sifatida, mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida kredit ta'lim tizimini samarali tatbiq etish uchun o'quv jarayonini yangilash, ta'lim sifatini oshirish va ta'lim dasturlarining moslashuvchanligini ta'minlashga qaratilgan qator chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu yerda quyidagi asosiy jihatlarga e'tibor berish kerak: O'qituvchilar malakasini

oshirish: O'qituvchilar uchun kredit tizimi doirasida o'qitish metodikasi bo'yicha kurslar va treninglar tashkil etish, shu jumladan kurslar, talabalar bilimni baholash va o'quv jarayonini boshqarish usullarini ishlab chiqish zarur.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. www.lex.uz
2. Muxamedov Sh.M. "Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit- modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish". Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Diss. –B.: 2022 y. – 155 b.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy - metodik asoslari.: Ped. fan. dokt. ... diss. avtoref. - T.: 2007 y. – 45 b
4. Cao, H. (2004). Influence of Credit System on Ideological and Political Education of University Students and Its Countermeasures. Journal of Shihezi University.
5. LI, G. (2003). An Analysis of the Restrictive Elements to Credit System and the Recommended Countermeasures. Journal of Yangzhou University. Rasulov, I. M. (2021). Problems and solutions of teaching in credit-module system in higher education institutions. The American journal of social science and education innovations. Usmonov, B. (2020). introducing a credit recognition system for higher education institutions. 11, 809-819.
6. Yu, Z. (2016). Innovation and Exploration of Teaching Management Based on Credit System.

Kredit-modul tizimi va tizim asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash

Annotatsiya: Maqolada kredit-modul tizimi asosida texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modelini tuzish uning komponentlari haqida fikr yuritiladi. Jumladan: Kredit-modul tizimiga asoslangan o'quv jarayonining takomillashtirilgan va ta'lim jarayoniga tavsiya etilayotgan modelning maqsad, tashkiliy, mazmun, natija komponentlari tizimli asosda ko'rsatib berilgan. Eng asosiysi o'qitishda kredit-modul tizimi ahamiyati batafsil bayon qilingan.

Tayanch so'zlar : innovatsiya, ta'lim tizimi, kredit-modul tizimi, oliy ta'lim, ta'lim sifati, boshqaruv jarayoni, kredit soatlari.

Подготовка студентов к профессиональной деятельности на основе кредитно-модульной системы и системы

Аннотация: В статье рассматриваются составляющие создания усовершенствованной модели подготовки студентов технологического образования к профессиональной деятельности на основе кредитно-модульной системы. В частности: на систематической основе показаны целевая, организационная, содержательная, результативная составляющие усовершенствованной и рекомендуемой модели образовательного процесса на основе кредитно-модульной системы. Самое главное, подробно объясняется важность кредитно-модульной системы в обучении.

Ключевые слова: инновации, система образования, кредитно-модульная система, высшее образование, качество образования, процесс управления, кредитные часы.

Preparing students for professional activity based on credit-module system and system

Abstract: The article discusses the components of creating an improved model of preparing students of technological education for professional activity based on the credit-module system. In particular: the goal, organizational, content, result components of the improved and recommended model of the educational process based on the credit-module system are shown on a systematic basis. Most importantly, the importance of the credit-module system in teaching is explained in detail.

Key words: innovation, educational system, credit module system, higher education, quality of education, management process, credit hours.

OLIIY TA'LIMDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI BAHOLASH: YOSH O'QITUVCHILAR VA TALABALAR TAJRIBASI

Atamuratov R. K.

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda ta'lim tizimiga axborot-kommunikatsiya hamda innovatsion texnologiyalarning jadal sur'atlarda tatbiq etilishi ta'lim tizimi sifatini oshirishning shakli va mazmunida ulkan o'zgarishlar yasamoqda. Bugungi raqamlashtirish va yuqori texnologiyalar asrida o'qitish samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalar va resurslar bilan bir qatorda, ta'lim oluvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish orqali qaror qabul qilish uchun kerakli ma'lumotlarni topish qobiliyati (axborot savodxonligi), raqamli qurilmalar bilan ishlash qobiliyati (kompyuter savodxonligi), ommaviy axborot vositalarini tanqidiy o'rganish (mediasavodxonligi) hamda zamonaviy raqamli aloqa vositalaridan foydalanish (kommunikativ savodxonligi) ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha bir necha muammolar hal bo'lganicha yo'q. Xususan, ta'lim oluvchilar uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishning umumiy darajasini oshirish maqsadida ta'lim muassasalarining asosiy o'quv dasturlariga doimiy o'zgartirishlar kiritib borilishi, raqamli ta'lim resurslarining yangi avlodlarini ishlab chiqish va takomillashtirish, ta'lim samaradorligini yaxshilash bo'yicha xorijiy tajribalarni o'rganish va amaliyotga joriy etishga doir muammolar dolzarb hisoblanadi.

Bizning tadqiqotimizning maqsadi oliy ta'lim muassasidagi yosh pedagoglar va talabalarning raqamli kompetensiyalarini qanchalik darajada baholashini o'rganish, shuningdek, ularning yangi raqamli texnologiyalarini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasini aniqlashtirishdan iborat. Tadqiqot maqsadlar uchun Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti yosh o'qituvchilari va talabalari o'rtasida tadqiqotlar o'tkazildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Har yili turli sohalarda (ishlab chiqarish, tibbiyot, ta'lim va hokazolar) insonlarning turmush tarzini hamda kasbiy faoliyatini yengillashtiradigan yangi raqamli texnologiyalar yaratiladi. Raqamlashtirish

jarayonini tavsiflovchi eng muhim tushunchalardan biri bu **axborot madaniyatidir**. Axborot madaniyatining ta'rifi, talqini va tuzilishidagi farqlarga qaramay, aksariyat mualliflar uning tarkibiga ma'lum darajadagi raqamli texnologiyalar bo'yicha bilimlar, ulardan foydalanish ko'nikmalari, raqamli qadriyatlar hamda ushbu raqamli kompetensiyalardan ta'lim olish yoki kasbiy faoliyatida qo'llash bo'yicha amaliyotlarni kiritadilar.

Axborot madaniyati raqamli texnologiyalarning turli bilim va faoliyat shakllari bilan birlashishi natijasida yangi fan, madaniyat, siyosat va turli sohalarida AKTdan foydalanish modellarini yaratadi. Axborot madaniyatini o'rganishda raqamli kompetensiyalar muhim rol o'ynaydi. Ular mavjud raqamli bilimlar asosida shakllantirilib, amaliy yo'nalishda farqlanadi hamda ma'lum bir faoliyat sohasidagi muayyan muammolarni hal qilishda foydalaniladi.

2006-yilda Yevropa Ittifoqi tomonidan XXI asr uchun sakkizta zaruriy kompetensiya tavsiyalari ishlab chiqilib ularning ichidan raqamli kompetensiyalar eng asosiylaridan biri sifatida e'tirof etildi. Hozirgi avlodda axborot madaniyati va raqamli kompetensiyalarni shakllantirgan ta'lim muassasasi ta'lim oluvchilarni nafaqat kelajakdagi kasblarga, balki, raqamli dunyodagi hayotga ham tayyorlashi kerak. Binobarin, raqamli kompetensiyalarning talqini ularning kreativlik, ijodkorlikka undaydi, bu esa AKTdan foydalanishning yagona mukammal mexanizmining yo'qligini hamda turli faoliyat sohasiga qarab farqlanishini anglatadi.

Raqamli kompetentlik raqamli texnologiyalar bilan bog'liq ko'nikmalarni tavsiflovchi yangi tushunchalardan biridir. So'nggi yillarda raqamli ko'nikma va malakalarni tavsiflash uchun "AKT ko'nikmalari", "Texnologik ko'nikmalar", "IT ko'nikmalari", "XXI asr malakalari", "Axborot madaniyati", "Raqamli savodxonlik va raqamli ko'nikmalar" kabi bir qancha atamalar qo'llanilmoqda. Ushbu atamalar ko'p hollarda "Raqamli kompetensiya" va "Raqamli savodxonlik" atamalari kabi bir-birining o'rnida ishlatiladi [1]. Raqamli kompetensiyalarga axborotdan foydalanish (qidirish, tizimlashtirish, tahlil qilish), muloqot qilish (Internet, ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish), ma'lumotlar bazalari bilan ishlash va analitik dasturlardan foydalanish, shuningdek, tegishli raqamli vositalar va resurslardan foydalangan holda muammolarni hal qilish ko'nikmalari kiradi. Darhaqiqat, jamiyatning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari, kompyuter texnologiyalarini rivojlantirish, globallashtirish va axborotlashtirish jarayoni barcha sohalariga, shu jumladan, ta'limga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Deyarli kelajakdagi barcha ta'lim va ish o'rinlari ma'lum darajadagi tez o'zgaruvchan raqamli malaka va ko'nikmalarni talab qiladi.

Raqamli kompetensiya insonning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'z ishini tanqidiy, ishonchli, xavfsiz va samarali tashkil etish hamda ijobiy natijalarga erishish qobiliyatiga ega bo'lishi hamda raqamli muhitda ishlay olishi va bu sohada o'z-o'zini tarbiyalashi, o'zgaruvchan raqamli dunyoga moslashishi uchun takomillashib borishi muhimligi tushuniladi [2]. Shuningdek, turli muammolarni hal qilish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati va nostandart qarorlar qabul qila olishga tayyor bo'lish kerakligini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, raqamli kompetensiya bu - raqamli texnologiyalar rivojlanishi sharoitida shaxs faoliyatining asosiy xususiyatlaridan biridir [3]. Raqamli kompetentlik axborot va ma'lumotlar savodxonligi, aloqa, hamkorlik va raqamli muhitda xavfsizlikni o'z ichiga oladi [4]. Shuningdek, elektron resurslardan ta'lim va kasbiy maqsadlarda samarali foydalanish qobiliyati hamdir [5]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan tasdiqlangan Raqamli O'zbekiston-2030 strategiyasining Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim berish va malaka oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida yoshlar orasida axborot texnologiyalarini ommalashtirish, shuningdek, aholining barcha qatlamlari orasida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir.

Axborot madaniyat raqamli kompetensiyalardan tashqari umumiy kompetensiyalarni ham o'z ichiga oladi, ularni egallash zamonaviy bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida muhimdir. Umumiy kompetensiyalar jamoaviy ishlash, muloqot qilish, tanqidiy fikrlash, boshqaruvchanlik va analitik ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Ayrim hollarda amaliyot vaqtida yosh mutaxassislarda umumiy ko'nikmalarni yetarli darajada egallamaganligi uchrab turadi. Buning bir sababi sifatida muayyan kasblarni egallash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar to'plami doimo o'zgarib turishi, ba'zi kasblar butunlay yo'q bo'lib ketishi yoki yangilari paydo bo'lishi bilan asoslanadi. Bunday omillarni inobatga olgan holda, har qanday faoliyat sohasida foydali bo'lishi mumkin bo'lgan kompetensiyalarning ahamiyati keskin oshadi. Ish beruvchilar uchun har qanday sohada qo'llaniladigan noyob ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan mutaxassislarni xohlashadi. Bunday kompetensiyalar mavjudligi yosh mutaxassislarga yangi sharoitlarda turli xil vazifalarni bajarishga imkon beradi.

Bizning fikrimizcha, zamon talabiga mos mutaxassislarning muvaffaqiyatli va innovatsion yondashuvining zarur ko'rsatkichlari sifatida o'ziga ishonch va ichki xotirjamlik, uzluksiz ta'lim olish, yangi ko'nikmalar va vazifalarni o'zlashtirishga bo'lgan munosabati, axborot manbalari bilan ishlash qobiliyati, ijtimoiy kompetensiyalar, maqsadga yo'nalganligi hamda ushbu kompetensiyalarga erishish uchun deyarli doimiy izlanishlarni talab etadi. Ushbu kasbiy ko'nikma va malakalar barcha sohalarida zarur bo'lganligi sababli ular har qanday bo'lajak mutaxassislarda rivojlantirilishi lozim.

Keyingi vazifamiz talabalar va yosh mutaxassislarning raqamli kompetensiyalarining modellarini tahlilini keltiradigan bo'lsak, turli manbalarda bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida ularga raqamli texnologiyalar sohasida nafaqat nazariy bilim berish, balki, amaliy ko'nikmalardan foydalanishni ham o'rgatish zarurligi ta'kidlangan. Talabalarning raqamli kompetensiyalarning modeli quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi:

1) *Shaxsiy kompyuterdan foydalanish qobiliyati*. Ta'lim jarayonida kompyuterdan foydalanish orqali kerakli axborotlarni tez va samarali to'plash imkonini beradi;

2) *Dasturiy ta'minotlardan foydalanish qobiliyati*. Masalan, Microsoft Office dasturlar paketidan foydalanish talabalarga o'z bilimlarini boyitish va taqdim etish imkonini beradi;

3) *Axborotlarni izlash qobiliyati*. Zamonaviy talabalar ko'p hollarda o'zlariga kerakli bo'lgan turli xil axborotlarni Internet tarmog'i orqali qidirishadi. Qidirilayotgan axborotlar bosma yoki raqamli ko'rinishda bo'lishidan qa'ti nazar bu kompetensiya ta'lim jarayonini tezlashtirish bilan birga soddalashtiradi;

4) *videokonferensiya ilovalaridan foydalanish qobiliyati*. Hozirda ta'lim olish masofaviy formatga o'tganligi hamda ayrim xalqaro va amaliy konferensiyalar onlayn shaklda o'tkazilayotganligi sababli bu kompetensiya muhim sanaladi;

5) *professional dasturlar va analitik tizimlar bilan ishlash qobiliyati*. Ta'lim jarayoni umumiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilganligi uchun kasbiy professional dasturlar va tahliliy tizimlarni o'rganish talabalarga kelajakdagi tanlagan kasbi bilan imkon qadar tanishish imkonini beradi.

Bunday raqamli kompetensiyalarni egallagan talabalar raqamli dunyoni bilgan holda o'z vaqtini to'g'ri taqsimlashi; yuqori sifatli materialni kafolatlaydigan manbalarni tanlashi; ta'lim jarayonida tayyor interfaol topshiriqlardan foydalanish orqali vaqtni tejash yoki o'zinikini yaratishi; o'quv jarayonida raqamli vositalardan samarali foydalanishi mumkin [3].

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning asosiy maqsadi kasbiy faoliyat jarayonini yaxshilashdir. Barcha mutaxassislardan ham bunday ko'nikmalarga ega bo'lish talab etilmaydi, chunki kasbiy faoliyatning ayrim sohalarida yangi raqamli texnologiyalardan foydalanmasligi ham mumkin. Biroq, aksariyat kasblar uchun esa juda muhim sanaladi. Endi mutaxassislardan uchun kerakli raqamli kompetensiyalarni keltiramiz:

1) *shaxsiy kompyuterdan foydalanish*. Ushbu kompetensiya barcha xodimlar uchun ham, tadqiqotchilar uchun ham zarur (hisobot, yozishmalar, axborot almashish va tarqatish) hisoblanadi.

2) *dasturiy ta'minotdan foydalanish*. Bu kompetensiya kasbiy faoliyat natijalarini professional tarzda rasmiylashtirish imkonini beradi. Agar mutaxassis matn muharrirlaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lsa (shu jumladan yaratilgan hujjatga turli xil video, fotosuratlar va animatsiya joylashtirish qobiliyati), kompyuter grafikasi, taqdimotlar bilan ishlashni bilsa, bu uning professionalligini oshiradi va kasbiy faoliyatida samaradorlikni ta'minlaydi;

3) *muloqot va hamkorlik kompetensiyalari*. Elektron pochta va videokonferensiya ilovalaridan samarali foydalanish orqali jamoa yoki rahbariyat bilan kasbiy masalalarni masofadan turib hal qilish imkonini beradi;

4) *axborotlarni qayta ishlash va saqlash*. Bu nafaqat axborotlar bilan ishlash, balki, uni to'g'ri umumiy shaklga keltirish ham muhim sanaladi. Buning natijasida axborot barcha hamkasblar uchun tushunarli va ochiq bo'ladi. Bu kompetensiya jamoaviy tezkor ishlash imkonini beradi;

5) *professional dasturlar bilan ishlash*. Texnik tizimlarning rivojlanishi murakkab jarayonlarni soddalashtiradi, lekin mutaxassislardan chuqur o'rganishni talab qiladi. Professional dasturlardan foydalangan holda axborotlarni qidirish va tahlil qilish bilan bog'liq kompetensiya eng ko'p talab qilinadiganlardan biridir.

Tadqiqot davomida keltirilgan talabalar va mutaxassislarning raqamli kompetensiya modellarini taqqoslab, biz ularni umumiy o'xshash degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ya'ni, mutaxassislarning raqamli kompetensiyalari bajariladigan ish sifatini oshirishga qaratilgan bo'lsa, talabalariniki esa kasbiy ko'nikmalarni egallashga qaratilgan.

Natijalar va muhokama. Qiyosiy tadqiqot doirasida 2024-yil yanvar-iyun oylarida Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti yosh o'qituvchilar (30 yoshgacha bo'lgan yosh o'qituvchilar iborat 65 nafar respondent) va talabalar (350 nafar respondent) o'rtasida so'rovlar o'tkazildi. Berilgan savollarning ba'zilar har bir guruh vakillarining raqamli kompetensiya darajalarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, yosh mutaxassislardan va talabalardan o'tgan yil davomida ularning qanchalik darajada malakasi yaxshilanganligini baholash so'raldi. Bu so'rovnoma savoliga talabalar va yosh mutaxassislarning masofaviy ta'lim olishga va faoliyat yuritishga o'tish jarayoni dolzarbligi bo'yicha tayanib javob berilishi so'raldi (1-jadvalga qarang). Hisoblashning turli xatoliklardan xoli bo'lishi, shuningdek, so'rovnoma materiallarini tashkil etish, uni statistik tahlilini yuqori saviyada taqdim etish va bir turdagi hisoblash ishlarini qayta-qayta bajarishdan qochish maqsadida barcha tashkiliy-tahliliy ishlar pedagogik tadqiqotlarda eng muhim statistik paket hisoblangan SPSS statistics 27.0 dasturida amalga oshirildi.

1-jadval. 2023-yil hisobida AKT bo'yicha ko'nikmalarini oshirgan respondentlar ulushi (foizda)

AKT	Yosh o'qituvchilar	Talabalar
Shaxsiy kompyuter va smartfonlar	55,7%	81,3%
Microsoft Office dasturlari paketi (Word, Excel, Power Point va boshqalar)	43,2%	81,2%
Elektron pochta	44,2%	71,7%
Qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar)	44,4%	68,3%
Videokonferensiya ilovalari (Zoom, Skype, Google Meet)	51,4%	83,1%
Bulutli texnologiyalar (Google Cloud, Yandex Cloud, Dropbox)	36,4%	63,0%
Professional kasbiy amaliy dasturlar va analitik tizimlar	41,2%	42,8%

Talabalar o'rtasida AKTni o'zlashtirish darajasini o'z-o'zini baholash faoliyat yuritayotgan respondentlarga qaraganda ancha yuqori. Talabalarining 80% dan ortig'i shaxsiy kompyuter, Microsoft Office dasturlari va videokonferensiya ilovalaridan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarini oshirganiga ishonishadi. Bunday yuqori bo'lishiga sabab ularning o'z imkoniyatlarini yuqori baholashi (ko'pchilik hali o'z ko'nikmalarini kasbiy faoliyatda qo'llamaganligi sababli) yoki shu yo'l bilan ular ta'limning yaxshi sifatini namoyish etishlari bilan bog'lagan bo'lishlari mumkin. Shuningdek,

respondentlardan AKT bo'yicha mavjud bo'lgan ko'nikmalarini besh ballik shkala bo'yicha baholash so'raldi (2-jadval qarang).

2-jadval. Respondentlarning AKT bo'yicha malakasini o'rtacha baholash natijalari

AKT	Yosh o'qituvchilar	Talabalar
Shaxsiy kompyuter va smartfonlar	4.7	4.7
Microsoft Office dasturlari paketi (Word, Excel, Power Point va boshqalar)	4.0	4.3
Elektron pochta	4.7	4.6
Qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar)	4.8	4.8
Videokonferensiya ilovalari (Zoom, Skype, Google Meet)	3.7	3.9
Bulutli texnologiyalar (Google Cloud, Yandex Cloud, Dropbox)	3.8	3.9
Professional kasbiy amaliy dasturlar va analitik tizimlar	3.0	2.7

Bu so'rovnomma natijalaridan ko'rinib turibdiki, talabalar va yosh mutaxassislarining AKTdan foydalanish darajasini baholashganda tafovut unchalik katta emas. Respondentlarning ikkala guruhi shaxsiy kompyuter, elektron pochta va qidiruv tizimlari bilan ishlash sifatini bir xil darajada yuqori baholadilar, shuningdek, videokonferensiya ilovalari hamda bulutli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarini biroz past darajada baholashdi. Professional dasturlar va axborot-tahliliy tizimlar bilan ishlash ko'nikmalarini yomonroq baholadilar.

Talabalarning AKT bo'yicha malakasining yosh mutaxassislarinikiga nisbatan katta tafovuti talabalarning doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirib borishi asoslansa, yosh o'qituvchilarning malakasi bevosita mehnat faoliyati bilan bog'liq. Natijada biz ikkala guruhning ham yetarlicha yuqori darajadagi kompetensiyalari haqida gapirishimiz mumkin. Shuningdek, tadqiqot jarayonida ikkala guruhning AKTni o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi ham o'rganildi (3-jadval).

3-jadval. Respondentlarning AKTni o'zlashtirish motivatsiyasi (foizda)

Motivatsiya	Yosh o'qituvchilar	Talabalar
Qiziqish, kasbiy rivojlanish, yangi narsalarni o'rganish yoki oldinga intilish istagi	96,7%	75,9%
Samarali ishlash, ko'proq yutuqlarga erishish, murakkab vazifalarni hal qilish istagi bilan	74,4%	46,2%
Hayotini yanada qiziqarli va rang-barang qilish istagi bilan	62,0%	41,2%
Karyera qilmaslik yoki yangi texnologiyalarni bilmasdan kasb egallash	42,9%	66,3%
Kasbni o'zgartirish istagi bilan	39,2%	-
Rahbariyat buyrug'i bilan (kasbiy vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo'lish uchun)	28,4%	-
Atrof-muhit, oila, qarindoshlar ta'sirida (doimo aloqada bo'lish, ijtimoiy yakkalanib qolmaslik)	17,9%	21,3%
Ish o'rmini, egallab turgan lavozimi yoki turli mukofotlar (moddiy yoki ma'naviy)ni yo'qotishdan qo'rqish	4,2%	8,1%
Boshqalar	1,7%	3,2%

Natijalardan xulosa qilishimiz mumkinki, yosh o'qituvchilar uchun raqamli innovatsiyalarni o'rganish motivatsiyasi qiziqish, kasbiy rivojlanish, yangi narsalarni o'rganish yoki oldinga intilish, samarali ishlash, ko'proq yutuqlarga erishish, murakkab vazifalarni hal qilish, hayotini yanada qiziqarli va rang-barang qilish istagi muhim sanaladi. Talabalarning texnik yangiliklarni o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi, birinchi navbatda, rivojlanishga bo'lgan qiziqish va intilish, shuningdek, bu texnologiyalar bo'yicha bilimlar kelajakda foydali bo'lishiga ishonch bilan bog'liq.

Xulosa. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, bizning fikrimizcha, barcha yosh o'qituvchilarga yangi raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda ko'maklashish lozim. Buning natijasida, ular o'zlarining kasbiy qobiliyatlarini yanada samarali qo'llashlari va yangi jamoada kirishimli bo'lishlari, ish sifatini oshirishi va raqamli texnologiyalardan muvaffaqiyatli foydalanishga erishishlari mumkin. Talabalar uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish ularga talab yuqori bo'lgan raqobatbardosh yetuk mutaxassislar bo'lish imkonini beradi.

Bularning barchasiga erishish uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning yangi strategiyalar va innovatsion yondashuvlarini ishlab chiqish zarur. Yangi strategiyalar qatoriga o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish, raqamli va ijtimoiy ko'nikmalarni egallash usullari bilan integratsiyalash, muayyan soha vakillari bilan hamkorlikda dasturlar ishlab chiqish, o'qituvchilarning raqamli salohiyatini kengaytirish va raqamli ko'nikmalarni sertifikatlash hamda malaka oshirish va qayta tayyorlash markazlari faoliyatini takomillashtirish kiradi.

ADABIYOTLAR

1. Устин, П. Н., Сабирова, Э. Г., & Гарипова, И. И. (2020). Цифровые компетенции учителя как субъекта образовательной деятельности в его индивидуальной траектории развития. *Бехтерев и современная психология личности*, 216-218.
2. Гладилина И. П., Кадыров Н. Н., Строганова Е. В. Цифровая грамотность и цифровые компетенции как фактор профессионального успеха // *Инновации и инвестиции*. 2019. № 5. С. 62–64.
3. Atamuratov, R. (2023). Oliy ta'lim muassasalari talabalarida raqamli kompetensiyani rivojlantirish // *Oliy ta'limni raqamlashtirish sharoitida innovatsion o'qitish texnologiyalarini qo'llash masalalari*. Respublika ilmiy-uslubiy anjumani. –Toshkent, 183-185.
4. Zhao, Y., Gómez, M. C. S., Llorente, A. M. P., & Zhao, L. (2021). Digital Competence in Higher Education: Students' Perception and Personal Factors. *Sustainability*, 13(21), 12184. <https://doi.org/10.3390/su132112184>
5. Tsarapkina, J. M., Plahina, L. N., Konoplyuk, N. V., Vaganova, O. I., & Lapshova, A. V. (2021). The formation of bachelors' digital competencies at the university. *Propósitos Y Representaciones*, 9(SPE1). <https://doi.org/10.20511/pyr2021.v9nspe1.811>

Rezyume: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining o'quv jarayonidagi va yosh o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida talab qilinadigan raqamli kompetensiyalar borasida so'z yuritiladi. Shuningdek, talabalar va yosh o'qituvchilarning raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish bo'yicha o'z raqamli kompetensiyalarini qanday baholayotgani va yangi axborot texnologiyalarini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi darajalari o'rganildi. Hisoblashning turli xatoliklardan xoli bo'lishi, so'rovnomalari materiallarini tashkil etish va olingan natijalarning statistik tahlilini yuqori saviyada tashkil etish maqsadida SPSS 27.0 dasturidan foydalanildi.

Tayanch so'zlar: Oliy ta'lim, axborot madaniyati, raqamli texnologiyalar, raqamli kompetensiyalar, raqamli kompetensiyalar modeli.

Резюме: В этой статье рассматриваются цифровые компетенции, необходимые в образовательном процессе студентов высших учебных заведений и в профессиональной деятельности молодых преподавателей. Статья далее подробно рассматривает, как студенты и молодые преподаватели оценивают свою цифровую компетентность в освоении цифровых технологий и уровни их мотивации к освоению новых информационных технологий. Для того чтобы расчеты были свободны от различных ошибок, материалы анкет были организованы, а статистический анализ полученных результатов был проведен на высоком уровне, использовалась программа SPSS 27.0.

Ключевые слова: Высшее образование, цифровая культура, цифровые технологии, цифровые компетенции, модель цифровых компетенций.

Summary: This article discusses the digital competencies required in the educational process of students of higher education institutions and in the professional activities of young teachers. The article further elaborates on how students and young teachers evaluate their digital competence in mastering digital technologies and the levels of their motivation to master new information technologies. The SPSS 27.0 program was used in order to make the calculation free of various errors, to organize the questionnaire materials and to organize the statistical analysis of the obtained results at a high level.

Key words: Higher education, digital culture, digital technology, digital competence, model digital competence.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA YO'NALISHIDA IXTISOSLIK MODULLARI MAZMUNIDA INTEGRATSIYANING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Saypillayeva H. B.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Integratsiya to'laqonli ilmiy tushuncha sifatida pedagogikada 80-yillarning birinchi yarmida ijtimoiy hayotning iqtisodiy, siyosiy, axborot, madaniy va boshqa sohalarida jadal rivojlanayotgan o'zaro bog'liq jarayonlar fonida paydo bo'ldi. Bu vaqtga kelib u falsafiy va ilmiy adabiyotda allaqachon mustahkam o'rin olgan edi. Shunga qaramay, fanimizda integratsiya o'qituvchilarning zamonaviy zamon bilan hamnafas bo'lish istagi tufayli kontseptsiyani ilmiy faoliyatning boshqa sohalaridan oddiygina ko'chirish natijasida vujudga keldi, deb taxmin qilish noto'g'ri bo'ladi.

Integratsiya muammosi na faylasuflar, na metodistlar, na siyosatchilar jiddiy qiziqmagan paytda ham o'qituvchilar tomonidan faol muhokama qilindi. Pedagogikadagi bu kategoriya ilmiy ongning murakkab dialektik o'zgarishlar mahsuli bo'lib, u ba'zi opportunistik intilishlarga bo'ysunmaydi. Ammo u jahon madaniyati yutuqlarini va ba'zan mahalliy ta'limni rivojlantirishning dramatik tajribasini o'zlashtirdi.

Yigirmanchi asr ta'limida integratsiya tarixi, albatta, uchta sifat jihatidan farq qiladigan bosqichlarga tuzilgan[2.73]:

- asr boshi – 20-yillar – fanlararo asosda muammoli va kompleks ta'lim (mehnat maktabi);
- 50-70-yillar - fanlararo aloqalar;
- 80-90 yil - haqiqiy integratsiya.

Ta'lim tizimini muammoli-kompleks, yaxlit asosda yaratishga birinchi amaliy urinishlar asr boshlarida AQSHda J.Dyui, 20-yillarda Sovet Rossiyasida S.T.Shatskiy, M.M.Rubinshteyn va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan. Bu yangi mamlakatimizda qabul qilingan yo'nalish, mehnat maktabi nomi bilan pedagogika tarixiga kirgan tajriba uchun mumkin bo'lgan amaliy amalga oshirishning barcha to'liqligi. Unda o'quv jarayonini tashkil etishning asosiy printsiplari "hayot komplekslari usuli" edi. Integratsiyalashgan usul (yoki loyiha usuli) ma'lum bir umumiy muammo atrofida turli mavzulardagi bilimlarni birlashtirishni o'z ichiga oladi. Bu o'quv jarayonini fanlararo asosda tashkil etishning birinchi amaliy tajribasi edi.

1931-yilda bu katta tajriba yopildi va qattiq tanqidga uchradi. Mehnat maktabida ta'lim mazmunini tashkil etishning yangi tamoyili amalga oshirildi. An'anaga ko'ra, sub'ekt-sentrizm shunday harakat qildi: bilimlar har biri u yoki bu didaktik qayta ishlangan fan sohasini ifodalovchi sub'ektlarga tizimlashtirildi. Integratsiyalashgan ta'lim muayyan muammolar atrofida ko'p tarmoqli bilimlarni birlashtirishni va qat'iy qarama-qarshi bo'lgan sub'ekt-sentrizmni o'z ichiga oladi. O'sha yillardagi inqilobiy ruhdagi "eski" ta'limning kamchiliklarini tanqid qilish uning tubdan inkor etilishiga olib keldi. Yangi maktab mafkurachilarining e'tiqodiga ko'ra, "eski emas, yangisi bilan to'ldirilishi kerak, balki pedagogik hayotda saqlanib qolgan narsa tabiiy ravishda yangi tuzilishga kiritiladi". Fanlararo integratsiyaning amalda isbotlangan muvaffaqiyatsizligi aslida eski va yangi maktablarni, predmet-sentrizm va murakkablikni (fanlararo integratsiya) aniq qarama-qarshi qo'ygan pedagogik tafakkurning inqilobiy uslubining hayotiy emasligining ifodasi edi.

1958-yilda "Maktabning hayot bilan aloqasini mustahkamlash va SSSR xalq ta'limi tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida" qonun qabul qilindi. Shu vaqtdan boshlab integratsiyaning yangi bosqichi - fanlararo aloqalar bosqichi boshlanadi. 50 – 60-yillarda ular asosan fan va kasbiy bilimlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash nuqtai nazaridan

ko'rib chiqildi. 70-yillarda fanlararo aloqalar muammosini tushunish yangi yo'nalish kasb etadi. Sovet o'qituvchilarining asosiy e'tibori endilikda maktab fanlari ta'limini ishlab chiqarish ta'limi bilan muvofiqlashtirish imkoniyati emas, balki mazmunli, tizimli, didaktik ta'limni yo'lga qo'yish va rivojlantirish istiqboliga qaratilgan. Maktab o'quv fanlari o'rtasidagi munosabatlar [1.11]. Fanlararo aloqalar yordamida hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalar mehnat maktabining vazifalaridan printsiplial jihatdan farq qilmadi: o'quvchilarning yaxlit dunyoqarashini shakllantirish, bilimlarni ularning hayoti jarayoniga kiritish, modellashtirish, tabiat va ijtimoiy hayotning ta'lim tizimi ularning tabiiy organik yaxlitligi, bolaning madaniyat olamida faol va ongli ishtiroki va boshqalar. Shu bilan birga, 50-70-yillar pedagogikasi mehnat maktabining asosiy kamchiligini bartaraf etdi, bu uning amaliy nomuvofiqligini aniqladi: u sub'ekt-sentrizm va fanlararo (integratsiya) qarama-qarshiligidan butunlay voz kechdi. Ikkinchisi mavjud ta'lim tizimini yo'q qilmadi va sub'ekt-sentrizm tamoyiliga yaxshi didaktik qo'shimcha bo'lib xizmat qildi.

Biroq, 70-yillarda bu muammo yanada tizimli va chuqurroq o'rganilgach, fanlararo pedagogik ongda hayratlanarli o'zgarishlar yuz berdi. Bu ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan didaktikaning quyidagicha printsipl sifatida tushunila boshlandi: "Ta'lim jarayonida voqelik aloqalarini aks ettiruvchi fanlararo aloqalar ob'ektiv dunyo qonuniyatlarining ifodasi bo'lib, o'zining falsafiy va didaktik ahamiyatiga ko'ra o'ziga xos xususiyatni belgilaydi. o'qitishning mazmuni, usullari va shakllari. Shuning uchun fanlararo aloqalarni sovet pedagogikasi (didaktika) tamoyillaridan biri deb hisoblash uchun barcha asoslar mavjud". Ya'ni fanlararo aloqa (didaktik tamoyil sifatida) o'z ta'sirini ta'lim jarayonining barcha tarkibiy qismlariga va ta'lim-tarbiya jarayonining barcha tarkibiy qismlariga kengaytiradi. Ta'lim jarayonini qurish asosini yotadi va oldindan belgilab beradi.

Ushbu maqola ta'lim haqiqatiga mos kelmaydigan ko'rinishi mumkin, chunki amalda fanlararo aloqalar o'rnatiladi. Biroq, uning paradoksall tabiatida mantiqiy chuqurlik va tarixiy haqiqat bor.

Intersub'yektivlik printsipl oqilona kuchni o'z ichiga oladi: u yaxlit ta'lim jarayonini tashkil etishga intiladi, lekin sub'ekt-sentrizmni inkor etish bilan emas, balki uning asosidir. Sub'yektivlik sub'ktivlikni rivojlantirish vositasi, ta'limni sifat jihatidan yaxshilash istagi va shu bilan birga o'tmishdagi ijobiy narsalarni yo'qotmaslikdir. Biroq intersub'yektivlikni didaktika tamoyili sifatida tushunish pedagogik tafakkurning tabiatini sezilarli darajada o'zgartirdi: hodisa asosga aylandi, hosila hosil bo'ldi, vosita sababga aylandi. "Fanlararo aloqalar" tushunchasining o'zi o'zining shakli va unga kiritilgan yangi mazmun o'rtasida halokatli ziddiyatga kirdi. Agar fanlararo didaktika tamoyili bo'lsa, fanlararo aloqalar unga bog'liq bo'la olmaydi. bu endi dominant didaktik tamoyil emas – ob'ektivlikdan. Shakl (fanlararo aloqalar) va yangi mazmun (didaktika tamoyili) o'rtasidagi ziddiyat tabiiy ravishda shaklning o'zgarishiga olib keldi: 80-yillarda fanlararo aloqalar tushunchasi o'z o'rnini integratsiya tushunchasiga bo'shatib berdi.

80-90 yillar mahalliy pedagogikada integratsiya jarayonlari rivojlanishining uchinchi bosqichi – integratsiyaning o'zi bosqichini tashkil etadi. 90-yillarda integratsiyalashgan kurslarni yaratish bo'yicha ommaviy harakat o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. 90-yillarning integratsiyasi – asrning boshidan boshlab integratsiyalashgan ta'limning ilmiy jihatdan yanada rivojlangan g'oyasi. Fanlararo ishning zamonaviy tadqiqotchilarining aksariyati uning didaktik tamoyil sifatida ta'riflanishiga rozi bo'lishadi. Shu bilan birga, tarixiy tajriba integratsiyani ob'ektivlikdan ajratishga, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga imkon bermaydi. Integratsiya - bu ob'ektivlik bilan bog'liq bo'lgan narsa, uni boshqasi sifatida nazarda tutadi [1.12].

Integratsiyani eng muhim didaktik tamoyillardan biri sifatida e'tirof etish o'rinli bo'lar edi, u umuman ta'lim tizimini tashkil etishni belgilaydi. Shunda xolislik pedagogik jarayonda integratsiya usulini amalga oshirishning eng umumiy shakliga aylanadi. Bunday holda, "akademik fan" va "fan ichidagi integratsiya" tushunchalari bir xil bo'ladi. Bunday yondashuv fan ichidagi tizimli aloqalar darajasida ilmiy tadqiqot olib borish, o'qitishning individual protsessual va funksional komponentlarini tahlil qilish va sintez qilish imkonini beradi. Har qanday fanni murakkab tizim sifatida ko'rib, biz o'quv predmeti doirasida sodir bo'ladigan jarayonlarni avtonom didaktik tizim sifatida modellashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratamiz. Modellashtirish ilmiy-nazariy (empirikdan farqli ravishda) tafakkurning belgisidir. Demak, integrativ metod pedagogikada nazariy tadqiqotning umumiy ilmiy usullaridan foydalanish istiqbollarini ochadi. Modulli o'qitish zamonaviy didaktik nazariyalarning rivojlanish dinamikasini o'zlashtirib, ularning xususiyatlarini sintez qildi, bu esa tarkibni tanlash, uni taqdim etish va o'quv jarayonini tashkil etish usullariga turli yondashuvlarni yanada muvaffaqiyatli birlashtirishga imkon berdi. Bu modulli ta'limning boshqa nazariya va konsepsiyalariga nisbatan uzluksizligini ko'rsatadi. [2.73]. O'quv jarayonini modullilik tamoyillari asosida qayta qurish quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'quv fanlaridan takroriy qismlarni yo'q qilish uchun mavjud ta'lim dasturlari mazmunini dastlabki chuqurlashtirilgan fanlararo o'rganish; kasbiy modul doirasida mumkin bo'lgan ta'lim trayektoriyalarini o'rnatish, ta'lim muassasasining moddiy texnikaviy, axborot-kutubxona bazasini sifat jihatidan yangilashni talab qiladigan kasbiy modullarni joriy etish tizimini ishlab chiqish; o'quv jarayoniga modulli yondashuvni amalga oshirishda professor o'qituvchilar malakasini oshirish; ta'lim jarayonini zamonaviy qayta qurishga javob beradigan yangi tamoyillar asosida ma'muriy va boshqaruv faoliyatini amalga oshirish va boshqalar [3.86]. Shunday qilib, biz integratsiyani an'anaviy fan ta'limi tizimini umuman belgilaydigan genetik printsipl sifatida tushuna boshlaymiz. Ushbu tamoyilning yanada rivojlanishi sifat jihatidan yangi tizimni - bu tizimga qarshi turmaydigan, balki uning ustiga quriladigan va uni o'zining funksional asosi sifatida to'liq saqlab qoladigan yaxlit ta'lim maydonini shakllantirishi mumkin. Bunda matematik nazariyalar son tushunchasidan kelib chiqqanidek, integratsiyadan yangi nazariy didaktika ham olinishi mumkin.

Ehtimol, inson tabiati o'z mohiyatiga ko'ra yaxlitdir va insondagi bu yaxlitlik birlamchidir: ham moddiy qobiq darajasida (o'zaro ta'sir qiluvchi kimyoviy, fiziologik, ruhiy jarayonlar); va shaxsiy xabardorlik darajasida; fikrlash darajasida esa - mantiqiy, obrazli, assotsiativ. Binobarin, integratsiya estetik, kognitiv, tarixiy-genetik, ijtimoiy-funksional jihatlar uyg'unligida ifodalangan o'zini va o'zini o'rab turgan olamni bilishning tabiiy usulidir.

Darsda turli mavzularni birlashtiradigan o'qituvchi bilim mohiyatidagi ziddiyatlarni hisobga olishi va fikrlash me'yorlarini yengish jarayonida o'z ishida o'zgaruvchan va doimiy, takroriy va noyob, tasodifiy va tabiiy, aniq va aniq narsalarga tayanishi kerak. intuitiv, ularning bir mavzu doirasida ham, bir nechta o'rtasidagi o'zaro ta'sirining o'lchovini toping. Atrofimizdagi dunyo haqidagi umumlashtirilgan g'oyalargina uni to'g'ri yo'naltirishga imkon beradi. Integratsiya shaxsni modellashtirishni tezlashtiradi, o'rta maktab o'quvchilarida sog'lom munosabat uchun turtki bo'lib xizmat qiladi, ular ongida falsafiy tamoyillarni tarbiyalaydi. Bugungi kunda adabiyotda ta'limda integratsiya tamoyilini amalga oshirishning mumkin bo'lgan yondashuvlarini tahlil qilganda, mualliflar ta'lim maqsadlari va natijalarini belgilashda bir ovozdan: bir nechta o'quv fanlarining aloqa sohalarini ko'rsatish uchun emas, balki ularning organik real aloqasi orqali o'quvchilarga atrofimizdagi dunyoning birligi haqida kerakli g'oyani berishdan iborat hisoblanadi. Integratsiyalashgan ta'lim natijalari esa o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Bu nafaqat o'quv va kognitiv faoliyatni faollashtirish, tizimlashtirish, optimallashtirish, balki madaniy savodxonlikni (lingvistik, axloqiy, tarixiy, falsafiy) o'zlashtirishga yordam beradi. Madaniyat turi inson ongining turini belgilaydi, shuning uchun zamonaviy maktabda integratsiya juda dolzarb va zarurdir. Integratsiyaning ijtimoiy ahamiyati bolalarni rivojlanishning bir xilligidan qutqaradigan jamlangan bilimlarni o'zlashtirishidir. Integrallarning yo'qligi faqat tor idoraviy qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan tor mutaxassislarni keltirib chiqaradi, ular allaqachon xalq xo'jaligi, iqtisodiyot va ekologiyaga katta zarar yetkazgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va uni zamon talablariga to'laqonli mos ravishda o'zgartish hamda integratsiyalashgan ta'lim muhitida ixtisoslik modullarining didaktik ahamiyati muhim masala sifatida o'z o'rnini yo'qotgani yo'q. Bugungi kunning har qanday o'zgarishi albatta, rivojlanish va o'sish uchundir.

ADABIYOTLAR

1. H.Saypillayeva. // American Journal of Interdisciplinary Research and Development // Didactic opportunities of integration in the content of specialty modules – 2024 yil 11-bet.
2. H.Saypillayeva. // ILIM hám JÁMIYET. Ilimiy-metodikaliq jurnal. // OLIY TA'LIMDA IXTISOSLIK MODULLARINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI – 2024-yil №1/2, 73-bet.
3. H.Saypillayeva. // KASB-HUNAR TA'LIMI // Ixtisoslik modullarini o'qitishda individual ta'lim tamoyillarining qo'llanilishi – 2024-yil 2-son, 87-bet.

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogika va psixologiya yo'nalishidagi ixtisoslik modullarini o'qitishning metodik tizimi milliy va xorijiy tendensiyalarda ilgari surilgan kompetensiyaviy yondashuvlar hamda amaliy yo'nalgan didaktik tizimga ustuvorlik berish orqali talabalarining mustaqil faoliyatini tashkil etishning metodik modelini yaratish kabi dolzarb masalalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik texnologiyalar, pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi, psixologik xizmat, didaktik tizim, integratsiya, variativlik tamoyili.

Абстрактный. В данной статье рассмотрены методическая система преподавания модулей специальности в области педагогики и психологии, компетентностные подходы, продвигаемые в отечественных и зарубежных тенденциях, а также создание методической модели самостоятельной деятельности студентов путем отдачи приоритета дидактической системе практической направленности выделены.

Ключевые слова. Педагогические технологии, методика преподавания педагогики и психологии, психологическая служба, дидактическая система, интеграция, принцип вариации.

Abstract. In this article, the methodical system of teaching specialty modules in the field of pedagogy and psychology, competence approaches promoted in national and foreign trends, and the creation of a methodical model of independent activity of students by giving priority to the didactic system of practical orientation, are highlighted.

Keywords. Pedagogical technologies, methods of teaching pedagogy and psychology, psychological service, didactic system, integration, principle of variation.

INGLIZ TILINI O'QITISH JARAYONIDA O'RTA MAKTAB O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENTSIYASINI SHAKILLANTIRISH

Karlibayeva A. Y.

Qoraqalpog' Davlat Universiteti

Jamiyatimiz bugungi kunda o'z rivojlanishining yangi bosqichiga o'tmoqda, turli xil ijtimoiy-siyosiy, millatlararo, madaniyatlararo va aloqa, muomala paydo bo'ladigan va bir-biriga bog'langan ko'p madaniyatli makonga moslashuvchan tarzda kirib bormoqda. Ular turli jamoalarda kommunikativ kompetensiya madaniyatining global darajadagi madaniyatlararo muloqotga kirishish jarayonida aksini topadi.

Jamiyatdagi global o'zgarishlar tufayli mamlakatimizda ham, butun dunyoda ham chet tilining ta'lim tizimidagi roli o'zgarib bormoqda va oddiy o'quv fanidan u zamonaviy ta'lim tizimining etakchi elementiga aylanmoqda.

Kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish vositalaridan biri umumiy ta'lim tizimida chet tilini o'rgatishdir. Chet tili - bu insonparvarlik dunyoqarashi va madaniyatlararo o'zaro munosabat ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradigan fan. O'quvchilar chet tilini o'zida mujassam etgan madaniyat kontekstida o'rganadilar, atrofdagi dunyoni butun xilma-xilligi bilan tushunishni o'rganadilar, uni o'zlari uchun kashf etadilar, o'rganish madaniyatlararo muloqot xarakteriga ega, shuning uchun o'quvchilar yangi madaniyatlararo darajaga erishadilar, tilning lingvistik doirasini tahlil qilishga undaydilar.

Umumta'lim maktab o'quvchilari uchun chet tili ularni ilmiy-texnikaviy taraqqiyot bilan tanishtirishning ishonchli vositasiga, kognitiv qiziqishlarini qondirish vositasiga aylanishi kerak. Shu sababli, o'rta maktabda mavzular tabiiy ravishda mintaqaviy fanlar, umumiy gumanitar fanlar yoki o'quvchilarning kelajakdagi mutaxassisligiga qaratilgan texnik materiallar orqali kengayadi va chuqurlashadi. Chet tillarini bilish, xususan, ulardan kamida bittasi, insonning zamonaviy jamiyatdagi muvaffaqiyatining ajralmas shartidir. Chet tillarini bilish boshqa odamlarning madaniyati, urf-odatlarini va mentalitetini tushunishga yordam beradi. Hech bo'lmaganda bitta chet tilini biladigan odamning boshqa jamiyatga moslashishi osonroq va bu zamonaviy dunyoda tobora kengayib borayotgan madaniy va biznes aloqalari bilan muhimdir. Bugungi kunda, agar siz chet tilini bilsangiz, o'zingizni professional tarzda anglash ancha oson, chunki ish beruvchilar o'qitilishi kerak bo'lganlarga emas, balki zarur bilimga ega bo'lgan ishchilarni afzal ko'rishadi. Sayohat va dam olish paytida boshqa dunyoni boshdan kechirish imkoniyati, shuningdek, inson chet tilida gapirganda ortadi. Madaniyatlar muloqotida shaxslararo munosabatlar sohasida ingliz tili, xususan, bugungi kunda xalqaro muloqot tili bo'lib, muhim rol o'ynaydi, bu ijtimoiy va mehnat hayotining ehtiyojlari va butun jamiyatni axborotlashtirish bilan bog'liq. Chet tilini o'rganish orqali o'quvchilar madaniy va lingvistik masofalarni engib, madaniyatlararo rivojlanishning yangi darajasiga erishadilar.

Ingliz tili dunyodagi eng ommabop tillardan biri bo'lib, ilmiy va texnologik taraqqiyotning xalqaro tili bo'lib, uni dunyoning istalgan mamlakatida o'zingizni juda qulay his qilishingiz mumkinligini bilsangiz kerak. Ingliz tilini bilgan holda, odam tarjimonsiz o'zini topishdan qo'rqmasdan turli mamlakatlarga osongina sayohat qilishi, chet ellik biznes sheriklari bilan muammosiz muloqot qilishi, yangi tanishlar orttirishi, dunyoning mutlaqo istalgan davlatidagi ta'lim muassasalarida ishlashi va o'qishi mumkin. Hozirgi kunda, ingliz tilini o'rganish uchun sharoit yaratish jarayonida o'quvchilarda bir vaqtning o'zida kommunikativ kompetentsiyani, ya'ni ichki tayyorgarlikni va og'zaki muloqotni tuzish qobiliyatini rivojlantirish zarurligi ayon bo'ladi [1]. Kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish uchun eng qulay narsa, bizning fikrimizcha, "Chet tili" kabi ta'lim sohasi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, biz o'z maqolamizda chet tilini o'rgatish kabi kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish sohasini ko'rib chiqamiz.

Maktab jamiyatdagi asosiy bug'in bo'lganligi sababli, u samarali muloqot qilish qobiliyatiga ega, ya'ni mutlaqo yangi ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirgan bitiruvchilarni tayyorlashi kerak: turli toifadagi odamlar bilan muloqot qila olish, jamoada ishlash va boshqalarni rag'batlantirish kabi. Yuqorida aytilganlar bilan bog'liq holda, aniq ifodalangan kommunikativ yo'nalishga ega bo'lgan chet tilini o'rganishga motivatsion munosabatni shakllantirish vazifasi yanada keskinlashmoqda. O'qitishning kommunikativ yo'nalishi so'nggi o'n yilliklarda pedagogika va metodologiya fanlarining diqqat markazida bo'ldi. Talabalarning faolligi, ularni nutq faoliyatining barcha turlariga jalb qilishning turli usullari va og'zaki nutq, tinglash, o'qish va yozish bo'yicha intensiv mashqlar chet tillarini o'qitishda katta plusdir. O'rta maktablarida chet tillarini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarda xorijiy tilni zamonaviy dunyo madaniyatlari va tsivilizatsiyalari o'rtasidagi muloqotda global madaniy makonga yanada moslashuvchan kirish uchun vosita sifatida ishlatish qobiliyatini rivojlantirishdir. Ushbu maqsad o'quvchilarni hayotning turli sohalarida madaniyatlararo muloqotga tayyorlash uchun chet tilidan foydalangan holda o'zaro bog'langan kommunikativ va ijtimoiy-madaniy rivojlanishni o'z ichiga oladi.

Butun dunyoda ta'lim ustuvorligi insoniyatga ayon bo'lgan bugungi kunda uning sifatini madaniyat-ma'rifat-ma'naviyat triadasining o'zaro yaqin aloqasi orqali oshirish mumkin. Madaniy va ma'naviy qadriyatlarisiz olingan ta'lim befoyda va uni madaniy deb atash mumkin emas. Madaniy ta'lim deganda shaxsning madaniy va ma'naviy qadriyatlariga qaratilgan ta'limning butun sohasi tushunilishi mumkin [2: 117].

Zamonaviy jamiyatda ta'lim juda qadrlanadi va ko'pchilik uni olishga intiladi. Bugungi kunda o'quvchilarga maktablarda, kasb-hunar maktablarida va hokazo ilm-fan, texnika va madaniyatning turli sohalarida ko'p bilim beriladi. Zamonaviy ta'lim insonning jamiyat oldida obro'-e'tiborli bo'lib, kasb egallash imkonini beradi.

Chet tiliga nisbatan Evropa Kengashining materiallarida chet tili sohasidagi vakolatlarining ikki turi ko'rib chiqiladi: umumiy kompetensiyalar (General competences) va kommunikativ til kompetensiyasi (Communicative language competence). Umumiy kompetensiyalarga [3: 65-72]: o'rganish qobiliyati (ability to learn) -ekzistensial kompetensiya (existential competence) -deklarativ bilim (declarative learning) -ko'nikma va nou-xau (skills and know-how).

Kommunikativ til kompetensiyasi (Communicative language competence) quyidagilarni o'z ichiga oladi: lingvistik komponent (linguistic component-lexical, phonological, syntactical knowledge and skills). Sotsiolingvistik komponent (sociolinguistic component) -pragmatik komponent (pragmatic component - knowledge, existential competence and skills and know how relating to the linguistic system and its sociolinguistic variation). Zamonaviy maktablarda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni etarli darajada muvofiqlashtirilmagan, buning natijasida real muloqot jarayoni va sun'iy ravishda yaratilgan vaziyatlar o'rtasida qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Sun'iy ravishda o'rnatilgan mavzular o'quv jarayonida o'quvchilarda qiziqish uyg'otmaydi. Bundan tashqari, dasturlar tomonidan taqdim etilgan ingliz tili grammatikasi normativ versiyada taqdim etilgan. Va shuning uchun bayonotning (gapirishning) tabiiyligi etarli emas, bu ayniqsa o'z fikrlarini ifodalashda sezilarli bo'ladi, chunki klassik sintaksis o'quvchilarning haqiqiy nutq-fikr jarayonlariga zid keladi, bu erda to'g'ri gapni qurish o'quvchi uchun muhimroq bo'ladi.

Chet tilini til muhitidan tashqarida o'qitishda kommunikativ yo'nalish sun'iy ravishda yaratilishi kerak - bu maktabdagi muammolardan biridir. Dars jarayonida o'quvchilarda nutqiy faoliyatga bo'lgan ehtiyojni uyg'otish chet tilini o'qitishning butun jarayonining zaruriy shartidir. Ushbu shartni amalga oshirishga to'siqligni V.S. Korostelev haqli ravishda yozganidek "chet tillarini o'qitishni tematik tashkil etish va vaziyatni bir butun sifatida talqin qilish" [4:18]. Garchi o'qituvchi darsda "tabiiy" vaziyatni, masalan, oziq-ovqat do'koniga borishni tiklashga harakat qilsa ham, bunday vaziyatning sun'iyliigi yaqqol ko'rinib turibdi, chunki tabiiy vaziyat asosidagi haqiqiy qiymat dars doirasiga o'tkaziladi psevdoqiymatga aylanadi. Psevdo-qiymatga asoslanib, psevdo-alloqa paydo bo'lishi mumkin.

Ushbu muammoni hal qilish uchun metodistlar faqat ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarga (ijtimoiy, axloqiy) asoslangan darslarda bunday vaziyatlardan foydalanishni taklif qiladilar. Do'stlikning o'rni, teatrga, musiqaga bo'lgan munosabat kabi mavzular har qanday joyda: do'stlar orasida, ko'chada yoki sinfda muhokama qilinishi mumkin va hali ham vaziyatning tabiiyligini saqlab qoladi. Bundan tashqari, bunday mavzularni muhokama qilish maktab o'quvchilarida o'z fikrini bildirish, o'z nuqtai nazarini isbotlash va himoya qilish, ya'ni chet tilida muloqot qilish uchun tabiiy ehtiyojni uyg'otadi [5].

O'quvchilar nutq faoliyatining barcha turlarida har xil turdagi vazifalarni bajarish texnikasi; darslik, o'quv qo'llanmalari, audio, video materiallardan foydalanishni o'rganishi muhim. Shunigdek, maktab o'quvchilari o'z ishlarini chet tilida rejalashtirishni ham bilishi kerak. Demak, o'quvchilarga o'qitishning oqilona usullarini o'rgatish, ular uchun yangi tilni o'rganish va muloqot maqsadlariga muvofiq undan amaliy foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Современные проблемы наукознания[Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://perviydoc.ru/v5145/>[дата обращения: 12.02.2014]
2. Маллаев Д. М. Гуманизация общего и специального образования как фактор создания ценностно-ориентированной педагогической среды // Педагогическое образование и наука. 2014. - № 8. 117-120В.
3. Современные подходы к преподаванию иностранных языков. Информация из Совета Европы // Иностранные языки в школе. 2000- № 1. 65-72В.
4. Коростелёв В. С. Коммуникативность и псевдокоммуникативность // Иностранные языки в школе. 1991. - № 5. 17-22В.
5. Омарова Дж.А. Формирование коммуникативной компетенции старшеклассников в процессе обучения иностранному языку (на примере английского языка). 2018.

Xulosa: Ushbu maqolada kommunikativ kompetentsiya talabalarning sinfda ingliz tilini o'zlashtirishiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatishga qaratilgan. Shunigdek, maqolada globallashtirish ijtimoiy hayotning har bir burchagiga ta'sir qilishi va chet tillari, ayniqsa ingliz tili, insonning amaliy va intellektual faoliyatida juda muhimligi haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, madaniyatlararo muloqot, lingvistik komponent, sotsiolingvistik komponent, pragmatik komponent

Abstract: This paper aims to show how communicative competence affects students' English language learning in the classroom. In such an article, it is written that globalization affects every corner of social life and that foreign languages, especially English, are very important in human practical and intellectual activities.

Key words: communicative competence, intercultural communication, linguistic component, sociolinguistic component, pragmatic component

Аннотация: Целью данной статьи является показать, как коммуникативная компетентность влияет на изучение английского языка студентами в классе. В такой статье написано, что глобализация влияет на каждый уголок социальной жизни и что иностранные языки, особенно английский, очень важны в практической и интеллектуальной деятельности человека.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, межкультурная коммуникация, лингвистический компонент, социолингвистический компонент, прагматический компонент

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA TARBIVAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASH.

Gulyamova A. O.

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti

Kirish. Axborot makonining globallashtirish, ochiqdigi va ommaviy kommunikatsiyaning kuchayishi jamiyatda xilma-xil fikrlash muhitini vujudga keltirmoqda. Bu maxsus ijtimoiy fikr, munosabatga ega bo'lmagan insonni adashtiradi. Zamonaviy pedagogika va psixologiyaning vazifasi mustaqil fikrlaydigan va faoliyat yuritadigan, jamiyat hayotida faol ishtirok etadigan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi[1]da "gumanitar va pedagogik yo'nalishlarda kadrlar tayyorlash sifatiga e'tiborni kuchaytirish, pedagogik ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari bo'yicha o'quv reja va dasturlarini ilg'or xorijiy tajriba asosida qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish, mazkur yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarda ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish, pedagogik ta'lim infratuzilmasini yaxshilash, hududlardagi

barcha umumta'lim maktablariga xorijiy tillarni o'zlashtirgan, yuqori malakali professional pedagog kadrlarni yetkazib berish" ustuvor vazifa sifatida belgilangan[1]. Ma'lumki, hozirgi davrga kelib, insonning aqliy intellektual darajasi uning qay darajada ko'p bilimlarni egallaganligi, xotirasida ma'lumot va dalillarni qanchalik ko'p saqlab qolganiga emas, balki tanqidiy fikrlash orqali zarur bilimlarni ajrata olishi, axborotlarni mulohazadan o'tkazib, mustaqil yechimga kela olishi bilan belgilanmoqda. Bugungi kunda tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsga jamiyatimizda katta ehtiyoj mavjud: bildirilgan fikr va mulohazalarni tahlil qila oladigan, dialog o'tkaza oladigan, muammoning mohiyatini va uni hal qilishning muqobil usullarini aniqlay oladigan, har doim tekshirilishi mumkin bo'lgan haqiqatni ajrata oladigan, faraz va shaxsiy fikrdan kelib chiqqan holda to'g'ri xulosa chiqara oladigan shaxsni shakllantirish mamlakatimiz ta'lim tizimining yetakchi muammolaridan biridir.

Asosiy qism. "Pedagogika" ensiklopediyasi[2]da keltirilishicha, "tanqidiy fikrlash – inson aqliy faoliyatining turli turlarini o'zida mujassamlashtirgan ob'ektiv fikrlash tarzini ifodalovchi tushuncha.

Tanqidiy fikrlash – g'oya va imkoniyatlarni ijodkorlik bilan uyg'unlashuvi, konsepsiya va axborotlarni qayta fikrlash va qayta qurishdek murakkab jarayondir. Bu faol va interaktiv bilishning bir necha darajalarida bir vaqtda ro'y beradigan jarayon ham bo'lib hisoblanadi. Tanqidiy fikr egasiga hiyla-nayranglar kamroq ta'sir qiladi, o'zining shaxsiy qarashlar tizimi bo'lgani uchun ular turli xavf-xatardan holi bo'ladilar"[2]. Tanqidiy fikrlashda g'oyalar va ularning ahamiyati ko'pfikrlilik nuqtai-nazaridan ko'rib chiqiladi hamda ular boshqa g'oyalar bilan taqqoslanadi. Bu fikrlashning eng yuqori darajasi aqliy faoliyat bo'lib, unda tahlil, taqqoslash, izohlash, qo'llash, tortishuv, yangilik, muammolarni hal qilish yoki fikrlash jarayonini baholashga alohida e'tibor beriladi[3]. Fikrlash barcha odamlarda keng tarqalgan bo'lib, har bir shaxs bir qator o'ziga xos bilim va ko'nikmalarga ega. Boshqacha qilib aytganda, har bir inson turli xil fikrlash jarayonlarini qabul qilishi va rivojlanishi mumkin[4]. Fikrlash tug'ma emas, balki keyinchalik rivojlanadi. Garchi shaxslarning shaxsiy va kognitiv xususiyatlari fikrlashning bir yoki bir nechta o'ziga xos turlarini afzal ko'rishga undaydigan bo'lsa-da, odamlar har qanday fikrlash turini rivojlantirishi va amalda qo'llashi mumkin.

Garchi an'anaviy usulda fikrlash aniq va chegaralangan faoliyat sifatida talqin qilinsa-da, bu jarayon oddiy emas. Aniqlik qilib aytganda, fikrlash jarayonlarini amalga oshirishning muayyan usuli yo'q. Darhaqiqat, operatsion fikrning bir nechta o'ziga xos usullari aniqlangan. Shuning uchun, bugungi kunda odamlar turli xil fikrlash uslublarini taqdim etishi mumkin degan fikr qo'llab-quvvatlanmoqda. Boshqa tomondan, har bir fikr turi aniq vazifalarni bajarish uchun samaraliroq ekanligini ta'kidlash lozim. Muayyan bilim faoliyati fikrlashning bir yoki boshqa turlaridan ko'proq foyda keltirishi mumkin.

Psixologiyada inson fikrlash tarzining bir necha turlari farqlanadi. Quyida ularga batafsil to'xtalamiz.

1. Deduktiv fikrlash. Deduktiv mulohaza yuritish – bu bir qator fikrlardan xulosa chiqarishga imkon beradigan fikrlash turi. Boshqacha aytganda, bu "umumiy" dan boshlanib, "o'ziga xos" narsaga erishish uchun boshlangan aqliy jarayondir. Fikrlashning bunday turi narsalarning sababi va kelib chiqishiga qaratilgan. Bu xulosalar va mumkin bo'lgan yechimlarni keltirib chiqarish uchun muammo tomonlarini batafsil tahlil qilishni talab qiladi. Bu kundalik ravishda keng qo'llaniladigan fikrlash jarayoni. Insonlar xulosa chiqarish uchun kundalik narsalarni va vaziyatlarni tahlil qilishadi. Masalan, agar kimdir uyga kelib, sherigi yo'qligini ko'rsa, bu ularning biron joyga ketganligini keltirib chiqarishi mumkin. O'sha paytda, odam kalitlari yoki sherigining ko'ylagi odatdagi joyda ekanligini ko'rish uchun borishi mumkin. Agar siz ushbu elementlarning yetishmayotganligini tushunsangiz, deduktiv fikrlash orqali ushbu xulosani chiqargan holda, uni yo'qoldi deb o'ylash uchun ko'proq dalillarga ega bo'lasiz.

2. Tanqidiy fikrlash. Tanqidiy fikrlash – bu narsalarni ifodalashga harakat qiladigan bilimlarni tashkil etish usulini tahlil qilish, tushunish va baholashga asoslangan aqliy jarayon. U yuqori amaliy fikr sifatida tasniflanadi. Bu orqali bilim eng samarali va asosli xulosaga kelish uchun ishlatiladi. Tanqidiy fikrlash shu tariqa fikrlarni konkret xulosalarga olib kelish uchun tahliliy baholaydi. Ushbu xulosalar shaxsning axloqi, qadriyatlari va shaxsiy prinsiplariga asoslanadi. Shunday qilib, ushbu tafakkur turi orqali bilish qobiliyati shaxsning shaxsiy xususiyatlari bilan birlashadi. Demak, u nafaqat tafakkur tarzini, balki mavjudotni ham belgilaydi. Tanqidiy fikrlashni qabul qilish insonning funksional imkoniyatlariga bevosita ta'sir qiladi, chunki u ularni yanada intuitiv va tahliliy qiladi, aniq voqealar asosida yaxshi va dono qarorlar qabul qilishga imkon beradi.

3. Induktiv fikrlash. Induktiv fikrlash qarama-qarshi fikrlash usulini belgilaydi. Shunday qilib, fikr yuritishning bu usuli general haqida tushuntirish izlash bilan tavsiflanadi. Keng ko'lamli xulosalar olish uchun o'ziga xos qism. Ularni o'xshash holatga aylantirish uchun uzoq vaziyatlarni qidiradi va shu bilan vaziyatlarni umumlashtiradi. Shu sababli induktiv fikrlashning maqsadi dalillarning ehtimolligini o'lchashga imkon beradigan dalillarni o'rganishdan, shuningdek kuchli induktiv dalillarni yaratish qoidalaridan iborat.

4. Analitik fikrlash. Analitik fikrlash axborotni tahlil qilish, buzish, ajratishdan iborat. Bu tartibli bo'lish bilan tavsiflanadi, ya'ni ta'qib qilinadigan ratsional ketma-ketlikni taqdim etadi. Shu tarzda, analitik fikrlashga asoslangan muammolarni yechish umumiylikdan boshlanadi va uni to'liq anglash uchun uning o'ziga xos xususiyatlarini buzadi. U har doim javob topishga qaratilgan, shuning uchun u o'ta hal qiluvchi fikrlash turidan iborat.

5. Tergov tafakkuri. Tergov tafakkuri narsalarni tekshirishga qaratilgan. U buni puxta, qiziqish va qat'iyat bilan bajaradi. Shu ma'noda, ushbu turdagi mulohazalar o'zaro munosabatni ham, bilim jarayonlarini ham o'z ichiga oladi. Tergov tafakkuri tafakkur tarzini talab qiladi. Unda savollar va yechimlar doimiy ravishda ishlab chiqiladi. Bu ijodkorlik va tahlil o'rtasidagi aralashdan iborat. Ya'ni, elementlarni baholash va tekshirishning bir qismi. Ammo uning maqsadi

imtihoning o'zi bilan tugamaydi, balki tekshirilayotgan jihatlar asosida yangi savollar va gipotezalarni shakllantirishni talab qiladi. Nomidan ko'rinib turibdiki, ushbu fikrlash turi tadqiqot va rivojlanish va turning evolyusiyasi uchun asosiy hisoblanadi.

6. Tizimli fikrlash. Tizimli fikrlash – bu turli xil quyi tizimlar yoki o'zaro bog'liq omillardan tashkil topgan tizimda yuzaga keladigan fikrlash turi. U narsalarning to'liqroq va sodda ko'rinishini tushunishga qaratilgan yuqori darajada tuzilgan fikrlash turidan iborat. Ishlarning qanday ishlashini tushunishga va ularning xususiyatlarini keltirib chiqaradigan muammolarni hal qilishga harakat qiling. Bu bugungi kungacha uchta asosiy yo'nalishda: fizika, antropologiya va ijtimoiy-siyosiy yo'nalishlarda qo'llanilgan murakkab fikr hisoblanadi.

7. Ijodiy fikrlash. Ijodiy tafakkur yaratish qobiliyatiga ega bo'lgan bilim jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu haqiqat yangi bo'lgan yoki fikrlash orqali qolganlardan farq qiladigan elementlarning rivojlanishiga turki beradi. Shunday qilib, ijodiy fikrlash o'ziga xosligi, egiluvchanligi va ravonligi bilan ajralib turadigan bilimlarni egallash deb ta'riflanishi mumkin. Bu bugungi kunda eng qimmatli kognitiv strategiyalardan biri hisoblanadi, chunki bu muammolarni yangicha shakllantirish, tuzish va hal qilishga imkon beradi. Ushbu turdagi fikrlashni rivojlantirish oson emas, shuning uchun unga erishishga imkon beradigan ba'zi texnikalar mavjud. Eng muhimi, morfologik tahlil, o'xshashliklar, jonlantirilgan g'oyalar, rang ilhomi, hamdardlik, 635 usuli va Skamper texnikasi.

8. Fikrlashning sintezi. Sintetik fikrlash narsalarni tashkil etuvchi turli elementlarning tahlili bilan tavsiflanadi. Uning asosiy maqsadi ma'lum bir mavzudagi g'oyalarni kamaytirishdir. Bu shaxsiy o'rganish uchun muhim bo'lgan fikrlash turlaridan iborat. Sintez tafakkuri elementlarni xotirada saqlashga imkon beradi, chunki ular umumlashtiruvchi jarayonga duchor bo'ladi. Bu shaxsiy jarayondan iborat bo'lib, unda har bir alohida shaxs mavzu taqdim etgan qismlardan muhim bir butunlikni tashkil qiladi. Shu tarzda, odam konsepsiyaning bir nechta xususiyatlarini ularni umumiyroq qamrab olgan holda eslab qolishi mumkin.

9. So'roqli fikrlash. So'roq tafakkuri savollarga va muhim jihatlarni so'roq qilishga asoslanadi. Mavjud mavzuning o'ziga xos xususiyatlarini asta-sekin bilish uchun savoldan foydalaning. Shu tarzda, savolli fikrlash savollardan foydalanish natijasida paydo bo'ladigan fikrlash tarzini belgilaydi. Ushbu mulohazada hech qachon kamlik bo'lmaydi, chunki aynan shu element o'z fikrlashini rivojlantirishga va ma'lumot olishga imkon beradi. Ko'tarilgan savollar orqali yakuniy xulosa chiqarish uchun ma'lumotlar olinadi. Fikrlashning bunday turi asosan eng muhim element uchunchi shaxslar orqali olinishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarga tegishli mavzular bilan shug'ullanish uchun ishlatiladi.

10. Turli fikrlash. Ikki tomonlama fikrlash, shuningdek, lateral fikrlash deb ham ataladi. Bu doimo muhokama qiladigan, shubha qiladigan va muqobillarni izlaydigan fikrlashning bir turi. Bu bir nechta yechimlarni o'rganish orqali ijodiy g'oyalarni yaratishga imkon beradigan fikrlash jarayoni. Bu mantiqiy fikrlashning antitezisidir. Nomidan ko'rinib turibdiki, uning asosiy maqsadi ilgari o'rnatilgan yechimlar yoki elementlardan ajralib chiqishga asoslangan. Shu tarzda, u ijodiy bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fikrlash turini sozlaydi. Bu odamlarda tabiiy ravishda ko'rinmaydigan fikrlash turidan iborat. Odamlar o'xshash elementlarni bir-biri bilan bog'lashga moyil.

11. Konvergent fikrlash. O'z navbatida, konvergent tafakkur divergent tafakkurga qarama-qarshi fikr yuritish turidir. Darhaqiqat, divergent fikrlash miyaning o'ng yarim sharidagi asabiy jarayonlar tomonidan boshqarilishi uchun qo'yilgan bo'lsa, konvergent fikrlash chap yarim shardagi jarayonlar tomonidan boshqariladi. U tasavvur qilish, muqobil fikrlarni izlash yoki so'rash qobiliyatiga ega emas va odatda bitta g'oyaning qaror topishiga olib keladi.

12. Sinvergent fikrlash. Yaqinda paydo bo'lgan va Maykl Gelb tomonidan o'ylab topilgan ushbu mulohaza turlicha fikrlash va konvergent fikrlash o'rtasidagi kombinatsiyani anglatadi. Shunday qilib, bu konvergent tafakkurning batafsil va baholash tomonlarini o'z ichiga olgan va ularni divergent tafakkur bilan bog'liq bo'lgan muqobil va yangi jarayonlar bilan bog'laydigan fikrlash uslubidir. Ushbu mulohazani rivojlantirish, ijodni tahlil bilan bog'lashga imkon beradi, o'zini bir nechta sohalarda samarali yechimlarga erishish uchun yuqori imkoniyatga ega fikr sifatida joylashtiradi.

13. Konseptual fikrlash. Konseptual fikrlash muammolarni aks ettirish va o'z-o'zini baholashni rivojlantirishni ichiga oladi. Bu ijodiy fikrlash bilan chambarchas bog'liq va uning asosiy maqsadi aniq yechimlarni topishdir. Biroq, xilma-xil fikrlashdan farqli o'laroq, ushbu fikrlash turi ilgari mavjud bo'lgan uyushmalarni ko'rib chiqishga qaratilgan. Konseptual fikrlash mavhumlik va aks ettirishni nazarda tutadi va bu turli ilmiy, kundalik va professional sohalarda juda muhimdir. Xuddi shunday, u to'rtta asosiy intellektual operatsiyalarning rivojlanishi bilan tavsiflanadi:

Supraordinatsiya: aniq tushunchalarni ular tarkibiga kiritilgan kengroq tushunchalar bilan bog'lashdan iborat.

Infraordination: kengroq va umumlashtirilgan tushunchalarga kiritilgan aniq tushunchalarni o'zaro bog'lashdan iborat.

Izordinatsiya: ikkita tushunchaning ma'lum bir munosabati bilan shug'ullanadi va boshqalar bilan munosabatlar orqali tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Istisno: boshqa elementlar bilan farq qilishi yoki bir xil emasligi bilan ajralib turadigan elementlarni aniqlashdan iborat[5].

14. Metaforik fikrlash. Metafora tafakkuri yangi aloqalarni o'rnatishga asoslangan. Bu fikrlashning juda ijodiy turi, ammo u yangi elementlarni yaratish yoki olishga emas, balki mavjud elementlar o'rtasidagi yangi aloqalarga e'tibor beradi. Fikrlashning ushbu turi bilan hikoyalar yaratish, tasavvurni rivojlantirish va ushbu elementlar orqali ba'zi jihatlarni baham ko'radigan yaxshi farqlangan jihatlar o'rtasida yangi aloqalarni yaratish mumkin.

15. An'anaviy tafakkur. An'anaviy fikrlash mantiqiy jarayonlardan foydalanish bilan tavsiflanadi. U yechimga e'tibor qaratadi va uni hal qilish uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan elementlarni topish uchun o'xshash real vaziyatlarni

izlashga qaratilgan. Odatda qat'iy va oldindan ishlab chiqilgan sxemalar orqali ishlab chiqiladi. U vertikal fikrlash asoslaridan birini tashkil etadi, bunda mantiq bir yo'nalishli rolga ega bo'ladi va chiziqli hamda izchil yo'lni rivojlantiradi. Bu kundalik hayotda eng ko'p ishlatiladigan fikrlash turlaridan biri haqida. Bu ijodiy yoki original elementlar uchun yaroqsiz, ammo kundalik va nisbatan oddiy vaziyatlarni hal qilish uchun juda foydali.

Xulosa. Shunday qilib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish asosida tarbiyaviy faoliyatga uzluksiz tayyorlashda tanqidiy fikrlash tarzining har xil turlarini bilish va rivojlantirishni o'rganish muhimdir. Bu haqiqat insonning bilim qobiliyatlaridan to'liq foydalanish va turli muammolar uchun turli qobiliyatlarni rivojlantirishga imkon beradi.

Foydalanilgan manbalar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. <https://lex.uz>
2. Pedagogika: ensiklopediya. III jild. jamoa // Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. 424-bet.
3. Xalpern D. *Психология критического мышления*. — СПб.: Питер, 2000.
4. Xodjavev B. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish. Diss. avt. Toshkent, 2016. 82 b.
5. <https://xabardor.uz/kr/post/fikrlashning-15-turi-va-ularning-qanday-ishlashi-haqida>

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish asosida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda tanqidiy fikrlash tarzining turlari tahlil qilinib, tanqidiy fikrlash – inson aqliy faoliyatining turli turlarini o'zida mujassamlashtirgan obyektiv fikrlash tarzini ifodalovchi tushuncha ekanligi yoritilgan.

Tayanch so'zlar: tanqidiy fikrlash, tarbiyaviy faoliyat, deduktiv fikrlash, induktiv fikrlash, analitik fikrlash, tergov tafakkuri, tizimli fikrlash, ijodiy fikrlash, konvergent fikrlash, sinvergent fikrlash, konseptual fikrlash, metaforik fikrlash.

Аннотация. В этой статье рассматриваются типы критического мышления, критическое мышление при подготовке будущих учителей начальных школ, а критическое мышление – это концепция объективного мышления, которая сочетает в себе различные типы человеческого интеллекта.

Ключевые слова: критическое мышление, образовательная деятельность, дедуктивное мышление, индуктивное мышление, аналитическое мышление, исследовательское мышление, системное мышление, творческое мышление, конвергентное мышление, синвергентное мышление, концептуальное мышление, метафорическое мышление.

Abstract. This article discusses the types of critical thinking, critical thinking in the preparation of future primary school teachers, and critical thinking is the concept of objective thinking, which combines various types of human intelligence.

Key words: critical thinking, educational activity, deductive thinking, inductive thinking, analytical thinking, investigative thinking, systematic thinking, creative thinking, convergent thinking, synvergent thinking, conceptual thinking, metaphorical thinking.

UDK:004(075.8)

GEOAXBOROT TIZIMLARINI TA'LIMDA QO'LLASH

Mardiyev O.B.

Geologiya fanlari universiteti, "GIDROINGEO instituti" Davlat muassasasi

Zamonaviy informatsion texnologiyalar doirasidagi yangiliklar va o'zgarishlar, Internet texnologiyalari, ma'lumotlar bazasidan amaliy va nazariy foydalanishning jadal rivojlanishi, turli mobil qurilmalarning – noutbuk, netbuk, shaxsiy kompyuterlarining paydo bo'lishi va ularning doimiy takomillashib borishi natijasida zamonaviy GISning yangi g'oyalari konsepsiyasining vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Hozirgi kunda geoaxborot tizimlari (GAT) jadal sur'atlar bilan o'sib borishi natijasida u nafaqat texnik sohalarida, balki hayotimizning turli ijtimoiy sohalarida ham qo'llanilib kelmoqda. GAT zamonaviy jamiyat va kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Ular turli sohalarida keng qo'llaniladi, geografik ma'lumotlarni tartibga solish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilishda muhim ro'l o'ynaydi. GAT – bu asosiy vazifalari tabiat va jamiyat hodisalarining geofazoviy ma'lumotlarini maxsus vositalar yordamida to'plash, saqlash, boshqarish, tahlil qilish, modellashtirish va tasvirlashdan iborat bo'lgan mutaxassis va tahlilchilar boshqaruvi ostidagi umumlashgan dasturiy tizimdir.

Mahalliy ta'lim jarayonlarida geoaxborot tizimlarining tobora keng tarqalganligini ta'kidlash lozim. Ushbu texnologiya o'quv jarayonida eng mashhur va foydali vositalardan biri hisoblanadi. Hozirda axborot texnologiyalari barcha sohalariga tobora ko'proq joriy etilmoqda va ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas. GATning dolzarbligi, shuningdek, ushbu texnologiyalardan foydalanish uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar bilan bog'liq bo'lib, ularning barchasi ta'lim tizimi uchun juda istiqbolli foydalanishni belgilaydi.

Avvalo, GAT tushunchasining mohiyatiga kirishga harakat qilaylik. Geoaxborot tizimi integratsiyalashgan tizimdir. U vizual va interaktiv modellashtirishni taqdim etadi. Shunday qilib, GATni turli fanlarda amaliy qo'llanilishini topadigan universal vosita sifatida aniqlash mumkin. So'ngi vaqtlarda GAT ijtimoiy faoliyatning turli sohalarida, masalan, ekologiya, atrof-muhitni boshqarish, shaharsozlik, kommunal xizmatlarni boshqarish va boshqalarda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish uchun rivojlanmoqda.

GATning ta'limda qo'llanilishi - o'qitish jarayonini samarali va interaktiv tarzda tashkil etish imkoniyatlarini taqdim etadi. Ularning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Ta'lim jarayonini interaktivlashtirish. Bu bir qator innovatsion usullar va yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Quyidagi usullarni ko'rib chiqish mumkin: interaktiv xaritalar, ma'lumotlarni to'plash, onlayn platformalar, loyiha asosidagi o'qitish, ta'lim resurslarini yaratish. Ushbu yondashuvlar orqali ta'lim jarayoni qiziqarli va samarali bo'ladi, shuningdek, talabalarni zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlaydi.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya. Talabalar GATdan foydalanib, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, natijalarni grafik yoki xarita shaklida taqdim etish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu jarayon quyidagi usullar va imkoniyatlarni o'z ichiga oladi: xaritalarni yaratish, tematik xaritalar, ma'lumotlarni integratsiya qilish, tahlil vositalari, vizualizatsiya vositalari va interaktiv elementlar. Bu yondashuvlar orqali talabalar geoaxborot tizimlarini samarali o'zlashtiradi va ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu esa, o'z navbatida, murakkab muammolarni yechishga tayyor bo'lgan bilimdon va ijtimoiy faollik ko'rsatadigan mutaxassislar yetishtirishga yordam beradi.

3. Ta'lim resurslari. GAT yordamida o'quv jarayonini boyitish va interaktivlikni oshirish uchun juda samarali usuldir. Quyida GAT asosida ta'lim resurslarini qanday yaratish mumkinligi haqida bir nechta usullar keltirilgan: interaktiv xaritalar, ma'lumotlar bazalari, video darslar va taqdimotlar, onlayn platformalar va dasturlar. Bu yondashuvlar ta'lim jarayonini yanada qiziqarli, samarali va zamonaviy tashkil etilishini ta'minlaydi.

4. Kreativlik va innovatsiya. Talabalar GAT yordamida yangi g'oyalar ishlab chiqish va innovatsion yechimlar topishlari mumkin, bu esa o'z-o'zidan ularning ijodkorlik qobiliyatini oshiradi.

Pedagogik amaliyotga ko'ra, ta'lim faoliyatida GATdan foydalanish bir necha jihatlar tufayli asosli va samarali hisoblanadi. Birinchidan, GAT ma'lumotlar bazasining an'anaviy operatsiyalarini (so'rov, statistik tahlil) geografik xaritada taqdim etilgan to'liq vizualizatsiya va fazoviy tahlilning afzalliklari bilan birlashtiradi. Ushbu imkoniyatlar GATni boshqa axborot tizimlaridan ajratib turadi, bu esa ulardan tabiiy va ijtimoiy muhitdagi sabab-oqibat munosabatlarini tushunish va aniqlash bilan ekologik hodisalarni tahlil qilish va bashorat qilish bilan bog'liq keng ko'lamli vazifalarda qo'llanilishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, GAT zamonaviy integratsiyalashgan axborot texnologiyalarining yaxshi namunasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ulardan foydalanish ko'plab turli xil amaliy vazifalarni hal qilish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bularga hududlarning ekologik monitoringi, geoeologik rayonlashtirish, yer va binolarni baholash, kommunal xizmatlar uchun elektron xaritalarni yaratish, yangi qurilish uchun hududlarni tanlash, foydali qazilmalar zaxiralarini baholash va boshqalar. Qoida tariqasida, GAT atrof-muhitimizdagi obyektlar va jarayonlarning mohiyatini emas, balki turli ilmiy sohalarida kuzatish va o'lchash kabi o'rganish usullari orqali topilgan ma'lumotlarni o'rganishga qodir. GAT va ta'lim makonining bog'lovchi arteriyasi shundan iboratki, GAT tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar ko'pgina o'quv fanlari va turli ta'lim muassasalaridagi akademik darslar tarkibiga kiradi. Uning ko'p qirraliligi uning asosiy afzalligi hisoblanadi.

Animatsiya bir yoki bir nechta qatlamlardan iborat bo'lib, qatlamlar obyekt xususiyatlarining dinamik o'zgarishini ko'rsatadi, masalan, hujjatning foni rangini, qatlamning ko'rinishini yoki kameraning joylashuvini ko'rish va boshqarish mumkin. Qatlamlar asosiy kadrlar to'plamidan iborat bo'ladi. Keyframe - bu ma'lum bir obyekt xususiyatlarining ma'lum bir vaqtdagi surati. Obyekt sifatida sahna yoki globus, qatlam yoki kamera olinishi mumkin. Masalan, fon rangini oqdan qora ranggacha o'zgarishini ko'rsatish uchun, sahnaning yoki globusning asosiy kadrlarini jonlantiradigan sahna yoki globus obyektini bilan qatlam yaratishingiz kerak. Geoaxborot tizimining vazifasini faqatgina kompyuter orqali raqamli xarita ishlab chiqarish deb tushunish to'g'ri emas, chunki ushbu tizim orqali olingan ma'lumotlar tahlil etilib, muhim qarorlar qabul qilishda ham qo'llaniladi. Bu tizim bizga an'anaviy usulda yaratiladigan jadval ma'lumotlardan farqli ravishda ma'lumotlar so'rovi, turli qatlamlarni birlashtirish kabi operatsiyalarni bajarish imkonini beradi. Maqolani yozishda turli xil uslubiy qo'llanmalarni o'rganib chiqish natijasida GATning mohiyatini to'liq va qisqacha aks ettiradigan ta'riflar bilan tanishib chiqildi. Ularning fikriga ko'ra, GAT "talabaning shaxsini rivojlantirish va o'quv jarayonini faollashtirish uchun o'quv jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan keng qamrovli o'quv vositasidir". Shuning uchun, bizning fikrimizcha, bu GATdan foydalanish ta'lim sohasidagi yana bir afzalliklarini belgilaydi, bu esa o'quv jarayonida xaritalardan eng moslashuvchan foydalanish uchun yuqori salohiyatga ega ekanligini anglatadi.

GATdan foydalanish vizual tarzda ma'lum bir muammoning yechimini topish yoki tasniflash va yozish natijalarini vizual formatda taqdim etish imkonini beradi. Bundan tashqari, turli xil boshqaruv jarayonlarini statistik ma'lumotlardan foydalanmasdan va tahlil qilmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. GAT, o'z navbatida, xaritalarda mavjud bo'lgan statistik ma'lumotlarni taqdim etadi va uning sifat va miqdoriy xususiyatlarini hisobga olgan holda uch o'lchovli ma'lumotlarni qayta ishlash uchun zarur vositalarni taqdim etadi. Shu bilan birga, GATdan foydalanishda talabalar GATga asoslangan axborot tizimlarini loyihalashni o'zlashtirish, shuningdek, bunday axborot tizimlarida axborot bazasini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Geoaxborot tizimlari universal vositalar va internet sahifalarini ko'rib chiqish tufayli pedagogik faoliyat jarayoni obyektlariga xaritalardan ish stoli sifatida keng foydalanishga imkon beradi. Bularning barchasi ta'limda geoaxborot tizimlari talabalar va o'qituvchilar uchun foydali ekanligini ta'kidlaydi. Geoaxborot tizimlari turli formatdagi obyektlar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ularning fazoviy joylashuvidan kelib chiqib to'plash, saqlash, tahlil qilish va xaritalash imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, GAT turli ilmiy markazlar va laboratoriyalarda tadqiqot va amaliy ishlarni olib borishda faol qo'llaniladi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, geoinformatika rivojlanishining hozirgi holati va GATni takomillashtirish orqali barcha turdagi axborotlarning o'zaro ta'sirini o'zida mujassam etish uchun yangi qirralarni ochishga yordam beradi. Shuning uchun biz GAT ta'lim sohasida qo'llaniladigan keng qamrovli vositalar to'plami deb aytishimiz mumkin. Shu sababli, o'quv jarayonida GATdan foydalanish nafaqat geoinformatika sohasida, balki turli xil o'quv fanlarida ham istiqbolli ekanligiga ishonish uchun barcha asoslar mavjud. Bundan tashqari, yuqori darajada axborotlashgan jamiyatimiz o'quv jarayoniga axborot texnologiyalarini jadal joriy etish va ulardan foydalanishni belgilaydi, bu esa o'qitishni yanada yuqori darajaga olib chiqishga, turli fan sohalarida bilimlarni uyg'unlashtirishga turtki beradi. Talabalar o'z navbatida yangi bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishga yordam beradi. Umuman olganda, geoaxborot tizimlari ta'limda o'quv jarayonini yangilash, o'zaro faoliyatni oshirish va talabalar uchun qiziqarli va samarali muhit yaratishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. E.Y. Safarov, I.M. Musayev, H.A. Abdurahimov Geoaxborot tizimi va texnologiyalari. Darslik. Toshkent. 2012. - 148 b.
2. T.X. Boltayev, Q. Raxmonov, M.S. Akbarov Geoaxborot tizimining ilmiy asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2015. - 235 b.
3. Mironova Yu.N. Geographic information systems and their classificaton // International Journal Of Applied And Fundamental Research. - 2016. - № 1 - URL: www.sciencesd.com/463-24961 (26.04.2016).
4. Mironova Y., Geoinformation technologies and data protection//AIP Conference Proceedings. - 2024. - Vol.3021, Is.1. - Art. №050002.
5. Сафаров Э.Ю., Абдурахимов Х.А. География дарсларида географик информаций системаларидан фойдаланиш // География таълим ва услубининг долзарб муаммолари // Республика илмий-услубий анжумани. - Кўкон, 2008, 27-28 март. 28-30 б.

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'limda geoaxborot tizimlaridan foydalanishning mohiyati, ularning ta'lim makonidagi inkor etib bo'lmaydigan afzalliklari va imkoniyatlari yoritilgan. Dunyo miqyosida geoaxborot tizimining barcha rivojlanish davrini tahlil qiladigan bo'lsak, biz kichik ko'lamdagi yechimlardan nisbatan yangi, keng ko'lamdagi platformada ishlash bo'yicha zamonaviy konsepsiyalarga o'tish tendensiyasini kuzatishimiz mumkin. Bunday platformalar ma'lum bir korxonada aniq vazifalarni bajarish, osonlikcha kengayadigan, ishlab chiqarish muammolarini yechish uchun yaratilgan. Geoinformatsion tizimlarni yaratish va ulardan foydalanishning an'anaviy konsepsiyasi "mijoz – server" dasturiy ta'minotini yaratishdan iborat. Server komponentlari sifatida yirik hajmli ma'lumotlar olinadi va ular bilan ishlash vositalari tanlanadi.

Tayanch so'zlar. Geoaxborot tizimlari, ta'lim faoliyati, ta'lim makoni, xaritalar, geoinformatika.

Аннотация. В данной статье освещена сущность использования геоинформационных систем в образовании, их неоспоримые преимущества и возможности в образовательном пространстве. Если проанализировать весь период развития геоинформационной системы в глобальном масштабе, то можно наблюдать тенденцию перехода от мелкомасштабных решений к современным концепциям работы на относительно новой, масштабной платформе. Такие платформы создаются для выполнения конкретных задач на конкретном предприятии, легко расширяются, для решения производственных задач. Традиционной концепцией создания и использования геоинформационных систем является создание программного обеспечения «клиент-сервер». В качестве серверных компонентов получают большие объемы данных и подбираются инструменты для работы с ними.

Ключевые слова. Геоинформационные системы, образовательная деятельность, образовательное пространство, карты, геоинформатика.

Abstract. This article highlights the essence of using geoinformation systems in education, their undeniable advantages and opportunities in the educational space. If we analyze the entire period of development of the geoinformation system on a global scale, we can observe the trend of transition from small-scale solutions to modern concepts of working on a relatively new, large-scale platform. Such platforms are created to perform specific tasks in a specific enterprise, to be easily expandable, to solve production problems. The traditional concept of creating and using geoinformation systems is to create "client-server" software. As server components, large volumes of data are obtained and tools for working with them are selected.

Key words. Geoinformation systems, educational activities, educational space, maps, geoinformatics.

ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍW SISTEMASÍNAN PAYDALANÍW IMKANIYATLARÍ

Turmanov Q. A.

Qaraqalpaqstan Respublikası pedagogikalıq sheberlik orayı

Zamanagóy informaciyalıq hám kommunikaciya texnologiyalarınıń tálim procesine kirip keliwi dástúriy oqıtıw usıllarına qosımsha túrde jańa oqıtıw forması - aralıqtan oqıtıw jaratılıwına sebep boldı. Aralıqtan oqıtıwda tálim alıwshı hám oqıtıwshı keńislikdegi bir-birinen bóleklengen halda óz-ara arnawlı jaratılğan oqıw kursları, qadaǵalaw formaları, elektron baylanıs hám Internettiń basqa texnologiyaları járdeminde turaqlı baylanısta boladı. Internet texnologiyasın qóllawǵa tiykarlangan aralıqtan oqıtıw jáhán informaciya tálim tarmaǵına kirisiw imkaniyatın beredi. Aralıqtan oqıtıw barlıq tálim alıwdı qálewshı bolǵan shaxslarǵa óz mamanlıǵın úzliksiz asırıw imkaniyatın jaratadı. Bunday oqıtıw processinde tálim alıwshı interaktiv rejimde ózbetinshe oqıw-stilistik materiallardı ózlestiredi, qadaǵalawdan ótedi, oqıtıwshınıń tikkeley basshılıǵında qadaǵalaw jumsların atqaradı hám gruppadaǵı basqa “vertikal oqıw toparı” tálim alıwshıları menen baylanısta boladı. Aralıqtan oqıtıwda hár qıylı informaciyalıq hám kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıladı. Mısalı, dástúriy baspa usılına tiykarlangan oqıtıw quralları (oqıw qollanba, sabaqlıqlar) tálim alıwshılardı jańa material menen tanıstırıwǵa tiykarlansa, interaktiv audio hám video konferenciylar málim waqıt arasında óz-ara

baylanista bolıwǵa, elektron pochta (akaunt) arqalı baylanıs ornatiwǵa, yaǵnıy xabarlarǵa elektron tárizde jiberiw hám qabıl etiwge mólsherlengen. Aldınnan tayarlangan video kontentler tálim alıwshılardı lekciyalardı tınlaw hám kóriw imkaniyatın berse, maksimal baylanıs, xabarlar, tapsırmalardı tarmaq arqalı operativ almasıw tálim alıwshılardı óz-ara qayta baylanıs arqalı oqıtıw imkaniyatın beredi.

Joqarıdaǵılardı tiykarlanıp, tálim procesine tiyisli ayırım terminler xarakteristikası hám túsiniqlerdi keltirip ótemiz. Aralıqtan oqıtıw – óz-ara málim bir aralıqta internet texnologiyaları yamasa basqa interaktiv usıllar hám barlıq oqıw procesleri komponentleri – maqset, mazmun, metod, shólkemlestirilgen sırtqı kórinisler hám oqıtıw usıllarına tiykarlangan tálim alıwshı hám oqıtıwshı ortasındaǵı baylanıs [1]. Aralıqtan oqıtıw sisteması – aralıqtan oqıtıw shártleri tiykarında shólkemlestiriletuǵın oqıtıw sisteması [2]. Barlıq tálim sistemaları sıyaqlı aralıqtan oqıtıw sisteması óziniń strukturalıq maqseti, mazmunı, usılları, quralları hám shólkemlestirilgen formalarına iye. Aralıqtan oqıtıwdıń pedagogikalıq texnologiyaları – tańlangan oqıtıw koncepciyasına tiykarlangan aralıqtan oqıtıwdıń oqıw-tárbiyalıq procesin támiyinleytuǵın oqıtıw metodı hám usıllar kompleksi esaplanadı [3]. Oqıtıwdıń bul forması tálim alıwshılar hám oqıtıwshılardıń bir-birleri hám de oqıtıw quralları menen óz-ara tásiriniń maqsetke baǵdarlangan interaktiv procesinen ibarat bolıp, bunda tálim procesi olardıń qayjerde turǵanına baylanıslı bolmaydı. Tálim procesi kishi sistemalardan ibarat, yaǵnıy oqıtıw maqseti, mazmunı, metodları, quralları, shólkemlestirilgen formaları hám qadaǵalaw sıyaqlı elementlerdi qamtıp alǵan ayırıqsha pedagogikalıq sistemada boladı [4].

Búgingi kúnde mektepten uzaqta jasawshılar, qatnap oqıw ushın sharayatı bolmaǵanlar, mayıplar hám taǵı basqa túrli sebeplerge kóre, tikkeley mektepke barıp oqıw múmkinshiligine iye bolmaǵanlardıń aralıqtan turıp tálim alıwǵa bolǵan talapları artıp barıwı tábiyiy jaǵday bolıp tabıladı. Aralıqtan oqıtıw, oqıtıwdıń dástúriy usıllarınan paydalanıw, turaqlı sharayatta oqıw múmkinshiligine iye bolmaǵan, múmkinshilikleri sheklengen oqıwshılar, ata-analardı júdá qolay sharayattı jaratıp beredi.

Aralıqtan oqıtıwǵa tómendegi bes tiykarǵı process penen xarakterleniwshi tálim sisteması sıpatında qaraw múmkin:

- oqıtıwshı hám tálim alıwshınıń óz-ara qatnası hám birge islesiwiniń bolıwı;
- tálim procesiniń málim aralıqtan ámelge asırılıwı;
- úyretiwshi hám oqıwshınıń óz-ara eki táremleme baylanısı;
- aralıqtan oqıw ushın mólsherlengen arnawlı materiallardıń bar ekenligi;
- hár eki táreptiń kompyuter hám basqa texnika hám kommunikaciya quralları menen támiyinlengenligi [5].

Aralıqtan oqıtıwdı sapalı shólkemlestiriw ushın bir qatar shártler ornalanıwı kerek, atap aytqanda:

- mektep xızmetkerleri, oqıwshılar hám olardıń ata-anaları óz-ara sheriklikte xızmet kórsetiwı;
- aralıqtan oqıtıw procesinde oqıtıwshılar, oqıwshılar hám olardıń ata-analarına elektron hám internet texnologiyalarınan paydalanıw boyınsha texnikalıq hám stilistik járdem kórsetiwı;
- óz betinshe tálim alıw hám bilimlerdi jetilistiriw platformaların tálim resursları menen tolıqtırıw;
- oqıwshılardaǵı aralıqtan oqıtıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı asırıw hám qollap quwatlaw;
- oqıwshılardıń ózlestiriw nátiyjelerin bahalap barıw hám bul boyınsha oqıwshılar hám olardıń ata-analarına maǵlıwmat usınıw.

Búgingi kúnde mektep direktorları aldında oqıwshılardı sapalı aralıqtan talim beriw juwapkerligi turıptı. Mektepler aralıqtan sabaqlardı ótetuǵın oqıtıwshılardı joqarı talap qoyıwları hám oqıtıwshılar óz wazıypaların orınlaw ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi iyelewleri zárúr. Aralıqtan oqıtıwdı júrgizetuǵın oqıtıwshılar tek ǵana ózleriniń qánigeliklerin jaqsı biliwleri, bálkim aralıqtan oqıtıw procesinde júzege keletuǵın mashqalalardı shesje alıw qábiletine de iye bolıwı kerek.

Bunnan tisqari, aralıqtan oqıtıw beretuǵın oqıtıwshıları tómendegi kónlikpelerge iye bolıwı zárúr [6]: zamanagóy multimedia, baylanıs hám shınıǵıwlardan paydalanıw ushın jaqsı tayarlangan bolıwı; turaqlı qadaǵalawsız jaqsı isleytuǵın, ǵayratlı, intızamlı hám ózine isengen bolıwı; oqıw procesin jetilistiriw ushın onlayn baylanıstı rawajlandırıwǵa ılayıq bolıwı; oqıwshılardı tartıw hám aralıqtan sabaqlarda nátiyjege hám táli sıpatına erisiw ushın oqıwshılar hám olardıń ata-anaları menen birge islesiwı; oqıw maqsetlerin anıqlaw, belgilengen maqsetlerge erisiwde ádatatlı hám ashıq bahalaw sistemaların islep shıǵa alıwı; oqıwshılardıń individual mıtajliklerin qandırıw ushın ózgeriwshen texnologiyalardan qanday paydalanıwdı biliwı; internette arqalı oqıtıw ushın arnawlı mólsherlengen professional tayarlıqtan ótken bolıwları talap etiledi.

Aralıqtan oqıtıwdıń unamlı tárepleri kóp boıw menen bir qatarda, onıń kemshilik tárepi yaǵnıy, júzbe-júz baylanıstıń joq ekenligi sebepli oqıwshılardıń aktivligi páseyiwı múmkin. Basqa tárepten bolsa texnologiya hám onlayn oqıtıw til uyreniwshiler hám múmkinshiligi sheklengen oqıwshılar mıtajliklerin qandırıwda júdá qolaylı sistema esaplanadı.

Oqıtıwshılardı aralıqtan turıp oqıtıw waqtında barlıq oqıwshılardı shınıǵıwda aktiv qatnasıwlarına járdem beretuǵın bir qansha usıllar bar:

1. Oqıtıwshı retinde aktiv qatnasta bolıw. Oqıtıwshı tárepien jaylastırılǵan háptelik video oqıwshılardı oqıtıwshınıń túsi hám dawısı arqalı oqıtıwshına baylanısw imkaniyatın beredi; oqıtıwshılar sorawlar beriw hám sorawlarǵa juwap beriw arqalı da oqıwshılardıń aktivligin támiyinlewı múmkin. Búgan baylanıslı oqıtıwshılardı járdem beretuǵın kóplegen onlayn qurallar bar: Tez-tez formativ bahalawlardan paydalanıw zárúr. Onlayn oqıtıwda Google Forms, Microsoft Forms, Poll Everywhere, Mentimeter sıyaqlı biypul qurallar yamasa elektron tálim platforması oqıwshınıń ózlestiriwindegi mashqalalardı anıqlaw hám olardıń individual mıtajliklerine baǵdarlangan tálimdi shólkemlestiriw imkaniyatın beredi.

2. Toparlar menen islesiw. Nátiyjeli onlayn tálim ortalıǵın jaratıw ańsat emes. Oqıtıwshılar sheriklikte islep

oqıwshılar ushın qızıqlı sabaqlar hám shınıǵıwlar jarata alıwları kerek. Kásiplesler menen islewde siz elektron tálim platforması yamasa Google Classroom arqalı sabaqlar hám dereklerdi bir waqıtta kóriwńiz múmkin. Bul oqıtıwshılardıǵa ámeldegi tálim resurslarınan nátiyjeli paydalanıw imkaniyatın beredi.

3. “Baylanıs saatları”n shólkemlestiriw. Web-konferenciya quralları arqalı kún dawamında anıq baylanıs waqıtların belgilew. Oqıwshılar úy wazıypalarına tiyisli sorawları bolǵanda yamasa oqıtıwshınıń kóriwleri hám tıńlawları kerek bolǵanda belgilengen waqıtta shınıǵıw ótkeriledi. Bul baylanıs saatları biypul qurallar (Zoom, Google Meet, Microsoft Teams) arqalı ámelge asırılıwı múmkin.

4. Waqıttan nátiyjeli paydalanıw. Dástúriy sabaqta oqıtıwshı soraw bergende bir yamasa eki oqıwshı juwap beriwı múmkin. Oqıtıwshı onlayn soraw-juwap forumınan paydalanǵanda barlıq oqıwshılar sorawǵa juwap beriwı múmkinshilikleri ámelge asırıladı. Eń jaqsı strategiya oqıwshılardıń juwaplarına tuwrıdan-tuwrı juwap beriw bolıp tabıladı.

5. Tapsırmalarda multimediyadan paydalanıw imkaniyatın beriw. Tógende oqıwshılardıǵa joybar jaratıw imkaniyatın beretuǵın ayırım programmalar usınıs etiledi:

“Google” sisteması tálimdegi aralıq hám mákan túsiniǵın joqqa shıǵaradı. Sebebi onıń programmaları dúnyanıń qaysı shetinde bolmasın oqıwshı hám pedagogtı bir waqıtta islew múmkinshiligini jaratadı. Bul ushın “gmail”dan elektron pochta ashıwınıń ózi jetkilikli. Bul procesler “Google classroom”, “Google doc”, “Google disk” programmaları járdeminde ámelge asırıladı.

“Google classroom” – programması onlayn klass wazıypasın atqaradı. Bunda pedagog oqıwshılardı dizimin tayarlaw, wazıypa beriw, tapsırma orılawı múddetin belgilew, bahalaw, pánge tiyisli qosımsha maǵlıwmat beriw, hár qıylı temaǵa tiyisli tartıshı oynılar shólkemlestiriw hám oqıwshılar menen pikirler almasıw múmkin.

“Google disk” programması maǵlıwmat saqlaw ushın xızmet etedi. Programma úlken kólemdegi maǵlıwmattı saqlaw múmkinshiligine iye. Kitapxanada islep turıp kerekli maǵlıwmatlar “Google disk”da saqlanadı hám zárúrlık payda bolǵanda qálegen jerden internet járdeminde júklep alıw múmkin boladı.

Juwmawlap aytqanda, “Tálim alıwshı” hám “Tálim beretuǵın” eki táreptiń dúnya qarasın ózgartire alsaq, yaǵnıy oqıwshınıń óz betinshe tálim alıwǵa, bilim alıw jolların ǵárezsiz izlewge, oqıtıwshınıń bolsa jańa bilimler menen cıfırlı texnologiyalar tiykarında qurallantırıw, oqıwshılardıǵa bilim alıw jolların úyretiwiniń jolǵa qoya alsaq, aralıqtan oqıtıwda sapa kórsetkishleri nátiyjeliliginiń asıwına múmkinshilik jaratamız. Nátiyjede, oqıwshılardıǵa úy sharayatında da óz betinshe bilim alıwǵa járdem beriw, elektron tilim resurslarınan nátiyjeli paydalanıw, olardıǵa panniń keyingi jańalıqların tezlik penen jetkeriwge imkaniyat jaratıladı hám tálim sapasınıń asıwına erisiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. R.X.Ayupov, “Informatika fanidan izohli lug‘at” Uslubiy qo‘llanma, Toshkent-2020 y
2. Zokirov, S. I., Sobirov, M. N., Tursunov, H. K., & Sobirov, M. M. (2019). Development of a hybrid model of a thermophotogenerator and an empirical analysis of the dependence of the efficiency of a photocell on temperature. *Journal of Tashkent Institute of Railway Engineers*, 15(3), 49-57.
3. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
4. Мухамедов, Ф. И., & Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
5. Z.K. Ismailova, R.S.Musaev, A.A.Shoyusupova «O‘qitishning zamonaviy texnologiyalari» O‘quv qo‘llanma Toshkent-2008 y.
6. Z.K. Ismailova, R.S. Musaev “Ta’limning texnik vositalari” O‘quv qo‘llanma Toshkent-2008 y.

Úzliksiz bilimlendiriw sistemasında aralıqtan oqıtıw sistemasınan paydalanıw imkaniyatları

Uzluksiz ta’lim tizimida masofaviy o‘qitish tizimidan foydalanish imkoniyatlari

Возможности использования системы дистанционного обучения в системе непрерывного образования

Possibilities of using the distance learning system in the continuous education system

Rezyume: Bul maqalada aralıqtan oqıtıw sisteması, shólkemlestiriw basqıshları hám texnikalıq quralları hám de onıń imkaniyatları haqqında sóz etiledi. Sonday-aq, aralıqtan oqıtıwda shınıǵıwlar alıp bariw boyınsha oqıtıwshılardıǵa bir qansha usınıs hám kórsetpeler berilgen.

Rezyume: Ushbu maqolada masofaviy o‘qitish tizimi, uni tashkillashtirish bosqichlari va texnik vositalari hamda uning imkoniyatlari to‘g‘risida ma’lumotlar keltiriladi. Shuningdek, masofaviy o‘qitishda mashg‘ulotlar olib borish bo‘yicha o‘qituvchilarga bir nechta taklif va tavsiyalar berilgan.

Резюме: В данной статье представлена информация о системе дистанционного образования, этапах ее организации и технических средствах, а также ее возможностях. Также преподавателям было дано несколько предложений и рекомендаций по проведению обучения в сфере дистанционного образования.

Summary: This article provides information about the distance education system, its stages of organization and technical means, as well as its capabilities. Also, teachers were given several suggestions and recommendations for conducting training in the field of distance education.

Tayanish sózler: Úzliksiz bilimlendiriw, aralıqtan oqıtıw sisteması, óz betinshe tálim, onlayn oqıw, oqıtıwshı, oqıwshı, Google classroom, Google forms, Google disk.

Tayanch so‘zlar: Uzluksiz ta’lim, masofaviy ta’lim tizimi, mustaqil ta’lim, onlayn o‘qish, oqituvchi, oquvchi, Google classroom, Google forms, Google disk.

Ключевые слова: Непрерывное образование, система дистанционного образования, самостоятельное обучение, онлайн-обучение, учитель, ученик, Google-класс, Google-формы, Google-диск.

Key words: Continuous education, distance education system, independent education, online study, teacher, student, Google classroom, Google forms, Google drive.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĞI BALALARDA KOORDINACIYALIQ QÁBILETLERDI ANÍQLAW USÍLLARÍ

Akimov N.T., Qazaqbaev A. M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Aktuallıǵı. Bizge belgili, insannıń háreket kónlikpeleri onıń ómiri procesinde qalıplesedi. Ásirese bul process, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń ápiwayı soń quramalıraq háreket iskerligin aktiv ózlestiriwi dáwirinde kózge taslanadı. Bul dáwirde balada turmıslıq zárúr háreket kónlikpeleriniń bolmaıwı hár qanday (isikler, shıǵıwlar, kógeriwlerge h.t.b.) jaraqatlarǵa sebep boladı. Bul jaǵday mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın tábiyiy. Biraq ol óz mazmunına qaray júdá jaǵımsız hádiyse esaplanadı. Usı múnásibet penen koordinaciyalıq qábiletlerdi rawajlandırıwǵa ayırısha itibar qaratıp, bul processke ilimiy tiykarlangan hám anıq shólkemlestirilgen sıpatlama beriw maqsetke muwapıq boladı [3, 5]. Bunday wazıpanıń ámelge asırıwı kópshilik jaǵdayda balalardıń koordinaciyalıq qábiletlerin bahalawdıń obyektiv ólshemlerine súyeniwshi anıq dúzilgen pedagogikalıq qadaǵalaw sistemasına baylanıshı. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń fizikalıq tárbiyası sistemasında bunday bahalaw ólshemleriniń joq ekenligi bul tarawdaǵı mashqalanı belgileydi, bul mashqalanı sheshiw jolın tabıw bolsa, aktual másele esaplanadı.

Izertlew maqseti. Mektepke shekemgi jastadaǵı balalardıń jas kategoriyalarına sáykes keletuǵın koordinaciya qábiletlerin bahalaw kriteriyaların anıqlawdan ibarat.

Izertlew usılları. Qızıqtırǵan maǵlıwmatlardı alıw ushın belgili pedagogikalıq izertlew usılları: arnawlı ádebiyatlardı úyreniw, normativlik-tártipke salıwshi hújjetlerdi tallaw, pedagogikalıq baqlaw; pedagogikalıq sinaqlar ótkiziw, olardı analizlew hám sintezlew, alingan maǵlıwmatlardı qayta islewdiń statistikalıq usılları paydalanıldı.

Izertlew nátiyjeleri. Izertlewlerdiń dáslepki basqışında logikalıq pikirlewlerge, adamnıń koordinaciyalıq qábiletlerin qalıplestiriw hám rawajlandırıw processleri jaǵdaylarınń, zamanagóy ilimiy bilimleri tiykar etip qoyıldı [2, 3]. Házirgi waqıtta "koordinaciyalıq qábileti" túsiniǵiniń mazmunına sıpatlama beriwshi avtorlardıń hár qıylı pikirleri bar. Bunda olardıń kópshilik basımı onı jańa háreketlerdi ózlestiriw tezligin belgileytuǵın háreket qábiletleriniń jıyındısı sıpatında qabıl etip, kútilmegen jaǵdaylarda háreket iskerligin jeterli dárejede qayta dúze alıw qábileti degen pikirlerge iye ekenligi kórinedi. Yaǵnıy, bul adamnıń óz háreket iskerligin optimal tártipke salıw hám basqarıw tayarlıǵın anıqlawshı múmkinshilikleri [1, 5]. "Koordinaciyalıq qábileti" túsiniǵiniń ulıwmalastırılǵan tárdegi anıqlaması fizikalıq tayarlıqtıń integraciyalasqan kórsetkish bolıp, óziniń háreket iskerliginiń shólkemleskenlik kónlikpesi sıpatında belgilenedi.

Hárqanday pán túsiniǵın belgilewde onı bahalaw kriteriyaların tańlaw principial bolıp esaplanadı. Zamanagóy

1-keste

Hár qıylı jastaǵı mektepke shekemgi balalar kategoriyalarınń koordinatsiyalıq qábiletin bahalaw sinaqları (testleri)

№	Koordinatsiyalıq uqıblıǵın anıqlawshı testler	Jası			
		3-4 jas	4-5 jas	5-6 jas	6-7 jas
Mynásebet bildiriw qábileti					
1	Topqa-reaksiya shınıǵıwı	-	-	+	+
2	Mayatnik-rekatsiya shınıǵıwı	-	-	+	+
3	Kóriw-motorlıq hám esitiw-motorlıq reakciyası (túymesı basılǵan)	+	+	+	+
Teń salmaqlıqqa qábileti (ststikalıq hám dinamikalıq)					
1	Bir sızıqta tik turıw: eki ayaq bir-birine qosılıp turıw	-	+	+	+
2	Bir ayaqta tik turıw	+	+	+	+
3	Gimnastika otırǵışında burılıw	-	-	+	+
4	Gimnastika otırǵışında balans uslaw	-	-	-	+
Keńislikte baǵdar ala biliw qábileti					
1	Mayatnik-ilaqtırıw-nıshan	-	-	-	+
2	Reńli toparǵa juwırıw	-	-	-	+
Háreketlerdiń keńislikte, waqıt birliginde hám kúsh parametrlerinde anıq differenciyalaw qábileti					
1	Arqası menen turıp nıshanǵa toptı ilaqtırıw	-	-	+	+
2	Sızıqlarǵa sekiriw	+	+	+	+
Ritmikalıq qábileti					
1	Berilgen ritimde juwırıw	-	-	+	+
2	Ritmdi anıqlawǵa test	+	+	+	+

jaǵdayımızda kontingenti mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesiniń ulıwma bilim beriw toparları balaları usınıldı.

Usı múnásibet penen balalar sportında usınıs etilgen koordinaciya qábiletlerin bahalaw kriteriyaları (1-keste) mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesi sharayatında sınaqtan ótkerildi.

Ótkerilgen izertlew nátiyjeleri sonı kórsetti usınıs etilgen test tapsırmaları sport penen shuǵıllanbaytuǵın balalar ushın qıyın eken. Usı múnásibet penen bir qatar test shınıǵıwların aldın úyrenip shıǵıwǵa tuwra keledi bul bolsa, mektepke shekemgi jastaǵı balaların koordinaciyalıq qábiletlerin obyektiv hám durıs anıqlawdaǵı isenimdi páseytedi.

Sanlı kórsetkishlerden tiykarǵı hárezet kónlikpeleri qalıplesken keyin, bes jastan baslap paydalanıw maqsetke muwapıq ekenligi anıqlandı. Bunda úsh jastan bes jasqa shekemgi balalarda hárezet sapasın bahaw bir qansha sáykes boladı. Sonday-aq, usı jasta mayda motorika kónlikpeleri hám ózine-ózi xızmet kórsetiw elementlerin orınlaw kórgizbeli boladı. Ilimiy jumısar maǵlıwmatları analizi, sonday-aq, shaxsiy izertlewler nátiyjeleri sonı kórsetedi mektepke shekemgi jastaǵı balaların koordinaciyalıq qábiletleri haqqındaǵı zárur maǵlıwmatlar júdá az hám bul procecti qadaǵalaw múmkinshiligi joq. Usıǵan baylanıslı, keyinshili bul mäseleni úyreniw hám sheshiw boyınsha teoriyalıq jaqtan tiykarlawǵa hárezet etildi. Bul basqışta izertlewdiń tiykarǵı wazıypası mektepke shekemgi jastaǵı balaların koordinaciyalıq qábiletliniń qalıpleskenlik dárejesin biliw ushın olardı bahalaw normaların anıqlastıwdan ibarat boldı. Biz óz pikirlerimizde bir qatar tiykarǵı qaǵıydalarǵa súendik. Atap aytqanda, koordinaciyalıq qábiletler integraciyalasqan sapa sıpatında qabıl etilip, olardıń belgileri bir-birinen ayırılıp turmastan, al óz-ara tıǵız baylanıslı jaǵdayda kórinetuginiń anıqladıq. Soǵan baylanıslı olar sapa hám muǵdar qásiyetleriniń hár qıylı kombinaciýalarında payda bolıwı mumkin. Sonın ushın, olardı bahalawda bir neshe belgilerdi xarakterleytuǵın kriteriyalar kompleksinen paydalanıw kerek. Mektepke shekemgi jas balalar qatnasıwında ótkerilgen izertlewler nátiyjelerine tiykarlanıp olardıń koordinaciyalıq qábiletleriniń xarakteristikalıq kompleksine kiretuǵın tiykarǵı kriteriyalar anıqlandı. Olardıń qatarına tómendegiler kiredi: reakciya, differenciýalaw qábileti; ritm; teńsalmaqlıq; keńislikte baǵdar ala biliw. Tiykarınan, usınılǵan kriteriyalar toplamı ulıwma qabıl etilgenlerden derlik pariqlıqlamaydı. Biraq ulıwma qabıl etilgen shınıǵıwlarıń mazmunı mektepke shekemgi balaların hár qıylı kategoriýalarınń múmkinshiliklerin esapqa alǵan jaǵdayda, izertlew procesine belgili ózgerisler kirgizildi. Bunda mayda motorikanı bahalaw hám ózine-ózi xızmet kórsetiw hárezetlerin orınlaw testleri kirgizildi (2-keste).

2-keste

Mektepke shekemgi hár qıylı jastaǵı balalar kategoriýasınıń koordinaciyalıq uqıblıǵın bahalaw ólshemleri

№	3 Jastaǵı bala	Koordinaciya uqıblıǵı túri
1	Jaqsı isenimli juwırıw	Jıylıǵı, koordinaciyası
2	Juwırıw tezligin hám baǵdarın ózgerter aladı	Keńislikte baǵdar ala-alıw
3	20 sm biyiklikten sekiredi	Differenciýalanıw
4	Zinadan kóterilgende, ayaqlardı almasıra aladı	Differenciýalanıw
5	Ayaq hám qollardıń bir waqıtın ózinde hárezet etiw	Differenciýalanıw
6	Ózine ılaqtırılǵan toptı uslaydı	Reakciya kórsete alıw
7	Bir ayaqta tura aladı	Statikalıq teńsalmaqlıq
8	Ózi kiyinedi hám ayaq kiyimin ózi kiyedi	Mayda motorika
9	Jıldırımdı ózi ashıw hám jabıw	Mayda motorika
№	6 Jastaǵı bala	Koordinaciya uqıblıǵı túri
1	Diýwaldan shapshıp kelgen toptı eki qollap qapshıydı	Reakciya kórsete alıw
2	Bir ayaqta 30 sek.teń salmaqı saqlaw	Teń salmaqlıq
3	Eki dóńgelekli velosipedti aydaw	Keńislikte baǵdar ala-alıw
4	Bir ayaqta sekiriw	Differenciýalanıw
5	Galop qádemleri, tirkewshi qádemler menen hárezetleniw	Ritmikalıq uqıblıq
6	Sebetke toptı ılaqtırıw	Differenciýalanıw
7	Kerekli zatqa juwırıw	Keńislikte baǵdar ala-alıw
8	Toptı ılaqtırıp qapdhip alıw	Reakciya kórsete alıw
9	Bawın baylay alıw	Mayda motorika

Solay etip, hár bir mektepke shekemgi jastaǵı balalar toparları ushın koordinaciyalıq qábiletin tiykarǵı túrlerin tolıq xarakterleytuǵın hám bahalaytuǵın ózine tán testler usınıs etiledi. Bunda muǵdarlıq hám sapalıq kórsetkishler paydalanıladı. Usı jaǵdaydı esapqa alıp, barlıq muǵdar kórsetkishlerin ballarǵa ótkerip, ballıq bahalaw sistemasınan paydalanıw usınıs etiledi. Oǵan muwapıq, qalıplesken koordinaciyalıq qábiletler dárejesi anıqlanadı (3-keste).

3-keste

Izertlew procesi barısında usınıs etilgen sistemanı mektepke shekemgi balalar mákemesi sharayatında ámelge asırıw múmkinligin kórsetti. Ekspertler bahasına bola, test nátiyjeleri jeterli dárejede maǵlıwmatlarǵa iye, al usınıs etilip atırǵan testlerdiń quramalılıǵı bolsa mektepke shekemgi balaların múmkinshiliklerine sáykes keledi. Ulıwma alǵanda, bul mektepke shekemgi balaların koordinaciyalıq qábiletlerin rawajlandırıw procesi üstinen sapalı pedagogikalıq baqlawdı ámelge asırıwǵa járdem beredi.

Mektepke shekemgi balaların koordinaciyalıq uqıblıǵınıń rawajlanıw dárejesin bahalawdıń ballıq sisteması

Sınaq bahası	Dárejesi
5 ball "ayırıqsha" - barlıq elementler orınlangan	50-41 ball - joqarı
4 ball "jaqsı" - qátelikke joı qoyıldı	40-31 ball. - órtachadan joqarı
3 ball "qanaatlandırarlı" - úlken qıyınshılıq penen orınlangan	30-21 ball. - ortasha
2 ball "qanaatlandırarsız" - ámelde orınlanbaǵan, biraq urınıp kórgen	20-11 ball. - ortashadan tómén
0 ball "jaqsı" - hárezet etpeydi	10 ball. - tómén

Juwmaq. Solay etip, mektepke shekemgi jastağı balalarda koordinaciya qábiletlerin rawajlandırıwdıń áhmiyetli ekenligi gúman tuwdırmaydı. Bul processtıń ústinen úzliksiz pedagogikalıq qadaǵalawdıń sistemasınıń joqlıǵı júzege kelgen mashqalalardı sheshiwge tosqınlıq etedi. Bul baǵdardaǵı izertlewler nátiyjeleri mektepke shekemgi balalardıń jas kategoriyalarına sıykes bolǵan koordinaciya qábiletlerin bahalaw normaların anıqlawǵa múmkinshilik berdi. Mektepke shekemgi balalardıń hár bir jas kategoriyası ushın kriteriyalar toparın anıqlawǵa differenciallasqan qatnas jasap olardıń koordinaciya qábiletlerdiń rawajlanıwı menen baylanısh máselelerin tiykarlıraq sheshiw múmkinshiligin beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Musaeva B. S., Seytbekova Z. R. Kórkem gimnastikada vestibulyar turaqlılıqtı rawajlandırıw. "Dene tárbiyası hám sport tarawında jetik qanıǵelerdi tayarlawda sport psixologiyası hám pedagogikasi hámde innovciyalıq bilimlendiriw texnologiyalarınń áhmiyeti" atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy- ámeliy konferenciya materialları toplami. Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti nókis filialı.- 2024- B. 30-35.
2. Курдюков Б.Ф. Педагогическая проблема развития координационных способностей в дошкольном возрасте / Б.Ф. Курдюков, М.Б. Бойкова, Т.В. Стоякина // Физическая культура, спорт – наука и практика.– 2019. – № 3. – С. 9-13.
3. Лях В.И. Координационные способности: диагностика и развитие [Текст]/ В.И. Лях. – Москва: ТВТ Дивизион, 2006. – 290 с.
4. Лях В.И. Критерии определения координационных способностей / В.И. Лях // Теория и практика физической культуры. – 1991. – 11. – С. 17-20.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учеб. для ин-тов физ. культ. / Л.П. Матвеев. – М.: ФИС, 1991. – 543 с.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda koordinatsion qobiliyatlarni aniqlash usullari

Rezyume: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning koordinatsion qobiliyatini aniqlash usullari aniqlanib keltirilgan. "Koordinatsion qobiliyat" tushunchasining mazmuniga tavsif berilgan. Bu haqda ma'lum, mualliflarning fikrlari keltirilgan. "Koordinatsion qobiliyat" yangi harakatlarni o'zlashtirish tezligini belgilaydigan harakat qobiliyati yig'indisi sifatida, shuningdek, kutilmagan holatlarda harakat faoliyatini yetarli darajada qayta tuza olish qobiliyati ekanligi ta'kidlangan.

Kalt so'zlar : koordinatsiya, qobiliyat, test mashqlari, jismoniy harakatlar, natija tezligi, harakat reaksiyasi, baholash mezonlari, test natijalari, testing murakkabligi, faol faoliyat.

Способы определения координационных способностей у детей дошкольного возраста

Резюме: В статье конкретно представлены методы определения координационных способностей детей дошкольного возраста. Дано определение содержания понятия "координационные способности." Приведены мнения известных авторов. Подчеркивается, что "координационная способность" как совокупность двигательных способностей, определяющих скорость освоения новых действий, а также способность в достаточной степени перестраивать двигательную деятельность в неожиданных обстоятельствах.

Ключевые слова: координация, способность, тестовые упражнения, физические движения, скорость результата, двигательная реакция, критерии оценки, результаты теста, сложность теста, активная деятельность.

Methods for determining coordination abilities in preschool children

Summary: The article presents methods for determining the coordination abilities of preschool children. The definition of the concept of "coordination abilities" is given. The opinions of famous authors are given. It is emphasized that "coordination ability" is a set of motor abilities that determine the speed of mastering new actions, as well as the ability to adequately restructure motor activity under unexpected circumstances.

Keywords: coordination, ability, test exercises, physical movements, result speed, motor response, evaluation criteria, test results, test complexity, active activity.

TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHISINI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHDA O'QITISHNING UZVIYLIGI

Djumagulov Z. U.

Nukus davlat pedagogika instituti

Ta'limning vazifasi ta'lim oluvchilarni kun sayin oshib borayotgan axborot ta'lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko'rsata olishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir. Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyatini va raotini yaratib berish zarur.

Uzluksiz ta'limning muhim tarkibiy qismi hisoblangan oliy ta'limni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilingan qator hukumat qarorlari amalga oshirilayotgan islohotlarga asos bo'lish bilan birgalikda, bo'lajak o'qituvchilarga qo'yiladigan talablarni belgilab berdi. Ular talabalarning mas'uliyatini tubdan o'zgartirish, tashabbuskorligini oshirish, pedagogik faoliyatga bo'lgan ijodiy munosabatini shakllantirish, shaxsiy javobgarligini oshirishga xizmat qildi. Yaratilayotgan sharoitlar, o'zgarishlar barcha imkoniyatlardan foydalana oladigan, talabchan, o'z qobiliyati va imkoniyatlarini to'la ishga sola biladigan o'qituvchilarni taqozo etmoqda [1;12-b].

Ta'lim jarayonida bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchisining o'z fanini mazmuniy, metodik jihatini to'laqonli egallagan bo'lishi zaruriy shart hisoblanadi. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini innovatsion yondashuv asosida takomillashtirishda quyidagi holatlarga e'tiborni qaratish zaruriy shart hisoblanadi. Innovatsion ta'lim texnologiyasi talablaridan kelib chiqqan holda ta'lim mazmunini yangilash, uzluksiz ta'lim tizimida uzviylik tamoyilini metodik jihatdan ustuvor hisoblash; texnologik ta'lim fani mavzularini zamonaviylashtirish; fanlararo

bog'lanishni ta'minlashda turli o'qitish metodlaridan foydalanish va takrorlanishlarga barham berish; dars va mustaqil ta'lim mutanosibligini o'rnatish; texnologik ta'limni o'qitishning tarbiyaviy yo'nalishini kuchaytirish; ta'lim oluvchilarni darslik bilan mustaqil ishlashga, bilim olishga o'rgatish [1; 8-b]. Texnologiya ta'limi o'qituvchisining metodik tayyorgarligini takomillashtirishda Davlat ta'lim standartlari, o'quv rejasi, o'quv dasturi hamda darslik, qo'llanma va metodik qo'llanma mazmunini chuqur bilish, «Texnologiya ta'limi metodikasi» fanini uzviylik va izchillik tamoyili asosida tahlil etish; Texnologiya ta'limi dasturi mazmunidagi nazariya hamda qonunlarni aniqlay olish, samarali innovatsion (pedagogik va axborot) texnologiya turlarini ajratish va ulardan foydalana bilish; komp'yuter vositalaridan, elektron o'quv-uslubiy majmualardan va animatsiyali laboratoriya ishlaridan samarali foydalanish, bilish ko'nikmalarini shakllantirish, metodik bilimlarga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega [3; 72-b]. A.A.Abdugodirov o'qituvchilar tayyorlash jarayonining ma'ruza, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlarini jadallashtirishda komp'yuterlardan foydalanish muammosini tadqiq etgan. Olimning fikricha, ta'limning an'anaviy va eng yangi metodlarini uslubiy jihatdan to'g'ri moslashtirishi natijasida ma'ruza, amaliy, laboratoriya, mustaqil ta'lim mashg'ulotlarining mazmunini talabalar tushunishlari va eslab qolishlariga ko'proq imkoniyat yaratuvchi, ijodiy, tanqidiy tafakkurlarini rivojlanishiga yordam beruvchi shaklda bayon etish mumkin bunda ta'limning faol vosita, shakl va metodlaridan foydalanib o'quv jarayonini jadallashtirish – o'zaro bog'liq bo'lgan ikki masalani: ta'lim sifatini oshirish va shu bilan bir vaqtda vaqt sarfini kamaytirishdan iborat.

Uzviy rivojlanish hodisalar orasidagi bog'lanish bo'lib, bunda yangilik eskilikning o'rnini olib, ilgariylash uchun asos sifatida ba'zi elementlarini o'zida saqlab qoladi. Texnologiya ta'limi o'qitish usullari, shakllari va vositalari metodologik va umumdidaktik tamoyillar asosida qaraladi. Ta'limda uzviylik o'quv material mazmuni bilan o'qitish usullarining uzviy birligida namoyon bo'lishi lozim. Uzviylik ularga bog'liq, biroq u nisbatan mustaqillikka ega bo'lib, o'quv material va o'qitish usullarining takomillashuviga ta'sir ko'rsatadi. Uzviylikning usullarda namoyon bo'lishi o'qitishning didaktik yo'llarida amalga oshirish asosida ro'y beradi. Ko'rinish turibdiki, birinchi vazifa o'qitishda uzviylikning barcha asosiy elementlarini bir tizimga birlashtirishga, ikkinchi vazifa didaktikaning boshqa tamoyillari bilan o'zaro aloqadorlikka, uchinchi vazifa o'qitish usul va shakllarini oqilona tanlashga qaratilgan, to'rtinchi vazifa bilimlarni umumlashtirishni ta'minlaydi [4; 18-b]. O'qitishning uzviyligi talabalar fikrlash qobiliyatlarini rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Bu bilim, ko'nikma va malakalardagi uzluksiz bog'lanishni ta'minlashni nazarda tutadi. Oliy ta'limda uzviylik tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin: Texnologiya ta'limi metodikasi fani mazmunining talabalarda mustaqil fikrlashning shakllanishiga xizmat qilishi; o'qitish jarayonida oldingi o'quv materialidan yangi vaziyatda uzviy foydalanish. Oliy ta'limning mazmuni uzviyligini bilish jarayonida mantiqiy va mustaqil fikrlash asoslari shakllanadi. Ma'lum talablarga amal qilinganda o'qitish sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatiladi. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlarida o'qitishning uzviyligi talabalariga didaktikaning umumiy tamoyillarini asos qilib olish lozim. Bunda quyidagi shartlarga asoslanish kerak: texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlari uchun tanlab olingan va talabalarining qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan material ilmiy asoslangan bo'lishi; o'qitish uzviyligi mazmuni talabalarining qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi, texnologiya ta'limi o'qitish metodikasi mashg'ulotlarining mazmuni, o'tkazish usullari va tashkil etish shakllaridagi uzviylik o'quv fanini o'qitish maqsadlariga erishishga xizmat qilishi; o'qitish uzviyligi asosida tavsiyalar, didaktika tamoyillari asoslangan pedagogik-psixologik talablarga zid bo'lmasligi; darslarda o'tilgan materiallarga muvofiq bo'lishi va talabalarda qiyinchilik tug'dirmasligi [5; - 40 b].

Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlarida o'qitish uzviyligining mazmuni talabalar faoliyatining turli tomonlarini qamrab olishi lozim, bu ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlarida uzviylikni amalga oshirish shakllari, uzviylikning o'rnatilishi darslarining yangi tushunchalar va faoliyat usullarini shakllantirish bosqichida alohida ahamiyatga ega. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotining birinchi, ya'ni avvalgi mashg'ulotlar davomida o'zlashtirilgan bilim va faoliyat usullarini dolzarblashtirish bosqichida talabalar uzviylikni ta'minlashga yo'naltirilishi zarur. Bunda quyidagi imkoniyatlar ta'minlanadi: o'qituvchi talabalarda bilim, ko'nikma va malakalar mavjud deb faraz qiladi hamda ularga asoslanib yangi tushunchalarni shakllantirishni ko'zda tutadi; o'qituvchi tayanch hisoblangan bilimlarni eslatadi; muammoli vaziyatlar yoki savollar yordamida materiallar qayta takrorlanadi; talabalar mustaqil holda texnologiya darsligi yoki boshqa manbalardan kerakli materiallarni izlab topadilar. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotining ikkinchi, ya'ni yangi tushunchalar va ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish bosqichida o'zlashtirilgan bilimlarning yangi qirralari ochiladi, tushunchalar va faoliyat usullari shakllantiriladi. Bunda texnologiya darsini tashkil etish shakllari, amalga oshirish metod va vositalari tanlanadi. Zamonaviy mashg'ulotning uchinchi, ya'ni ko'nikma va malakalarni shakllantirish bosqichida uzviy aloqadorlik turli ijodiy vazifalarni yechishda, mashqlarni, laboratoriya va amaliy ishlarni bajarishda o'rnatiladi [6; 5-9-b]. Oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorgarlik jarayonida uzviylik bir bosqichdagi bilim, ko'nikma va malakalarni, ikkinchi yuqori bosqichiga ko'tarish bilan bog'liq aloqadorlikni o'rnatish orqali amalga oshiriladi. Uzviylikning muvaffaqiyatli amalga oshishiga o'quv-me'yoriy hujjatlar va predmetlarining mazmuni(dastur, darslik, qo'llanmalar)dagi uzviylik; talabalarining tayyorgarligi va o'qituvchining kasbiy mahorat darajasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Uzviylikni ta'minlashga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ichki omil talabalarining diqqat-e'tibori, maqsadlari, tayyorgarlik darajalari va qiziqishlariga bog'liq. Tashqi omil o'quv materialining hajmi, tuzilishi, tushunarililigi bog'liq. O'quv material mazmunida uzviylikning amalga oshirilishi talabalarining bilimlarni egallashi, ko'nikma va malakalarining shakllanishini ta'minlaydi [7; 120-b].

Bugungi kunda ta'lim mazmunini isloh qilish natijasida texnologiya ta'limi metodikasini yangilash ehtiyoji tug'ildi. Shu asosda pedagogik va axborot texnologiyalari ta'limga kirib keldi. Ular mazmuniga ko'ra ko'pqirrali bo'lib, darsning

mazmuni va maqsadidan kelib chiqib tanlandi. Talabalarning texnologik ta'lim o'qitish metodlarini yaxshi bilishi o'qish jarayonini samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda pedagogik texnologiyalarni qo'llashda uzviylikni ta'minlashga amal qilish kerak bo'ladi. O'qitish texnologiyalarining tarkibiy tashkil etuvchisi hisoblangan mustaqil o'quv faoliyati vaqt o'tishi, tajriba ortishi, bilimlar egallanishi bilan uzluksiz ta'limning yuqori bosqichlarida yana rivojlanadi. Uzluksiz ta'limning turli bo'g'inlarida texnologiya ta'limi o'qituvchisining mustaqil o'quv faoliyatlari innovatsion texnologiyalar imkoniyatini yanada kengaytirishga sharoit yaratadi. Ma'ruza matnida uzluksiz ta'lim tizimida texnologiya ta'limi o'qitish mazmuni uslubiy jihatdan yangilangan bo'lish ustuvor bo'lib, unda uzviylik tamoyili asos qilib olinadi. Uzviylik nazariy ahamiyat kasb etuvchi laboratoriya va o'quv amaliy tajribalarni bajarish, boshqa materiallardan foydalanish, texnologiya ta'limi fani yutuqlarini ta'lim mazmunida aks ettirishda to'laqonli imkoniyat yaratadi [8; 27-b].

Xulosa qilib aytganda, uzviylik bir paytning o'zida ham pedagogik, ham psixologik muammo bo'lib, pedagogdan asosli ravishda uni amalga joriy etishni talab etadi. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini innovatsion yondashuv asosida takomillashtirishda: an'anaviy va noan'anaviy mashg'ulotlarni farqlash, tahlil qilish, umumlashtirish, xulosa qilish, kamchiliklarini aniqlash; ta'lim jarayoniga yangiliklar kiritish, texnologiyalar, interfaol metodlardan foydalanish hamda dars mashg'ulotlariga joriy etish zaruratini tushunish; ilmiy asoslangan tamoyillar va qonuniyatlar asosida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish; loyihalashtirish, o'quv maqsad va vazifalarni aniqlashtirish, mul'timedia tizimlari asosida o'qitish; baholash; mavzular bo'yicha tahliliy yondashuv asosida referat yozish; o'qitishga innovatsion yondashuv asosida mashg'ulot o'tkazishning uslubiy ishlanmasini loyihalash; ochiq dars o'tkazish hamda o'qitishga innovatsion yondashuvda uning vosita, metod, shakl va usullarini qo'llash lozim. Shunday qilib, texnologik ta'limni o'qitish metodikasida uzviylikni ta'minlash masalalariga ijodiy yondashuv, yangicha qarashlar hamda amaliy tavsiyalarga e'tiborni qaratish, bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

- 1.1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi PQ-3151-son Qarori // Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent: 2017. – 12 b.
- 2.2.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 martdagi «Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida»gi 140-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil, 14-son, 230-modda.
- 3.3.Djumagulov Z.U. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. -Nukus: NDPI, 2018. - 72 b.
- 4.Переломова Н.А. Актуализация личностно-профессионального роста учителя в поствузовском образовании при ИПК: Дис. ... док. пед. наук. – Хабаровск: 1999. – 18 с.
- 5.5.Zair-Bek Ye.S. Teoriticheskie osnovi obucheniya pedagogicheskomu proektirovaniyu. Diss.... dok.ped.nauk. –SPb, 1995. –S. 40.
- 6.6.Djumagulov Z.U. Forming Readiness of Future Technology Teacher for Research Activities // Eastern European Scientific Journal, – Dusseldorf – Germany, 2018. №4. – P. 271-274. (ISSN 2199-7977)
- 7.7.Monaxov V.M. Texnologicheskaya karta-pasport proektiruemogo uchebnogo protsessa. – Novokuznetsk: NIIPK, 1996. – 120 s.
- 8.8.Muslimov N.A., Sharipov Sh.S. va boshqalar. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: 2009. – 27 b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologiya ta'limi o'qitish metodikasida uzviylikni ta'minlash masalalariga ijodiy yondashuv, yangicha qarashlar hamda amaliy tavsiyalarga e'tiborni qaratish, bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi. Shuningdek, o'quv materiali mazmunida uzviylikning amalga oshirilishi talabalarning bilimlarni egallashi, ko'nikma va malakalarining shakllanishini ta'minlash masalalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, bilim, ko'nikma va malaka, uzviy rivojlanish, shakllanish, ijodiy faoliyat.

Abstract: Abstract: In this article, a creative approach to the issues of ensuring consistency in the teaching methodology of technology education, focusing on new views and practical recommendations, is important in the formation of methodological training of future teachers. Also, the implementation of coherence in the content of the educational material, the issues of ensuring students' acquisition of knowledge, formation of skills and qualifications are described.

Key words: educational process, knowledge, skills and competence, organic development, formation, creative activity.

Аннотация: В данной статье важное значение в формировании методической подготовки будущих учителей имеет творческий подход к вопросам обеспечения системности преподавания технологии технологического образования с акцентом на новые взгляды и практические рекомендации. Кроме того, описываются реализация связности содержания учебного материала, вопросы обеспечения получения студентами знаний, формирования навыков и квалификации.

Ключевые слова: учебный процесс, знания, умения и компетенции, органическое развитие, формирование, творческая деятельность.

TARJIMADA PRAGMATIKA TUSHUNCHASI, ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Tursunbaev B. T.

Nukus davlat pedagogika instituti

Tarjima tushunchasining ma'nosi juda keng, chunki «Tarjima nima?» degan savolga turli soha vakillari turlicha javob berishadi. Bir kishi tarjimani bir tilda yozilgan kitobni ikkinchi tillga o'girish desa, boshqa bir kishi uni bir tilda bayon qilingan fikrni o'zga tilda so'zlovchi kishilarga tushuntirib berishdan iborat deb biladi. Uchinchi bir kishi fikricha esa, kinofilmlar ham tarjima qilinadi, demak tarjima bu bir tilda rol ijro etayotgan aktyorning nutqini ikkinchi uchinchi va hokazo tillarga o'girish demakdir. Tarjima to'g'risida bildirilgan yuqoridagi mulohazalarning barchasida jon bor. Chunki

ularning har biri tarjimini bir tomondan ta'riflab, bu haqdagi umumiy tushunchani to'ldirishga xizmat qiladi. Demak, tarjima - ko'p sohali, sertarmoq, murakkab faoliyat. Tarjima insoniyat faoliyatining eng qadimiy turlaridan biri bo'lib, u tufayli biz insoniyat taraqqiyoti tarixini barcha tafsilotlari bilan ochiq- oydin tasavvur etamiz.

Tarjima xalqlar o'rtasidagi do'stlik, qardoshlik va hamkorlik manfaatlariga, ular o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, ilmiy, madaniy va adabiy aloqalarning kengayishiga xizmat qiluvchi qudratli quroldir.

Tarjima turli xalqlar adabiyotlarining o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri jarayonini tezlashtiradi. Tarjimaviy asarlar tufayli kitobxonlar jahon adabiyoti durdonalaridan bahramand bo'ladilar, ularning estetik tuyg'ulari oshadi, didlari o'sadi, ularda go'zal narsalar haqida tushunchalar hosil bo'ladi.

Tarjima tillarning kamoloti uchun zaruriy vosita sifatida, ularning rivojlanish sur'atini jadallashtiradi, lug'at boyligini oshiradi va takomillashtiradi. Tarjima inson ma'naviy hayotini boyitadi, ona tilining imkoniyatlarini kengaytiradi, uni serjilo qiladi.

Tarjima va pragmatika tushunchalari o'zaro bog'liq, ammo ular turli sohalarida ishlatiladi. Keling, har birini alohida ko'rib chiqaylik va ularning o'zaro bog'liqligini tushunishga harakat qilaylik.

Tarjima. Tarjima - bu bir tildagi matn yoki nutqning boshqa tilga o'zgartirilishi jarayonidir. Tarjimaning maqsadi, odatda, asliyatdagi ma'lumotni, fikrni yoki tushunchani boshqa til va madaniyatga mos ravishda etkazishdir. Tarjimada ikki asosiy jarayon mavjud:

1. **So'zma-so'z (literal) tarjima:** Bu usulda asliyatdagi har bir so'z yoki ibora to'g'ridan-to'g'ri boshqa tilga o'giriladi.

2. **Eslatma yoki kontekstga asoslangan tarjima:** Bu usulda tarjimon matnni aniq tushunishga harakat qiladi va maqsadli tildagi madaniyat va til tizimi bilan moslashtiradi.

Tarjimaning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'pincha tarjima qilinayotgan matnning kontekstini va madaniyat farqlarini hisobga olishga bog'liq.

Pragmatika. Pragmatika - bu tilning ijtimoiy va kontekstual jihatlarini o'rganuvchi lingvistika sohasidir. Pragmatika sohasida til va nutqning real hayotdagi foydalanishi, ya'ni qanday qilib va nima maqsadlarda so'zlar ishlatilishi, qanday ijtimoiy vaziyatlarda til normalari o'zgarishi o'rganiladi. Pragmatikadan foydalanish tilning to'g'ri va samara beruvchi tarzda ishlatilishiga, tilni tushunishda madaniyat va kontekstning roliga alohida e'tibor qaratadi.

Tarjima va pragmatikaning o'zaro bog'liqligi. Tarjima va pragmatika o'rtasidagi bog'liqlik asosan tilning kontekstual va ijtimoiy jihatlarini hisobga olish zaruriyatida namoyon bo'ladi. Tarjimon faqat so'zlarning ma'nosini tarjima qilish bilan cheklanmaydi, balki matnning pragmatik ma'nolarini, nutqning ijtimoiy va madaniy kontekstini ham inobatga olishi kerak. Boshqacha aytganda, tarjima faqat lingvistik jihatdan to'g'ri bo'lishi emas, balki pragmatik jihatdan ham o'rinli va mantiqiy bo'lishi kerak.

Masalan, ingliz tilidagi "Could you pass me the salt?" (Iltimos, tuzni berasizmi?) iborasi pragmatik jihatdan iltimosni ifodalaydi, lekin bu ibora to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa, o'zbek tilida "Siz menga tuzni bera olasizmi?" tarzida chiqadi. Bu tarzda tarjima, pragmatik jihatdan, o'zgacha madaniyatda noqulay bo'lishi mumkin, chunki o'zbek tilida bunday iltimos to'g'ridan-to'g'ri so'zlashdan ko'ra, odatda rasmiyroq yoki hurmatga asoslangan tarzda ifodalanadi. Shuning uchun tarjimon bu kabi pragmatik farqlarni hisobga olib, maqsadli tilga mos tarzda ifodalarni tanlashi kerak.

Tarjima tufayli kitobxon tafakkuri charxlanib, yangi g'oyalar, tushunchalar bilan boyiydi. Tarjima jamiyatda yangicha munosabatlar, qarashlar qaror topishiga xizmat qiladi. Tarjima tufayli yangicha syujet, janr shakllanadi. Tarjima Vatan adabiyotiga yangi obrazlar, badiiy-tasviriy vositalar hadya etadi.

Ammo shuni ham nazarda tutish lozimki, mazkur jarayon natijasi ham tarjima yordamida ifoda etiladi. Bunda asliyatning o'girmasi bo'lmish ikkilamchi matn nazarda tutiladi.

Muhokama . Tarjimaning bosh xossasi uning so'z san'ati ekanligidadir. So'zning fikrni ifodalash xususiyati, ta'sir quvvatiga ega ekanligi tarjimini san'at darajasida tadbiq etish imkonini beradi. Tarjimada ikki xalq va ikki til, ikki ma'naviy hayot, ikki milliy madaniyat, ikki davr va ikki adib o'rtasidagi bir-biriga chambarchas bo'g'liq munosabatlarning ham o'ziga xos ko'rinishini e'tiborga olish zarur.

Tarjima qilinayotgan tekst yoki nutqning qandayligidan qat'iy nazar, bir tildan boshqasiga o'girilayotgan har qanday ish ya'ni, har qanday tarjima uchun umumiy bo'lgan ikki holat bor:

1. Tarjimonning maqsadi - asliyat tilini bilmagan kitobxon yoki tinglovchini o'sha asar teksti yoki nutq mazmuni bilan iloji boricha aniq, to'la-to'kis tanishtirish;

2. Tarjima qilish - muayyan til vositalari yordamida ifoda etilgan narsani boshqa til vositalari orqali asli bilan to'la mos ifodalash demakdir.

Tarjima amaliyoti paydo bo'libdiki, asliyatni ona tiliga qanday o'girish lozim degan masala tarjimonlar oldida ko'ndalang turgan muammo sanaladi, tarjima borasida so'z yuritilganda, shubhasiz, ko'z o'ngimizda uning bir necha xillari namoyon bo'ladi. Jumladan: a) bir tildan ikkinchisiga - qardosh yoki qardosh bo'lmagan tilga tarjima qilish [3, 58];

1) adabiy tildan - uning biror shevasiga va biror shevadani - adabiy tilga yoki bir tilning shevasidan boshqa adabiy tilga tarjima qilish;

2) qadimiy davr tilidan o'sha tilning hozirgi zamonaviy holatiga tarjima qilish.

Hozirda tarjimaning yuqoridagi turlariga yana soʻzma-soʻz tarjima, ijodiy tarjima, erkin tarjima, mualliflashtirilgan tarjima va shu kabi bir qator tarjimalar ham qoʻshilgan. Buning asosiy sababi tarjima jarayoniga turlicha yondashishdir. Ammo tarjimaning qaysi turi boʻlmasin, har qanday tarjimaning maqsad va vazifalari boʻladi.

Tarjimaning maqsadi - xorijiy til lisoniy vositalari yordamida yaratilgan matnni ona tili materiallari asosida qayta yaratishdan iboratdir. Buning uchun tarjimon, birinchi navbatda, asl nusxani toʻla-toʻkis idrok etishi, soʻngra uni oʻz tilida bekami-koʻst qayta ifodalashi darkor. Muallif yaratgan badiiy-estetik voqelikni toʻlaligicha idrok etish uchun tarjimon keng mushohada qila olish xususiyatiga ega boʻlishiva badiiy asar tarkibidagi lisoniy vositalarning mazmuniy va uslubiy-estetik jihatlarini toʻgʻri anglashi, shu bilan birga muallif nazarda tutgan bosh gʻoyani, uning niyat va maqsadlarini, ochiq-oydin tasavvur etishi zarur. Natijada tarjimon tomonidan qilingan tarjima xuddi asliyat oʻz kitobxoniga qanday badiiy-estetik zavq baxsh etsa, uning tarjimasi ham asarni asliyatda mutolaa qila olmaydigan kitobxonga xuddi shunday taassurot inʼom etsin.

Kitobxon tarjimada shavq-zavq uygʻota olmaydigan asarni muallif tomonidan past saviyada bitilgan deb baholaydi, yaʼni notoʻgʻri tarjima kitobxonni chalgʻitadi.

Tarjimaning vazifasi - asliyat va tarjima tillari leksik, grammatik va stilistik hodisalari oʻrtasidagi uygʻun hamda tafovutli jihatlarini puxta oʻzlashtirib olgan holda, asliyatning shakl va mazmun birligini ona tili vositalari yordamida qayta yaratishdan iboratdir. Bu tamoyilga rioya qilmaslik tarjimada aniqlikning, ifoda meʼyorining buzilishiga, olib keladi [4, 137].

Asliyat muallifidan voqelikni toʻgʻri aks ettirish talab etilsa, tarjimondan asl nusxani bekami-koʻst talqin etish talab qilinadi.

Tarjima qilish jarayonida ikki holat roʻy beradi, yaʼni birinchidan, tarjima qilish uchun oʻgirilayotgan narsani tushunish, anglash va talqin qilish kerak. Bu hodisa ona tilida roʻy beradi. Ikkinchidan, asar oʻgirilayotgan tilda muvofiq ifoda vositalari, yaʼni soʻz, soʻz birikmasi, grammatik formalarni topish lozim.

Tarjimaviy muvofiqlik yaratish uchun turli juft tillar vositalarini qiyosiy oʻrganish, badiiy matnning estetik oʻziga xosligini, uning moddiy-mantiqiy, hissiy taʼsirchan va obrazli tizimini tashkil etuvchi unsurlari tarkibidagi uslubiy va pragmatik xususiyatlarni aniqlash hamda stilistik asosga tayanishni taqazo etadi. Til birliklarining uslubiy boʻyoq kasb etish xususiyati turli juft tillar birliklarining mazmuniy-uslubiy va pragmatik jihatlardan oʻzaro mos kelish-kelmasliklari toʻgrisida qaror qabul qilish imkonini beradi. Tarjimaning bunday tahlili mazkur sohadagi tasavvur va qarashlarni boyitadi. Ular nafaqat lisoniy, balki til maʼlumotlari tarkibidan tashqarida boʻlgan ruhshunoslik, jamiyatshunoslik, etnografik, milliy-tarixiy va boshqa qator jihatlarini oʻz ichiga oladigan pragmatik, gʻayriisoniy omillarni, shuningdek muloqotchilarning yuqori darajadagi bilimlarini nazarda tutadi.

Bunday tadqiqot usuli asardagi til birliklarining vazifaviy-pragmatik ahamiyatini va ularning muayyan matniy holatlarda adekvat oʻgirilish imkoniyatlarini imkon qadar tadqiq qilish zaruratini tugʻdiradi.

Tillararo muloqotning alohida turi boʻlmish tarjima turli tillar matnlarining mazmunan teng qiymatligini taqazo etadi. Asliyat va tarjima matnlari mazmunining oʻzaro mos kelishi zarurligi ekvivalentlikni tarjimaning asosiy sharti ekanligini koʻrsatadi. Tarjima amaliyoti sirlarini mukammal egallagan va uning nazaryasi bilan puxta qurollangan tarjimongina asliyatga ekvivalent tarjimalar yarata oladi [5, 61].

Yuqorida aytib oʻtganimizdek, pragmatikani faoliyatning samarasiga koʻra baholash bozor iqtisodiyotining asosiy qonuni va meʼyoridir. XX-asrning

50-yillaridan keyin tilshunoslikka pragmatik yondashish keng tus oldi. Pragmatika - pragmatik lingvistika, pragmalingvistika, pragmafonologiya, pragmafonetika, pragmagrammatika, pragmasintaksis kabi yangi tushuncha va atamalar, bu tushuncha-atamalar ostida esa til hodisalariga yangicha yondashish, ularni yangicha talqin qilish bilan bogʻlik boʻlgan yangi tushunchalar va tahlil usullari keng ommalashdi [2, 52].

Pragmatika tarjimada muhim ahamiyatga ega boʻlib, uning lugʻaviy maʼnosi yunoncha “pragma” soʻzidan tarjima qilinganda ish, harakat maʼnolarini bildiradi. “Pragmatika” termini 30 yillarning oxirida Ch. U. Morris tomonidan semiotikaning bir boʻlimi sifatida kiritilgan. Ch. Moris semiotikani uchga boʻlgan [4, 82].

1. Semantika - belgilarning obyektga boʻlgan munosabatini oʻrganadi;
2. Sintaksis - belgilararo munosabat
3. Pragmatika - soʻzlovchi til belgilariga munosabatini taqqiq qiluvchi boʻlim.

Dastlabki izohlarda ushbu uch soha yonma-yon joy olgan boʻlsa-da, Morris keyinchalik “pragmatika” tushunchasini qolgan ikki soha - sintaksis va semantikaga nisbatan ancha keng ekanligini qayd etadi.

Baʼzi manbalarda esa pragmatika falsafiy tushuncha sifatida fanga kirib kelganligi aytib oʻtiladi. Jumladan, “Pragmatika aslida falsafiy tushuncha boʻlib, u Sokratdan oldingi davrlarda ham qoʻllanishda boʻlgan va keyinchalik uni J. Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan oʻzlashtirganlar. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi yuzaga kelgan. Bu oqimning asosiy taraqqiyot davri XIX-XX asrlardir. Ayniqsa, XX asrning 20-30 yillarida pragmatizm gʻoyalarining keng targʻibi aniq sezila boshladi. Amerika va Yevropada bu targʻibotning keng yoyilishida Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn kabilarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak [4, 95].”

Kecskes Istvan gʻoyalari bilan kuchaytirilgan pragmatikaning tilshunoslik tadqiqoti doirasi sifatida ajralib chiqishi va shakllanishi 60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshlarida J.Ostin, J.R.Syorl, P.F.Stroson va boshqalarning nutq hodisalari mantiqiy-falsafiy teoriyasi taʼsiri ostida boshlangan [3, 38].

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Amerikada hukmron bo'lgan falsafiy pragmatizm yo'nalishining asoschilaridan biri Charles Sanders Peirce (1839-1914) edi. Ushbu falsafiy tizimning asosiy g'oyasi semiotik belgining (shu jumladan, lisoniy belgining ham) ma'no-mazmunini ushbu belgi vositasida bajarilayotgan harakatning samarasi, natijalari, muvaffaqiyati bilan bog'liq holda o'rganishdir. Bu tamoyil muallifi Ch.Pirs birinchilardan bo'lib, belgi nazariyasi doirasida kommunikativ faoliyat subyekti omilini inobatga olish lozimligini uqtiradi [6, 127].

Ch.Pirsning talqinicha, belgining munosabat maydoni uch yo'nalishdan iborat: [6, 129] belgi, aniqrog'i - reprezentamen, biror narsaning o'rnini almashtiruvchi moddiy ko'rinishga ega bo'lgan vosita; idrok etuvchining ongidan o'rin olgan va belgining tavsifini beruvchi vosita - interpretanta; belgida aks topayotgan obyekt.

S. Pirs va semiotikani yoqlovchilar belgilarning kommunikativ aloqasini ta'kidlaydi. Charls Morris esa semiotikani yana sintaktika semantika va pragmatikaga ajratadi. Bunda pragmatika belgilar va uni talqin qiluvchi o'rtasidagi munosabatni anglatadi. Shubhasiz, Laypsix nazariyotchilari buning ta'sirida tarjimaning o'zgarmas va o'zgaruvchan komponentlari, asos tarjimaning bilish (obyektiv, jismoniy va aniq) aspekti, haqida so'z yuritishadi [9, 137].

Natijalar . Pragmatika til belgilarining nutqdagi harakatini o'rganuvchi tilshunoslikning tatqiqot doirasidir. Lingvistik pragmatika aniq shaklga ega emas. Uning tarkibiga so'zlovchi va tinglovchiga, ularning nutq jarayonidagi o'zaro munosabatiga bog'liq masalalar majmui kiradi.

Pragmatikaning tilshunoslikka munosabati haqida fanda xilma-xil qarashlar mavjud. Ameriklik tarjimashunos va tilshunos olim Panu Kosonen "Pragmatika tilshunoslikka aloqador emas" deb yozadi [5, 181]. Lekin pragmatikani tilshunoslikdan batamom uzadigan olimlar sanoqli. Ularning ko'pchiligi pragmatikaga tilshunoslikning bir oqimi, yo'nalish maktabi - serqirra til va nutq jarayonlarining alohida bir qirrasini o'rganishga va tavsif etishga ixtisoslashgan deb biladi. Pragmatikani tilshunoslikning bir sohasi deb talqin qiluvchi olimlar ham "pragmatika nima? Uning tadqiq manbai nimadan iborat? U serqirra nutq faoliyatining qaysi jihatlarini o'rganadi?" degan savollarga turlicha javob beradilar. Ayrim tilshunoslar pragmatikani lisoniy vositalarining qo'llanilishida, matndagi munosabatlarga bog'liq ravishda o'rganuvchi fan deb hisoblasalar, boshqalar uni ko'zlagan maqsadni qo'lga kiritish uchun lisoniy vositalardan foydalanish usullari deb tushunadilar. Bundan tashqari, pragmatikaning semantik informatsion talqini ham mavjud bo'lib, unda pragmatikaning tadqiq manbai aloqa - aralashuv jarayonining amaliy natijasi, maqsadi va uning amaliy samarasidadir deb baholaydilar. Qanday bo'lmasin, pragmatika yuqorida sanab o'tilgan har uch talqinga ko'ra, u nutq jarayoni bilan uzviy bog'liq holda ko'riladi va tilshunoslik faniga bevosita aloqador hisoblanadi. Pragmatika tilshunoslikning bir tarmog'i, aniqroq qilib aytganda, nutq birliklarining nutq jarayonida boshqa nolissoniy vositalar bilan birgalikda qo'llanishini, uning samaradorligini o'rganuvchi fan tarmog'i, oqimidir.

Tilshunoslik, adabiyotshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, etika-estetika va boshqa fanlar nutq tizimning alohida-alohida olingan tarkibiy qismlari bo'lgan elementlarni shu tizimidan ajratib, ushbu ajratib olgan elementinio'xshashlik (bir xil mavqeda qo'llay olish) tamoyili asosida tahlil qiladi. Pragmatika shunday turli tizimlarga mansub bo'lgan insoniy faoliyatning bir ko'rinishi bo'lgan diskursda mana shu elementlarning bir butunligi, bir mikrosistema sifatida voqelanishini o'rganadi. Semantika og'zaki nutqning ijtimoiy lingvistik va boshqa nolingvistik komponentlarini yetarli darajada tushuntira olmasligi pragmatikaning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Shunga ko'ra pragmatika qaysidir ma'noda sotsiolingvistika va semantika bilan ish olib boruvchi tadqiqotning yangi sohasidir.

Tekstning avtomatik tahlilida ma'lum vaziyat haqida bilimlarni shakllantiruvchi va tekst mazmunini to'g'ri talqin qilish imkonini beruvchi ensiklopedik ma'lumot, shuningdek, pragmatik ma'lumotlar senariy yoki «ramkalar» shaklida tashkillashtiriladi. Pragmatik bilim interaktiv tizimlarda ham qo'llaniladi. Pragmatika kategoriyalari hatto falsafiy mantiq tarkibiga ham kiritilgan.

Muloqot jarayonida so'zlovchilar tomonidan tilning qo'llanilishi va so'zlovchilarning pragmatik bilimlarini birlashtiruvchi sifatida pragmatika ritorika, stilistika, nutq nazariyasi va tipologiyasi, nutq faoliyati, sotsiolingvistika, psixolingvistika va shu kabi doiralarda uzoq o'rganilish tarixiga ega bo'lgan ko'plab muammolarni qamrab oldi.

Pragmatika nutq va axloqiy, insoniy xatti-harakat, ruhiy faoliyat bilan bog'lik bo'lgan ko'plab fanlarning kesishish nuqtasida turadi. Pragmatika struktur tilshunoslik, stilistika, nutq madaniyati, poetika va lingvopoetika, psixolingvistika, etika va estetika kabi fanlar bilan, umuman insonning ongli va ongsiz madaniy va tabiiy xatti-harakati bilan bog'lik bo'lgan, kulturologiya umumiy nomi bilan birlashadigan fanlarning barchasi bilan yaqin aloqada bo'ladi. Ammo ularning birortasi pragmatikaning o'rnini to'la-to'kis bosa olmaydi. Pragmatikaning "qayta tug'ilish davri" deb e'tirof etilgan 1970-yildan boshlab, xorijiy tilshunoslikda haqiqiy pragmatik ko'tarilish yuzaga keldi. Bu mavzuga oid qator anjumanlar, yig'inlar o'tkazildi. Bu darajada jadal taraqqiy etayotgan fan sohasining to'lig'icha shakllanishi, o'zligini ajratib olishi uchun uning asosiy tamoyillari, tushunchalari, predmetini belgilab olish zarurati yuzaga keldi. Ammo hali hanuz, chuqur izlanishlarga qaramay bu muammo muammoligicha qolmoqda.

Keyingi yillarda deyarli barcha tilshunoslar "pragmatika" atamasini qo'llamoqda. Buning oqibatida esa, o'ziga xos pragmatik "fetishizm" holati paydo bo'lib, bajarilgan tadqiqotlarda atamaning qo'llanishidan tashqari, uning mazmuniga oid biror bir ma'lumotni topish qiyinlashib bormoqda. Lozim bo'lsa bo'lmasa atama qo'llanaversa, uning negizida turgan tushunchaning siyqalanishiga olib kelinishi turgan gap. Shuning uchun, lisoniy birliklar pragmatik xususiyatlari, ularning tahlili haqida gapirishdan oldin "Pragmatika nima bilan shug'ullanadi?", "Uning tadqiqot obyekti va predmeti nimadan iborat?", "Pragmatikaning asosiy tushunchalari, tamoyillari qaysilar?" kabi savollarga javob izlash lozim.

Pragmatikaning predmetini aniqlashga ilk bor harakat qilgan tilshunoslardan biri Alba-Juez Laura edi. U o'z asarida pragmatikani "belgilar va ushbu lisoniy belgilarni yaratuvchi, uzatuvchi vaqabul qiluvchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi" fan sifatida ta'riflaydi [1, 53]. Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, pragmatikaning predmetini aniqlashda G.Klaus ham boshqa semiotiklar, Ch.Pirs, Ch.Morris, Yu.S.Stepanovlar, kabi belgi va uni idrok etuvchi - interpretator munosabatidan uzoqlashmaydi. Hatto uning "pragmatika dastlabki o'rinda lisoniy belgilarning psixologik va sotsiologik tomonlarini o'rganuvchi nazariyadir" [1, 48] degan xulosasi ham pragmatika tushunchasini tor mazmunda tavsiflaydi. Balbanova pragmatikaning predmetini aniqlash va unga ta'rif berishga harakat qilib shunday deydi: "Pragmatika tinglovchini uzatilayotgan axbarotni xuddi so'zlovchi istaganidek qabul qilishga undash maqsadi uchun mos keladigan lisoniy birliklarning kommunikatsiyada qo'llanishini tavsiflaydi. Bu pragmatika lisoniy vositalarning shaxslararo muloqotdagi rolini aniqlash bilan shug'ullanadi deyish demakdir" [7, 83]. Ammo Katz ta'rifiga yuzlanadigan bo'lsak u Michell keltirgan ta'rifga nisbatan boshqacharoq ta'rifni keltiradi ya'ni uning ta'rificha: "Pragmatika tildan foydalanuvchilar gaplarining kontekstda o'rinli qo'llanilayotganligini o'rganuvchi sohadir" [2, 69].

Xulosa. Bizning xulasamizga ko'ra, keltirilgan ta'riflardan Michellning ta'rifi pragmatika mazmunini ko'proq ochib beradi. Turli tillardagi lisoniy birliklar har doim ham bir-birini to'la-to'kis almashtira olmaydi, bir tilga xos bo'lgan so'z ikkinchi tilda mavjud bo'lmashligi mumkin. Masalan quyidagi misolni ko'rib chiqaylik: **"A house of Long Island"** so'zini o'zbek tiliga tarjima qilganda uning asliyatdagi ma'nosini berish ya'ni pragmatik tarjimaga erishish uchun tarjimon ba'zi lisoniy vositalardan foydalanadi va uni "Long Aylenddagi uy" deb emas balki **"Long Aylend orolidagi uy"** deb tarjima qiladi. Ya'ni bu yerda asliyatda aks ettirilayotgan ma'no o'zbek retseptoriga tushunarli bo'lishi uchun "orol" so'zi qo'shilgan. Bunda J. Layonz ta'rifidagi lisoniy birlik aynan "orol" so'zidir [2, 83].

Kommunikativ tarjimaning asliyatdagi ma'lumotning ijtimoiy-madaniy konteksti, tarjima matnini o'quvchiga moslashtirish va aniqlashtirishga tayyorligi Laypsix maktabining pragmatik elementlar ta'rifiga mos keladi. Ammo Charles Sanders Peirce bu munosabatni inkor etadi va uning qisman to'g'ri ekanligini aytadi va Pirs va Morris ta'riflaganidek pragmatika asosan yetkazuvchi va qabul qiluvchilar bilan shug'ullansa, kommunikativ tarjima esa e'tiborni faqat qabul qiluvchiga va odatda til konteksti va madaniy tafovutlarga qaratadi deb munozara yuritadi. Bunda asosiy hal qiluvchi narsa so'zlovchi va suhbatdosh o'rtasida istalgan aloqani o'rnatishda fikr bilan mos ravishda qo'llaniladigan kontekst va madaniy tafovutdir [2, 138]. Pragmatika esa faqatgina madaniy tafovutni ta'riflabgina qolmay balki uni o'rganadi ham. Shu narsani yodda tutish lozimki, pragmatika tarjima bilan almashtirib bo'lmaydigan sohadir. Ammo ularni bir-biridan mutlaqo ajratib ham bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Alba-Juez Laura. Discourse Analysis and Pragmatics: Their Scope and Relation. Russian Journal of Linguistics, 20 (4), 2016. 43—55.
2. Katz J.J., Langendoen D.T. Pragmatics and presupposition. – Language. Baltimore, 1976, v. 52, № 1.
3. Istvan K. Cross-Cultural and Intercultural Pragmatics. In Huang, Yan (ed.) The Oxford Handbook of Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 2017. 400—415.
4. Morris, Charles W. (1939/1971). Esthetics and the theory of signs. In Morris, Charles W. Writings on the general theory of signs. The Hague: Mouton, 415—433.
5. Kosonen P. Pragmatic adaptation in translating skeptics vs creationists: a formal debate from English into Finnish. University of Jyväskylä Department of Languages English April 2011. – 298. p.
6. Peirce C. S. The basis of pragmatism in phaneroscopy. In N. Houser et al. (Ed.), The essential Peirce. Selected philosophical writings. Vol. 2 (1893–1913) (pp. 360–370). B
7. Балабанова И.Я. Лингвопрагматика рекламного текста (на материале русского и французского языков) // Вестник Челябинского государственного университета, 2012, № 20 (274). Филология. Искусствоведение. Вып. 67. С. 27–30. [Balabanova, I.Ya. (2012). Lingvopragmatika reklamnogo teksta (na materiale russkogo i frantsuzskogo yazykov) (Lingvopragmatics of advertising text (based on Russian and French)). Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, № 20 (274), Filologiya. Iskuststvedeniye, 67, 27–30. (In Russ.)]

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarjima va pragmatika tushunchasi, ularning o'zaro bog'liqligi bo'lib, unda tarjima jarayonida pragmatikaning roli va ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola tarjima nazariyasida pragmatik yondashuvlarning ahamiyatini ko'rsatadi va bu ikki sohaning bir-biriga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi. Maqola tarjima va pragmatika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yaxshiroq tushunishga yordam beradi va tilshunoslik, tarjima amaliyoti, hamda lingvistik tadqiqotlar uchun yangi istiqbollarni ochib beradi.

Kalit so'zlar: tarjima, pragmatika, tilshunoslik, kommunikativ maqsad, xabarning ma'nos, kontekst, pragmatik xususiyatlar, til va madaniyat, so'zning ijtimoiy ma'nosi, til ko'nikmalari, pragmatik tafovutlar, kulturoloji o'zgarishlar, tarjimada xato, metodologiya

Annotation. This article discusses the concepts of translation and pragmatics, their interconnection, and analyzes the role and importance of pragmatics in the translation process. The article highlights the importance of pragmatic approaches in translation theory and examines how these two fields influence each other. The article helps to better understand the interconnection between translation and pragmatics and opens up new prospects for linguistics, translation practice, and linguistic research.

Keywords: translation, pragmatics, linguistics, communicative purpose, meaning of the message, context, pragmatic features, language and culture, social meaning of words, language skills, pragmatic differences, cultural changes, translation errors, methodology

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятия перевода и прагматики, их взаимосвязь, а также анализируется роль и значение прагматики в процессе перевода. Статья показывает важность прагматических подходов в теории перевода и исследует, как эти две области влияют друг на друга. Статья помогает лучше понять взаимосвязь между переводом и прагматикой и открывает новые перспективы для лингвистики, практики перевода и лингвистических исследований.

Ключевые слова: перевод, прагматика, лингвистика, коммуникативная цель, смысл сообщения, контекст, прагматические особенности, язык и культура, социальный смысл слова, языковые навыки, прагматические различия, культурные изменения, ошибка в переводе, методология.

AKADEMIYALÍQ LICEYLERDÍN QARAQALPAQ TOPARLARÍNDÁ NEMIS TILIN OQÍTÍWDA QOLLANBA HÁM BAĞDARLAMALAR

Sadikova A. B.

Nòkis mámleketlik pedagogika institutınıñ

Búgingi kúnde pedagogikalıq jetiskenlikler de, ilimiy izertlewlerde tálim ámeliyatında turǵan talaptıń eń kerekli birlesiw tarmaǵı. Házirgi kúnde oqıtıwshılar óz kásibiniń iskerligi dawamında paydalanıw múmkin bolǵan bilim alıw bazası tarmaǵı bar bolıp, kúnnen – kúnge keńeyip barmaqta. [1, 68]Biraq kóplep oqıtıwshılar menen jas kadrlar keleshekte kóp tájiribe alısıwı hám de ayırım qıyınshılıqlar duslasıwıda itibardan shette qalmaǵan. Biziń elimizdiń jurt basshımız Sh. Mirziyoyev aytqanıday: «Mámleketimizde shet tillerin úyretip bilim beriwde jańa sistema jaratıw waqtı keldi, bul keleshek áwladlar ushın bekkem diywalǵa aylanadı. Biz óz aldımızǵa teńqurlarımız yáki básekeleslerimiz mámleket qurıwdı maqset erken ekenbiz, endi mektepler, liceyler, kollejler hám joqarı oqıw ornı pitkeriwshileri keminde eki tilde bile alıwı kerek. Bul talap hár bir oqıw ornında ámelge asırılıp barılıwı kerek». Mámleketimizde barlıq tarawlarda úlken itibar berilip qaratılmaqta, jaslar tálim – tárbiyasına júda qatań qadaǵalap barıwda tálim sistemasın engiziwde, ásiyese, shet tillerin oqıtıwda innovacion oqıtıw usılların keń qollanıw búgingi kún oqıtıwshılarınıń tiykarǵı wazıypası. Búgingi jaslar ushın shet tilin biliw júda áhmiyetli bolıp, olardıń keleshektegi turmıs keleshegin jaqsılawǵa imkaniyat beredi.

Dúnyanıń kóplegen rawajlangan mámleketlerinde tálim sistemasında bir neshe shet tildi úyreniwge úlken áhmiyet qaratılıp atır. Bul arqalı adamlar óz ana tilinen tısqarı eki shet tilin de tálimniń barlıq basqıshlarında úyreniw hám bul tillerde erkin ushırasıw múmkinshiligine erisedi. Búgingi kúnde shet tillerdi oqıtıwda pedagogikalıq hám informacion-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw, studentlerdi til úyreniwge xoshametlew, sonıń menen birge, eki yamasa odan artıq tillerde erkin sóylewa alatuǵın professional kadrlardı tayarlaw aktual wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Sol qatnas penen, tillerdi tereń úyreniwge qánigelesken tálim mákemelerinde tiykarǵı yamasa ekinshi shet tilin oqıtıw procesine Padlet, Quizlet, Storyboard, Kahoot, Mentimeter, Jeopardy sıyaqlı informacion-kommunikaciya texnologiyaları tiykarındaǵı jańa pedagogikalıq texnologiyalar engizilgen bolıp, olar studentlerdiń til úyreniwine degen qızıǵıwshılıǵın asırıwǵa xızmet etedi.

Germaniya, Daniya hám Finlyandiya sıyaqlı rawajlangan mámleketlerdiń shet tillerdi oqıtıwdaǵı jetiskenliklerin analiz etiw arqalı xalqımız milliy qádiriyatları hám ruwxıylıǵı menen bayıtılǵan jańa áwlad sabaqlıqların jaratıw máselesi bólek áhmiyetke iye bolıp atır. Sol kózqarastan, bul izertlew temasınıń aktuallıǵı tillerdi úyreniwge qánigelesken joqarı tálim mákemelerinde ekinshi shet tilin oqıtıw ushın jańa áwlad sabaqlıqların jaratıw zárúrshiligi, shet el tillerdi úyreniwshi keleshek qánigelerdi tayarlaw, zamanagóy sabaqlıq hám qóllanbalardı islep shıǵıw, olar arqalı studentlerge xalqımızdıń bay mádeniyatı hám milliy qádiriyatların sıırıw, aldınıǵı shet el tájiriybeni esapqa alǵan halda til kompetentsiyalarını rawajlandırıwdı teoriyalıq tárepten jetilistiriwdi óz ishine aladı. Elimizde shet tillerdi oqıtıw tarawında bir qatar jumıslar ámelge asırılıp atır. Shet tillerdi oqıtıw sistemasın materiallıq-texnikalıq bazası menen támiyinlew, shet tili oqıtıwshıların tayarlawdı jańa basqıshqa kóteriwdi baǵdarında jumıs alıp barılmaqta. Bul Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018 jıl 5 iyundaǵı PQ-3775-sanlı “Joqarı bilim beriw orınlarında tálim sapaśın asırıw hám olardıń mámlekette ámelge asırılıp atırǵan keń kólemlı reformalarda aktiv qatnasın támiyinlew boyınsha qosımsha ilajlar tuwrısında” ǵı qararda da óz sawleleniwın tapqan. Ol jaǵdayda joqarı tálim mákemelerin aldınıǵı jáhán tájiriybesi tiykarında jaratılǵan jańa áwlad sabaqlıqları, oqıw qóllanbaları hám dáwirli baspalar menen sistemalı támiyinlew tiykarǵı wazıypalardan biri etip belgilengen.

Bilim beriw barısında atap aytqanda, sabaqlıq hám qóllanbalardıń mazmunın jetilistiriw máseleleri jetel hám jergilikli ilimpazlar tárepinen keń úyrenilgen. V. Bepalko, T. Balixina, M. Belyaev, J. Vitlin, O. Zimina, R. Milrud, A. Min'yar-Beloruheva sıyaqlı ilimpazlar tálim ádebiyatların jaratıw hám jetilistiriw máselelerinde ilimiy izertlewler ótkergen. [2, 52]Olar aldınıǵı jáhán tájiriybesi tiykarında sabaqlıq hám qóllanbalar tayarlaw talapların analiz etken. Jergilikli ilimpazlardan K. Alimov, A. G'affarov, N. Taylakov,

Sh. Nematov, A. Artıqov hám basqalar jańa oqıw ádebiyatların islep shıǵıw mexanizmlerin analiz etken. Nemis tilin ekinshi shet tili ret sıpatında oqıtıw processinde studentlerde kommunikativ, lingvistik, strategiyalıq hám ulıwma mádeniy kompetentsiyalar rawajlandırıw kerek. Sonıń menen birge, tildiń fonetikalıq, grammatik hám leksik-stilistik qásiyetlerin úyreniw de zárúrli. Utkir Sattarovtıń oqıtıwshılar arasında ótkergen sorawnamasına kóre, 90% oqıtıwshılar xalıq aralıq sabaqlıqlardan, 56% jergilikli ádebiyatlardan paydalanıwın bildirgen. Bul kórsetkishke tiykarlanıp xalıq aralıq sabaqlıqlardan paydalanıwdıń ábzallıq hám kemshilik táreplerin kórsetedi.

Xalıq aralıq sabaqlıqlar tórt qıylı til kompetentsiyasınıń bir waqtıń ózinde rawajlandıradı, biraq milliy qádiriyatlar hám ruwxıylıǵa itibar bermew kompetentsiyaların rawajlanıwda máseleler keltirip shıǵarıwı múmkin. Sol sebepli oqıw sabaqlıqların tayarlawda kóbirek shet el oqıw qollanbalarınan paydalanıw zárúrli áhmiyetke iye. [3, 106]

Zamanagóy sabaqlıqlarǵa sınık pikirlew, mashqala sheshiw hám ushırasıw sıyaqlı 21-ásir kónlikpelerin rawajlandırıw zárúr. Oqıwshılarǵa sınık pikirlew kónlikpesin rawajlandırıw ushın tómendegi wazıypa berilgen: [4, 76]

Wazıypa : Onlayn sabaqlardıń ábzallıq hám kemshiliklerin xarakteristikalań.

Abzallıqları :

- Waqtın tejew
- Úyde oqıw múmkinshiligi
- Qálegen sabaq kestesi
- Kúndelikli kem gárejetler

Kemshilikleri:

- Jámiyetten úzilis
- Den-sawlıqqa unamsız tásirı
- Aktiv baylanıstıń joq ekenligi
- Internet baylanısıwı sebepli tálim sapasınıń tómenlewı

Bunday tapsırmalar studentlerdiń sın pikirlewın rawajlandırıwǵa járdem beredi hám mashqalalardı nátiyjeli sheshiwge baǵıtlaydı. Házirgi kúnde nemis tili hám onıń mádeniyatın, tariyxın úyreniwimiz ushın puxta bilim alıw kerek. Shet tillerin oqıtıw metodologiyalarında oqıwshılardı oqıwǵa hám oqıtıwǵa baǵdarlaw hám aktiv qatnastırıwdı támiyinlew eń áhmiyetli járayan bolıp sanaladı.

Oqıwshılardıń itibarın tartıw ushın sabaq ótiw dawamında ózlestiriw anaǵurlım pás hám talapqa juwap berilmewin názerden shette qaldırmawımız kerek. Nemis tilin jaqsı ózlestiriw ushın biziń elimizde turizm tarawında tiller menen jumıs alıp barıwshı jumıs orınları joqlıǵı hám turistler tez-tez kelip oqıwshılar arasında sawbetlesiw alıp barılmawınan júzege keledi. Oqıwshılar turizmge qattı qızıǵadı, kúpshiligi sırt ellerde oqıwǵa, jumıs islep dáramatlı bolıwǵa, ayırımları sayaxatqa shıǵıwdı hawas etedi. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın hám talpların orınlaw ushın jeńillikler hám imkaniyatlar beriliwinde qollap barılıwın támiyinlewimiz kerek. Til úyretiwshı oqıtıwshınıń sabaǵına qatnasqan oqıwshı sabaqtan tıs ámeliyatlardı kóriwdi qáleydi, misalı, sayaxatlar, shet tilinde (Nemis tili boyınsha) baspadan shıǵarılǵan kitaplar bolıwın, oqıwın jáne de elimizde GOETHE INSTITUTÍ filialı ornalıwın, onda oqıp bilimli bolıwdı niyetlep júredi. Oqıwshılardı oqıw qollanbalardı hám de olardaǵı payda bolǵan óz kemshilikleriniń ústinde izlenip oqıwında jol-jorıq hám motivaciya berip baramız.

Oqıwshılardıń kognitiv qábiletin asırıwda akademikalıq licey oqıwshılarına tıyanaqlı bilim beriwde áweli ózleriniń tańlap qızıqqan pánine itibar qaratıladı. Kognitiv qábiyet – oqıwshılardıń dıqqatı, oylawı, mashqalalardı sheshiwdi hám maǵlıwmatlardı qayta islew qábiletlerin qamrap alatuǵın ruwǵıy jarayan bolıp, olar tómendegishe bólinedi:

1. Este saqlaw hám este qalıw
2. Dıqqat(axborot hám maǵlıwmatqa itibar qaratıw)
3. Logik oylaw
4. Mashqalalardı salıstırıw hám súwretlew.

Bul qábiletler miydiń túrlı tarmaǵınan basqarıladı hám de jasına, tájiriybesine hám de den -sawlıǵına qarap ózgerip turadı. Akademikalıq liceylerdiń qaraqalpaq toparlarında oqıp bilim alıwshı oqıwshılar tálim baǵdarı boyınsha kásipke baǵdarlangan pánler jámlenbesin oqıtqan halda sawat ashıwın támiyinleydi. Bul izleniwler nátiyjesinde alǵan tıyanaqlı biliminjoqarı oqıw orınlarında dawam ettire aladı. Nemis tilin oqıtıwdıń maqseti ózine qoyǵan talap hám isenim menen bilgen hám bilmegen bilimlerde qabıllaydı. Tiykargı oqıw quralınan biri- kitap. Akademikalıq liceylerdiń oqıwlıq qollanbaları jeterli dárejede támiyinlengen, sonlıqtan óz betinshe oqıp úyreniwı ushın qolaylıqlar jaratılǵan.

Oqıwshılardıń til(rus tili, inglis hám nemis tili) pánlerin biliw qábiletiniń bar bolıwı erkin bilim alıwında tillerdi biliwı hám qızıǵıwı artadı. Til bilgen oqıwshı túrlı tildegi dereklerden maǵlıwmatlar aladı(oqıtıwshı qadaǵalaw astında).

Nemis tilin úyreniwde bilim beriwdi anıq hám juwapkershilik penen ótiw hám ózlestiriwdi qadaǵalaw hám ámeliyatta qollap barıw kerek. Kognitiv bilim alıwdıń járayanı - este saqlaw hám dıqqat qaratıw haqqında toqtalıp ótsek, hár bir insan seziw organları járdeminde maǵlıwmatlardı qabıllaydı.(kóriw, esitiw, seziw htb.) Ayırım oqıwshılar maǵlıwmatlardı qabıllawı pás, al basqalarda qabıllaw kúshlirek. Oqıwshılar ádebiy kitap oqısa yáki bir-biri menen sawbetlesip barılsa alǵan maǵlıwmatların óz ornında baslı mäseleniń biri bolǵan mashqalanı sheshe aladı hám juwap bere aladı.

Oqıwshılar 1.kursınan 2.kursqa óter aralıńqqa shekem A1 dárejesinen B1 dárejesine shekem bilim berip, ózlestire alıwına jańadan- jańa qollanbalardı kórsetip baramız. Kitap penen islesiwde oqıwshılardı - oqıǵan hár bir shınıǵıwı, jazǵan jazba jumısı, esitiw arqalı bergen pikirin awızeki bayanlawın izbe-izliktegi baǵdarda úyretip baradı. Bul kitaptaǵı orınlanatuǵın wazıypa- oqıp bilgen tapsırmaların este saqlaw, dıqqat baliw hám pikirlew, sonday-aq bilim sapasın asırıw.

Jańa bilimlerde ózlestiriw hár bir oqıwshı tárepinen materialdı puxta úyreniw hám ondaǵı maǵlıwmatlardı, yaǵnıy 4 kónlikpege ámel etiwı kerek boladı.

Ámeliyat dawamında oqıtıwshı oqıwshılardı bir qansha ámellerdi birge islesip baradı: 1. Kórgizbeli materiallar túsinerli bolıwı kerek 2. Oqıtıwshı oqıwshılar menen kóbirek sawbet ótkeriwı, oqıtqan teması mazmunlı islep tayarlanıwında maqset hám wazıypalar belgilengen bolıwı kerek. 3. Sabaq dawamında alıp barılǵan tapsırmalardıń orınlanıwına itibar qaratıwı hám túsiniwke iye bolmay qıyınshılıq sezinshe, onday jaǵdayda olardı úyretip barıw kerek.

N. M. Kleymenova ayıp ótkenindey, empirik bilimler eń shuqır hám bekkem boladı. Til úyreniw nátiyjeli sapalı bolıw ushın innovacion sıpatında qurıw, oqıwshılardı qızıqtırıw hám erkin til úyreniwdi xoshametlep barıw kerek. Sonday-aq oqıtıwshı jetiskenliklerin ámeliyatta yáki basqa da baǵdarda kórsetip barsa oqıtıwshınıń miynetin bahalaw kerek.

Oqitwshınıń ámeliy isin innovaciyalarga itibar qaratıwına jol ashılıwın, pedagogikalıq izleniwlerde alınğan sıpatlı bilimlerin jartıp barılıwına imkaniyat qaratıp, qollap barıwımız kerek.

Bunday juwmaqтан soń keń jámiyetshilikke oqıtıwshılardıń jetiskenliklerin kórsetip bahalap barılса, tiyisli qanıygeler tárepinen olar ushın oqıw barısında shárt-sharayat(shet tiline arnalğan inventarlar ornatsa) jaratsa, arnawlı oqıw zalların ashıp berse jaqsı bolar edi. Bunday konferenciya ótkeriletuǵın, jáne de shet tilinde erkin shuǵıllanatuǵın xana yáki zalda shet el adamları arasında brifingler, oqıw seminarları, konferenciya, oqıwshılar ushın shet ellikler menen ushırasıwlar yáki onlayn sáwbetler alıp barılса jaqsı bolar edi. E.I. Itelson oqıwshılardıń til úyreniwdegi qızıǵıwshılıǵın asırıw zárúrligin aytadı, sonday-aq shet tili sabaǵın basqa pánler menen baylanıstırıp ótiwin usınıs etedi.

S.S.Kuklina aytqanıday, shet tilin oqıtıwda óz tilinde sabaq oqıtqansheli ózgesherek ótiwde kognitiv qábiletli xoshametletiwge qaratqan. Házirgi kúnde oqıwshılardıń internet, kompyuterǵa qızıǵıwshılıǵın esapqa alıp qarasaq, M.M. Sakratova hám M.V. Konovka bul temalarda interaktiv sabaqlardı ótiwdi usınıs etedi. Bunnan tisqari, ayırım oqıtıwshılar tábiyat qoynında dem alıp sabaq ótiwdi maqul kóredi. Bizler óz tilimizde kúndelikli is-háreketlerimizdi til arqalı bayanlay alamız, biraq shet tilinde sóylew bunday bolabermeydi. Til bir adam menen islespeydi, átiraptaǵı insanlardıń arasındǵı sáwbetlesiwde óz pikirin, túsiniǵın basqalarǵa jetkere alıw ushın qollanıladı. Tálim tarawında shet tili ana tilindey wazıypalardı atqara almaydı. Shet tili waqıtlar ótiwi menen ózlestiriledi, kóbinese kognitiv qızıǵıwdı asırıwǵa yáki pikirlerin basqa lingvistik sistemada ańlatıwǵa qaratılǵan. Shet tillerin oqıtıwda basqa pánler menen bir qatarda shet tilinde oqıtıladı. Oqıtılıw barısında birinshiden oqıwshılardıń jası, minez-xulqına hám ózleriniń kútkenindey etip bahalap bilim beriliwine itibar qaratamız. Oqıtıwshı oqıwshılardıń bilimin asırıwda pánge qızıqtıra alıwı kerek. Zamanga say úyretiliw usıllarına, tiykarınan birgelikte islesiw, joba(idea) dúzip barıw, onlayn resurslardan paydalanıw, izlegen, tanıspaqsı bolǵan shet ellikler menen ushırasıwlar ótkeriw oqıtıwda unamalı dárejede baǵdar bola aladı. Internet arqalı oqıwshılar dúnya boylap túrli mákanlardǵı jańalıqlardı oqıw, kóriw hám maǵlıwmat alıw imkaniyatın jaratıp berilse, álbette olardıń oqıwdaǵı oqıw, sóylew, jazıw qábiletleri rawajlanıwına járdemi tiyedi, ásirese nemis tilin úyreniwge qızıǵıwshılıǵı artadı.

Nemis tilinde teńlesleri menen onlayn sáwbetlesip, viktorinalarda qatnasıp, dostana chatlasıp baylanıs ornatılса tálim tamırı áste –aqrın óse baslaydı. Tildi keńirek bekkemlep úyretiwshi tálim texnologiyası. Zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw- olardıń oqıw tájiriybesin baytıwǵa, birge islesiwge hám bilim qabıllap alıwına maǵlıwmatlar dereǵın payda etiwshi imkaniyat bolıp esaplanadı.

A'DEBIYATLAR

1. M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rikhsitlayeva. "Usage Of Support For Foreign Language Teaching" Tashkent: TDPU named after Nizomi, 2005- P. 68
2. A.M.Eminow und andere, Der industrielle Einsatz des usbekischen Primarkarolins Angren, Keramische Zeitschrift, Verlag Schmidt, CmbH, Freiburg, /52/-2000
3. Paul Crebe und Gerhart Streitberg, Duden Stilworterbuch der Deutschen Sprache, Mannheim, 1960 15. Landkarte Usbekistans, Verlag "Usbekiston", Taschkent, /106/-2000.
4. Peter Salden, Alte und neue Osterbriuche, Miinchen, /76/-1993.

Annotatsiya. Maqola akademik litseylarning qoraqalpoq guruhlarida nemis tilidan darsliklar va o'quv qo'llanmalar yaratish masalasiga bag'ishlangan. Chet tillarni o'qitish metodikasini rivojlantirishning zamonaviy davri olimlarning chet tili darsliklariga qiziqish ortishi bilan tavsiflanadi. O'qitishning asosiy vositasi, ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan darsliklarning barcha ishtirokchilari duch keladigan ahamiyati ko'rib chiqilgan. Yangi avlod ta'lim dasturini yaratish bilan bog'liq didaktik talablar o'z-o'zini faollashtirish va spontanlik, o'zaro ta'sir va aloqa, dolzarblik va to'liqlik tamoyillarini o'z ichiga olishi va hisobga olishi kerak.

Tayanch so'zlar: chet tili, darsliklar avlodi, til kompetensiyalari, darslik va o'quv qo'llanmalar.

Аннотация. Статья посвящена вопросу создания учебников и учебных пособий по немецкому языку в каракалпакских группах академических лицеев. Современный период развития методики преподавания иностранных языков характеризуется повышенным интересом ученых к учебнику иностранного языка. Рассматривается значение учебников, которые являются основным средством обучения, неотъемлемым компонентом образовательного процесса, с которым сталкиваются все его участники. Дидактические требования, связанные с созданием образовательной программы нового поколения, должны включать и учитывать принципы самоактивизации и спонтанности, взаимодействия и коммуникации, актуальности и полноты.

Ключевые слова: иностранный язык, поколение учебников, языковые компетенции, учебники и учебные пособия.

Abstract: This article is devoted to the issue of creating textbooks and study guides on the German language in Karakalpak groups of academic lyceums. The modern period of development of methods of teaching foreign languages is characterized by an increased interest of scientists in the textbook of a foreign language. The importance of textbooks, which are the main means of teaching, an integral component of the educational process, which all its participants face, is considered. Didactic requirements related to the creation of new generation educational program should include and take into account the principles of self-activation and spontaneity, the interaction and communication, the relevance and completeness.

Keywords: foreign language, generation textbooks, language competencies, textbooks and teaching aids.

INFORMATIKA FANIDAN O'QUV-METODIK TA'MINOTLARNI YARATISHDA GAMIFIKATSIYALARDAN FOYDALANISH

Kenesbayev A.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Zamonaviy ta'lim tizimida informatika fani o'quvchilarga raqamli texnologiyalar va axborot tizimlarini samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, informatika fanining o'quv-metodik ta'minoti o'qitish samaradorligini oshirishda katta ro'l o'ynaydi. O'quvchilarning qiziqishini uyg'otish, o'quv materiallarini yanada samarali o'zlashtirish va ularning motivatsiyasini oshirish maqsadida ta'lim jarayonida gamifikatsiya texnikasidan foydalanish tobora kengayib bormoqda.

Gamifikatsiya - o'quvchilarga o'qish jarayonida o'yin elementlari, raqamli o'yinlar, sinovlar va qiziqarli vazifalarni taqdim etish orqali o'quv materiallarini o'zlashtirishni yanada qiziqarli va samarali qilish usuli hisoblanadi. Ushbu maqolada gamifikatsiyaning informatika fanidan o'quv-metodik ta'minot yaratishda qo'llanilishi, uning o'quvchilar va o'qituvchilar uchun afzalliklari, shuningdek, amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodologik yondashuvlar haqida so'z boradi.[1]

Gamifikatsiyaning ta'limdagi ro'li. Gamifikatsiya, ya'ni o'quv jarayonida o'yin elementlarini qo'llash, zamonaviy ta'limda o'quvchilarni rag'batlantirish, motivatsiyasini oshirish va bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun ishlatilayotgan innovatsion metodlardan biridir. Ta'lim jarayonida o'yinlar va o'yin elementlaridan foydalanish ko'plab afzalliklarni taqdim etadi. Bu metodologiya o'quvchilarga o'z bilimlarini o'zlashtirishni yanada qiziqarli, samarali va oson qilishga yordam beradi. Gamifikatsiyaning ta'limdagi ro'li juda muhim, chunki u o'quvchilarga o'qish jarayonini o'ynash shaklida qiziqarli va rag'batlantiruvchi tarzda taqdim etishga imkon beradi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularga bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi va o'quv jarayonini samarali qiladi.[2]

Quyida gamifikatsiyaning ta'limdagi ro'lini kengroq tahlil qilamiz. Motivatsiyani oshirish. Gamifikatsiyaning ta'limdagi asosiy vazifalaridan biri - o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishdan iborat. Ko'plab o'quvchilar darslarga bo'lgan qiziqishini yo'qotadilar, ayniqsa, informatika ka'bi murakkab fanlarni o'rganish jarayonida. Gamifikatsiya o'quvchilarga bilimlarni o'ynash orqali o'zlashtirish imkonini beradi va ular o'rganganlarini amaliyotda qo'llash uchun rag'batlantiriladi. Gamifikatsiyaning ro'li o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, ular darsni "maqsadga erishish" deb emas, balki "o'yinni yutish" sifatida qabul qilishadi. O'quvchilarga turli sinovlar va vazifalar berilib, har bir muvaffaqiyatli bajarilgan vazifa uchun ball yoki reyting berilishi o'quvchilarning raqobatbardoshligini kuchaytiradi va ularning o'zlarini yangiliklarni o'rganish uchun motivatsiya qilishga yordam beradi.

Ijtimoiy faollikni rivojlantirish. Gamifikatsiya nafaqat individual motivatsiyani oshiradi, balki ijtimoiy faollikni ham rivojlantiradi. Ko'pincha, o'yinlarda o'quvchilar guruhda ishlashni, bir-biriga yordam berishni va jamoaviy maqsadlarni amalga oshirishni o'rganadi. Informatika fanida bu ijtimoiy o'rganish (social learning) orqali amalga oshadi: masalan, guruhlariga ajratilgan o'quvchilar birgalikda kod yozish, muammolarni hal qilish yoki maxsus dasturlar yaratishda ishlashadi. Jamoaviy yondashuv o'quvchilarda bir-biridan o'rganish va bilimlarni almashish imkoniyatlarini yaratadi. O'quvchilar o'zaro raqobatlashib, bir-birlariga yordam berishadi, bu esa o'quv jarayonini nafaqat samarali, balki qiziqarli va ijtimoiy jihatdan foydali qiladi.

Shaxsiylashtirilgan o'qish tajribasi. Gamifikatsiyaning yana bir muhim ro'li - o'quv jarayonini shaxsiylashtirish. O'quvchilar turli darajalarda bilimga ega bo'lishi mumkin, shuning uchun gamifikatsiya o'quvchilarning individual tezligi va ehtiyojlariga mos ravishda o'qish tajribasini taqdim etishga imkon beradi. Misol uchun, o'quvchi o'z oldiga ma'lum bir maqsad qo'yadi, masalan, belgilangan bir vazifani bajarish yo'ki belgilangan darajaga yetish. Bu o'quvchiga o'z yutuqlarini kuzatishga va o'rganganlarini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, gamifikatsiya yordamida o'quvchilarga turli sinovlar va qiyinchiliklar bilan to'ldirilgan o'yinlar taqdim etilishi mumkin. O'quvchilar o'zlarining qobiliyatlariga qarab, darsni o'z vaqtida, o'z tezligida va kerakli darajada bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi.[3]

Ko'nikmalarni rivojlantirish. Gamifikatsiya o'quvchilarga o'quv jarayonida yangi ko'nikmalarni o'rganishga yordam beradi. O'yinlar ko'pincha mantiqiy fikrlashni, muammolarni hal qilishni, strategik yondashuvni va qarorlar qabul qilishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu ko'nikmalar nafaqat informatika faniga, balki umumiy ta'lim jarayoniga ham foydali bo'ladi. Masalan, kodlash o'yinlari o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, algoritmik yondashuv va tezkor muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, gamifikatsiya o'quvchilarda jamiyatda muvaffaqiyatli ishlash uchun zarur bo'lgan jamoaviy ish, vaqtni boshqarish va resurslarni samarali taqsimlash kabi ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. O'yinlarda o'quvchilar o'zaro yordam berishadi, birgalikda ish olib borishadi va jamoa maqsadiga erishish uchun kurashadi.

Feedback va progressni kuzatish. Gamifikatsiya o'quvchilarga o'zlarining o'qish jarayonidagi yutuqlarini real vaqt rejimida ko'rish imkoniyatini beradi. O'yinlarda natijalar tezda ko'rsatiladi, bu esa o'quvchiga o'z muvaffaqiyatlarini ko'rish va zarur bo'lsa, o'z ishini yaxshilash imkonini yaratadi. O'yinlar o'quvchilarga faqat yakuniy natijalarni emas, balki jarayon davomida bajarilgan kichik muvaffaqiyatlar va yutuqlarni ham ko'rsatadi.

Shuningdek, o'qituvchilar gamifikatsiya orqali o'quvchilarning progressini oson kuzatishlari mumkin. Masalan, o'yinlar va sinovlar orqali o'quvchilarni baholash o'qituvchilarga o'quvchilarning qaysi mavzularda qiyinchiliklarga duch kelayotganini va qaysi mavzularni yaxshiroq o'zlashtirayotganini aniq ko'rsatadi. Bu esa o'qituvchilarga ta'lim jarayonini yanada optimallashtirish va shaxsiylashtirish imkoniyatini yaratadi.

Tajribaviy o'qish va muammolarni hal qilish. Gamifikatsiya o'quvchilarga amaliy tajriba olish va o'rgangan bilimlarini real hayotdagi muammolarni hal qilishda qo'llash imkonini beradi. Masalan, dasturlash o'yinlarida o'quvchilar real dunyo masalalarini hal qilish uchun kod yozadilar yoki algoritmlar yaratadilar. Bu o'quvchilarga o'rgangan bilimlarini amaliyotda qo'llash imkonini beradi va ularning kritikallik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.[4]

Darsni qiziqarli va motivatsion qilish. Gamifikatsiya ta'limni qiziqarli va motivatsion qiladi. O'quvchilar "dars o'rganish"ni o'yin o'yinlashga o'xshatib qabul qilishadi, bu esa o'qish jarayonini qiziqarli va kamroq og'ir qiladi. Masalan, kodlashni o'rganishda o'yinlar orqali muammolarni hal qilish, yangi vazifalar bajarish va har bir yangi muvaffaqiyat uchun mukofotlar olish o'quvchilarni rag'batlantiradi va darslarga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Informatika fanida gamifikatsiyalarning foydalari. Informatika fanidan o'quv-metodik ta'minotlarda gamifikatsiyaning quyidagi foydalari mavjud:

Qiziqish va motivatsiya: O'quvchilar informatika kabi murakkab va ko'pincha quruq fanlarga nisbatan o'z qiziqishini yo'qotishlari mumkin. Gamifikatsiya o'quvchilarga darsni o'yin shaklida taklif qilib, ularning faolligini oshiradi va ular o'rganganlarini yanada samarali o'zlashtiradi.

Innovatsion va kreativ yondashuvlar: Informatika darslarida gamifikatsiya orqali o'quvchilar kreativ va innovatsion yondashuvlarni qo'llashni o'rganadilar. Masalan, o'quvchilar kodlashni o'yin shaklida amalga oshirib, yangi algoritmlar va yechimlar yaratish uchun kreativ fikrlashni rivojlantiradi.

Samarali feedback: O'yinlar va interaktiv vazifalar orqali o'quvchilar o'z natijalarini tezda ko'rishadi, bu esa o'z-o'zini baholash va o'rganishda davom etishga rag'batlantiradi.

Guruhlarda ishlash va muammolarni hal qilish: O'yinlarda o'quvchilar ko'pincha guruhda ishlashni o'rganadi, bu esa informatika sohasida jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Gamifikatsiyaning metodologik asoslari. Gamifikatsiya metodologiyasi o'quvchilarga yangi bilimlarni o'rganish va amaliyotga tadbiiq etishda bir nechta yondashuvlarni o'z ichiga oladi:

Nazariy bilimlar va o'yinlar o'rtasidagi bog'lanish: Informatika fanini o'qitishda nazariy tushunchalarni amaliyot bilan birlashtirish muhim hisoblanadi. Misol uchun, algoritmlar va ma'lumotlar strukturalarini o'rganishda o'yinlar orqali tushuntirish. O'yinlar yordamida o'quvchilar nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi.

Reyting tizimlari va mukofotlar: O'quvchilarni rag'batlantirish uchun reyting tizimlari va mukofotlar taqdim etiladi. Bu o'quvchilarga motivatsiya beradi, ular o'z bilimlarini sinab ko'rishadi va har bir muvaffaqiyatli bosqichni yutug' sifatida qabul qiladi.

O'yinlar va vazifalar yaratish: Informatika darslari uchun maxsus o'yinlar va vazifalar ishlab chiqish zarur. Masalan, "Escape Room" turidagi vazifalar, "Treasure Hunt" yoki "Bug Fixing" o'yinlari orqali o'quvchilar dasturlash va algoritmlar bo'yicha mashqlarni bajarishlari mumkin.

4. Informatika fanida gamifikatsiya texnikalarini qo'llash. Informatika fanidan o'quv-metodik ta'minot yaratishda gamifikatsiya texnikalarini qo'llashga misollar keltirish mumkin:

Koding o'yinlari: O'quvchilarni dasturlashni o'rganishga jalb qilish uchun "CodeCombat", "Scratch" yoki "Khan Academy" kabi onlayn platformalarda o'yinlar tashkil etish. Bu o'yinlar o'quvchilarga algoritmik fikrlashni o'rgatadi va ularni dasturlash tillari bilan tanishtiradi.

Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR): O'quvchilarga informatika tushunchalarini real hayotda sinab ko'rish imkonini beradigan VR va AR texnologiyalaridan foydalanish. Masalan, virtual dunyoda kodlashni o'rgatish, algoritmlarni va ma'lumotlar strukturalarini vizual tarzda tushuntirish.

Sinov va vazifalar orqali o'yinlar: O'quvchilarga turli darajadagi sinovlar va testlar orqali o'yinlar yaratish. Masalan, dasturlashga oid vazifalarni bajarish va o'z vaqtida javob berish orqali ball to'plash.

Xulosa qilib aytganda informatika fanidan o'quv-metodik ta'minot yaratishda gamifikatsiyalarning qo'llanilishi o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. O'yin elementlari yordamida o'quvchilar yangi bilimlarni o'rganadi. U o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning bilimlarini mustahkamlash, ijtimoiy va shaxsiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, gamifikatsiya o'quvchilarga o'rganganlarini amaliyotda qo'llash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining "gamification". Proceedings of the 2011 annual conference on Human factors in computing systems (pp. 2425-2428).
2. Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. Computers in entertainment (CIE), 1(1), 20-20.
3. Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. Journal of personality and social psychology, 78(4), 772.
4. Pivec, M., & Schinnerl, J. (2009). Game-based learning and education: A new approach to teaching and learning. International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET), 4(4), 21-24.

REZYUME. Ushbu maqolada informatika fanidan o'quv-metodik ta'minotlarni yaratishda gamifikatsiyalardan foydalanish orqali ta'lim sifatini yanada oshirish haqida so'z boradi. Maqola asosan o'quv-metodik ta'minotlarni yaratishda gamifikatsiyalardan foydalanish zarurligi haqidagi so'zlarni o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идёт о повышении качества образования за счет использования геймификации при создании учебно-методических ресурсов по информатике, обосновывается необходимость и преимущество использования геймификации при создании учебно-методических ресурсов.

SUMMARY. This article talks about improving the quality of education through the use of gamifications in the creation of educational and methodological resources in computer science. The article mainly includes the words about the need to use gamifications in the creation of educational and methodological resources.

Tayansh so‘zlar: elektron ta’lim, gamifikatsiya, multimedia, informatika, innovatsiya, Scratch, test, o‘quv-metodik ta’minot, vr.

Ключевые слова: электронное образование, геймификация, мультимедиа, информатика, инновация, Scratch, тест, учебно-методическое обеспечение, VR.

Key words: electronic education, gamification, multimedia, informatics, innovation, Scratch, test, training-methodical support, vr.

МАКТАБДА ФИЗИКАНИ ЎҚИТИШДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН Фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Калилаев А. Ж.

Т.Н. Қори Ниёзий номидаги ЎзПФИТИ Қорақалпоғистон Республикаси филиали

Республикамизда кейинги йилларда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида аҳоли учун қўшимча қулайликлар ва шарт-шароитлар яратилди ҳамда телекоммуникация хизматлари, шу жумладан, ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини ривожлантиришни янги босқичга олиб чиқиш бўйича устувор вазифалар белгилаб берилди.

Шу билан бирга, ушбу вазифаларни амалга ошириш доирасида давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятига рақамли технологияларни кенг жорий этиш, аҳолининг замонавий телекоммуникация хизматларидан барча ҳудудларда тўлиқ фойдаланиш имкониятини таъминлаш, шунингдек, бино ва иншоотларни лойиҳалаштириш жараёнида телекоммуникация инфратузилмасининг иноватга олиниши каби муҳим ишларни мувофиқлаштириш зарурати юзага келмоқда[1].

Замонавий шахс шу қадар кўп ахборотга эгаки, у ахборотларни янги ахборот-коммуникация технологияларисиз ишлов бериши ва ишлатиши мумкин эмас. Йилдан-йилга жамият ҳаётига компьютер ва у билан бирга ахбороткоммуникацион технологиялари жадал кириб келмоқда. Таълим сиёсатининг ҳозирги асосий мақсади таълим олувчи шахс, жамият ва давлат эҳтиёжларини қондирувчи муҳим ва келажақдаги ривож учун зарур юқори самарадорликка эга бўлган замонавий таълим беришга қаратилган.

“Жамиятни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий модернизация қилиш бўйича кенг қўламли чора-тадбирларимиз натижасида янги Ўзбекистон шаклланимоқда. Бугунги кунда мамлакатимиздаги демократик ўзгаришлар ортга қайтмайдиган тус олди” Дунёда таълим самарадорлиги билан ўз ўрнига эга бўлган Финландия давлатининг Миллий мактаблар бошқаруви раиси, профессор Эрки Ахо таълим жараёнини замон талабида модернизация қилишнинг ахамияти ҳақида шундай таъкидлайди: “Глобаллашув жараёни ва рақамли технологиялар меҳнат бозоридаги аҳволни жуда ҳам ўзгартириб юборди, ижтимоий ва ҳудудий тенгсизлик муаммоси ўсиш билан хавф солмоқда, миграция анъанавий маданий тузилмаларни заифлаштирмоқда. Шунинг учун ҳам бизнинг тирик қолиш стратегиямиз таълим манбалари ва илмий тадқиқот ишларимизга асосланган ҳолда ишлаб чиқилмоқда”.

Таълимга ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш назарияси ва методологияси, ўқув жараёнида интернет технологияларидан фойдаланиш усуллари, масофадан ўқитиш технологияларини қўллаш муаммоларини ўрганишда Ғарб олимларини хизмати бекиёсдир. Жумладан, A.Berglund, D.Geladze, H.Long, M.Sugata, K.Whattananarong, P.Alfred, B.Means, W.Olatokun, K.Peters, J.Traxler, B.Furuholt каби тадқиқотчилар томонидан тадқиқ этилган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги олимлари А.А.Андреев, О.Е.Белова, О.И.Ляш, Л.А.Пескова, С.А.Сушков, А.Ю.Уваров, А.В.Хуторской, М.Очилов, М.Н.Скаткин каби олимларнинг илмий ишларида педагогик технологиялар ва уларнинг илмий асосларига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, педагогик технологиялар асосида ёш авлодни тарбиялашда кўникма ва малакаларни таркиб топтириш, ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, дастурлаштирилган таълим ва инновацион педагогика муаммолари мазкур ишларда илмий асослар билан ёритилган[2]. Шахснинг ётуқ камолоти икки муҳим фаолият таълимий ва тарбиявий фаолият жараёнининг самараси сифатида намоён бўлади. Ўтган XX аср давомида инсоният тарихида кўплаб янги технология ва ечимларнинг пайдо бўлиши ва амалиётга татбиқ этилишига гувоҳи бўлиб келмоқдамиз. Булар қаторига телевидение, радио, персональ компьютерлар, тармоқлар, Интернет, мобиль алоқа сунъий йўлдош (спутник), космос, атом энергетикаси ва бошқа кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Шунингдек инсонларнинг мулоқоти ижтимоий тармоқлар ва турли мессенджер дастурлари асосида ташкил этилиши анъанага айланиб келмоқда. Қолаверса таълим олувчилар ёки илм билан шуғулланувчилар фан ва соҳага оид янгилик ва ихтиролар билан

интернет тармоғи орқали танишмоқда ёки ўртоқлашмоқда. Эндиликда аксарият фойдаланувчилар янгилик ва бошқа ўқув материалларини нафақат анъанавий тарзда китоб, дарслик, газета-журналлардан олиши, балким анча тез ва қулай тарзда глобал тармоқдан топиши ва танишиб чиқиши мумкин бўлмоқда. Шу билан бирга, ахборотлар оқими кўпаймоқда, уларни саралаш ва фақат керакли маълумотларни танлаб олиш зарурати туғилмоқда. Бундан ташқари, кўплаб ишлаб чиқариш ва бошқа жараёнларни автоматлаштириш инсон томонидан бажариладиган ва интеллектуал салоҳиятни талаб қилмайдиган ёки бажариш жараёнида хавф-хатар туғдириши мумкин бўлган ишларни робот техникаси томонидан бажарилиши юзасидан қатор илмий изланиш ишлари олиб борилмоқда.

Интернет тармоғида кўплаб манбаларда меҳнат бозорининг келгусидаги ривожланишига доир тадқиқотлар эълон қилиниб айрим касблар яқин 15-20 йилдан кейин йўқолиб кетиши ёки уларга талаб кескин камайиши, ва аксинча, баъзи касблар ва фаолият турларига эҳтиёж ошиши ёки улар талабгор бўлиши кутилмоқда. Шубҳасиз, келажакда аксарият жараёнлар ва хизматлар Интернет тармоғи, ахборот тизимлари ва уларга боғлиқ ечимлар орқали амалга оширилиши ёшларимиздан ва ҳозирги мактаб ўқувчиларидан XXI асрга доир билим ва кўникмаларни эгаллашни тақозо этади. Бу борада қатор давлатларда таълим жараёнларида яқин истиқболда керак бўладиган билим ва кўникмаларни шакллантиришга доир ечимлар амалиётга жорий этилмоқда.

Ҳозирги вақтда бутун дунё миқёсида физика таълимини такомиллаштириш бўйича интенсив ишлар амалга оширилмоқда: физика фанин ўқитишнинг мақсадлари, ўқув материали мазмунини танлаш тамойиллари аниқлаштириляпти, дарсликлар ва бошқа ўқув воситаларини модернизация қилиш ишлари олиб борилмоқда, ўқитишнинг самарали шакллари ва методлари ишлаб чиқилмоқда. Бу жараён ҳозирги вақтдаги фаннинг фан ва техника ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ривожланиши жамиятнинг барча соҳаларига янги ахборот технологияларининг кенг жорий этилишига асосланган илмий-техник революциянинг натижаларини ўз ичига камраб олади. Шу билан боғлиқ равишда мактабда физика ўқитишнинг мақсадлари ҳам ўзгармоқда.

Тегишли ахборотларни эгаллашнинг кучайиши эса ўқув материаллари структурасини такомиллаштиришни талаб этмоқда. Бу эса ўқувчиларнинг физиканинг умумий принциплари ва қонунларини ўзлаштириш даражаларига ва уларни назарий фикрлаш методлари асосида эгаллашларига ўз таъсирини кўрсатади.

Педагогик технологиянинг асосий мақсади комил шахсларни шакллантириш учун пойдевор бўлган педагогик жараённи такомиллаштириш, инсонпарварлаштириш, ўқувчиларнинг мустақил фикрлай олишини таъминлаш, ўқитиш жараёнида техник воситалардан самарали фойдаланишга эришишдан иборат[3].

Физика фани ривожланиши ва физикани ўрганиш турли хил физик ҳодисаларнинг моделларини куриш ва ўрганиш билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун, физик қонунларни соддалаштирилган эквивалент моделларини интеллект томонидан ўрганишда илмий асосланган ёндашувларни яратиш долзарб муаммолардан биридир. Ўқув жараёнида физиканинг ҳар бир мазусига янги ўқитиш усулини кашф этиш энг долзарб муаммодир. Бу бевосита дарс жараёнини ислох қилиниши билан боғлиқдир, яъни, ўқув материалларига инновацион ёндашув асосида ўрганиладиган мавзунини талабалар томонидан ҳақиқий билиш имкониятларига мос келадиган янгича ўқитиш усулини жорий этишдан иборат бўлади. Физика фанини педагогик дастурий воситалар асосида ўқитишда талабаларнинг (ўқувчи) интеллектуал салоҳиятларини ривожланишига йўналтирилган илмий-услубий тадқиқотлар энг муҳим долзарб муаммолар бўлиб, физик ҳодисаларнинг компьютер технология моделлари орқали талаба (ўқувчи)ларнинг тафаккурлари ривожлантирилади. Кўплаб физик ҳодисаларнинг компьютер моделлари физик ҳодисани тушунириш учун жуда осон бўлиб, талаба (ўқувчи)ларнинг билиш қобилиятларини, тасаввурларини ривожланишига хизмат қилади. Масалан, моддий нукта, идеал газ, Резерфорд тажрибаси модели, зарядли заррачалар шулар жумласидандир. Виртуал физик экспериментлар шаклидаги ўқув компьютер моделлари физикани ўқитишдаги ўрни юқори даражада.

Виртуал физик экспериментлар физика фани бўйича стандарт лаборатория ишларини визуал намойиш қилишдан ташқари синф хонасида бажариб бўлмайдиган турли физик ҳодисаларни ҳам демонстрация қилиш мумкин бўлади. Бу ўқувчиларнинг ақлий тафаккурларини ривожланишига асос бўлишидан келиб чиқиб, физика фанини педагогик дастурий воситалардан фойдаланиб ўқитишни йўлга қўйиш ва бу орқали ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятларини ривожлантиришнинг илмий услубий тадқиқотларини олиб бориш асосий мақсадларимиздан бирига айланиши лозим. Физикани экспериментал қисмсиз ўрганиш мумкин эмас.

Таълимнинг янги стандартларига ўтиш зарурияти, ўқув жараёнига ахборот технологияларини жорий этиш зарурияти ҳақида кўп гапириш мумкин. Ҳозирги кунда турли мавзуларда виртуал лаборатория ишларига кўпроқ эътибор берилмоқда. Берилаётган ҳақиқий лаборатория ишини бутунлай ўзгартирмасдан, фақат уларни тўлдирилиши керак. Бундан ташқари, виртуал лаборатория машғулоти фақат талаба ҳақиқий қурилмалар билан танишгандан сўнг машғулотларда қўлланилиши керак.

Физикада лаборатория иши дастурнинг асосий бўлимларига бўлинган. Лаборатория ишларининг 3D вариантлари мавжуд. Виртуал лаборатория - бу ҳақиқий ўрнатиш билан бевосита алоқада бўлмасдан ёки унинг тўлиқ йўқлигида эксперимент ўтказишга имкон берадиган аппарат-дастурий комплекс. Бундай ҳолда, “виртуал лаборатория” ва “виртуал масофавий лаборатория” тушунчаларини фарқлаш керак. Виртуал лаборатория асоси - компьютер дастури ёки муайян жараёнларни компьютерда моделлаштиришни амалга оширадиган тегишли дастурлар мажмуи ҳисобланади.

Масофавий виртуал лаборатория - бу турли илмий марказларга тегишли бўлган ва интернет орқали ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқалари билан боғлиқ бўлган бир неча олимларнинг гуруҳли ташкилий тузилмаси. Анъанавий лаборатория иши билан таққослаганда, виртуал лаборатория иши бир нечта афзалликларга эга:

Биринчидан, киммат ускуналар ва хавфли радиоактив материалларни сотиб олишнинг ҳожати йўқ. Масалан, квант ёки атом ёки ядровий физикадаги лаборатория ишлари учун махсус жиҳозланган лабораториялар талаб этилади. Виртуал лаборатория иши эса фотоэлектрик эффект, Резерфорднинг алфа зарраларини тарқалиш тажрибаси, кристалл панжарасини электрон тарқалиш орқали аниқлаш, газ қонуниятларини ўрганиш, ядровий реакторлар ва бошқалар каби ҳодисаларни ўрганишга имкон беради. Иккинчидан, лабораторияда курси мавжуд бўлмаган жараёнларни тақлид қилиш мумкин. Хусусан, молекуляр физика ва термодинамикадаги классик лаборатория ишларининг аксарияти ёпиқ тизимлар бўлиб, уларнинг чиқишида маълум миқдордаги электр миқдорлари ўлчанади, шундан керакли миқдорлар электродинамика ва термодинамика тенгламалари ёрдамида ҳисоблаб чиқилади. Физиканинг ушбу соҳаларида виртуал лаборатория ишларини бажариш жараёнида талабалар ўрганилаётган физик-кимёвий ҳодисалар ва реал тажрибада кузатиб бўлмайдиган жараёнларнинг динамика расмларини кузатиш учун анимацион моделлардан фойдаланишлари мумкин, шу билан бирга, эксперимент билан бир қаторда физик миқдорларнинг мос келадиган график тузилишини кузатишлари мумкин: Учинчидан, виртуал лаборатория иши анъанавий лаборатория ишларига қараганда физикавий ёки кимёвий жараёнларни кўпроқ визуал равишда визуал тарзда визуаллаштира олади. Масалан, электр токини яратадиган зарядланган зарраларнинг ҳаракати каби жисмоний жараёнларни батафсил ва аниқроқ ўрганиш мумкин бўлади. Сиз шунингдек сонияларнинг фракцияларида ёки бир неча йил давом этадиган жараёнларга киришингиз мумкин, масалан, марказий жисмнинг тортишиш майдонидаги сайёралар ҳаракатини ўрганиш. Виртуал лабораторияларнинг анъанавий лабораториялардан яна бир устунлиги хавфсизликдир.

Физиканинг турли бўлимларида қўлланиладиган педагогик дастурий воситалар муҳити, инфорацион таълим муҳити, интеллектуал ўқитиш тизимлари, мултимедияли дарслар, кейс лабораториялар, физик ҳодисанинг компьютер моделини яратиш ва дастурий таъминотини яратиш соҳасидаги ўқувчиларнинг илмий тадқиқот ишларга йўналтирилиши катта амалий аҳамиятга эга[4].

Ахборот технологиялари имкониятидан фойдаланган ҳолда компьютер моделларини ўқув жараёнида фойдаланиш ўзининг самарасини беради. Компьютер моделларини ўқув жараёнида қўллаш тамойиллари қуйидагилар:

1. Компьютер дастури тажрибани ўтказиш мумкин бўлмаган ёки тажриба кузатиб бўлмас даражада ҳаракатланган пайтда қўлланилиши лозим.
2. Компьютер дастури ўрганилаётган детални аниқлашда ёки ечилаётган масаланинг иллюстрациясида ёрдам бериши керак.
3. Иш натижасида ўқувчилар модель ёрдамида ҳодисаларни характерловчи катталикларнинг ҳам сифатий, ҳам миқдорий боғлиқликларини кўра билишлари керак.
4. Дастур билан ишлаш пайтида ўқувчиларнинг вазифаси турли қийинликдаги топшириқлар устида ишлашдан иборат, чунки бу ўз устида мустақил ишлашга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 10 июндаги «Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини янги босқичга олиб чиқиш бўйича устувор вазифалар белгиланганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 237-сон қарори. <https://lex.uz/docs/6490359>
2. Б.Р.Турсунов ТАЪЛИМДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚўЛЛАШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ *Academic Research in Educational Sciences* Vol. 1 No. 1, 2020 ISSN 2181-1385 324-330 бетлар. Academic Research, Uzbekistan
3. Г. Ш. Бабажанова «FIZIKA FANINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH OMILLARI» «Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар» мавзусидаги Республика 17-қўп тармокли илмий масофавий онлайн конференция материаллари.. 155-158 б.. Тошкент-2020
4. З.Турсунова «ФИЗИКА ФАНИНИ УКИТИШДА ВИРТУАЛ ЛАБОРАТОРИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ» EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy Research Support Center UIF = 8.1 | SJIF = 6.702 www.in-academy.uz

Аннотация: Мақолада физика фанини самарали ўқитишни ташкил қилишни сифат кўрсаткичлари бўйича жаҳон андазалари даражасига кўтариш, таълим жараёнида замонавий педагогик ва ахборот технологияларни кенг жорий этиш методикасини яратиш долзарб услубий масалалардан ҳисобланиб, бу ўзининг кучли таъсирини кўрсатади.

Калит сўзлар: Технология, телекоммуникация, глобаллашув, методология, телевидение, радио, персональ компьютерлар, тармоқлар, интернет, мобиль, сунъий йўлдош, мессенджер, интеллектуал, виртуал, эксперимент, стандарт, модель, кейс.

Ключевые слова: Технология, телекоммуникации, глобализация, методология, телевидение, радио, персональные компьютеры, мобильные телефоны, Интернет, мобильный, искусственный спутник, мессенджер, интеллектуальный, виртуальный, эксперимент, стандарт, модель, кейс.

Key words: Technology, telecommunications, globalization, methodology, television, radio, personal computers, mobile phones, the Internet, mobile, artificial satellite, messenger, intelligent, virtual, experiment, standard, model, case

AXBOROTLASHGAN TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK DASTURIY VOSITALARDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Kudenov T. M.

Nukus davlat pedagogika instituti

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi ta'lim tizimida yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Pedagogik dasturiy vositalar yordamida ta'lim jarayonini interaktiv, shaxsiylashtirilgan va samarali tashkil qilish imkoniyati paydo bo'ldi. Ushbu maqola pedagogik dasturiy vositalarning nazariy asoslarini, ularning didaktik ahamiyatini va ta'lim jarayonidagi o'rnini tahlil qilishga qaratilgan.

Pedagogik dasturiy vositalarning mohiyati. Pedagogik dasturiy vositalar – bu ta'lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilish uchun maxsus ishlab chiqilgan texnologik vositalar bo'lib, ular quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

1. **Didaktik:** O'quv materiallarini o'zlashtirishni osonlashtiradi.
2. **Tashkiliy:** O'quv jarayonini samarali boshqarish imkonini beradi.
3. **Diagnostik:** Talabalar bilimini baholash va o'zlashtirish jarayonini kuzatish imkonini beradi.

Pedagogik dasturiy vositalar axborotlashgan ta'lim muhitida o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro aloqani yangi darajaga olib chiqadi.

O'z-o'zini rivojlantirishda pedagogik dasturiy vositalarning asosiy rollari

1. Mustaqil ta'limni tashkil etish

Pedagogik dasturiy vositalar talabalarga o'quv jarayonini mustaqil ravishda tashkil qilish imkonini beradi:

- **Individual rejalashtirish:** Talabalar o'ziga mos o'quv rejalarni ishlab chiqishi va uni amalga oshirishi mumkin.
- **Moslashuvchan o'quv materiallari:** Har bir talabaga bilim darajasi va qiziqishlariga mos resurslarni taqdim etadi.
- **Masofaviy ta'lim:** Onlayn rejimdagi dasturlar orqali talabalar geografik joylashuvdan qat'i nazar ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi.

2. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish

Pedagogik dasturiy vositalar yordamida o'quv jarayoni samarali tashkil qilinadi:

- **Multimedia materiallari:** Matn, video, audio va grafik ko'rinishdagi materiallar orqali bilim olish jarayoni yanada qiziqarli va tushunarli bo'ladi.
- **Interaktiv metodlar:** Dasturiy vositalar orqali talabalar bilimlarini amaliy mashg'ulotlar, simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar yordamida mustahkamlaydi.
- **O'z-o'zini baholash:** Maxsus testlar va topshiriqlar talabalarga o'z bilim darajalarini mustaqil baholash imkoniyatini beradi.

3. Individuallashtirish va shaxsiylashtirilgan o'qitish

Dasturiy vositalar talabalar o'rtasidagi farqlarni hisobga olgan holda individual yondashuvni ta'minlaydi:

- **Sun'iy intellekt (AI):** Talabaning bilim darajasini tahlil qilib, unga mos materiallarni taqdim etadi.
- **Raqamli yordamchilar:** O'qitish jarayonida yordam beradigan chatbotlar va interaktiv qo'llanmalar mavjud.
- **Moslashuvchan ta'lim dasturlari:** Talabalar o'z qiziqishlariga mos ravishda turli yo'nalishdagi kurslarni tanlay oladi.

4. Talabaning qobiliyatlarini rivojlantirish

Pedagogik dasturiy vositalar talabalarda turli ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi:

- **Ijodkorlikni shakllantirish:** Raqamli platformalar va o'yinlashtirish elementlari talabalarni ijodiy yondashuvga undaydi.
- **Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** Simulyatsiya va muammolarni hal qilish mashg'ulotlari orqali talabalar tanqidiy fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

- **Mas'uliyatni oshirish:** Mustaqil topshiriqlar va loyihaviy ishlar orqali talabalar o'z javobgarliklarini anglaydi.

5. O'z-o'zini baholash va rivojlanish monitoringi

Pedagogik dasturiy vositalar o'z-o'zini rivojlantirishni kuzatish imkonini beradi:

- **Rivojlanish progressini kuzatish:** O'quvchilar o'z natijalarini real vaqt rejimida kuzatib borish imkoniga ega.
- **Feedback tizimi:** O'qituvchilardan yoki avtomatlashtirilgan tizimdan o'z faoliyatlarini bo'yicha fikr olishadi.
- **Kamchiliklarni aniqlash:** Dastur talabaning zaif tomonlarini aniqlab, ularni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar beradi.

Axborotlashgan ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlari

Axborotlashgan ta'lim muhiti quyidagi xususiyatlarga ega:

1. **Interaktivlik:** Talabalar va o'qituvchilar o'rtasida real vaqt rejimida o'zaro aloqani ta'minlaydi.
2. **Shaxsiylashtirish:** Har bir talabaning ehtiyojlariga mos ravishda ta'limni moslashtiradi.
3. **Cheksiz resurslarga ega bo'lish:** Internet va raqamli platformalar orqali o'quv materiallariga to'liq kirish imkonini beradi.[1,56-57p]

Axborotlashgan muhitda pedagogik dasturiy vositalar ushbu xususiyatlarni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik dasturiy vositalarning turlari

1. Elektron darsliklar va o'quv qo'llanmalari

- O'quv materiallarini to'liq qamrab oluvchi elektron shakldagi resurslar.
- Multimediali formatda bo'lib, turli xil didaktik vositalarni o'z ichiga oladi.

2. Test va baholash dasturlari

- Talabalar bilimni tekshirish va baholash uchun ishlatiladigan dasturlar.
- Masalan: Google Forms, Kahoot, Quizlet va shunga o'xshash vositalar.

3. Interaktiv simulyatorlar

- Talabalarni amaliy ko'nikmalar bilan tanishtiradigan virtual dasturlar.
- Masalan, virtual laboratoriyalar, kimyo yoki biologiya bo'yicha tajribalarni simulyatsiya qilish dasturlari.

4. O'yinlashtirish platformalari

- Ta'limni o'yin elementlari orqali tashkil etadigan vositalar.
- Masalan: Duolingo (til o'rganish), Kahoot (viktorinalar).

5. O'quv platformalari va LMS (Learning Management Systems)

- Talabalarni masofaviy ta'lim jarayoniga jalb qilish va ta'lim materiallarini boshqarish tizimlari.
- Masalan: Moodle, Blackboard, Google Classroom.

6. Sun'iy intellekt dasturlari

- Talabalar qobiliyatlarini tahlil qilib, ularga mos ta'lim materiallarini tavsiya qiladi.

Masalan: ChatGPT, Grammarly kabi yordamchi vositalar.[2,68-69p]

Pedagogik dasturiy vositalarning didaktik funksiyalari

1. **Axborot uzatish:** Ma'lumotlarni interaktiv shaklda yetkazib berish orqali o'quvchilarning diqqatini jalb qilish va o'zlashtirishni osonlashtirish.

2. **Amaliy mashqlarni bajarish:** Simulyatorlar va virtual laboratoriyalar yordamida nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish.

3. **Nazorat va baholash:** Onlayn testlar va avtomatlashtirilgan tizimlar orqali o'quvchilarning bilimlarini baholash.

4. **Teskari aloqa ta'minlash:** O'qituvchi va talaba o'rtasida interaktiv aloqani yo'lga qo'yish.

Pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning afzalliklari

• **Ta'lim samaradorligini oshiradi:** Interaktiv texnologiyalar o'quv materialini tezroq va chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi.

• **Moslashuvchan ta'lim imkoniyatini yaratadi:** Har bir talabaga individual yondashuvni ta'minlaydi.

• **Talabalar motivatsiyasini oshiradi:** O'yin shaklidagi yondashuvlar va qiziqarli kontent talabalarining ishtirokini oshiradi.

• **Resurslarni tejash imkonini beradi:** Ko'plab o'quv materiallarini elektron shaklda yetkazib beradi.[7,135-143p]

Amaliy yondashuvlar

Pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. **Talabalar ehtiyojlarini o'rganish:** Har bir talaba uchun mos keluvchi dasturiy vositalarni tanlash.

2. **O'qituvchilarni tayyorlash:** Dasturiy vositalardan samarali foydalanish uchun o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini oshirish.

3. **Metodik ta'minotni ishlab chiqish:** Dasturiy vositalarni ta'lim jarayoniga moslashtirish uchun maxsus metodikalar ishlab chiqish.

4. **Baholash tizimini joriy etish:** Talabalar o'zlashtirgan bilimlarni tahlil qilish uchun dasturiy vositalarning diagnostik funksiyalaridan foydalanish.[3,75-79p]

Pedagogik jihatlar

1. Individuallashtirish va moslashuvchanlik

ZAT ta'lim jarayonida har bir o'quvchining ehtiyoj va qobiliyatlariga mos materiallarni taqdim etishga imkon beradi:

• **Individuallashtirilgan o'quv rejasi:** Talabalar qobiliyatlariga mos mashg'ulotlar tashkil qilish.

• **Moslashuvchan ta'lim platformalari:** O'quvchilarni o'z qiziqishlari asosida bilim olish imkoniyati bilan ta'minlaydi.

2. Interaktivlik va muloqotni kuchaytirish

ZAT orqali talabalar bir-biri bilan va o'qituvchi bilan muloqoti yanada samarali bo'ladi:

• **Virtual muhitda hamkorlik:** Masalan, onlayn forumlar va guruh loyihalari.

• **Feedback tizimi:** O'qituvchilar talabalarga o'z faoliyatlari haqida tezkor fikr bildirish imkoniyatiga ega.

3. Ta'lim jarayonini qiziqarli qilish

ZAT yordamida o'qituvchilar darslarni qiziqarli va interaktiv qilib tashkil etishi mumkin:

• **Multimedia vositalari:** Video, animatsiya va o'yin elementlari darsga jalb qilishda samarali.

• **Simulyatsiyalar:** Murakkab jarayonlarni oson tushunishga yordam beradi.

4. Baholash va nazorat qilish samaradorligi

ZAT yordamida talabalar bilimni ob'ektiv va tezkor baholash mumkin:

- **Onlayn testlar va viktorinalar:** Real vaqt rejimida natijalarni ko'rish imkonini beradi.
- **Avtomatlashtirilgan tahlil:** Natijalarni tahlil qilish va zaif tomonlarni aniqlashni osonlashtiradi.

5. Masofaviy ta'lim imkoniyatlari

ZAT yordamida masofadan turib ta'lim olish imkoniyati kengaymoqda:

- **Geografik chegaralar yo'q:** Talabalar har qanday joyda ta'lim olishlari mumkin.
- **O'quv materiallarining doimiy mavjudligi:** Elektron kutubxonalar va onlayn kurslar orqali bilim olish osonlashadi.[4,90-97p]

Ta'lim tizimidagi istiqbollari. Zamonaviy ta'lim tizimi pedagogik dasturiy vositalarsiz rivojlana olmaydi. Kelajakda ushbu vositalar quyidagi yo'nalishlarda takomillashadi:

1. **Sun'iy intellektni integratsiya qilish:** Har bir talabaga moslashuvchan ta'lim rejasi taklif etiladi.

2. **Virtual va qo'shimcha haqiqat texnologiyalari:** Murakkab jarayonlarni vizualizatsiya qilish imkoniyati yaratiladi.

3. **Raqamli malakalarni rivojlantirish:** Talabalar zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini egallaydi [6,145-149p]. Pedagogik dasturiy vositalar talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ular talabalarga ta'lim olish jarayonida yuqori darajadagi mustaqillik, qiziqish va samaradorlikni ta'minlaydi. Bunday vositalarni o'zlashtirish va ulardan to'g'ri foydalanish talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Shu sababli, ta'lim jarayonida pedagogik dasturiy vositalarni keng joriy qilish va ularning imkoniyatlarini to'liq ochib berish muhim ahamiyatga ega.[5,110-112p]

Pedagogik dasturiy vositalar zamonaviy ta'lim tizimida talabalar va o'qituvchilar uchun eng muhim yordamchi vositalardan biridir. Ular ta'lim jarayonining sifatini oshirish, talabalar ehtiyojlariga mos ta'lim shaklini yaratish va bilim olishni qiziqarli va interaktiv qilishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogik dasturiy vositalarni o'zlashtirish va ularni ta'lim tizimiga joriy etish o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Axborotlashgan ta'lim muhitida pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Bu vositalar o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarni qiziqtirish va ularning bilim olish jarayonini soddalashtirishga xizmat qiladi. Kelajakda ushbu vositalardan foydalanish bo'yicha yangi yondashuvlarni ishlab chiqish ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga yordam beradi.

Tavsiyalar. Pedagogik dasturiy vositalar uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqish. Ta'lim platformalarini takomillashtirishda sun'iy intellekt va tahliliy vositalardan foydalanish. O'qituvchilarning AKT bo'yicha malakasini muntazam oshirish.

ADABIYOTLAR

1. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*.
2. Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*. Edmonton: AU Press.
3. Воронов, В. В., & Шустов, А. Ю. (2020). *Цифровая образовательная среда: возможности и вызовы*. Москва: Юрайт.
4. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Кларин, М. В. (2018). *Интерактивные технологии в образовании*. Санкт-Петербург: Питер.
6. Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2012). *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. San Francisco: Pfeiffer.
7. Kozma, R. B. (2003). *Technology and Classroom Practices: An International Study*. *Journal of Research on Technology in Education*, 36(1), 1–14.

REZYUME

Ushbu maqolada axborotlashgan ta'lim muhitida pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ta'limda dasturiy vositalarning qo'llanilishi, ularning didaktik funksiyalari va samaradorligini oshirish usullari yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim muhitida texnologik yondashuvlarning o'rni va istiqbollari ko'rib chiqiladi.

PEZIOME

В данной статье анализируются теоретические основы использования педагогических программных средств в информационной образовательной среде. Освещены использование программных средств в образовании, их дидактические функции и методы повышения их эффективности. Также рассмотрены роль и перспективы технологических подходов в современной образовательной среде.

SUMMARY

This article analyzes the theoretical foundations of using pedagogical software in the information educational environment. It highlights the use of software in education, their didactic functions and methods for increasing their effectiveness. It also examines the role and prospects of technological approaches in the modern educational environment.

Tayanch so'zlar: axborotlashgan ta'lim muhiti, pedagogik dasturiy vositalar, didaktika, texnologik yondashuv, ta'lim samaradorligi.

Ключевые слова: informational educational environment, pedagogical software tools, didactics, technological approach, educational efficiency.

Key words: informational educational environment, pedagogical software tools, didactics, technological approach, educational efficiency.

VOLEYBOLCHI UCHUN MUSOBAQA FAOLIYATIDA TEXNIK TAYYORGARLIKNING MOHIYATI

Kazakov A. R.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti

Sportchilarni musobaqalarda ishtirok etish faoliyati ularni maʼlum sport turiga xos boʻlgan harakat malakalarini maromiga yetkazib bajarishlarini taqozo etadi. Harakat malakasini mahorat bilan ijro etish, musobaqalarda gʻalaba qozonish – bu koʻp yillik sport trenirovkasi evaziga namoyon boʻlishi mumkin. Harakat malakalarini ijro etish texnikasi qanchalik takomillashgan boʻlsa, musobaqada gʻalabaga erishish imkoniyati shunchalik yuqori boʻladi.

Gʻalabaga erishish – bu musobaqani asosiy maqsadidir. Lekin gʻalabaga erishish sportchilarni muayyan va yakuniy maqsadlarga qaratilgan harakatlariga bogʻliq. Demak, texnik tayyorgarlik koʻp yillik sport takomillashuvi jarayonining asosiy negizidir.

Sport texnikasi – bu ixtisoslashtirilgan bir vaqtini oʻzida, ketma-ket va maʼlum maqsadli tartibda bajariladigan harakatlar majmuasidir. Sport texnikasi – harakatni aniq, yengil, vaziyatga muvofiq, kam kuch sarf etib, yuqori samarada ijro etishga qaratilgan boʻlishi lozim.

Texnik tayyorgarlik – bu koʻp yillik faoliyat boʻlib, maʼlum harakatlar majmuasini texnik jihatdan maʼlum maqsadli tartibda, vaziyatga muvofiq barqaror, mukammal va samarali bajarilishini taʼminlovchi pedagogik jarayondir. Mazkur jarayon sport tayyorgarligini asosiy va ajralmas qismi boʻlib hisoblanadi.

Texnik tayyorgarlikning soʻnggi maqsadi harakat yoki harakatlar majmuasini texnik tomondan har qanday vaziyatlarda va qarshi taʼsirlar sharoitida barqaror va samarali ijro etilishidan iboratdir.

Texnik tayyorgarlikning pedagogik natijasi va uni sportchilar faoliyatida namoyon boʻlishi sportchilarning mahorati deb ataladi. Bu sifat maʼlum rejaga asosan bosqichma-bosqich nazorat mashqlari (testlar) va yozma kuzatuv uslublari yordamida mashgʻulotlar hamda musobaqalar jarayonida baholanib turiladi.

Texnik tayyorgarlikning asosiy vazifasi – oʻyin texnikasining biomexanik qonuniyatlarini oʻzlashtirish va harakat yoki harakatlar majmuasini texnik tomondan maqsadga muvofiq barqaror va mukammal takomillashtirishdir. Yangi harakat texnikasini oʻrganish, oʻzlashtirish mavjud harakat tajribasiga asoslanadi.

Harakat yoki harakatlar majmuasining texnikasini oʻzlashtirish shugʻullanuvchida kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamkorlik, egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlarni yetarli darajada rivojlantirishni taqozo etadi. Bu sifatlarni rivojlantiruvchi mashqlarni bajarilishi tartibi va yoʻnalishi oʻrgatiladigan (oʻzlashtiriladigan) oʻyin malakasining texnikasiga mos boʻlishi maqsadga muvofiqdir.

Harakatlar texnikasiga oʻrgatish jarayonida quyidagi uslubiy tavsiyalarga rioya qilish lozim: **Birinchidan**, maʼlum harakat texnikasini (agar notoʻgʻri oʻrgatilgan boʻlsa) qaytadan oʻrgatish holiga chek qoʻyish maqsadida oʻrgatish jarayonini boshlanishidayoq toʻgʻridan-toʻgʻri harakat texnikasini eng samarali nusxasiga oʻrgatish zarur; - **Ikkinchidan**, oʻrgatish jarayonida nazariy mashgʻulotlarga alohida eʼtibor berilishi zarur, toki oʻrganuvchi oʻrgatilayotgan harakat texnikasining ijro etish tartibini fikran toʻliq anglasin, xotirada yaxshi eslab qolsin va tafakkurida toʻgʻri bajara olsin; **Uchinchidan**, oʻrgatish jarayonida oʻrganuvchi oʻrgatilayotgan harakat texnikasini har xil vaziyatda, har xil tezlikda, aniq va maqsadga muvofiq bajarilish imkonini taʼminlovchi yetarli rivojlangan jismoniy sifatlar poydevorini yaratishi shart. Chunki oʻrganuvchi jismonan zaif boʻlsa oʻrgatilayotgan harakat texnikasi xatolar bilan ijro etiladi, samara boʻlmaydi, oʻrgatish yoʻnalishini maqsadga muvofiq tomonga burish imkoni chegaralanadi, hatto yoʻqoladi.

Texnik tayyorgarlikni amaliyotga joriy etish oʻrgatish va takomillashtirish jarayoni bilan bogʻliq boʻlib, oʻz ichiga quyidagi bosqichlarni oladi:

1-bosqich. Harakat texnikasi, uni ijro etish tartibi haqida ilk bor tushuncha hosil qilish va oʻrgatiluvchini ruhiy jihatdan mazkur harakat texnikasini oʻzlashtirishga tayyorlash.

2-bosqich. Harakat texnikasiga oʻrgatish jarayonida boshlangʻich koʻnikma malakalarini hosil qilish, tarbiyalash, oʻzlashtirishni sekin-asta murakkablashtirish.

3-bosqich. Harakat texnikasini toʻliq va mukammal bajarish. Ortiqcha harakatlardan xalos boʻlish.

4-bosqich. Harakat texnikasini barqaror, toʻliq va tez bajarish.

5-bosqich. Harakat texnikasini turli oʻzgaruvchan vaziyatlarda maqsadga muvofiq bajarish.

6-bosqich. «Chuqurlashtirilgan» – murakkablashtirilgan oʻrgatish va takomillashtirish jarayoni.

7-bosqich. Oʻrgatilgan malakalar texnikasining mukammalligini taʼminlash, saqlash va ularning ijro usullarini kengaytirish, boyitish va takomillashtirish.

Texnik tayyorgarlikni maqsad va vazifalarini amaliyotga joriy etish ixtisoslashtirilgan vositalar (mashqlar) yordamida amalga oshiriladi. Aslida «vositalar» keng maʼnoga ega boʻlib, ularning turlari xilma-xildir. Asosiylari, tabiiyki, yondashtiruvchi mashqlar, texnikaga oid mashqlar (yoki asosiy mashqlar) va ikki tomonlama voleybol oʻyini boʻlib hisoblanadi. Lekin masalani muvaffaqiyatli va samarali hal etish uchun oʻrgatish va takomillashtirish jarayonida tayyorlov mashqlari va taktikaga oid mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha qilib aytganda, jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi va taktikaga oid mashqlarni texnikaga oʻrgatish jarayonida qoʻllab borish, oʻyin jarayonida voleybolchiga oʻz texnik imkoniyatidan foydalanish darajasini orttiradi. Demak, texnik tayyorgarlik jismoniy va taktik tayyorgarlik bilan uzviy va chambarchas bogʻliqdir.

Yuqorida qayd etilgan vositalar ma'lum uslublar asosida qo'llaniladi. Uslublar – bu murabbiyni o'rgatish jarayonida (texnik tayyorgarlikda) beradigan mashqlarni (vositalarni) qo'llash texnologiyasidir.

Uslublar shartli ravishda 3 turga bo'linadi: tushuntirish, ko'rgazmali va amaliy.

Texnik tayyorgarlik jarayonida shug'ullanuvchilarni yoshiga, imkoniyatlariga, o'rgatish bosqichiga qarab u yoki bu uslublarni ustunligi bo'lishi mumkin.

Tushuntirishga oid uslublar o'z ichiga so'zlab berish, suhbat, ko'rsatma, taxlil va muhokama kabilarni oladi.

Ko'rgazmali uslublar: o'quv filmlari, tasviriy filmlar, suratlar, texnikani murabbiy tomonidan namoyish qilinishi, o'yinlarni kuzatish va hokazo.

Amaliy uslublar: 1. Harakat texnikasini to'liq holda o'rgatish; 2. Harakat texnikasini qismlarga bo'lib o'rgatish; 3. Boshqaruv uslubi; 4. Harakatli ko'rgazma uslubi; 5. Qaytarish uslubi; 6. Murakkablashtirish uslubi; 7. Charchoq holatida o'yin malakalarini bajarish uslubi; 8. Qo'shma uslub; 9. Aylanma usulida mashq bajarish; 10. O'yin uslubi; 11. Musobaqa uslubi.

Texnik mahoratni shakllantiruvchi omillar: Voleybolchining texnik mahoratini oshirishda shunday omillar mavjudki, ularni o'quv-trenirovka jarayonini rejalashtirishda, tashkil qilishda va boshqarishda e'tiborga olish samara zaminidir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Maxsus jismoniy sifatlarni va qobiliyatlarni yuqori darajada rivojlangan bo'lishi;
2. O'yin malakalarining barcha usullarini texnik jihatdan o'zlashtirilgan bo'lishi;
3. Musobaqaning o'zgaruvchan vaziyatlarida hamda tashqi va ichki ta'sirlar sharoitida harakat (o'yin) texnikasini barqaror va mukammal bajarilishi;
4. Voleybolchining o'z o'yin funksiyasini yuqori mahorat bilan bajarishi;
5. O'yin qoidalariga va o'yin intizomiga rioya qilgan holda faollik ko'rsatish, zukkolik, makkorlik, tadbirkorlik sifatlarini namoyish qila bilish.
6. Voleybolchi o'z shaxsiy imkoniyatlaridan samarali foydalana olishi;
7. Organizmning funksional imkoniyatini yuqori darajada rivojlanganligini ta'minlash, uni yuklamaga bardosh berish darajasini oshirish.

Shuning uchun mazkur omillar sport tayyorgarligini boshqarishda asosiy mo'ljal bo'lib xizmat qilish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. // Oliy o'quv yurtlari uchun Darslik. T.: 2011. - 278 b.
2. Айрапетьянц Л.Р. Волейбол. // Учебник для высших учебных заведений. Т.: Зар qalam. 2006. - 240 с.
3. Л.Р. Айрапетьянц. Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения. // Учеб. для учащ. колл. и акад. лиц. Т.: Илм Зиё, 2012. - 277 с.

Annotatsiya – Ushbu maqolada voleybol harakat malakalarini ijro etish texnikasi qanchalik takomillashgan bo'lsa, musobaqada g'alabaga erishish imkoniyati shunchalik yuqori bo'lishi. haqida ilmiy fikrlar ilgari surilgan, tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar – Texnika, tayyorgarlik, malaka, sport texnikasi, harakat, takomillashtirish, jismoniy sifatlari.

Annotation- In this article, the more advanced the technique of performing volleyball moves, the higher the chance of winning the competition.

Key words- The technique, the training, the skill, the sports equipment, the movement, the improvement, the physical qualities.

Аннотация- В этой статье выдвинуты научные рассуждения о том, что чем совершеннее техника исполнения волейбольных маневров, тем выше шансы на победу в соревновании.

Ключевые слова- Техника, подготовка, квалификация, спортивная техника, движение, совершенствование, физические качества.

BOLAJAQ FIZIKA OQITIWSHILARININ KASIPLIK KOMPETENTLIGIN RAWAJLANDIRIW USILLARI

Isakova M.I.

Nokis mámleketlik pedagogikalıq instituti tayanış doktorantı

Kirisiw. Jáhándé pútkil ómir dawamında kásiplik pedagogikalıq xızmet tarawında óz-ózin jetilistiriwge qábiletli qánigelerdi tayarlaw joqarı oqıw orınları hám jumıs beriwshi tárepinen talap etiletuǵın kásiplik kompetentlikti rawajlandırıwǵa óz ara birgeliktegi háreketlerdi ańlatıwshı ózgeshe innovacion modellerdi, sol tiykarda dual oqıtıw texnologiyaların islep shıǵıwǵa úlken itibar qaratılmaq. Talabalardı kásiplik-pedagogikalıq xızmetke tayarlawda baylanıslıq hám úzliksizlikti támiynlew, integrativlik principke muwapıq oqıw processlerine texnologiyalıq jandasıwdı engiziw, kásiplik-shaxsıy ózlikti ańlaw, óz-ózin tárbiyalaw mexanizmleriniń intensivligin kúsheytiriw pedagogikalıq áhmiyetli máselelerden biri bolıp kelmekte. Sonıń menen birge, bolajaq kásiplik-pedagogikalıq xızmetke tayarlaw processlerinde shaxsqı baǵdarlangan hám integraciyalasqan oqıw texnologiyaların baslı baǵdar etip belgilew process nátiyjeliliginiń asırıw imkánın beredi.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldegi PP-5712-san “Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw sistemasin 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konseptsıyasın tastıqlaw haqqında”ǵı pármalı[1], Ministrler Kabineiniń 2021-jıl 29-marttaǵı 163-san “Professional bilimlendiriw sistemasında dual bilimlendiriwdi shólkemlestiriw

shara-ilajları haqqında”ğı qararı[2] hámde usı tarawğa tiyisli basqa huqıqıy hújjetlerde belgilengen wazıypalardı ámelge asırıwda hám bolajaq fizika oqıtıwshılarının kásiplik kompetensiyaların rawajlandırıwda bul maqala belgili dárejede xızmet qıladı.

Oqıtıwshının kásiplik kompetentligi – kásiplik iskerlikti alıp barıw ushın zárúr bolğan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń kerekli dárejede oqıtıwshı tárepinen iyeleniwi hám olardı ámeliyatta, bilimlendiriw processlerinde durıs hám sheberlik penen qollana alıwı bolıp esaplanadı.

Kompetentlik (lat. competens; ing. competence – ılayıqlılıq) – bul 1) insannıń belgili bir miynet wazıypaların atqarıwğa tiyisli qábilet hám kónlikpege iye bolıwı; 2) kásiptiń talaplarına individual xarakteristika dárejesiniń sáykes keliwi. Kompetentlik haqqında insannıń miynet nátiyjeleriniń xarakteri boyınsha aytıw múmkin. “Kompetentlik” terminini funktsional tarawğa, “kompetenciya” bolsa – minez-qulıq, háreket tarawına tiyisli bolıp, basqarıw strategiyası boyınsha ádebiyatlarda 90-jıllardan baslap ushıraydı. Kompetentiyalıardıń kompleksi, belgilengen ámeliy tarawda nátiyjeli xızmet alıp barıw ushın zárúr bolğan bilim hám tájiriybelerdiń bar bolıwına kompetentlik dep ataladı.

Kompetenciya (lat. competere – sáykes keliw, ılayıq) – turmıs hám xızmettiń túrli tarawlarında ámeliy wazıypalardı sheshiw ushın anıq jaǵdaylarda bilim, kónlikpe hám qadıriyatları mobilizaciya qılıw qábileti. “Kompetenciya” túsiniǵiniń ózgesheligi sonnan ibarat, ol belgili bir predmetler sheńberinde bolğan múnásibetinde shaxstıń óz ara bir-biri menen baylanıslı bolğan sıpatların (B., K., T. + xızmet usılları), sonıń menen birge shaxstıń baǵdarlanǵanlıǵı (motivaciyaları, muǵdarga iye orientir alıwı), pikirdiń iyiliwsheńligi, gárezsizlik, iradalıq sıpatların názerde tutadı[3].

Mashqalanıń úyrenilgenlik dárejesi. Oqıtıwshılardıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw máseleleri N.Muslimov, Sh.Sharipov, N.Egamberdiyeva, G.Karlıbaeva, J.Ergashev, O.Abdududusov sıyaqlı respublikamız izertlewshileriniń ilimiy miynetlerinde – talabalardı kásiplik qalıplestiriw, bolajaq oqıtıwshılardı tayarlawğa integrativ jandasıwdı engiziw, kásiplik mádeniyat hám kompetensiyalardı rawajlandırıw, dóretiwshilik, sociallıq-pedagogikalıq xızmetke tayarlaw, teoriyalıq-metodikalıq tayarlıqtı payda etiw máseleleri óz kórinisin tapqan. Shet el ilimpazlarınan bolsa, V.A.Adolfa, Yu.V.Vardanyan, S.M.Godnik, N.N.Lobanova, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, E.F.Zeer sıyaqlı alımlar tárepinen bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetensiyaların rawajlandırıw máseleleri haqqında ilimiy-izertlewler alıp barǵan.

Izertlew metodologiyası. Búgingi kúnde jedel rawajlanıp baratırǵan, texnologiyalar hár kúni jańalanıp turıwshı jámiyette oqıtıwshının bul ózgerislerdi aldınnan kóre biliwi, bilim beriw processiniń nátiyjeliligin asırıwda sheshiwshı faktorǵa aylanıp atır. Sol tiykarda aytıwımız múmkin, bolajaq fizika oqıtıwshılarının kásiplik kompetentligin rawajlandırıwdıń ózgermes qatań usılları joq. Yaǵnıy bul rawajlanıp atırǵan zamanga hám bilimlendiriw processindegi ózgerislerge qarap óz sıpatlamasın tabadı. Bul maqalada bolajaq fizika oqıtıwshılarının kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usıllarının ayırımlarına toqtalıp ótemiz.

Túrli pedagogikalıq ádebiyatlardı úyrenip shıǵıp, bolajaq fizika hám astronomiya oqıtıwshısı iye bolıwı kerek bolğan kompetenciyalar toparın tómendegilerden ibarat degen pikirge keldik.

1) Kognitiv kompetenciyalar – oqıtılatuǵın pán boyınsha bilimler kompleksi, sonıń menen birge, pedagogika, psixologiya (túrles pánler: matematika, ximiya h.b.); oqıtıwshının pán mazmunı, oqıtıw hám bilim beriw metodları máseleleri boyınsha tájiriybesiniń dárejesi; ilimiy pedagogikalıq izertlew usılların biliwi bolıp esaplanadı.

2) Kásiplik hám texnologiyalıq kompetenciyalar – fizika hám astronomiya bilimleri, rejelestiriwdiń tiykargı túrleri, oqıw processin prognozlaw, zamanagóy oqıtıw texnologiyaları, oqıw xızmetiniń túrli tarawların joybarlaw qábiletin, oqıtıwdıń zamanagóy innovacion usılların hám texnologiyaların iyelewdi óz ishine aladı.

3) Psixologiyalıq kompetenciyalar – oqıtıwshının oqıwshılar menen múnásibetlerin qurıw dárejesi, rawajlanıw fiziologiyası hám psixologiyası boyınsha bilimleri, oqıtıwshı oqıwshının individual ózgesheliklerin, oqıwshının baǵdarın anıqlay alıwdı, sonıń menen birge sabaq processinde oqıwshının psixologiyalıq jaǵdayın biliwdi óz ishine aladı.

4) Kommunikativ kompetenciyalar – pedagogikalıq óz ara birge islesiwdiń sonday bir quramı bolıp esaplanadı, bunda oqıtıwshı hám oqıwshılar toparı jaratıladı, olardıń hár biriniń ózgesheligi saqlanadı hám olar ortasında óz ara birge islesiwge psixologiyalıq tayarlıq qalıpleseedi.

5) Kásiplik-axborot kompetenciyalar – bul axborot derejinde háreket qılıw imkanın beretuǵın bilim, kónlikpe hám tájiriybeler dárejesi.

6) Muǵdar-semantikalıq kompetenciyalar: (innovaciya, dóretiwshilik) dóretiwshı pedagogikalıq xızmet formaların biliw, innovacion usıllar hám texnologiyalardı qollaw, olardıń nátiyjelerin ólshew, tájiriybe almasıw keshelerinde qatnasıw qábileti.

7) Refleksiv-pedagogikalıq kompetenciyalar – oqıtıwshının óz pedagogikalıq xızmet processin hám nátiyjesin kritikalıq bahalawdı qanshelli biliwin kórsetedi[4].

Bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciyaların qalıplestiriwde pedagogikalıq modellestiriw usılı eń aktual bolıp, model sózi barlıq, tábiyat, jámiyet yaki fizika páninde júz beretuǵın hádiyse hám obyekterdi sáwlelendiriw ushın jaratılǵan obrazlı kórinis sıpatında súwretlenedi. T.Volkovanıń izertlew jumısında shınıǵıwdı ótkiziwdi modellestiriw usılı belgili bir pedagogikalıq procesti basınan aqırına shekem sistemalı hám mazmunlı ráwishte úyreniwge imkán beriw, belgili bir komponentleriniń baylanıslılıǵı hám óz ara úziksiz tásirin, sistemaniń tek ǵana statikalıq hám dinamikalıq halatın emes, bálki ózgeriwsheń processler dinamikasında úyreniw múmkinligi sáwlelengen. Ulıwma alǵanda, bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciyaların jetilistiriw modeli túrlishe bolıwı múmkin, sonıń ushın pedagogikalıq modellestiriw processini izertlewshige ilimiy motivaciya beriwshı belgili bir obiekttiń anıq quramlıq komponentlerine qaratıladı[5].

Analiz hám nátiyjeler. Bolajaq fizika páni oqıtıwshısı óziniń pedagogikalıq sheberligin asırıw ústinde islew sistemasınıń eń nátiyjeli usılların, jolların tańlap alıw, fizikalıq process hám bul processke tiyisli bolǵan obiektlerdi tańlap xızmet kórsetiwi, anıq sharayatlardı esapqa alǵan halda hám olarǵa sáykes individual tárizde yaki topar menen birge óz bilimin asırıw formalarınan paydalanıp kásiplik bilimin, kompetentligin rawajlandırıw hám óz-ózin rawajlandırıw eń áhmiyetli máselelerden biri bolıp qalmaqta.

Bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usılları hám olardıń áhmiyeti tómendegilerden ibarat:

1. Oqıw processı analiziniń ámelge asırıw: fizika oqıtıwshıları oqıw processin analiz qılıw hám oqıtıwshılardıń bilim dárejesin hám kásiplik kompetentliklerin belgilewde járdem beriwı kerek. Bul oqıw processı analizi oqıtıwshılardıń ózbetinshe úyreniwlerin támiynleydi hám olardıń ózlestiriwlerin jaqsı esaplaw imkanın beredi.

2. Oqıw baǵdarlamaların jaratıw: fizika oqıtıwshıları oqıw baǵdarlamaların jaratıwda innovacion texnologiyalardan paydalanıw kerek. Bul baǵdarlamalar oqıtıwshılardıń kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıwda járdem beredi hám olardıń ózlestiriwlerin qollap-quwatlaydı.

3. Oqıw motivaciyasın asırıw: fizika oqıtıwshıları oqıtıwshılardıń motivaciyaların asırıw ushın jaqsı usıllardı tabıwları kerek. Bul usıllar oqıtıwshılardıń oqıwǵa qızıǵıwshılıqların asırıwda hám olardıń kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye.

4. Oqıtıwshılardıń jumıs penen tanısıwına imkán beriw: fiziika oqıtıwshıları oqıtıwshılardıń jumıs penen tanısıwǵa usınıs etiwı kerek. Bul ózleriniń kásiplik kompetentlikleriniń rawajlanıwı ushın jaqsı imkán beredi hám olardıń kerekli qábiletlerinde asıradı.

5. Kooperativ oqıw usılları: oqıtıwshınıń tálim-tárbiya processinde oqıtıwshılar toparı, jeke oqıtıwshı hámde pútkil auditoriya menen óz ara nátiyjeli birge islesiwde payda etiwı menen birgelikte, oqıtıwshılardıń óz ara qollap-quwatlawshı birge islesiwiniń ámelge asırıwdaǵı instruktiv hám interaktiv processlerdi anlatıwshı usıl bolıp esaplanadı.

6. Oqıtıwshılardıń pikirlewde járdem beriw: fizika oqıtıwshıları oqıtıwshılardıń óz pikirlerin bayan etiwde járdem beriwı kerek. Bul olarǵa ózlestirgen bilimlerin analiz qılıwda hám kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıwda járdem beredi. Kásiplik kompetentli oqıtıwshı birinshiden, oqıw tárbiya processinde dóretiwshı bilim alıwshılardı qalıplestiriwge unamalı tásir kórsetedi, ekinshiden, óz kásiplik xızmetinde unamalı nátiyjelerge erise aladı hám úshinshiden, shaxsıy-kásiplik imkánıyatlarınń ámelge asıra aladı.

Eger bolajaq pedagoglardıń kásiplik kompetentligin qalıplestiriw pedagogikalıq mashqala sıpatında qaralsa, tómendegi jumıslardıń ámelge asırıw maqsetke muwapıq boladı:

1. Oqıtıwshınıń kásiplik-pedagogikalıq tayarlaw sıpatın túpten asırıw onıń mazmunı menen tikkeley baylanıslı. Pedagogikalıq kadrlar tayarlıǵı sıpatın sezilerli dárejede asırıw ushın pedagogikalıq hám texnologiyalıq bilimler sintezin támiynlew zárúr.

2. Pedagogikalıq kompetentlik pedagogikalıq sheberlik túsiniǵine baylanıslı bolıp, bunı N.V.Kuxarev sonday táriypleydi: “Psixologiyalıq – pedagogikalıq tayarlıǵınan kelip shıǵatuǵın oqıtıwshı shaxstıń anıq sıpatların hám pedagogikalıq máselelerin eń nátiyjeli usılda sheshetuǵın pazıyletler toplamı”[6]

3. A.K.Markova ilimiy miynetinde kompetentlikke qarata sonday pikirler keltiriledi: “Kásiplik kompetentlikke iye oqıtıwshı dep ayıladı, onıń pedagogikalıq xızmeti, pedagogikalıq múnásibeti jeterlishe joqarı dárejede bolsa hám jaslardı oqıtıw hám tárbiyalawda joqarı nátiyjelerge erisse. Kompetentli oqıtıwshı óziniń kásiplik bilimlerin, psixologiyalıq pazıyletlerin óz iskerliginde qollawdı biliwı kerek[7].

Juwmaq. Joqarıdaǵı pikirlerden juwmaq shıǵarǵan halda sonı aytıw múmkin, bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin qalıplestiriwde tiykarınan oqıtıwshılar óz xızmeti processinde úlgi kórsetiwı menen jaslardıń belsendiligin rawajlandırıwı, hár bir shınıǵıw hám tapsırma ushın material tańlawı, onı quramallastırıp aldındı hám keyingi temalar menen baylanısın támiynlewı hám pedagogikalıq procesti tálim-tárbiyalıq qurallar kompleksinen paydalanǵan halda rejelestiriwı kerek.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldegi “Ózbekstan Respublikası Xalıq tálimi sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konsepciyasınıń tastıyqlawı haqqında”ǵı PP-5712-sanlı Pármanı
2. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń “Professional bilimlendiriw sistemasında dual bilimlendiriw shólkemlestiriw sharaılajları haqqında”ǵı 2021-jıl 29-marttaǵı 163-sanlı qararı
3. O.Musurmanova hám basqalar “Pedagogik atamalar lug’atı”. – T.: “TURON-IQBOL”, 2019.
4. T.A.Orlova Методы повышения профессиональной компетенции будущих учителей по физики и астрономии // Экономика и социум №3(94)-2 2022.
5. G.E.Karlbaeva hám N.S.Matjanov Talabalarning axborot kompetentligini takomillashtirishning ba’zi masalalari // Ilim hám jámiyet №2.2023.
6. N.V.Kuxarev Становление педагога-исследователя в профессиональной деятельности (учебное пособие) М.; “Экоперспектива”, 2009.
7. A.K.Markova Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. – 1990. - №8.

Bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usılları

Rezyume. Maqalada bolajaq fizika o'qitwshilarini kásiplik kompetentligini rawajlandirw usullari hám olardıń ámeliy áhmiyeti haqqında maǵlıwmatlar bayan etilgen. Bolajaq fizika o'qitwshilarında kásiplik kompetentlikni jetilistiriwde didaktikalıq principlerdiń áhmiyeti haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Tayanish sózlar: talaba, bolajaq fizika o'qitwshilari, fizika hám astronomiya, kompetentlik, kásiplik kompetentlik, pedagogikalıq modellestiriw usılı.

Bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish usullari

Rezyume. Maqolada bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish usullari va ularning amaliy ahamiyati haqida ma'lumotlar bayon etilgan. Bo'lajak fizika o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirishda didaktik tamoyillarning ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Tayanch so'zlar: talaba, bo'lajak fizika o'qituvchilari, fizika va astronomiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, pedagogik modellashirish uslubi.

Методика развития профессиональной компетентности будущих учителей физики

Резюме. В статье описаны методы развития профессиональной компетентности будущих учителей физики и их практическое значение. Приводятся сведения о значении дидактических принципов в повышении профессиональной компетентности будущих учителей физики.

Ключевые слова: студент, будущие учителя физики, физика и астрономия, компетентность, профессиональная компетентность, метод педагогического моделирования.

Methods of professional competence development of future physics teachers

Summary. The article describes the methods of developing the professional competence of future physics teachers and their practical importance. Information of didactic principles in improving the professional competence of future physics teachers is provided.

Key words: student, future physics teachers, physics and astronomy, competence, professional competence, pedagogical modeling method.

БАДИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА СОҲАДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИСЛОҲОТЛАР

Элмиров К. О.

НМТИ тадқиқотчиси, ЎзБА Таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва методик таъминлаш бошқармаси бошлиғи

Кириш. Юртимиз ривожининг ҳозирги босқичида бадий таълим тизимини янада ривожлантириш, ижодкор ва истеъдодли ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Бунда, айниқса, узок йиллик тарихга эга бадий таълим тизими ўрганиш, унинг ҳозирги ҳолатини ҳамда соҳада амалга оширилган ислохотларни баҳолаш ва моҳиятини чуқурроқ тадқиқ қилиш муҳимдир.

Бугунги кунда барча соҳалар қатори таълим, маданият ва санъат, маънавий-маърифий ишлар ривожига катта эътибор қаратилмоқда, бу йўлда фармон ва қарорлар қабул қилинмоқда. 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 5-йўналиши 75-мақсадида Тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларини ривожлантириш, аҳолининг бадий-эстетик дидини юксалтиришга оид қатор вазифалар белгиланиши бадий таълим ўрганиш масалаларини долзарблигини оширади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Истиклолнинг еттинчи йили мамлакатимизда бадий таълим тараққиёти ва ривож учун жиддий ҳодиса — Ўзбекистон Бадий академияси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 1 январдаги ПФ-1701-сон фармони [1], Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 131-сон қарори [2] асосида умуммиллий зарурат тақозосига асосан ташкил этилган Ўзбекистон Бадий академияси юртимизда бадий таълим ҳамда тасвирий ва амалий санъат ривож учун дастлабки қадам эди. Бадий академия ташкил этилиши билан унинг таркибига ҳозирги Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тасвирий ва амалий санъатга ихтисослаштирилган жами 15 мактаб ва мактаб-интернатлари киритилган.

“Бадий таълим” ибораси икки сўз бирикувидан иборат: бадий ва таълим. “Бадий” деганда (бадииятга, нафис санъатга оид; гўзал, ажойиб) воқеликни нафис санъат воситалари, усуллари, образлари орқали ифода этувчи; тасвирловчи [3] назарда тутилади. “Таълим” деганда эса (ўргатиш, ўқитиш, илм бериш; маълумот) билим бериш, малака ва кўникма ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси [4] тушунилади.

Тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларига ихтисослаштирилган таълим — бадий таълимдир.

Бизнингча, бу реал тариф бўлиб, тушунчанинг мазмун-моҳиятини очиқ беради. Мазкур тушунча одатда, Ўзбекистон Бадий академияси тизимидаги тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларига ихтисослашган таълим муассасаларига нисбатан қўлланилади.

Бадий таълим ўқувчиларнинг ҳар томонлама камол топишининг ажралмас қисмидир. Унинг мазмун-моҳияти табиат ва жамият гўзаллигини англаш, одамлар ўртасидаги муносабатларнинг гўзаллигини англаш, теварак-атрофдаги воқеликни бадий нигоҳ билан идрок этиш, бадий истеъдодни тарбиялашдан иборат. Бадий таълим ёшларга бадий билимларни ўрганиш, бадий асарларни кадрлаш ва бадий маҳоратга эга бўлиш асосида бадий

тафаккурни шакллантириш, бадий дид ва бадий руҳга эга бўлиш, инсоний маданиятни мерос қилиб олиш, бой туйгуларни тарбиялаш ва комил шахсни тарбиялаш, бахтли ҳаёт кечириш имконини беради.

Бадий таълим гўзалликни бошлангич нукта сифатида қабул қиладиган таълимдир, шунда болалар эрта ёшданок ўзларининг ҳақиқий ички туйғуларини ифода этишга ўрганадилар. Бадий таълим хиссиётларни тарбиялаш ва ёшларда яхши ғоявий сифатни тарбиялаш вазифасини бажаради. Ажойиб санъат асарларида акс эттирилган нарсалар, одатда, муаллиф томонидан ҳаёт прототипини янада ёрқинроқ ва типик қилиш учун қайта ишланади, шунинг учун нарсаларнинг моҳиятини янада аниқроқ акс эттиради.

Мамлакатда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларини ривожлантириш хусусан, бадий таълимни ҳам анъанавий, ҳам буткул янги шаклларда ривожлантириш давлатнинг устувор вазифаларидан бирига айланди. Хусусан, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасида мазкур соҳани тубдан ислоҳ қилиш мақсадида 20 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат – шундан 2 та Президент қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 8 та қарори, 10 та идоравий ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Ўзбекистонда бадий таълим ривожланиш даврининг янги босқичини ҳамда тасвирий ва амалий санъат соҳасини модернизация қилиш жараёнларини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 апрелдаги “Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4688-сон қарори [5] белгилаб берди.

Мазкур ҳужжат билан соҳа самарадорлигини оширишга доир бир қанча чора-тадбирлар белгиланган. Биз куйида бадий таълим самарадорлигини ошириш учун тизимдаги жиддий ўзгартиришларга тўхталамиз.

Б и р и н ч и с и: олий таълим муассасаларида тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишида таълим олаётган иқтидорли ва ижодкор талабаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш ҳамда муносиб тақдирлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги 691-сон қарори [6] билан Камолиддин Бехзод номидаги давлат стипендияси таъсис этилди.

И к к и н ч и с и - бадий таълим тизимида малакали кадрлар тайёрлаш учун шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, тасвирий ва амалий санъат, дизайн, санъатшунослик ҳамда музейшунослик йўналишларидаги педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 июндаги 385-сон қарори [7] билан Ўзбекистон Бадий академияси ҳузуридаги Бадий таълим йўналишларидаги педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш маркази ташкил этилди.

У ч и н ч и с и - ижодкор ёшларни тасвирий санъат йўналишлари бўйича жаҳон таълим стандартларига мувофиқ чуқурлаштирилган ҳолда ўқитиш, юксак эстетик ва бадий салоҳиятга эга бўлган санъат асарларни яратиш, мустақил ижод қилишлари учун шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадида олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимида тайёргарлик босқичи сифатида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 декабрдаги 786-сон қарори [8] билан Ўзбекистон Бадий академияси ҳузурида Рассомлик маҳорат устахонаси (олий рассомлик курси) ташкил этилди.

Мазкур Рассомлик маҳорат устахонасига икки йилда бир маротаба 10 нафар стажёр-тадқиқотчилар қабул қилинади ҳамда ўқиш муддати соҳа хусусиятидан келиб чиққан ҳолда икки йил этиб белгиланган.

Т ў р т и н ч и с и - Бадий академия тасарруфидаги таълим муассасаларида этика ва эстетика фанлари жорий этилиб, ўқитилишига жиддий эътибор қаратилди.

Ўқувчи ва талабаларнинг интеллектуал жиҳатдан камол топиши ва маънавий ривожланишини таъминлаш ҳамда юксак ватанпарварлик руҳида тарбиялаш каби вазифаларни амалга оширишда гўзаллик ва хунуклик, улуғворлик ва тубанлик, жоғиавийлик ва кулгилик, мўжизавийлик ва ҳаёлик, қизиқарлик ва зерикарлик каби мезоний тушунчаларни, шунингдек, эстетик муносабат, нафосат ва эстетик англаш каби масалаларни ўргатувчи эстетика фани ҳамда инсонпарварлик ва эрқпарварлик, ватанпарварлик ва миллатпарварлик, фидойилик ва зиёилик, меҳнатсеварлик ва тинчликпарварлик каби ахлоқий тамойилларни, ҳалоллик ва ростгўйлик, ҳаёлик ва инсофлик, хушфёзлик, ширинсуханлик, камтаринлик, босиқлик, худбинлик ва шуҳратпарастлик каби ахлоқий меъёрларни ўргатувчи этика фанининг ўрни бекиёс.

Шунингдек, тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн соҳасини ўрганиш, ўқитиш, профессор-ўқитувчиларнинг илмий салоҳиятини ошириш ва такомиллаштириш жараёнларида туб ўзгаришлар амалга оширилди ҳамда салмоқли натижаларга эришилди. Айни пайтда, ушбу ютуқларни мустаҳкамлаб, Бадий таълим самарадорлигини янада ошириш, хусусан, бунда этика (ахлоқшунослик) ва эстетика (нафосатшунослик) илмини ўқитиш изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш, уни соҳага оид фан предметлари мазмунига сингдириш, шунингдек, бу борадаги ишларни Бадий академия тизимида таълимнинг ҳар бир босқичга мослаб дифференциялаштириш, яъни, ихтисослаштирилган санъат мактаб ҳамда мактаб-интернатлари, олий таълимнинг бакалаврият, магистратура босқичларида этика ва эстетикага оид қайси масалалар қандай ўқитилишини конкретлаштириш ҳамда ўқувчи ва талабаларнинг бадий тафаккурини шакллантириш муҳим вазифалардандир.

Қарорда кўзда тутилган б е ш и н ч и янгилик шуки, Республика ва халқаро танловлар ғолибларига тасвирий ва амалий санъат, дизайн йўналишлари бўйича олий таълим муассасаларига тест синовларисиз ва қўшимча имтиҳонсиз қабул қилиш амалиёти бекор қилинди.

Таъкидлаш керакки, ёшларни мутахассислик фанлари бўйича чуқурлаштирилган ва касбга йўналтирилган ҳолда ўқитиш, уларнинг интеллектуал жиҳатдан камол топишини ва маънавий ривожланишини таъминлаш ҳамда юксак ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бадий таълимнинг бош мақсади ҳисобланади.

Бундан ташқари, мамлакатда бадий таълимни янада ривожлантириш мақсадида амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга бир қатор ўзгартириш ва қўшимчалар ҳамда қонунчиликда истиснолар белгиланди.

Жумладан, олий таълим муассасаларининг таълим бериш жараёнига ноёб истеъдодли ва маҳоратли мутахассисларни кенг жалб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг айрим қарорларига олий таълим муассасаларининг таълим бериш жараёнига ноёб истеъдодли ва маҳоратли мутахассисларни жалб этишга доир ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2019 йил 8 июлдаги 473-сон қарори [9] билан: тасвирий ва амалий санъат соҳасида олий маълумотга эга бўлмаган, бироқ ўзининг ноёб истеъдоди ва маҳорати билан танилиб, халқ эътирофига сазовор бўлган “Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби”, “Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми”, “Ўзбекистон Республикаси халқ устаси” фахрий унвонларига эга бўлган шахслар ҳамда Ўзбекистон Бадий академияси академикларига олий таълим муассасаларида истисно тариқасида дарс бериш ҳуқуқи берилди.

Бу эса, ўз навбатида мамлакатда йўқ бўлиб кетиш арафасида турган бадий таълим йўналишларини асраш ҳамда уларни янада ривожлантиришга имкон яратди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2018 йил 28 июндаги 254/9-сон қарори [10] (рўйхат рақами 2793-5, 2018 йил 14 июль) билан олий таълим муассасаларида тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишлари бўйича муваффақиятли фаолият кўрсатаётган мутахассисларнинг ижодий ишлари илмий унвон олиш учун талаб этиладиган илмий мақолаларга ҳамда ижодий ишлари каталоги ўқув қўлланмага тенглаштирилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қамолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда моддий-техника базасини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021 йил 8 январдаги 8-сон қарори [11] билан Қамолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида фаолият юритиб келаётган профессор-ўқитувчиларнинг ижодий фаолияти натижалари қуйидагиларга: “Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби”, “Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми”, “Ўзбекистон Бадий академиясининг ҳақиқий аъзоси” фахрий унвонлари — профессор илмий унвонига; “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийи”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими” фахрий унвонлари — доцент илмий унвонига тенглаштирилди.

Тасвирий ва амалий санъат, дизайн йўналишлари бўйича республика ва халқаро танловлар ғолибларига олий таълим муассасасига кириш учун белгиланган имтиёзларни қисқартириш ҳамда соҳа бўйича рақобатбардош кадрларни тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 августдаги 499-сон қарори [12] билан тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларидаги республика ва халқаро танловларда ғолиб чиққан ўқувчиларнинг олий таълим муассасаларига тест синовларисиз ва қўшимча имтиҳонсиз давлат гранти асосида ўқишга қабул қилиш тартибини бекор қилинди.

Бир сўз билан айтганда, бадий таълимга қаратилаётган эътибор туфайли илмий ижодий ишларда ҳам салмоқли ўсиш бўлди. Кейинги йилларда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишидаги ижодкорларнинг миллий ўзликини англаш ғояларини тараннум этувчи юксак даражадаги ёрқин санъат асарларини яратиш, тарихий-маданий бойлигимизнинг бир қисми бўлган ноёб санъат турларини сақлаб қолиш ҳамда авлодларга етказишда катта қадамлар қўйилди.

Муҳокама ва натижалар. Ўзбекистонда бадий таълим тизими, бадий таълимда амалга оширилаётган ислохотлар ва соҳадаги жиддий ўзгаришлар таҳлиллари таълимга оид давлат сиёсатининг бир қисми сифатида бадий таълимни янада ривожлантириш учун муҳим ҳисобланади. Маълумки, бугунги кунда тасвирий ва амалий санъат соҳасига оид Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида “бадий таълим” ибораси тез-тез қўлланилмоқда. Бу эса ўз навбатида бадий таълим тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигининг муҳим омили сифатида қаралаётганлигини тасдиқлайди.

Бадий таълимга ихтисослашган санъат мактаб ва мактаб интернатлари, олий таълим муассасалари фаолиятини тартибга соладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда бадий таълим тизимини таҳлил қилиш асосида шуни таъкидлаш мумкинки, тасвирий ва амалий санъат бадий таълимнинг асосий мазмуни бўлиб, ўқувчи ва талабаларнинг маънавиятини шакллантирадиган асосий мезон сифатида қаралади.

Бунинг сабаби шундаки, бутун ўқув жараёнининг марказида ижодий муҳит, табиий таассуротлар ва доимий равишда ижодий фаолиятни амалга ошириш имконини берадиган тасвирий ва амалий санъат туради.

Маълумки, Ўзбекистон Бадий академияси тасвирий ва амалий санъат, дизайн йўналишларини ривожлантириш, бадий таълимнинг изчиллигини таъминлаш билан боғлиқ вазифаларни ҳал этишга ваколатли бўлган давлат муассасаси сифатида 12 та ихтисослаштирилган санъат мактаб-интернати, 3 та ихтисослаштирилган санъат мактаби, Қамолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти, Бадий таълим йўналишларида педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш маркази ҳамда рассомлик маҳорат устахонаси (олий рассомлик курси) фаолиятини мувофиқлаштиради. (1-жадвал)

1-жадвал

Ўзбекистон Бадий академияси тасарруфидаги таълим муассасалари		
Таълим тури	сон	ўқиш муддати
Умумий ўрта ва ўрта махсус таълим (Ихтисослаштирилган санъат мактаб-интернатлари)	12*	1-11 синф
Профessional таълим (Ихтисослаштирилган санъат мактаблар)	3**	8-11 синф
Олий таълим (Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти)	1	4 йил
		2 йил
Олий таълимдан кейинги таълим (Рассомлик маҳорат устахонаси (олий рассомлик курси))	1	2 йил
Кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш (Бадий таълим йўналишларида педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш маркази)	1	1-6 ой

* Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Хоразм, Қашқадарё вилоятларида.

** Тошкент ва Қўқон шаҳрида.

Диққат қилинса, деярли таълимнинг барча тури: умумий ўрта ва ўрта махсус таълим, профессионал таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудлар кесимида камраб олинган.

Ўзбекистон бадий таълим тизими ҳолатини, унинг янги босқичини таҳлил қилиб, биз унинг самарадорлигини сезиларли даражада камайтирадиган қуйидаги масалалар аниқланди:

1. Бадий таълимда амалга оширилаётган кенг қўламли ишларда тўпланган тажрибалар таҳлилидан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, Бадий академия тизимидаги таълим муассасаларининг фаолиятида этика ва эстетика фанини ўқитиш бўйича йўлга қўйилган ташкилий ишлар, бу борада ўз вақтида тузилиб, жорий қилинган ўқув дастурлари (руҳий таҳлил эстетикаси, санъат эстетикаси) ва ундаги мавзулар бугунги кун талабига мувофиқ бўлиб, умуман олганда, ҳозирги талабларга ҳам жавоб беради. Бу ўринда, мавжуд ўқув методик таъминот ва ўқув дастурларида айрим жузвий камчиликлар кузатилаётганини ва улар асосан, Бадий академия тизимидаги ихтисослаштирилган санъат мактаблари ҳамда мактаб-интернатларининг ўқув режаси ва дастурлари, ўқув-методик таъминоти, таълим-тарбия жараёни Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтининг таълим жараёни билан узвий таъминланмаганлиги билан боғлиқлигини қайд этиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 апрелдаги ПҚ-4688-сон қарори 2-илоvasи билан тасдиқланган чора-тадбирлар дастурининг 2-бандида 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб этика ва эстетика фанларини мутахассислик фанлари блокида ўқитиш белгиланган. Бироқ, ҳозирда мазкур фанлар мутахассислик фанлари блокига киритилмаган. Шунингдек, мазкур фанлар жорий этилиши билан Бадий академия тизимидаги (вилоятлардаги) таълим муассасаларида соҳа мутахассислари етишмаслиги билан боғлиқ муаммолар юзага келди. Натижада мазкур фанларни ўқитишда бизнингча, фанга доир масалаларни (истисно тариқасида қабул қилинган) номутахассислар томонидан етарлича (ҳаётий ва ҳаққоний қилиб) ўтилмаётганидир.

Шунга қўра, мавжуд ўқув дастурларини соҳа мутахассислари билан биргаликда янгилаш, бунда улардаги камчиликларни тузатиб, айрим мавзуларни таҳрир қилиш, умуман дастурларнинг мазмунини кейинги йилларда юзага келган янги масала-материаллар ҳамда адабиётлар билан бойитиб, такомиллаштириш, бу фан бўйича ўқув адабиётларни янгилаш – янги дарслик ва қўлланмалар яратишга, айниқса, уларда асосий концепция ва дастурларда белгиланган масалаларни ҳозирги талаблар даражасида ёритишга жиддий эътибор қаратиш, мазкур фанларни ўқитишга қаратилган ўқув дастурлари ва адабиётларни тайёрлашда, уларни нафақат ўзбек тилида, балки бошқа тилларда ҳам етарлича бўлишини таъминлаш лозим.

Этика ва эстетикани таълим тизимида ўқитиш изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш ҳамда бугунги бадий таълим самарадорлигини янада ошириш мақсадида: Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида бакалаврият ва магистратура босқичларида этика ва эстетикани алоҳида фан предмети сифатида ўқув режасига қатъий киритиб, уни ўқитишни изчил йўлга қўйиш керак. Бунда, мазкур фанлар талабаларга таълимнинг олдинги босқичларида ихтисослаштирилган санъат мактаб ва мактаб-интернатларда ўқитилган этика ва эстетика фанларининг такрори эмас, балки унинг чуқурлаштирилган мантиқий давоми бўлиши лозим. Мазкур фанларда, умуман, соҳанинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилиб, улар ўзига хос яхлит тизим сифатида ўқитилиши жоиз. Ва ниҳоят, мазкур фанларни юқоридаги тартибда ўқитиш соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг натижадорлигига туртки беради.

Хулоса. Бадий таълим жамият тараққётининг қудратли омилидир бири. Шу боис, мазкур соҳадаги ислохотларни кечиктиришга ҳаққимиз йўқ. 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 5-йўналиши 75-мақсадидаги тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларини ривожлантириш, аҳолининг бадий-эстетик дидини юксалтиришга оид қатор вазифаларни амалга оширишда бадий таълимнинг ўрни бекиёс.

Бадий таълим соҳасига қаратилаётган эътибор ҳамда амалга оширилаётган ислохотлар туфайли илмий ижодий ишларда ҳам салмоқли ўсиш бўлди. Кейинги йилларда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишидаги ижодкорларнинг миллий ўзликни англаш ғояларини тараннум этувчи юксак даражадаги ёрқин санъат асарларини яратиш, тарихий-маданий бойлигимизнинг бир қисми бўлган ноёб санъат турларини сақлаб қолиш ҳамда авлодларга етказишда катта қадамлар қўйилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 1 январдаги ПФ-1701-сон фармони. <https://lex.uz/docs/283197>
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 131-сон қарори. <https://lex.uz/docs/507610>
3. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: Т: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 135-бет.
4. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: Т: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 27-бет.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 апрелдаги ПК-4688-сон қарори. <https://lex.uz/docs/4795687>
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги 691-сон қарори <https://lex.uz/docs/-5084246>
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 июндаги 385-сон қарори <https://lex.uz/docs/5465547>
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 декабрдаги 786-сон қарори <https://lex.uz/docs/5165953>
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 8 июлдаги 473-сон қарори <https://lex.uz/docs/4368915>
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2018 йил 28 июндаги 254/9-сон қарори <https://lex.uz/docs/3823313>
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 8 январдаги 8-сон қарори <https://lex.uz/docs/5205984>
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 августдаги 499-сон қарори <https://lex.uz/docs/4964658>

Аннотация: Мақолада Ўзбекистонда бадий таълим тизими, бадий таълимда амалга оширилаётган ислохотлар ва соҳадаги жиддий ўзгаришлар кўриб чиқилган. Шунингдек, бадий таълим тизимнинг ижтимоий ўзгаришларда ролини оширишдаги аҳамияти ҳақида сўз кетади.

Аннотация: В статье рассматриваются о системе художественного образования в Узбекистане, реформах, проводимых в художественном образовании, и серьезных изменениях в этой сфере. Также говорится о важности системы художественного образования в повышении роли в социальных изменениях.

Abstract: The article talks about the system of artistic education in Uzbekistan, the reforms carried out in art education, and major changes in this area. It also talks about the importance of the arts education system in increasing its role in social change.

Калит сўзлар: Таълим, бадий таълим, санъат.

Ключевые слова: Образование, художественное образования, искусство.

Key words: Education, artistic education, art.

BOLALIK TRAVMALARINING IJTIMOYILASHUVGA TA'SIRI VA BUNDA OILANING RO'LI

Sagindikova N., Ismailova M. O.

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Kirish. Bolalik bu shaxs shakllanishida asosiy murakkab jarayon hisoblanadi. Shu sababli ham bolalik davridagi har bir psixologik o'zgarishlar va psixologik xususiyatlar bolaning keyingi hayotida muhim jarayon hisoblanadi. Shuning uchun bu davrda bolaning fiziologik va psixologik salomatligini asrash, bolada psixologik immunitetni hosil qilish ahamiyatli vazifalardan bir bo'lib hisoblanadi. Psixologik travma — bu odamning ruhiy va hissiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, kuchli stress va qo'rquv hissi bilan bog'liq bo'lgan hayotiy voqea yoki jarayondir. Bunday travmalar odamning psixologik muvozanatini buzishi va uzoq muddatli ruhiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Bolalik travmalari shaxs rivojlanishining eng muhim davri bo'lgan bolalik yillarida yuz beradigan salbiy tajribalar yig'indisini anglatadi. Ushbu tajribalar insonning ruhiy, emotsional va ijtimoiy holatiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatib, uning jamiyatda ijtimoiylashuviga to'siq bo'lishi mumkin. [Mal'umotlar <https://www.who.int> saytidan olindi] Bugungi kunda dunyo bo'ylab olib borilayotgan tadqiqotlar bolalik travmalarining shaxsning hayoti davomida turli sohalaridagi muvaffaqiyatlariga, jumladan, oila, kasbiy faoliyat va ijtimoiy munosabatlaridagi ahamiyatiga oid muhim dalillarni keltirib chiqarmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) va UNICEF kabi tashkilotlarning hisobotlari bolalikdagi og'ir psixologik jarohatlar nafaqat shaxsga, balki jamiyatga ham salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar keltirishi mumkinligini ta'kidlamogda. [Mal'umotlar <https://www.unicef.org> saytidan olindi]

Bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga ta'siri masalasi ayniqsa oilaning ushbu jarayondagi o'rni bilan bevosita bog'liq. Ota-onalarning bolaga nisbatan qo'llaydigan tarbiya usullari, ularning emotsional qo'llab-quvvatlashi yoki aksincha, salbiy munosabati bola hayotining keyingi bosqichlarida ijtimoiy moslashuvchanlik darajasiga katta ta'sir qiladi. [Mal'umotlar www.stat.uz saytidan olindi] O'zbekiston sharoitida ushbu masala o'ziga xos dolzarblikka ega. Tarixiy va madaniy omillar, oilaning markaziy o'rni va jamiyatdagi o'zaro munosabatlar tizimi ushbu mavzuni o'rganishni talab etadi. Afsuski, O'zbekistonda oilada zo'ravonlik yoki bolalarning emotsional e'tiborsizligi kabi masalalar hali ham mavjud. Davlat statistik qo'mitasining va UNICEFning O'zbekistondagi filialining ma'lumotlariga ko'ra, oilaviy tarbiya va bolalarning emotsional holatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tizimli ishlarni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu sababli, ushbu maqola bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga uzoq muddatli ta'sirini, shuningdek, oilaning ushbu jarayondagi rolini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, xalqaro tajriba va O'zbekiston sharoitidagi holatni o'zaro solishtirish asosida yoritiladi. Bu mavzuni o'rganish nafaqat nazariy bilimlarni oshirishga, balki amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishga ham yordam beradi.

Metodologiya. Mazkur maqola nazariy tahlil usuliga asoslanadi. Mahalliy va xalqaro ilmiy manbalardan foydalanilib, bolalik travmalari va ijtimoiylashuv jarayoni o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi. O'zbekiston sharoitiga mos tadqiqotlar,

jumladan, mahalliy olimlar — O.Karimov va D.Abdullayevaning bolalar psixologiyasi bo'yicha ishlari tahlil qilindi. Shuningdek, 2020-2023 yillardagi Davlat statistika qo'mitasi va Respublika bolalar psixologik markazining ma'lumotlari inobatga olindi.

Bolalik davrida olingan travmalar insonning kelajakdagi psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu travmalar, ko'pincha, shaxsning o'zini anglashini, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lishini va jamiyatda o'z o'rnini topishini qiyinlashtiradi. Ijtimoiylashuv — bu shaxsning jamiyatga moslashish jarayoni bo'lib, u oilada boshlanib, maktabda, do'stlar orasida va keng ijtimoiy muhitda davom etadi. Bolalikda yuzaga kelgan travmalar ushbu jarayonda keskin o'zgarishlarga olib kelishi mumkin [3;37]. Psixolog sifatida shuni ta'kidlab o'tish joizki, bolalik travmalarini o'z vaqtida aniqlash va uni korrekciya qilish shaxsning keyingi hayotida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'plab salbiy oqibatlarining oldini olishi mumkin. Shu sababli ham bu mavzuning nazariy va empirik xususiyatlarini Jahon tajribasidan kelib chiqqan holda o'rganish va uni amaliyotda qo'llanilishini mahalliyashtirish maqsatga muvofiq bo'ladi.

Bolalik travmalarining turli shakllari bo'lishi mumkin, ularning har biri ijtimoiylashuv jarayoniga o'ziga xos ta'sir qiladi. Quyidagi asosiy travma turlarini ko'rib chiqamiz:

1. Bolalikdagi emotsional va psixologik travmalar, odatda, ota-onaning xatti-harakatlari, oilaviy zo'ravonlik, e'tiborsizlik yoki haddan tashqari talablar bilan bog'liq. Bunday travmalar bolalarda o'zini past baholash, ishonchsizlik va tashvish keltirishi mumkin. Natijada, bunday bolalar ijtimoiy muhitda o'zlarini ishonchsiz his qilishadi, yangi odamlar bilan aloqada bo'lishda qiynalishadi. Ular jamiyatda o'z o'rnini topishda, shuningdek, o'zlarini ijtimoiy tizimda aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

2. Jismoniy zo'ravonlik yoki shikastlanish bolalarda jismoniy qiyinchiliklar bilan birga, psixologik asoratlarni ham keltirib chiqaradi. Jismoniy travmalar nafaqat shaxsiy tajriba sifatida, balki ijtimoiylashuv jarayonida ham qiyinchiliklarga olib keladi. Bunday travmalarga duchor bo'lgan bolalar o'zlarini jamiyatdan chetlashgan his qilishlari mumkin, ularning ijtimoiy munosabatlari zaiflashadi, qiyin vaziyatlarda o'zini himoya qilish instinkti kuchayadi.

3. Bolalikda izolyaciyaning qolish, a'zi bolalar oiladagi muammolar yoki jamiyatdan ajralib qolish tufayli ijtimoiy izolyatsiyaga duchor bo'lishadi. Ijtimoiy izolyatsiya, o'z navbatida, bolada o'zini ishonchsiz, noqulay his qilishiga olib keladi va uning ijtimoiylashuv jarayonini kechiktiradi. Ushbu bolalar, ko'pincha, boshqa odamlar bilan yaqin aloqaga kirishda qiynalishadi va yangi ijtimoiy guruhlariga kirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

4. E'tiborsizlik yoki ota-onalar tomonidan bolalarga nisbatan o'z vaqtida qarash, qo'llab-quvvatlash yoki mas'uliyatni lozim darajada bajarmaslik bolada jiddiy travmalarga olib kelishi mumkin. E'tiborsizlik bolani jismonan, emotsional va ruhiy jihatdan rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Ota-onalarning bu xatolari bolaning ijtimoiy moslashuvini sekinlashtiradi, uning o'zini anglashiga to'sqinlik qiladi va boshqalar bilan aloqaga kirishishda xavotirlarni keltirib chiqaradi.

Bolalikdagi travmalar ijtimoiylashuv jarayoniga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiylashuv — bu shaxsning jamiyatga moslashuvi va boshqa odamlar bilan o'zaro aloqalarini o'rnatish jarayoni bo'lib, u bir qator ijtimoiy va psixologik omillarga bog'liqdir. Bolalik travmalarining ijtimoiylashuv jarayoniga ta'sirini quyidagi jihatlarida ko'rib chiqish mumkin:[8;45-46]

1. O'zini anglashning kechikishi

Travma olgan bolalar o'zlarini anglash jarayonida kechikishadi. Bu o'zini past baholash, o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qolishi va qiyinchiliklar bilan bog'liq. O'zini anglashning kechikishi, shuningdek, boshqa odamlar bilan munosabatlar o'rnatishda, o'z o'rnini ijtimoiy tizimda aniqlashda qiyinchiliklarga olib keladi. Bunday bolalar o'zini jamiyatda alohida va ajralib turgan kabi his qilishadi, bu esa ijtimoiylashuv jarayonini murakkablashtiradi.

2. Munosabatlar o'rnatishda qiynalish

Travma olgan bolalar ijtimoiy aloqalarda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ular boshqalar bilan yaqin aloqaga kirishda ehtiyotkorlikni ko'rsatadilar, boshqa odamlarni ishonch bilan qabul qilishda qiynalishadi. Bu esa ijtimoiy aloqalarining cheklanishiga olib keladi va ularni o'z muhitida ko'proq izolyatsiyalashgan qiladi. Yana bir jihat shundaki, travma olgan bolalar, ko'pincha, jamiyatdagi muammolarni yaxshi tushunmasliklari va o'zlariga ishonchsiz munosabatda bo'lishlari mumkin.

3. Emotsional reaksiya va stressning ortishi

Bolalik travmalari, ayniqsa, emotsional travmalar, shaxsning stressga qarshi chidamliligini pasaytiradi. Bunday bolalarda yuksak darajadagi tashvish, depressiya va bezovtalik kabi emotsional holatlar ko'proq uchraydi. Ushbu emotsional holatlar jamiyatda o'zlarini erkin his qilishga va ijtimoiy jarayonlarga to'liq qo'shilishiga to'sqinlik qiladi.

4. Qaror qabul qilishda qiyinchiliklar

Travma olgan bolalar qaror qabul qilish jarayonida ham qiyinchiliklarga duch keladilar. Ularning o'zgaruvchan his-tuyg'ulari va o'zini past baholashlari qarorlarni aniq va o'ziga ishonch bilan qabul qilishlariga xalaqit beradi. Bu ijtimoiy muhitda ularga yangi imkoniyatlar yaratishda, jamiyatdagi o'z o'rnini topishda jiddiy qiyinchiliklarga olib keladi.

Oila bolalik travmalarining oldini olish va ijtimoiylashuv jarayonini yo'lga qo'yishda asosiy rolni o'ynaydi. Oila tarbiyaning ilk manbai bo'lib, bola jamiyatga moslashishni o'rganadigan birinchi ijtimoiy guruhdir. Ota-onalar, o'quvchilarga, yaqin oilaviy muhitda ijtimoiy me'yorlarni, etika va odob-axloq qoidalarini o'rgatishadi. Quyida oilaning bolalar ijtimoiylashuvidagi asosiy rollari ko'rsatilgan:

1. Ota-onalar bolaga to'g'ri tarbiya berish orqali uning emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga yordam beradi. To'g'ri ijtimoiy muhit yaratish, bolaga ijtimoiy qoidalarni o'rgatish orqali uning o'zini boshqa odamlar bilan o'rnatgan munosabatlarini tartibga soladi.

2. Oilada o'rgatilgan qoidalar, bolalar qaror qabul qilishda yordam beradi. Oila bolaga o'zini va atrofidagi odamlarni anglashni o'rgatadi. Shu orqali bola jamiyatda o'z o'rnini topadi, boshqalar bilan munosabatda bo'lishni o'rganadi.

3. Oilaning emotsional qo'llab-quvvatlashi bolaning travmalarga qarshi chidamliligini oshiradi va unga o'zini his qilishda. O'zbekistonda oila jamiyatning asosiy tarbiya manbai sifatida qaraladi. Oiladagi tarbiya bolalar psixologiyasiga bevosita ta'sir qiladi. Respublikada oilaning bolalik travmalariga ta'siri bilan bog'liq asosiy xulosalar: Psixologik qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi: Davlat statistika qo'mitasining 2021 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, 12-18 yoshdagi bolalarning 18 foizi oilaviy munosabatlarda psixologik bosimga duch kelgan. Ota-onalarning bolani tarbiy qilishdagi xatolari: Mahalliy psixologlarning fikriga ko'ra, ota-onalarning bolalarni haddan tashqari nazorat qilishi yoki ularga e'tibor bermasligi ijtimoiylashuvga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Qariyalar tarbiyasidagi ijobiy omillar: O'zbekiston oilalarida uch avlod birgalikda yashashi bolalarga hissiy barqarorlik va hayotiy tajriba o'rgatadi. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, bolalik davrida travmalarining yuzaga kelishida va keyinchalik bolaning ijtimoiylashuv jarayonida oilaning ro'li juda ham katta. Shu sabali ham maktab yoki maktabgacha ta'lim muassasalari psixologlari ota-onalar bilan birga ishlashishni toliq yo'lga qoyishlari va bu bo'yicha yangicha yondashuvlarni ishlab chiqishlari maqsatga muvofiq bo'ladi.

Mahalliy statistika tahlili. O'zbekiston sharoitida ijtimoiylashuv jarayonining asosiy muammolari quyidagilar:

Maktab davrida travma olgan bolalarning 25 foizi ijtimoiy moslashishda qiyinchiliklarga duch keladi (Respublika bolalar psixologik markazi, 2023).

Kam ta'minlangan oilalarda bolalarning travmatik tajribaga uchrash ehtimoli yuqoriroq (25-30%).

Toshkent va yirik shaharlarda bolalarga psixologik yordam ko'rsatish bo'yicha xizmatlar mavjudligi qishloq joylarga nisbatan sezilarli darajada yaxshi rivojlangan. [Ma'lumotlar www.stat.uz saytidan olindi]

Xulosa. Bolalik davridagi travmalar shaxsning ijtimoiylashuv jarayoniga uzoq muddatli salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston sharoitida oilaning roli katta bo'lib, ota-onalarning to'g'ri tarbiya strategiyasi bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mahalliy psixologik markazlar va maktab psixologlari orqali bolalarga travmadan keyingi yordam ko'rsatish tizimini yanada rivojlantirish lozim. Shuningdek, ota-onalar uchun psixologik treninglar va o'quv dasturlarini tashkil etish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov O. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent: 2020, 150 b;
2. Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekistonda bolalar va oila. – Toshkent: 2023;
3. Abdullayeva D. Shaxs rivojlanishi va ijtimoiy moslashuv. – Toshkent: 2021, 134;
4. World Health Organization (WHO). Adverse Childhood Experiences International Report. – Jeneva: WHO, 2022;
5. Respublika bolalar psixologik markazi. 2023 yilgi hisobotlar. – Toshkent: 2023;
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston oilalari va bolalar rivojlanishi bo'yicha statistik hisobotlar – Toshkent: 2023;
7. UNICEF O'zbekiston bo'limi. O'zbekiston sharoitida bolalar huquqlarini ta'minlash masalalari. – Toshkent: UNICEF, 2023;
8. Jalolov F.K. Oilaviy tarbiya va ijtimoiy moslashuv // Psixologiya ilmiy jurnali. – 2020. – № 3(2). – B. 45-56;
9. Sagindikova N.J. Responsibility and its manifestation in youth psychology// International Journal of Mechanical and Production Engineering Research and Development (IJMPERD). – 2020. – T. 10, № 3. – B. 11849-11854;

Internet resurslari:

1. <https://www.who.int>
2. <https://www.unicef.org>
3. www.stat.uz

Bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga ta'siri va bunda oilaning ro'li

Annotatsiya: Quyidagi maqolada bolalik davrida ro'y beradigan psixologik travmalari, bolalik travmalarining shaxs rivojlanishidagi salbiy oqibatlari, shaxs ijtimoiylashuv jarayonidagi travmalarining ro'li, travmalarining qanday yuzaga kelishi va salbiy oqibatlari, bolalarda turli psixologik travmalarining oldini olish yo'llari haqida so'z yuritilgan.

Влияние детских травм на социализацию и роль семьи в этом

Аннотация: В данной статье говорится о психологических травмах, возникающих в детстве, негативных последствиях детских травм в развитии человека, роли травм в процессе социализации человека, о том, как возникают травмы и их негативные последствия, а также пути их возникновения. Для предотвращения различных психологических травм у детей.

The impact of childhood traumas on socialization and the role of the family in this

Annotation: The following article talks about psychological traumas that occur during childhood, the negative consequences of childhood traumas in the development of a person, the role of traumas in the process of socialization of a person, how traumas occur and their negative consequences, and ways to prevent various psychological traumas in children.

Kalit so'zlar: Bolalik travmalari, ijtimoiylashuv, oila roli, psixologik rivojlanish, bolalar psixologiyasi, travmalar ta'siri, ijtimoiy moslashuv, oilaviy tarbiya, psixologik salomatlik, Jahon miqyosida bolalar huquqlari, oilaviy psixologiya, stress va travma, shaxsiy rivojlanish

Ключевые слова: Детские травмы, социализация, семейная роль, психологическое развитие, детская психология, влияние травм, социальная адаптация, семейное воспитание, психологическое здоровье, глобальные права детей, семейная психология, стресс и травма, личностное развитие.

Key words: Childhood traumas, socialization, family role, psychological development, child psychology, impact of traumas, social adaptation, family education, psychological health, global children's rights, family psychology, stress and trauma, personal development

LOKUS NAZORAT VA UNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Baxrillayeva M. R.

Samarqand davlat universiteti, Urgut filiali

Bugungi dunyo mamlakatlari jadal rivojlanayotgan davrda ijtimoiy hayotning muhim sohalari qatorida ta'lim sohasida ham bir qator yechimini topishi lozim masalalar mavjud. Ana shunday dolzarb muammolardan biri o'zining shaxsiy fikri va qarashlarga ega va mas'uliyatli shaxsni shakllantirish masalasidir. O'zbekiston Respublikasining qator normativ hujjatlarida, xususan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda ushbu masalalarning o'z-o'zini tashkil etish va o'zini o'zi anglash qobiliyatiga ega shaxsni rivojlantirish maqsadlarini belgilaydi. Shuningdek, vazifalardan biri "Ta'lim" milliy loyihasi barkamol va ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni tarbiyalashdir.

Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati. Lokus nazorat psixologiyada juda keng tarqalgan tushunchadir. Lokus nazorati (lotincha locus - joy, manzil va fransuzcha controle – nazorat, tekshirish) – shaxsning o'z faoliyati natijalarini va mas'uliyatni tashqi omillarga (tashqi locus nazorati)ga yoki ichki omillarga va qobiliyatlari (ichki locus nazorati)ga yuklashdir. Bu tushunchani 1954-yilda ijtimoiy psixolog Julian Rotter kiritgan. Bu insonning o'z muvaffaqiyatlari yoki muvaffaqiyatsizliklarini ichki yoki tashqi omillarga bog'lash qobiliyatini tavsiflaydi. Samaradorlik natijalarini tashqi omillarga bog'lash tendentsiyasi "tashqi nazorat o'chog'i" (tashqi), ichki omillarga esa - "ichki nazorat joyi" (ichki) deb ataladi. Psixologiyada o'zining nazariy va amaliy sohalarida locus nazoratni o'rganish muammosi ko'plab taqdim etilgan.

Hozirgi vaqtda locus nazoratni o'rganish sohasidagi ko'plab tadqiqot ishlari olib borilmoqda hamda asosiy nazariy konstruktsiyalarni tizimlashtirish vazifasi o'zining dolzarbligi saqlab qolmoqda. Psixologik sohasiga zamonaviy ma'noda locus nazorat tushunchasi kiritilgan shaxs J.Rotter[3] bo'lib, u locus nazoratni shaxsning o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyat yuklashga moyilligini tavsiflovchi sifat sifatida ta'riflagan. Tashqi va ichki kuchlarga qaratilgan harakatlarni anglatadi. Asoslangan bixeviorizm metodologiyasidan J.Rotter locus nazoratni ham ko'rib chiqishi mumkin, shaxs tomonidan o'z xatti-harakatlarining reaksiyalarini kuchaytirishni ma'lum bir umumlashtirilgan kutish sifatida qaralgan ya'ni "Odamning sabab-oqibat munosabatlarini tushunish darajasi va o'z xatti-harakati va xohlagan narsasiga erishish o'rtasidagi bo'liqlikdir". J.Rotterning taxminiga ko'ra, subyektiv nazorat barqaror shaxsiy xususiyatdir va nazoratni mahalliyashtirishdagi individual farqlar o'quv jarayoni bilan bog'liq, shu jumladan, birinchi navbatda oilaning o'rni ham beqiyosdir. Shunday qilib, locus nazorat shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida vujudga keladi va shakllanadi, asta-sekin ba'zi bir xususiyatlarni belgilaydigan barqaror mulkka aylanadi va shaxs xulq-atvorining jihatlarida namoyon bo'ladi.

G'arb mamlakatlarida locus nazoratini o'rganish mobaynida bir qator olimlar locus nazoratini o'lchashga qaratilgan metodlarni yaratdilar. Ularning eng mashhurlaridan biri bu Amerika psixologiyasida va hozirgi kunda butun dunyo psixologiyasida keng qo'llaniladigan metod "J.Rotter shkalasi" deb ataladi. Rotter locus nazoratini aniqlashga mo'ljallangan maxsus shkalani ishlab chiqdi hamda tashqi va ichki nazorati bo'lgan odamlarning munosabati va xatti-harakatlarini o'rgandi. Shunga ko'ra, J.Rotter locus nazoratining ikki turini belgilab o'tadi: eksternal va internal. "Subyektiv nazorat darajasi" metodi hozirgi kunda insonning xatti-harakatlarini boshqarish va o'zini o'zi boshqarish bilan bog'liq bo'lgan [xususiyatlarini](#), dunyoqarashi [va hayotiy pozitsiyalarini](#), o'ziga xos shaxsiy munosabat va moyilliklarni o'rganish uchun keng qo'llaniladigan metoddir. J. Rotter shkalasining yakuniy shakli 29 ta bandni o'z ichiga oladi. Ularning har biri ikkita qarama-qarshi hukmdan iborat bo'lib, biri ichki - internal bo'lsa, ikkinchisi esa tashqi - eksternal tiplardir.

"Amaliy psixologning lug'ati" da S.Yu. Golovinning locus nazoratni o'z faoliyati natijalari uchun javobgarlik pozitsiyasidan ko'rib chiqiladi. Tashqi nazorat o'chog'i qidiruvga mos keladi o'zidan tashqarida, o'z muhitida xulq-atvor sabablaridir"[2]. Bunday odamlar o'z-o'zidan xavotirlik shubhalanishlarni namoyon qiladilar, hamma narsani noma'lum muddatga kechiktirishga moyildirlar. Intervalli nazorat lokusi odamning o'zida xatti-harakatlarining sabablarini izlash bilan tavsiflanadi. Bu odamlar "o'z maqsadlariga erishishda yanada ishonchli, izchil va qat'iyatli bo'ladi". Maqsadlar, introspektsiyaga moyil, muvozanatli, ochiqko'ngil, do'stona va mustaqil bo'ladi"[1]. Psixologik ensiklopediyada "lokus nazorat" atamasi subyektiv bir guruhni belgilashga xizmat qiladi. Xulq-atvor va uning oqibatlari o'rtasidagi munosabatlarga oid fikrlar yoki e'tiqodlar mukofot yoki jazo shaklida namoyon bo'ladi" [2]. Oksford psixologiya lug'ati locus nazoratni "qat'iylik" deb ta'riflaydi o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishning idrok etilgan manbai deb hisoblaydi" [5].

Internallarning quyidagi xususiyatlarini aytib o'tish mumkin: optimizm, o'ziga ishonch, xayrixohlik, sotsializm, qat'iyatlilik. Eksternal locus nazorati qarama-qarshi xususiyatlarga ega: mustaqillikning yo'qligi, ishonchsizlik, shubha. Ushbu xususiyatlarni ko'rib chiqqandan so'ng, tashqi locus nazorati faqat salbiy xususiyatga ega bo'lib, ichki locus nazorati esa ijobiy tomonlarni qamrab olgan degan fikr paydo bo'lishi mumkin.

Internalning yuqoridagi barcha afzalliklari subyektning fikriga asoslanib, hayotdagi hamma narsa va hodisalar uning o'ziga bog'liqligidir. Bu mas'uliyat nafaqat yutuqlar sohasiga, balki muvaffaqiyatsizliklar sohasiga ham tegishli.

Hozirgi kunda davlatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning rivoji jamiyat a'zolarini, xususan, yoshlarimizning ma'naviy qiyofasiga, shaxsiy barkamolligiga ham ko'p jihatdan bog'liq. Bu vazifalarni amalga oshirish insoniy o'zaro munosabatlarda demokratik tamoyillarning teran idrok etishni taqozo etadi. Insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o'ziga xos va har bir millat psixologiyasiga mos holda qaror topgan. Tadqiqotlar natijasi jamiyatning yangilanishi davrida inson ma'naviyati va ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi.

Insonning hayot qiyinchiliklarini yengib o'tish qobiliyati ham uning locus nazoratiga bog'liq. Internal locus nazoratida depressiya holatining rivojlanishiga qarshi himoya mexanizmi mavjud bo'lib, tanadagi somatik kasalliklarni davolash bilan ijobiy holda o'tadi. Internallar tashqi ijtimoiy ta'sirlarga qarshilik ko'rsata olishadi. Internallarning qarorlari

atrofdagi odamlarning fikrlaridan mustaqildir. Eksternalning moslashuvchanligi axborot manbayi maqomiga bog'liq. Manba maqomi qanchalik baland bo'lsa, eksternallar shuncha fikrlarini o'zgartiradi. Internallar fikriga axborot maqomi deyarli ta'sir qilmaydi. Internallar o'zlarining baxtsizliklari ustida keskin salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirmaydilar, umumiy erishilgan yutuqlar va hayot darajasini tezda tiklaydilar. Yuqorida tavsiflangan subyektiv nazorat turlarining har biri o'zining afzallik va kamchiliklariga ega. Tashqi lokus nazoratiga ega bo'lgan kishilar apatiya, mas'uliyatsizlik, infantilizm va nochorlikni his etadilar. O'ziga talabning kuchayishi, shuningdek, hamma narsa va hodisalarni nazorat qilish istagida bo'lgan internallar sezilarli darajada depressiya va boshqa psixik kasalliklarga duch kelishlari mumkin.

Ko'plab tadqiqotlardan ko'rinadiki, individ shaxs darajasigacha yetishishi uchun ma'lum mezonlar ta'siri beqiyos muhimdir. Bunday mezonlardan biri bu kishilarning shaxslararo munosabatlaridir. Bizga ma'lumki, shaxs munosabatlari ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Bunda butun bir ijtimoiy tuzumni xarakterlovchi keng ijtimoiy munosabatlar katta ahamiyatga ega. Muloqot jarayonining ham, guruhviy jarayonlarning ham subyektida hamda obyekti aslida alohida shaxs, konkret odam hisoblanadi. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiya alohida shaxs muammosini ham o'rganadi, uni o'sha turli ijtimoiy jarayonlarning ishtirokchisi va faol amalga oshiruvchisi degan nuqtayi nazardan qaaladi.

Shaxs hayotini normal tarzda tashkil etishning muhim tarkibiy qismi bu shaxslararo munosabat bo'lib, ularning ichki subyektiv nazorati hamda tashqi subyektiv nazoratining darajalari qay darajada yo'naltirilganligi omili asosan turli xil hayotiy sharoitlarda shaxsning turmush tarzi hamda xatti - harakatlarini aniqlab beradi. Shaxslararo munosabatlar – muloqot jarayonida paydo bo'ladigan yangi tizimli sifat - muloqot qiluvchi subyektlar aloqalarini mustahkamlaydi va ular o'rtasida norozilik, nizolar, da'volar va ziddiyatlarni keltirib chiqaradi, ba'zan esa aksincha natija beradi.

Ijtimoiy munosabatlarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'z-o'zini nazorat qilishda farq ularning hayotdagi haqiqiy xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Ayollar hayotdagi muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarini tushuntirish uchun ko'p hollarda taqdirga murojaat qilishadi. Erkaklar ulardan farqli ravishda malaka va mahorat talab qiladigan faoliyatni afzal ko'radilar. Erkaklar va ayollarning tarixan o'rnatilgan roli funksiyalari ular nazorat qilishga harakat qiladigan sohalarida o'z izini qoldiradi. Ayollardan farqli erkaklar jamoat sohasiga (siyosat, iqtisod, atrof-muhit) ko'proq qiziqish bildiradilar va shaxsiy muammolarga (oilalar, kasb, o'z-o'zini rivojlantirish) kamroq qiziqish bildiradilar. Ayollarni shaxsiy muammolar ko'proq tashvishga soladi.

Karl Rojers odamlar o'rtasidagi muloqotni rivojlantirish va muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan to'rtta xususiyatni aniqladi: - muvofiqlik - tajribamiz va uning xabardorligining aniq muvofiqligini bildirish uchun ishlatadigan atama; - o'zingni borligingcha qabul qilish; - o'zga insonni qabul qilish; - empatik aks ettirish, bunda boshqa insonning g'azabi, xijolati, yoki qo'rquvi xuddi shaxs o'zinikidek aks ettirishni anglatadi. Shaxslararo muloqotda shaxslarning subyektiv nazorat darajalari shaxslararo munosabatlarga va muloqot payti shaxslardagi psixologik himoya strategiyalariga qanday o'zaro bog'liqligi inson faoliyatining turli sohalarida uchun muhim omil hisoblanadi.

O'z-o'zini namoyon qilish xatti-harakatlarini tahlil qilish ichki nazorat o'chog'iga ega shaxsiyatni ularning umumiy xususiyatlarini E.V. Krutiyx aniqladi. Bu shaxsiy o'sishda o'z foydasiga tanlov qilish qobiliyatidir.

Bularga:

- o'zini noma'lum joyda topish xavfidan qo'rqqanlik;
- ichki dunyosini tushunish xotirjamlik;
- o'z harakatlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish;
- o'z qarashlariga muvofiq mas'uliyat bilan harakat qilish qobiliyati;
- o'z-o'zini takomillashtirish istagi, o'z ustida ishlash;
- shaxsiy erkinlikka intilish;
- hayotga obyektiv qarash qobiliyati kiradi.

K. Muzdiboevning fikricha, ichki nazorat va hayot mazmunining mavjudligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud: maqsad qanchalik katta bo'lsa, inson hayotda shunchalik ko'p ma'no va maqsadlar topadi, bunda barchasi, o'z sa'y-harakatlari va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi, deb hisoblaydi [6.238]. F. Haider ta'kidlashicha lokus nazoratning ikki turi farqlanadi: ichki (shaxsiy) va tashqi (tashqi dunyo bilan bog'liq) nazorat.

Lokus nazorati muammosi psixologiya, falsafa, sotsiologiyaning turli bo'limlarida o'rganiladi, bu insonning hayotdagi narsa va hodisalar, voqealar va faoliyati natijalarini tashqi omillarga (eksternal, tashqi lokus nazorati) yoki ichki omillarga (internal, ichki lokus nazorati) yuklashi deb tushuniladi. Lokus nazorati "irodali harakatni nazorat qilishning lokalizatsiyasi" deb ham ataladi [7.39].

Lokus turining shakllanishi shaxsning uning aloqasiga bo'lgan e'tiqodiga bog'liq bo'lib, uning oqibatlarini mukofot yoki jazo shaklida baholash bilan belgilash mumkin. Mas'uliyatning shakllanishi subyektga mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqini berish jarayonida sodir bo'ladi.

Nazariy ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, nazorat o'chog'i hayotning ko'p jabhalariga ta'sir qiladi: kognitiv soha, shaxsning semantik sohasi, shaxsning jamiyatdagi mavqei, yangi sharoitlarga moslashish qobiliyati va hattoki ruhiy salomatlik holati kabilar [7.42].

Shunday qilib, turli xil lokus nazariyalarini hisobga olgan holda nazorat qilsak, shaxsiy xususiyat - bu lokus degan xulosaga kelamiz boshqarish, ular inson prizmasi orqali ko'rsatiladi. Odamlarning mustahkamlashni nazorat qilishini kutish sizning harakatlaringizdan. Lokus nazoratga ham e'tibor bering universal xususiyat emas, chunki xuddi shunday har xil

vaziyatlarda odam o'zini ichki pozitsiyadan ham, tashqi tomondan ham tutishi mumkin, shunga ko'ra, odamning ichki va tashqi shaxsiyat turini ajratish mumkin emas.

ADABIYOTLAR

1. Пчегатлук А.А. Локус контроля в современной психологии // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 5-2. ;
2. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. – Минск: Харвест, 1998. – URL.: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/word/lokuskontrolja> (дата обращения: 29.10.2014 г.)
3. Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychol. Monogr. 1966. vol. 80. № 1. P.
4. Крутых Е.В. Взаимосвязь самоактуализации и локуса контроля личности //В мире научных открытий. – 2014. – № 5.1 (53).
5. Оксфордский толковый словарь по психологии /Под ред. А. Ребера. – 2002. URL.: http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/lokus_kontrola (дата обращения: 17.11.2014 г.)
6. Электронный ресурс: http://www.psychologos.ru/articles/view/lokus_kontrolya (дата обращения: 22.11.2014 г.).
6. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев; под ред. В.Е. Семенова. – 2-е изд., доп. – М.: URSS, 2010.
7. Антошкина Е.А. Локус контроля и его влияние на трудовую деятельность / Е.А. Антошкина // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2021. – №1 (61). – С. 39–46.

Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati

Annotatsiya: Shaxs faoliyatining turli shakllari borgan sari psixologik tahlil predmetiga aylanib bormoqda. Ushbu shakllardan biri tashqi yoki ichki omillar bilan hodisalarning sabablarini tushuntirishga shaxsning moyilligini aks ettiruvchi barqaror shaxsiy xususiyat sifatida tavsiflangan lokus nazoratdir. Lokus nazoratni aniqlash muammosiga, lokus nazorat tushunchasining o'zi ko'rib chiqiladi va uning xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Lokus nazorat, o'z-o'zini boshqarish, shaxs faolligi, ichki omil, tashqi omil, internal, eksternal.

Локус контроля и его психологическое значение

Аннотация: Различные формы деятельности личности все чаще становятся предметом психологического анализа. Одной из таких форм является локус контроля, который характеризуется как устойчивая черта личности, отражающая склонность человека объяснять причины событий внешними или внутренними факторами. Рассмотрена проблема определения локуса контроля, само понятие локуса контроля и проанализированы его особенности.

Ключевые слова: локус контроля, самоуправление, индивидуальная активность, внутренний фактор, внешний фактор, внутренний, внешний.

Locus of control and its psychological significance

Abstract: Various forms of personality activity are increasingly becoming the subject of psychological analysis. One of these forms is locus of control, which is characterized as a stable personality trait reflecting a person's tendency to explain the causes of events by external or internal factors. The problem of determining the locus of control, the very concept of locus of control and its features are considered.

Keywords: locus of control, self-management, individual activity, internal factor, external factor, internal, external.

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK JIHATLARI

Abdiev B. T.

Nukus davlat pedagogika instituti

Hozirgi kunda sifatli ta'lim berishda mamlakatimizda so'ngi yillarda innovatsion, raqamli texnologiyalarga asoslangan ta'lim tarbiya jarayonlarini takomillashtirish, jahon andozalari darajasida ijtimoiy faol va malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, talabalarining kelgusidagi mehnat faoliyatlarida kommunikativ kompetensiyalarini tatbiq qilishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda.

Ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar o'qitish shakllarining optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g'oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Zamonaviy dunyoda insonning ichki dunyosini o'zgartirish, uning intilishlari, ideallari, yaxshilik va yomonlik haqidagi g'oyalarini gumanistik mazmun bilan to'ldirish muhim vazifa deb ataladi. Ijtimoiy hayotda sub'yektiv omilning rolini oshirish ijobiy insoniy fazilatlarni maqsadli shakllantirishni zarur qiladi, biz ularni insonning boshqalar bilan munosabatlarini uyg'unlashtirishga mo'ljallangan shaxsning kommunikativ kompetensiyasi qatoriga kiritamiz. Deyarli barcha kompetensiyalarni rivojlantirish mumkin. Korporativ treningda esa kasbiy bilim va konlikmalarni nazarda tutuvchi kompetensiyalarni takomillashtirish eng samarali va nisbatan oson, masalan: Delegatsiya, ish faoliyatini nazorat qilish, vazifani sozlash, motivatsiya, muzokaralar olib borish xizmat ko'rsatish bilan bog'liq konikmalar, qobiliyat, kasbiy bilim. Bu kompetensiyalarga quyidagilar kiradi: Mas'uliyat moslashuvchanlik, qaror qabul qilish, buyruq berish, tizimli fikirlash, natijalarga yonaltirilganlik va ijodkorlik. So'ngi yillarda pedagogik olimlar nutq xulq-atvori nazariyasi sifatida kommunikativ kompetensiya nazariyasining rivojlanishini o'z ilmiy tadqiqotlarida tahlil qilganlar, unga ko'ra tilni nafaqat qoidalar tizimi sifatida o'rgatish va nafaqat ularni nutqda ishlatish, balki nutq maqsadlari, samarali aloqa, boshqalar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish, nizolarni oldini olish uchun ijtimoiy aloqalarni o'rnatish va xatti-harakatlar strategiyasini ishlab chiqishga qaratilgan nutq harakatlarini muvofiqlashtirish uchun ham o'rgatish taklif qilindi. Pedagogik adabiyotlarda "pedagogik kompetentlik"

tushunchasi qo'llaniladi. Bu tushuncha bilim ko'nikma, va malaka shuningdek, ularni faoliyat, muloqot va shaxsni rivojlantirishda qo'llay olish usullarini egallashni o'z ichiga oladi [1:9].

Boshqacha qilib aytganda, kommunikativ kompetensiya – bu muloqot va aloqa texnikasiga tayyorlikka asoslangan nutqda suhbatdosh bilan muloqot qilish qobiliyati. “Kommunikativ kompetensiya” atamasi ijtimoiy psixologlar tomonidan shaxslararo o'zaro ta'sir sohasidagi shaxsning bilimlari, ko'nikmalari, hissiy va ijtimoiy tajribasiga asoslangan turli xil aloqa vaziyatlarida yo'nalishni belgilash uchun ishlatila boshlandi. Nazariy jihatdan kommunikativ kompetensiya muammosi qayta taqdim etiladi. O'rganilayotgan kommunikativ kompetensiya muammosi bilan bog'liq tushunchalarga kelsak, ularning xilma-xilligi tadqiqotchilarning ham muloqotga, ham kompetensiyaga ilmiy qiziqishini tasdiqlashi mumkin, bu asosan "faoliyatga tayyorlik" yoki "faoliyat qobiliyati" deb tushuniladi. Shu kabi ilmiy izlanishlarning olib borilayotganligi talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun muhim omil hisoblanadi. Oliy ta'lim tizimi muammolarida asosiy jihatlardan biri sifatida kommunikativ bilimlarga qaratiladi. Buning yechimi esa o'rganishning mohiyati ya'ni qonuniyatlari, tamoyillar, yondashuvlar va vazifalarni amalga oshirish usul va vositalar tizimini o'rganishni talab qiladi. Bundan tashqari malakalarni shakllantirish, rivojlantirish va baholash jarayonida samarali usul va shakllarni tanlab, ularni to'g'ri qo'llashga imkon beradi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida didaktik tamoyil bu kommunikativ kompetensiya tizimini rivojlantirishga va tartibga soluvchisiga aylanadi. Kommunikativ kompetensiya, uning fikricha, shaxsiy tajribadir. Didaktik jihatdan kommunikativ kompetensiyani hisobga olgan holda, biz didaktik jarayonning talabalarga kommunikativ faoliyatning zarur tajribasini egallashga imkon beradigan imkoniyatlarini qidiramiz. Biroq, aloqa tajribasini to'plash uchun tinglovchilarda ozmi-ko'pmi rivojlangan bo'lishi mumkin bo'lgan ushbu faoliyat turi uchun qobiliyatlarga asoslangan aloqa faoliyati bilan shug'ullanish kerak. Shu munosabat bilan “didaktik potensial” tushunchasini amaliyotga joriy etish, uni o'quv jarayonida ko'zlangan maqsadlarga erishish samaradorligini munosib ravishda ta'minlovchi tushuncha sifatida qarashimiz, uning mazmunini, qonuniyatlarini va tamoyillarini ham inobatga olgan holda o'tkazilgan usul, vosita va shakllarining umumiy majmui sifatida belgilash zarur. Didaktika yunoncha “o'qituvchi, o'rganuvchi” degan ma'nolarni bildirib pedagogikaning ta'lim muammolarini ishlab chiquvchi qismi [2:5].

Didaktikaning maqsadi, uning tamoyillari hamda metodikaning alohida komponentlari pedagogik texnologiya darajasida ta'lim vositasi va shakllari birgalikda amaliyotga taqdim etish. Bilim va malakalarni tarkib toptirish naqadar zarur bo'lsada hozirgi didaktika ana shu soha bilangina chegaralanib qolmaydi [3:83]. Oliy ta'lim mutaxassislarni tayyorlash sifatini yanada oshirish, tadqiqotimizning maqsadini amalga oshirish jarayonidagi usullar va shakllardan foydalanib, mutaxassislarni tayyorlash darajasiga sifatli baho berishga imkon beradi. Didaktika va uning vujudga kelish davrida o'rganish ta'lim-tarbiya va o'qitish tizimi taraqqiyot zanjirining shakllanishiga, pedagogik madaniyatning o'sishiga, xato qilmaslikka, ta'lim-tarbiya o'qitishning zamonaviy nazariy va amaliy masalalarni echishning samarali yollarini topishga, pedagogika fanining rivojlanish yo'nalishlarini bashorat qilishga imkoniyat beradi [4:6]. Maqsadga erishish jarayonida o'rganish, shuningdek, ta'lim, kognitiv va muloqotni rivojlantiruvchi vazifalarni hal qiladi. Didaktik tamoyillar kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda imkoniyatlari kommunikativ kompetensiya darajasini baholash jarayonida o'qituvchi va talabani didaktik o'zaro ta'siri turli xil vositalar, usullar va baholash shakllaridan foydalanish asosida amalga oshiriladi va ular kompetensiyani rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Talabalar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda didaktik imkoniyatlardan foydalanish moslashuv bosqichida talaba asta-sekin kasbiy ijtimoiylashuv jarayoniga kiradi. Shaxslararo va kasbiy muloqot tajribasini egallay boshlaydi, kommunikativ jihatdan faoliyat texnologiyalarini o'zlashtirib, muloqot sherigi bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini o'rnatishni o'zlashtiradi, egallamoqchi bo'lgan kasbining nechog'lik ahamiyatli ekanligini tushunadi, kasbiy ahamiyatli hisoblangan asosiy metodologik hamda didaktik kategoriyalarni o'rganadi, o'zlashtira boradi.

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda talabalar kommunikativ faolligini oshirish uchun biz kommunikativ kompetensiyani o'rganish usullari, shakllari, vositalarining maxsus ishlab chiqilgan tizimini taklif qildik. Oliy o'quv yurtlari talabalarining kommunikativ kompetentligini o'rganish jarayoni ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati sharoitlariga imkon qadar yaqin bo'lgan, egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini namoyon etish imkonini beradigan sharoitlarda o'tishi kerak. Fanlarni o'qitishda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning istiqbolli shakli o'rganishning o'yin va rolli o'yin elementlarini joriy etishdir. Kommunikativ kompetensiyaning mohiyatiga ko'ra, talabalar boshqa odamlar va turli xil ma'lumotlar manbalari bilan o'zaro munosabati bilimlari va ko'nikmalari yig'indisi sifatida guruh va mustaqil ishning faol usullari didaktik potensialga ega hisoblanib ular quyidagilardan iborat: seminar, muammoli ma'ruza, keys, tahlil qilish, rolli o'yinlar va treninglar, asosiy matnlarni tahlil qilishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish shular jumlasidandir. Muloqot jarayonida talaba tomonidan bildirilayotgan fikrlar uning qarashlari shaxsni yaqindan o'rganish uchun imkoniyat yaratadi. Ushbu maqolaning umumiy konseptual asosi muloqot sifatida o'rganishga yondashuvdir. Shu bilan birga, didaktik sharoitlar tizimi kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, uni o'zlashtirish imkoniyati va zarurati kommunikativ kompetensiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Agar boshqa biron bir mavzuni o'qitish sharoitida aloqa funksiyasi faqat talabalar fan faoliyatini tashkil etish bo'lsa, unda faoliyatning o'zi didaktik jarayon ishtirokchilari bilan muloqot qilish uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlaydi va aloqa bir vaqtning o'zida o'qitishning maqsadi va vositasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan, kommunikativ faoliyat samaradorligini ta'minlaydigan va shu bilan ushbu mavzuni o'qitish va uni o'rganish samaradorligini ta'minlaydigan shaxs fazilatlarini o'qituvchi va tinglovchilar uchun hayotiy ahamiyatga ega. Agar ta'limning asosiy

mazmunini har br kishining shaxsiy kasbiy ijtimoiy hayotida muvaffaqiyot qozonish zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalar malakalar deb belgilaydigan bo'lsak shulardan kommunikativ kompetentlik eng muhimi hisoblanadi[5:10].

Didaktikaning maqsadi, uning tamoyillari hamda metodikaning alohida komponentlari pedagogik texnologiya darajasida ta'lim vositasi va shakllari birgalikda amaliyotga taqdim etish. Ilmiy-didaktik tadqiqot fakt to'plash, faktlarni tahlil etish, izlanish natijalarni moddiylashtirish yo'llari bilan olib boriladi[6:35]. Bunda esa bizga talabalarning kommunikativ kompetentligini o'rganishdagi didaktik imkoniyatlarni aniqlash anchayin qo'l keladi. Maqsadga erishish jarayonida o'rganish, shuningdek, ta'lim, kognitiv va muloqotni rivojlantiruvchi vazifalarni hal qiladi. Didaktik tamoyillar kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda imkoniyatlari kommunikativ kompetensiya darajasini baholash jarayonida o'qituvchi va talabani didaktik o'zaro ta'siri turli xil vositalar, usullar va baholash shakllaridan foydalanish asosida amalga oshiriladi va ular kompetensiyani rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning didaktik shartlarini tavsiflash maqsadni belgilashdan boshlanadi. O'quv jarayoni - bu o'quv vaziyatlarining maqsadli ravishda yaratilgan dinamikasi. Agar ta'lim tizimining asosiy elementlari ta'limning maqsadi, mazmuni, metodlari va shakllari bo'lsa, unda didaktik jarayonning elementlari maqsadlarni belgilash, o'quv materiallari, o'quv texnologiyalari va o'quv mashg'ulotlari tizimidir. Maqsadni belgilash jarayoni moddiy imkoniyatlar va o'quvchilarning tayyorgarligi nuqtai nazaridan eng maqbul o'quv variantlarini tanlash mumkin. Ta'lim berish va ta'lim olish jarayonini ikkita faoliyatning ya'ni o'qitish va o'qishning bir butunligi deb qarashimiz o'rinli va shuning uchun ham, pedagog va talabalarning faoliyatiga strukturaviy komponentlarning har bir rivojlanish bosqichlariga muvofiq ravishda unga xarakteristika berish, va shu orqali talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish jarayoni modelining texnologik komponentini aks ettirish zarur. Bo'lg'usi mutaxassisning pedagogik faoliyatga kasbiy-shaxsiy tayyorgarlik darajasi nafaqat oliy ta'lim muassasalari doirasida, balki shaxsiy ta'lim, kasbiy jihatdan egallangan tajriba bilan ham belgilanishi mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya berishda o'qituvchi talabani kasbiy faoliyatda ko'nikma va malakalarni egallashni to'g'ri tashkil qilishi, xar bir talabani tushunishi, uning har jihatdan o'z kasbiga sadoqat ruhida to'g'ri rivojlanishi uchun javobgardir. Talaba u yoki boshqa sifatlarni, malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun uni maxsus tashkil qilingan faoliyatga qo'shish, kiritish lozim. Bizning ishimiz doirasida, maxsus tashkil qilingan faoliyat deganda o'zimiz ishlab chiqqan, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda didaktik imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq ravishda yo'naltirilgan va moslashuvchan, izlanish va refleksiv bosqichlarni o'z ichiga olgan seminar-treninglarini ko'zda tutadi. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni modelini amalga oshirish natijasi ularning o'rganilayotgan kompetentligini rivojlantirishdir. Ta'lim oluvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish jarayonidagi xususiyatlarning namoyon bo'lishini chuqurroq tushunishga, harakat mantig'i hamda dinamikasi, uning rivojlanishida shaxsning o'ziga hos xarakteristikasi sifatida ko'rishimiz maqsadga muvofiq. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun belgilangan bosqichlar etakchi pedagogik shartning o'ziga xos xususiyatlari, shu bilan birga kompetensiyani rivojlanganlik darajalari bilan belgilanadi.

Xulosa qilib aytganda talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda didaktik imkoniyatlardan foydalanish jarayoni samarali amal qilishi uchun pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashning rejalashtirilgan yo'llari asosida quyidagi shart-sharoitlar majmuasi aniqlandi: o'quv jarayoni shaxsiy-praksiologik yondashuvga asoslanib quriladi; talabalarning kasbiy o'zini anglashini rivojlantirish ularning kommunikativ faoliyat jarayoniga shaxsiy kirishini qo'shilishini ta'minlaydi; o'qituvchi va talabalarning kommunikativ o'zaro faoliyatlari birgalikdagi ijod asosida tashkil qilinadi.

ADABIYOTLAR

9. Kurbaniyazova.Z.K, "Pedagogik kompetentlik" Toshkent, "Yosh avlod matbaa" 2021, 9-b
10. Зуннунов.А, Маххамов.У, "Дидактика" Шарк нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, Тошкент, 2006
11. Мавлонова.Р, Тўраева.О, Холикбердиев.К, Педагогика, Тошкент, Ўқитувчи, 2001
12. Авлиякулов.Н.Х, Мусаева.Н.Н, Дидактика бошланиши, Тошкент, 2014,6
13. Muslimov.N.A, Mutalipova.M.J, Abdullaeva.Q.M Bo'lajak oqituvchilarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Toshkent, 2014
14. Roziqov.O, Adizov.B, Najmiddinova.G Umumiy Didaktika Toshkent, 2012

Rezyume. Maqolada sifatli ta'lim berishda zamonaviy usullarning didaktik materiallarning va ta'lim beruvchining faoliyati zamonaviy pedagogik fan doirasidan tahlil qilingan. Oliy ta'lim tizimida talabalarning etuk bilim va konikmalarni olishda kommunikativ kompetensiyani o'rni va ro'li tog'risida keng tahlil qilingan va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga bog'liqli fikr va mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: Kommunikativ kompetensiya, ritorika, diskussiya, strategiya, didaktika, jamiyat, talim, texnologiya.

Резюме. В статье с позиции современной педагогической науки анализируются современные методы дидактического материала и деятельность учителя по обеспечению качественного образования. Проанализированы место и роль коммуникативной компетентности в приобретении зрелых знаний и умений студентами в системе высшего образования, а также даны суждения и комментарии, связанные с развитием коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: Коммуникатив компетенция, риторика, дискуссия, стратегия, дидактика, общество, образование, технология.

Summary. In this article, modern methods of didactic materials and teacher's activity in providing quality education are analyzed from the framework of modern pedagogical science. The place and role of communicative competence in the acquisition of mature

knowledge and skills of students in the higher education system was widely analyzed, and opinions and comments related to the development of communicative competence were given.

Key words: Communicative competence, rhetoric, discussion, strategy, didactics, society, education, technology.

UDC 371.33

UNDERSTANDING MODES OF COMMUNICATION IN LANGUAGE TEACHING

Utebaeva A.

NSPI

Speaking is a vital aspect of human communication, encompassing a diverse range of styles and registers. Within the spectrum of spoken language, formal and informal communication represent two distinct modes, each characterized by unique linguistic features, conventions, and social contexts. We delve into the nuances of formal and informal speaking, examining their defining characteristics, differences, and practical implications for effective communication.

Formal Speaking. Formal speaking refers to communication characterized by adherence to established conventions, etiquette, and language norms. It is typically used in professional settings, academic environments, official ceremonies, and other formal occasions where decorum and respect are paramount. Formal speech tends to adhere to standard grammar and vocabulary, with an emphasis on clarity, precision, and professionalism [1; 98].

Characteristics of Formal Speaking. Polished Language: Formal speaking employs grammatically correct language and avoids slang, colloquialisms, or informal expressions; Respectful Tone: Speakers adopt a respectful and courteous tone, addressing their audience with appropriate titles and formal language; Structured Discourse: Formal speaking often follows a structured format, with clear introductions, main points, and conclusions; Professional Vocabulary: Formal speech may include specialized vocabulary and terminology relevant to the topic or field of discourse; Impersonal Style: Speakers maintain a degree of distance and objectivity, focusing on the content rather than personal opinions or emotions;

Examples of Formal Speaking: Business presentations; Academic lectures; Political speeches; Legal proceedings; Official ceremonies.

Informal Speaking: Informal speaking, in contrast, encompasses casual, relaxed, and spontaneous communication that occurs in everyday social interactions. It is characterized by a more flexible and unstructured approach to language, allowing for the use of slang, idiomatic expressions, and informal vocabulary. Informal speech is commonly used among friends, family members, peers, and in informal social settings where intimacy and familiarity prevail [2; 112-115].

Characteristics of Informal Speaking: Relaxed Tone: Informal speaking adopts a casual and conversational tone, often characterized by humor, friendliness, and informality; Colloquial Language: Informal speech includes colloquialisms, slang, and idiomatic expressions that reflect the speaker's cultural background and social identity; Spontaneous Interaction: Informal speaking is spontaneous and unscripted, allowing for interruptions, digressions, and overlapping speech; Personal Style: Speakers may express personal opinions, emotions, and experiences freely, without adhering to formal conventions or etiquette; Flexibility and Adaptability: Informal speech is flexible and adaptable to the context, audience, and social dynamics of the interaction.

Examples of Informal Speaking: Casual conversations; Phone calls with friends; Social media interactions; Informal meetings; Family gatherings and etc.

Understanding the distinction between formal and informal speaking is essential for effective communication in various contexts. While formal speaking is appropriate for professional settings and official occasions, informal speaking facilitates social bonding, rapport-building, and interpersonal relationships. Mastery of both styles enables individuals to navigate diverse social and professional environments with confidence and fluency [3; 11].

Formal and informal speaking represent two fundamental modes of human communication, each serving distinct purposes and functions. While formal speaking adheres to established conventions and professional norms, informal speaking embraces spontaneity, flexibility, and social connection. By recognizing the characteristics and nuances of each style, individuals can enhance their communicative competence and engage effectively in a wide range of social and professional interactions. Furthermore, effective communication lies at the heart of language learning, and speaking skills play a pivotal role in enabling learners to express themselves fluently and interactively. Within the realm of spoken communication, interactive and transactional speaking represent two distinct modes, each with its own set of characteristics, importance, and drawbacks in the context of English language teaching (ELT). In this work, we delve into the dynamics of interactive and transactional speaking, examining their significance and implications for language learners and educators

Interactive Speaking. Interactive speaking involves dynamic and reciprocal communication between speakers, with a focus on engagement, collaboration, and interaction. This mode of speaking emphasizes active participation, turn-taking, and negotiation of meaning, fostering authentic and meaningful exchanges between speakers. Interactive speaking is essential for developing interpersonal skills, building rapport, and engaging in real-life communicative situations. Interactive speaking holds significant importance in English Language Teaching (ELT) for various reasons. Firstly, it facilitates authentic communication by providing learners with opportunities to engage in real-world interactions, thus simulating the complexities of natural language use [4; 125]. Through activities such as discussions, debates, and role-plays,

learners can enhance their fluency, spontaneity, and coherence in expressing themselves in real time. Moreover, interactive speaking promotes collaborative learning environments where learners collaborate, negotiate meaning, and co-construct knowledge with their peers. This fosters a sense of community and encourages active participation in the learning process. Additionally, interactive speaking tasks help learners develop communication strategies such as clarification, elaboration, and negotiation, which are essential for overcoming communication barriers and conveying meaning effectively.

Furthermore, regular practice of interactive speaking tasks contributes to confidence building among learners. As they become more accustomed to engaging in communicative activities, learners experience reduced anxiety and increased willingness to participate actively. Overall, interactive speaking plays a crucial role in ELT by not only improving linguistic proficiency but also fostering effective communication skills and confidence in learners.

Drawbacks of Interactive Speaking: Time Constraints: Interactive speaking activities may require significant time investment, making it challenging to cover a wide range of topics or language skills within limited class time. Uneven Participation: In group settings, some learners may dominate the conversation while others remain passive, leading to uneven participation and limited opportunities for all learners to practice speaking. Complexity of Task Design: Designing effective interactive speaking tasks that cater to the diverse needs and proficiency levels of learners can be complex and time-consuming for educators [5; 341]. Assessment Challenges: Assessing interactive speaking skills objectively and reliably can be challenging, as it often involves subjective judgments based on multiple criteria such as fluency, accuracy, and interactional skills.

Transactional Speaking: Transactional speaking, on the other hand, focuses on conveying and exchanging information, ideas, or opinions in a purposeful and goal-oriented manner. This mode of speaking is characterized by clarity, coherence, and effectiveness in achieving communicative objectives, such as giving instructions, making requests, or providing explanations.

Importance of Transactional Speaking in ELT: Transactional speaking plays a vital role in English Language Teaching (ELT) due to several key reasons. Firstly, it enables learners to develop functional communication skills essential for everyday interactions, such as ordering food, asking for directions, or seeking information. Additionally, transactional speaking tasks aid learners in achieving specific communicative goals, such as completing a task or solving a problem, thereby enhancing their task achievement abilities. Moreover, transactional speaking activities offer contextualized learning experiences, allowing learners to practice language in meaningful contexts. This reinforces vocabulary, grammar, and discourse structures relevant to various communicative functions, thereby facilitating better language acquisition. Furthermore, transactional speaking skills acquired through such activities have direct real-life applications outside the classroom, empowering learners to navigate social and professional situations confidently and proficiently.

Lastly, transactional speaking tasks prioritize accuracy, clarity, and effectiveness in communication. Learners are encouraged to convey their messages clearly and concisely to achieve their intended purpose, thereby enhancing their overall communicative competence. Thus, transactional speaking holds significant importance in ELT, offering learners practical and functional language skills necessary for effective communication in diverse contexts.

Drawbacks of Transactional Speaking: Limited Authenticity: Transactional speaking tasks may lack the authenticity and spontaneity of real-life interactions, as they often involve scripted or predetermined dialogues and scenarios. Overemphasis on Form: In focusing on achieving specific communicative goals, transactional speaking tasks may prioritize linguistic accuracy and form over naturalness and fluency, potentially inhibiting learners' creativity and spontaneity in language use. Reduced Interaction: Transactional speaking tasks may involve minimal interaction and engagement between speakers, particularly in one-way communication situations such as giving presentations or delivering speeches. Task Repetition: Transactional speaking tasks that focus on specific communicative functions or language structures may lead to task repetition and limited variety in speaking activities, potentially diminishing learner motivation and engagement over time. In conclusion, both interactive and transactional speaking play integral roles in English language teaching, offering learners diverse opportunities to develop their speaking skills and communicate effectively in a range of contexts. While interactive speaking fosters collaboration, engagement, and interpersonal skills, transactional speaking emphasizes functional communication, task achievement, and real-life applications. By integrating a variety of interactive and transactional speaking activities into their teaching practices, educators can create dynamic and communicatively rich learning environments that cater to the diverse needs and preferences of language learners, fostering their overall speaking proficiency and communicative competence.

REFERENCES

1. David Nunan. *Practical English Language Teaching*. New York: McGraw-Hill, 2003, 342p.
2. Kayi, H. *Teaching speaking: activities to promote speaking in a second language*. TESL Journal, 12, 2006. 11. Retrieved from: <http://iteslj.org/>
3. Pierce, L.V. *Teaching Strategies for Developing Oral Language Skills*. In A Forum Anthology Volume IV. Selected Articles from the English Teaching Forum 1984-1988. January, 1999. pp. 7-21.
4. Yellen, Blake, & Devries. *Developing Speaking Skills: Integrating the Language Arts*. Third ed. Scottsdale, AZ Holcomb Hathaway Publisher, 2004, pp. 122-138.
5. Ходжаниязова У. The effective use of authentic songs in language teaching //Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 340-342.

Abstract: This article examines the multifaceted nature of speaking as a core component of human communication, focusing on the distinctions between formal and informal speaking and their implications for social and professional contexts. Formal speaking, characterized by structured language and professional etiquette, contrasts with the casual and flexible style of informal communication, which fosters intimacy and spontaneity. The study also explores interactive and transactional speaking, two essential modes within English Language Teaching (ELT). Interactive speaking emphasizes engagement, collaboration, and real-life conversational skills, while transactional speaking focuses on functional, goal-oriented communication for practical purposes.

Key words: formal, informal, interactive, transactional, communication.

Annotaciya: Bul maqalada adamzat qatnasini tiykarǵı bólegi sıptında awızeki sóylesiwdiń kóp qırılı tábiyatı, sondayaq, rásmiy hám rásmiy bolmaǵan sóz ortasındaǵı ayırmashılıqlar hám olardıń jámiyetlik hámde kásiplik kontekstlerindeǵı áhmiyeti kórip shıǵıladı. Rásmiy sóz dúzilisi hám kásiplik etiketi menen ajralıp turadı hám jaqınlıq hám spontanlıqqa múmkinshilik tuwdırıwshı rásmiy bolmaǵan qatnasıń erkin hám iykemlilik stiline qarama-qarsı qoyıladı. Sondayaq, maqalada ingliz tilin oqıtıwda (ELT) zárúr bolǵan eki rejim — interaktiv hám tranzakcion sóz izertlenedi. Interaktiv sóz qatnası, birge islesiwdi hám haqıyqıy turmıs kónikpelerin rawajlandırıwdı qaralaydı, tranzakcion sóz bolsa, ámeliy maqsetler ushın funkcionál hám belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan qatnasqa itibar qaratadı.

Gilt sózler: rasmiy, rasmiy emes, interaktiv, tranzakcion, qatnas.

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson muloqotining asosiy tarkibiy qismi sifatida ogʻzaki nutqning koʻp qirrali tabiati, shuningdek, rasmiy va norasmiy nutq oʻrtasidagi farqlar va ularning ijtimoiy hamda kasbiy kontekstlardagi ahamiyati koʻrib chiqiladi. Rasmiy nutq strukturasi va kasbiy etiketi bilan ajralib turadi va yaqinlik va spontanlikni ragʻbatlantiruvchi norasmiy muloqotning erkin va moslashuvchan uslubiga qarama-qarshi qoʻyiladi. Shuningdek, maqolada ingliz tilini oʻqitishda (ELT) muhim boʻlgan ikkita rejim — interaktiv va tranzakcion nutq tahlil qilinadi. Interaktiv nutq ishtirok, hamkorlik va real hayotiy muloqot koʻnikmalarini rivojlantirishni taʼkidlaydi, tranzakcion nutq esa amaliy maqsadlar uchun funktsional va maqsadga yoʻnaltirilgan muloqotga eʼtibor qaratadi.

Kalit soʻzlar: rasmiy, norasmiy, interaktiv, tranzakcion, muloqot.

Аннотация: В данной статье рассматривается многогранная природа устной речи как ключевого компонента человеческой коммуникации, с акцентом на различия между формальной и неформальной речью и их значимость для социальных и профессиональных контекстов. Формальная речь, характеризующаяся структурированным языком и профессиональным этикетом, противопоставляется непринужденному и гибкому стилю неформального общения, способствующему близости и спонтанности. Также исследуются интерактивная и транзакционная речь — два важных режима в преподавании английского языка (ELT). Интерактивная речь подчеркивает вовлеченность, сотрудничество и навыки реального общения, в то время как транзакционная речь сосредоточена на функциональной, целенаправленной коммуникации для практических целей.

Ключевые слова: формальная, неформальная, интерактивная, транзакционная, коммуникация.

QARAQALPAQSTAN GEOGRAFIYASIN MILLIY BAĞDARLAMA TIYKARINDA OQITIWDIŇ ABZALLIQLARI

Dauletbaev O. U.

Qaraqalpaqstan Respublikası Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw ministrligi

Kirisiw. Qaraqalpaqstannıń tábiyiy geografiyası, Qaraqalpaqstannıń sociallıq ekonomikalıq geografiyasında oqıwshılarda tábiyat, xalıq hám xojalıq haqqında túsiniqlerdi qalıplestiriw procesinde fizika, ximiya hám biologiya pánlerine tiyisli maǵlıwmatlardan paydalanıp, túrles pánler salasındaǵı bilimlerde maqset hám wazıypalarınan kelip shıǵıp mazmun-mánisine sińdiriliwi tiyis. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw nátiyjesinde qalıplestiriletuǵın túsiniq hám kompetenciya Ózbekstan tábiyiy geografiyası, Ózbekstan ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası sıyaqlı geografiya pánleri hám basqa tábiyiy hám ekonomikalıq pánlerde úyreniletuǵın obyekt, hádiyse hám procesler haqqında kompleks kóz-qarastı qalıplestiriwde xızmet etedi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tábiyatı bay hám hár qıylılıǵı menen ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, onda oǵada úlken tegislikler, ústirtlikler, onshelli biyik bolmaǵan taw, kól, oyılı-biyikli qumlıqlar hám dárya alaplari gezlesedi.

Qaraqalpaqstan tábiyiy kompleksinde jer, suw qorları menen bir qatarda tábiyatıń qúdretli kúshi menen payda bolǵan jer astı baylıqlarınan da hár qıylılıǵı respublika ekonomikasınıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye.

Ǵárezsizlikke eriskennen sońǵı jılları hár bir respublika óziniń ekonomikalıq, sociallıq rawajlanıw jolın ózi belgilep ǵana qoymay, tábiyiy sharayatların, tábiyiy baylıqların tereńirek úyreniwge úlken múmkinshilikler aldı. Sonlıqtan oqıw quralımız muǵallimler basshılıǵında oqıwshılardıǵa óziniń jasaǵan aymaǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı tereńirek úyretiw maqsetinde usınıp otır.

Geografiya páni eń áyyemgi hám rawajlanıwshı pánlerden esaplanıp, ol basqa pánler menen tıǵız baylanısqa iye.

Házirgi zaman pánleriniń bir ózgesheligi olar birinshisi ekinshisin tolıqtırıp, bir-birine baylanıslı, ǵárezli jaǵdayda rawajlanıp baradı. Sonlıqtan geografiya pániniń rawajlanıwın geologiya, gidrologiya, klimatologiya, minerologiya, matematika, statistika, ekonomikalıq pánler, biologiya, botanika, zoologiya, tariyx pánlerisiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın.

Qaraqalpaqstan geografiyası pánin Milliy baǵdarlama tiykarında oqıtıw metodikası abzallıqları tómendegilerden ibarat: Qaraqalpaqstan geografiyası pánin ulıwma bilim beriw pánleri menen óz ara integraciyası hám oqıwshılardı tábiyat, xalıq hám xojalıqtı úyreniw, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw hám de

ekonomika tarawları hám social tarawlar menen baylanıslı bolǵan qánigeliklerge qızıqtırw arqalı kásipke baǵdarlawdı shólkemlestiriwden ibarat.

Sonday aq, oqıtıw nátiyjeleriniń turmıs penen baylanıslılıǵı, jas áwladtıń dúnya qarası hám qorshaǵan ortalıqqa bolǵan múnásiybetin qalıplestiriwge qaratılǵanlıǵı;

Teoriyalıq hám ámeliy kompetenciyalardıń bar ekenligi, olardıń ózara uyǵınlılıǵı, geografiya pánine tiyisli kompetenciyalardıń baylanıslılıǵı, olarda pánniń kompleks áhmiyetiniń sáwlelengenligi;

Bilimdi kúndelik turmıs hám ámeliyat ortasındaǵı baylanıslılıǵın támiyinlewge, alınǵan bilimlerdi turmısta qollay alıw uqıpları qalıplestiriliwine, basqa oqıw pánleri menen tıǵız baylanıslılıqtı támiyinlewge baǵdarlangan bolıwı;

Sabaqlıqtaǵı súwretler kórinisindegi illyustraciya: kartalar, kesteler, diagrammalar hám fotosúwretler menen bezetilgen bolıwı, tayanış túsinikler, atamalar hám sol sıyaqlılar sózlik kórinisinde kórsetilgen bolıwı kerek.

Sabaqlıqtıń jańa basılıwın tayarlawda tiykarǵı itibar oqıwshılardı **PISA, STEAM** sıyaqlı xalıqaralıq bahalaw islerine basqıshpa-basqısh tayarlap barıwǵa hám sabaqlıqtı xalıqaralıq standartlarǵa say etip jaratıwǵa qaratıladı.

Qaraqalpaqstan tábiyiy geografiyası pánin Milliy baǵdarlama tiykarında oqıtıw metodikası abzallıqları

▪ oqıtıw nátiyjeleriniń turmıs penen baylanıslılıǵı, jas áwladtıń dúnya qarası hám qorshaǵan ortalıqqa bolǵan múnásiybetin qalıplestiriwge qaratılǵanlıǵı;

▪ ulıwmalıqtan menshiklik prinsipi tiykarında anıq mazmunǵa iye túsiniklerdiń berilgenligi;

▪ teoriyalıq hám ámeliy kompetenciyalardıń bar ekenligi, olardıń ózara uyǵınlılıǵı;

▪ geografiya pánine tiyisli kompetenciyalardıń baylanıslılıǵı, olarda pánniń kompleks áhmiyetiniń sáwlelengenligi;

OQITIW FORMALARI. temalar, ámeliy shınıǵıwlar (maǵlıwmatlar, texnologiyalardı ańlap alıw, aqlıy qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw, teoriyalıq bilimlerin bekkemlew);

- dóńgelek stol átirapında sáwbetlesiw (kórilip atırǵan tapsırmalar sheshimleri boyınsha usınıs beriw qábiliyetin asırıw, esitiw, logikalıq oylaw hám sheshimler qabil etiw);

- báseki hám tartıslar (tapsırmalar sheshimi boyınsha dáliller hám tiykarlı argumentlerdi prezentatsiya qılıw, esitiw hám mashqalalar sheshimin tabıw qábiliyetlerin rawajlandırıw).

Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıwda tek ǵana olardıń ózara ishki, bálki sırtqı, yaǵniy túrles blok-modullar quramına kiretuǵın pánler menen ulıwma orta bilim beriwdiń milliy oqıw baǵdarlaması joybarı integraciyası da úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, tómendegi pán baǵdarları menen ózara bekkem baylanısları zárúrli esaplanadı:

Ana tili hám ádebiyat oqıw predmetleri arqalı qalıplestiretuǵın kompetenciya Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıwda oqıwshılardıń dóretiwsilik pikirlewin rawajlandırıwda, jazba hám awızeki túrde óz pikirlerin durıs bayanlaw tájiriybelerin payda etiwde, ilimiy atamalar durıs qollaw hám de tartıslar procesinde erkin baylanıs ornatiwǵa úyretiwde zárúrli orın tutadı.

Matematika oqıw predmetinde úyretiletuǵın ilimiy tájiriybeler Qaraqalpaqstan geografiyası páni sabaqlarında matematikalıq ólshew hám esap-kitaplar menen baylanıslı máselelerdi sheshiw, laboratoriya hám basqa tájiriybelerdi ótkeriw procesinde eń maqul túsetuǵın sheshim taba alıw hám tuwrı qarar qabil qılıw ushın áhmiyetli bolıp tabıladı.

Informatika hám xabar texnologiyaları oqıw predmeti járdeminde Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw procesiniń natiyjeliliginiń túrli kórinistegi informaciya-kommunikaciya texnologiyalar hám kompyuter texnikasınan paydalanıw arqalı asırıwǵa úlken múmkinshiliklerdi jaratadı.

Tariyx oqıw predmeti Qaraqalpaqstan geografiyası páni menen de tikkeley baylanısqan. Ilim jetiskenlikleriniń islep shıǵarıw tarawları, ekonomikalıq-socialıq munásibetleriniń rawajlanıwı hám qorshaǵan ortalıq jaǵdayına tásin kórsetiwde tariyxıy maǵlıwmatlardıń áhmiyeti úlken bolıp tabıladı.

Tehnologiya oqıw predmeti arqalı quram tapqan kompetenciya Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw procesinde oqıwshılardı kásip-ónerge baǵdarlaw, olardıń texnikalıq dóretiwsilik qábiyetlerin rawajlandırıw hám de dóretiwsilik joybar tayarlaw tájiriybelerin qalıplestiriwde joqarı kásiplik áhmiyetke iye esaplanadı.

Biologiya oqıw predmetleri oqıwshılarda janlı tábiyattıń obyektı hám sistemasın seziw, janlı hám jansız tábiyat arasındaǵı baylanıslardı qalıplestiredi. Janlı ortalıq máselelerin sheshiw kónlikpelerine iye boladı, oqıwshılardıń sociallasıwı jaqsılanadı. Bir waqıtın ózinde átirapımızdı qorshap turǵan janlı tábiyatqa unamlı munásibet, tábiyiy kóptúrlilikti saqlap qalıw, sonday-aq, juwapkerlikti sezgen halda bekkem turmıslıq iskerlik qalıplesedi.

Fizika hám astronomiya oqıw predmetlerin oqıtıwda oqıwshılar tábiyat hádiyselerin hám tiykarǵı fizikalıq processlerdi ańlaw menen birge, texnika hám texnologiyalardı rawajlandırıwda fizika hám astronomiya nızamların qollawdı úyrenedi. Pándi oqıtıw procesinde oqıwshılardıń logikalıq pikirlew qábileti, intellektual rawajlanıwı hám ulıwmainıyılıq qádiriylardı qalıplestiriw menen birge áleminń birden-bir kórinisine baylanıslı oyların rawajlandırıw hám de iyelegen bilimlerden kúndelik turmıs xızmetlerinde paydalanıw kónlikpesin qalıplestiriwdi názerde tutadı.

Ximiya oqıw predmetin úyreniw procesinde oqıwshılar zatlar quramı, ximiya atamaları parıqlaw, insan iskerligi hám tábiyatta júz berip atırǵan ximiya processler haqqındaǵı túsiniklerge iye boladı. Oqıwshılar ximiya birikpelerdiń parıqların, tábiyiy sistemalardıń ximiya tiykarın, zatlardıń dúzilisi hám quramınıń óz ara baylanıslılıǵın úyrenedi. Ximiya elementlerden, xojalıq ximiya ónimlerinen abaylı bolıp paydalanıw hám olar tiykarında eksperiment ótkeriw kónlikpeleri rawajlanadı.

Qaraqalpaqstan geografiyası páni oqıwshılarda tábiyat, xalıq hám xojalıq haqqında túsiniklerdi qalıplestiriw procesinde fizika, ximiya hám biologiya pánlerine tiyisli maǵlıwmatlardan paydalanadı, túrles pánler salasındaǵı bilimlerde

öz maqset hám wazıypalarınan kelip shıǵıp mazmun-mánisine sińdiredi. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw nátiyjesinde qalıplestiriletuǵın túsinik hám kompetenciyaǵar Ózbekstan tábiyiy geografiyası, Ózbekstan ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası sıyaqlı geografiya pánleri hám basqa tábiyiy hám ekonomikalıq pánlerde úyreniletuǵın obyekt, hádiyse hám processler haqqında kompleks kóz-qarastı qalıplestiriwde xızmet etedi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Қарақалпақстан Республикасының «Географиялық объектлердің атамалары хақында»ғы Нызамы. 28-декабрь 2013-жыл. (Еркин Қарақалпақстан газетасының 18-январь 2014-жыл № 8 (19470) саны).
2. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакий. АКД. Нукус. 1966.
3. Soliev A. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. -T.: 2014, 387-b.
4. Umarov E. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası. -N.: 2015, 112-b
5. edu.uz geo. ru
6. geografiya.ru
7. toponimika.ru

Annotaciya: Usı maqala Qaraqalpaqstannıń tábiyiy geografiyası, Qaraqalpaqstannıń sociallıq ekonomikalıq geografiyası hám onı Milliy baǵdarlama tiykarında

oqıtıwdıń abzallıqları haqqındaǵı jańa izleniwlerdi talıqlaydı.

Tayamış sózler: Qaraqalpaqstan tábiyiy geografiyası, sociallıq ekonomika, tegislikler, ústirtlikler, taw, kól, oyıl-biyikli qumlıqlar hám dárya alapları, tábiyiy resurslar.

Annotation: This article is dedicated to the natural geography of Karakalpakstan, the socio-economic geography of Karakalpakstan and its implementation in accordance with the National Program analyzes new research on the advantages of teaching.

Key words: Natural geography of Karakalpakstan, social economy, plains, surface, mountains, lakes, hilly sands and river valleys, natural resources.

Аннотация: Настоящая статья посвящена физической географии Каракалпакстана, социально-экономической географии Каракалпакстана и ее изучению на основе Национальной программы анализируют новые исследования о преимуществах обучения.

Ключевые слова: физическая география Каракалпакстана, социальная экономика, равнины, поверхности, горы, озера, мысово-холмистые пески и долины рек, природные ресурсы.

AKMEOLOGIK POZITSIYA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KREATIV SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Saidova G. H.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

Kirish. Zamonaviy kasbiy pedagogik ta'limning muhim kamchiliklaridan biri bu uning bol'usi o'qituvchilarning ijodiy salohiyatini, shu jumladan tarixni rivojlantirishga zaif ta'siridir. Zamonaviy oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarning faoliyati tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik amaliyot darajasi yetarli darajada emas. Aksariyat o'qituvchilarning kelajakdagi kasbiy va pedagogik faoliyatda ijodkorlik ish tizimida, o'quvchilarning algoritmik harakatlariga qaratilgan stereotipli usul va uslublar ustunlik qiladi. Shuning uchun tarix o'qituvchilarini tayyorlaydigan pedagogik oliy ta'lim muassasalarining eng muhim vazifalaridan biri bu bo'lg'usi o'qituvchilarda kreativlikni rivojlantirish, ularning ijodiy salohiyatini oshirish, bo'lg'usi o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik faoliyatda ijodkorlik elementlarini qo'llashga tayyorlashdan iboratdir.

Dunyo ta'lim taraqqiyotining jadal suratlarida rivojlanishi avvalambor ta'lim jarayoniga innovatsion va kreativ yondashish lozimligini taqozo etmoqda. Chunki jahonda har qaysi jamiyatning rivojlanishi va yo'nalishini begilab beruvchi innovatsion-kreativ ijodkorlik ta'siri ostida yuz berib, inson faoliyatining har bir sohasida ijodkorlikka bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan tavsiflanadi. Xorijiy rivojlangan mamlakatlarda, jumladan AQSH, Kanada, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Koreya kabi davlatlarda o'qitish jarayonlari innovatsion-kreativ yondashuv asosida amalga oshirilmoqda. Mazkur holatni bevosita kuzatib, chuqur tahlil qilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2019-yil 23-avgustda xalq ta'limi, oliy ta'lim xodimlari bilan bo'lgan muloqotda uzluksiz ta'lim tizimida olib borilishi kerak bo'lgan dolzarb vazifalar haqida fikr yuritib, "... bugungi kunda ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarning obro'sini ko'tarish, shu bilan bir qatorda bugun o'qituvchilarning o'zlari ham ta'lim-tarbiya jarayoniga yangicha ijodiy yondashishi lozim"[1], - degan bir qator fikrlarni bildirib o'tdi. Shuningdek, yurtboshimiz Sh. M. Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Oliy majlisga qilgan murojaatnomasida ham, ta'lim-tarbiyaning uzviy bog'liqligini yanada kuchaytirish maqsadida "Sharqona qarashlarimizda ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi. Bu esa bugungi kun o'qituvchisidan katta mas'uliyatni talab qiladi", - deb ta'kidladilar. Demak, bugungi kun o'qituvchilari ta'lim-tarbiya ishlarida faol qatnashar ekanlar, ular o'z faoliyatlarini zamon bilan hamohang tarzda tashkil etishlari talab etiladi. Shuningdek, umumta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan boshlang'ich sinf o'qituvchilari umumiy va maxsus kompetentsiyalarga ega bo'lishi hamda o'z faoliyatida ijodkorlik qobiliyatlarini namoyon eta olishi lozim.

Akmeologik pozitsiya — bu shaxsning o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirish, o'z maqsadlariga erishish va o'zini o'zi rivojlantirish jarayonidir. Bu pozitsiya shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatlari va ijtimoiy muhit bilan bog'liq.

O'qituvchilar uchun akmeologik pozitsiya, o'z navbatida, o'quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar o'zlarining akmeologik pozitsiyalarini rivojlantirish orqali o'quvchilarga ilhom berish, ularning ijodkorligini oshirish va o'z-o'zini rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

Akmeologik pozitsiya quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi.

Shaxs o'z qobiliyatlari, kuchli va zaif tomonlarini tushunishi va o'z maqsadlarini belgilashi kerak.

Shaxs o'z salohiyatini oshirish va yangi ko'nikmalarni o'rganish uchun doimiy ravishda o'z ustida ishlashi zarur.

Shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit, ta'lim, oilaviy va professional sharoitlar bilan bog'liq. Ijoiy muhit shaxsning o'zini o'zi amalga oshirishiga yordam beradi.

Akmeologik pozitsiya shaxsning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirishga ham qaratilgan. Bu, o'z navbatida, shaxsning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi.

Akmeologik pozitsiya ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa shaxsning muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi. Umuman olganda, akmeologik pozitsiya shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish va o'z maqsadlariga erishish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Bu pozitsiya orqali shaxs o'z salohiyatini to'liq amalga oshirishga intiladi.

Kreativ salohiyat — bu shaxsning yangi g'oyalar, yechimlar va mahsulotlar yaratish qobiliyatidir. Bu salohiyat o'z ichiga ijodkorlik, innovatsion fikrlash, muammolarni hal qilish va yangi g'oyalarni amalga oshirish qobiliyatlarini oladi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun kreativ salohiyatni rivojlantirish, nafaqat o'zlarining professional faoliyatlari uchun, balki o'quvchilarning ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun ham muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ta'lim dasturlarini yangilash va zamonaviy pedagogik metodlarni qo'llash muhimdir. O'qituvchilarni kreativ fikrlashga undovchi darslar, seminarlar va treninglar o'tkazish orqali ularning salohiyatini oshirish mumkin. O'qituvchilarni amaliy tajribalar orqali o'rgatish, ularning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilarni turli loyihalar, tadbirlar va ekskursiyalar orqali o'quvchilarga ijodiy yondashuvni ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kiritish, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda yordam beradi. O'qituvchilarni interaktiv taqdimotlar, onlayn resurslar va multimedia vositalaridan foydalanishga o'rgatish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. O'qituvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlik va tajriba almashish, kreativ salohiyatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar bir-biridan o'rganish, yangi g'oyalar va metodlarni qo'llash orqali o'z salohiyatlarini oshirishlari mumkin. O'qituvchilarni motivatsiya qilish va ularni qo'llab-quvvatlash, ularning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhimdir. O'qituvchilarni muvaffaqiyatlari uchun rag'batlantirish, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ijodiy fikrlashga undaydi. Akmeologiya — bu shaxsning eng yuqori darajadagi rivojlanishi va professional muvaffaqiyatini o'rganadigan fan. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda akmeologik pozitsiya muhim ahamiyatga ega, chunki bu yondashuv o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlariga yordam beradi.[4]

Akmeologiya o'qituvchilarga bir qator foydalar keltiradi, bu esa ularning professional rivojlanishi va ta'lim jarayonida samaradorligini oshirishga yordam beradi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini baholash orqali kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarning ma'naviy va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi, bu esa ularning o'z ishlariga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi. O'qituvchilar ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuvlarni o'rganish orqali dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarga muammolarni ijodiy tarzda hal qilishni o'rgatadi, bu esa ta'lim jarayonida samaradorlikni oshiradi. O'qituvchilar akmeologik yondashuvlar orqali o'z karyeralarini rivojlantirish va yangi imkoniyatlarni ochish imkoniyatiga ega bo'lishadi. O'qituvchilar o'z tajribalarini oshirish va yangi metodlarni o'rganish orqali professional o'sish imkoniyatlarini kengaytiradilar. Akmeologiya o'qituvchilar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. O'qituvchilar o'zaro tajriba almashish orqali yangi g'oyalarni ishlab chiqish va o'z bilimlarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarga o'z-o'zini rag'batlantirish va yangi maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi. O'qituvchilar o'z ishlariga qiziqish va motivatsiyani oshirish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishlari mumkin. O'qituvchilar akmeologik yondashuvlar orqali ta'lim sifatini oshirish uchun innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish orqali talabalar bilan samarali ishlash imkoniyatini oshiradilar. Akmeologiya o'qituvchilarga shaxsiy va professional rivojlanish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish, o'zaro muloqot va hamkorlikni oshirish, motivatsiya va ta'lim sifatini yaxshilashda muhim foydalar keltiradi. Ushbu yondashuv o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlariga yordam beradi va ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi.[1]

Akmeologiya ta'lim jarayonini bir qator usullar va yondashuvlar orqali yaxshilaydi. Akmeologiya o'qituvchilarga va talabalar uchun o'z bilim va ko'nikmalarini baholash imkoniyatini beradi, bu esa o'zgarishlar va rivojlanish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi. Akmeologiya ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi, bu esa o'qituvchilar va talabalar o'rtasida yangi g'oyalar va metodlarni ishlab chiqishga yordam beradi. O'qituvchilar va talabalar muammolarni ijodiy tarzda hal qilishni o'rganadilar, bu esa ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Akmeologiya o'qituvchilar va talabalar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ta'lim jarayonida jamoaviy ishlarni kuchaytiradi. O'qituvchilar va talabalar o'zaro tajriba almashish orqali yangi g'oyalarni ishlab chiqish va o'z bilimlarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarga va talabalar uchun o'z-o'zini rag'batlantirish va yangi maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi, bu esa ta'lim jarayonida motivatsiyani oshiradi. O'qituvchilar o'z ishlariga qiziqish va motivatsiyani oshirish orqali ta'lim jarayonini yanada

qiziqarli va samarali qilishlari mumkin. Akmeologiya ta'lim sifatini oshirish uchun innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatini beradi, bu esa o'qituvchilarning darslarini yanada samarali qiladi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish orqali talabalar bilan samarali ishlash imkoniyatini oshiradilar. Akmeologiya o'qituvchilarning professional rivojlanishiga yordam beradi, bu esa ularning ta'lim jarayonida samaradorligini oshiradi. O'qituvchilar o'z tajribalarini oshirish va yangi metodlarni o'rganish orqali ta'lim jarayonini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya ta'lim jarayonini yaxshilashda shaxsiy rivojlanish, ijodiy fikrlashni rag'batlantirish, o'zaro muloqot va hamkorlikni oshirish, motivatsiya va ta'lim sifatini yaxshilash kabi bir qator imkoniyatlar yaratadi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida o'zaro aloqalarni kuchaytiradi.[6]

Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish, ijodiy fikrlash va professional o'sishlariga qaratilgan strategiyalarni o'z ichiga oladi.

Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarning shaxsiy rivojlanishiga e'tibor qaratadi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini baholash, o'z-o'zini rivojlantirish va yangi maqsadlar qo'yish orqali kreativ salohiyatlarini oshirishlari mumkin. Akmeologiya ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchilar yangi g'oyalar va yechimlarni ishlab chiqish uchun ijodiy yondashuvlarni qo'llashlari kerak. Bu, o'z navbatida, dars jarayonida talabalar bilan ishlashda innovatsion usullarni qo'llash imkonini beradi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Bu, ijodiy fikrlash va yangi g'oyalarni ishlab chiqishga imkon yaratadi. Guruh ishlari va brainstorming sessiyalari bu jarayonda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda motivatsiya va qiziqish muhim rol o'ynaydi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarni o'z salohiyatlarini rivojlantirishga undaydi va ularning dars jarayonida talabalar bilan ishlashda yanada samarali bo'lishlariga yordam beradi. O'qituvchilar uchun akmeologik yondashuvlarni o'z ichiga olgan treninglar va seminarlar o'tkazish. Bu tadbirlar o'qituvchilarning kreativ fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga yordam beradi. Tajribali o'qituvchilar tomonidan yangi o'qituvchilarga mentorlik qilish va ularni qo'llab-quvvatlash. Bu jarayon o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchilar o'rtasida tajriba almashish va o'zaro fikr almashish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish. Bu, o'z navbatida, yangi g'oyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. O'qituvchilar uchun shaxsiy rivojlanish rejalari tuzish va ularni amalga oshirish. Bu rejalarda o'qituvchilarning maqsadlari, o'z-o'zini baholash va rivojlanish strategiyalari ko'rsatilishi kerak. [5]

O'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda akmeologik pozitsiya muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuv o'qituvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijodiy fikrlash va o'zaro muloqotini rivojlantirishga yordam beradi. Akmeologik pozitsiya orqali o'qituvchilar o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlari va ta'lim jarayonida yanada samarali bo'lishlari mumkin. Shunday qilib, akmeologiya o'qituvchilarning professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.[3]

Ta'lim tizimida kreativ salohiyatni rivojlantirish, zamonaviy o'qituvchilarning eng muhim vazifalaridan biridir. Akmeologiya, shaxsiy va professional rivojlanish nazariyasi sifatida, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Akmeologiya, shaxsiy va professional rivojlanish jarayonlarini o'rganadigan fan sifatida, o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlariga yordam beradi. Kreativ salohiyat esa, yangi g'oyalar, yechimlar va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish, nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki ta'lim jarayonining sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarga o'z bilim va ko'nikmalarini baholash imkoniyatini beradi. Bu jarayon, o'qituvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi va ularni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan yo'nalishlarni belgilaydi. Akmeologiya o'qituvchilarga ijodiy fikrlashni rivojlantirishda yordam beradi. O'qituvchilar yangi g'oyalar va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayon, o'qituvchilarning tajribalarini almashish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Akmeologiya o'qituvchilarga o'z-o'zini rag'batlantirish va yangi maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi. Bu esa ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va kreativ salohiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarga innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatini beradi. Bu metodlar, o'qituvchilarning darslarini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi, shuningdek, talabalar bilan ishlashda kreativ yondashuvlarni qo'llash imkonini yaratadi. Akmeologik pozitsiya bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'z-o'zini baholash, ijodiy fikrlashni rag'batlantirish, o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirish, motivatsiya va innovatsion metodlarni qo'llash orqali akmeologiya o'qituvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishiga yordam beradi. Natijada, bu jarayon ta'lim sifatini oshirishga va talabalar bilan samarali ishlashga xizmat qiladi. Bo'lajak o'qituvchilar akmeologik yondashuvlarni o'zlashtirish orqali o'z kreativ salohiyatlarini rivojlantirishlari va ta'lim jarayonini yanada samarali qilishlari mumkin. Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirish, nafaqat ularning professional faoliyatlari uchun, balki o'qituvchilarning ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun ham muhimdir. Akmeologik pozitsiya orqali o'qituvchilar o'z salohiyatlarini oshirish, o'qituvchilarga ilhom berish va ularning ijodkorligini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Ta'lim tizimida kreativlikni oshirish, kelajak avlodning muvaffaqiyatli va innovatsion fikrlovchi shaxslar bo'lib yetishishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh. A. Pedagogik diagnostika. - Toshkent: fan va axborot texnologiyalari, 2010-yil. 278 b.

2. Djuraev R.X. Ta'limda interfaol texnologiyalari. -Toshkent, 2010. –76 b.
3. Djo'rayev R. X., Turgunov S. T. ta'lim menejmenti. - Toshkent: Voris-Nashriyot, 2012 Yil. 167 b.
4. Агабабян А. Р., Арутюнян Н. Д. К вопросу взаимосвязи креативности с личностными характеристиками // Ананьевские чтения, 2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. С. 598-599.
5. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. - 2009. - №12. - С. 29-34.
6. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. - Казань: Изд-во КГУ, 1996. - 566 с.
7. Вишнякова, Н.Ф. Креативная акмеология. Психология высшего образования / Н.Ф. Вишнякова. - Мн.: Народная асвета, 2007. - 300 с.

Annotatsiya: Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning roli nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Akmeologiya, ya'ni insonning eng yuqori darajadagi rivojlanishi va o'zini o'zi amalga oshirish jarayoni, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim pozitsiyani egallaydi. Ushbu maqolada akmeologik pozitsiyaning bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Akmeologik pozitsiya, kreativ salohiyat, o'qituvchilar, shaxs, jihat, ijodiy fikrlash, ijodkorlik.

Аннотация: В современной системе образования роль учителя важна не только в передаче знаний, но и в развитии творческого потенциала учащихся. Акмеология, то есть процесс высшего уровня развития и самореализации человека, занимает важное место в повышении творческого потенциала педагогов. В данной статье рассматривается роль и значение акмеологической позиции в развитии творческого потенциала будущих учителей.

Ключевые слова: Акмеологическая позиция, творческий потенциал, педагоги, личность, аспект, творческое мышление, творчество.

Abstract: In the modern education system, the role of teachers is important not only in imparting knowledge, but also in developing the creative potential of students. Acmeology, that is, the process of the highest level of human development and self-realization, occupies an important position in increasing the creative potential of teachers. This article examines the role and importance of the acmeological position in the development of creative potential in future teachers.

Key words: Acmeological position, creative potential, teachers, personality, aspect, creative thinking, creativity.

4K TA'LIMINI JORIY ETISH SHAROITIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KREATIV SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH

Saidova G. H.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

Kirish. Ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish va o'z g'oyalarini ifoda etish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun kreativ salohiyatni rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun muhimdir. Kreativ o'qituvchilar, o'quvchilarning qiziqishini oshirish, ularning o'z fikrlarini erkin ifoda etishlariga yordam berish va ta'lim jarayonini yanada interaktiv qilish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda, ta'lim tizimida kreativlikni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlar va metodlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'qituvchilar, o'z darslarida kreativ fikrlashni rag'batlantirish orqali o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishi va ularni kelajakda muvaffaqiyatli shaxslar bo'lishlariga tayyorlashi mumkin. Ushbu maqolada, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan metodlar va yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Bu jarayon, nafaqat o'qituvchilarning o'zlari, balki ularning o'quvchilari uchun ham ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

4K ta'limi — bu ta'lim jarayonida to'rt asosiy ko'nikma yoki qobiliyatni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir. Kreativlik — yangi g'oyalar, yechimlar va mahsulotlarni yaratish qobiliyatidir. 4K ta'limida o'quvchilar o'z fikrlarini ifodalash, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va muammolarni kreativ tarzda hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Kritik fikrlash — ma'lumotlarni tahlil qilish, baholash va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatidir. O'quvchilar muammolarni aniqlash, ularni tahlil qilish va samarali yechimlar taklif qilishda kritik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Hamkorlik — jamoa bilan ishlash, boshqalar bilan muloqot qilish va birgalikda maqsadlarga erishish qobiliyatidir. 4K ta'limida o'quvchilar guruhda ishlash, fikr almashish va bir-biridan o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Kommunikatsiya — fikrlarni, g'oyalarni va his-tuyg'ularni samarali tarzda ifodalash qobiliyatidir. O'quvchilar o'z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifodalash, boshqalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. 4K ta'limining asosiy maqsadi o'quvchilarni zamonaviy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan ta'minlashdir. Ushbu ko'nikmalar o'quvchilarning ijodiy, analitik va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, ularni kelajakdagi ish joylarida muvaffaqiyatli bo'lishlariga tayyorlaydi. 4K ta'limi ta'lim jarayonida kreativlik, kritik fikrlash, hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir. Bu ko'nikmalar o'quvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. 4K ta'limi zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismi bo'lib, o'quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

O'qituvchilar ta'lim jarayonining asosiy ustunlaridan biri bo'lib, ularning kreativ salohiyati o'quvchilarning o'qish motivatsiyasini va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Kreativlik, o'qituvchilarga yangi g'oyalarni ishlab chiqish, darslarni qiziqarli va interaktiv qilish imkonini beradi. Ushbu maqolada o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan asosiy yondashuvlar va resurslar ko'rib chiqiladi. O'qituvchilar kreativ salohiyatini oshirish uchun

innovatsion yondashuvlarni qo'llashlari zarur. Masalan, "Design Thinking" metodologiyasi o'qituvchilarga muammolarni hal qilishda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. Bu yondashuv o'qituvchilarga o'quvchilarning ehtiyojlarini tushunish va ularga mos darslar tayyorlash imkonini beradi. Bugungi kunda onlayn ta'lim platformalari, masalan, Coursera, edX va Udemy, o'qituvchilarga kreativ fikrlash va pedagogik innovatsiyalar bo'yicha ko'plab kurslar taklif etadi. Bu kurslar orqali o'qituvchilar yangi metodlar va yondashuvlar bilan tanishib, o'z bilimlarini kengaytirishlari mumkin. O'qituvchilar dars jarayonida ijodiy o'yinlar va faoliyatlarni qo'llash orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirishlari mumkin. Masalan, "Brainstorming" sessiyalari yoki "Role Play" o'yinlari o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi va darslarni yanada qiziqarli qiladi. O'qituvchilar o'zaro tajriba almashish va bir-birlaridan o'rganish uchun mentorlik dasturlariga yoki professional hamkorlik tarmoqlariga qo'shilishlari mumkin. Bu orqali o'qituvchilar yangi g'oyalar va metodlarni o'zaro muhokama qilib, o'z salohiyatlarini oshirishlari mumkin. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, masalan, Google Classroom, Kahoot! va Canva, o'qituvchilarga darslarni interaktiv qilish va o'quvchilar bilan samarali aloqa o'rnatish imkonini beradi. Bu vositalar yordamida o'qituvchilar o'z darslarini yanada qiziqarli va ijodiy qilishlari mumkin. O'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishlari zarur. Kitoblar o'qish, maqolalar yozish va professional rivojlanish seminarlarida ishtirok etish orqali o'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borishlari mumkin. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish ta'lim jarayonining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Innovatsion yondashuvlar, onlayn resurslar, ijodiy faoliyatlar va zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'z salohiyatlarini oshirib, o'quvchilarga yanada qiziqarli va samarali ta'lim berishlari mumkin. O'qituvchilarning kreativligi, o'z navbatida, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi va ularni kelajakda muvaffaqiyatli insonlar bo'lishlariga tayyorlaydi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun bir qator usullar va strategiyalarni qo'llash mumkin. O'qituvchilarni innovatsion ta'lim usullari bilan tanishtirish, ularning kreativ fikrlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Masalan, loyiha asosida o'qitish, muammoli vazifalar, o'yinlar va simulyatsiyalar orqali o'qitish metodlari qo'llanilishi mumkin. Bu usullar o'qituvchilarga o'quvchilarning qiziqishini oshirish va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Interaktiv o'qitish usullari, o'qituvchilarning o'quvchilar bilan faol muloqot qilishini ta'minlaydi. O'quvchilar bilan guruhli ishlar, munozaralar va rolli o'yinlar o'tkazish, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshiradi. Bu jarayon, o'qituvchilarga o'z fikrlarini ifodalash va boshqalar bilan fikr almashish imkonini beradi.

Zamonaviy texnologiyalar, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Multimedia vositalari, onlayn platformalar va ta'lim dasturlari orqali o'qituvchilar o'z bilimlarini kengaytirishlari va yangi g'oyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Masalan, virtual sinflar va interaktiv taqdimotlar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilishlari mumkin. O'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishlari kerak. Bu, seminarlar, treninglar va kurslar orqali amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borishlari, shuningdek, yangi g'oyalar va yondashuvlarni o'rganishlari zarur. O'z-o'zini rivojlantirish, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Bo'lajak o'qituvchilar uchun kreativ salohiyatni rivojlantirishning bir qator usullari mavjud. Ushbu usullar o'qituvchilarning innovatsion fikrlashini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va ta'lim jarayonida samarali ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Loyiha asosida o'qitish metodlari o'qituvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi. O'qituvchilar o'zlarining loyihalarini ishlab chiqishlari va amalga oshirishlari orqali kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Interaktiv o'qitish usullari, masalan, guruhli ishlar, munozaralar va rolli o'yinlar orqali o'qituvchilar o'quvchilar bilan faol muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayon o'qituvchilarning fikrlarini ifodalash va boshqalar bilan fikr almashish ko'nikmalarini oshiradi. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, multimedia vositalari, onlayn platformalar va ta'lim dasturlari orqali o'qituvchilar o'z bilimlarini kengaytirishlari va yangi g'oyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Virtual sinflar va interaktiv taqdimotlar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilishlari mumkin. O'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishlari kerak. Seminarlar, treninglar va kurslar orqali o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borish, yangi g'oyalar va yondashuvlarni o'rganish imkonini beradi. Kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun turli xil mashqlar va o'yinlar o'tkazish mumkin. Masalan, brainstorming sessiyalari, "nima bo'lishi mumkin?" kabi savollar berish, yoki "nima uchun?" va "qanday qilib?" savollarini muhokama qilish orqali o'qituvchilar o'z fikrlarini kengaytirishlari mumkin. O'qituvchilar o'rtasida mentorlik va hamkorlik aloqalarini o'rnatish, tajriba almashish va bir-biridan o'rganish imkonini beradi. Bu jarayon o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

San'at va madaniyat sohalaridan foydalanish, o'qituvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi. Musiqa, rasm, teatr va boshqa san'at turlari orqali o'qituvchilar o'z fikrlarini ifodalash va yangi g'oyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Muammoli vazifalar orqali o'qituvchilar o'z kreativ fikrlash qobiliyatlarini sinab ko'rishlari mumkin. Bu vazifalar o'qituvchilarga muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlarni izlashga undaydi. Ushbu usullar bo'lajak o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin. O'qituvchilar o'zlarining kreativ ko'nikmalarini oshirish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishlari mumkin.[2]

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida bir qator muhim rollarni o'ynaydi. Ular o'qitish va o'rganish jarayonlarini yanada samarali, qiziqarli va interaktiv qilishga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, interaktiv taqdimotlar, onlayn platformalar va multimedia vositalari orqali o'qituvchilar o'quvchilar bilan faol muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu, o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Internet va raqamli resurslar orqali o'quvchilar va o'qituvchilar turli xil ma'lumotlarga oson kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu,

o'quvchilarning o'z bilimlarini kengaytirish va mustaqil o'rganishlariga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim jarayonini shaxsiylashtirishlari mumkin. Masalan, onlayn ta'lim platformalari orqali o'quvchilar o'z sur'atida o'rganishlari va o'z qiziqishlariga mos materiallarni tanlashlari mumkin. O'yinlar, simulyatsiyalar va virtual haqiqat kabi zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonini qiziqarli va interaktiv qiladi. Bu, o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va o'rganish jarayonini yanada samarali qiladi. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, onlayn forumlar, ijtimoiy tarmoqlar va video konferensiyalar orqali o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida hamkorlik va muloqotni kuchaytiradi. Bu, o'quvchilarning fikr almashish va bir-biridan o'rganish imkoniyatlarini oshiradi.[7]

Zamonaviy texnologiyalar o'qituvchilarga o'z bilim va ko'nikmalarini yangilash, yangi pedagogik yondashuvlarni o'rganish va tajriba almashish imkoniyatini beradi. Onlayn kurslar, seminarlar va vebinarlar orqali o'qituvchilar o'z malakalarini oshirishlari mumkin. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning yutuqlarini va rivojlanishini kuzatish va baholash jarayonini soddalashtiradilar. Onlayn testlar, baholash platformalari va analitik vositalar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning natijalarini tez va samarali baholashlari mumkin. Zamonaviy texnologiyalar orqali o'quvchilar global ta'lim resurslariga, masalan, xalqaro kurslar va onlayn konferensiyalarga kirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu, o'quvchilarning global fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi, chunki ular o'qitish va o'rganish jarayonlarini yanada samarali, interaktiv va qiziqarli qiladi. O'qituvchilar va o'quvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, shuningdek, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, kelajak avlodni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.[1]. Takrorlash va mustahkamlash darslarida 4K modelining hamkorlikda ishlash, ya'ni kollektiv bo'limi yuqori samaradorlikka ega. O'quvchilarni hamkorlikda o'qitishni tashkil etishning bir necha metodlari mavjud: guruhlarda o'qitish (R.Slavin)da o'quvchilar teng sonli ikki guruhga ajratiladi. Har ikkala guruhda bir xil topshiriqni bajaradi. Komanda a'zolari o'quv topshiriqlarini hamkorlikda bajarib, har bir o'quvchi mavzudan ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga e'tiborni qaratadi. R.Slavinning ta'kidlashicha, o'quvchilarga topshiriqlarni hamkorlikda bajarish uchun ko'rsatma berilishi etarli emas. O'quvchilarning faolligi asta-sekin o'sib borib, butunlay ularning o'zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylanadi; o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi munosbata esa, sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo'ladi. Bahsli, muammoli vaziyat – insonning faoliyati davridagi fikrlash natijasiga bog'liq bo'lib, qoladigan murakkab holatga yoki sharoitga tushib qolishidir. Bunday holatda u hodisa yoki jarayonni qanday izohlashni bilmaydi. Bahsli, muammoli vaziyatlar o'quvchilarning aqliy kuchini zo'riqtiradi, u vaziyatni oydinlashtirish uchun yo'llar qidirib boshlaydi, qiyinchiliklar bilan to'qnashadi. Inson muammo bilan yuzma-yuz (to'qnash) kelgandagina fikrlay boshlaydi. O'zida mavjud bilimlar bilan fikrlab amallar bajara boshlab, saviyaga mos darajadagi xulosalarga kela boshlaydi. O'quvchilar o'zlari bajargan topshiriqlarni qanday qilib bajarganliklarini aytib, tushuntirib bera olishlari lozim. Muammo hal qilish jarayonidagi tushunmay qolgan o'rinlarini o'z so'zlari bilan ifodalab bera olishi o'qituvchi uchun muhimdir.[6]

O'qituvchilarning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi ularning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini kasbiy faoliyatni sifatli, samarali tashkil etishga yo'naltiradi. Shuningdek, o'quv va tarbiya jarayonlarini tashkil etishga an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam beradi. Binobarin, kreativlik sifatlariga ega pedagog kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi, ilg'or, o'quvchilarning o'quv faoliyatini, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish, ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish, shuningdek, hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo'lishga e'tibor qaratadi. Ayni o'rinda shuni alohida qayd etib o'tish joizki, har bir shaxs tabiatan kreativlik qobiliyatiga ega. Xo'sh, shaxs o'zida kreativlik qobiliyati mavjudligini qanday namoyon eta olishlari mumkin? Bu o'rinda Patti Drapeau shunday maslahat beradi: "Agarda o'zingizni kreativ emasman deb hisoblasangiz, hozirdanoq kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni tashkil eta boshlashingizni maslahat beraman. Aslida, gap sizning ijodkor bo'lganingiz yoki bo'lmaganingizda emas, balki ijodkorlik faoliyatni kreativlik ruhida tashkil etishingiz va yangi g'oyalarni amalda sinashga intilishingizdadir".[3]

Patti Drapeau nuqtai nazariga ko'ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. Har tomonlama fikrlash o'qituvchilardan o'quv topshirig'i, masalasi va vazifalarini bajarishda ko'plab g'oyalarga tayanishni talab etadi. Bundan farqli ravishda bir tomonlama fikrlash esa birgina to'g'ri g'oyaga asoslanishni ifodalaydi. Mushohada yuritishda muammo yuzasidan bir va ko'p tomonlama fikrlashdan birini inkor etib bo'lmaydi. Binobarin, bir va har tomonlama fikrlash kreativlikni shakllantirishda birdek ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, topshiriqni bajarish, masalani yechishda shaxs yechimning bir necha variantini izlaydi (ko'p tomonlama fikrlash), keyin esa eng maqbul natijani kafolatlovchi birgina to'g'ri yechimda to'xtaladi.[4]

4K ta'limini joriy etish sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Innovatsion ta'lim usullari, interaktiv o'qitish, zamonaviy texnologiyalar va o'z-o'zini rivojlantirish orqali o'qituvchilar o'z kreativ salohiyatlarini oshirishlari mumkin. Bu esa, o'quvchilarning ta'lim olish jarayonida faol ishtirok etishlariga va ularning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. 4K ta'limi, kelajak avlodni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi va ta'lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Toshpulatova Sh.O. O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Ped.fan.bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.avtor.- T., 2018, 26 b.
2. To'raqulov X.A. Boshlang'ich ta'limda innovasion yondashuvlar qilishning ijtimoiy jihatdan zarurligi // Boshlang'ich ta'limda innovasion texnologiyalar: muammolar, echimlar: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari.-Jizzax, 2006.-III qism.-B.153-157.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014. - p. 260
4. Агабабян А. Р., Арутюнян Н. Д. К вопросу взаимосвязи креативности с личностными характеристиками // Ананьевские чтения, 2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. С. 598-599.
5. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. - 2009. - №12. - С. 29-34.
6. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. - Казань: Изд-во КГУ, 1996. - 566 с.
7. "Boshlang'ich sinflarda o'qitishning zamonaviy metodikasi" dasturi doirasida trening ishtirokchisi qo'llanmasi. -T.: 2023.

Annotatsiya: Zamonaviy ta'lim tizimida 4K ta'limi o'quvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish, ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llashga yordam beradi. Ushbu maqolada, 4K ta'limini joriy etish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ salohiyatini qanday rivojlantirish mumkinligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: 4K ta'limi, kreativ salohiyat, kreativlik, ko'nikmalar, innovatsion texnologiyalar, ijodiy fikrlash, hamkorlik, loyiha asosida o'qitish, taklif, muammolar.

Аннотация: В современной системе образования 4К-образование важно для личностного и профессионального развития учащихся. Это помогает развивать творческий потенциал будущих учителей начальной школы, использовать инновационные подходы в образовательном процессе. В данной статье представлена информация о том, как развивать творческий потенциал будущих учителей в условиях внедрения 4К-образования.

Ключевые слова: 4К-образование, творческий потенциал, креативность, навыки, инновационные технологии, творческое мышление, сотрудничество, проектное обучение, предложение, проблемы.

Abstract: In the modern education system, 4K education is important for the personal and professional development of students. It helps to develop the creative potential of future elementary school teachers, to use innovative approaches in the educational process. This article provides information on how to develop the creative potential of future teachers in the context of the introduction of 4K education.

Key words: 4K education, creative potential, creativity, skills, innovative technologies, creative thinking, cooperation, project-based teaching, proposal, problems.

QORAQALPOG'ISTONDA IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA KUTUBXONALAR ISHI FAOLIYATI

Reymbaev R.S., Maxammadiyarov R.I.

Nukus davlat pedagogika instituti

1941-yilda fashistik Germaniyaning SSSRga hujumi Qoraqalpog'iston madaniyat muassasalarining, jumladan, kutubxonalarning madaniy-ma'rifiy va targ'ibot ishlarini tashkil etish va mazmunini qayta qurishga olib keldi. Bu esa urush yillarida turg'un holatda qolgan Qoraqalpog'istonda madaniy-ma'rifiy muassasalar o'sishining yanada sekinlashishiga olib keldi. Ikkinchi jahon urushi boshlangach, sovet hukumati mamlakatdagi barcha maktab, OUYU, kutubxonalar va boshqada madaniy-ma'rifiy tashkilotlarning ishini qayta qurish kerakligi haqida qaror va farmoyishlar qabul qildi. 1941-yili 26-iyunda RSFSR Ta'lim xalq komissariati maxsus murojaat qabul qilib, urush boshlanganligi sabab ularning faoliyati davlat xavfsizligini mustahkamlash, muhofaza qilish va aholi orasida urushning bosqinchilik xarakterga ega ekanligini keng targ'ibot qilish, shuningdek, partiya va hukumatning qaror va yechimlarini keng ommaga tushuntirish lozim deb ta'kidladi. Aholi orasida harbiy ta'lim, havo hujumi, kimyoviy xuruj va sanitar muhofaza ishiga tortish kerakligi topshirildi. Kutubxona ishi sohasi xodimlarini kutubxonalarda gazetalarni ommaviy o'qish, kitob ekspozitsiyalari va ko'rgazmalarini tashkil etish, harbiy mavzu bo'yicha adabiyotlar tizimini ishlab chiqish va ommaviy targ'ib etishga chaqirdi. Asosiy e'tibor sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalari, harbiy mobilizatsion yig'ilish punktlarida harbiy-muhofaza va siyosiy adabiyotlardan iborat bo'lgan mobil kutubxonalar tashkil etish topshirildi.

1941-yil 27-oktyabr kuni "Urush davrida ommaviy kutubxonalar faoliyati haqida" Ta'lim xalq komissariatining buyrug'i asosida kutubxonalar xodimlarini aholiga urush harakatlari, frontdagi askarlarning va front ortidagi aholining qahramonligi haqida, shu bilan birga fuqarolarni harbiy ixtisosliklarni va yangi ishlab chiqarish sohasi kasblarni egallashga chaqirish topshirildi[1]. Hukumat kutubxona xodimlaridan aholi orasida kitoblar va gazetalarni o'qib berish, savol-javob kechalarini tashkil etish, jangovar varaqchalar va plakatlar ishlab chiqish, korxona, qishloq joylarida o'z ishini faollashtirish talab etildi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq Qoraqalpog'iston madaniyat muassasalari oldiga amaliy vazifa qo'yildi – respublikaning barcha mehnatkashlariga boshlangan urushning adolatli, ozodlik xarakterini, ko'pmillatli xalqlar ustidan hukmronlik qilayotgan tahdidning jiddiyligini tushuntirish. Vatan, kutubxonalar va klub muassasalari oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi:

- aholini urush frontlaridagi vaziyatdan xabardor qilish;
- urushning maqsad va vazifalarini aholiga tushuntirish;
- safarbarlik tadbirlarini amalga oshirishda ko'maklashish;
- fuqarolarga harbiy vaziyatlarda xulq-atvor asoslarini o'rgatish bo'yicha to'garaklar tashkil etish;
- Sovet axborot byurosining hisobotlarini aholiga yetkazish;
- ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarish va ortig'i bilan bajarish uchun odamlarni rag'batlantirishga ko'maklashish;
- muassasalarining urush davrida hayotga tatbiq etilgan yangi mehnat qoidalariga o'tishi va boshqalar.

Hujjatlarda kutubxonalarni siyosiy va harbiy-mudofaa bilimlari targ'ibot markazlariga aylantirish, ular faoliyatini mamlakatimiz mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, frontga yordam ko'rsatishni tashkil etishning hayotiy masalalari bilan chambarchas bog'lash talab etilgan.

Targ'ibot guruhlariga jalb qilingan kutubxona xodimlari oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi: mehnatkashlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish; xalqimizning qahramonona o'tmishi, Qizil Armiyaning jangovar harakatlari, front va front ortidagi qahramonlik ko'rsatkichlari haqidagi adabiyotlarni keng targ'ib qilish; aholining harbiy bilimlarni egallashiga yordam berish, harbiy-mudofaa adabiyotlarini tarqatish; xalq xo'jaligi va mudofaa sanoatini rivojlantirishga ko'maklashish, aholiga yangi ishlab chiqarish kasblarini o'zlashtirish va ishlab chiqarish malakasini oshirishda xar tomonlama yordam ko'rsatish[2].

Qoraqalpog'iston kutubxonalari ommaviy-siyosiy va mudofaa ishlarini qayta tashkil etish va keng yo'lga qo'yishga urush davridagi kutubxonalar va boshqa madaniyat muassasalari faoliyati to'g'risidagi hukumat qarorlari ko'maklashdi. Urush davridagi kutubxona faoliyatining barcha jabhalarini tartibga soluvchi va mamlakatning axborot muassasalariga alohida e'tibor qaratgan birinchi hujjat Maorif xalq komissarligi tomonidan qabul qilingan "Urush davridagi ommaviy kutubxonalar ishi to'g'risida"gi buyruq bo'ldi. U kutubxonalarning urush sharoitida ishlashga o'tishi bilan bog'liq o'zgarishlarning aksariyatini aks ettirdi. Urush boshlanishi bilan kutubxona ishida yuzaga kelgan yangi qiyinchiliklar haqida tushuncha paydo bo'ldi. Hatto malakali mutaxassislarni frontga safarbar etish natijasida yuzaga kelgan kadrlar muammolari va ularni hal etish bo'yicha tavsiyalar inobatga olindi. Xususan, buyruqda sa'y-harakatlarni quyidagilarga yo'naltirish ko'zda tutilgan: kutubxonalarning ommaviy faoliyatidagi o'zgarishlar, shu jumladan, faollarni kitob savdosi va kutubxona sayohatlarini tashkil etishga jalb qilish, kutubxonalar va kitobxonlik uylarida ko'tarinki mutolalarni ko'paytirish va mavzularini kengaytirish, xalqimizning qahramonlik o'tmishi haqida suhbatlar va adabiyotlar taqrizlarini o'tkazish va h.k.;

- bibliografik ishlarni yanada samarali tashkil etish, tavsiyaviy bibliografik materiallar tayyorlash, real va salohiyatli o'quvchilarni kengroq qamrab olish orqali o'quvchilar e'tiborini himoyaga oid adabiyotlarga jalb etish.

Hujjatlarda kutubxonalarni siyosiy va harbiy-mudofaa bilimlari targ'ibot markazlariga aylantirish, ular faoliyatini mamlakatimiz mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, frontga yordam ko'rsatishni tashkil etishning hayotiy masalalari bilan chambarchas bog'lash talab etilgan. Hukumat kutubxonalarni urush davridagi vazifalarni bajarish uchun kitob fondidan har tomonlama foydalanish, kutubxonalarda siyosiy axborotni tizimli ravishda olib borish, o'quvchilarni harbiy harakatlar, jangchilar va qo'mondonlarning jangovar jasoratlari, frontdagi mehnat qahramonliklari, mehnat qahramonliklari to'g'risida ma'lumot berishga majbur qildi, fuqarolarni harbiy mutaxassisliklarga va yangi ishlab chiqarish kasblariga o'qitishga yordam berish.

Targ'ibot guruhlariga jalb qilingan kutubxona xodimlari oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi: mehnatkashlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish; xalqimizning qahramonona o'tmishi, Qizil Armiyaning jangovar harakatlari, front va front ortidagi qahramonlik ko'rsatkichlari haqidagi adabiyotlarni keng targ'ib qilish; aholining harbiy bilimlarni egallashiga yordam berish, harbiy-mudofaa adabiyotlarini tarqatish; xalq xo'jaligi va mudofaa sanoatini rivojlantirishga ko'maklashish; aholiga yangi ishlab chiqarish kasblarini o'zlashtirish va ishlab chiqarish malakasini oshirishda xar tomonlama yordam ko'rsatish.

Hukumat qarorlariga muvofiq qishloq targ'ibot guruhlarini tarkibi qayta ko'rib chiqilib, yangilandi. Masalan, Taxtako'pir tumanida 1941-1942 yillarda 39 ta tashviqot uylari tashkil etilib, ularga 247 ta tashviqotchilar, asosan, o'qituvchilar, madaniy-ma'rifiy muassasalar xodimlari va talabalar jalb etilgan. To'rtko'lda partiya shahar qo'mitasi huzurida shahar qo'mitasi xodimlari, shahar faollari, o'qituvchilardan targ'ibot-tashviqot guruhi tashkil etildi. Tumanda jami 456 nafar targ'ibotchi faoliyat ko'rsatgan[3]. Qipchoq o'lkasida 24 ta tashviqot punkti, 198 ta kitob tashuvchi xizmat yo'lga qo'yildi[4]. Xo'jayli tumanida 370 nafar agitatordan iborat 43 ta targ'ibot uyi tashkil etildi[5]. Ular orasida nafaqat ma'muriyat xodimlari, balki o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, kutubxonachilar, to'garaklar, o'quv zallari mudirlari ham bor edi. "Hammasi front uchun, hammasi g'alaba uchun!" shiori ostida. muxtor respublikaning madaniyat, fan va maorif muassasalari urush yillarida ishladi[6].

Respublika kutubxonalarining yana bir vazifasi front bilan yaqin aloqalar o'rnatish edi. Qoraqalpog'iston viloyat partiya qo'mitasining 1943-yil 16-fevraldagi "Qoraqalpoq jangchilariga madaniy xizmat ko'rsatish to'g'risida"gi maxsus qaroriga asosan, frontdagi askarlar uchun badiiy adabiyot va boshqa adabiyotlar, qoraqalpoq tilidagi gazetalar bilan jihozlangan kutubxonalar, Qizil Armiya Bosh Siyosiy Boshqarmasi boshlig'iga 1200 nusxadagi "Qizil Qoraqalpog'iston" respublika gazetasi, 15 ta qoraqalpoq tilidagi badiiy va siyosiy adabiyotlar kutubxonasi yuborildi[7].

SSSR hukumati tashabbusi bilan 1943-yil noyabr oyida RSFSR Maorif xalq komissarligi qoshida tuzilgan Davlat jamg'armasiga kitoblarni yig'ish va keyinchalik ularni ozod qilingan hududlarga tarqatish boshlandi. Qoraqalpog'istonda 1944-yil 21-aprelgacha qishloq aholisi 1035 ta kitob to'plagan[8], Nukusdagi tashkilot va muassasalar faqat 1944-yilning aprelida 1300 ta kitob to'pladi[9]. Bu adabiyotlarning barchasi Ukrainaning Odessa viloyatiga yuborilgan.

1944-yilda respublikada 325 ming kitob fondiga ega 132 kutubxona mavjud edi. Barcha tumanlarda siyosiy ta'lim inspektorlari lavozimlari tiklandi, ommaviy kutubxonalar, yordamchi qizil choyxonalar tarmog'i rivojlana boshladi[10]. Umuman olganda, urushning og'ir yillarida fashist bosqinchilariga qarshi kurashga keng xalq ommasini safarbar etishda kutubxonalarimiz, klublarimiz muhim rol o'ynadi[11]. Urushning so'nggi yilida boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalar qatori kutubxonalarning vazifalari ham birmuncha o'zgarishlarga uchradi. "Sovet Qoraqalpog'istoni" gazetasining 1945-yil 14-oktyabrdagi tahririy maqolasida "Ulug' Vatan urushining eng og'ir davrlarida xam davlatimizning katta kuchlari frontga berilganida ham qurilish ishlariga g'amxo'rlik qilishni to'xtatmadi, yangi kutubxonalar, klublar, o'quv zallari, madaniyat uylari barpo etish, aholi foydalanishi uchun kitob fondini ko'paytirish, har bir siyosiy-ma'rifiy muassasani chinakam samarali ishlar markaziga aylantirish haqida so'z etiladi.

1945-yilda hayot asta-sekin yaxshilandi, aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun mablag'lar ko'paydi. Umumiy ta'lim, tibbiy profilaktika va madaniy-ma'rifiy sohalarini tiklash bo'yicha ko'p ishlar qilindi, ammo kolxozchilarning mehnat sharoitlari murakkabligicha qoldi[12]. Bu yillari asosiy e'tibor maktablar va madaniy muassasalar ishiga e'tibor qaratilib, qishloq joylarida bu faoliyat asta-sekinlik bilan olib borildi. Ko'pincha kutubxonachilik ishi partiya-sovet organlari faoliyati va diqqat-e'tiboridan chetda qolib ketdi. Asosiy e'tibor ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida tartib-intizomni mustahkamlashga, front uchun ozuqa va boshqa resurslarni yetkazib berishni yo'lga quyish masalasiga qaratilgan edi. 1945 yilda barcha respublikalarda kutubxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish amalga oshirildi, bu ularning tarmog'ining haqiqiy holatini aniqlash imkonini berdi. Umuman olganda, urushdan oldingi davrga nisbatan SSSRda ommaviy kutubxonalar soni qariyb 28 mingga, ularning kitob fondi esa qariyb 60 million nusxaga oshdi. Bu davrda O'zbekistonda 1774 ta kutubxona bo'lgan, shundan 176 tasi Qoraqalpog'istonda faoliyat ko'rsatgan, shu jumladan 1 ta respublika kutubxonasi, 16 ta tuman va shahar, 6 ta qishloq, 2 ta bolalar kutubxonasi, 116 ta qizil choyxona va kitobxonlik uylari va boshqalar.

Qoraqalpog'istonda ahvol ayanchli edi: madaniy-ma'rifiy muassasalarga har kuni g'amxo'rlik ko'rsatilmagani, ularga partiya, komsomol va sovet tashkilotlari tomonidan to'g'ri yo'l-yo'riq ko'rsatilmagani natijasida ularning faoliyatini tiklash va tartibga solish borasidagi ishlar bajarilmay qoldi. Urush yillarida respublikada madaniy-ma'rifiy muassasalar tarmog'i qisqardi, qolgan madaniy-ma'rifiy muassasalarning moddiy bazasi jiddiy ravishda buzildi.

Umuman olganda, Ikkinchi jahon urushi yillari Qoraqalpog'istonda kutubxonachilik ishi biroz inqirozga uchragan. Urush boshlangan kundan boshlab asosiy e'tibor frontga xomashyo yetkazish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini undirish va harbiylar safiga er odamlarni mobilizatsiya qilish boshlanib ketdi. Ko'pgina ma'rifat va maorif sohasida, jumladan, kutubxonachilik ishi sohasida faoliyat olib borgan shaxslar askarlikka jo'natildi. Tarixchi-olim S.Nurjanovning ta'kidlashicha, Frontga jo'natilishi munosabati bilan jurnalistlar, tahririyat xodimlari va matbaachilar safi sezilarli darajada siyraklashdi. Ijodkor odamlarning butun bir guruhi – yozuvchilar, shoirlar, jurnalistlar, o'qituvchilar ixtiyoriy ravishda frontga ketdi. Ular orasida A.Begimov, J.Aymurzayev, A.Turumbetov, J.Tashenov, T.Seytmamutov, R.Madjitov, J.Seytnazarov, B.Qayipnazarov, Sh.Shamuratov, K.Dosanov, G.Jaytauov, J.Abibullayev, S.Qurbaniyazov, S.Qurbanov, B.Xojaniyazov, R.Utepbergenov, S.Maulenov, O.Aytjanov va boshqalar bor edi[13].

ADABIYOTLAR

1. Абрамов С. История библиотечного дела в СССР. – Москва, 1980. 262-б.
2. Утениязова Б. Қорақалпоғистонда 1941-1945-йилларда кутубхоналар иши ҳолати. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture 2023. – p. 43.
3. QR MDA, P-551-f., 1-ruyh., 5106-ish, 47-b.
4. QR MDA, P-551-f., 1-ruyh., 5106-ish, 68-b.
5. QR MDA, P-551-f., 1-ruyh., 5106-ish, 89-b.
6. История Каракалпакской АССР. Т. 2. – Ташкент, 1974. – С. 242.
7. Ибрагимова Б.Ю. В едином строю // Библиотекарь. 1975. - №5. – С. 20.
8. QR MDA, 56-f., 6-ruyh., 30-ish, 146-b.
9. QR MDA, 56-f., 21-ruyh., 4-ish, 17-b.
10. Ибрагимова Б.Ю. В едином строю // Библиотекарь. 1975. - №5. – С. 20.
11. Советская Каракалпакия. – Нукус, 1945, 14 октябр.
12. Алламуратов Г. Қорақалпоғистоннинг кундалик ҳаёт тарзи тарихи (1941-1945 йиллар): Тар. фан. фалс. д-ри (PhD) дис. автореф. – Нукус, 2022. – Б. 19.
13. Нуржанов С. История периодической печати Каракалпакстана (1925-1953 гг.). – Нукус, 2023. – Б. 103.

Annotatsiya. Maqola Qoraqalpog'istonda vatandorlik urush yillarda kutubxonachilikning shakllanishi va rivojlanish tarixiga bag'ishlangan. Kutubxonalarni mafkuraviy ishlarning ko'chli tayanch nuqtasiga aylantirish maqsadini ko'zlagan Sovet-partiya organlarining bu boradagi qarorlarining roli qayd etilgan. Qoraqalpog'iston urush sharoitida kutubxonachilik ishining ahvoli ko'rsatilgan.

Аннотация. Статья посвящена истории формирования и развития библиотечного дела в Каракалпакстане в годы Великой Отечественной войны. Отмечена роль решений советско-партийных органов, стремившихся превратить библиотеки в опорные точки идеологической работы. Показано состояние библиотечного дела в Каракалпакстане в условиях войны.

Annotation. The article is dedicated to the history of the formation and development of librarianship in Karakalpakstan during the Great Patriotic War. It highlights the role of decisions made by Soviet party organs, which sought to turn libraries into strongholds of ideological work. The state of librarianship in Karakalpakstan during the war is also depicted.

Kalit so'zlar: Tashviqot va targ'ibot ishlari, madaniy-ma'rifiy muassasalar, kutubxonachilik, kitob fondi.

Ключевые слова: Агитационно-пропагандистская работа, культурно-просветительные учреждения, библиотечное дело, книжный фонд.

Key words: Agitation and propaganda work, cultural and educational institutions, librarianship, book fund.

“ҲИЗБУТ ТАҲРИР” ВА РАДИКАЛЛАШУВ: ЖАРАЁН, ХУСУСИЯТЛАР ВА ҚАРШИ ҚУРАШ ЙЎЛЛАРИ

Элмирзаев.Ф. Й

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Тезкор-қидирув департаменти

Қириш. 2022 йилнинг 20 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига йўллаган Мурожаатномасида: *“Биз жамиятимизда ҳар қандай радикаллашувга, ёшларимиз онгини бузгунчи ёт гоёлар билан заҳарлашга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга, маърифат ўрнини жаҳолат эгаллашга йўл қўймаймиз”* деб таъкидлади. Радикаллашув – шахснинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини муайян соҳасидаги жорий ҳолатни тубдан ва тўлиқ ўзгартириш хоҳиш истакларини англатади [1. В. 225-231].

Диний радикализм тушунчасига нисбатан мутаассиб гоёлар таъсирида шахснинг диний қарашларини мўътадилликдан экстремистик томонга ўзгартириб бориш жараёни сифатида баҳоланиши тушунилади. Шу сабабли, сўнгги йилларда халқаро ҳамжамиятда шахслар ва гуруҳларни экстремизмдан халос қилишга қаратилган “радикализмга қарши қураш” дастурлари долзарб масалалардан бирига айланмоқда.

Жон Вилсон ўзининг “Индоктринация ва рационализм – фалсафий иншолат” асарида радикаллашувда ишонч ва ҳулқ-атворни ажратиш кўрсатиш орқали иккаласи ўртасидаги кизиқарли фарқни кўрсатади. Бу радикаллашув ишончлар билан боғлиқ, мажбурлаш эса ҳулқ-атвор жараёни билан боғлиқ деган хулосани англатади. Бу фарқ Ҳизбут таҳрир радикаллашуви учун жуда мос келади, чунки янги аъзолар эркин равишда қўшиладилар ва радикаллашув жараёнига фаол равишда рози бўладилар.

“Динлар энциклопедияси” асари муаллифи Люис Рамбо таъкидлаганидек, радикаллашув жараёни шахсда икки муҳим ўзгаришни келтириб чиқаради: ҳаётнинг барча жабҳаларида тубдан ўзгариш ва бошқаларнинг фаровонлигига нисбатан янги тушуниш ҳиссини пайдо бўлиши. Шунингдек, диний мутаассиблик жараёни ҳам

радикаллашувга ўхшаш натижа беради — яъни шахсиятдаги туб ўзгариш. Бироқ, бу икки жараён ўртасида фарқ мавжуд, чунки радикаллашув ва диний мутаассиблик шахсни турли йўлларда қайта шакллантиради [2. В. 116].

Материаллар ва усуллар. Тадқиқотда қўлланилган усуллар эса асосан ижтимоий психология, когнитив назариялар ва индоктринация жараёнлари таҳлилидан иборат. Ҳизбут-таҳрир ғоялари ва ғоявий нуктаи назарининг шахсга таъсирини тушунтириш учун "Ҳалқа" деб аталган кичик гуруҳлардаги таълим ва индоктринация жараёнларига эътибор қаратилган. Мақола радикаллашувнинг турли босқичларини (яъни, янги фикрларни сингдириш, шахсни умумий ғоявий дунёқарашга мослаштириш ва "ҳизбий шахсият"ни шакллантириш) тасвирлайди.

Натижалар ва уларнинг муҳокамаси. "Ҳизбут-таҳрир радикаллашуви" атамасини ишлатиш мақсадга мувофиқ, чунки бу жараён асосан икки асосий иштирокчига — гуруҳ ва янги аъзога боғлиқ бўлган жамоавий ҳодисадир. Бу мақолада Ҳизбут таҳрир радикаллашуви уч асосий босқичга бўлинади:

1. Ҳизбут таҳрир ғоясига асосланган янги фикрлаш нуктаи назарини яратиш. Бунда Ҳизбут таҳрирда шахсиятни ўзгартириш жараёнида чуқур радикаллашув асосий роль ўйнайди. Бу жараён инсоннинг дунёга янги қараш билан ёндашишини таъминлайди. Ижтимоий когнитив назарияга кўра, шахснинг хулқ-атвори ички ҳис-туйғулар ва атрофдаги муҳит таъсири билан шаклланади. Ижтимоий психологлар гуруҳ аъзоси бўлган одамларда асосий когнитив ва мотивацион ўзгаришлар қандай юз беришига узоқ вақтдан бери қизиқишган [3. В. 39].

Радикал гуруҳда янги фикрлаш шаклини яратиш учун яхши муҳит вужудга келади, чунки аъзолар гуруҳнинг талабларига мослашишга тайёр бўлади. Бу жараёнда шахс ва гуруҳ ўртасида кучли боғлиқлик пайдо бўлади, бу эса Ҳизб-ут-Таҳрирнинг аъзоларнинг қарашларини ўзгартиришга ёрдам беради.

2. Ҳизбут таҳрир дунёқарашини шахснинг онгига сингдириш - бу тушунчалар ва хулқ-атворларни ўзликка қабул қилиш жараёни умумий атамаси бўлиб, ташқи дунёнинг хусусиятларини ички дунёга жойлаштиришдир. Бу ички дунё гуруҳга қатнашиш таъсири остида кучли бўлиб, хулқ-атворга чекловларни қўйиш ва ташқи дунёни қайта шакллантириш билан фаол бўлади. Бошқача қилиб айтганда, янги аъзо Ҳизбут таҳрирга қўшилганда, унинг бошқаларга бўлган қарашлари уюшманинг қарашларига мувофиқ ўзгаради, бу унга жамоавий Ҳизбут таҳрир ғоясини ўзлаштиришга имкон беради. Ғоялар ва ишончларни ўзлаштириш жараёни фаол равишда, маданиятлаш жараёни орқали амалга оширилади, бу бутунлай характерни ўзгартириб, гуруҳга садокатни яратади.

3. "Ҳизбий шахсият"ни шакллантириш (яъни, гуруҳга хос умумий шахсият яратиш) – Ҳизбут Таҳрирнинг радикаллашув босқичи шахсни гуруҳга қўшишни таъминлайди ва шахснинг янги когнитив ҳамда хулқ-атвор диспозициясини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди, айниқса гуруҳ радикал ғоянинг ягона талқинчиси ҳисобланганда. Гуруҳ муҳитида, янги аъзо гуруҳнинг нуктаи назарига мос равишда фикрлашга индоктринация қилинади. Бу ижтимоий дунёни янгича қўришда намоён бўлади, бу мавжуд конвенцияларга зид келиши мумкин [4. В. 17-18]. Гуруҳнинг таъсири остида аъзо ўзини гуруҳ аъзолари билан боғлайди ва "бошқалар"дан ажратиб турадиган фарқларни кучайтиради. Бу ўзаро муносабатлар гуруҳ ичида аъзонинг ўзлигини гуруҳнинг умумий қарашлари билан бирлаштиришга олиб келади. Шундай қилиб, аъзо нафақат гуруҳнинг фикрларини қабул қилади, ҳатто баъзи ғояларга шубҳа билан қараса ҳам уларни сўз ва амал билан ифодалашга мажбур бўлади [5. В. 2].

Умуман олганда, Ҳизбут Таҳрир радикаллашув жараёни аъзони гуруҳнинг қатъий ишончлари атрофида бирлаштиради ва шахснинг ижтимоий ва индивидуал ҳаётини гуруҳнинг мақсадларига мослаштиради.

Радикалларни яратиш учун ижтимоийлашув пайтида норози бўлган ёшларни топиш талаб қилинади, чунки бу шахслар Ҳизбут таҳрир ғоясига нисбатан кўпроқ мотивацияни намоён қилади [5. В. 14-17]. Агар ижтимоийлашув шахсиятни ривожлантиришнинг ажралмас қисми бўлса, нуқул ижтимоийлашув қандай таъсир кўрсатади? Бақрига кўра, ирқчилик муаммоси ёшларни нишонга олиш учун фойдаланилади, улар болалигида буни бошдан кечирган ва уларнинг руҳий оғриқларидан фойдаланиб, катта ёшда радикаллаштириш учун восита сифатида ишлатилади. Ҳизбут таҳрир аъзолари ўз ташкилотларини ўзига хос деб билишади, чунки ташкилот тасдиқланган қоидалар асосида батафсил стандартлар орқали назорат қилинади. Бу стандартлар Ҳизбут таҳрир раҳбариятига ҳар бир босқичда вазифаларни тақсимлаш имконини беради, лекин бу янги аъзоларнинг фаолиятни тушуниш ва мустақил фикрлашларини чеклайди.

Ҳизбут таҳрир ичидаги радикаллашув гуруҳ фаолияти бўлиб, у индоктринация қилувчи томонидан бошқарилади ва бу ҳалқада амалга оширилади. Ҳалқа — бу Ҳизбут таҳрир ташкилотининг янги аъзоларни ўқитиш ва ғояларини сингдириш усули. У кичик гуруҳларда ўтказилади ва иштирокчилар ташкилот ғоясини мунтазам ўрганадилар. Ҳалқа янги аъзоларни Ҳизбнинг фикрлари ва мақсадларига мослаштиради ва уларни жамиятдаги фаолиятларига тайёрлайди.

Ҳалқага киришдан олдин янги аъзоларда жамият ва ҳаётга оид фикрлар мавжуд бўлади, аммо ҳалқада бошқа янги аъзолар билан бирга бўлганда, уларнинг эски қарашлари парчаланиб, Ҳизбут таҳрирнинг янги ғоявий нуктаи назари шаклланади. Ж.Вилсон "Индоктринация Тушунчалари: Фалсафий Иншолар" тўпламида таъкидлаганидек, юқори мақомдаги шахслар орқали сингдирилган ишончлар шахснинг ақлини алмаштириши мумкин, ва бу радикаллашув жараёнини кучайтиради. Шунингдек, Д.Виннинг "Манипуляцияланган Онг: Манипуляция, шартлаштириш ва индоктринация" китобида янги аъзоларнинг ҳалқа нинг асл мақсадидан беҳабар бўлишлари мумкинлигини илгари суради. Унинг назариясига кўра, янги аъзолар манипуляция туфайли, улар танқидий

фикрлашдан маҳрум қилинган ҳолда, гуруҳнинг мақсадлари ва фаолиятлари ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлмасликлари мумкин. Шунга қарамай, амалиётда кузатилган ҳолатларга кўра, кўпчилик янги аъзолар халқа жараёнига ихтиёрий равишда қўшилишади. Бу ўз навбатида, индоктринация жараёнининг мураккаблигини кўрсатади: гарчи баъзи аъзолар мақсад ва механизмлардан беҳабар бўлсалар-да, улар бу жараёнга ўзларининг хоҳиш-иродалари билан киришиб, гуруҳнинг ғоясини қабул қилишади. Бу ҳолат, янги аъзоларнинг гуруҳ мақсадларига қанчалик чуқур интеграция қилиниши ва уларнинг шахсий ишончлари билан қандай муносабатда бўлишига боғлиқдир [6.В. 4]. Р.Лифтоннинг "Тотализм психологияси ва фикрларни ислоҳ қилиш: Хитойда манипуляция ўрганиш" асарида манипуляция тўлиқ ўзгаришга эришиш учун "инсон онги устидан тўлиқ назоратни" таъминлайдиган кучли усул эмас. Бу шунини кўрсатадики, манипуляция халқа жараёнини тўғри тавсифламаслиги мумкин, халқа жараёнида улар "ақлсиз автоматлар" яратишни мақсад қилмайдилар; балки улар фикрлайдиган, ғоявий жиҳатдан мустаҳкам ғояларни шакллантиришни истайдилар [7.В. 38-39]. Бу уларнинг янги аъзоларни Ҳизбут таҳрир ғоясига мос равишда қайта шакллантириш ва уларнинг фикрлари ҳамда хулқ-атворларини бу ғояга мувофиқлаштиришга уринишларини англатади. Бу жараёнда, улар фақатгина буйруқларни бажарувчи автоматлар эмас, балки ғояларини мустақил равишда ҳимоя қила оладиган ва уларни ривожлантира оладиган шахсларни тарбиялашни кўзда тутадилар [8.В. 4]. Ҳизбут таҳрирининг собиқ аъзоси Фарид Қосимга кўра, халқа янги аъзоларнинг фикрлаш тарзи ва характери ривожлантиришга қаратилган. Янги аъзоларнинг характери шакллантириш жараёни муҳимдир, чунки ташкилотнинг фаолияти уларнинг садоқатига боғлиқ. Умар Бакрининг айтишича, характер аъзоларнинг партия ишига қўйган қурбонлик ва садоқат даражасини белгилайди. У халқадаги дастлабки ёлланмаларнинг асосий инструктори бўлиб, халқани назорат қилиш ва унинг муваффақияти учун тўлиқ жавобгар эди. Халқа академик ва фалсафий ўқитиш услубларидан тамоман фарқ қилар эди. Умар Бакри академик услубни танқид қилган, чунки унга кўра бу услуб янги аъзоларни партиянинг асосий мақсадларидан чалғитиб, исломий шахсиятларни қуришга ёрдам бермас эди [9.В. 102-117]. Халқа Ҳизбут таҳрирининг муҳим элементи ҳисобланади, чунки у ҳизбий шахсиятларни шакллантиришда асосий восита сифатида ишлатилади. Умар Бакрига кўра, агар халқа ногўри ташкил этилса, маданиятлаш жараёни зарар кўради. Шунинг учун у халқа жараёнини муҳофаза қилиш учун турли олдини олиш чораларини ишлаб чиққан.

Қабул қилишнинг биринчи босқичи сифатида, янги аъзоларга партия маданияти ҳақида умумий тушунча берилади, бу тўртта асосий йўриқнома ёрдамида амалга оширилади. Бу йўриқномалар янги аъзоларни Халқага киришга тайёрлайди. Тушунча ва ишонч орасидаги фарқни ажратиш муҳимдир, чунки ишонч халқада узоқ муддатли ўқув ва чуқур радикаллашув жараёнидан кейин ҳосил бўлади. Умумий тушунча эса бошланғич қабул қилинган ёрдамчи фикрларни англатади [10.В. 43]. Ҳизбут таҳрир, исломни диний ва сиёсий ғоя сифатида кўриб, унда суверенитет фақат худога тегишли деб ҳисоблайди. Бу ташкилот инсонларга ҳокимиятни бошқариш ваколати берилмаслигини таъкидлайди ва шунинг учун, ўзларини мавжуд сиёсий тизимдан ташқарида турувчи фаолларни жалб қилишга қаратилган. Умар Бакри ҳар бир халқага жиддий эътибор берган, айниқса уларнинг тайёргарлиги ва бошқаруви жараёнида. У барча мушрифлардан янги аъзоларга "ота фигураси каби" муносабатда бўлишни талаб қилган, бу уларнинг ривожланишни бошқариш ва рағбатлантиришни ўз ичига олади. Халқа "ҳизбий шахсияти"ни шакллантириш жараёнини бошлайди. Бу жараён когнитив нуқтаи назарни ўзгартиришдан бошланиб, эски ғоявий нуқтаи назарнинг қолдиқларини олиб ташлашни талаб қилади [10.В. 43]. Янги аъзо дунёвий муҳитда катта бўлиб, турли исломий бўлмаган стандартларга дуч келган. Ғарб идеологик нуқтаи назари унинг ҳаракатлари учун асос бўлган. Ғарбнинг идеологик тасаввурлари янги аъзонинг қарашлари ва ҳаракатларига турли йўллар билан таъсир қилиши мумкин. Масалан, бу идеологик тасаввурлар:

1. Маданиятлараро фарқларни кўрсатади: Ғарбий маданиятнинг озодлик, индивидуализм ва демократия каби қадриятлари, янги аъзонинг аввалги фикрлаш тарзи билан зид бўлиши мумкин. Бу унинг Халқа дастурларида кўриб чиқилган исломий идеологик тушунчаларга бўлган қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилади.

2. Ижтимоий муносабатларни ўзгартириш: Ғарбнинг ижтимоий ва маданий муҳити, масалан, жинсий тенглик ва фуқаролик ҳуқуқлари каби масалаларда бошқача ёндашувларни тақдим этади. Бу янги аъзо учун мураккаблик туғдириб, уни ўзининг илгари қабул қилган қадриятлари ва янги таълимотлар орасида танлов қилишга мажбур қилади.

3. Фикрлаш тарзини кенгайтириш: Ғарбий тасаввурлар, айниқса илм-фан ва фалсафада, янги аъзони кенгрок дунёқарашга олиб келиши мумкин. Бу эса унинг Халқада ўрганадиган диний ва идеологик мазмунларга қандай муносабатда бўлишини таъсирлайди [11, 11-14]. Бу таъсирлар янги аъзони Ҳизбут таҳрирининг идеологик рамкаларига мослашиш жараёнида уларнинг ақлий ва эмоционал жавобларини шакллантиради. Шу сабабли, халқанинг биринчи босқичи "Ислом Низоми" китобини ўрганишга ажратилган. Хусусан, биринчи боб эътиқод масаласини, иккинчи боб эса тақдир ва муқаддар мавзусини ўз ичига олади. Бу икки боб янги идеологик тузилмани ўрнатиш учун ишлатилади, бу янги аъзони бутунлай қайта шакллантириб, уларни рағбатлантиради.

Халқанинг интеллектуал мавзулари коллектив радикаллашув ҳиссини ривожлантиришга ёрдам беради. Тенгдошлар муҳокамасидан фарқли ўлароқ, Халқа идеологик контентни янги аъзога чуқур сингдиради. Бир аъзонинг айтишича: "Халқа бу қурилиш жараёни... бузук тушунчалар йўқ қилинади ва тўғри тушунчалар қурилади." Бу Халқанинг мақсади шахсни радикаллаштириш эканини кўрсатади. Мен билан гаплашган Ҳизбут

Таҳрир фаоллари радикаллашув атамасидан фойдаланишимга қарши чиқишди, чунки улар бу уларнинг ақллигига шубҳа билдиради деб ҳисоблашади [12.В. 359-68]. Марта Креншоу ўзининг "Сиёсий терроризм психологияси" китобида радикаллашувни тушунтиришда рационал ва нораціонал усулларнинг қўлланилиши мумкинлигини айтади. Бу шуни англатадики, радикал ўзгаришлар фақатгина мантикий тушунчалар орқали эмас, балки инсон тушунчалари ва ҳиссиётлари билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Креншоунинг айтишича, радикаллашув жараёнида ҳалқадаги мушриф (гуруҳ раҳбари ёки ўқитувчи) муҳокамани жуда қаттиқ назорат қилади. Бу назорат орқали ҳалқа жуда назоратли ва ўзгача ижтимоий муҳитга айланади, бу эса сунъий, яъни табиий бўлмаган ижтимоий муҳитни яратади. Ҳалқа шундай бир муҳитга айлантирилидики, у ерда радикал ғоялар ўзлаштирилади ва мустаҳкамланади [13.В. 111-113]. Радикаллаштириш жараёнининг "давом эттириш" босқичида янги аъзоларга таъсир ўтказиш учун ҳалқадан ташқарида ҳам мулоқот талаб қилинади. 1980-йилларда Умар Бакри ҳалқадаги икки соатлик учрашувлардан ташқари таъсирни чуқурлаштириш учун янги аъзоларни кузатиш кераклигини англаган. Мушрифлар янги аъзолар билан ҳалқадан ташқарида алоқа ўрнатиб, уларнинг ҳаётида Ҳизбут таҳрир ғояларини қандай амалга ошираётганини кузатиш учун улар билан мулоқотга киришган. Бу даврда, айниқса янги аъзолар учун мушрифлар кўпроқ вақт ажратишлари керак бўлган, чунки уларга диний ишончлар ва ғояларни асосли тушунтириб бериш талаб қилинган. Бу босқичда асосий эътибор ҳалқани ягона ва бирлашган жамоага айлантиришга қаратилган [14.В. 19]. Ҳизбут таҳрир ғояси "шахснинг ҳаётида аҳамиятли бўлиб қолишни" таъминлаб, уларга янгича когнитив дунёқарашни сингдирган. Бу нуктаи назар Ҳизбут таҳрирга бўлган содиқликни шакллантирган, натижада аъзолар ташкилотдан ташқарида ҳаётни тасаввур қила олмас ҳолга келишган. Радикаллашув фақат индивидуал жараён эмас балки бу, шахс устида таъсир кўрсатувчи гуруҳ контекстида жойлашган [15.В. 216].

Ҳизбут таҳрир ҳалқа орқали янги аъзоларни аниқ ғоявий дунёқараш билан тарбиялайди, бу эса уларнинг ижтимоий дунёга қандай қараб, унга қандай муносабатда бўлишини шакллантиради. Ҳизбут Таҳрир бу фаолиятни интеллектуал машғулот сифатида тасвирлайди, бироқ сиёсий ҳаракат сифатида улар ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишни мақсад қилади, бу эса ғоявий жиҳатдан тайёрланган фаолларни талаб қилади. Ҳалқа Ҳизбут таҳрир идеологиясини сингдиришнинг марказий воситаси ҳисобланади. Пассморнинг "Индоктринация концепциялари: фалсафий мақолалар" китобида таъкидлашича, радикаллаштириш "махсус ўқитиш" шаклидир, бу Ҳизбут Таҳрир ҳолатида янги аъзоларга идеологияни "сингдириш"ни англатади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, ушбу илмий мақолада радикаллашув жараёнининг моҳияти ва унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсири таҳлил қилинди. Ҳизбут Таҳрир ташкилоти мисолида радикаллашувнинг бошланғич босқичлари, индоктринация жараёни ва гуруҳ аъзоларини янги фикрлашга мойил қилиб ўзгартириш жараёнлари ёритилди. Тадқиқот натижаларига кўра, радикаллашув жараёнининг асосий босқичлари – янги фикрларни шакллантириш, гуруҳ ғояларини шахсга сингдириш ва "ҳизбий шахсият"ни барпо қилиш жараёнлари тасвирланди. Мақолада радикаллашувга қарши кураш тадбирларининг долзарблиги қайд этилиб, экстремистик ғояларга қарши самарали профилактика чораларини кучайтириш зарурлиги таъкидланди. Радикаллашув жараёнини тўлиқроқ тушуниш орқали ёшлар онгини заҳарловчи таъсирлардан ҳимоя қилиш учун илмий асосларни яратишга ҳисса қўшади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. "Янги Ўзбекистон тарақиёт стратегиси". –Т.: "Ўзбекистон", 2023. – Б. 325.
2. Lewis Rambo, "Religious Conversion," in *Encyclopedia of Religion* (New York: Macmillan, 1987), 77. Wali, F., *Radicalism Unveiled* (Farnham: Ashgate Publishers, 2013), 116.
3. Garfinkel, H., "Re-specification: Evidence for locally produced, naturally accountable phenomena of order, logic, reason, meaning, method," in G. Button (ed.), *Ethnomethodology and the Human Sciences* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).
4. John Wilson, "Indoctrination and Rationality" in *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 17-18.
5. Snook, I. A., *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 2.
6. Winn, D., *The Manipulated Mind: Brainwashing, Conditioning, and Indoctrination* (Malor Books, 2012), 4.
7. John Wilson, "Indoctrination and Rationality" in *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 38-39.
8. Lifton, Robert J., *Thought reform and the psychology of totalitarianism: a study of Brainwashing in China* (The University of North Carolina Press, 2012), 4.
9. Wali, Farhaan. "Functionality of Radicalization: A Case Study of Hizb ut-Tahrir." *Journal of Strategic Security* 10, no. 1 (2017): 102-117.
10. John Wilson, "Indoctrination and Rationality," in *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 43.
11. Crenshaw, Martha, "The Psychology of Political Terrorism," in Margaret Hermann (ed) *Handbook of Political Psychology* (San Francisco: Jossey-Bass, 1985).
12. Shaw, Eric D, "Political Terrorists: Dangers of Diagnosis and an Alternative to the Psychopathology Model," *International Journal of Law and Psychiatry* 8 (1986): 359-68).
13. Meissner, W. W., *Internalization in Psychoanalysis* (New York: International Universities Press, 1981).
14. Wiktorowicz, Q., *Radical Islam Rising: Muslim extremism in the West*, (Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2005), 19.
15. Ҳасанбоев Ў. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари. –Тошкент. Тошкент Ислам университети, 2014. – Б. 216.

Ушбу мақолада радикаллашув тушунчасининг моҳияти ва унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсири таҳлил қилинади. Ҳизбут таҳрир ташкилоти мисолида радикаллашув жараёнининг хусусиятлари, унинг бошланғич босқичлари, индоктринация жараёни ва гуруҳ аъзоларини янги фикрлашга мойил қилиб ўзгартириш жараёнлари кўриб чиқилади. Мақола Ўзбекистон Республикасида ва бошқа давлатларда радикаллашувга қарши кураш тадбирлари муҳимлигини таъкидлайди ва Ҳизбут таҳрир каби террористик уюшмаларнинг радикаллашув жараёнини чуқурроқ тушунишга ҳисса қўшади.

Калит сўзлар: радикаллашув, Ҳизбут таҳрир, индоктринация, ҳалқа тизими, экстремизм, ёшлар радикаллашуви, диний мутаассиблик.

В данной статье анализируется сущность понятия радикализации и её влияние на социально-политическую жизнь. На примере организации Хизб ут-Тахрир рассматриваются особенности процесса радикализации, его начальные этапы, процесс индоктринации и преобразование членов группы к новому мышлению. В статье подчеркивается важность мероприятий по противодействию радикализации в Республике Узбекистан и других странах, а также способствует более глубокому пониманию процесса радикализации экстремистских групп, таких как Хизб ут-Тахрир.

Ключевые слова: радикализация, Хизб ут-Тахрир, индоктринация, система «халқа», экстремизм, радикализация молодежи, религиозный фанатизм.

UDK: 94(575.171)(072)

ТУЯМЎЙИН СУВ ОМБОРИНИНГ ҚУРИЛИШИ ВА УНИНГ ХОРАЗМ ВОҲАСИДА МЕЛИОРАЦИЯ ИШЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Sheripov U. A.

Urganch davlat pedagogika instituti

Kirish (Introduction): Амударёда тўғон ва сув омбори қуриш гоёси қадимдан мавжуд бўлсада, реал тақдирлар XX аср бошларида рус олимлари томонидан илгари сурилган. Тахиятош ва Туямўйин тўғонлари ҳақида сўз М. Қориевнинг 1961 йилда нашр қилинган “Ўрта Осиёдаги йирик сув омборлари” номли китобида юритилади. “Туямўйин қисноғида Амударё сувини бўғадиган бу иншоот, — деб ёзганди муаллиф, — биринчидан, дарёнинг чап соҳилидаги Хоразмнинг барча каналларини ва ўнг соҳилидаги Пахта-арна каналини зарур микдорда сув билан узлуксиз таъминлаб турса, иккинчидан 300 минг гектаргача янги ерни суғориш имконини беради”[1.35]. Тўғон ёнида 200 минг квт/с. қувватга эга гидроэлектростанция қурилиши ҳам кўзда тутилди[2.18].

1965 йил 12 мартда Ўзбекистон ҳукумати томонидан “Амударёнинг қуйи қисмида фалокатларнинг олдини олиш бўйича қўшимча тадбирлар тўғрисида” махсус қарор қабул қилди. Мазкур қарор асосида ташкил этилган Питнак қурилиш-монтаж бошқармаси (ҚМБ) жамоаси бошлиқ Юсуф Шерзонов ва бош муҳандис Василий Федорович Андрующенко раҳбарлигида Питнак темир йўл станцияси ва Шорловуқ посёлкаси яқинида бунёдкорлик ишларини бошлаб юборди. Тез орада саноат-қурилиш базаси, ёрдамчи хўжалик комбинати, энергопоезд, бетонзавод ва автокорхона ишга туширилди.

Бу даврга келиб, Амударёнинг қуйи оқимидаги Туямўйин дараси яқинида гидроузел ва йирик сув омбори қуриш тўғрисидаги тақдирлар иноватга олини бошланди. 1965 йил кузида матбуотда эълон қилинган саккизинчи беш йиллик режа лойиҳаси ва 1966 йил баҳорида бўлиб ўтган XXIII партсъезд қарорларида Амударёда сув омбори қуриш мўжалланганди. Питнак ҚМБ жамоаси Шорловуқ посёлкаси яқинида барпо этилаётган “Энергопоезд” уй-жой посёлкаси, мактаб, болалар боғчаси, дўкон, маиший хизмат нуқталари, клуб ва ишлаб чиқариш базасини бунёд этаётган 1–участкага жамоасига Рустам Абдуллаев ва 2–участкага Искандар Юсупов[3.163] ишбоши қилиб тайинланди. Бир вақтнинг ўзида жамоа узунлиги 20,6 км., сув сўғими сарфи секундига 250 м³. ва баҳоси 58 млн. сўм бўлган Туямўйин сўлқирғоқ канали қурилишини ҳам бошлади. Каналнинг қуйи қисми Республикалараро Тошсоқа магистрал каналига уланиши, ер сатҳидан ўртача чуқурлиги 12–15 метр, эни 60–70 метрни ташкил этиши керак эди. Каналнинг 16 км. ўзани воҳа сатҳидан 38–40 метр баландликда мавжуд бўлган Питнак–Тошсоқа қирлари орқали ўтганлиги сабабли, айрим жойларда унинг ўзанини 50–60 метргача чуқурлаштириш талаб қилинарди[4.6].

Питнак ҚМБ жамоасининг 5 йиллик фидокорона меҳнати 1969 йилда каналга сув очилиши билан якунланди. Чап қирғоқ Туямўйин каналининг “Перепад”гача узунлиги 20,6 км. ва унинг 18 километридаги ПК 167+00 да 2 та гидротехник иншоот жойлашган. Канал 26 км. Ҳазорасп ва 17 км. “Прогресс” каналларига ҳам сув беради. “Перепад”даги ҳар бири 250 м³/сек. сув ўтказиш қобилиятига эга чап иншоот 1973 йилда ва ўнг иншоот 1982 йилда монолит темир-бетондан қуриб битказилган[5.].

Собиқ СССР Министрлар Советининг Туямўйин қисноқида гидроиншоот қурилиши ҳақидаги қарори асосида 1970 йил 24 декабрда Ўзкомпартия Марказқўми ва Республика Министрлар Советининг махсус қарори қабул қилинди. Қурилишнинг смета баҳоси — 400 млн. сўмга тенг эди[6.6]. Гидроиншоот ва сув омборини лойиҳалаштириш ишларини “Союзгидропроект” ва С.Я. Жук номидаги “Гидропроект” институтининг Қуйбишев ва

Ўрта Осиё бўлимлари мутахассислари амалга оширдилар. Туямўйин гидроузели таркибига мураккаб гидротехник иншоотлар кирган бўлиб, гидроэлектростанция 150 минг квт/с. электр энергияси ишлаб чиқариши, баландлиги 20 метр бўлган темир-бетон тўғон секундида 13,4 минг м³. сув ўтказиши, ҳажми 7,8 млрд. м³. сиғимдаги 3 та сув омборлари, бир қатор дамбалар тизими бор эди. Тўғон яқинидан чиқарилган ўнг қирғоқ канал секундида 200–250 м³. ва сўл қирғоқ канал — 200 м³. сув олиш сиғимида эга бўлиши режалаштирилди[7.214]. Гидроузelda ер қовлаш ишлари ҳажми 42,5 млн. м³, дамба кўтариш ва тупроқ ётқизиш ишлари 26,2 млн. м³, тош ётқизиш — 1,85 млн³, 22,7 минг тонна махсус металл қурилмалари, бетон ва темир-бетон ётқизиш ҳажми 1,36 млн.кубм.га тенг эди. Бундан ташқари гидроиншоот остида узунлиги 5.3 километрлик цемент парда қурилди, 1 млн. м³ махсус таркибдаги филтёр учун кум-шағал ётқизилди. Тик ва ётиқ қувурлар, дренажлар ёрдамида 12 та дамбалардан ўтаётган сувларни олиб туриш имкониятлари яратилди.

Амударёнинг бошланишидан 452 км. масофада қурилиши мўлжалланган гидроиншоот ва сув омбори 500 минг гектар ерни сўғориши ва яна 400 минг гектар янги ерларни ўзлаштириш имконини бериши керак эди. Гидроиншоот яқин келажақда Хоразм вилоятида 450–500 минг тонна пахта, 35–40 минг тонна сабзавот, 40–50 минг тонна қовун-тарвуз, яна шунча мева, 30–35 минг тонна узум, минглаб тонна дон етиштириш кўзланганди.

Туямўйиндаги улкан қурилиш ишларига раҳбарликни таъминлаш мақсадида бирлашган қурилиш дирекцияси ташкил этилди. Унга раҳбар қилиб тайинланган П.М. Ризаев[8.1.] фақат “дирекциянинг ўзинигина эмас, ялпи қиймати ярим млрд. (ўша давр нархида) бутун бошли қурилишни “оёққа турғизди”[9.110]. П.М. Ризаев дирекцияга раҳбарлик қилган йилларда қурилиш-монтаж ишлари ҳажми мисли кўрилмаган даражага — 4,5 млн.дан 26 млн. сўмга етди. Шу йилларда Туямўйиндаги гидроузелнинг биринчи навбати қуриб битказилди, Дўстлик шаҳри бунёд этилди[10.118]. Туямўйиндаги бунёдкорлик ишлари бошланиши билан Республика Министрлар Совети раиси ўринбосари М. Мирза-Аҳмедов штаб бошлиғи сифатида Туямўйинга келиб жойлашди.

Ўзбекистон ҳукуматининг 1970 йил 7 майдаги 570–Р сонли қарорига асосан “Туямўйинқурилиш” трести негизида “Туямўйинсувқурилиш” бошқармаси ташкил этилди[11]. Қурилиш бошлиқлари Юсуф Шержонов, Александр Александрович Корниенко, Василий Федорович Андрющенко, Виктор Григорович Духанин, Искандар Юсупов, Қозоқ Ҳолиμβетов, Рустам Абдуллаевлар ва бошқалар ўзларининг барчага ибратли ишлари билан ҳурмат-эътиборга сазовор бўлдилар. Қурилишда 31 миллат вакиллари ҳамжиҳатлик билан ишлашди[12.1]. 1971 йил 16 ноябрда Ўзбекистон ҳукуматининг Туямўйин гидроузели қурилишини жадаллаштириш юзасидан 545-сонли қарори қабул қилинди[13.1]. 1972 йил 14 январда Ўзбекистон КП МК ва Республика ҳукумати “Туямўйин гидроузели қурилишини жадаллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” 22-сонли қарор қабул қилди. Шу муносабат билан 1972 йил 4 апрелда Хоразм вилояти фаолларининг йиғилишида Туямўйин гидроузели қурилишини жадаллаштириш тўғрисидаги масала муҳокама этилди. Йиғилишда М. Худойберганов, Қ. Камолов, Е. Алексеевский, Ш. Рашидов нутқ сўзладилар[14.1].

Гидроузел ва тўғон қурилиши учун чуқурлиги 45 м. котлован қазилиши ва баландлиги 35 м. темир-бетон девор кўтарилиши керак эди. 1973 йил ноябрда асосий иншоотлар пойдеворида дастлабки бетон ётқизилди.

1973 йил 28 ноябрда Ўзбекистон КП МК ва Республика ҳукуматининг “Туямўйин гидроузели қурилишини янада жадаллаштириш тўғрисида” 529-сонли қўшма қарори қабул қилинди. 1974 йил 6 июнда “Туямўйинсувқурилиш” трести фаолларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Ш. Рашидов ва М. Худойберганов[15.178] нутқ сўзладилар. Йиғилиш ишида Туркменистон ва Қорақалпоғистон раҳбарлари, Ўзбекистон ва Туркменистон ҳукумати аъзолари қатнашдилар[16.160]. 1975 йил октябрда “Туямўйинсувқурилиш” трести бошқармаси фаолларининг йиғилиши бўлди ва унда Ш. Рашидов катта нутқ сўзлади. 1976 йил 30 январда Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсати шаҳар типигаги Шорловуқ посёлкасини вилоят тассаруфидаги шаҳарлар тоифасига ўтказиш ва унга “Дружба” номини бериш тўғрисида Фармон чиқарди.

1977 йил 24 августда Ўзкомпартия ва Министрлар Советининг “Амударёда Туямўйин гидроузелининг биринчи навбатини ишга туширишни тезлатиш чоралари тўғрисида”ги қўшма қарори қабул қилинди. Унда қурилиш ишларини яқунлаш жараёнида Амударёни тўсиш учун ҳозирлик кўриш вазифаси ҳам белгиланганди. Мазкур масъулиятли ишни 3-ҚМБ ишчи-хизматчилари бажардилар. Улар тўғонга 15 минг м³. бетон қуйдилар, 780 тонна арматура, 25 минг м³. филтёр материаллари жойлаштирдилар. Дастлабки 4000 млн. м³. сувни тўплаш учун кечаю-кундуз иш олиб борилди[17.2]. Дарёни тўсиш ишига бевосита раҳбарлик қилган тажрибали мутахассислардан бири — Ёқуббой Отахоновнинг хотираларига қараганда, тайёргарлик ишлари анча олдин бошланганди. Дарёга ўрнатилган пантон кўприкдан ўнг қирғоқга ўтказилган жуда катта ҳажмдаги тош, темир-бетон, металл конструкцияларни тўғон ўрнига ташлаш учун керагидан 1,5 марта кўпроқ қилиб, ҳозирлаб қўйилган эди. Унда 300 та автосамосвал, 30 та бульдозер, юзларча қурувчи ва монтажчилар қатнашдилар.

Катта бир жамоанинг 10 йиллик тинимсиз меҳнати эвазига тўсилган Амударёни жиловлашда шахсан “Туямўйинсувқурилиш” трести бошқарувчиси Виктор Духанин, бош инженер Қозоқ Ҳолиμβетов, ҚМБ бошлиқлари Искандар Юсупов, Рўзимбой Жуманазаров, Ёқуббой Отахонов ва бошқа раҳбарларнинг улкан ташкилотчилик қобилияти ва меҳнат улушлари бор эди. 1980 йил 16 июнда Ўзкомпартия МК ва Республика ҳукумати “Туямўйин гидроузели қурилишини тезлаштириш ва сув омборига 1981 йилда 2,6 млрд. кубометр сув тўплаш тўғрисида” 450-сонли қўшма қарорни қабул қилди. Орадан икки йил ўтгач, 1982 йил 27 ноябрда “Туямўйин

гидроузели қурилишида биринчи даражали ишларни тамомлаш ва сув омборларига 5,3 млрд. кубометр сув йиғиш тўғрисида”ги янги қўшма қарор эълон қилинди.

1980 йилда “Туямўйин гидроузелини ишлатиш бошқармаси” ташкил қилинди. Бошқарма тасарруфидаги иншоотлар 650 км². майдонда 25 йил давомида босқичма-босқич қурилган бўлиб, 4 та сув омбори, 10 та ҳимоя дамбалари, 1 та тупроқ тўғони, 9 та гидротехник иншоотлар, 8 та насос станциялари ҳамда ички ва ташқи каналлардан иборат эди.

Туямўйин сув омбори таркибида — Ўзан, Копарас, Султон Санжар, Қўшбулоқ ховузлири бўлиб, уларнинг умумий майдони — 788 км²., ҳажми — 7,8 млрд. м³., суви 500 минг гектар ерни таъминлаш ва яна шунча ерларни ўзлаштириш имконини беради. Ҳавзаларнинг лойиҳадаги сув жамғариш ҳажми қуйидаги жадвалда акс эттирилган [18.68.].

№	Сув ҳавзаларининг номлари	Ҳажми, км ³ .		Ҳавзалардаги сув сатҳининг энг паст ҳолати, м.
		Тўла ҳажми	Фойдали ҳажми	
1.	Ўзан	2,34	2,07	119-120
2.	Копарас	0,96	0,55	120
3.	Султон Санжар	2,69	1,63	116
4.	Қўшбулоқ	1,81	1,02	120
	Ж а м и:	7,80	5,27	118

1981 йилда Амударёнинг Туямўйин гидроузели юқорисидаги Ўзан қисми мустаҳкамланди ва Копарас сув омбори қуриб тугатилди. Натижада 2,5 млрд. км³. сув тўпланди ва унинг 1 млрд. 527 минг км³. ерларни суғориш учун ишлатилди. 1981-1982 йилларда Хоразм ва Тошховуз вилоятлари, Қорақалпоғистоннинг республикаси далаларига 5 млрд. км³. сув етказиб берилди, — деб эслайди қурувчи Қ. Холиμβетов [19.63.].

Тўғон 3 та секциядан иборат бўлиб, узунлиги 141 метр ва эни 41 метр, сув ўтказиш қобилияти эса 9680 м³/сек. Ҳар бир секциянинг оралиғи ҳаракатланувчи чоклар билан ажратилган бўлиб, 9 равоқ мавжуд. Шундан 8 таси 12х6 ўлчамли галерея ва 1 таси муз бўлаклари, дарахт ва бошқа ахлатларни ўтказишга мўлжалланган. Сегмент затворларни гидроприводлар, ясси (плоский) затворни стационар механизм билан бошқариш йўлга қўйилган. Авария ва тиклаш пайтида ишлатиладиган затворлар оғир юк кўтариш кранлари ёрдамида ҳаракатга келтирилади.

Ўзбекистон Республикаси Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлигининг 1983 йил 10 октябрдаги “Туямўйин ГЭСини ташкил қилиш тўғрисида”ги 1536-сонли буйруғи асосида сув омборидан ўтказиладиган сувдан фойдаланиш эвазига 150 минг квт/с. электр энергияси ишлаб чиқарилди. Туямўйин ГЭСи сув ташловчи плотина билан чап қирғоқ сув тақсимот иншооти оралиғида жойлашган бўлиб, унинг 6 та трубинаси мавжуд. Ишлаб чиқарилаётган электр энергияси асосан Питнак шаҳридаги саноат ва маиший корхоналар, аҳоли эҳтиёжи учун сарфланди.

“Туямўйинсувқурилиш” трестига Александр Корниенко, Виктор Духанин, Искандар Юсупов, Рўзимбой Жуманазаровлар раҳбарлик қилгандилар. Туямўйин гидрокомплексини барпо этишда қатнашган раҳбар ва қурувчилар билан бир қаторда сув хўжалиги йирик мутахассиси И.Х. Жўрабековнинг катта хизматлари борлигини алоҳида қайд қилиш керак [20.].

Амударёдан Туямўйин кесмасига келган сув миқдори ва Хоразм вилояти экин майдонларига олинган йиллик сув ҳажми кўрсаткичлари: [21.74.]

Йиллар	Суғориладиган майдон, минг гектар	Олинган йиллик сув ҳажми, млн. м ³ .			Дарёдан Туямўйин кесмасига келган сув ҳажми, млн. м ³ .
		Шўр ювиш даврида	Мавсумий суғоришда	Жами	
1950	138	460,1	1687,8	2147,9	54068
1955	149	618,6	1816,0	2434,6	56457
1960	146	609,0	1794,5	2403,5	56765
1965	151	707,6	2411,5	3119,1	41170
1970	152	947,5	2971,6	3919,1	44665
1975	168	1387,3	3591,7	4979,0	33801
1980	189	1612,3	3865,7	5477,7	32797
1985	197	1254,2	4122,7	5376,9	32112
1990	259	1097,0	3600,4	4697,4	29205

Сувга сероб 1969 йилга нисбатан 1986 йилда сув кам бўлди. Туямўйин сув омборига келган сувнинг ўртача йиллик сарфи февраль ва март ойларида 357–284 м³. тенг эди. Бундай нохуш сувсизлик Туямўйин сув омбори қурилиши билан бартараф этилди. Чунки, у Амударёдан келаётган сувнинг етишмай қолган қисмини сув омборларида олдиндан жамғариб қўйилган оби-ҳаёт ҳисобига қоплаш имконини беради. Туямўйин сув омбори нафақат қишлоқ хўжалиги учун зарур чучук сув муаммосини ҳал қилишга имкон берди, балки Орол билан боғлиқ экологик нохуш шароитда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш масаласини ҳам ҳал қилиш учун шароит яратди.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations) Юқоридаги тарихий воқеалар Қуйи Амударё хавзасида яшаётган аҳолининг тақдирида муҳим роль ўйнаган Туямўйин сув омбори ва гидроузели, Дўржба (ҳозирги Питнак) шаҳрининг барпо этилиши қўллаб ижтимоий-иқтисодий ва маданий муаммоларни ижобий ҳал этиш учун шароит

яратди. Шу билан бир қаторда кейинги йилларда лойиҳалаш ва қурилиш ишларида йўл қўйилган айрим хатоликларнинг салбий оқибатлари яққол кўрина бошлади. Биринчи навбатда табиий сув оқимининг тўсилиши ва лойка ўтириб қолиши нафақат сув сатҳининг кўтарилишига, балки асосий ўзанининг саёзланиши ва жуда катта майдонларни сув босишига олиб келди. Султон Санжар сув омборининг тўғонлари остидан ерга синган ва сизиб ўтаётган шўр сув микдорини камайтириш мақсадида Чернобыль атом станциясидаги фалокат оқибатларини тугатиш жараёнида ишлатилган махсус техника ёрдамида 80 метргача чуқурликни лой-цемент аралашмасидан иборат 1620 метрлик ер ости тўғони қурилди. Мазкур ҳолат “Туямўйин яқинидаги бог-роғлар ер ости сувлари кўтарилиши натижасида қуриб кетмоқда” деган хавф-хатарнинг олдини олишга ёрдам берди.

Туямўйинда қурилиш ишлари якуний босқичга кирган бир даврда минглаб малакали мутахассислар ўзга ҳудудларга қўчиб кета бошладилар. Собик иттифокнинг тарқалиб кетиши натижасида Туямўйин масаласида муаммолар келиб чиқди. Амударёнинг сўл қирғоғида қурилган гидростанция биноси ва сув омборининг каттагина қисми қўшни давлат ҳудудида қолиб кетди [22]. Бу эса икки республика ўртасидаги азалий қардошлик муносабатларини бироз кескинлаштиришга ҳам объектив равишда туртки берган омиллардан эди.

ADABIYOTLAR

1. Корнев М. Ўрта Осиёдаги йирик сув омборлари. Т.: Фан, 1961. – Б. 35–56.
2. Маркевич Е.Н. Туямуюнский гидроузел на реке Амударья // “Гидротехника и мелиорация”. — М., 1966. — № 9. — С. 18.
3. Махмудов М. Хоразмнинг сув ҳўжалиги тарихи. Урганч 2014 й. Б-163.
4. Оллаёров И. Бахт топдим // “Питнак–30” журнали. — Урганч: Хоразм, 2006. — Б..
5. “Давсувхўжаликназорат” инспекциясининг Хоразм вилояти бўлими маълумотномаси. 2014 йил.
6. Мадрахимов Э. Туямўйин тонги. Очерклар. Т.: Ёш гвардия, 1977–Б. 6-7.
7. Ирригация Узбекистана. — В 4-х томах. Гл. Ред. Акад. А.С. Садыков. — Т.: Фан, 1975-1981. — 1500 с.: Т. 1. — С. 214.
8. Хоразм ҳақиқати газетаси., 1981 йил, 27 январь сони.
9. Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. — Т.: “Хоразм”, 2003. Б. 110.
10. 1970-1980 йилларда Дўстлик шаҳрида умумий сатҳи 9.183.410 м2. бўлган 1570 хонадонли уйлар қуриб, фойдаланишга топширилган. (Қаранг: Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. — Б. 118).
11. Бошқармага Александр Корниенко (1970-74); Виктор Духанин (1974-83). Искандар Юсупов (1983-89), Рўзимбой Жуманазаров (1989-95), Рўзимбой Самандаров (1995-99), Саъдулла Жумабоев (1999-2002), Отахон Матёкубов (2002 йилдан) раҳбарлик қилганлар.
12. “Коммунизм байроғи”, 1972 йил 13 май сони.
13. Амударёда улкан иншоот // “Коммунизм байроғи” газетаси, 1971 йил 20, 23 ноябрь, 2 декабрь сонлари.
14. Коммунизм байроғи” газетаси, 1972 йил, 6 июнь сони.
15. Худойберганов Мадиёр (1923, Шовот тумани Қангли қ.) — Хоразм вилояти партия комитети 1–секретари (1968–86). “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими” (1973), Ленин (1965, 1971, 1978, 30.12.1983), “Октябрь инқилоби” (1973) орденлари ва 8 та медал билан тақдирланган. М.Худойберганов. Синовларда кечган умр. Тошкент-1997 й. Халқ мероси. Б-178.
16. Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. — Б. — 160.
17. Содиқов И. Сув жамғарилди // “Хоразм Ҳақиқати” газетаси, 1981 йил, 21 январь сони.
18. Ўтамов Ж., Муҳаммадиев Ў. Аср бошидаги синов. — Т.: Истиклол, 2004. Б. 68.
19. Холимбетов Қ., Эшчонов Ш. Хоразм мироблари шажараси. — Б. 63.
20. Жўрабеков Исмоил Ҳақимович (1931, Самарқанд) — Ўзбекистон Мелиорация ва сув ҳўжалиги министри, Республика “Агросаноат” уюммаси раиси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси, “Давсувхўжаликназорат” инспекциясининг бошлиғи лавозимларида ишлаган. Туямўйин гидрокомплекси қурилишида катта хизматлари бор.
21. Ўтамов Ж., Муҳаммадиев Ў. Аср бошидаги синов. — Т.: Истиклол, 2004. Б. 74.
22. Туямўйин гидрокомплексининг 85 фоизи Туркменистон давлати Лебап вилояти ҳудудида жойлашган.

Аннотация; Хоразм азалдан Марказий Осиёдаги дастлабки дехкончилик манзилгоҳлари шаклланган ва илк давлатчилик вужудга келган юрт. Сўғориш, яъни кишлок ҳўжалиги ерларини сув билан таъминлаш воҳа иқтисодиётининг асосини ташкил этади. Ушбу мақолада амударёнинг қуйи қисмида жойлашган Хоразм вилояти, Туркменистон Республикасининг бир қисми ва Қорақалпоғистон Республикасида мелиорация ишларининг ривожланишига, шунингдек маҳаллий аҳолини электр энергияси билан таъминлашда роли бениҳоя катта бўлган Туямўйин сув омборининг қурилиши ҳақида сўз юритилади. Собик СССР Министрлар Советининг Туямўйин қисноқида гидроиншоот қурилиши ҳақидаги қарори асосида 1970 йил 24 декабрда Ўзкомпартия Марказқўми ва Республика Министрлар Советининг махсус қарори қабул қилинди. Ўн йилдан ортиқ машаққатли меҳнат натижасида ўзбек, қорақалпоқ, рус, туркман ва бошқа 31 миллат вакиллариининг ҳамжиҳатлик билан фидокорона меҳнат қилишлари туфайли катта гидроиншоот бунёд этилди. Қуйи Амударё ҳавзасида яшаётган аҳолининг тақдирида муҳим роль ўйнаган Туямўйин сув омбори ва гидроузели, Дружба (ҳозирги Питнак) шаҳрининг барпо этилиши кўплаб ижтимоий-иқтисодий ва маданий муаммоларни ижобий ҳал этишга сабаб бўлганлиги тўғрисида сўз юритилади.

Калит сўзлар; Туямўйин қисноғи, тўғон, гидроэлектростанция, Тошсоқа магистрал канали, Шорловук, Перепад, Гидроузел, котлован, “Туямўйинсувқурилиш” трести, гидропривод.

Annotation: Khorezm has long been one of the earliest agricultural settlements in Central Asia, where the first forms of statehood emerged. Irrigation, specifically the supply of water to agricultural lands, forms the foundation of the oasis economy. This article discusses the development of melioration works in the lower reaches of the Amu Darya, covering the Khorezm region, part of the Republic of Turkmenistan, and the Republic of Karakalpakstan, as well as the construction of the Tuyamuyun reservoir, which has played a crucial role in providing electricity to the local population. Based on the decision of the USSR Council of Ministers regarding the construction of the hydro-engineering structure at the Tuyamuyun dam on December 24, 1970, a special resolution was adopted by the Central Committee of the Communist Party of Uzbekistan and the Republic’s Council of Ministers. As a result of more than ten years of hard work, a large hydro-engineering structure was built through the joint efforts and dedicated labor of representatives from 31

nationalities, including Uzbeks, Karakalpaks, Russians, Turkmens, and others. The Tuyamuyun reservoir and hydro-complex, which have played a crucial role in the life of the population living in the lower Amu Darya basin, along with the construction of the city of Druzhba (now Pitnak), have contributed to the positive resolution of many socio-economic and cultural issues.

Keywords: Tuyamuyun dam, hydroelectric station, Tashsaka main canal, Shorlovuk, Perepad, hydro-complex, excavation pit, “Tuyamuyunsuvqurilish” trust, hydraulic drive.

Аннотация; Хорезм – страна, где образовались первые земледельческие поселения в Средней Азии и утвердилась первая государственность. Орошение, то есть обеспечение водой сельскохозяйственных угодий, является основой экономики региона. В данной статье рассказывается о строительстве Туямуйинского водохранилища, которое играет значительную роль в развитии мелиоративных работ в Хорезмской области, входящей в состав Республики Туркменистан и Республики Каракалпакстан, а также в обеспечении электроэнергией местное населения, которое расположено в нижней части Амударьи. 24 декабря 1970 года было принято специальное постановление ЦК Узкомпартии и Совета Министров республики на основании постановления Совета Министров бывшего СССР о строительстве гидроэлектростанции в Туямуйине. В результате более чем десятилетнего упорного труда благодаря самоотверженному труду представителей узбекской, каракалпакской, русской, туркменской и других 31 национальностей было построено крупное гидротехническое сооружение. Речь идет, о строительстве Туямуйинского водохранилища и ГЭС, города Дружба (ныне Питнак), сыгравшего важную роль в судьбах населения, проживающего в низовьях бассейна Амударьи, что привело к положительному решению многих социально-экономических и культурных проблем.

Ключевые слова; Туямуйин, плотина, ГЭС, магистральный канал Тошсока, Шорловук, Перепад, Гидроузел, карьер, трест «Туямуйингидрострой», гидропривод.

МАТЕРИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И РАСХИЩЕНИЕ СРЕДСТВ В ДЕТСКИХ ДОМАХ УЗБЕКИСТАНА (1925-1991ГГ).

Худжанова М.Ф.

преподаватель кафедры всеобщая история исторического факультета ЖДПУ, доктор философии (PhD) по историческим наукам.

В данной статье исследованы вопросы материального обеспечения детских домов в исследуемый период. В 1920-х годах для проведения определенных мероприятий в детских домах Узбекской ССР выделялись определенные средства[1]. Наряду с этим в эти годы для выделения средств велся учет охвата детей в детских домах. В 1927-1928 годах расходы 18 детских учреждений возмещались местным бюджетом, а 5 – окружным, с 1928-1929 годов все детские дома были переведены на местный бюджет[2].

После того, как началось возмещение расходов детских домов за счет бюджетных средств, в этих учреждениях начались финансовые проверки. В частности, начиная с 1930-х годов этот процесс расширяется во всех областях Узбекской ССР. Из архивных источников видно, что проверки, проведенные в конце 1930-х годов, показали многочисленные недостатки в материально-техническом обеспечении детских домов[3]. Это были факторы, в материальном виде препятствовавшие развитию, получению образования и отдыху детей в детских домах. После Второй мировой войны для развития материального обеспечения детских домов в Узбекской ССР были привлечены и внебюджетные средства. В эти годы самым распространенным путем получения материального дохода была организация сельскохозяйственного подсобного хозяйства учреждения. Например, в детском доме № 3 города Ферганы в 1950 году с помощью частного подсобного хозяйства был получен следующий доход: от выращивания бахчевых культур и садоводства 37322 рублей, животноводства - 3130 рублей, пчеловодства - 900 рублей. Говоря кратко, доход полученный от частных подсобных хозяйств составил 41352 рублей. Средства от дохода детского дома были израсходованы на оплату заработной платы педагогов в размере 16316 рублей, оплату надбавок - 532 рублей, покупку удобрений - 200 рублей и кормов для скота – 4936[4]. С другой стороны, в 1950-х годах продолжалась нехватка материального обеспечения также, как в 1930-1940-х годах. В 1960-х годах материальное обеспечение детских домов в Узбекской ССР немного улучшилось по сравнению с прошлыми годами, но существовала нехватка учебных принадлежностей для детей. Например, детский дом № 1 в городе Чирчике Ташкентской области не был полностью обеспечен учебными принадлежностями[5]. В 1970-х годах над некоторыми детскими домами в Узбекской ССР взяли шефство организации, другие жили за счет подсобных хозяйств. В частности, все детские дома в Ташкентской области были подшефными. Например, детский дом № 5 в городе Бука был подшефным Ташкентскому электротехническому заводу[6].

Согласно постановлению Совета Министров Узбекской ССР от 12 марта 1985 года, сумма расходов на ежедневное питание детей-сирот, воспитывавшихся в детских домах была увеличена на 1 рубль 13 копеек. Ежегодный расход средств на спальные принадлежности был определен в размере 200 рублей[7]. Ежедневный рацион питания воспитанников детских домов был определен следующим образом: 70 граммов пшеничного хлеба, 30 граммов ржаного хлеба, 16 граммов пшеничной муки, 3 грамма картофельного крахмала, 35 граммов различных каш и макарон, 150 граммов картофеля, 300 граммов различных овощей, 250 граммов фруктов, 15 граммов

сухофруктов, 50 граммов фруктового сока, 10 граммов кондитерской продукции, 50 граммов сахара, 30 граммов сливочного масла, 6 граммов растительного масла, 1 яйцо, 700 граммов молока, 50 граммов творога, 120 граммов мяса, 25 граммов рыбы, 20 граммов сметаны, 10 граммов сыра, 0,2 грамма чая, 1 грамм кофе, 5 граммов соли, 1 грамм дрожжей. А также для детей с хронической дизентерией, туберкулезом, физически слабых детей, находившихся в лечебных изоляторах полагалось 15 процентов надбавки продуктов[8].

В 1988 году были внесены изменения и в расходы на ежедневное питание воспитанников детских домов по возрастному цензу. В частности, ежедневные расходы на питание детей дошкольного возраста составляли 1 рубль 70 копеек, на питание старших детей - 2 рубля[9]. Проанализированы проблемы в обеспечении детских домов зданиями в советский период и вопросы экономических хищений, происходивших в этой сфере.

10 марта 1927 года Народный Комиссариат Просвещения Узбекской ССР обратился к Центральной комиссии по детскому вопросу с просьбой выделить средства из государственного бюджета для Центрального детского дома, организованного для трудновоспитуемых детей. Создание учреждения затянулось из-за того, что не нашлось подходящего здания для организации детского дома. Подходящее для этого детского дома здание нашлось в городе Джизаке, но строительство его было незавершенным и при нем имелся большой фруктовый сад[10]. В 1920-х годах проблему составлял поиск зданий для детских домов, а в 1930-х годах одним из болезненных вопросов в этой сфере был ремонт зданий детских домов, находившихся в аварийном состоянии. В частности, во многих детских домах требовали ремонта окна, стекла которых были разбиты, двор был захламлен и детям негде было отдыхать[11]. В 1936 году Центральный Исполнительный Комитет СССР изучил состояние детских домов в Узбекской ССР. В заключении проверок утверждалось, что здания, в которых были расположены детские дома, не отвечают нормативным требованиям[12]. После окончания Второй мировой войны было открыто несколько детских домов. С другой стороны, согласно архивным документам, несмотря на то, что количество детских домов увеличивалось в массовом порядке, их качеству не уделялось внимания. В частности, в 1949 году вместо запланированных 12 детских домов было открыто 17, не отвечавших установленным требованиям[13]. Здесь главной проблемой был недостаток зданий. Кроме того, в этот период здания для существовавших детских домов использовались в качестве квартир для знакомых директора или другими организациями в различных целях[14]. В результате этого наблюдалась нехватка мест для воспитанников.

В 1950-х годах можно наблюдать, что здания многих детских домов в Узбекской ССР были отремонтированы. Это можно проанализировать в срезе детских домов, расположенных в городе Коканде. В 1953 году в городе Коканде существовало 9 детских домов. Здания всех детских домов в городе Коканде были европейского типа, в 1952 году учебные и вспомогательные здания детских домов были отремонтированы[15]. С другой стороны, не во всех детских домах по всем областям республики можно было наблюдать такие положительные результаты. В 1953 году капитальный ремонт детских домов во многих областях был выполнен неудовлетворительно. В результате недобросовестно отремонтированные стены детских домов осыпались и вновь требовали ремонта[16]. В 1960-х годах спальные комнаты 41 детского дома из 48, которые существовали в Узбекской ССР, располагались в зданиях не отвечавших санитарным и другим требованиям, в них также не было библиотеки, игровых комнат, комнат для кружков, классных комнат. Особенно неудовлетворительным было положение в Детских домах нескольких районов Республики Каракалпакстан и Кашкадарьинской области[17]. По состоянию на 1975 год, общая площадь зданий детских домов в Узбекской ССР составляла 122052 квадратных метров, из которых 117502 квадратных метров приходилось на детские дома общего типа, а 4450 квадратных метров - на детские дома санаторного типа. Площадь зданий, выделенных под общежитие всех существовавших детских домов, составляла 33925 квадратных метров, в том числе 31985 квадратных метров приходилось на детские дома общего типа и 1940 квадратных метров - на детские дома санаторного типа. Площадь зданий, выделенных во всех детских домах для учебных комнат, составляла 21841 квадратных метров, в том числе 21361 квадратных метров приходилось на детские дома общего типа и 480 квадратных метров - на детские дома санаторного типа[18]. В 1950-1990-х годах материальное положение в детских домах немного улучшилось по сравнению с предыдущим периодом. В дальнейшем это привело к экономическим хищениям со стороны руководителей и воспитателей учреждений. В частности, среди этих хищений самым распространенным было хищение продуктов питания[19]. Кроме того, происходили деяния, связанные с месячными заработными платами. Одной из их разновидностей было присвоение средств учреждений бухгалтерами[20], другой – расхищение денежных средств путем выписывания заработной платы несуществующим сотрудникам[21]. Плохое состояние материально-бытовых условий в детских домах, ненадежность учебно-воспитательной работы и физическое насилие над детьми привело к увеличению числа массовых побегов воспитанников из детских домов[22]. С другой стороны, статистические сведения показывают, что случаи побегов воспитанников из детских домов уменьшались из года в год. В частности, если в

1953 году из всех детских домов республики сбежали 541 воспитанник, то в 1984 году этот показатель снизился до 154 человек[23].

ЛИТЕРАТУРА

1. НА Уз, фонд Р.86, опись 1, сборный том 4401, лист 13.
2. НА Уз, фонд Р.837, опись 11, сборный том 53, листы 52-53.
3. Например, в детском доме № 1 в городе Андижае кроватные простыни хранились в грязном виде, только 30 процентов одежды была пригодной для ношения. Кроме того, 30 процентов посуды, выделенной для детей, была пригодной к использованию, которая также была разбита в продолжении одного сезона, будучи неиспользованной. / НА Уз, фонд Р.94, опись 1, сборный том 86, лист 10.
4. ГА Ферганской области, фонд 836, опись 1, сборный том 17, лист 44.
5. ГА Ташкентской области, фонд 530, опись 1, сборный том 1572, лист 1.
6. ГА Ташкентской области, фонд 530, опись 1, сборный том 1506, лист 4.
7. НА Уз, фонд Р.837, опись 41, сборный том 6751, лист 6.
8. НА Уз, фонд Р.837, опись 41, сборный том 6751, лист 7.
9. НА Уз, фонд Р.837, опись 41, сборный том 7222, лист 44.
10. НА Уз, фонд Р.86, опись 1, сборный том 4401, лист 16.
11. НА Уз, фонд Р.94, опись 1, сборный том 86, лист 10.
12. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 2106, лист 29.
13. ГА Бухарской области, фонд 1316, опись 1, сборный том 2, лист 176.
14. НА Уз, фонд Р.94, опись 1, сборный том 1456-yig'majild, лист 36.
15. ГА Ферганской области, фонд Р.836, опись 1, сборный том 17, лист 31.
16. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 6247, лист 3.
17. НА Уз, фонд Р.94, опись 8, сборный том 98, лист 3.
18. НА Уз, фонд Р.94, опись 7, сборный том 3084, лист 7.
19. НА Уз, фонд Р.94, опись 8, сборный том 98, лист 6; ГА Ташкентской области, фонд 530, опись 1, сборный том 1056, лист 15.
20. ГА Ташкентской области, сборный том 530, опись 1, сборный том 1507, лист 16.
21. НА Уз, фонд Р.94, опись 7, сборный том 1496, лист 8.
22. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 6247, лист 3.
23. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 6247, лист 4.

Annotatsiya. 1925-1991 yillarda O'zbekiston SSRda mehribonlik uylarini moddiy ta'minlash boshqacha edi. Mehribonlik uyiga mablag' ajratishda muassasaga joylashtirilgan bolalar soni hisobga olindi. Mehribonlik uylari uchun mablag'lar davlat byudjetidan ajratiladi. Shuningdek, ba'zi mehribonlik uylari homiyarlar hisobidan ta'minlangan.

Аннотация. В 1925-1991 годах материальное обеспечение детских домов Узбекской ССР было различным. При выделении средств детскому дому учитывалось, сколько детей размещается в учреждении. Средства для детских домов выделяются из государственного бюджета. Также некоторые детские дома содержали себя за счет спонсоров.

Annotation. In 1925-1991, the material supply of orphanages in the Uzbek SSR was different. When allocating funds to the orphanage, it was taken into account how many children the institution accommodates. Funds for orphanages are allocated from the state budget. Also, some children's homes supported themselves at the expense of sponsors.

Ключевые слова: детские дома, советский период, воспитанники, Узбекской ССР, материальное обеспечение.

Keywords: orphanages, Soviet period, pupils, Uzbek SSR, material support.

ARAB MAMLAKATLARI NOMLARINING ETIMOLOGIYASI

Jo'rayeva M.A.

Alfraganus university

Dunyoning aksariyat davlatlari kabi, arab mamlakatlari ham o'z nomlarini qadim zamonlarda olgan. Ularning ba'zilari qadimgi (budda) "iloh"lar nomi bilan atalsa, yana boshqalari hayvon, yoki oqayotgan ariq nomi bilan atalgan. Shunday nazariya borki, dunyoning aksariyat davlatlari o'z nomlarini 4 ta asosiy narsadan olganlar: davlat barpo etilgan yerning afzalligi, yoki o'sha mintaqada qo'nim topgan xalqqa nisbatan, (davlat) tarixidagi muhim shaxsga, yoki o'sha mamlakatlarning yo'nalish tavsifiga asoslanganlar (masalan, Yaman kabi, bu haqda keyinroq to'xtalamiz).

Lekin, yozma tarixiy manbalarining kamligi tufayli, mazkur nazariya asosida, arab mintaqalariga nom berish ancha murakkabdir. Bu nomlarning aksariyati boshqa turli tillar bilan aralashib, hatto o'sha davlatlarning hududlaridan olis joylarda ham rivojlanib, keyingina bizga yetib kelgan. Shuning uchun mamlakat nomi ortida bir nechta (boshqa) nazariyalar mavjud [1]. Ba'zi mamlakatlar o'zlari yashaydigan geografik hududga, yoki ushbu hududning xususiyatlariga – tabiiy yoki sun'iy relefiga qarab nomlanadi. Boshqalari katta aholi guruhlar, yoki ularda yashagan hukmdorlar sharafiga nomlangan. (Arab davlatlarining yana) boshqalari esa aholi sig'inadigan "iloh"lar, yoki mintaqa tarixidagi muhim insonlar nomiga atalgan. Shunday qilib, keling, arab mamlakatlari nomlarining kelib chiqishi bilan tanishamiz.

1. Saudiya Arabistoni Qirolligi. Saudiya Arabistoni Podshohligining bunday nom bilan atalish sababi, 1932-yil sentabr oyida qirol Abdulaziz bin Abdul Rahmon Al-Faysal Ol Saud mamlakatni shu nom ostida birlashtirish to'g'risida qirollik farmoni chiqargan paytdan boshlangan. Bu (nom) Al Saud oilasi nomidan olingan.

2. Misr Arab Respublikasi. Arab tilida Misr nomi katta ehtimol bilan (Misraim ibn Nuh) dan kelib chiqqan, shuning uchun ibroniy manbalari bu mamlakatni (Mizraim) deb atashgan. Akkad tilida (ham)bu nom keltirilgan (Misru), bu "chegara" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, bu ism Misr bin Nasr bin Xom bin Nuh (payg'ambar o'g'li nomi) dan olinganligi ham aytilgan [2]. Qadimgi misrliklarga kelsak, ular o'z mamlakatlarini "Kemet" - yoki boshqa manbalarga ko'ra "Kemi" deb atashgan - bu "qora yer" degan ma'noni anglatadi. Balki, Nilning qora yerini nazarda tutib shunday nomlashgandir.

3. Birlashgan Arab Amirliklari. Birlashgan Arab Amirliklari nomlari turli ma'nolarga ega. Ulardan ba'zilari geografik hudud nomi bilan atalgan, ba'zilari esa ma'lum xalqlar yoki afsonalarga ko'ra nomlangan. Masalan, "Abu-Dabi" buloqdan suv ichgan kiyik haqidagi afsonaga ko'ra o'z nomini olgan, keyin esa o'sha hududda qal'a qurilgan.

Shuningdek, bu ism mintaqada kiyik ovlash bilan mashhur bo'lgan, uzoq kurashlardan so'ng kiyik ovlagan odamga tegishli ekani ham aytiladi. Shunday qilib, ovchi chanqog'ini qondirish uchun suv qudug'ini qidirib topadi va quduqning suvsizligini ko'radi, bu esa ovchi va kiyikning o'limiga olib keladi va ularning jasdlari quduq yonidan topiladi, so'ngra quduq Abu Dabi (kiyikning otasi) deb ataladi. "Umm al-Qayvayn" ("ikki kuch onasi") amirligiga kelsak, uning nomi "Umm al-Quvatayn" ("ikki quvvat (kuch) onasi") so'zidan olingan. Bu ikki kuch -dengiz va quruqlik kuchlarini anglatadi, ammo Amirliklar birlashgandan keyin uning nomi "Umm al-Qayvayn"ga aylandi. "Fujayra", ham o'z nomi ortida ma'nolarga ega bo'lgan amirliklardan biridir. Aytishlaricha, uning ichidan otilib chiqadigan ko'plab buloqlar va suv buloqlari (borligi) tufayli shunday nom berilgan

Boshqa amirliklarning nomlari haqida ham ma'lumotlar mavjud, ammo biz ularni keltirmadik, chunki ularning haqiqiylikni isbotlovchi tarixiy dalillar yo'q. Masalan: aytishlaricha, "Dubay" chigirtkalar sharafiga nomlangan va u "دُبَيّ – daba" so'zidan olingan bo'lib, qanotlari hali o'smagan chigirtkalar degan ma'noni anglatadi, chunki chigirtkalar o'sha hududda keng tarqalgan edi [3].

4. Kuvayt. Kuvayt so'zi "Kut" so'zining kichraytirilgan shakli bo'lib, bu so'z arabcha "qal'a" degan ma'noni anglatadi. Xususan, himoya devori bilan o'ralgan, qal'a shaklida qurilgan va suv manbalariga yaqin yoki atrofi suv bilan o'ralgan uy (ma'nosini anglatadi).

5. Tunis. Yunonlar Tunis poytaxtini (ham) "Tunis" deb atashgan. Bu nom barbar tilidan olingan bo'lib, "to'xtash" yoki "lager" degan ma'noni anglatadi. Tunis bugungi kunda mamlakat poytaxti bo'lsa-da, (avval) bu nom bilan ma'lum emas edi. Shahar ham biz keyinroq tanishadigan boshqa ko'plab shahar va hududlar singari, mahalliy aholi sig'inadigan "iloh"larning nomlari bilan atalganligini ko'rsatadigan boshqa manbalar ham bor [4]. Aytishlaricha, Tunis shahri karfagenliklar sig'inadigan ma'buda (Tanit) sharafiga nomlangan, keyin arablar uning nomini "Taunus"ga o'zgartirgan.

6. Jazoir. Jazoir davlat sifatida o'z poytaxti nomi bilan atalgan. Jazoir shahri birinchi marta 960-yilda Dizirilar sulolasining asoschisi Bulug'in Ibn Diziri tomonidan, qadimgi Rim shahri Ikosiy xarobalari ustida tashkil etilgan. Unga "Jazoir" nomini berganini aytadi, bu arabcha "orollar guruhi" degan ma'noni anglatadi. Shaharning eski portiga tutashgan uchta orolni nazarda tutib, o'sha paytdagi "Bani Muzg'ana" qabilasiga ishora qilib, "Bani Muzg'ana orollari" deb atalgan. Ba'zi tarixchilar, shuningdek, Bulug'inning yangi shahriga qo'ygan "Jazoir" nomi butun mintaqaning arabcha nomidan olinganligini aytishadi, chunki arablar uni (o'z yerlarini) "Jazoir" ("orollar guruhi") deb atashgan, sababi, u ikki taqir joy, ya'ni shimolda dengiz va janubdagi katta cho'l ularga o'rtadagi hayot bilan to'la oroldek tuyulgan. Bu qadimgi tarixchilar va yozuvchilarning shaxsiy talqinlari va iqtiboslariga asoslangan tadqiqot bo'lib va unda haqiqat va xatolar ham bor.

7. Bahrayn. Ba'zi mamlakatlar o'z nomlarini tabiatning fiziologik xususiyatlaridan oladi. Quruq mintaqada odamlar ko'pincha suvga e'tibor berishadi. Bahrayn (so'zi) "bahr" ning ikkilik soniga ishora qiladi. Qadim zamonlarda bobilliklar mintaqani "dengiz mamlakati" deb atashgan.

8. Iroq. Iroq hududi qadim zamonlardan beri Dajla va Frot daryolariga nisbatan Mesopotamiya deb atalgan va bu nom yunoncha Mesopotamiya so'zidan kelib chiqqan. Ammo, keyinchalik arablar tomonidan o'zlashtirgandan so'ng, Iroq arablarning Iroqi sifatida tanilgan. (Shimoliy Iroqdan tashqari) Iroq so'ziga kelsak, bu, ehtimol, shumerlarning Uruk shahri nomining arabchalashtirilgani yoki forscha Irak so'zidan olingan bo'lib, "past yer" degan ma'noni anglatadi [5]. Aytgancha, arablar davrida Iroq janubiy Iroqdan boshqa narsani anglatmagan. Iroq so'zi "dengiz qirg'og'i" yoki "suv qirg'og'i" degan ma'noni anglatadi.

9. Iordaniya. Iordaniya- tarixiy Iordan daryosi sharafiga nomlangan. Garchi bu daryo nomining kelib chiqishi ishonchli bo'lmasa-da, u tahminan semit tilidagi "Yarad" so'zidan olingan bo'lib, Iordan daryosining keskin pasayishiga nisbatan "pastga tushish" degan ma'noni anglatadi.

10. Jibuti. Bu nom qadimgi afsonaga borib taqaladi, unda Boti ismli afsonaviy hayvon haqida so'z boradi va bu hayvon mag'lub bo'lgach, uni Jab Boti ya'ni Boti mag'lubiyati deb atashdi.

11. Livan. Livan so'zi semit tilidagi "Lavan" so'zidan olingan bo'lib, oq degan ma'noni anglatadi yoki Livan tog'laridagi qorli cho'qqilar ma'nosida bo'lishi mumkin.

12. Mavritaniya. Mavritaniya sharqda Marokashdagi Moulouya daryosi va g'arbda Atlantika okeani oralig'ida yashovchi maori qabilalari nomi bilan atalgan [2]. Bu qabila eramizdan avvalgi III asr oxirida Afrikaning shimoli-g'arbiy

qismida paydo bo'lgan uchta qabiladan biri bo'lgan. Shuningdek, ba'zilar Mavritaniya nomining o'zi "yer" yoki "vatan" degan ma'noni anglatuvchi barbarcha "Amor" so'zidan olinganligini aytishadi.

13. Sudan. Sudan qora tanlilar mamlakatiga ishora qilish uchun shu nom bilan atalgan va evropaliklar bu nomni Afrikaning katta qismlariga, xususan, Sahroi Kabirdan janubiy Afrikagacha (bo'lgan hududga) nisbatan ishlatishgan. Afrika aholisining aksariyati qora tanli bo'lsa-da, ammo Sudan xalqi arablar orasida boshqa xalqlardan farqli ko'rinishi bilan mashhur bo'lgan. (Bu so'z) Nubiya tilidagi "Savdan" so'ziga ishora qilib, aralash, ya'ni oppoq va qop-qora rang o'rtasidagi ma'noni anglatadi.

14. Marokash Qirolligi. Shimoli-G'arbiy Afrika mamlakatlari odatda Mag'rib deb ataladi. Ammo, Marokash davlatining bu nom bilan atalishi qadimgi musulmonlarning (oxirgi) quyosh botish joyi ekanligiga ishonishidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

15. Yaman. Yamanning bu nom bilan atalishiga sabab sifatida turlicha fikrlar bildiriladi. Ba'zilar buning sababi, Ka'baning o'ng tomonida joylashganligi (deyishsa), ba'zilar esa uning asli "Yaman" – ya'ni "ezgulik va farovonlik" (ma'nosini anglatishini) ta'kidlaydilar. Boshqalar uni Yaman ibn Qahton (nomi)dan, (olingan) deb ta'kidlaydilar.

16. Ummon. Ummon nomining kelib chiqishi sirlidir. Taxminlarga ko'ra, Ummon shumer tilidagi "Majan" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu uning kemasozlik va mis eritishda mohir bo'lgan xalqiga ishora qiladi. Arabcha "Muznun" so'zi "yomg'irli bulutlar" degan ma'noni anglatadi. Ehtimol bu nom Ummonning qishloq xo'jaligi yerlarini ham anglatishi mumkin. Yana bir taxminga ko'ra, Ummon nomini – Ummon ibn Ibrohim payg'ambarga, yoki Ummon ibn Sabo ibn Yag'ton ibn Ibrohimga bog'laydilar.

17. Qatar. Qatar nomi(ning kelib chiqishi) ham noaniq bo'lib, katta ehtimol bilan u "Qatara" so'zidan olingan bo'lib, bu nom mintaqadagi ba'zi quduqlar va suv manbalarini bildirish uchun ishlatilgan bo'lishi mumkin [6, 224]. Hatto geograf (Ptolamey) ham o'z xaritalarida (bu davlatni) (Qatara) nomi bilan qayd etgan.

18. Liviya. Liviya nomining birinchi paydo bo'lishi Misr fir'avni (Ramses II) yozuvida paydo bo'lgan va o'sha paytda "Libo" – ierogliflarda yozilgan. Aytilishicha, bu nom Livianing sharqiy qismidagi barcha aholiga, jumladan, Barbarlarga hamda Kirenaika va Marmarika mintaqalarida yashagan boshqa qabilalarga berilgan. Yunonlar Shimoliy Afrika mintaqasi aholisini "lipo" deb atashgan. Ammo Usmonlilar mintaqani boshqarganlarida, u G'arbiy Tripoli Eyaleti deb nomlana boshladi va Liviya nomi italiyaliklar kelguniga qadar qayta tiklanmadi. Yunon mifologiyasida Liviya yunon xudosi Epafosning qizi edi.

19. Falastin. Rimcha "Balestina" so'zidan "Falastin" so'zi kelib chiqqan. Buning sababi, Rim imperatori Xardian Falastinni Suriyaning "Balestina" viloyati deb atagan. Keyin u Falastinga qisqartirildi.

20. Suriya. Suriya nomi Iroq, Suriya va Turkiyani o'z ichiga olgan Mesopotamiyadagi Ashshuriya davlati sharafiga nomlangan. Keyinchalik yunonlar Ashshuriyaga dushman bo'lib, uni Assuriya deb atashgan.

21. Somali. Somalining nomi unda yashovchi qabilalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, chunki Somali so'zi ikki qismdan iborat bo'lib, "صو - sow" ning ma'nosi "borish" va "مال - mali" – "sut" degan ma'noni anglatadi. Ma'nosidan qat'iy nazar, bu nom o'sha hududdagi chorvador xalqlardan olingan [7, 16].

22. Qamar orollari. Bu orollar Tinch okeanida yarim oy hosil qilgani uchun shunday nomlangan. Qamar orollari nomi arabcha "Qamar- Oy" so'zidan kelib chiqqan. Bu orollar yevropaliklar ularni kashf qilishdan oldin ham arab dengizchilariga ma'lum bo'lgan. Portugallar 1529-yilda Qamar orolini kashf etgan birinchi yevropaliklar hisoblanadi. Qadimgi arab xaritalariga ko'ra, Qamar orollari avval "Madagaskar" deb atalgan. Umuman olganda, arab mamlakatlari nomlari ushbu hududlarning tarixi, tabiiy xususiyatlari va etnik o'ziga xosliklari haqida ma'lumotlar taqdim etadi. Ular shuningdek, qadimgi davlatlar, madaniyatlar va xalqlar bilan aloqador bo'lib, ularning nomi orqali o'sha zamonlardan bizgacha yetib kelgan madaniy va tarixiy yo'llarini ko'rsatib turadi.

ADABIYOTLAR

1. الملائس العربية وتطورها في العهود الإسلامية. تأليف صبيح رشيد رشديه. مدرسة في معهد الفنون التطبيقية. 1400م-1980هـ
2. المنجد في اللغة و الاعلام. المكتبة الشريفة بيروت. لبنان. 2005
3. الإمام أبي محمد جمال الدين ابن يوسف ابن أحمد ابن عبد الله ابن هشام الأنصاري المصري. مغني اللبيب عن كتب الأعاريب. دار الطلائع للنشر والتوزيع. القاهرة. 2005
4. أبو بكر محمد بن حسن الزبيدي الأندلسي. طبقات النحويين واللغويين. دار المعارف. مصر. القاهرة – 1392هـ-1973م.
5. الدول العربية. مؤلف وف مور، بيروت. لبنان. م 1952-1954
6. "Arab mamlakatlari madaniyati va an'alarini o'rganamiz". – T.: 2022, 224 bet.
7. Mamatxunova D.K. Mirziyotov Sh.M. Arab filologiyasiga kirish. T.:2010. B.16

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab mamlakatlari nomlarining kelib chiqishi va ularning etimologiyasi tahlil qilingan. Har bir mamlakat nomi muayyan geografik joylashuv, tarixiy jarayonlar hamda madaniy xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq. Maqolada Saudiya Arabistoni, Misr, Iroq, Marokash, Suriya, Yaman va Livan... kabi 22 ta arab davlatlari nomlarining tarixi va ma'nosi haqida ma'lumot beriladi. Arab mamlakatlari nomlari ushbu hududlarning tarixi, madaniyati hamda xalqlari haqida muhim ma'lumotlar taqdim etadi va bu orqali arab dunyosining madaniy merosini aks ettiradi.

Abstract. This article analyzes the origin of the names of Arab countries and their etymology. The name of each country is closely related to a certain geographical location, historical processes and cultural characteristics. The article provides information about the history and meaning of the names of 22 Arab countries, such as Saudi Arabia, Egypt, Iraq, Morocco, Syria, Yemen and Lebanon. The

names of Arab countries provide important information about the history, culture and peoples of these regions, thereby reflecting the cultural heritage of the Arab world.

Аннотация. В данной статье анализируется происхождение названий арабских стран и их этимология. Название каждой страны тесно связано с определенным географическим положением, историческими процессами и культурными особенностями. В статье представлены сведения об истории и значении названий 22 арабских стран, таких как Саудовская Аравия, Египет, Ирак, Марокко, Сирия, Йемен и Ливан. Названия арабских стран дают важную информацию об истории, культуре и народах этих регионов, тем самым отражая культурное наследие арабского мира.

Kalit so'zlar: arab mamlakatlari, nomlar etimologiyasi, tarix, madaniyat, Saudiya Arabistoni, Misr, Iroq, Marokash, BAA, Kuvayt, Tunis

Keywords: Arab countries, etymology of names, history, culture, Saudi Arabia, Egypt, Iraq, Morocco, UAE, Kuwait, Tunisia

Ключевые слова: арабские страны, этимология названий, история, культура, Саудовская Аравия, Египет, Ирак, Марокко, ОАЭ, Кувейт, Тунис.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН КОРЕЙСЛЕР АССОЦИАЦИЯСЫ ИСКЕРЛИГИ ХӘМ ОНЫҢ МИЛЛЕТЛЕР АРАЛЫҚ ТАТЫҰЛЫҚ ҚАТНАСЛАРЫН БЕККЕМЛЕҮДЕГИ ОРНЫ

Муратбаева А.Б.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Мәмлекетимиз ғәрезсизлигиниң дәслепки жылларынан баслап елимизде жасаўшы түрли миллет хәм халық ўәкиллериниң тиллери, үрп-әдетлери менен дәстүрлерин раўажландырыў хәм олардың руўхый мүтәажликлерин қанаатландырыў мақсетинде миллий мәдений орайлар шөлкемлестирилди. Өзбекстан Республикасы Интернационаллық мәденият орайының 1994-жылғы есабаты бойынша улыўма Өзбекстанда 85 миллий мәдений орай бар болып, соның ишинде, Қарақалпақстанда 3 миллий мәдений орай искерлик етти [1]. Бул орайлар ишинде Тюгай Алексей Сендич басшылығындағы Қарақалпақстан Республикасы Корейслер Ассоциациясы да бар еди.

Қарақалпақстан аймағында корейс миллети ўәкиллериниң де ири диаспорасы жасайды. Олардың ең дәслепки бөлеги 1937-жылы октябрь айында Қоңырат, Мойнақ хәм Хожели районлары аймағына депортация етилген болса, кейинирек Куйбышев, Қыпшақ хәм Шаббаз аймақларына жайластырылды [2]. Тәбийий мийрим-шәпәт, кеңпейиллик, миллий әлпайымлық, басқа миллет ўәкиллерине деген кемситиўши ис-хәрекетлерди қылмаў қарақалпақларға тән қәсийет есапланады. Олар Қарақалпақстанда жасаўшы барлық халықлар менен биргеликте депортация қылынған корейслерге үлкен меҳир хәм мириўбет көрсетди, олардың азап хәм қыйыншылықларын жеке дәрти деп билди. Қарақалпақлар корейслерде өзлериниң аўыр тағдирын сәўлелениўин көрди [3]. Нәтийжеде елимиз аймағына көширилген корейс миллети ўәкиллери өзиниң екинши ўатанын тапты хәм бүгинги күнде де аўызбиршиликли жасап келмекте.

Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясы мәмлекетлик емес, коммерциялық емес шөлкем болып, Қарақалпақстанда корейс мәдениятын, тилин, үрп-әдет хәм дәстүрлерин сақлаў, миллий-мәдений хәм басқа түрдеги руўхый мүтәажликлерин қанаатландырыў, сондай-ақ, Қарақалпақстан Республикасында миллетлер аралық қатнасықларды беккемлеўге қаратылған социаллық тәрәптен пайдалы искерлик пенен шуғылланыў мақсетинде хуқуқый-административлик тәрәптен корейс хәм басқа миллет ўәкиллериниң жәмийетлик бирлеспеси формасында 1990-жылы март айында шөлкемлестирилди [4]. Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясының шөлкемлестирилиўи менен байланысly мағлыўматлар ассоциацияның биринши баслығы Алексей Сендич Тюгайдың баспасөзде жәрияланған еске түсириўлеринде ушрасады [5]. Онда елимизде жасап атырған корейс диаспорасының кексе әўлад ўәкиллерин жаслардың өз ана тилин яғный корейс тилин, хәттеки, сөйлеў тилин, миллий мәдениятын, үрп-әдет хәм дәстүрлерин билмейтуғынлығы тәшўишлентиргенлиги, бул фактор Қарақалпақстан корейслер ассоциациясының шөлкемлестирилиўине тәсир еткенлигин атап өтти. 1992-жылғы мағлыўматлар бойынша ассоциацияның 387 ағзасы бар болып, орайдың арнаўлы кеңесинде 9 адам жумыс ислеген [6]. Ассоциацияға А.Тюгайdan соң Зоя Яковлевна Тен, Федор Тимофеевич Хан, Константин Николаевич Пай, Илларион Максимович Хан хәм Марина Александровна Когай (2013 – 2023-жыллар) басшылық етти [7]. Бүгинги күнде ассоциация жумысына Александр Шин басшылық етип келмекте.

Ассоциация қурамына дәслеп Нөкис, Қоңырат Хожели хәм Тахиатас корейс миллий мәдений орайлары кирди. Олардан Қоңырат районы Василий Андреевич Ли, Хожели районы Леонид Борисович Ким хәм Тахиатас районы Пак Леонид Трофимовичлар басқарып [8], районлық корейс миллий мәдений орайлары район аймағындағы қайырқомлық ислерине белсене қатнасты. Буған мысал сыпатында Қоңырат районы корейс миллий мәдений орайы қазақ миллий мәдений орайы менен биргеликте райондағы интернационаллық қәбиристанға барыўшы жолды асфальтлағанлығын айтсақ болады [9]. Бул қайырқомлық ис аймақта жасаўшы халықлар ортасындағы дослық хәм аўызбиршиликтиң еле де беккемлениўине тәсир қылды.

Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясының миллий мәдениятты қайта тиклеў процессинде тийкарғы итибары екшемби мектеплери хәм тил курслары аркалы корейс тилин үйрениў хәм үйретиўге қаратылды. 1991-

жылы корейс тилин үйретиү бойынша 3 дөгөрек, Қоңырат хэм Нөкис қалаларында екшемби мектеплери шөлкемлестирилди [10]. 1991-1995-жылларда екшемби мектеплери хэм ана тилин үйретиү бойынша 5 дөгөрек шөлкемлестирилип, олардың ишинде "Прогресс" тил орайында корейс тилин үйретиү жақсы алып барылды [11]. Соның менен бирге, орайда корейс тили әдебиятларының жетиспеушилиги нәтийжесинде бирқанша қыйыншылықлар пайда болды хэм тил үйретиүши дөгөреклер жумысының тоқтауына алып келди. Бундай аўыр жағдайда ассоциацияға Қазақстанның Алма-Ата қаласында жайласқан "Коре Ильбо" газетасы тәрәпинен әмелий жәрдем берилди [12].

Ал, 1997-жылдан баслап Қарақалпақстанда Корея Республикасының Билимлендириү орайы филиалы оқыў орайлары формасында жумыс баслады. Бул оқыў орайларында корейс тили муғаллимлериниң жетиспеушылығын есте тутып, Авлоний атындағы педагогларды қайта таярлаў Республикалық институтында корейс тилин үйрениү ушин педагоглар жиберилиўи, және де Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында екшини тил ретинде корейс тилин үйрениү режелестирилген еди [13]. Бүгинги күнде корейс тили Нөкис қаласындағы 37 – хэм 38 – улыўма билим беріү мектеплеринде оқыў дәстүрине киритилген болса, ал, Әжинияз атындағы НМПИдиң барлық қәнигеликлеринде ингилис тили менен тендей корейс тили үйретилмекте [14]. Буннан тысқары, корейс тилин үйретиү исинде Кореядан келген кеўилли жаслардың белсендилги де үлкен әҳимийетке ийе болды. Әсиресе, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хэм Әжинияз атындағы НМПИде студент жаслардың Кореядан келген оқытыўшылардан корейс тилин үйрениўи жаслардың корейс тили арқалы корейс мәдениаты менен де танысуў имканиатын жаратып берди. Буның және бир әҳимийетли тәрәпи сонда корейялылар қарақалпақ тилин хэм мәдениатын үйренип атырғанлығы нәтийжесинде оқыўшы хэм оқытыўшы арасында жақын дослық байланысларының қәлиплесиўине негиз болды. Буған мысал сыпатында КОИКАның волонтеры Ли Санг Хюн Әжинияз атындағы НМПИ студентлери менен өзбек хэм қарақалпақ тиллеринде еркин сәўбетлесе алатуғынын айтсақ болады.

Қарақалпақстан Республикасы хэм Хорезм ўәлаяты Корейслер ассоциациясы тәрәпинен "Корейс тили хэм мәдениаты" фестивалы ҳәр жылы турақлы түрде өткерилип келинбекте. Фестиваль бир жылы Хорезмде өткерилсе, бир жылы Қарақалпақстанда өткерилиўи дәстүрге айланды. Фестиваль мектеп, колледж хэм жоқары оқыў орынлары оқыўшыларын жәмлестирип, корейс тилинде әдебий оқыў, хорда қосық айтыў, миллий аяқ ойынын ойнаў, театрластылған сахна көринислери бойынша билимлери баҳаланды. Мәселен, 2015-жылғы "Корейс тили хэм мәдениаты" фестивалында әдебий оқыў номинациясы бойынша биринши орынды Әжинияз атындағы НМПИ студенти А.Тыныштықбаева, екшини орынды Нөкис қаласындағы 2-санлы академиялық лицей оқыўшылары Б.Хурметуллаева хэм Д.Пирназаровалар, үшінши орынды "Прогресс" орайынан Н.Вайсова жеңип алғанлығының өзи республикамызда корейс тили хэм мәдениатының қайта тикленгенлиги хэм жақсы раўажланып атырғанлығының бир белгиси десек болады.

Қарақалпақстан Республикасы Корейслер ассоциациясының искерлик бағдарларынан және бири тарийхый ўатаны Корея мәмлекети менен мәдений-гуманитарлық байланысларды беккемлеў есапланады. Бул ўазыйпаны орынлаўды ассоциацияның биринши баслығы А.Тюгай баслап берди. 1997-жылы Корея Республикасында шөлкемлестирилген «Кореяда-97» дәстүрине Ўзбекстаннан барған 68 делегат қурамында А.Тюгай да қатнасты [15]. Дәстүр "Шет елдеги корейслер тәрәпинен умытылған ана тили, мәдениаты хэм миллий дәстүрлерди қайта тиклеў" ураны астында өткерилип, тийкаргы итибар түрли мәмлекетлердеги корейслердиң жергиликли халықлар менен дослығын беккемлеў, дүньядағы тынышлық хэм турақлылықты тәмийинлеў, Орайлық Азия мәмлекетлеринде корейс тили хэм мәдениатын қайта тиклеўге жәрдем беріү сыйақлы мәселелер додаланды.

Кейинги жылларда ассоциация Корея Республикасы менен гуманитарлық хэм қайырқомлық байланысларды күшейтиў арқалы Республикамызда жасаўшы пуқараларға әмелий жәрдем беріү, меҳир-мүриўбетлик хэм қайырқомлық илажларын алып барды. 2007-жылы ассоциацияның бурынғы басшысы Марина Александровна Когай басламасы менен Кореяның "FRIENDS" мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкеми менен байланыслар орнатылды хэм республикамыздағы балалар хэм үлкен жастағылар саламатлығын беккемлеў бойынша кең көлемли ислер алып барылды. Атап айтқанда, 2007-жылы Корея Республикасынан медицина илимлери докторы Ким Джон Ю басшылығындағы офтальмолог, педиатр, иглатерапевт хэм стоматологлардан ибарат биринши қәнийгелер топары келди. Арал экологиялық машқаласы себепли аймақ халқының ден саўлығында пайда болып атырған кеселликлерди емлеў хэм алдын алыў исине өз үлесин қосқан шыпакерлерден бири Эм Ки Иль өз сөзинде биринши мәрте Қарақалпақстанға 2009-жылы кәсиплик мәжбүрияты себепинен келгенлигин, кейинги жылларда болса жүрегиниң шақырыўы менен келгенлигин айтқан еди [16].

Корея Республикасының «FRIEND'S» мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкеми хэм Корея халық аралық ден саўлықты сақлаў шөлкемлери (KOFIN) менен шәртнамалар имзаланыўы нәтийжесинде Нөкис қаласында ҳәр жылы Корея врачларының жети күн даўам етиўши қайырқомлық акциялары өткерилди. Атап айтқанда, 2015-жыл октябрь айында "Ўзбекстанда көриў қәбилетин тиклеў дәстүри" тийкарында елиўден аслам офтальмологиялық операциялар бийпул ислениў менен бирге төрт жүзден аслам наўкаслар қәнигелер тәрәпинен бийпул көриктерден өткерилди.

Улыўмаластырып айтқанда, елимизде жасап атырған корейс диаспорасы ўәкиллериниң миллий өзине тәнлиги, мәдениаты хэм тилин сақлаўы хэм және де раўажландырыўында Қарақалпақстан корейслер ассоциациясының

искерлиги үлкен әҳимийетке ийе. Ассоциация корейс диаспорасы ўәкиллериниң миллий мәдениятын раўажландырыў менен бирге жәмийетлик белсендилигин арттырыў, жәмийетимизде болса миллетлер аралық татыўлық ҳәм кеңпейиллик орталығын беккемлеў ҳәм раўажландырыў исине өз үлесин қосты.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Интернационалық мәденият орайының ағымдағы архиви материаллары. 1994-жыл.
2. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпакстана: вчера и сегодня. – Нукус: "Билим", 2004. 10-бет.
3. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпакстана: сотворение судьбы. Уроки доброты и братства. – Нукус: «Билим», 2007. 32-бет.
4. Қорақалпоғистон Кореецлар Ассоциацияси Устави (янги тахрир). 2014.
5. Тюгай А. Мы живем в Каракалпакстане. // Вести Каракалпакстана, 1996-жыл 28-сентябрь №78.
6. Еденбаева П. Дюнаң – орай дегени. // Еркин Қарақалпакстан, 1992-жыл 22-февраль №15.
7. Пирназарова К. В дружбе и сплоченности – наша сила. // Вести Каракалпакстана, 2020-жыл 19-май №33.
8. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпакстана: вчера и сегодня. - Нукус: "Билим", 2004. 28-бет.
9. Тюгай А. Мы живем в Каракалпакстане. // Вести Каракалпакстана, 1996-жыл 28-сентябрь №78.
10. Ниязов Д. Проблемы культурных центров. // Вести Каракалпакстана, 1992. 25-февраль №36.
11. Тюгай А. Мы живем в Каракалпакстане. // Вести Каракалпакстана, 1996-жыл 28-сентябрь №78.
12. Еденбаева П. Дюнаң – орай дегени. // Еркин Қарақалпакстан, 1992-жыл 22-февраль №15.
13. Хван Л. Б. Корейцы Каракалпакстана: сотворение судьбы. Уроки доброты и братства. – Нукус: «Билим», 2007. 54-55-66.
14. Аминова А. Фестиваль дружбы и красоты. // Вести Каракалпакстана, 2021-жыл 8-май №37-38.
15. Тюгай А. Кореада- 97. // Вести Каракалпакстана, 1997-жыл 23-сентябрь №77.
16. Пирназарова К. Друзья приезжают вновь. // Вести Каракалпакстана, 2017-жыл 10-октябрь №82.

Қорақалпоғистон корейслар ассоциацияси фаолияти ва унинг миллатлараро тотувлик муносабатларини мустаҳкамлашдаги ўрни

Резюме: Мақолада Қорақалпоғистонда фаолият кўрсатувчи миллий маданий марказлардан бири – Қорақалпоғистон Корейслар ассоциацияси фаолияти чуқур ўрганилган. Ассоциация тузилган вақттан то бугунгача бўлган даврдаги фаолиятининг асосий тенденциялари очиқ берилган. Шунингдек, мақолада ассоциация фаолиятини ёритишда архив ва матбуот материалларидан кенг фойдаланилган.

Калит сўзлар: Миллат, миллатлараро муносабатлар, корейс диаспораси, миллий маданий марказ, ассоциация.

Деятельность корейской ассоциации каракалпакстана и ее роль в укреплении отношений межэтнического согласия

Резюме. В статье глубоко изучен один из национальных культурных центров, действующих в Каракалпакстане – Корейская ассоциация Каракалпакстана. Выявлены основные направления деятельности ассоциации с момента ее образования до сегодняшнего дня. Также в статье широко использованы архивные и пресс-материалы для освещения деятельности объединения.

Ключевые слова. Нация, межэтнические отношения, корейская диаспора, национальный культурный центр, ассоциация.

Activities of the korean association of karakalpakstan and its role in strengthening interethnic harmony

Summary: The article deeply studies one of the national cultural centers operating in Karakalpakstan – the Korean Association of Karakalpakstan. The main areas of activity of the association from the moment of its formation to the present day are identified. The article also widely uses archival and press materials to cover the activities of the association.

Key words. Nation, interethnic relations, Korean diaspora, national cultural center, association.

УДК 332.87

АНАЛИЗ ЦЕН НА РЫНКЕ ЖИЛОЙ НЕДВИЖИМОСТИ ГОРОДА САМАРКАНДА

Суюнов Б.А.

Самаркандский Государственный архитектурно-строительный университет имени Мирзо Улугбека

Введение. Обеспечение населения жильем является социальной проблемой, которой в Республике Узбекистан уделяется первостепенное внимание. Развитие рынка жилой недвижимости находится в прямой зависимости от качества (объективности) рыночной оценки жилья, на которое воздействует множество факторов.

Теоретико-методологические основы данной исследовательской работы разработаны в соответствии с постановлением Президента Республики Узбекистан от 24.04.2008 года ПК-843 "О дальнейшем совершенствовании деятельности оценочных организаций и повышении их ответственности за качество оказываемых услуг" и указами Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» и другими нормативно-правовыми актами в данной сфере.

Наше исследование направлено на повышения эффективности оценочных услуг на рынке недвижимости и повышения достоверности и объективности информации в области оценки жилья.

Обзор литературы и содержания. Научно-теоретические основы исследования научно-теоретических аспектов оценочной деятельности, в том числе дальнейшего совершенствования методов оценки рынка недвижимости, были изучены и исследованы рядом зарубежных и отечественных экономистов, специалистов-практиков. [1,2,3,4]. Среди ученых-экономистов целесообразно выделить исследования В.Шеховцова, О.Мастихиной. В ходе исследования они подробно проанализировали роль рыночных факторов в формировании стоимости жилой недвижимости[1]. В исследованиях А.В. Татаровой систематизированы основные экономические

и управленческие проблемы, связанные с теорией и практикой деятельности рынка недвижимости [2]. Р.Х.Алимов, Б.Б.Беркинов, А.Н.Кравченко, Б.Ю.Ходиев своими научными исследованиями раскрывают основные понятия рынка недвижимости. Они рекомендовали методы определения рыночной стоимости жилой недвижимости, основанные на принципах оценки, а также правовых аспектах [3]. Из вышеизложенного видно, что, учитывая важность оценочных услуг на рынке жилой недвижимости, требуется проведения дополнительных исследований.

Рынок жилищного строительства г. Самарканда, как и в любом другом городе Узбекистана, переживает как периоды бурного роста так и периоды снижения. Рекордсменом по новостройкам в 2019-2022 г.г. стали массивы Карасув и Желендорозный район (более 287 тысяч кв. м. жилья).

Анализ первичного рынка жилой недвижимости. Масштаб жилищного строительства в регионе расширится через возведение массивов «Янги Узбекистон». Для строительства современных жилых массивов в Самарканде выбраны три участка-массив «Корасув», желендорозный вокзал и махалля «Ширин».

Согласно проектам генплана, на территории этих массивов в Самарканде в ближайшие два, максимум три года появятся 1012 жилых домов на 91 906 квартир. Массивы «Янги Узбекистон» будут построены на основе принципа комплексного развития. То есть, в каждом массиве одновременно будут возводиться промышленные объекты, сервисная и социальная инфраструктура. В рамках проекта «Янги Узбекистон» с пустующих земель массива «Корасув» в Самарканде выделено 253,7 га. Всего будет построено 327 многоэтажных жилых домов, количество квартир составит 22 402. В проект вошли также 13 дошкольных учреждений, 6 общеобразовательных школ, 3 медицинских учреждения, 1 футбольная академия. Массив будет полностью построен и сдан в эксплуатацию в 2022-2024 годах. Кроме того, по проекту также будут возведены гостиницы, торговые комплексы, центры сервисных услуг. За счет реновации, сноса жилых домов и изъятия земельных участков путем предоставления домовладельцам денежной компенсации в махалля «Ширин» будут построены жилые массивы, развлекательные центры, парк отдыха и культуры, спортивные площадки. В структуре распределения введенных в 2020-2022 г.г. жилых домов по материалу стен более 50% составляют кирпичные дома, т.к. в течение долгого времени такие дома остаются престижными и востребованными. На рынке жилой недвижимости Самарканда за 2020- 2023 годы наблюдался резкий рост цен, что было вызвано, в основном, общеэкономической ситуацией в регионе и стране: ростом платежеспособного спроса, ростом сноса старых и строительством новых жилых домов новой улучшенной планировки, а также в следствии процессов урбанизации.

Анализ вторичного рынка жилья в г. Самарканде. Проведенные нами исследования и анализ вторичного рынка жилья в г. Самарканда за 2023 год показал, что ныне рыночная стоимость 1 квадрат метра 2-3 комнатных квартир составляет в среднем от 5,3 до 7,6 млн. сум. Предлагаемая цена риелторами установлена в основном с учетом местоположение района, престижность (по отношению к деловому центру, местам работы, жилым территориям, автодороге, наличие объектов социально культурного назначения; транспортная доступность; экологическая обстановка), года постройки и наличия в жилье необходимых инфраструктур. Отметим, что стоимость жилой недвижимости за последние 2-3 года выросли на 20-25%. Необходимо отметить, что рынок недвижимости Узбекистана в последнее время развивается семимильными шагами: темпы строительства растут, за первые полгода 2023-го года в стране заключили более 130 тысяч сделок. Третий по густонаселенности в республике является город Самарканд. Посмотрим, как выглядит индекс цен на жилье в городе (рис-1). За квадрат метр в этом городе сейчас просят примерно \$500-\$800.

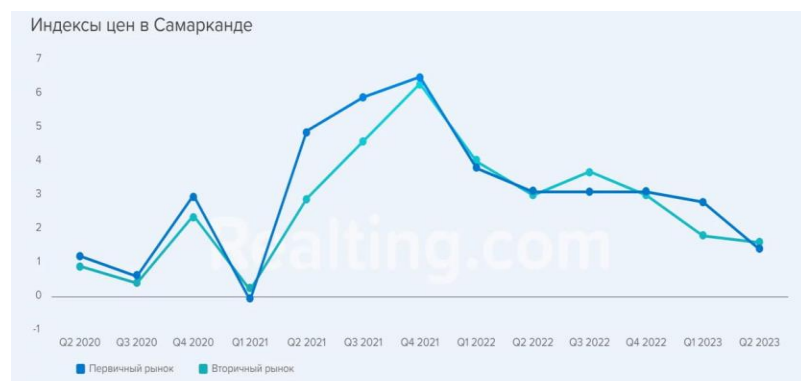

Рис-1. Цены на жильё по городу Самарканд за 2020-2023 годы

По состоянию на 1 октября 2023 года на рынке недвижимости Самарканда имеется следующее предложение: а) для домов площадью 20-90 кв.м. количества объявлений о продаже квартир-студий площадью около 20 квадратных метров в Самарканде составляет - 325, однокомнатных квартир площадью 30 квадратных метров в Самарканде составляет - 614, двухкомнатных квартир около 55 кв.м. - 795, трехкомнатных квартир примерно 70 кв.м - 470, а многокомнатных квартир, где четыре и больше комнат общей площадью от 90 кв.м. – 217; б) для элитных домов площадью 100-200 квадратных метров - количество объявлений о продаже домов в Самарканде площадью до 50 квадратных метров - 181, домов площадью до 100 квадратных метров - 253, домов площадью до

Стоимость однокомнатной квартиры площадью 30 квадратных метров в Самарканде составит в среднем – 255 162 тыс. сум, двухкомнатной квартиры 55 кв.м – 467 800 тыс. сум, трехкомнатной квартиры около 70 квадратных метров – 590 375 тыс. сум, многокомнатной квартиры, от четырех комнат площадью от 90 кв.м. – 734 750 тыс. сум, а средняя стоимость одного квадратного метра жилья в Самарканде – 6 500 тыс. сум или 6.5 млн. сум.

150 кв.м - 145, домов площадью до 200 кв.м - 72, а домов площадью от 200 квадратных метров в Самарканде - 54. Таким образом, к 01.10.2023 г. имеется достаточное количества предложений. Уточнено, что основной спрос распределяется на 1-3 комнатные квартиры новой планировки, спрос на гостинки и 1 комнатные снижается.

Выводы. Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы и предложения: автором выполнен анализ развития жилищного строительства и состояния жилого фонда как по стране в целом, так и по г. Самарканду. Исследование направлено на повышение уровня обеспечения населения доступным и удобным жильем на основе повышения эффективности оценочных услуг на рынке недвижимости жилья и повышения достоверности и объективности информации в области оценки жилья; результаты, выводы и практические рекомендации, полученные в ходе исследования, не только повышают справедливость и эффективность оценки недвижимости жилья, но и предусматривают учет различных периодов его жизни при определении стоимости жилья в современных экономических условиях; предложен нормативы цен на 1 кв.метр жилой площади на первичном и вторичном рынках недвижимости г. Самарканд. Эти нормативы приняты Ассоциацией оценочных организаций Республики Узбекистан для расширения базы данных при оценке имущества. (Справка № 39/11-2023. Ассоциация оценочных организаций Республики Узбекистан, 2 ноября 2023 г.)

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шеховцов В., Мاستихина О., Пестенко С. Оценка рыночной стоимости недвижимости приносящей доход. Монография. 2017. LAP LAMBERT Academic Publishing. 116 стр.
2. Татарова А.В. Оценка недвижимости и управление собственностью: Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2003. 70 с.
3. Алимов Р.Х., Беркинов Б.Б., Кравченко А.Н., Ходиев Б.Ю. Кўчмас мулкни баҳолаш. Тошкент: "Фан".2005 й. 231 бет.
Асаул, А.Н. Экономика недвижимости : учебник для вузов / А.Н. Асаул.– 3е изд. Стандарт третьего поколения. – СПб. : Питер, 2013. – 416 с.
4. Озеров, Е.С. Экономический анализ и оценка недвижимости / Е.С. Озеров. – СПб. : МКС, 2007. – 535 с.;
5. Ганиев К.Б., Ганиева Г.И. Оценка недвижимости. Учебное пособие – Ташкент: изд-во «Konsauditinform – Nashr», 2010 – 232 с.;

Annotatsiya. Turaq jay kóshpes mǔlk bazarınıń rawajlanıwı tikkeley turaq jaydıń bazar bahasınıń sapasına (obektivligine) baylanışlı bolıp, oǵan kóplegen faktorlar tásir etedi. Maqalada Samarqand qalasında turaq jaylardı paydalanıwǵa tapsırwı dinamikası, qalada turaq jay bahalarınıń indeksi, birlenshi hám ekilemshı kóshpes mǔlk bazarınıń analizi hám basqa da máseleler dodalanadı.

Tayanış sózler: turaq jay kóshpes mǔlk, bazar bahası, turaq jay bahasına tásir etiwshi faktorlar, demografiya, turaq jay ipoteka krediti, baha, talap, usınıs, bahalawdıń qalıslıǵı.

Аннотация. Уй-жой кўчмас мулк бозорининг ривожланиши уй-жойни бозорда баҳолашининг сифатига (холислигига) бевосита боғлиқ бўлиб, унга кўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Мақолада Самарқанд шаҳрида уй-жойларни фойдаланишга топшириш динамикаси, шаҳарда уй-жой нархлари индекси, бирламчи ва иккиламчи уй-жой кўчмас мулк бозори таҳлили ҳамда бошқа масалалар кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: уй-жой кўчмас мулки, бозор баҳоси, уй-жойни баҳолашга таъсир этувчи омиллар, демография, уй-жойни ипотека кредити билан таъминлаш, нарх, талаб, таклиф, баҳолашининг холислигини таъминлаш.

Аннотация. Развитие рынка жилой недвижимости находится в прямой зависимости от качества (объективности) рыночной оценки жилья, на которое воздействует множество факторов. В статье рассмотрены динамика ввода жилья в г. Самарканде, индекс цен на жилье в городе, анализ первичного и вторичного рынка жилой недвижимости и другие вопросы.

Ключевые слова: жилая недвижимость, рыночная оценка, факторы, влияющие на оценку жилья, демография, ипотечное кредитование жилья, цена, спрос, предложения, обеспечение объективности оценки.

Annotation. The development of the residential real estate market is directly dependent on the quality (objectivity) of housing market assessment, which is influenced by numerous factors. The article examines the dynamics of housing construction in Samarkand, the housing price index in the city, an analysis of the primary and secondary residential real estate markets, and other related issues.

Keywords: real estate, market valuation, factors influencing housing valuation, demography, mortgage lending for housing, price, demand, offer, ensuring the objectivity of the valuation.

YOSHLARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI SHAKLLANTIRISH – KELAJAK VA TARAQQIYOTNING MUHIM OMILI

Masharipov X. M.

Urganch davlat universiteti

Dunyo mamlakatlari hayotida kuzatilayotgan va tobora keng quloch yoyayotgan globallashuv jarayoni har bir mamlakat oldida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy sohalariga chuqur islohotlar amalga oshirishni dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'ydi. Shu sababli mamlakat taraqqiyotini ta'minlash, iqtisodiy sohani jahon hamjamiyatiga monand tarzda shiddat bilan rivojlantirish, ma'naviy-madaniy hayotni yuksaltirish bugungi kunning dolzarb masalasidir. Islohotlarning bir ma'naviy yo'nalishi sifatida bo'lajak harbiy xizmatchilarda ijtimoiy pedagogik jaryonni rivojlantirish va mutaxassislarning vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Zero, harbiy xizmatchilar davlat xavfsizligini, tinchligi va osoyishtaligini taminlash sohasi mutaxassislari davlatning vakili mamlakat sha'ni, obro'-e'tiborini ta'minlashi, fuqaro manfaatlari uchun kurasha olishlari zarur. Bo'lajak mutaxassis harbiy xizmatchilarning o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun yetarli bilim va ko'nikmalarni hosil qilishi, o'zlarida yuksak vatanparvarlikni shakllantirish talab qilinadi.

Vatanparvarlik – o‘z yurt-u diyor, xalq, millat va davlatga nisbatan sodiqlik, muhabbat va g‘urur hissini ifodalovchi ijtimoiy-ma’naviy xususiyatdir. Vatan - inson uchun eng muqaddas va aziz bo‘lgan yurt, makon, muhit. Vatanparvarlik esa, inson uchun ona yurt, ona zamin, ona-Vatan himoya qilishga qaratilgan milliy g‘urur va ongli faollik. Vatanparvar fuqaro o‘z xalqi, davlati, madaniyati va an’alarini qadrlaydi, ularning obro‘-e’tiborini oshirish uchun harakat qiladi. Vatanni himoya qilish va rivojlantirish uchun bor kuchini sarflaydi. Vatanparvar inson o‘z Vatani manfaatlarini himoya etishga, uning mustaqilligini, xavfsizligini ta’minlashga, jamiyatni yuksaltirish va taraqqiy ettirish uchun faol kurashadi. Fuqarolik burchi va mas’uliyati. Vatanparvar inson o‘z Vatani oldidagi burchlari va mas’uliyatlarini anglab, ularni sidqidildan bajarishga intiladi. Shunday qilib, vatanparvarlik Vatan tushunchasi, milliy g‘urur, jamiyatni rivojlantirish va fuqarolik mas’uliyatini o‘zida mujassam etuvchi murakkab ijtimoiy-ma’naviy hodisadir.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning “Agar jamiyat xayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va roli ma’naviyatdir, ... Biz yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustaxkam ustunga tayanamiz. Birinchisi - bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi - ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatidir”[2],- degan so‘zlari orqali biz har bir davlatning iqtisodiy hayoti va uning rivojlanishi albatta xalqining ma’naviyatiga, va vataniga bo‘lgan muxabbatiga bog‘liq.

Vatanparvarlik jamiyat va davlat hayotida muhim rol o‘ynaydi. Davlat mustaqilligi va xavfsizligini ta’minlash maqsadida fuqarolar davlat mustaqilligini himoya qilish, uning hududiy yaxlitligini saqlash uchun faol kurashadi. Vatanparvarlik g‘oyalari va tuyg‘ulari fuqarolarni milliy manfaatlar uchun kurashga ruhlantiradi. Jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta’minlash borasida vatanparvarlik jamiyatdagi birlik, hamjihatlik va o‘zaro hamkorlikni mustahkamlaydi. Fuqarolarning davlat va xalq manfaatlariga sodiqligini shakllantiradi. Ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotni ta’minlash borasida vatanparvarlik mafkurasi milliy g‘oya, qadriyatlar va an’alarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Yosh avlodni Vatan manfaatlari yo‘lida faol harakat qilishga ruhlantirib, ularda milliy iftixor tuyg‘ularini tarbiyalaydi. Davlatni iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlash maqsadida vatanparvar fuqarolar Vatanning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy salohiyatini oshirish uchun faollik ko‘rsatadi.

Vatanparvarlik fazilati insonning qon-qoniga singgan xislat sifatida baholanishi O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning: “Yurtga, Vatanga muhabbat, insonparvarlik tuyg‘ulari xalqimizning qon-qoniga singib ketgan azaliy xususiyatdir. Ana shu noyob azaliy fazilatlarni asrab-avaylash va yanada takomillashtirish farzandlarimizni ozod va demokratik O‘zbekistonning munosib o‘g‘il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma’naviyat sohasidagi ishlarimizning asosiy yo‘nalishini tashkil etmog‘i kerak”[1], - degan so‘zlari orqali ta’kidlanadi.

Bugungi axborot xuruji butun dunyoga tahdid solayotgan bir zamonda jamiyat a’zolarini, barcha kasb egalarini, shu jumladan ichki ishlr xodimlarini vatanimizga sodiq insonlar qilib tarbiyalash har qachongidan muhimdir. Jamiyatning turli qatlamlarida vatanparvarlik tuyg‘usining qanchalik muhim ahamiyat kasb etishini o‘tmish tariximizdagi buyuk davlatlar misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, Buyuk sarkarda Amir Temur davrida vatanparvarlik g‘oyalari juda kuchli bo‘lib, u o‘z siyosati va boshqaruv faoliyatida vatanparvarlik g‘oyalari asoslanar edi. Kuchli markaziy davlat va qudratli armiya tashkil etish uchun Amir Temur birinchi galda kuchli, mustahkam davlat tuzishga intildi. Buning uchun qudratli, tashkiliy jihatdan puxta tuzilgan armiyani shakllantirdi. Davlat manfaatlarini himoya qilish, hududlar va xalqni tashqi dushmanlarning tajovuzidan asrash asosiy vazifasi hisoblanar edi. Harbiy jasorat va g‘alabalarga erishishi armiyaning sodiqligi, qahramonligi va jang mahorati uning g‘alabalarining asosiy sababi hisoblanardi. Qo‘shinlarning jangovar ruhi, intizomi, qahramonligi sarkardaning g‘alabalarni ta’minlagan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev globallashuv davrida axborot xavfsizligini ta’minlashga doir munosabat bildirib, “Jahon axborot makonida keskin kurash ketayotgan hozirgi vaziyatda muhim obyektlarda axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha kompleks chora – tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish ham davr talabidir”[3.351] degan fikrlari ham bugungi kundagi davr talabini ochib beradi.

Shuningdek, Vatanparvarlik haqida so‘z ketganda albatta yana ko‘plab tarixiy misollar keltirishimiz mumkin. Masalan, anushteginiylar sulolasining so‘ngi vakili Chingizxon qo‘shinlarini sarosimaga solgan sarkarda Jaloliddin Manguberding o‘z vatani oldida qilgan ishlarini namuna sifatida aytmasdan ilojimiz yo‘q. Manguberdi Xorazmni bosib olayotgan cho‘l hokimlarining zulmidan xalqini xalos etish yo‘lida kurash olib bordi. U o‘z kuchini, boyligini, hatto turmush qurish imkoniyatlarini ham Vatan ravnaqi yo‘lida sarfladi. Xalq manfaatlarini o‘zining shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘ydi. Manguberdi o‘zining toj-u taxtni ham xalq manfaatlaridan kelib chiqqan holda tark etdi. Uning uchun xalqning ozodligi va mustaqilligi har narsadan ustunligini umri davomida ko‘p marotaba isbotladi.

“Hozirgi vaqtda butun jamiyatimizda, jumladan, Qurolli Kuchlarimiz tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlarda “Insonqadri uchun” degan muhim tamoiil markaziy o‘ringa qo‘yilayotga sizlarga yaxshi ma’lum”[4]. Prezidentimizning harbiylarga qarata aytgan ushbu so‘zlari davlatimiz tomonidan olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlardan darak beradi. Bu albatta yoshlarimizda harbiy vatanparvarlik ruhini oshirishga xizmat qiladi. Birinchi Prezidentimiz og‘ir yillarda “O‘zining buyuk tarixi va ajdodlariga munosib voris bo‘lgan xalqimiz mamlakat xavfsizligini ta’minlashga qodir armiyani yarata oladi” deb katta ishonch bilan aytgan edilar[5.217].

Bo‘lajak harbiy xizmatchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish va axloqiy tarbiyalash uzoq muddatli pedagogik faoliyat bilan bog‘liq. Ijtimoiy o‘zgarishlar davrida odatda oldingi qadriyatlar yo‘qotilib, yangi ma’naviy va axloqiy o‘zgarishlarni talab etadigan ko‘rsatmalar, shaxsning ma’naviy va axloqiy rivojlanishidagi inqirozlar, bizga begona bo‘lgan madaniyat va xulq-atvor modellari paydo bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli

Kuchlar Oliy Bosh qo'mondoni Shavkat Mirziyoev raisligida 12 yanvar kuni Xavfsizlik kengashining Qurolli Kuchlar va harbiy-ma'muriy sektorlarning 2023 yildagi faoliyati ushbu soha bo'yicha kadrlar tayyorlash yakunlari va yaqin istiqbolga mo'ljallangan vazifalar muhokamasiga bag'ishlangan kengaytirilgan yig'ilishi bo'lib o'tdi[7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston milliy ensiklopediyasida "Vatanparvarlik – kishilarning ona yurtiga, o'z Vataniga muhabbati va sadoqatini ifodalaydigan tushuncha bo'lib, vatanparvarlik barcha kishilar, xalq, millatlar uchun umumiy bo'lgan, asrlar davomida sayqallanib kelgan umuminsoniy tuyg'u, ma'naviy qadriyatlardan biri. Tarixiy jihatdan vatanparvarlik kishilarning o'z vatanlari taqdiri bilan bog'liq ijtimoiy rivojlanish, xalqlarning o'zlari yashayotgan hududning daxlsizligi va mustaqilligi yo'lidagi kurashi jarayonida takomillashib kelgan his-tuyg'ular jamlanmasi hamdir. Bu Vatanning o'tmishi va hoziri bilan faxrlanishda, uning manfaatlarini himoya qilishda namoyon bo'ladi. Vatanni sevish iymondandir deb ham bejizga aytishmagan"[8].

Vatan (arabcha "vatan" – ona yurt) tushunchasi esa, kishilarning yashab turgan, ularning avlod va ajdodlari tug'ilib o'sgan joyi, hududi, ijtimoiy muhiti, mamlakati demakdir. Pedagogika ensiklopediyasi[9] da vatanparvarlik (yunoncha "patriotes" vatandosh, "patris" – vatan) – tug'ilib o'sgan yurt, Vatanga muhabbat, sadoqat o'z xatti-harakatlari bilan uning ravnaqi uchun xizmat qilish, Vatanining ozodligi va obodligi, uning sarhadlari daxlsizligi, mustaqilligining himoyasi yo'lida fidoyilik ko'rsatib yashash, ona xalqining or-nomusi, shon-sharafi, baxtu saodati uchun kuch-g'ayrati, bilim va tajribasi, butun hayotini baxsh etishdek dunyodagi eng muqaddas va oliyjanob faoliyatni, kishining o'zi tug'ilib o'sgan, kamol topgan joy, zamin, o'lkaga bo'lgan mehr-muhabbati, munosabatlarini ifoda etadigan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy xislatlari, fazilatini anglatadigan atama" sifatida talqin qilinadi.

Birinci Prezidentimiz Islom Karimov Vatan va vatanparvarlik tushunchasi xususida munosabat bildirib, «O'zbekiston – muqaddas Vatan, ota-bobolarimiz yotgan er, o'zimiz yotadigan er. Farzandlarimizni shu zaminga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalblarida shu muborak zaminning har qarichiga mehru-muhabbat uyg'otish bugungi kunning eng ustivor fazilatlaridan biriga aylanayotgani hammamizni quvontiradi». Ushbu fikrlar barcha davrlarda o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi vanda har birimizda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirdi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun qo'llaniladigan asosiy usullar quyidagilardan iborat:

- Tarixiy bilimlarni shakllantirish. Yoshlarning o'z xalqi, davlati va millati tarixini chuqur o'rganishini ta'minlash. Milliy qadriyatlar, an'analar, meros va ulug' shaxslarning faoliyati bilan tanishtirish ularga nisbatan g'urur tuyg'ularini shakllantirish;

- Milliy g'oya va g'urur tarbiyasi. Yoshlarda o'z milliy o'zligini, uning betakror xususiyatlarini his etish tuyg'usini shakllantirish. Mustaqillik, erkinlik va yuksak maqsadlar yo'lida kurash an'alarini targ'ib qilish;

- Vatanga muhabbat tarbiyasi. Yoshlarning tuproqqa, tabiiy boyliklariga, yurt maskanlari va imoratlarga, tarixiy obidalarimizga bo'lgan hurmat-e'tiborini kuchaytirish. Ona Vatan va xalq manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yish ruhini singdirish.

- Vatanparvarlik namunalarini ko'rsatish. Ulug' ajdodlar, millat faxrlari, qahramonlarning hayot va faoliyatini ko'rsatish. Davlat va jamiyat ravnaq topishida vatanparvarlik namunasini ko'rsatgan xodimlarga e'tibor qaratish.

- Jamoaviy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish. Guruh, jamoa, millat manfaatlariga xizmat qilish ruhini qaror toptirishga intilish. Yurtdoshlar, hamyurtlar o'rtasidagi birodarlash, hamjihatlik tuyg'usini mustahkamlash.

- Amaliy vatanparvarlik ko'nikmalarini takomillashtirish. Yoshlarni vatanga xizmat qilish yoki qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyatlarga jalb etish. Fuqarolik hamda mehnat burchlarini vijdonan bajarishni shakllantirish kabi usullar yordamida yoshlarda Vatan g'oyasi va tuyg'ulari chuqur shakllantirilishi, ularning butun hayoti davomida barqaror saqlanishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Bugungi kunda harqachongidan ham taxlikali zamonda yashamoqdamiz. Globallashuv, axborot oqimining keskin oshishi, inson ongini egallashga qaratilgan turli tuman ko'rinishdagi tahdidlar shuni ko'rsatadiki yosh avlodni turli zararli yot g'oyalardan ximoya qilish dolzarb masaladir. Yoshlar dunyoqarashida axboriy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish masalasi zamonaviy jamiyatda katta ahamiyat kasb etayotgani barchamizga ayon. Buyuk ajdodlarimizning xotirasiga bo'lgan xurmat, o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'ulari shakllangan avlod albatta vataniga sodiq bo'lib kamol topadi. Vatanparvarlik tuyg'usi inson qalbi va ongida shu qadar chuqur ildiz otadiki, u uning butun hayot faoliyatini belgilaydi va manguilik davom etadi. Bu tuyg'u har bir yosh avlodning o'z tarixiga, urf-odatlariga, milliy an'analari va qadriyatlariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lishi, o'z milliy o'zligini his etish va uni yuksak darajada saqlashga intilishida namoyon bo'ladi. Vatanparvarlik tuyg'usi mustaqil davlat barpo etish, uni ravnaq toptirishga yanada ko'proq harakat qilish, ularning suverenitetiga, hududiy yaxlitligiga va xavfsizligiga sodiq bo'lish kabi ehtiyojlarni qondiradi. Vatanparvarlik davr talablariga mos ravishda izchil tarbiyalanib boradigan fazilatdir. U jamiyatda milliy, fuqarolik va ma'naviy-axloqiy qadriyatlar shakllanishiga xizmat qiladi. Vatanparvarlik juda kuchli ma'naviy-ruhiy kuch bo'lib, u xalqning bir-biriga, Vatanga bo'lgan muhabbatini, yagona maqsad yo'lida birlikda kurashishini ta'minlaydi. Prezidentimizning "Ana shu murakkab ishda armiya safarida mardlik va matonat, Vatanga sadoqat bilan xizmat qilish maktabini o'tagan navquron o'g'lonlarimiz ishonchli tayanch va suyanch bo'lib xizmat qiladi"[6] degan fikrlari ham yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash dolzarb masala ekanligini ko'rsatadi. Vatanparvarlik inson hayotidagi eng yuksak insoniy fazilat bo'lib, u Vatan taqdiri, xalq manfaatlari uchun jonkuyarlikda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" T.: Ma'naviyat 2008 yil.

- Sh.Mirziyoyevning 2021 yilning 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalariga bag'ishlab o'tkazilgan yig'ilishdagi nutqi.
- Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz" O'zbekiston T-2023. 351 b.
- Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari tashkil etilganining 30 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan yollagan tabrik" 2022 – yil 13-yanvar
- Shavkat Mirziyoyev "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" T. "O'zbekiston" -2017 217-b
- Prezident Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 13 yanvardagi Vatan himoyachilari kuni va O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik nutqi.
- <https://kun.uz/news/2024/01/12/ozbekiston-prezidenti-xavfsizlik-kengashining-kengaytirilgan-yigilishini-otkazdi>.
- O'zME. Birinchi jild. – Toshkent, 2000.
- Pedagogika ensiklopediya. 1-jild. – T., 2013.

Yoshlardavatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish – kelajak va taraqqiyotning muhim omili

Annotatsiya: Barcha davlatning taraqqiyoti istiqbolli kelajagi albatta avvalo shu davlatda isrtiqomat qilayotgan fuqarolarning o'z davatiga bo'lgan sodiqligi, ishonchi, vataniga xalqiga bo'lgan muxabbati va qolaversa vatanparvarligiga bog'liq. Tariximizga nazar solsak bir xil sharoitda yashagan xalqlarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotida katta tafovutlarni guvoxi bo'lamiz. Bu jarayonni albatta shu davlat fuqarolarini o'z vataniga sodiqligi va vatanparlik tuyg'ularining qay darajada shakllanganligi bilan bevosita bog'lashimiz mumkin. Ushbu maqola vatanparvarlik tushunchasi, Vatanparvarlik nima va uni shakllanishidagi omillar nimalardan iborat, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish davlat taraqqiyotiga qanchalik ta'sirlari tog'risidagi muammolarga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Vatan, vatanparvarlik, taraqqiyot, harbiy, davlat, harbiy jasorat, barqarorlik.

Аннотация: Перспективное будущее развития любого государства, безусловно, зависит прежде всего от любви, доверия граждан, проживающих в этом государстве, любви к своей стране и народу, а также от их патриотизма. Если мы посмотрим на нашу историю, то увидим большие различия в экономическом, социальном и культурном развитии народов, живших в одинаковых условиях. Этот процесс, безусловно, зависит от того, в какой степени сформированы чувства патриотизма и преданности своей Родине у граждан этого государства.

Ключевые слова: Родина, Патриотизм, прогресс, военный, государственный, военный подвиг, стабильность.

Annotation: The prospective future of any state depends, of course, first and foremost on the love, trust, love, and patriotism of citizens residing in this state. If we look at our history, we see great differences in the economic, social, and cultural development of peoples who lived in the same conditions. This process is undoubtedly linked to the level of loyalty and patriotism of citizens of this country to their homeland.

Key words: Homeland, Patriotism, Development, Military, State, Military Courage, Stability.

УДК: 633.15.789

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКОЛОГИК ТОЛЕРАНТЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ТИЗИМИ ИСТИҚБОЛЛАРИ

¹Қабулов Қ. П., ²Мингбаев Р. Х.

¹Урганч давлат университети

²Жиззах давлат педогогика университети

Инсоният экологик муаммолар глобаллашиб, кескинлашаётган ҳозирги шароитда дунё ҳамжамияти, экологик толерантликни таъминлаш институционал тизимини ривожлантириш эҳтиёжини ҳам, заруриятини ҳам англаб етмоқда. Зеро, дунё давлатларнинг географик ўрни, экологик вазияти, экологик хавф потенциали, экоиктисодий имкониятлари, анъанавий тарихий қадриятлари, этно-демографик ва конфессионал таркибидан қатъий назар экологик толерантлик феноменини шакллантиришнинг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларини яратишни тақозо қилмоқда. Бошқача қилиб айтганда, турли: ирк, миллат, элат, демографик қатлам ва конфессияларга мансуб халқларнинг маънавий-руҳий бирлигини намоён қилувчи толерантлик тамойили (инсоннинг антропотехноген ва бошқа ижтимоий фаолиятларида субъектив омил бўлса ҳам), глобал экологик барқарор тараққиёт эҳтиёжи учун субстанциявий-императив характердаги объектив асосдир. Зеро, экологик мақсад, эҳтиёж, манфаат категориялари мазмунини объектив экологик борлик ва унинг ривожланиш қонунлари ташкил қилади.

Бу эса, ўз навбатида, умуман толерантлик, хусусан экологик толерантлик ҳодисасини шакллантиришнинг институционал тизимини комплекс-системали ўрганиб, уларнинг демократик ва гуманистик характери, ўзаро функционал интеграциялашиш хусусиятлари, умуминсоний маънавий-ахлоқий императив нормаларга мослигини аниқлашнинг назарий-методологик асосларини ўрганишга қизиқишни кучайтирмоқда. Хусусан, миллий, минтақавий ва халқаро даражаларда экологик вазиятга, қўшни давлатлар эҳтиёжлари ҳамда потенциал имкониятларига қараб, толерантликни шакллантириш ва ривожлантирига мутасадди ижтимоий-сиёсий институтлар фоллятини интеграциялаштириш йўналишларини, усул-воситаларини, механизмларини доимий равишда ўзгартириб туришни тақозо қилмоқда.

Масалан, Орол денгизи қуриши билан боғлиқ ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммоларни Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг кўпмиллатли халқи бирдамлигисиз ҳал қилиб бўлмаслигини Шавкат Мирзиёев 2016 йил 16 ноябрдаги Қорақалпоғистон сайловчилари вакиллари билан учрашувдаги “Юрагимга, қалбимга яқин инсонлар”

деган нуткида алоҳида таъкидлади [1, 211-236]. Бу борада Орол денгизи ҳавзаси экологик инқироз оқибатларини бартараф этиш, унинг янада чуқурлашиб кетишини олдини олиш бўйича қўшма дастурлар амалга оширилишини ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг экологик толерантлиги натижаси деб баҳолашга муносиб. Шунингдек, 2018 йилда Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида экологик вазият оқибатида икки марта туз бўрони бўлиб ўтди ва шу билан бирга бу бўрон натижасида табиатга салбий таъсир ўтказди.

Айниқса, Оролнинг қуриган қисмида қум қўчқиларини қотириш, қурғокчилик ва шўрланишга чидамли ўсимликлар экиш ҳисобидан бу ерларни ўзлаштириш борасида катта ишлар амалга оширилмоқда. Яъни, Оролнинг қуриб қолган майдонларидан яйлов сифатида фойдаланиб, чорвачиликни ривожлантириш имконини беради. Бундан ташқари, Амударё дельтасида сув майдони 150 минг гектардан ошқ сунъий сув ҳавзалари ташкил этилиши билан балиқчилик хўжалиқларини ташкил этиш имконияти пайдо бўлди.

Кейинги вақтларда, фалсафий адабиётларда, халқаро экологик сиёсий муносабатларни *глобал геоэкологик маданият* тамойиллари асосида толерантлаштириш имкониятига алоҳида эътибор берилмоқда. Масалан, россиялик академик Н.Н.Моисеев умуминсоният геомаданиятининг янги синтезлашган, интеграциялашган тенденциясини, “технологияси”ни ва унинг динамик ривожланиш босқичларини асослаб, бу жараён бошланишидаёқ: “инсон ўзининг нафақат оиласига, мамлакатига, миллатига мансублигини, балки, айти пайтда, бутун планетар ҳамжамиятга ҳам мансублигини англаши лозим. Яъни, муайян (*экологик* – С.Ш.) жамият аъзоси эканлигини ҳис этиб, инсоният тақдирини, ундан узоқда яшовчи бегона кишилар ҳаёти учун жавобгарликни ўз зиммасига олиши керак” [2, 51], деб ёзган эди. Йирик немис файласуфи Иммануэл Кантнинг ахлоқий императивлар инсонни юксакка кўтариб улугʻлайди, аксинча ахлоқий фазилатлардан узоқлик эса, уни тубанликка етаклайди [3, 282], деган фикри асосида, экологик толерантлик феноменини маънавий-ахлоқий қадрият сифатида олиб қарасак, унинг замонавий долзарблиги намоён бўлади. Дарҳақиқат, ҳозирги даврда экологик муаммолар глобаллашуви, халқаро: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларнинг янги экологик маънавий-ахлоқий қадрият парадигмаларини шакллантирди ва қонуниятларини, тамойилларини намоён қилмоқда. Хусусан, дунё давлатларининг ўз ҳудудларида амалга оширган ижтимоий-иқтисодий фаолияти туфайли: трансчегаравий табиатга зарар етказмаслик – халқаро экологик гуманизм тамойили; бошқа давлат табиатига етказилган зарар учун давлатларнинг жавобгарлик масъулияти тамойили; табиат муҳофазасида инсон экологик эркинлиги ва давлатларнинг экологик суверенлиги тамойиллари шаклланди ва халқаро миқёсда эътироф этилган.

Бу тамойиллар умумлашган тарзда, БМТнинг 1972 йил Стокгольмда ўтказилган атроф-муҳит муҳофазаси бўйича халқаро конференцияси Декларациясида: “инсон эркинлик, тенглик ва муносиб ҳаёт шароитларига эга бўлишга ҳақли ва яхши атроф-муҳитда яшашга имкон берувчи асосий ҳуқуқларга эга” [4], деб кўрсатилган.

Бу директив кўрсатмада, *бир томондан*, атроф-муҳитни муҳофаза қилишда халқаро муносабатларида давлатлар экологик толерантлигини шакллантириш соҳасида асосий тадбирларни амалга ошириш долзарблиги ҳам, зарурияти ҳам, аҳамияти ҳам асосланган. *Иккинчи томондан*, айрим давлатларнинг ҳаёт талабларидан орқада қолаётган халқаро экологик муносабатларида экологик толерантликни шакллантиришни глобал геоэкологик маданият даражасига кўтариш талаб қилинган.

Умумлаштириб айтганда, *толерантлашган экологик онг ва маданият* асосида, инсонларнинг табиий атроф-муҳит муҳофазаси билан бевосита боғлиқ ижтимоий фаолияти “табиат-жамият-инсон” тизими муносабатларида [5], хусусан инсон ва жамиятнинг табиатга *экологик толерантлигини* тарбиялашда, ижтимоий онг шакллари ролини комплекс-системали ўрганиш, умуман, глобал муаммолар ечимида субъектив омилларнинг функционал аҳамиятини билишда назарий, методологик асослиги билан муҳим амалий аҳамиятга эга. Шунинг учун, ўз вақтида, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислам Каримов: “Кишиларда янгича экологик фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарабини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш” [6, 269] керак деб, инсоннинг экологик тафаккур тарзини шакллантиришга давлат сиёсати даражасида системали ёндашув зарурлигини таъкидлаган эди [7].

Шаҳс онгида табиатга экологик муносабатнинг толерантлиги, табиатни муҳофаза қилиш жараёнида ижтимоий онг шакллари амалий “моддийлаштиришида” намоён бўлиб:

биринчидан, ҳар қандай инсоннинг табиат муҳофазасига “толерантлашган” муносабати даражаси ва характери ижтимоий онг шакллари экологиялаштириш усуллари, воситаларини қўллашга дифференциал ёндашишни тақозо қилади;

иккинчидан, табиатга экологик толерантлик тамойилига кўра оқилона муносабат, жамият ижтимоий онг шакллари ривожланиш даражасига мос келади ва уларнинг функционал интеграциялашуви жараёни натижалари самарадорлигини таъминлайди;

учинчидан, ижтимоий онг шакллари миллий хусусиятлари ва ментал характери табиатга экологик муносабат толерантлигини адекват акс эттиришда намоён бўлади ва уларнинг индивидуаллиги умуминсоний мазмуни ва моҳиятини истисно қилмайди;

тўртинчидан, ижтимоий онг шакллари экологиялашувининг функционал интеграциялашуви ва универсаллашуви, бир томондан, экологик толерантликнинг глобал трансформациясига асос бўлади, иккинчи томондан, унинг натижаси ҳисобланади;

бешичидан, конкрет ижтимоий онг шаклининг функционал аҳамияти, жамиятда экологик толерантлик қадриятини шакллантириш ва оммалаштириш усуллари, воситаларини йўналишларини, истиқболларини белгилаб бериши билан изоҳланади.

Жамият экологик муносабатларида, муайян ижтимоий онг шакли доминантлик ролига, функционал аҳамиятига қараб, инсон онгида толерантлик феноменини тарбиялашнинг педагогик-дидактик йўналишлари шаклланган ва функционал конкретлашмоқда. Бу жараёнда “экологик толерантликнинг самарадорлиги – жамиятда ҳукмрон: мифологик, диний, ахлоқий, эстетик ва илмий-оммавий онг даражаларининг бир-бирига мос келишига боғлиқ” [8, 77-78] бўлиб, толерантлик феноменининг интегратив-универал характери нимоён қилади. “Табиат-жамият-инсон” тизимида инсонларнинг табиий атроф-муҳит муҳофазасига, ресурсларидан рационал фойдаланишга йўналтирилган ижтимоий фаолиятида, умумий маънода *табиатга экологик муносабат толерантлигини*, хусусий маънода – *табиатга экологик маданий муносабатини* тарбиялаш технологияси ва жараёнини комплекс-системали ўрганиш – глобал муаммолар ечимини топишда муҳим назарий-методологик ва амалий-праксиологик аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” ИМИУ, 2017.
2. Моисеев Н.Н. Быть или не быть ... Человечеству? М., 1999. - С.51.
3. Кант И. Сочинения в 6 томах. Т. 4. С.282.
4. БМТнинг расмий сайти <http://www.un.org/ru/>
5. Шу ўринда бу тизимда толерантлик фақат инсон ва жамиятга хос бўлиб, табиатнинг уларга нисбатан “толерантлиги” мажозий маънода ишлатилишини эслатиш ўринлидир.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995, 269-бет.
7. Дарҳақиқат, ҳар бир инсонга ўз фаолият соҳаси ва шаклини мустақил танлаш имконияти ва ҳуқуқининг берилиши – давлатларнинг демократик характери ва толерантлигини нимоён қилувчи асосий мезондир.
8. Айматов А.Қ. Шахснинг табиатга экоэстетик муносабатини шакллантириш масалалари. –Т.: “Фан ва технология”, 2017, 77-78

Ўзбекистонда экологик толерантликни таъминлашнинг институционал тизими истиқболлари

Аннотация: Ушбу мақолада миллий ва халқаро экологик муносабатлар, уларни уйғунлаштиришда толерантлик тамойилининг аҳамияти ёритиб берилган. Ўзбекистонда халқаро экологик ижтимоий-сиёсий муносабатларни толерантлаштиришнинг ички ва ташқи омиллари хусусида баён қилинган.

Калит сўз: экология, экологик муносабат, толерантлик, экологик вазиятни прогнозлаштириш, глобал муаммо, консенсус.

Перспективы институциональной системы обеспечения экологической толерантности в узбекистане

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность принципа толерантности в национальных и международных экологических отношениях и их гармонизации. Описаны внутренние и внешние факторы толерантности международных экологических социально-политических отношений в Узбекистане.

Ключевые слова: экология, экологическое отношение, толерантность, прогнозирование экологической ситуации, глобальная проблема, консенсус.

Prospects of the institutional system for ensuring environmental tolerance in uzbekistan

Abstract: This article emphasizes the importance of the principle of tolerance in national and international environmental relations and their harmonization. Internal and external factors of tolerance in international environmental socio-political relations in Uzbekistan are described.

Key words: ecology, environmental attitude, tolerance, forecasting the environmental situation, global problem, consensus.

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШ БОРАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИСЛОҲОТЛАР

Арипов А. С.

Навоий давлат педагогика институти

Қанчадан қанча воқеа-ҳодисалар тарихда содир бўлганига қарамай, яхшилик билан ёмонликни фарқлайдиган аниқ бир кўрсаткичлар мавжуд эмас, ёки бўлмаса, доимий амал қиладиган ўзгармас ўлчови йўқ. Илм-фан бор, динлар бор, тараққиёт ва ривожланиш бор, бироқ ҳамма бирдек биладиган мукамал бир қоида йўқ. Умр хилма-хил воқеалардан иборат. Ушбу таҳликали замонда ўз юртини турли хавф-хатарлардан асраш учун эса турли кўринишдаги ёмон иллатлар, шу жумладан порахўрликка қарши сергаклик билан ва аёвсиз кураш олиб бориш талаб этилади.

Бугунги кунда мамлакатимизда коррупцияга қарши курашиш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев жуда кўплаб маъруза ва чиқишларида лоқайдлик, бепарволик, порахўрлик, коррупция, сохтакорлик, мансаб ваколатини суниистеъмол қилишга қарши кураш бутун жамиятнинг мақсадига айланиши кераклиги тўғрисида гапирар экан, “коррупция билан ҳеч қачон мақсадимизга эриша олмаймиз,”- дея таъкидлаб, унга қарши курашишни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари мутасаддиларига асосий вазифа сифатида қўяди [1]. Турли кўринишдаги ҳодисалар орасидан коррупция каби ёмон иллатни ажратиб олиш ва яхшидан фарқлаш инсон ҳаётида ҳақиқатни билиши учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳақиқат эса адолат ёрдамида рўёбга чиқади. Адолат билан иш қилган инсон ҳақиқатни кўра олади. Қанчалик

ҳақиқатга ва табиийликка яқинлашса, шунчалар ўзлигини англайди ва топади. Зеро, чексизлик ичра ястанган билимдан фақат чегаралаб берилганига қадар била оламиз, чегарадан у ёғида нима борлигини кўра олиш эса ҳақиқатни кўра олиш билан баробардир. Инсон астойдил излансагина, албатта яхшиликка эришади ва керак бўлса келажакни олдиндан кўра олади.

Камбағаллик, ишсизлик, даромаддаги тенгсизлик, турмуш даражаси пастлигининг илдизи коррупция тусидаги жиноятчилик билан боғлиқ. Коррупция жамиятнинг барча соҳаларида адолатсизликни келтириб чиқаради [2, 3].

Бировнинг ҳаққига кўз олайтириш, нажот сўраб мурожаат қилган аслида ёрдамга мухтож инсон елкасига яна қўшимча юк бўлиш ҳақиқий қабихликдир. Мансаб ёки мартабага осонликча эришилмайди, бунга қанчалик енгил эришилса, шунчалик тез йўқотилади. Баъзи бир инсонлар мартабага эришгач, уларни шу даражага етиб келишига сабаб бўлган яхшиликлардан қўлини узиб, навсига берилиб, яхши амалларни унутиб, ёмонлик йўлини танлайдилар. Бу йўл уларни инсон оёғи остидаги жарликданда пастроқ пасткашликларга олиб боради. Ҳаттоки бу йўлни охири у ёқда турсин, бир қадам олдинда нима борлигини ҳам кўра олмайдилар. Азалдан инсоният учун энг катта иллатлардан бири бўлган порахўрлик, таъмагирилик жиноятлари миллиардлаб инсонларнинг умрига заволаб бўлиб келмоқда. Бундай иллатга ружу қўйганлар ёмонликлар ичида йўғликка айланиб бормоқда.

Коррупция, шу жумладан порахўрлик сингари тараққиёт кушандаси бўлган бундай иллатларга қарши курашиш бугунги кунда юртимиз ҳаёти учун ҳам муҳим қадамлар бўлиб саналмоқда.

Демократик кадриятлар қарор топиб бораётган бир вақтда давлат хизматчилари томонидан порахўрлик, мансаб мавқеини суиистеъмол қилиш билан боғлиқ жиноятларни содир этилиши ҳокимиятнинг обрўсизланишига, давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий тизимига путур етишига, натижада амалдаги ҳокимиятга нисбатан норозиликка сабаб бўлади. Коррупциянинг маълум бир мамлакатда ривожланиши эса ўша давлатнинг таназзулига олиб келади [3]. Халқимизни тўғри ҳаётий йўл сари етаклаш, ҳалол яшашга ўргатиш ва келажакни истикболлини ўйлаш ҳамда режалаштириш яхшиликка етакловчи амаллардан биридир. Шунинг учун ҳам юртимизда коррупция каби иллатни таг-туби билан йўқ қилиш, қонунийликни таъминлаш ва давлатимизни адолат билан бошқариш борасида бир қанча ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ўз ваколатига киришиши билан Президент сифатида имзо чеккан энг биринчи ҳужжат “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни бўлди. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 03 январь кундаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги ЎРҚ-419-сон Қонуни коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишда асос бўлиб ҳисобланади. Амалга оширилаётган ислохотларни давоми сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасида Коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6013-сонли Фармонида кўра Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ташкил этилди. Агентликни ташкил этилиши юртимизда инсон ҳуқуқлари қафолатини мустаҳкамлашда яна бир олға юрилган қадам бўлди. Агентлик умуман янгича тизим ва иш услуби асосида иш олиб бориши лозим бўлгани ҳамда замонавий талабларга тўғри келиши зарурлиги инobatта олиниб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги “[Ўзбекистон Республикасида Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида](#)” ги ПҚ-4761-сон Қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги тузилмаси шакллантирилди. Ушбу агентлик янги Ўзбекистон учун янгича функцияларни бажарадиган тузилмага айланиши, тараққиётимиз учун алоҳида ўрин эгаллаган ҳолда фаолият юритиши асосий мақсад сифатида белгиланди.

Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан қуйидаги чора-тадбирларни босқичма-босқич амалга ошириш устувор вазифа сифатида белгиланган: Давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятида очиқликни таъминлашга оид материалларни тайёрлаш учун буюртмалар бериш; Нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларининг давлат органлари ва ташкилотлари фаолияти очиқлигини таъминлашга қаратилган лойиҳаларини ҳамда бу борада ўтказиладиган тадқиқотларини ва ижтимоий сўровларини молиялаштириш; Коррупцияга қарши курашиш соҳасида кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга қўмаклашиш; Агентликда унга юклатилган вазифаларни амалга ошириш бўйича чора-тадбирларни молиялаштиришга қўмаклашувчи, юридик шахс мақомига эга бўлмаган Жамоатчилик назоратини ривожлантириш жамғармасини ташкил этиш [4]. Ҳар бир жиноят турини камайитириш учун профилактик ишлар амалга оширишнинг ўзига хос аҳамияти бўлсада, порахўрлик билан боғлиқ жиноятларга қарши курашишда асосан жиноятларни яқка тартибда аниқлаш ва барҳам бериш кўпроқ самара беради.

Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ўзига юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун қуйидаги ҳуқуқлардан фойдаланиши назарда тутилади: Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг электрон маълумотлар базаларидан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларга доир маълумотларни олиш; Тадқиқотлар ва маъмурий суриштирувлар ўтказиш ҳамда таҳлилий материаллар тайёрлаш бўйича қўшма ишчи гуруҳларини тузиш;

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жиноят ишини кўзғатиш ёки бошқа таъсир чораларини кўриш учун коррупция фактлари тўғрисидаги хабарларни юбориш ва ушбу хабарларни текшириш натижалари бўйича қабул қилинган қарор тўғрисида маълумотни талаб қилиб олиш; Оммавий резонанс ва муҳокама, яъни жамиятнинг маълум бир ҳодисага нисбатан ҳиссий муносабатига сабаб бўлган, жамоатчилик эътиборини тортган ва турли баҳс-

мунозараларни келтириб чиқарган коррупцияга оид фактлар бўйича ишни кўриб чиқаётган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан биргаликда матбуот анжуманлари ўтказиш[5];

Бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга коррупция фактлари тўғрисидаги хабарларни юборишдан кўра, агентликнинг ўзи ушбу жиноятларни аниқлаб, фош этадиган бўлса, кўпроқ ижобий натижаларга эришиш мумкин. Бу каби жиноятларни аниқлашда тезкорлик талаб этилади.

Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорликда коррупциявий жиноятлар борасида: Оммавий резонанс ва муҳокамалар, яъни жамиятнинг маълум бир ҳодисага нисбатан ҳиссий муносабатига сабаб бўлган, жамоатчилик эътиборини тортган ва турли баҳс-мунозараларни келтириб чиқарган коррупцияга оид фактлар акс этган хабарлар бўйича — ўн кун муддатда; Бошқа коррупциявий жиноят ва ҳуқуқбузарликлар тўғрисида — ҳамкор органлар билан келишувга кўра ҳар чорак ёки ярим йиллик яқунлари бўйича; Коррупцияга оид жиноятчилик ҳолати, тенденциялари, содир бўлиш сабаб ва шарт-шароитлари, коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш бўйича кўрилатган чоралар тўғрисида — йил якуни бўйича жамоатчиликни хабардор қилинишининг тартиби ўрнатилди [6].

Агарда Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан коррупция, шу жумладан порахўрлик билан боғлиқ жиноятларга қарши курашадиган ягона тизим йўлга қўйиладиган бўлса, Давлат хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Бош прокуратура ҳузуридаги Иктисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти ва Ички ишлар вазирлиги каби ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда мавжуд бўлган бир-бирини такрорловчи функцияларга зарурат қолмайди, барча тузилмалардаги кучларнинг Коррупцияга қарши курашиш агентлиги қўлида жамланиши агентликнинг янада “бақувват” бўлишига олиб келади. Мустақил функцияга эга бўлган агентликнинг иши самаралироқ ва таъсирли бўлади, ўтказилган тезкор амалиётлар бўйича маълумотлар тарқоқ ҳолда эмас, балки ягона тизимда жамланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги ПҚ-34-сонли “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорига кўра Коррупцияга қарши курашиш агентлиги 2022 йил 1 январдан бошлаб фуқароларга коррупция ҳақида тезкор хабар бериш имконини берувчи туну кун фаолият юритадиган «Call-марказ»ни ишга тушириши назарда тутилган. Шунингдек, мазкур Қарор билан: “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлигининг Жамоатчилик назоратини ривожлантириш жамғармаси маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низом; “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлигининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорлик қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомлари тасдиқланди.

Коррупцияга қарши курашиш борасида «Call-марказ»ни ишга туширилиши, жамоатчилик назоратини кучайтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш жудаям яхши самарасини беради. Бироқ, бу турдаги жиноятлар бўйича турли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга келиб тушаётган маълумотлар ёки мурожаатлар ягона маълумотлар базасида жамланиши зарур. Бунинг учун, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг мурожаатлар билан ишлаш фаолиятини айнан коррупция билан боғлиқ хабарлар билан ишлаш қисмини ягона тизимга бирлаштириш ва мувофиқлаштирувчи электрон дастурни йўлга қўйиш таклиф этилади. Шундагина, мамлакатимиздаги коррупцион ҳолатлар билан боғлиқ вазиятни аниқ таҳлилини амалга ошириш мумкин ва бундай ҳолатлар қўпайган соҳаларни тезкорлик билан аниқлаш ҳамда ўз вақтида тегишли чора-тадбирларни белгилаб олиш мумкин бўлади. Зеро, коррупция касалликка ўхшайди, ўз вақтида касалликнинг ўчоғи аниқланиб, аниқ таххис қўйилиб, даволанмаса, касаллик кучайиши ва оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Ўз вақтида аниқланмай қолган касаллик бутун бир организмдаги иммун тизимини ишдан чиқариши ҳеч гап эмас.

Шунинг учун ҳам, коррупцияга мойил соҳа ва тармоқларни аниқлаш, коррупциявий омилларни бартараф этиш тизимининг самарадорлигини ошириш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш [7] зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантиришга йўналтирилган ўқув жараёнини ташкил этишнинг услубий масалалари. А.Ўринбоев, М.Қодиров. <https://customs.uz/uz/news/view/6030>.
2. Ички ишлар органларида коррупциянинг олдини олиш ва ходимларда коррупцияга қарши ҳуққ-атворни шакллантириш. Дарслик. Долзарб дарсликлар руқни. Ш.Р.Қобилов. Тошкент-2021. 3-бет.
3. Коррупция – жамият тараққиёти кушандаси. М.Муллажонов. <https://xorazm.adliya.uz/>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-34-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-34-сонли Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-34-сонли Қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январьдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.

Замонавий жамиятда коррупцияга қарши курашиш борасида амалга оширилатган ислохотлар.

Аннотация: Мақолада коррупция, шу жумладан порахўрлик жиноятларининг оқибатлари ва зарари, бундай жиноятларга қарши курашишнинг ўзига хос аҳамияти ҳамда юртимизда коррупцияга қарши курашиш соҳасида амалга оширилатган ишлар,

бу борада қонунчилигимизга киритилаётган янгиликлар ва уларни янада мустаҳкамлаш учун қўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан тақлифлар баён этилган.

Калит сўзлар: коррупция, порахўрлик, коррупцияга қарши курашиш тизими самарадорлигини ошириш.

Реализованные реформы по борьбе с коррупцией в современном обществе.

Абстрактный: В статье описаны последствия и вред коррупции, в том числе преступлений, связанных со взяточничеством, особая важность борьбы с такими преступлениями, работа, проводимая в сфере борьбы с коррупцией в нашей стране, новшества, внесенные в наше законодательство в этой связи, а также предложения по реализации дополнительных мер по их дальнейшему укреплению.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, повышение эффективности антикоррупционной системы.

Implemented reforms to fight corruption in modern society.

Abstract: The article describes the consequences and damage of corruption, including bribery crimes, the specific importance of fighting against such crimes, the work being done in the field of fighting corruption in our country, the innovations introduced into our legislation in this regard, and suggestions for implementing additional measures to further strengthen them.

Key words: corruption, bribery, improving the effectiveness of the anti-corruption system.

UDK 821.512.133.

JADID ADABIYOTIDA INSON HUQUQLARI MASALALARINING YORITILISHI

Sharipov R. X.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Abdurauf Fitratning ilmiy va badiiy-publistsistik merosiga nazar tashlar ekanmiz, unda muallif qalbini o'rtagan ma'rifatparvarlik g'oyalari davr ko'zgusida aks etgan siyosiy va huquqiy muammolar bilan uyg'unlashib ketganining guvohi bo'lamiz. Yozuvchining "Munozara" asari fikrimizning dalili bo'la oladi. Asarning to'la nomi "Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadida maktablari xususida qilg'an MUNOZARASI"dir. Kitobning birinchi nashrida sarlavhadan keyin: "Haqiqat fikrlar almashuvining oqibatidir", degan so'zlar yozilgan. Garchand, ba'zi manbalarda "Munozara"ning 1909-yilda nashr etilgani qayd etilgan bo'lsa-da, uning birinchi nashri, fitratshunos H.Boltaboevning aniqlashicha, xijriy 1327- va milodiy 1911- yili Istanbulda "Islomiya" matbaasi tomonidan amalga oshirilgan. Asar 1912-yilda "Turkiston viloyatining gazetisi"da, keyinchalik, alohida kitobcha shaklida Hoji Muyin tarjimasida o'zbek tilida chop etilgan.

Fitrat jadidchilik harakatining bosh g'oyasi bo'lmish inson huquqlari haqida mushohada yuritir ekan, birinchi navbatda, insonning dunyoga kelib, ilm olish huquqiga egaligi va shu huquqdan foydalanishi lozim ekanligini ta'kidlaydi. Uning bu huquqi Payg'ambar hikmatlari va Qur'on suralariga uyg'un bo'lishiga qaramay, jamiyatdagi fikri qotib qolgan kimsalarning qarshiligiga uchrab, oyoqosti qilinishi unda kuchli e'tiroz uyg'otadi. Umuman, "Munozara"da ana shu ruh – ulamolar tutgan pozitsiyaga, ular egallab turgan marraga qarshi isyon ko'tarish, norozilik kayfiyatini ifodalash pafos darajasiga ko'tariladi. Agar insonning ilm olish yo olmaslik huquqi faqat uning o'ziga, taqdiriga ta'sir etganida, bu u qadar katta fojia bo'lmasligi mumkin. Lekin, modomiki, jamiyat kishilar yig'indisi va birligidan iborat bo'lib, Buxoro amirligidagi xalq ommasi esa ilm va ma'rifatdan uzoqda yashayotgan ekan, bu narsaning amirlikdagi ijtimoiy-siyosiy tuzum va madaniy sharoitga ta'sir etmasligi mumkin emas. Shuning uchun ham din olimlarining, amirlikdagi reaksiyoning g'ayriilmiy harakati oqibatida amirlik ijtimoiy tuzum sifatida chiridi, xalq ommasi esa jaholat botqog'iga botdi. Binobarin, Fitratning, yana takrorlaymiz, jadid sifatida, yangi usuldagi maktablarni himoya qilishi, yoshlarni madrasalarda yillab ijtimoiy hayot uchun muhim bo'lmagan "fan"lar o'rniga hayotiy zarur dunyoviy fanlarni egallashi lozimligi to'g'risida jon kuydirishi – bu xalqning, o'zbek davlatchiligining ertangi kuni to'g'risida qayg'irishi edi.

Asarning ana shu masala bayon qilingan quyidagi lavhasiga e'tibor beraylik:

"Farangi: ...Endi ayting-chi, Buxoroda ayollar ham tahsil oladilarmi yoki yo'q?

Mudarris: Yo'q, ayollar tahsil ko'rmaydilar.

"Farangi: Nega ularni tahsildan bebahra qoldirganlar? Ayol aqli ta'lim va tarbiya xususida erkakdan kamroq bo'lmasa kerak. Bizning hakamlardan biri aytadiki: "Biz Amerika va Fransiya ayollarining ixtirolari mushohadasini keyin bildikki, ayolning tushunish darajasi erkaknikidan kam emasdir." Va Sizlarning Payg'ambaringiz ham buyuradiki,..."Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir." Ayollarning tarbiyati foydali bo'lib,... "Kimki yaxshilik keltirsa, unga o'n baravar..." oyatining hukmiga ko'ra, yaxshi amallarga ega bo'lishlik vojibdir. Negaki, yaxshi amallar yaxshi axloqsiz mumkin bo'lmaydir... Bizning birinchi tarbiyamiz onalarimiz tarafidandir, ularning o'zlari tarbiya ko'rmagan bo'lsalar, biz ham ularning yomon tarbiyasidan hamisha yomon axloq egasi bo'lamiz. Shu sababli donolar bizning olamni insoniyat doirasidan tashqarida, deb biladilar. Yurtning baxtsizligi zaminning saodatsizlig'idirki, ayollar u yerni ta'lim va tarbiya sharafigidan mahrum qiladilar" [1, 58-59]. Shubhasiz, Mudarris jonli timsoli bo'lgan musulmon ulamolarining ayollarga bo'lgan, ularning jamiyatdagi o'rniga bo'lgan munosabati Farangining bunday qarashiga ziddir. Ularning fikricha, ayol tug'ish va nasl qoldirish uchungina Olloh tomonidan yaratilgan:

"Mudarris: Ajab odam ekansiz. Behuda ishlarning tashvishini qilyapsiz. Ayollarning yaratilishidagi hikmat "tavolud va tanosul" (tug'ish va nasl qoldirish)dir. Men avvaldan arz qildimki, bizda tahsil 37 yoshda tamom bo'ladi. Bu suratda agar

ayollarni ham tahsil ettirsak, uni tugatgandan so'ng, yoshi 37ga borganda, hech bir erkak ularga rag'at qilmaydi va u vaqtda "silsilai tanosul" (ketma-ket nasl qoldirish) uzilgan bo'ladi" [1, 59].

Mudarris usuli jadid maktabining, eski maktab va madrasadek, uzoq cho'zilmasligini eshitganida ham o'z bilganidan qolmay, "sayrashi"da davom etadi:

"Mudarris: Farangi birodar, bo'lmaydi, aslo bo'lmaydi. Siz oson bo'lg'an tahsil usulini qabul qilganimizda ham yana bo'lmaydiki, qizlarni ilm tahsili uchun ko'chaga chiqarib yuborsak. Negaki, erkaklarimizni axloqi buzuvchi. Tezdan ularning tahsilini fasodga yo'lqutiradi" [1, 59-60]. Bahsning davomidan ma'lum bo'lishicha, erkaklar axloqining buzuvchi bo'lishi ham shariatdagi ma'lum bir nozikliklarga bog'liq; demak, erkaklar axloqining buzilishi, xotin-qizlarning umumiy ta'lim tizimidan ma'lum darajada chetda ishlab turilishiga bois ham eski ta'lim usullariyu bu usullarning suyanchi bo'lgan ulamolar ekan. Shunday qilib, Fitrat Farangi bilan Mudarrisning bahsi orqali o'z davrining ichki ziddiyatlarini, jamiyatni harakatga keltiruvchi kuchlar o'rtasidagi kurashni, o'zbek xalqining hanuzga qadar feodal tuzum sharoitida, jaholat og'ushida yashayotganligi sabablarini ochib tashlaydi. Fitrat, boshqacha aytganda, asr boshlaridagi o'zbek jamiyatining anatomiyasini bizga, jarroh o'laroq ochib, uning yallig'langan va chirigan tomonlarini ro'y-rost ochib beradi.

Farangi Mudarrisning usuli jadida maktabiga bo'lgan barcha e'tirozlarini o'z dalillari bilan bartaraf etar ekan, bunday maktablarning nafaqat Istanbul, Bog'dod, Nog'oyiston va Kavkazda, balki Madinatunnavvarda – islom dinining markazida ham ochilgani haqida ma'lumot beradi va bu maktablar "avvalgidan olimroq, mutadayyinroq va vatanparvarroq" shogirdlarni yetishtirib chiqarayotganini aytadi. Chamas, xuddi shu o'rinda Fitrat "vatanparvar" so'zini biz tushungan ma'noda birinchi marta qo'llaydi. Fitrat talqinidagi usuli jadida maktabining eski maktabdan farqi shundaki, "bolani olti yoshligidan maktabga yuboradilar, u o'n to'qqiz yoshida olim, mutaddayin, vatanparvar, dindo'st, millatparsat, siddiq, odil, tamom islomiy amrlarga mut'i, butun insoniy shartlarga mushtamal bir shaxs bo'ladi. Demak maktabi qadim va madrasalardagi usuli qadim bilan birga o'ttiz yil, tahsili jadida muddati esa o'n uch yildir" [1, 83-84]. Tahsilning jadidlar ishlab chiqqan bu usuli xotin-qizlarning ham to'laqonli ilm olishlariga imkon tug'diradi; binobarin, "usuli jadidaga ko'ra, osonlik bilan ayollar ham, erkaklar ham olim bo'ladilar" (85-bet), "Tahsili jadida, - deydi Fitrat o'z qahramoni tilidan, - qizni olti yoshligida maktabga beradilar, agar xohlasalar, o'n sakkiz, aksariyat o'n to'rt yil o'qitib, tafsirxon va hadisxon olimi qilib kuyovga beradilar" (84-bet). Fitrat xotin-qizlarning erkaklar bilan baravar ilmdan bahramand bo'lasligi jamiyat va xalq taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatib kelgani va hozir ham ko'rsatayotganini alohida ta'kidlaydi. Xuddi shu masala yozuvchining ijtimoiy va huquqiy qarashlarida markaziy o'rinlardan biriga chiqadi.

Fikrimizcha, ushbu muammoning ildizlarini ijtimoiy voqealarning o'zidan qidirish kerak. Ayol kishining jamiyatda, uni boshqarish va oilada tutgan o'rni haqida gap ketar ekan, yuridik fanlari doktori Fozil Otaxovjaevning fikrini keltirish o'rinli bo'ladi deb o'ylaymiz: "Jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning mehnat taqsimotiga ta'siri nikoh-oila munosabatlarida ham namoyon bo'ladi. Oilada erkakning bosh bo'lishi boshqa oila a'zolarining huquqiy maqomiga tegishli asosda ta'sir etadi. Erkakning oiladagi hukmronligi iqtisodiy hukmronlik oqibatidir... Davlat to'ntarilishiga qadar Turkiston o'lkasida nikoh va oila munosabatlari shariat va odat qoidalari bilan tartibga solingan. Shariat islom mamlakatlari uchun qo'llanishi majburiy qonun bo'lgan, shariat bo'yicha xotin-qizlarning huquqi birmuncha cheklab qo'yilgan, oilada er boshliq bo'lgan... Shariatning guvohlik masalasidagi qoidalaridan biri erkaklar tomonidan berilgan guvohlikning xotinlar guvohligiga nisbatan afzal hisoblanishidir. Shariat bo'yicha erkaklar xotinlarga qaraganda ustun turganlar, shu sababli bitta erkakning bergan guvohligi to'la dalil, bitta ayol tomonidan berilgan guvohlik esa yarim dalil hisoblangan. Shuning uchun shariat ikki ayol tomonidan berilgan guvohlikni bitta erkak tomonidan berilgan guvohlikka barobar deb hisoblaydi. Bundan tashqari jinoyat ishlarida, qoida bo'yicha, ayollar guvohlikka chaqirilmaganlar va ular tomonidan berilgan guvohlik e'tiborli hisoblanmagan." [2, 282-83]. Keltirilgan bu ma'lumotlar ham jamiyatning ayol kishining o'zi, so'zi va taqdiriga nisbatan bo'lgan munosabatini ko'rsatib turibdi. Endi Fitratning asari munosabati bilan boshlagan fikrimizni davom ettirsak. Farangi jadid maktabini ochishni taqozo etayotgan masalalarni birma-bir qayd etib, Mudarrisga deydi:

"Farangi:...Birinchi: Sizlarning maktab va madrasangiz tahsil usuli g'oyat uzoqdir, shu sababdan bechora ayollar ular uchun ham farzi ayn bo'lg'an ilm va irfon sharafiga qo'lg'a kiritishdan mahrum qolmoqdalar. Ikkinchi: ular ilmsiz qolmoqdalar, har (bir) ilmsiz tarbiyasiz bo'lg'ani kabi, ular ham tarbiyasiz bo'lib qoladilar. Ma'lumdurki, kim tarbiyasizning qo'lida katta bo'lsa, u tarbiyasiz o'sadi. Binobarin, Siz hammangiz tarbiyasiz qolmoqdasiz, chunonchi, qolg'ansiz ham..." [1, 90]. Farangi o'zining bu so'zlari bilan Mudarrisni ham jamiyatning tarbiya ko'rmagan a'zosi, deb tushunadi va bu fikrni uning yuziga dangal aytadi. Mudarrisini bunday atashning boisi shundaki, uning onasi ilmsiz bo'lgan; binobarin, o'z farzandlarini, chunonchi, Mudarrisni ham tarbiya qila olmagan. O'z navbatida, Mudarrisning xotini-da ilmsiz ulg'aygani uchun ularning farzandlari ham tarbiyasiz bo'lib o'sdi.

Fitrat tarbiya deganda o'qimishli odamni nazarda tutadi. Tarbiyaning asosiy unsurlaridan biri, uning fikricha, ilm. Binobarin, Fitrat talqinida, ota-ona tarbiyasi ilm bilan qo'shilgan bo'lishi, aniqrog'i, farzand maktab ko'rgan, ma'lumotli, jaholatdan yiroq ota-ona tomonidan tarbiyalanishi lozim. Agar shu Mudarrisning o'zini misolga oladigan bo'lsak, u va uning o'ziga o'xshash, fikriy darajasi tuban xotini farzandlarini qanday tarbiya qilishlari mumkin? Agar jamiyat shu Mudarrisga o'xshash kishilardagina iborat bo'lsa, bu jamiyatning tanazzulga yuz tutishi, jaholat botqog'iga botishi shubhasizdir. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda rus istilochilari qo'lga tilla patnisida topshirgan kishilar shu Mudarrisning otalari emasmi? Bir paytlar jahonni titratgan qudratli davlatni halokat yoqasiga olib kelgan shu Mudarrisning bobolari emasmi?

Fitrat garchand Farangi tili bilan tarixiy jarayonni ana shunday tahlil etuvchi soʻzlarni aytmasa-da, ular oʻz-oʻzidan bizning miyamizda paydo boʻladi. Fitrat shu narsalarni biladi. Shuning uchun ham jadid maktabini ochish zarurligining ijtimoiy sabablarini koʻrsatishda davom etadi:

“Farangi:...Uchunchi: Siz nasroniylar ustingizdan gʻalaba qilib, nomingizni olam sahifalaridan oʻchirib yuborishgʻa vosita boʻlgʻan ilmlarni tahsil olmogʻingiz lozim...

...Nasroniy davlatlar harbiy askar, olovli harb qurollari: toʻp, miltiq, dinamit, bomba singari, lashkarni safarbar etmoq uchun esa, kema va bronepoezdlarga ega. Musulmonlarning ham mazkur asbobgʻa eng mukammal tarzda ega boʻlishi lozimmi? Yo ularning muqobilida oʻzining nomuntazam lashkarini tayoq, pichoq, xanjaru egri shamshir, tiyra kamon bilan qurollanib, ot-arobalarda yoʻlga tushib, hech qanday qarshiliqsiz oʻzini kofirlarga magʻlub va islomning yoʻq boʻlishigʻa mahkum etadilar...

Nasroniy davlatlar ishlatayotgan qurol-yarogʻlari odamning bir necha ming yillik ilm va ijtihodining natijasidir. Asrlar oʻtmoqdaki, hanuz biror nafar musulmon ulardan biror namunasini yasagʻanini eshitmadik. Va aminmizki, bundan keyin ham yasamasalar kerak. Magar vaqti yetdiki, hozirgi kunda tahsil bilan umumni komillikka yetkazsa” [1, 90-92]. Fitrat ana shu tarzda oʻz fikrini rivojlantira borib, nafaqat usuli jadida maktabini ochish, balki yaqin kelajakda nasroniylar ixtiyorida boʻlganidek xarb qurollarini yasashga yordam beradigan ilmlarni ham oʻrganish lozimligini taʼkidlab koʻrsatadi. Shu oʻrinda bir narsani aytish joizki, jadidchilikni qoralash avj olgan Sovet hokimiyati yillarida bu oqimning oʻz oldiga faqat maʼrifat masalasini, maktab tizimini isloh etish masalasini qoʻygani aytilar va shu bilan jadidchilikning chegaralanganligi haqida ogʻiz toʻldirib gapirilar edi. Fitratning 1909 yilda yozgan “Munozara”siyoq bu fikrning oʻta soxta ekanini isbotlab turibdi. Jadidlar, xususan Fitrat yaqin kelajakda ilm-fanni rivojlantirish orqasida hatto harbiy qurollarni ishlab chiqarish va mustaqillik uchun kurashishni ham orzu qilganlar. Fitrat oʻz “Munozara”si bilan madrasa taʼlimining davrdan orqada qolganini, uni tubdan isloh etish zarurligini isbotlab berdi.

Fitrat Mudarrisning poʻpanak bosgan fikrlarini birma-bir rad etib, nihoyat, uning soʻnggi dalili – Amir Temur, Mahmud Faznaviy, Nodirshoh Eroniylarning “taraqqiyot zamonlari”da mashhur boʻlgan musulmonlarning ana shu madrasadan chiqqanliklari masalasiga toʻxtab, unga soʻnggi qaqshatqich zarba beradi:

“Farangi: Qaysi zamonni aytyapsiz? Bu podshohlarning taraqqiyot zamonlari qachon boʻlgʻan?.. Ular egallagan olamlar qayoqqa ketdi? Amir Temur hodisalarining axbori bir kechada Hindgʻa yetib boradi, deb qachon gumon qilgʻan? Bir nafar odam yoʻlning ikki ming qadamidan bir soatda ellik kishini tortib ketishi Nodirshohning xotiridan oʻtganmi?.. Bu podshohlardan

har biri Hindni Chingʻa qadar qabzayi tasarrufigʻa olgʻanigʻa shubha yoʻq, lekin ular oʻtishi bilan oʻsha shaharlar ham avvalgi holatigʻa qaytgʻan, ularning taraqqiyoti muvaqqat, oʻsha shaxslarninggina hayotiga bogʻliq edi. Ovrupa davlatlarining taraqqiyoti esa doimiydir...” [1, 93].

Ana shu tarzda Farangi bilim va mantiq kuchi bilan oʻzini mensimay, hatto senlab qoʻpol muomala qilgan Mudarrisni mot qiladi va Mudarris bahs oxirida uning “xiyla donishmandligi”ni tan olib, sizlashga oʻtadi.

Kezi kelganda aytish kerakki, Fitrat Buxoro vaziriga “ochiq xat” yozibgina qolmay, balki “Munozara”ning xotima qismida bevosita amirning oʻziga ham murojaat etadi. Ammo uning bu murojaati boshqa maqsadni, yaʼni “Munozara”da bayon etilgan tanqidiy fikrlar amirga emas, balki amirlikdagi mutaassib kishilarga qaratilganini aytish va uning gʻazab olovini ularga qaratishni koʻzda tutgan. Shu bilan birga u kitobxonlarga ham murojaat etib, Farangi nomidan aytilgan fikrlarini yana bir karra ular xotirasiga quyishga intilgan.

“Munozara” oʻz vaqtida yozilgan va keyingi jadidchilik harakatiga katta taʼsir koʻrsatgan asar edi. Uning ana shu taʼsir koʻrsatish qudratini sezgan samarqandlik dramaturg Hoji Muin fors-tojik tilidan oʻzbek tiliga pesa tarzida tarjima etdi va bu ikki pardali asar Samarqand va Toshkent sahnalarida muvaffaqiyat bilan qoʻyildi. Hoji Muinning “Eski maktab yoki Yangi maktab” (1916), Xurshidning “Jadid va qadim” (1919) pesalari Fitratning “Munozara”si taʼsirida maydonga keldi. “Munozara”ning bunday katta aks-sado kasb etishi unda katta mahorat bilan ifodalangan Fitratning falsafiy, tarixiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy qarashlaridir.

ADABIYOTLAR

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2000.
2. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002.
3. Шарафиддинов О. Чўлпоннинг бадий олами. – Т.: Маънавият, 1994.
4. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
5. Болтабоев Х. Қатағон қилинган илм. –Т.: Хазина, 1996.

Annotatsiya: Mazkur maqolada jadid adabiyotining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat qalamiga mansub “Munozara” asari misolida oʻsha davr uchun nihoyatda muhim boʻlgan inson huquqlari bilan bogʻliq boʻlgan masalalarning yoritilishi atroflicha tahlil qilingan. Jadidlarning diqqat markazlarini doim egallab turgan masalalardan biri – ayollar masalasi. Fitrat keyinchalik “Oila” degan maxsus risola ham yozib, ayollar masalasiga oid qarashlarini anchagina keng bayon qilgan. Ammo bu masalaning Fitrat ijodida birinchi bor koʻtarilishi “Munozara” asarda yuz berdi. Yozuvchi Buxorodagi ayollar masalasini, ularning haq-huquqlari, jamiyatda tutgan oʻrni masalasini ham shubhasiz, maktab bilan oʻzaro bogʻliq holda qoʻygan. Shuning uchun uning bu boradagi qarashlarini maʼlum bir yakunga ega, deb boʻlmaydi.

Kalit soʻzlar: jadid adabiyoti, inson huquqlari, xalq, islohot, jamiyat, maʼrifat, maorif, milliy davlatchilik.

Abstract: In this article, on the example of the work "Munozara" written by Abdurauf Fitrat, a great representative of modern literature, the coverage of issues related to human rights, which are extremely important for that time, is analyzed in detail. One of the issues that always occupy the center of attention of the moderns is the issue of women. Later, Fitrat also wrote a special treatise called "Family" and expressed his views on women's issues in a much broader way. But this issue was raised for the first time in the works of Fitrat in the work "Munozara". The writer undoubtedly put the issue of women in Bukhara, their rights, and their place in society, in relation to the school. Therefore, his views on this matter cannot be said to have a specific end.

Key words: modern literature, human rights, people, reform, society, enlightenment, education, national statehood.

Аннотация: В данной статье на примере произведения «Мунозара», написанного Абдурауфом Фитратом, крупным представителем современной литературы, подробно анализируется освещение чрезвычайно важных для того времени вопросов, связанных с правами человека. Одним из вопросов, который всегда находится в центре внимания современников, является вопрос женщин. Позже Фитрат также написал специальный трактат под названием «Семья» и выразил свои взгляды на женские проблемы гораздо шире. Но впервые этот вопрос был поднят в творчестве Фитрата в произведении «Мунозара». Писатель, несомненно, ставил вопрос о женщинах Бухары, их правах и месте в обществе применительно к школе. Поэтому нельзя сказать, что его взгляды на этот счет имеют конкретную цель.

Ключевые слова: современная литература, права человека, народ, реформа, общество, просвещение, образование, национальная государственность.

УЎК:316.42:327(5-191.2+575.1)

MINTAQAVIY HAMKORLIK VA GLOBALLASHUV

Haydaraliyev Sh

Namangan davlat universiteti katta

Globalashuv va mintaqaviy hamkorlik haqida tadqiqotchilar tomonidan turli fikrlar bildirilmoqda. Jumladan, M. Lebedeva hamkorlikni globalashuv jarayonining muhim bir qismi ekanligini qayd etgan [1, 122]. Yana bir rossiyalik olim L. Ye. Grinin "Globalashuv – bu mintaqalar va umuman jahonning hamkorligi, yaqinlashuvning natijasidir" [2, 8], degan fikrni ilgari suradi. Globalashuv va mintaqaviy hamkorlikning farqli jihatlari mavjud. Birinchidan, globalashuv dunyoni universallashtirishga olib borsa, mintaqaviy hamkorlikda mintaqadan tashqaridagi davlatga nisbatan maʼlum cheklavlar qoʻyiladi. Ikkinchidan, mintaqaviy hamkorlik jarayonida tomonlarning manfaatdorligiga amal qilinadi. Yaʼni, undan bir tomon emas, balki barcha tomonlar manfaat koʻradi. Globalashuv jarayonida esa, bu amalga oshmaydi. Bundan tashqari, globalashuvda tengsizlik mavjud boʻlsa, mintaqaviy hamkorlik tenglik, xohishiylik tamoyillari asosida rivojlanadi.

Mintaqaviy hamkorlik barqarorlikning samarali vositasi. U mintaqaning rivojlanishiga imkoniyat yaratish bilan birga, globalashuvning ijobiy jihatlari toʻla foydalanish, salbiy taʼsirlarini cheklash imkonini beradi. U ishtirokchi davlatlar guruhining tenglik, ixtiyoriylik, umummanfaatlar ustuvorligi asosiga quriladi.

Mintaqaviy hamkorlik globalashuvdan farqli ravishda tenglik, ixtiyoriylik, eng muhimi, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik asosida shakllanayotganligini alohida qayd etish lozim. Shu nuqtayi nazardan, u insoniyat taraqqiyoti uchun faqat ijobiy ahamiyat kasb etsa, globalashuvning insoniyat boshiga ne kunlar solishini bugungi kunda uning ayrim qusurlari vujudga kelganligi bilan ham izohlash mumkin. Aniqroq qilib aytganda globalashuv koʻproq yetakchi davlatlar manfaatlariga xizmat qilib, davlatlar oʻrtasida tabaqalanishga, keskinlikka, eng yomoni, xalqaro tartibotda ikki qutbli yoki bir qutbli dunyo shakllanishiga xizmat qilsa, mintaqaviy hamkorlik dunyoda kuchlar balansini muvozanatga keltirishga, koʻp qutbli dunyoni shakllanishiga, davlatlararo tinchlikni taʼminlanishiga yordam beradi.

Buni koʻplab tadqiqotchilar, jumladan Gʻarb olimlari ham eʼtirof etishmoqda. Masalan, amerikalik tadqiqotchi K. Doytch mintaqaviy hamkorlikni "davlatlararo tinchlikni taʼminlashi mumkin boʻlgan real imkoniyat" [3, 56], deb baholaydi. Professor V. Bobkov "Oʻzaro hamkorlik unda ishtirok etuvchi subyektlarga shunday moddiy, intellektual va boshqa vositalarga ega boʻlish imkoniyatini yaratib beradiki, bunday imkoniyatlarga alohida olingan hech bir davlat umuman erisha olmaydi" [4, 5], degan fikrlarni bildiradi. Globalashuv insoniyatning xohish va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan saʼy-harakatlar mevasi boʻlib, u obyektiv jarayondir. Lekin, ana shu jarayondan turli kuchlar, davlatlar oʻz manfaatlarini yoʻlida foydalanib, qolganlarni oʻzlari ortidan ergashtirishga harakat qilmoqdalar.

Globalashuv jarayoniga doir tadqiqotlar olib borayotgan va bir nechta monografiyalar chop ettirgan professor S. Otamuratovning bu masalaga qarashlari diqqatga sazovor. "Globalashuv real jarayon sifatida bir qator omillar bilan bugun yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning ustuvorligini taʼminlashga, kam taraqqiy qilgan yoki taraqqiyot yoʻliga kirayotgan mamlakatlar va ularda yashayotgan xalqlarning ongi, qalbi va dunyoqarashida "boqimandalik" ruhiyatini rivojlantirmoqda. Fikrimizcha, ular quyidagilar orqali yuzaga kelmoqda: a) iqtisodiyot omili; b) fan-texnika va texnologiya yutuqlarini ommalashtirish; v) yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning qudratli iqtisodiy, intellektual va uddaburonlik salohiyati ustuvorligi asosida vujudga kelgan "ommaviy madaniyat" ni jahon xalqlari oʻrtasida keng yoyish va ular ongiga singdirish borasida olib borayotgan faoliyatlar orqali oʻz ifodasini topmoqda" [5, 81-82]. Yana bir oʻzbekistonlik olim N. Tuxliyev ham globalashuv va mintaqalashuvni solishtirib "Globalashuv jahon xoʻjalik aloqalarining barcha qatnashchilari uchun ularning real salohiyatidan qatʼi nazar, oʻyin qoidalarini birxillashtirish (unifikatsiyalash)ni taqozo etadi. Mintaqalashuv esa

qo'shni mamlakatlar o'rtasidagi alohida preferensial, ya'ni imtiyozli, masalan, boj undirilmaydigan, ko'proq qulaylik tartibini yaratish tamoyiliga asoslangan bo'lishi mumkin", degan fikrni ilgari suradi. Olim ikki jarayonning muhim jihati unifikatsiya va prefensiya orqali globallashuv va mintaqaviylashuvni mohiyatini ochib beradi [6, 144].

Yuqoridagi jarayonlarning rivojlanish tendensiyalarini kuzatadigan bo'lsak, mintaqaviy hamkorlik jarayonida rang-baranglik, xilma-xillik namoyon bo'ladi. Aynan shuning uchun ham yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, bir xil modeldagi mintaqaviy hamkorlik mavjud bo'lmaydi. Bo'lishi ham mumkin emas. Buni quyidagilar bilan izohlash mumkin: a) mintaqalarning taraqqiyot darajalari; b) milliy mentalitetdagi turli tumanlik; v) hozirgi paytda jahon miqyosida turli ziddiyatlarning kuchayishi; g) mintaqaviy manfaatlarining turli-tumanligi.

Globallashuvda esa umumiylik namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, globallashuv haqida o'rta tashlangan ilmiy bashoratlar kishini o'ylantirib, mintaqaviy hamkorlikni obyektiv zaruriyat sifatida anglab yetishga turki beradi. Masalan, dunyoning shakllanish jarayoni ikki yo'ldan borishi mumkinligi haqida tadqiqotchilar bashorat qiladi: birinchisi, yaxshi boshqarilmaydigan, turli kuchlar o'rtasidagi kelishmovchilik yo'li. Bu yo'ldan borish oqibatida insoniyatni dunyoviy halokat kutadi (bugun uning u yoki bu ko'rinishiga guvoh bo'lmoqdamiz); ikkinchisi, yangicha dunyoviy tuzilmalarni shakllantira borish orqali inqirozlarni boshqarish taraqqiyot davomiyligini ta'minlash imkonini berishini e'tirof etishadi [7, 107]. Nazarimizda, mintaqaviy hamkorlik jarayon sifatida yangi tuzilmalarni shakllantirishga keng imkoniyat beradi.

Globallashuv davrida insoniyatning bugungi kungacha erishgan ma'naviy boyligi xavf ostida qolmoqda. Eng xatarlisi, globallashuv – o'ta murakkab hamda notekis jarayon sifatida o'ng'aysizlikni keltirib chiqarib, boshqarib bo'lmaydigan darajaga yetdi. Globallashuv davlatlararo chegaralarning "yuvilib" ketishiga, transmilliy korporatsiyalar (TMK), turli xil nohukumat tashkilotlarning xalqaro maydonga chiqishiga yo'l ochib bermoqda. Bugungi kunda TMKlar xalqaro munosabatlarda ham mustahkam mavqega ega bo'lib, son jihatdan ham davlatlardan o'zib ketdi. Globallashuv natijasida ko'pchilik mamlakatlar bir yo'la 100 dan ortiq tashkilotlarda muntazam ishtirok etishga majbur bo'lmoqdalar. Masalan, Daniya – 164, Fransiya – 155, Buyuk Britaniya – 140, AQSh – 122, O'zbekiston 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar faoliyatida muntazam qatnashmoqda [8, 141]. Fikrimizcha, agar tegishli tadbir, choralar ko'rilmasa, kelajakda davlatlar milliy manfaatlarini himoya qilishda globallashuvning lokomotivlari bo'lgan TMKlar bilan raqobatlasha olmaydilar. Globallashuv oqibatida siyosiy xavfsizlik uchun javobgar bo'lmagan kuchlarning mavqe'i oshishi esa, professor T. Jo'rayev ta'kidlaganidek, tizimbardor tayanchlarning barbod bo'lishiga olib keladi [1, 117-118]. Bugungi kunda butun hamjamiyatni tashvishga solayotgan global iqtisodiy inqiroz aynan ana shu tizimbardor tayanchlarni yemirilishidan nishonadir. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun milliy manfaatlarini uyg'unlashtira olgan hamkorlik lokomotivlari bo'lgan mintaqaviy birlashmalarni shakllantirish zarur bo'ladi.

Bu borada milliy manfaatlar masalasiga ham to'xtalib o'tish joiz. Ular obyektiv zaruriyatdir. Aslini olganda, davlatlarning xalqaro maydondagi harakati ham o'z manfaatlari yuzasidan bir maqsadni amalga oshirish ehtiyoji bilan bog'liq. Milliy manfaatlar mavjud ekan, ularni himoya qilish ham muhim. Zero, globallashuvning talabi bo'lgan barchaning manfaati aynan bir vaqtda va bir masalada bir xilda bo'lishi mumkin emas, unga intilishning o'zi yangi muammolarni tug'diradi. Bundan tashqari, globallashuv davlatlar yoki tomonlarning ma'lum masalada manfaatdorligini turlicha bo'lishiga olib keladi. Chunki o'yin qoidalarini birxilashtirishdan rivojlangan davlatlar ko'proq manfaatdor bo'ladilar. Bunday sharoitda norozilik, manfaatlar qarama-qarshiligi kuchayadi. Natijada insoniyat yangi mojarolar, urushlar girdobiga tushib qolishi mumkin. Mintaqaviy hamkorlik orqali bu muammoning oldini olsa bo'ladi. Ya'ni, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari oqibatida davlatlar milliy manfaatlarini uyushgan holda, hamkorlikda har qanday kuch oldida himoya qila oladilar.

Xullas, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari globallashuvning ijobiy jihatlarini rivojlantirishga, salbiy jihatlaridan himoyalashga imkon yaratadi. Shu bilan birga davr talabi bo'lgan xalqaro tizimni isloh qilishga, xalqaro munosabatlarda yangicha tartibotlar shakllanishiga, insoniyat uchun vorisilikni, taraqqiyot davomiyligini ta'minlashga imkoniyat paydo bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, mintaqaviy hamkorlik umuminsoniy taraqqiyot nuqtayi nazaridan konstruktiv jarayon bo'lsa, globallashuvning destruktiv jihatlar ham mavjud. Umuman, mintaqaviy hamkorlik asoslari har bir mintaqada o'ziga xos tarzda mavjud. Shu asoslardan samarali foydalangan, ularni rivojlantira olgan mintaqalardagina hamkorlik jadal ruvojlamoqda.

ADABIYOTLAR

1. Лебедева М. М. Мировая политика. Учебник. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 122.
2. Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет // История и современность. – 2014. – №1. – С. 8.
3. Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. М.: Наука. 1983.
4. Бобков В. Баланс терпения и нетерпения // Республика. 1998 г. 1-декабря. – С. 5.
5. Otamuratov S. Globallashuv milliy-ma'naviy xavfsizlik. (siyosiy-falsafiy tahlil). – Toshkent, 2015. – B. 81–82.
6. Tuxliyev N. Osiyo taraqqiyot modeli. – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – B. 144.
7. Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan. To'plam. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – B. 107.
8. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международное отношение, 2002. – С. 141.
9. Jo'rayev T. Milliy davlatchilik: xavfsizlik va barqarorlik. – Toshkent: Akademiya, 2007. – B. 117

Annotasiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mintaqasida kechayotgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hodisalar, ularga ta'sir etayotgan globallashuv jarayonlari falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Unda muallif "globallashuv", "globallashuv jarayonlari" tushunchalarining mazmun-mohiyati, mintaqaga xos xususiyatlari, mintaqaviy hamkorlikning globallashuvdan farqli jihatlariga alohida e'tibor qaratgan.

Kalit so'z va iboralar: Markaziy Osiyo, globallashuv, globallashuv jarayonlari, mintaqaviy hamkorlik, tenglik, ixtiyoriylik, umummanfaatlar ustuvorligi, milliy mentalitet.

Аннотация: В данной статье проанализированы социальные, политические и экономические явления, происходящие в Центральноазиатском регионе, процессы глобализации, которые на них влияют на основе философских тенденций. В ней автор уделит особое внимание содержанию понятий "глобализация", "процессы глобализации", региональным особенностям, отличительным аспектам регионального сотрудничества от глобализации.

Ключевые слова: Центральная Азия, глобализация, процессы глобализации, региональное сотрудничество, равенство, добровольность, приоритет всеобщего блага, национальный менталитет.

Аннотация. Бул мақалада Орайлық Азия континентинде жүз берип атырған социал, сиясий хэм экономикалық хәдийселер, оларға тәсир етип атырған глобалласыу процесслери философиялық тәрептен анализ қылынған. Бунда автор "глобалласыу", "глобалласыу процесслери" түсиниклериниң мазмун-әхмийетин, континентке тән қәсийетлерин, континентлер аралық бирге ислесиудиң глобалласыудан парықлы тәреплирине айрықша итибар қаратқан.

Гилт сөзлер: Орайлық Азия, глобалласыу, глобалласыу процесслери, континентлер аралық бирге ислесиу, теңлик, ықтиярлы, улыўмалық мәп үстинлиги, миллий менталитет.

Annotation: This article philosophically analyzes the social, political and economic phenomena occurring in the Central Asian region, the processes of globalization that affect them. In it, the author paid special attention to the content of the concepts of "globalization", "globalization processes", regional peculiarities, distinctive aspects of regional cooperation from globalization.

Key words: Central Asia, globalization, globalization processes, regional cooperation, equality, voluntariness, priority of the common good, national mentality.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЛАҰ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ҲҰҚЫҚЫЙ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Реймова З.А., Курбанбаева А.У.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Конституциялық бақлау концепциясы мәселесин терең ашып беріу үшін оны конституциялық бақлау категориялары менен биргеликте, сондай-ақ, конституциялық нормаларға әмел етилиуін тәмийинлеу бойынша мәмлекетлик уйымның жумысының нәтийжелилигин арттыруу машқалаларын шешиуде қолланылатуғын терминлердиң этимологиясын есапқа алған ҳалда үйрениу мақсетке муўапық болады.

Жәхән әмелиятында еки термин да қолланылады. Мәселен, суд- конституциялық бақлау институты АҚШта 1803-жылы суд прецеденти себепли пайда болған, бунда Дж.Маршал басқарыуындағы Жоқарғы суд Мэрберидин Мэдисонға қарсы иси бойынша қарарында биринши мәрте Конгресстиң федерал ызамын Конституцияға қайшы, суд тәрепинен бийкарланыуы мүмкин деп жәриялады. Солай етип, ҳәзирги түсиниктеги конституциялық әдил судлаудың қәлипслесиуине тийкар салынды [1]. Бунда, Америка моделиниң өзине тән өзгешелиги улыўма юрисдикция судлары тәрепинен конституциялық қадағалаудың әмелге асырылыуы болды.

XX әсирдиң басларында конституциялық юрисдикцияның Европа модели пайда болды, оның Америка моделинен айырмашылығы, конституциялық қадағалау кәнигелескен уйымлар – конституциялық судлар (кеңеслер) тәрепинен әмелге асырылыуы болып табылады. Ол көп тәрептен австриялы хуқыктаныушы-илимпаз Кельзенниң идеяларына тийкарланған болып, оның аты 1920-жылы биринши конституциялық суд – Австрия суды шөлкемлестирилиуи менен байланыслы [2]. Суд-конституциялық қадағалаудың кең тарқалыуы екінши дүнья жүзлик урыстан кейинги дәўирге тән. Конституциялық юрисдикция моделлерин еки түрге бөлиу, әлбетте, шәртли, себеби екеўиниң де элементлерин өз ишине алған аралас моделлер барған сайын раўажланып бармақта.

Бул жерде «конституциялық» атамасының этимологиясын көрип шығыу жүдә әхмийетли емес, себеби ол объект сыпатында Конституция нормаларын нәзерде тутады хәмде анықсызлық хәм тартысуларға алып келмейди, соның ишинде басқа илимпазлар арасында да. Бирақ, Қарақалпақстан Республикасының әмелиятында функционал рәўиште Конституция нормаларына әмел етилиуін тәмийинлеуши арнаўлы уйымға «бақлау» термини қолланылғанлығы, ал сырт ел мәмлекетлери әмелиятында көбинше «қадағалау» термини қолланылыуы себепли, биринши гезекте, усы терминлердин этимологиясын көрип шығыу әхмийетли болып табылады.

Бундай изертлеушилиқ жантасыудың әхмийети ҳаққында П.В.Пашковский «конституциялық қадағалау хәм конституциялық бақлау арасындағы айырмашылық «қадағалау» хәм «бақлау» сөзлериниң этимологиясында жатады, деген көз-қарас жүдә тийкарлы көринеди[3]», деп атап өткен еди. Мысалы, «бақлау» сөзиниң этимологиясы, бул биреуди ямаса бир нәрсениң үстинен бақлау дегенди аңлатады[4] Басқа дереклерде «бақлау» термининиң әхмийетин белгилеуши баслы сөз «гүзетиу» термини болып табылады. Атап айтқанда, «Oxford Languages» сөзлигине бола, бақлау (надзор) – бул «биреуди яки бир нәрсени бақлау бойынша уйым яки шахслар топары»[5]; рус тили сөзлигине муўапық: «бақлау – бул қорғау, қадағалау мақсетинде биреуди яки бир нәрсени

гүзетиү»[6]. Этимология соны көрсетеді, бұл жағдайда тек ғана гүзетиү хакқында гәп барады, бунда гүзетилип атырған объектке хеш қандай тәсир көрсетилмейді хәм хеш қандай шаралар көрилмейді.

Өз гезегинде, «контроль» (қадағалау) терминининг этимологиясына қарағанда, бұл сөз француз ямаса голланд тилинен келген. *Controle* француз сөзи *contre-rolle*: *contre* – *rolle* сөзинен келип шыққан. Биринши бөлеги: *contre* – «қарсы», бұл контекстте «карама-қарсы», яғний екинши шахс дегенди аңлатады. Екинши бөлеги: *rolle* – рулон, дизим. Егер мазмунлары бирлестирилсе, французша *contre-rolle* – еки шахс тәрәпинен жүритилетуғын реестр, ведомость, кирис хәм шығыс китабы. Бир хужжет пенен байланған еки шахс – бұл барлық ўақытта хужжеттин мазмуны тексерилиўи деген сөз[7]. Сөздин тийкарғы мәнисининг және бир итималлы түсиндирмеси – латынша *conta* – қарсы, *rotulus* - *roll* – айланыў, хәрекет етиў. Қадағалау бұл хәр қашан да белгили бир мәнисте қарсы хәрекетти аңлатады. Демек, гәп тек ғана конституциялық хуқықбузарлықты анықлап қоймастан, оларды сапластырыў бойынша тәсиршен әмелий шараларды да көриў хакқында бармақта. Атап айтқанда, В.С. Нерсесянц усындай белгилерди атап көрсетип, конституциялық қадағалау бұл Конституцияға қарсы, ыызамсыз характерге йие болған хужжетлерди юридикалық күштен айырыў жолы менен улыўма мәжбүрий болған актлер хәм нормалардың пүткил системасының Конституцияға муўапықлығын хәм хуқықыйлығын тәмийинлеў болып табылады - деп есаплайды[8]. Өз гезегинде, профессор Ю.Л. Шульженко «конституциялық қадағалау» хәм «конституциялық бақлау» түсиниклерин теңдей деп есапламайды.

Оның пикиринше, олардың айырмашылығы қадағалау хәм бақлау уйымларының қағыйдабузарлықлар анықланғанда қолланыўы мүмкин болған илажлар менен байланыслы. Бақлау уйымлары ыызамсыз актты бийкарлау хуқықына йие емес. Қадағалаушы уйым болса көпшилик жағдайларда нәтийжели тәсир көрсетиў куралына хәм биринши гезекте ыызамсыз актларды бийкарлау хуқықына йие. Дәл усы нәрсе қадағалауды бақлаудан ажыратып турады[9]. Буннан келип шығады, Конституция нормаларына әмел етилиўин тәмийинлеўде қадағалау илажлардың еки басқышын да өз ишине алады, бунда биринши басқыш - конституциялық хуқықбузарлықты анықлау, ал екинши басқыш болса оны әмелде сапластырыў болып табылады. Сол себепли, «қадағалау» термини илажлардың биринши басқышы сыпатында бақлау усылын өз ишине алған «бақлау» терминине қарағанда мазмуны жағынан кеңирек екенлигин атап көрсетиў мүмкин.

Конституциялық хуқықтың энциклопедиялық сөзлигинде уқсас түсиндирме келтирилген, бұл жерде конституциялық бақлаудың әхмийети бақлау уйымы тәрәпинен хуқықый хужжетлердин Конституцияға муўапықлығын бақлап барыўды әмелге асырыў, Конституцияға қайшы хужжетлерди билдириўлер яки өз басламасы менен табыў хәм тийисли уйымларға оларды бийкарлауды усыныс етиў, деп көрсетиледи. Сондай-ақ, айрықша атап көрсетилгениндей, бақлаушы уйымның өзи, егер ол тек конституциялық бақлау функцияларын атқарса, бундай актлерди бийкарлай алмайды. Буннан тысқары, бұл жерде, егер конституциялық бақлау уйымы бир ўақыттың өзинде конституциялық қадағалау уйымы болса, ол өзи бундай актлерди бийкарлауы хәм хақыйқый емес деп таба алыўы мүмкинлиги хакқында айтып өтилген[10]. Соның менен бирге, басқа хуқық тараўларына салыстырғанда, бақлау функциясының мәниси де бир нәрсени бақлаудан ибарат есапланады. Мәселен, хәкимшилик бақлау дегенде арнаулы ўәкилликли уйым тәрәпинен юридикалық хәм физикалық шахслардың мәмлекетлик басқарыў тараўындағы хуқықый нормаларға әмел етиўи, орынлауы хәм қолланыўы үстинен бақлау түсиниледи; профилактикалық бақлау профилактикалық есапқа алынған шахстың жүрис-турусы хәм хәрекетлерин хәмде ыызам хужжетлерине муўапық белгиленген шеклеўлерге әмел етиўин бақлаудан ибарат.

«Википедия» онлайн энциклопедиясы бойынша, конституциялық бақлау – Конституцияға қайшы болған ыызамлар хәм басқа да нормативлик актлерди табыў хәм Конституцияға муўапық емес деп табылған актлерди оларды қабыл еткен уйымға (ямаса оның жоқары турыўшы уйымына) усы актти бийкарлау хакқында талап қойыў бойынша хуқықты қорғау искерлиги. Конституциялық бақлаудың мақсети ыызамлар хәм хуқықый хужжетлердин мәмлекеттин әмелдеги Конституциясына муўапықлығын турақлы бақлаудан ибарат. Әдетте, ол әллекашан орын алған қағыйдабузарлықлар хакқындағы билдириўлер бойынша әмелге асырылады. Сондай-ақ, усы жерде қадағалау – бұл объекттин жумысын бақлау, анализлеў хәм нәтийжелерин тексериўдин, соңынан, қағыйдабузарлықлар анықланса, дүзетиўдин турақлы усылы, деп атап өтилген.

П.В.Пашковский де усындай позицияны ийелеп: «қадағалаушы уйым қадағалау астындағы уйымның ыызамсыз актлерин оның жумысын тексериў арқалы гәрезсиз рәўиште бийкарлау хуқықына йие» деп атап көрсетеді. Ал бақлаушы уйым болса қағыйдабузарлықты анықлап, тек ғана қадағалау астындағы уйымға оның қәтесин көрсетип, оны дүзетиўди усыныс етиўи мүмкин»[11]. М.Абдуллаева да усыған уқсас пикирде болып, былай дейди: «басқа қадағалау түрлеринен айырмашылығы, конституциялық қадағалау нормативлик хуқықый актти ямаса оның бир бөлегин юридикалық күштен айырыўы мүмкин. Бұл, өз гезегинде, хужжеттин ыызамлығын тоқтатады»[12]. Жоқарыда айтып өтилген авторлардың пикирлери менен келисе отырып, бақлау – бұл үш басқыштан ибарат хәрекетлер алгоритмининг топламы деп есаплау мүмкин, бунда биринши басқыш – субъекттин хәрекетлерин гүзетиў, екинши басқыш – бұл хәрекетлерде хуқықбузарлықлар бар екенлиги хакқында алынған маглыўматларды есапқа алыў хәм улыўмаластырыў хәмде үшінши, акырғы басқыш – орын алған хуқықбузарлықты сапластырыў хәм соң ыызамшылық талапларына муўапықластырыў илажларын көриў ушын ўәкилликли шахсларға мүрәжат етиў. Көринип турғанындай, бақлауда, қадағалаудан айырмашылығы, төртинши басқыш жоқ, сол себепли бақлаушы субъект жуўмақлаушы хәрекетлерди әмелге асырыўға, яғний хуқықбузарды

өзи тәрәпинен исленген хуқықбузарлықты сапластырыўға мәжбүрлеў шараларын көрийге ҳақылы емес. Буннан келип шығып, қадағалаўдан парықлы рәўиште, бақлаў конституциялық хуқықбузарлықты сапластырыўға тәсир көрсететугын илажлардың толық (тамамланған) циклин өз ишине алмайтуғын усыл болып табылады.

Буннан тысқары, альтернативалық көз-қараслар да бар, олардың пикирине толық қосылыў қыйын. Атап айтқанда, Б.Н.Щетинин бақлаў хәм қадағалаў түсиниклерин бирлестирip, оларды төмендеги себеплерге бола бирдей деп есаплайды: бириншиден, конституциялық қадағалаў хәм бақлаў улыўма мақсетти нәзерде тутады: хәрекеттеги ыызамшылықтың Конституцияға муўапықлығын қадағалаў; екншиден, ол халықтың ерк-ықрарын билдириўши жоқары ўәкилликли ұйымлардың искерлиги менен шекленеди[13]. Сондай-ақ, О.В.Кузнецов қадағалаў хәм бақлаў функцияларын парықлаў бул шәртли хәм конституциялық бақлаў конституциялық қадағалаў түрлеринин бири деп есаплайды[14]. Жуўмақ сыпатында соны атап өтиў керек, егер усы еки «қадағалаў» хәм «бақлаў» терминлери бир-бирине уқсас деп баҳаланса, бул усы терминлердің мазмун-мәнисин түсиндириўде анықсызлықларды келтирип шығарады хәм олардың хәр бириниң әмелий мақсетлерин тәкирарлайды, конституциялық бақлаў комитети, конституциялық суд хәм басқа да конституциялық нормаларды қорғаў субъектлери функционал мақсетлериниң анық шегараларын белгилеў мәселесинде ыызам шығарыўшының жәмийетлик қубылысларды толық тәрийплеў қәбилетин тарайтады хәм шеклейди.

Сондай-ақ, бул жуўмақ дүнья мәмлекетлериниң хәрекеттеги Конституцияларының көпшилигинде ыызам үстинлигин тәмийинлеўши қадағалаў яки бақлаў ұйымы туўралы сөз баратуғынлығына да тийкарланған, бул «конституциялық бақлаў» хәм «конституциялық қадағалаў» түсиниклери тең екенлигин дәлийиллейди. Бирақ, айырым илимпазлардың пикири бойынша, конституциялық бақлаў хәм конституциялық қадағалаўды ыызамлар хәм басқа да актлердің Конституцияға муўапықлығын тексериў басламасын билдире алыўы тийкарында ажыратыў керек. Өз басламасы менен хўжетлердің Конституцияға муўапықлығын тексериў - конституциялық бақлаў ұйымының ўәкиллиги, ал конституциялық қадағалаў ұйымлары болса тек ўәкилликли субъектлердің мүрәжатлары бойынша өндиристи баслайды хәм бунда мүрәжат мазмуны менен шекленеди[15]. Бундай ажыратыў Конституцияның үстинлигин тәмийинлеўге қаратылған конституциялық қадағалаў хәм бақлаў ұйымларының жумысындағы айырмашылықты көрсетип береди. Соның менен бирге, конституциялық бақлаў да, қадағалаў да мәмлекетлик қадағалаў-бақлаў искерлиги түрлериниң бири екенлигин атап өтиў тийис.

Өз гезегинде, конституциялық бақлаў өз объектлери хәм субъектлери шеңбери менен тәрийипленеди. Мысалы, конституциялық хәм әпиўайы ыызамлар, Конституцияға өзгерислер, халықаралық шәртнамалар хәм келисимлер, парламенттиң режелери, Президент пәрманлары, атқарыўшы хәкимият ұйымларының нормативлик хўжетлери конституциялық бақлаў объектлери болыўы мүмкин.

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстан қурамына киретуғынлығы хәм суверен республика статусына ийе болғанлығы себепли, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан арасындағы ўәкилликлерди бөлиў хәмде олардың ортасындағы тартысларды шешиў мәселелери де конституциялық бақлаў объекти болып табылады.

Конституциялық бақлаў субъектлери қатарына хуқықлары хәм миннетлери Конституцияда тиккелей бекемленген барлық юридикалық хәм физикалық шахслар киреди. Буларға мәмлекетлик ұйымлар хәм олардың лаўазымлы шахслары, пуқаралық жәмийети институтлары (сиясий партиялар хәм басқалар) хәмде тиккелей белгили бир акттиң Конституцияға муўапықлығын сораў хуқықына ийе пуқаралар киреди.

Соның менен бирге, мәнисине қарай, конституциялық бақлаў төмендеги түрлерде болыўы мүмкин: рәсмий: ыызамлар хәм басқа да нормативлик актлерди қабыл етиў ушын белгиленген процессуал қағыйдаларға әмел етилиўи баҳаланады; материаллық: ыызамлардың мазмуны Конституция мәнисине муўапықлығы бойынша тексериледи; абстракт: белгили бир ўәкиликли шахстың ямаса ұйымның басламасы менен белгили бир себеплерсиз әмелге асырылады; айқын: тек ғана белгили бир суд иси менен байланыслы халда әмелге асырылады.

Өткерилиўи ўақтына қарай, кейинги хәм дәслепки конституциялық бақлаў ажыратылады. Солай етип, кейинги конституциялық бақлаў әллекашан қабыл етилген хәм күшке кирген ыызамлар хәм басқа да актлер тексерилиўин нәзерде тутады. Ўәкилликли ұйымлар тәрәпинен Конституцияға қайшы деп табылған ыызамлар (улыўма яки бир бөлегинде) рәсмий рәўиште юридикалық күшин жойтады. Соның менен бирге, дәслепки конституциялық бақлаў парламент тәрәпинен көрип шығылып атырған ыызамлар тексерилиўин аңлатады.

Конституциялық юрисдикцияның ўәкилликли ұйымы тартыслы актти: Конституцияға муўапық; толығы менен Конституцияға қайшы; бир бөлегинде Конституцияға қайшы, деп тән алыўы мүмкин.

Екинши жағдайда акт юридикалық күшин жойтады хәм барлық судлар, сондай-ақ, басқа да мәмлекетлик ұйымлар тәрәпинен қолланылмайды.

Қабыл етилген қарар үзил-кесил болады хәм тек ғана усы ұйым тәрәпинен қайта көрип шығылыўы мүмкин.

Солай етип, конституциялық бақлаўдың мазмун-мәнисинен келип шығып, усы термин фунционаллық ўазыйпаларына қолланылатуғын ұйым, бул жерде Қарақалпақстан Республикасы Конституциялық бақлаў комитети, олар атқаратуғын функциялардың бақлаў, Конституция нормалары мазмунынан шетке шығыў хәм олардың бузылыўын анықлаў усыллары менен шеклениўин нәзерде тутады.

Мысалы, Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының 113-статьясына муўапық:

бириншиден, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң тапсырмасы менен ямаса Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Баслығының яки Жоқарғы Кеңес депутатларының кем дегенде бестен бириниң

усынысы менен оған Қарақалпақстан Республикасы ызым жойбарлары хэм басқа да актлериниң, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумы қарарларының хэм Жоқарғы Кеңес Баслығы бийликлериниң, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң қарар хэм бийликлериниң Қарақалпақстан Республикасы Конституциясына хэм ызымларына муўапықлығы бойынша жуўмағын Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесине усынады;

екиншиден, өз басламасы бойынша Қарақалпақстан Республикасы жоқары мәмлекетлик ҳәкимият хэм басқарыў уйымлары актлериниң Қарақалпақстан Республикасы Конституциясына хэм ызымларына муўапықлығы ҳаққындағы жуўмақларды усыныўға ҳақылы. Бунда, Комитеттиң жуўмағы тек Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң барлық депутатларының үштен екинсиниң даўысы менен қабылланған Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң қарары менен бийкарланыўы мүмкин.

Қарақалпақстан Республикасы Конституциялық бақлаў комитетиниң конституциялық статусынан көринип турғанындай, оның ўәкилликери дурыс белгиленген хэм ол конституциялық бақлаў уйымының әҳмийетли характеристикаларына сай келеди, яғный Конституцияның бузылыўын сапластырыў илажларын көриў ўәкилликерине ийе болмаған ҳалда, усы ўәкилликерге ийе уйымның (Жоқарғы Кеңесиниң) тапсырмасы менен бақлаў хэм тексерийди әмелге асырады, бақлаў хэм тексерий ҳаққында баслама билдирийи мүмкин.

Сондай-ақ, Ўзбекстанда да 1990-жыл 20-июньнан («Ўзбекстан Республикасында Конституциялық бақлаў ҳаққында»[16]ғы Ызым қабыл етилген) 1993-жыл 6-майға шекем («Ўзбекстан Республикасы Конституциялық суды ҳаққында»[17]ғы Ызым қабыл етилген) конституциялық бақлаў ҳәрекет етип турған.

Бирақ, сол дәуирдеги Конституциялық бақлаў комитети конституциялық қадағалаў элементлерине ийе болған хэм ҳәзирги Қарақалпақстан Республикасы Конституциялық бақлаў комитетиниң конституциялық статусынан айырмашылығы, функционаллық жақтан кеңирек ўәкилликерге ийе болған. Бул Ўзбекстан Конституциялық бақлаў комитети бақлаў хэм тексерий менен бир қатарда конституциялық нормаларды бузатуғын нормативлик ҳүжетлерди тоқтатып турыў хэм оларды бийкарлаў ўәкилликерине ийе болғанлығы менен дәлиллеленди.

Мәселен, усы ызымның 21-статьясында «Ўзбекстан Республикасы Конституциялық бақлаў комитетиниң белгили бир нормативлик ҳуқықый акт яки оның айырым қағыйдалары Ўзбекстан Республикасы Конституциясы хэм де Ўзбекстан Республикасы да қатнасып атырған халықаралық ҳүжетлерде бекемленген инсанның тийкарғы ҳуқықлары хэм еркинликлерин бузыўы атап көрсетилген жуўмағы комитет жуўмақты қабыл еткен ўақыттан баслап бундай ҳүжет яки оның айырым қағыйдалары өз күшин жойтыўына себеп болады», деп белгиленген. Бирақ, Ўзбекстан Республикасы Конституциялық бақлаў комитетиниң жуўмақлары менен Ўзбекстан Республикасы ызымлары хэм Ўзбекстан Республикасы Жоқарғы Совети тәрәпинен қабыл етилген басқа да актлердиң, Қарақалпақстан Республикасы Конституциясы ямаса олардың айырым қағыйдаларының әмел етиўи тоқтатылыўы мүмкин емес еди. Соған қарамастан, Ўзбекстан Республикасының Конституциялық бақлаўы мысалында оның мазмун-мәнисинде хэм қадағалаў, хэм бақлаў белгилери бар екенлигин көриўимиз мүмкин. Ызымшылық техникасы көз-қарасынан бундай жантасыўды толық унамлы деп тән алыў мүмкин емес, себеби ол конституциялық бақлаў комитетиниң конституциялық ҳуқықый статусын, соның менен бирге, мәмлекетлик уйымлардың хэм ҳәкимиятлар бөлиниўиниң системасында оның орнын анығырақ көрсетиў хэм белгилеў имканиятын бермейди.

Бундай ҳуқықый әмелият, мәселен, Ўзбекстан Республикасы Салық кодексинде (36, 331-статьялары)[18] орын алған болып, онда мәмлекетлик уйымға қадағалаў-бақлаў статусын бериўши «бақлаў (қадағалаў) жумысы» түринде «бақлаў» хэм «қадағалаў» терминлери қолланылады, буны унамлы ҳуқықый әмелият деп тән алып болмайды. Усы машқалаға сын итибар қаратып, А.В.Яблонская: «Бақлаў» хэм «қадағалаў» түсиниклери бирдей емес, бирақ олар тығыз байланыслы, соның ушын да қадағалаў-бақлаў функциясын тек ғана ўәкилликери уйымлар хэм ҳәкимиятка ийе юридикалық жумыстың лаўазымлы шахслары тәрәпинен әмелге асырылыўы көз-қарасынан қарап шығыў усы бирден-бир функцияны көриўдин бузылыўына алып келеди» [19], деп атап көрсетеди.

Россия мысалынан пайдаланып, К.Ю.Гуглева дәл усындай унамсыз жуўмаққа келеди: «Солай етип, бизиң пикиримизше, бақлаў уйымлары бақлаў астындағы уйымларға қатнаслы тәртипке салыў хэм бийлик етиў ўәкилликлерине ийе емес, тек ғана ызымлар хэм басқа да нормативлик актлердиң орынланыўын бақлап барады, демек, сонлықтан ҳуқықты қолланыўшылар тәрәпинен анық болмаған бақалаўға алып келетуғын ҳуқықый тартыслардың алдын алыў ушын олардың арасындағы айырмашылық ызымлы рәиште белгилениўи керек» [20].

Бул, мәселен, Россия Федерациясы ҳүкметини тәрәпинен 2002-жыл 22-апрельдеги қарары менен тастыйықланған, функциялары характеристикасы бойынша атқарыўшы ҳәкимият бақлаўға қарағанда көбирек қадағалаў ўазыйпасын атқаратуғын «Ядролық хэм радиациялық қәуипсизлик бойынша Федерал бақлаў ҳаққындағы Реже» қабыл етилиўи менен жүзеге келгениндей жағдай.

Солай етип, «конституциялық бақлаў» хэм «конституциялық қадағалаў», сондай-ақ, «конституциялық әдиллик» сыяқлы категориялардың әҳмийетли өзгешеликлерин қолланыўға әмел етиў конституциялық нормаларға әмел етилиўин тәмийинлеў функцияларын атқаратуғын арнаўлы мәмлекетлик уйымның конституциялық хэм ҳуқықый статусын анық белгилеўдин әҳмийетли шәрти, деген жуўмаққа келиў мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Джонов С.Е. К вопросу возникновения конституционного судебного контроля в США. Журнал парвовая политика и правовая жизнь, 2024 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-vozniknoveniya-konstitutsionnogo-sudebnogo-kontrolya-v-ssha>

2. Кельзен Г. Судебная гарантия Конституции. (Конституционная юстиция. Часть 2. Окончание) // Право и политика. — М.: Nota Bene, 2006, № 9. — С. 5-18.
3. Пашковский П.В. Особенности правовой природы института судебного конституционного контроля. Вестник ТГПИ. Специальный выпуск № 2. Гуманитарные науки. 2010. // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovoy-prirody-instituta-sudebnogo-konstitutsionnogo-kontrolya/viewer>
4. Викисловарь // <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80>
5. <https://www.google.com/search?q=%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80+%D1%8D%D1%80>
6. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований: под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999; (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека // <https://kartaslov.ru/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0/%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80>
7. Борисов А.Б. Большой юридический словарь. — М.: Книжный мир, 2010 — С. 174.
8. Нерсисянц В.С. правовое государство: концепция и пути реализации. - М., 1990. - С. 43.
9. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. докт. юрид. наук. - М., 1995. - С. 7.
10. Энциклопедический словарь конституционного права // <https://rus-constitutional-law-dict.slovaronline.com/>
11. Пашковский П.В. Особенности правовой природы института судебного конституционного контроля // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovoy-prirody-instituta-sudebnogo-konstitutsionnogo-kontrolya>
12. Абдуллаева М. Некоторые теоретико-правовые проблемы института конституционного контроля. Жамият ва инновациялар – Общество ва инновация – Society and innovations Issue – 2No5(2021)/ ISSN 2181-1415 // <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1156/1493>
13. Щетинин Б.В. Проблемы теории советского государственного права. М., 1999. - С.165.
14. Кузнецов О.Б. О природе и типологии конституционного контроля. Вестник Академии МВД Республики Беларусь, 2006, № 1 (11) // <https://elibrary.by/bitstream/123456789/14221/1/%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80%D1%8D%D1%80>
15. Бондаренко В.В. Формы конституционного контроля и надзора в России и зарубежных государствах. Вестник ВолГУ, Серия 9, Вып. 16, 2018. — С. 23. // <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-konstitutsionnogo-kontrolya-i-nadzora-v-rossii-i-zarubezhnyh-gosudarstv>
16. Закон Республики Узбекистан «О конституционном надзоре в Республике Узбекистан» от 20 июня 1990 года // <https://lex.uz/docs/96164>
17. Закон Республики Узбекистан «О Конституционном суде Республики Узбекистан от 6 мая 1993 года // <https://lex.uz/ru/docs/95543>
18. Налоговый кодекс Республики Узбекистан от 30 декабря 2019 года // <https://lex.uz/ru/docs/4674893>
19. Яблонская А.Б. Контрольно-надзорная функция государственной власти в Российской Федерации: теоретико-правовое исследование: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук. - М., 2009. // <https://www.dissercat.com/content/kontrolno-nadzornaya-funktsiya-gosudarstvennoi-vlasti-v-rossiiskoi-federatsii/read>
20. Гутлева К.Ю. Конституционный надзор и конституционный контроль как специфические виды государственной контрольной деятельности: Журнал Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2022. // <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnyy-nadzor-i-konstitutsionnyy-kontrol-kak-spetsificheskie-vidy-gosudarstvennoy-kontrolnoy-deyatelnosti>

Qoraqalpogʻiston Respublikasida konstitutsiyaviy nazorat institutining nazariy-huquqiy masalalari

Резюме. Maqolada konstitutsiyaviy nazorat taʼlimoti, uning konsepsiyasi mazmuni, "konstitutsiyaviy nazorat", "konstitutsiyaviy kontrol" va "konstitutsiyaviy adliya" kabi kategoriyalarning xususiyatlari tahlil qilinadi. Ularni takomillashtirish boʻyicha mualliflik fikri va takliflari shakllantirilgan.

Kalit soʻzlar: konstitutsiyaviy nazorat, konstitutsiyaviy sud, konstitutsiyaviy nazorat obyektlari.

Теоретико-правовые вопросы института конституционного надзора в Республике Узбекистан

Резюме. В статье анализируются учение о конституционном надзоре, содержание его концепции, особенности таких категорий, как "конституционный надзор," "конституционный контроль" и "конституционная юстиция" Сформулированы авторское мнение и предложения по их совершенствованию.

Ключевые слова: конституционный надзор, конституционный суд, объекты конституционного надзора.

Theoretical and legal issues of the Institute of Constitutional Supervision in the Republic of Uzbekistan

Summary. The article analyzes the doctrine of constitutional supervision, the content of its concept, the features of such categories as "constitutional supervision", "constitutional control" and "constitutional justice". The author's opinion and proposals for their improvement are formulated.

Key words: constitutional supervision, constitutional court, objects of constitutional supervision.

UDK342.7ʹ

MUSTAQIL OʻZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATINING MAFKURAVIY ASOSLARINI SHAKLLANTIRISH HAMDA RIVOJLANTIRISH YOʻNALISHLARI

Abdullayeva Z. B.

Navoiy innovatsiyalar universiteti

Kirlish. Jahon xalqining ijtimoiy-falsafiy tafakkurida shakllangan fuqarolik jamiyatiga oid klassik talqinlari uning zamonaviy tipologiyasi va rivojlanish qonuniyatlarining nazariy asosi boʻlib, bu kontsepsiya har bir mamlakatning strategik maqsadlari va iqtisodiy taraqqiyotining sifat parametrlari bilan ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Fuqarolik jamiyati kontsepsiyalari

davlat va jamiyat qurilishining demokratik tamoyillariga asoslanishi, fuqarolik jamiyati institutlarining faoligi bilan birga taraqqiyotning ijtimoiy yo'naltirilgan turini, aholi turmush salohiyatining yuqori darajasini ta'minlashni ko'zda tutadi. Pirovardida, bu globalizatsiya jarayonida to'bora tartibsiz va mavhumlashib borayotgan insoniyat hayotida ijtimoiy taraqqiyotining aniq shaklini, omillarni, modernizatsiya va yuksalish bosqichlarini belgilab beradi.

Yangilanayotgan O'zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarini yanada mustahkamlashga qaratilgan juda muhim qadamlar qo'yildi, normativ-huquqiy baza takomillashtirildi, ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratildi, fuqarolar siyosiy madaniyatning yangi shakllari o'zlashtirilmoqda. Shu nuqtai-nazardan Prezident Sh.Mirziyoyev fuqarolik jamiyatiga e'tiborni o'z ma'ruzalarida quyidagicha ta'riflaydilar: "Bizga, birinchi navbatda, kuchli fuqarolik jamiyati zarur, chunki har qanday islohot har birimizning yuragimizdan, ongimizdan boshlanishi lozim. Adolatli qonunlar bo'yicha vijdonan yashashga tayyor bo'lishimiz, mamlakat kelajagi uchun bir yoqadan bosh chiqarib, oldinga qadam bosmog'imiz kerak." [1] Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiydir. Chunki ularning g'oya va dasturlari Yangi O'zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan har tomonlama uyg'un va hamohangdir. Shu boisdan fuqarolar bu jarayonga ko'plab partiyalar, jamoat tashkilotlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, nodavlat ta'lim va ommaviy axborot vositalari, oilalar, ilmiy, madaniyat va sport klublari, xo'jalik birlashmalari, iste'molchilar uyushmalari, xayriya jamg'armalari orqali jalb etilishi, davlat organlari bilan birgalikda amalga oshirilishi, qaror qabul qilishda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda jamiyat qurilishi, fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanish jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy hamda siyosiy-falsafiy sohalarida qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Ularda mustaqillik yillarida qayta tiklangan mahalliy boshqaruv instituti – mahalla, uning jamiyat hayotini yangilashdagi o'rni, o'zini-o'zi boshqarishning noyob shakli ekani, shuningdek, fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan biri – nodavlat notijorat tashkilotlar, jamiyat qurilishida siyosiy partiyalarning o'rni, ularning tipologiyasi, partiyaviy tizimlarning ahamiyatini o'rganish bilan bog'liq ilmiy izlanishlar o'rin oldi. Ushbu tadqiqotlarda fuqarolik jamiyatining rivojlanish bosqichlari, shakllanish jarayonlari, O'zbekistonda jamiyat siyosiy hayotini talab darajasiga ko'tarish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlil etilgan. Jumladan, Birinchi Prezident siyosiy ideallariga taalluqli "Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyatiga sari" tamoyili asosida islohotlarning chuqurlashib borishi, islohot islohot uchun emas, balki inson manfaatlari, farovonligi va erkinligini ta'minlashga qaratilgani, shuningdek, mamlqatimizda jamiyatni demokratlashtirish jarayonlari tahliliga O'zbekiston olimlari tomonidan ustuvorlik berilganligi o'z-o'zidan tushunarli.

Fuqarolik jamiyati kontseptsiyasi, uning transformatsiyasi, evolyutsiyasi, istiqbollari bashoratlash, mazkur jarayonni yetakchi davlatlar tajribasi asosida qiyosiy tadqiq etish muammosining nazariy va amaliy jihatlarini "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi", "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi", "O'zbekiston – 2030" [2] dasturlarida aks etgan g'oyalar ushbu tadqiqotga muhim ilmiy-metodologik asos bo'lib xizmat qilsa, soha bo'yicha qonun hujjatlarini, Prezident farmonlari, qarorlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bu boradagi tadqiqotlar uchun uslubiy baza bo'lib xizmat qiladi.

Nazariy asos. "Fuqarolik jamiyati" tushunchasi ilm-fanda eng murakkab, shu bilan birga eng dolzarb kategoriyalardan biri hisoblanadi. Bu fenomen fanlararo hususiyatlarga ega bo'lib, turli fan va ilmiy yo'nalishlar doirasida tadqiq etiladi. Jumladan, huquqshunoslik fani nuqtai nazaridan olimlar jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash orqali har bir fuqaroning huquq va erkinliklarini ta'minlash, siyosiy fanlar nuqtai nazaridan fuqorolarning turli qonuniy yo'l va vositalar orqali jamiyat uchun muhim bo'lgan siyosiy qarorlarni qabul qilishda, iqtisodiyot fani nuqtai nazaridan mulkdor tomonidan o'z mulkidan qonun asosida foyda topib, o'z farovonligini ta'minlash va mulkni himoya qilish, sotsiologlar tomonidan fuqarolik jamiyatining sotsial stratifikatsiya qonuniyatlari nuqtai nazaridan dinamik va statik hususiyatlarni aniqlash, falsafa fani esa fuqarolik jamiyatini barpo etish va rivojlantirish jarayonida shaxs va jamoa dunyoqarashini o'rganishga o'zining kategoriyal, nazariy va amaliy metodologik yondoshuvlarni qo'llaydi.

Fuqarolik jamiyatining nazariy va amaliy jihatlarini qadim zamonlarda yo'q G'arbda Platon, Aristotel, Suqrot, Sitseron [3] kabi mutafakkirlar tomonidan o'rganilgan. Sharqda Konfutsiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Nizomulmuluk, Amir Temur, Alisher Navoi va boshqa allomalarning asarlarida [4] jamiyat tarixiy rivojlanishining turli bosqichlarini ijtimoiy-falsafiy tahlil qilish asosida jamiyat boshqaruv tizimini shakllantirish uslubi, tizimlari va mexanizmlari rivojlantirilgan. Jumladan, ijtimoiy taraqqiyot davomida fuqarolik jamiyati kontseptsiyasiga yaqin bo'lgan adolatli jamiyat to'g'risidagi qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar rivojlanib, takomillashib borganligi, xususan, vatandoshimiz Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari tizimida hamda Amir Temur va temuriylar sulolasining davlat boshqaruvi masalalariga oid ancha takomillashgan yondashuvlarida yaqin ko'zga tashlanadi. Qo'shimcha ravishda, adolatli jamiyat qurilishi va boshqaruvi bilan bog'liq masalalar Mirxond, Xondamir, Sharafiddin Ali Yazdiy, Xoja Samandar Termiziy kabi ko'plab allomalar ijodidan o'rin olgan. Hozirgi davrda ham ushbu masalaga doir ko'plab kitoblar, risolalar va qo'llanmalar chop etilishining o'zi aynan shu doirada qarash va anglash zarur.

O'rta asrlarda N.Makiavelli, J.Boden, T.Gobbs, J.Lokk, Sh.L.Monteske, J.-J.Russo, G.Gegel, I.Kant [5] asarlarida davlat va jamiyat munosabatlariga doir siyosiy qarashlar takomillashgan hamda ularning amaliy jihatlarini ochib berilgan.

XIX-XXI asrlarga kelib, G'arb nazariyatchilari A.Tokvil, A.Fergyusson, A.Toynbi, M.Leyi, S.Lipset, G.Almond, D.Apter, S.Blek, S.Verba, Sh.Eyzenshtadt, E.Arato, U.Rostou, T.Parsons, K.Doych, G.Spencer, E.Xobzbaum, Z.Bjezinjski, [6] rus olimlari N.Berdyayev, F.Burlatskiy, K.Gadjiev, M.Titarenko [7] asarlarida an'anaviy jamiyatlarning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar jarayonining mohiyati ochib berilgan. XX asrdagi tadqiqotlarda "fuqarolik jamiyati"

kategoriyasining mohiyati va funktsional xususiyatlarini tushunish murakkablashganligi, bu esa xalqning talablarini aks ettiruvchi fuqarolik jamiyatining yangicha mezonlari fuqarolik jamiyatini tadqiq qilish uslubiatiya qo'shilganligi bilan bog'liq ekanligi tavsiflanadi. Zamonaviy kontseptsialarda fuqarolik jamiyatining ontologik va gnoseologik jihatlariga ijtimoiy-falsafiy qarashlarning turli-tumanligi ko'zga tashlanadi. Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy muammolarini tahlil qilishning tizimli mezonlari aynan shu davrda ishlab chiqildi. Bu ijtimoiy fanlarning o'ta muhim ilmiy kashfiyoti hisoblanadi. Chunki bu bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni modellashgina emas, balki ularning istiqbollari haqida ham so'z yuritishga imkon bermoqda.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va sotsiologik muammolari A.O'tamurodov, A.Xuseynova, A.Jalilov, B.Toychiev, G.Kuchkorova, D.Ernazarov, J.Ramatov, J.Mavlonov, I.Ergashev, M.Qirgizboev, M.Sharifxojaev, N.Jurayev, R.Jumaev, S.Jurayev, S.Narkulov, F.Musaev, Sh.Mamadaliyevlar, shuningdek, siyosiy jihatlar S.Jurayev, T.Matibayev[8] kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Fuqarolik jamiyati davlat va jamiyatga nisbatan fuqarolar o'zaro munosabatlarining yaxlit majmui bo'lgani bois unga nisbatan yagona ta'rifni qo'llab bo'lmaydi. Fuqarolik jamiyati hodisasining tadqiqi ushbu sohadagi kontseptual va amaliy muammolarning turli-tuman ekanligini isbotladi. Fuqarolik jamiyatining vujudga kelish va rivojlanish jarayonlarini o'rganishda ilmiy xolislikni kuchaytirish uchun fuqarolik jamiyatining institutsional va noinstitutsonal unsurlari mohiyati hamda qonuniyatlarini talqin qilishda ilmiy paradigmalarning o'zgarib turishiga asoslangan yondashuv taklif etildi.

Shu bilan birga ayrim zamonaviy fanlar uchun bu borada keng imkoniyatlar mavjudligini ta'kidlash lozim. Bugungi kungacha pedagogik fanlar tomonidan fuqarolik ta'limining fuqarolik jamiyati rivojiga ta'siri, fuqarolik jamiyatining axloqiy va g'oyaviy-mafkuryaviy asoslari, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning ma'naviy-ma'rifiy negizlari va millatning mental xususiyatlari o'rganilmagan, fuqarolik jamiyati institutlari va davlat organlari o'rtasida kommunikativ mexanizm va texnologiyalarini ishlab chiqish o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Natijalar. Fuqarolik jamiyatiga oid tadqiqotlarning tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ularning aksariyati mazkur fenomenning institutsional jihatlariga bag'ishlangan bo'lib, fuqarolik jamiyatini tashkil etadigan muassasa va tashkilotlarni tashkil etish, rivojlantirish va faoliyatini takomillashtirish mexanizm va texnologiyalari bilan bog'liq. Afsuski bunday tendensiya nafaqat rivojlangan mamlakatlar ilm-fani, balki qadimgi ma'naviy ildizlarga boy Sharq mamlakatlariga, shu jumladan, mamlakatimizdagi tadqiqotlarga ham xosdir. Masalan, professor A.Saidov nodavlat institutining tashkiliy-huquqiy jihatlariga oid milliy va xalqaro qonunchilik tizimini keng doirada tadqiq etadi.[9] Fuqarolik jamiyati institutlarini tahlil etgan siyosiy fanlar doktori, professor M.Qirg'izboev o'zining "Fuqarolik jamiyati: nazariya va xorijiy tajriba" nomli monografiyasida[10] nodavlat sektoriaga alohida e'tibor qaratib, ushbu sektorning o'ziga xos ijtimoiy muhim funksiyalaridan tashqari davlatning ma'lum sohadagi siyosiy harakatlarini muvozanatda saqlab turish imkoniyatini ham ko'rsatib beradi. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari tadqiq etilgan fan doktori F.Musayevning ilmiy ishlarida[11] nodavlat tuzilmalarining xalq hokimiyatchiligini rivojlantirishdagi institutsional ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Sh.Yakubovning doktorlik dissertatsiyasida [12] davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga oid fikr va tavsiyalar berilgan. Bundan tashqari J.Matkarimovanning doktorlik dissertatsiyasida⁵ davlat va nodavlat ijtimoiy institutlar o'zaro munosabatlarining falsafiy-huquqiy asoslari borasida, M.Qodirovning doktorlik dissertatsiyasida [13] esa davlat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi mavzusida tadqiqot olib borib, tadqiqotda avlat va fuqarolik jamiyati institutlarining ijtimoiy-madaniy o'zgarishlariga oid ayrim falsafiy fikrlar aks etganligini aytish mumkin.

Nazariy va sotsiologik tadqiqotlarda olingan ma'lumotlar O'zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishining barqarorligi, fuqarolarda o'z-o'zini anglashning izchil ortib borayotgani, mamlakatda yuz berayotgan hodisalarga fuqarolarning daxldorlik hissini yuqorilab borayotganligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Kishilar o'z muammolarini hal qilishda mas'uliyatni anglashlari shakllanmoqd, davlatga nisbatan boqimandalik munosabatlarining payi qirilmogda. Fuqarolar hayot tarzi va ularning ijtimoiy xatti-harakatlariga milliy hamda zamonaviy axloqiy-ma'naviy qadriyatlar va me'yorlar sezilarli ta'sir o'tkazmoqda. Shu bilan birga inson, uning dunyoqarashi, dunyoviy va diniy qadriyatlarining fuqarolik jamiyatini shakllanishi va rivojlanishiga ta'siri to'g'risidagi tadqiqotlar kamchilikni tashkil etib, bugungi kunda jahon axborot makonida keng tarqalgan zamonaviy axborot hujumlariga qarshi kurash jarayonida inson, shaxs, fuqaro ongidagi o'zgarishlarni o'rganadigan tadqiqotlar etarli emas. Fuqarolik jamiyati fuqarodan boshlanadi, uning xatti-harakatlari qaysi tashkilotga mansubligi bilan emas, balki ongi, tafakkuri va xulq-atvori bilan bog'liq.

Munozara. Fuqarolik jamiyati shaxslarning o'zini o'zi ro'yobga chiqarishining qonuniyatli bosqichi, oliy shaklidir. U mamlakatning iqtisodiy, siyosiy rivojlanishiga, xalqning farovonligi, madaniyati va o'zini o'zi anglash hissi ortishiga qarab yetilib boradi. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida fuqarolik jamiyati feodal-tabaqaviy tuzumning qattiqqol tartibi buzilgan, huquqiy davlat shakllana boshlagan davrda paydo bo'la boshlashi va barcha fuqarolarda xususiy mulkdorlik negizida iqtisodiy mustaqillik imkoniyatining paydo bo'lishi fuqarolik jamiyati vujudga kelishining masalasi ko'tarilgan.

Shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlaydigan huquqiy davlat fuqarolik jamiyatining siyosiy negizi, shakli bo'lib xizmat qiladi. Bunday sharoitlarda shaxsning xulq-atvori uning shaxsiy manfaatlari bilan belgilangan va u o'zining barcha harakatlari uchun javobgar bo'ladi. Bunday shaxs o'z erkinligini hamma narsadan ustun qo'yadi va shu bilan birga, boshqa odamlarning qonuniy manfaatlarini hurmat qiladi. Fuqarolik jamiyatining huquqiy xususiyati adolat va erkinlikning oliy talablariga uning muvofiqligidir. Bu birinchi muhim sifat xususiyatidir. Fuqarolik jamiyatining mazkur xususiyati adolat va erkinlik tushunchalarining mazmunida zohir bo'lgan normativ talablarida o'z ifodasini topadi. Fuqarolik jamiyati sharoitida

adolat va erkinlik odamlar va tashkilotlarning faoliyatini tartibga soluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Boshqa tomondan, insonning o'zi fuqarolik jamiyatining a'zosi sifatida, erkinlikning normativ talablariga anglab etilgan zarurat deb bo'ysunishga qodirligi natijasida erkinlikni qo'lga kiritadi. Boshqacha so'z bilan aytganada, bugun fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida nafaqat unga tegishli institutsional xususiyatlarga ega bo'lgan tashkilot va muassasalar, balki uning mazmunini tashkil etuvchi noinstitutsional jihatlarimiz tadqiqotlarimiz markazida bo'lishi zarur.

Bizning fikrimizcha, bunday to'laonli va samarali tadqiqotlarni olib borish uchun bu boradagi quyidagi yo'nalishlarni ajratish mumkin: milliy meros va umuminsoniy qadriyatlar; huquqiy madaniyat va huquqiy ong; fuqarolik burch va fuqaroliklik; siyosiy madaniyat va vatandoshlik mas'uliyati; siyosiy ishtirok va siyosiy kommunikatsiya; milliy g'oya va ma'fkura; axloqiy va estetik tarbiya.

Fuqarolik jamiyatining funksional o'ziga xosliklariga qaramasdan, unga tegishli shaxsiy ehtiyojlar, manfaatlar va maqsadlarni qondirish faqat davlat tomonidan kafolatlanadi. Shu bois, zamonaviy dunyoda davlat va fuqarolik jamiyatining dialektik o'zaro aloqasi hamda bog'liqligi kuzatilmoqda. Bu nafaqat ijtimoiy sheriklik tizimining vujudga kelishi va rivojlanishi, balki fuqarolik jamiyatining davlat boshqaruvi samaradorligiga ijobiy ta'sirini ham ta'minlaydi.

Mamlakat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatini liberalizatsiya qilish masalasining dolzarbligi yana-da oshmoqda. Ushbu jarayon NNTlarni keng ko'lamdagi ijtimoiy-siyosiy masalalarni hal qilishga jalb qilish zarurati, ularning moliyaviy va tashkiliy hisobot shakllarini ko'rib chiqish, donorlar bilan ishlashning yangi mexanizmlarini ishlab chiqishga oid tegishli ishlar olib borish, aholining siyosiy madaniyati darajasi va fuqarolarning faolligini yuksaltirish bilan bog'liq. NNTlar va davlat o'rtaqidagi muloqot jarayonida ijtimoiy buyurtma va davlat xaridlari tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiy. // Xalq so'zi (xs.uz).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son 3. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi" Farmoni <https://lex.uz/acts/3107036>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi" Farmoni <https://lex.uz/docs/5841063>.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi PF-60-son "«O'zbekiston — 2030» Strategiyasi to'g'risidagi" Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/6600413>.
5. Mavlonov J. Fuqarolik jamiyati: kontseptsiyadan kontsepsiyalarga va paradigmalariga (ijtimoiy-falsafiy tahlil). / Monografiya. Toshkent: "Istiqlol nuri". 2014. — 224 b.
6. Mavlonov J. Konseptual asoslar tadqiqotlarida demokratiya va fuqarolik jamiyatining Sharqda tadqiqi // "CREDO new" nazariy jurnali, 2015 yil №2 (82). Tom 2. 118-125 betlar.
7. Slesareva G.F. Fuqarolik jamiyati tarixiy siyosiy tafakkurda Yevropada (antichnostdan XIX asrning birinchi yarmigacha). O'quv qo'llanma. — M.: Makhon, 2000.
8. Cahoone L. 2002. Civil Society: Conservative Meaning of Liberal Politics;
9. Walzer M. 1995. Concept of Civil Society — Walzer M., ed. Toward a Global Civil Society. Providence RI: Berghahn Books;
10. Cohen J. and Arato A. 1992. Civil Society and Political Theory. MIT Press.
11. Gutorov V.A. Fuqarolik jamiyati: amaliy falsafiyaning evolyutsiyasi va zamonaviy haqiqat // Strategii formirovaniya grazhdanskogo obshchestva v Rossii. SPbGU, 2002.
12. Ibrohimov S. Globalizatsiya jarayonida fuqarolik jamiyati kontseptsiyasining transformatsiyasi (ijtimoiy-falsafiy tahlil): Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... dis. avtoreferat. - Toshkent: O'ZMU, 2024. — 55 b.
13. Saidov A.Kh. Fuqarolik jamiyati, nodavlat tashkilotlari va qonun. O'zbekiston tajribasi. — Toshkent: Milliy markaz Respubliki O'zbekiston po pravam cheloveka, 1998.
14. Qirg'izboyev M. Fuqarolik jamiyati: nazariya va xorijiy tajriba. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. — B. 131-146.
15. Musaev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari. — Toshkent: O'zbekiston, 2007. — B. 202 — 216.
16. Yakubov Sh.U. Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish: Yurid. fan. doktori (DSc)... dis. avtoreferat. - Toshkent: Akademiya, 2018. — 65 b.
17. Matkarimova J.D. Davlat va nodavlat ijtimoiy institutlar o'zaro munosabatlarining falsafiy-huquqiy asoslari: Falsafa falsafa fanlari doktori (DSc) avtoreferat. - Toshkent, 2022.
18. Qodirov M.B. Yangi O'zbekistonda davlat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi: Falsafa. falsafa fanlari doktori (DSc) avtoreferat. - Toshkent, 2023.

"Formation and Development of the Ideological Foundations of Civil Society in Independent Uzbekistan"

Abstract. The article examines the key aspects of shaping and developing civil society, focusing on the methodological issues of its non-institutional elements system. The author proposes to pay special attention to new research directions within the study of civil society, such as exploring national heritage, harmonizing national and universal values, enhancing legal culture, shaping citizenship, developing political culture, expanding forms of political participation, ensuring transparency in political communication channels, forming a national ideology, and educating a well-rounded younger generation.

Keywords: Civil society, civil society institutions, non-institutional system of civil society, national heritage, national and universal values, legal culture, citizenship and civism, political culture, political participation, political communication, national ideology, youth education.

"Формирование и развитие идеологических основ гражданского общества в независимом Узбекистане"

Аннотация. В статье рассматриваются важнейшие аспекты формирования и развития гражданского общества, с акцентом на методологические проблемы системы его неинституциональных элементов. Автор предлагает уделить особое внимание

новым направлениям исследований в рамках изучения гражданского общества, таким как исследование национального наследия, гармонизация национальных и универсальных ценностей, повышение правовой культуры, формирование гражданства, развитие политической культуры, расширение форм политического участия, обеспечение прозрачности каналов политической коммуникации, формирование национальной идеологии и воспитание гармонично развитого молодого поколения.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, неинституциональная система гражданского общества, национальное наследие, национальные и универсальные ценности, правовая культура, гражданство и гражданственность, политическая культура, политическое участие, политическая коммуникация, национальная идеология, воспитание молодежи.

"Mustaqil O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining mafkuraviy asoslarini shakllantirish hamda rivojlantirish yo'nalishlari"

Annotatsiya. Maqolada fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishning muhim jihatlari – noinstitutsonal unsurlar tizimining metodologik masalalari ko'rib chiqilmoqda. Muallif fuqarolik jamiyatini tadqiq etish doirasida milliy merosni o'rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini uyg'unlashtirish, aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirish, fuqaroviylikni shakllantirish, fuqarolarning siyosiy madaniyatini rivojlantirish, siyosiy ishtirok shakllarini kengaytirish, siyosiy kommunikatsiya kanallarining shaffofligini ta'minlash, milliy g'oyani shakllantirish, barkamol yosh avlodni tarbiyalash kabi yangi tadqiqot yo'nalishlarga e'tibor alohida qaratilishini taklif etmoqda.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, fuqarolik jamiyati institutlari, fuqarolik jamiyatining noinstitutsonal tizimi, milliy meros, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, huquqiy madaniyat, fuqarolik va fuqaroviylik, siyosiy madaniyat, siyosiy ishtirok, siyosiy kommunikatsiyalar, milliy g'oya, yosh avlod tarbiyasi.

QARAQALPAQSTANDA ARXELOGIYA MEKTEBINIŇ QÁLIPLESIWÍ HÁM RAWAJLANIWÍ TARIYXINAN

Yelmuratov I.G., Ilauatdinov R.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Haqıyqıy tarıxtı tereń bılıw, jámiyettiń hár bir puqarasınıń ásirese jaslardıń ómirde óz jolın tańlap alıwına, búgingi gárezsizlik turmısımızdıń qádirine jetiwge hám keleshegin ańlap alıwǵa járdem beredi. Sapalı bilim beriw jámiyetimizdiń aydın kelesheginin tiykari bolǵanı ushın jurtımızda tálim-tárbiyaǵa mámleket siyasatı dárejesinde itibar qaratılǵan. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyev 2022-jıl 20-dekabrdegi óziniń gezektegi Oliy Májlis hám Ózbekstan xalqına jollaǵan Múrájatında birinshi gezekte, itibar Jańa Ózbekstan ushın eń úlken investiciya bolǵan bilimlendiriwdi qollap-quwatlawǵa qaratılıwı kerekligin aytıp ótti: «Mádet – tálimde, mádet – tárbiyada, mádet – bilimde. Sebebi, barlıq iygilikli maqsetlerge bilim hám tárbiya arqasında erisiledi»-dep atap ótti [1, 1-3].

Ózbekstan Respublikasınıń 1991-jılı óz mámleketlik gárezsizligine erisiwi jámiyet turmısınıń barlıq tarawları siyaqlı, tariyx iliminde de keń rawajlanıw múmkinshiliklerin ashıp berdi. Mámleketimizde tariyxıy-mádeniy esteliklerge bolǵan kóz-qaras túpten ózgerip, tariyxımızdıń ele ashılmaǵan táreplerin izertlewge úlken dıqqat awdarıla basladı. Alımlarımızdıń nátiyjeli jumıs alıp barıwı ushın barlıq múmkinshilikler jaratılıp berildi. Tariyxıy estelikler mámleket ǵamxorlıǵına alınıp, olardıń tariyxın izertlew hám qayta tiklew jumısları jolǵa qoyıldı. Gárezsizlik jıllarında mámleketimizde tariyx pániniń tiykarǵı baǵdarlarınń biri bolǵan arxeologiya ilimin rawajlandırıw máselelerine ayrıqsha dıqqat awdarıldı. Bul sózimizdiń dáliyili sıpatında arxeologiyalıq izertlewlerdi jáne de zaman talapları dárejesine alıp shıǵıwǵa mólsherlengen «Ózbekstanda arxeologiya ilimin rawajlandırıw kontsepciyası»nıń qabıl qılınǵanlıǵın keltirip ótiwimiz múmkin [2, 7-11].

XIX ásirdiń ekinshi yarımında baslanǵan keń kólemdegi izertlewler arqalı A.Kaulbars, A.Kun, N.Karazin, A.Butakov siyaqlı ilimpazlar tárepinen úlkemiz tariyxına tiyisli materiallıq hám jazba maǵlıwmatlar toplanǵan bolsa, dáslepki arxeologiyalıq izertlewler XIX ásirdiń aqırlarına tuwra keledi. Usı maqsette 1895-jılda shıǵıstaniwshı alım V.V.Bartoldıń usınısı menen «Türkistan arxeologiya háweskerleri» dógeri dúzilip, bul dógerek aǵzaları bolǵan V.V.Bartold, N.S.Likoshin, M.S.Andreev, V.L.Vyatkin, N.P.Ostroumovlar tárepinen Türkistan aymaǵında arxeologiyalıq materiallar toplanıp, úlke turmısı boyınsha qımbatlı tariyxıy maǵlıwmatlar islep shıǵılǵan edi [5, 5-6].

XX ásirdiń baslarında Orta Áziyadaǵı tariyxıy úlkelerden biri Qubla Aral boyı Qaraqalpaqstanǵa da arxeologiya ilimi kirip keldi. Áyne, usı dáwirde baslap úlkemizde arxeologiya ilimi qalıplesip, tariyxımızdıń jańa betlerin jaratıwǵa imkaniyat beriwshi materiallıq mádeniyat úlgeri ilmiy jaqtan keńnen úyrenile baslandı. Qaraqalpaqstanda jaylasqan mádeniy miyras obektleri ilmiy-izertlewleri bir neshe basqışta alıp barıldı. Dáslepki basqış 1937-jılı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası shólkemlestirilgen dáwirge shekemgi bolǵan waqıttı óz ishine aladı. Amudáryanıń tómengi aǵısınń eki boyında jaylasqan arxeologiyalıq esteliklerde dáslepki izertlew jumısları 1928-1929-jıllarda Sankt-Peterburg universiteti professorı tariyx ilimleri doktorı A.Yu.Yakubovskiy Qaraqalpaqstanǵa keliwi menen baylanıslı boldı. Ol Ózbekstan hám Türkmenistan Respublikalarınń (Góne-Urgench) arxeologiyalıq hám arxitekturalıq esteliklerin izertlew menen bir qatarda Xojeli qalasınıń áyyemgi hám orta ásirlerge tiyisli Mizdaxkan kompleksinde arxeologiyalıq gúzetiw jumısların alıp bardı. 1934-jılı V.M.Voevodskiy tárepinen Zmuxshar esteliginde izertlew jumısları alıp barıldı. Bul jerden birinshi márte IX-XI-ásirlerge tiyisli gúlalshılıq materialları tabıldı. A.Yu.Yakuboskiyden keyin XX ásirdiń 30-jıllarınń birinshi yarımında Qaraqalpaqstanda Akademik Ya.Ğ.Ğulamov óz izlenislerin alıp bardı. Ol Gúldirsın, Narınjan baba, Qiyat siyaqlı áyyemgi qalalarda boldı hám olar haqqında dáslepki ilimiy pikirlerdi bildirdi. Usı dáwirlerde

Qaraqalpaqstandaǵı áyyemgi hám orta ásirlerdegi tariyxıy hám mádeniy estelikler menen qızıqsınǵan alımlar qatarı bir qansha kóbeydi [5, 8-10].

XX-ásirdiń 30-jılları Orta Aziya xalıqlarınıń áyyemgi tariyxın ilimiy jaqtan izertlew, tariyxshı alımlardıń tiykarǵı wazıypası bolıp qaldı. Ásirese, Ózbekstanınıń, sonıń ishinde Xorezm oypatı xalıqlarınıń arab xalıfatlıǵına qosılǵanına shekemgi bolǵan tariyxı jazılmadı. Orta Aziya xalıqlarınıń siyasiy-sotsiallıq dúzilisi haqqında, mádeniyatı haqqında hár túrli túsinikler bolıp keldi. Bul máselege, rus tariyxshıları da qızıqtı. 1936-jılı Rossiyanıń materiallıq mádeniyatı tariyxın izertlewshi Akademiyanıń keńesi ilmiy májlisinde, Orta Aziya xalıqlarınıń áyyemgi siyasiy dúzilisin anıqlaw hám bay materiallıq mádeniyatın izertlew máselesi boyınsha, jas Orta Aziya kadrlarına járdem sıpatında, arnawlı arxeologiyalıq ekspeditsiya dúziw máselesi qaraldı. Nátiyjede aldıńǵı Awqam Ilimler Akademiyası májlisi qararı menen 1937-jılı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası dúzilip, oǵan basshılıq etiw S.P.Tolstovqa tapsırıldı. Usı jerde awqam Ilimler Akademiyası tárepinen Sankt-Peterburg qalasında 1933-jılı Qaraqalpaqstanınıń materiallıq kúshlerin rawajlandırıwǵa baǵıshlangan sessiyasınıń bolıp ótkenligin aytıwımız kerek. Onıń qabıl qılǵan sheshimleriniń bir bántinde Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı tariyxıy hám mádeniy miyraslardı ilimiy úyreniw máselesi qoyılǵan edi.

Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasınıń 1937-jılǵı isine S.P.Tolstov penen birge ekspeditsiya aǵzalarına A.Darenokin, MOIIMK ilmiy xızmetkerleri, «Ózkomstarish»tan Ya.Ğ.Ğulomov hám fotograf K.A.Polyakov, MOIIMKden arxitektor I.N.Tixomirova hám NKPR-onnan joqarı muzey kurslarınıń studentleri Starosdin, Valdman, Ubragimov hám Malavigliar qatnastı. Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasınıń Qaraqalpaqstandaǵı arxeologiyalıq esteliklerdi izertlew jumısları úlken áhmiyetke iye boldı. Birinshi jılǵı jumıslardıń barısında, akademik Ya.Ğ.Ğulomov tárepinen 30-jıllardıń ortalarınan baslap izertlenilgen, Ámudáryanıń oń tárepindegi áyyemgi suwǵarılıp egiletuǵın jerlerdegi esteliklerdi izertlewden basladı. A.I.Darenokin Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Tórtkúl hám Beruniy rayonlarındaǵı Bürkit qala (VI-IX-ásirler), Qavatqala (X-XIII-ásirler) hám Ayaz-qala (I-VII-ásirler), Duman qala, Jekke-Parsan (b.e.sh. I-mıńınshı jıllıqtıń birinshi yarımı) hám 1936-jılı Ya.Ğ.Ğulomov tárepinen izertlenilgen Gúldirsın, Narınjan (orta ásirler), Shabbazǵa jaqın jerdegi Pil (Fil) qalada izlenisler alıp barıldı. 1939-jılı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasınıń isleri ótken jılǵa qaraǵanda úlken byuolıp ótkerildi. Ekspeditsiya jumıslarına segiz ilimiy tekseriw mekemeleri, tórt respublika hám bes qalanıń geologları, arxitektorları hám muzeylerdiń tariyxshıları qatnastı. Bular Moskvadaǵı tariyx muzeyi, Moskva universitetiniń tariyx fakulteti, Moskvadaǵı Arxitektura institutı hám SSSR Ilimler akademiyasınıń tariyx hám mádeniyat institutınıń Moskva bólimi, Leningradtaǵı pútkil dúnyaǵa belgili Ermitaj muzeyiniń ilimiy xızmetkerleri, Ózbekstandaǵı áyyemgi esteliklerdi qorǵaw hám izertlew mekemesiniń birinshi ózbek akademigi, shıǵıstanıwshı alım, arxeolog Ya.Ğ.Ğulomov, Qaraqalpaqstan úketanıwshılıq tariyx muzeyiniń hám Tórtkúl tariyx institutınıń qanıgesi tariyx ilimleri kandidatu S.A.Ershovlar qatnastı. Ekspeditsiya óz jumısın bes ay dawamında, yaǵnıy iyun-oktyabr aylarınıń aralıǵında alıp bardı. Ekspeditsiya tárepinen úlkemizdi úyreniw dawamında arexologiya ilimindegi jańa ilimiy-izertlew metodları jolǵa qoyıldı, sonıń menen bir qatarda ekspeditsiya basshısı professor S.P.Tolstov Qaraqalpaqstanda jergilikli arxeolog hám etnograf qanıgerlerdi tayarlaw máselesinde de ayırıqsha dıqqat awdardı. 1937-1940-jıllardaǵı tiykarǵı jumıslar Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı Tórtkúl, Beruniy rayonlarındaǵı áyyemgi suwǵarılatusın jerlerdegi esteliklerge tekseriw isleri júrgizildi. 250 estelik jańadan úyrenildi, sonıń 14 obektinde qazıw isleri alıp barıldı. Charjawdan baslap Tórtkúrgе shekem kózden keshirilip arxeologiyalıq kartaǵa túsirilip alındı. Birinshi mártebe Xorezm hám musulmanshılıq dáwirine shekemgi VIII-ásir onnan basqa Xorezmniń ishki arxeologiyası qosımsha materiallar menen bayıtıldı. 1937-1940-jıllardaǵı arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde jıynalǵan materiallar tiykarında S.P.Tolstov áyyemgi, orta ásirlerdegi Xorezm esteliklerin saralap klassifikatsiyalawǵa eristi.

Ekinshi dúnya júzlik urısı jılları arxeologiyalıq ekspeditsiya islerin waqtınsha toqtatıwǵa tuwrı keldi. Biraq urıstıń tamam bolıwı menen, Xorezm ekspeditsiyası, Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspeditsiyası bolıp qayta shólkemlestirilip, 1946-jılı óz jumısın baslap jiberdi. 1946-jılǵı ekspeditsiya tárepinen arxeologiya iiminde jańa usıl – arxeologiyalıq esteliklerdi aviaciya járdeminde úyreniw usılı Qaraqalpaqstanda, atap aytqanda áyyemgi Topıraqqala esteliginde ámelde birinshi márte qollanıldı hám usı dáwirde baslap qubla aral boylarında jaylasqan arxeologiyalıq esteliklerdi aviaciya izertlew jumısları keńnen jolǵa qoyıldı. Qaraqalpaqstanda bunday jańa usılda arxeologiyalıq izertlewler qollanıw atırılǵan bir waqıtta, pútkil jer júzinde ele bunday izertlew usılı tolıq qollanıw baslanbaǵanlıǵı, elimizde arxeologiya tarawı birqansha jaqsı hám maqtanıshlı túrde rawajlanǵanlıǵınan derek beredi [3, 183-187].

XX ásirdeń 50-80 jıllarında Qaraqalpaqstan arxeologiyası ushın júda jemisli dáwir bolıp esaplanadı. Usı jıllar dawamında Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspeditsiya aǵzaları Qubla aral boyları qalalarında arxeologiyalıq izertlewler alıp barıp, Qaraqalpaqstan tariyxı jańadan-jańa materiallar menen bayıtıp bardı. Ekspeditsiya aǵzaları bolǵan B.V.Andrianov irrigaciya tariyxı, A.V.Vinogradov neolit dawiri, M.A.Itina bronza dáwiri, Yu.A.Rapoport, M.G.Vorobyova antik dáwir, N.N.Bakturskaya rawajlangan orta ásirler qubla aral boyı arxeologiyası boyınsha izertlewler alıp bardı hám nátiyjede neolit dáwirine tiyisli Kelteminar, bronza dáwirine tán Tazabaǵıap, Suwjarǵan hám Ámirabad mádeniyatlarınń tariyxıy ózgeshelikleri, qońsı xalıqlar menen mádeniy hám etnik baylanısları tereńnen úyrenip shıǵıldı. 1952-jıldan baslap Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspeditsiyasınıń miynetler toplamı (Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции) járiyalana basladı. Ekspeditsiya xızmet kórsetken jıllarda ekspeditsiya aǵzaları tárepinen 16 tomnan ibarat miynetler toplamaları baspaǵa shıǵarıldı.

Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspeditsiyasınıń izertlewleriniń jáne bir úlken jetiskenligi sonnan ibarat bolıp, ekspeditsiya izertlewleri barısında Qaraqalpaqstanda joqarıda atılǵan belgili arxeolog ilimpazlardan basqa jergilikli

arxeologiya mektebine tiykar salınıwı bolıp, bul jergilikli arxeologiyalıq mektepten tek ġana Qaraqalpaqstanda ġana emes, bálkim dúnya júzlik kólemde ózleriniń úlken salmaǵına iye arxeologlar jetilisip shıqtı. Dáslepki waqıtlarda, S.P.Tolstovtıń tikkeley basshılıǵında Qaraqalpaqstan jergilikli arxeolog qánigelerdiń Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspediciyanıń ilimiy-izertlewlerine tartılıwı, bul arxeologlar ushın úlken tájiriye mektebi bolıp xızmet etti. 1958-1959 jıllarda Ózbekstan ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filialınıń shólkemlestiriliwi, Qaraqalpaqstanda ilimiy qánigelerdi tayarlawda unamlı waqıya bolıp xızmet etti. Ilimler akademiyasınıń N.Dawqaraev atındaǵı Tariyx, til hám ádebiyatı institutı quramında arxeologiya hám etnografiya bólimleriniń ashılıwı menen arxeologiyalıq izertlewler kólemin ele de keńeytiwge imkaniyat jaratıp berdi [5, 28-29].

XX ásirdiń 60-jıllarında Qaraqalpaqstanda dáslepki kózge kóringen arxeolog ilimpazlar jetilisip shıǵa basladı. Jergilikli arxeologlar tárepinen Ámiwdáryanıń Aral boyı deltasında jaylasqan Haywan qala, Tók qala, Baǵdat qala, Qorǵansha, Kúyiqqala hám de Ústirt platosındaǵı Mizdaxqan, Monshaqlı, Keten qala, Puljay, Bograhan qala h.t.b qalalarda axreologiyalıq izertlew jumisları alıp barıldı. Nátijede Qaraqalpaqstan tariyx betlerine ele belgisiz bolǵan jańa ilmiy nátiyjelerge erisildi hám jańadan ashılǵan ilmiy jańalıqlar negizinde arxeologlardan V.N.Yagodin 1963-jılda - «Археологические памятники Приаральской дельты Амударьи» temasında kandidatlıq dissertaciyasın, 1992-jılı «Сководовь охотники Арал-Каспийского междуморья в средние века» atamasında doktorlıq dissertaciyasın, A.V.Gudkova 1964-jılda «Ток-кала. Исследование комплекса археологических памятников IV-XI вв. в Северном Хорезме» temasında kandidatlıq dissertaciyasın, M.Mambetullaev akademik Ya.Gulyamovtıń ilimiy basshılıǵında 1968-jılı «Qaraqalpaqstannıń suwǵarılıw tariyxı» atamasında kandidatlıq dissertaciyasın, 1994-jılda bolsa «История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения в IV в. до н.э – VI в. н.э)» atamasında doktorlıq dissertaciyasın E.Biyjanov 1969-jılda «Ústirttıń arxeologiyalıq estelikleri» atamasında kandidatlıq dissertaciyasın, 1996-jılda bolsa Tashkentte «Ústirttıń tas dáwiri» temasında doktorlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı [5, 68-76].

Ótken ásirdiń 70-90 jılları Qaraqalpaqstan arxeologiya iliminde júda tabıslı, sonıń menen jańalıqlarǵa bay bolǵan dáwir bolıp, bul jıllar aralıǵında da tariyxımız betlerinde óz juwapların kútip turǵan bir qansha tariyxıy máseleler ústinde qızǵın jumslar alıp barıldı. Jergilikli arxeologlardan V.N.Yagodin, A.V.Gudkova, M.Mambetullaev hám E.Biyjanovlardan soń arxeologlarımızdıń ekinshi topar wákilleri professor Ğ.Xodjanıyazov, tariyx ilimleri doktori M-Sh. Kdırnıyazov, tariyx ilimleri kandidati M.Turebekovlar kelip qosıldı hám arxeologiya iliminiń rawajlanıwına óz úleslerin qostı. Bul kórnekli arxeolog ilimpazlardan biri bolǵan Ğ.Xodjanıyazovtıń Qubla aral boyı qalaların izertlewde ornı girewli bolıp, ol arxeologiyalıq ilmiy-izlenisler barısında dáslep Áybúyırqala, Topıraqqala, Shavat qala esteliklerinde alıp barılǵan arxeologiyalıq jumislarda qatnasqan bolsa, XX ásirdiń 80-jıllarınan baslap Qızıl qala, Jampıq qala, Aqshúngil, Ketmenshi baba h.t.b. tariyxıy esteliklerde alıp barılǵan jumslarǵa basshılıq etti. 1995-jıldan baslap Ğ.Xodjanıyazov ólkemizde alıp barılıp atırılǵan «Qaraqalpaqstan - Avstraliya» xalıq aralıq arxeologiyalıq ekspediciya quramında qatnasıp, Aqshaxan qala hám Tashqırman esteliklerinde alıp barılǵan ilimiy-izertlew jumslarında óz belsendiligin kórsetti. Óziniń kóp jıllıq izertlew nátiyjeleri arqasında Ğ.Xodjanıyazov 1996-jılda «Фортификация Древнего Хорезма (VI в. до н.э – IV в. н.э)» atamasında kandidatlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı. Alım hám ustaz Ğ.Xodjanıyazovtıń miynetleri húkimetimiz tárepinen joqarı bahalanıp, 2003-jılda «Mehnat shuhratı» ordeni menen, 2008-jılı «Ózbekstan qaharmanı» ullı ataǵı berilgen bolsa, 2020-jılda professor dárejesi berildi [4, 78-82].

Joqarıda atları atalǵan ustaz arxeologlardan jáne biri Muhammed-Sharip Qdırnıyazov bolıp, ol óziniń kóp jıllıq arxeologiyalıq izertlewleri dawamında Qorǵansha, Puljay, Jampıq qala hám Mizdaxqan esteliklerinde jumslar alıp bardı. 1973-1977 jıllarda Moskvada aspiranturada oqıp júrgen waqıtlarında, belgili arxeolog G.F.Fedorov-Davidov ilimiy basshılıǵında ólkemizdeki Altın Orda dáwiri arxeologiyası boyınsha jumslar alıp barıp, 1980-jılda ilimpaz Moskva mámleketlik universitetinde «Altın Orda dáwirinde Xorezm qalaları» atamasında kandidatlıq temasın jaqlap shıǵadı. Ğayratlı arxeolog M.Sh. Qdırnıyazov bunnan keyingi jıllarda da izertlewler jumsların tereńnen alıp barıp, 2005-jılda Ózbekstan Ilimler Akademiyası Arxeologiya institutında «XIII-XV ásirlerdegi Xorezm mádeniyatı» temasındaǵı doktorlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı. M.Sh. Qdırnıyazov penen zamanlas, ustaz arxeologlardan jáne biri Mırzalı Turebekov bolıp, arxeolog ilimpazdıń qaraqalpaq arxeologiyası aldındaǵı xızmetleri júda úlken. M.Turebekov Qonırat rayonındaǵı Topıraqqala hám Bograhan, Qaraózek rayonındaǵı Baǵdat qala aymaqlarında arxeologiyalıq izertlew jumislarda belsene qatnasıp, Qaraqalpaqstan tariyxına belgisiz kóplegen jańalıqlardı alıp kirdi [4, 83-85].

Elimiz ġárezsizligi jıllarında Qaraqalpaqstanda arxeologiya iliminiń rawajlanıwına Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti arxeolog qánige ilimpazlarınń da qosqan úlesleri úlken boldı. Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde dáslep «Tariyx-arxeologiya» kafedrası xızmet alıp barǵan bolsa, soń «Arxeologiya» kafedrası bolıp qayta shólkemlestirildi. Arxeologiya kafedrasınıń shólkemlestiriliwi usı kafedra arxeolog ilimpazlarınń statsionar túrde arxeologiyalıq izertlewlerdi jedellestiriwge, joqarı oqıw orınları studentleri ushın arxeologiya qanıygeligi ushın qollanbalar, sabaqlıqlar jaratıw jumslarınıń keńeyiwine alıp keldi. Búgingi kúnde Qaraqalpaq kúnde Qaraqalpaq mámleketlik universiteti arxeolog ilimpazları tárepinen Respublikamızdıń birqatar tariyxıy esteliklerinde arxeologiyalıq esteliklerinde izertlew jumisları alıp barılmaqta. Sońǵı jıllarda Mizdaxqan, Jampıq qala, Baǵdat qala, Puljay, Bograhan, Topıraq qala (Qonırat rayonu) estelikleri universitet arxeolog alımlarınıń tiykarǵı úyreniw objektleri bolıp esaplanadı [7].

Bul arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde universitetiń biq qatar arxeolog ilimpazları ilimiy jumsların tabıslı qorǵap shıqtı. Olardıń qatarında Xakimniyazov J.X «Obshestvenno-kultovie i memorial'nie soorujeniya Xorezma X-XV vv. (Istoriko-arxeologicheskoe issledovanie)» (Samarqand-1999) degen atamada, Utaliev S.A. «Arxitekturniy dekor

pamyatnikov srednevekovogo Xorezma XIII-XIV vv., (Nukus-2001)», Iskanderova A. “Polivnaya keramika srednevekovogo Xorezma (IX-XIV vv) . Bauetdinov R.A. «Srednevekoviy Mizdakhan (XII-XIV vv). (Nukus, 2006), Turganov B. “Xorezmiñ orta ásirlerdegi metaldı qayta islew ónermentshiligi”(VIII-XIV-ásirlerdegi arxeologiyalıq materiallar tiykarında) (Samarqand 2009), Qırnıyazov O.”Qubla Aral boyı qala mádeniyatı tariyxı” (Samarqand 2019), Alimbetov A. “Orta ásir Xorezm qalalarındaǵı turaq jaylar” (Toshkent 2022), Saypov S. “Orta ásirler Xorezmiñ sırlanbaǵan gúlal ıdısları” (Toshkent 2022) temalarında kandidatlıq dissertatsiyaların qorǵap shıqtı.

Ulıwmalastırıp aytqanda búgingi kúni qaraqalpaq arxeologiyası jáhán arxeologiyasında ózine tán ornına iye. Qaraqalpaq arxeolog alımları ózleriniñ miynetlerin Ózbekstannan basqa Sidney, London, Madrid siyaqlı qalalarda ilimiy monografiya qılıp shıǵarıwǵa eristi. Usı birge islesiwdiñ jemisi sıpatında ayrıqsha atap ótiwimiz tiyis bolǵan halat, bul qaraqalpaq alımı G.Xodjaniyazovtıñ «Biziñ eramızǵa shekemgi VI-ásirler IV-ásirler aralıǵındaǵı áyyemgi Xorezmiñ áskeriy arxitekturası» atlı monografiyasınıñ ingliz tiline awdarılıp Parij qalasında 2006-jılı baspadan shıǵıwı boldı. 2000-jılı Qaraqalpaqstan tariyxında birinshi mártebe arxeologiya boyınsha xalıqaralıq dárejede Simpozium hám dala seminarı ótkerildi. Bul basqasparǵa kóplegen ellerdiñ jetekshi arxeologları qatnastı.Simpoziumda xalıqaralıq ekspeditsiya jumıslarına, ulıwma qaraqalpaq arxeologlarınıñ ilimiy jetiskenliklerine baha berildi. Sonday qılıp joqarıda keltirilgen qatarlardan qaraqalpaq arxeologiyasınıñ ǵárezsizlik sharapatı menen búgingi kúni xalıqaralıq dárejege kóterilgenin kóriwimizge boladı. 2008-jılı Qaraqalpaqstanda arxeologiya mektebinin tiykarın salıwshılardan biri Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri, Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıñ húrmetli akademigi, professor, tariyx ilimleri doktorı S.P.Tolstov 100 jasqa shıqtı. Mine usı yubileyge baǵıshlangan oktyabr` ayınıñ basında úlkemiz paytaxtı Nókis qalasında, Elliqala hám Beruniy rayonlarında xalıqaralıq Simpozium hám ekinshi Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıq aralıq ekspeditsiyasınıñ dala seminarı ótkerildi. Bul Simpozium jumıslarına Ózbekstan Respublikasınıñ belgili arxeolog alımları menen bir qatarda Evropa, Aziya hám Avstraliya alımları qatnastı. Bul ilimiy forum Qaraqalpaqstandaǵı arxeolog alımlardıñ jumıslarınıñ búgingi kúndegi nátiyjeleriniñ ózine tán jemislari boldı [8, 7-9].

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Ш. Мирзиёевтин Олий Мәжлис хәм Ózbekstan халқына Мүрәжаты. Халқ сүзи. 2022 йил 21 декабр
2. Ўзбекистонда Археология фанини ривожлантириш концепциясы. Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. 32-сон. Т., 2001.
3. С.П.Толстов Древнехорезмийские памятники в Каракалпакии. ВДИ, №3 1939
4. Тарийх факультети өтмиши хәм бугини. Нөкис «Turan print» 2024.
5. Ҳакимиязов Ж., Мамедов А. Қарақалпақстанда археология илиминин қәлиплесиўи хәм раўажланыўи тарийхи. Нөкис «Илимпаз» 2022.
6. Ходжаниязов Ғ. Ғárezsizlik jıllarında arxeologiya ilimindegi ashılıwlar. Nókis., 2014.
7. YELMURATOV I. QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM MUASSASALARI TARIXI (1991-2018 YILLAR) //News of UzMU journal. – 2024. – Т. 1. – №. 1.3. 1. – С. 19-22.
8. Plauatdinov R. ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE ARCHEOLOGY OF KARAKALPAKSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE //Modern education and development. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 7-14.
9. Кеңесбекович К. А. СОСТОЯНИЕ ВОЗДУШНОГО ТРАНСПОРТА КАРАКАЛПАКСТАНА В 1920-1930-Е ГОДЫ //Modern education and development. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 15-19.

Annotaciya: Maqalada Qaraqalpaqstan aymaǵında arxeologiya iliminiñ payda bolıwı hám rawajlanıw basqışları, Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq eskpediciyasınıñ izertlew jumısları hám nátiyjeleri, qaraqalpaq arxeologiyasında belgili bolǵan arxeolog alımlardıñ ilmiy izertlewleri hám de onıñ juwmaqları, ǵárezsizlik jıllarında arxeologiya ilimine bolǵan itibar hám bul tarawdaǵı jetiskenlikler bayan etiledi.

Аннотация: В статье излагаются этапы возникновения и развития археологической науки на территории Каракалпакстана, исследовательские работы и результаты Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, научные исследования известных в каракалпакской археологии ученых-археологов и их выводы, внимание и достижения в области археологии в годы независимости.

Таянış sózler: Хorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq eskpediciyası, S.P.Tolstov, Qubla aral boyları, Kerder mádeniyatı, Mizdahqan esteligi.

Ключевые слово: Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция, С.П.Толстов, Южное Приаралье, Кердерская культура, памятник Миздахкан.

UDK 39: 391.7

QARAQALPAQ XALQÍ ÓNERMENTSILIK HÁM ÚY-JAY QURÍLÍSÍ MÁSELELERINIÑ IZERTLENIWI Abdullayev M. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Oraylıq Aziya xalıqları, sonıñ ishinde qaraqalpaq xalqı xojalıǵında ónermentshilik tarmaǵı áyyemnen ayrıqsha orın tutqan. Ǵárezsizlik jıllarında da bul taraw óziniñ buringi dástúrleriniñ bir bólegin saqlap qaldı. Qaraqalpaq xalqınıñ tiykarǵı xojalıǵı balıqshılıq, sharıwashılıq hám diyqanshılıq bolsa-da, ónermentshilik de olardıñ turmısında sezilerli iz qaldırǵan taraw esaplanadı. Házirgi kúnde de óziniñ áhmiyetin joǵaltpaǵan kesteshilik, tiginshilik, zergerlik, temirshilik, qara úy

qurıw, aǵashqa oyıp naǵıs salıw, terini qayta islew sıyaqlı ónermentshilik túrleri qıyın siyasıy jaǵdayǵa qaramastan rawajlanıwda dawam etti. Usını ayırıqsha aytıp ótiw kerek, 1991-1993-jıllarda Qaraqalpaqstan qalalarındaǵı zamanagóy etnomádeniy processler izertlew obyektine aylandı. Tariyxshı-etnografıların aldında ǵárezsizlik jıllarında sovet húkimeti ideologiyasınan ǵárezsiz bolǵan maǵlıwmatlardı toplaw hám onı analizlew wazıypası turar edi. Eń birinshi náwbette, ózine say ózgesheliklerge iye bolǵan qaraqalpaq ónermentshiligin úyreniw izertlewshilerdiń tiykarǵı máselelerinen birine aylanadı.

Dáslep, qaraqalpaq xalıq ónermentshiligin úyrengen tariyxshı A.Utemisov tarawǵa tiyisli bir qansha izertlewlerdi ámelge asıradı [1:108]. Onıń izleniwleri nátiyjesinde ásirler dawamında qalıplesip kelgen qaraqalpaq ónermentshiligi haqqında jańa maǵlıwmatlar ilimiy aylanısqa kirgizildi. Atap aytqanda, qaraqalpaqlardıń ónermentshiligi áwladtan-áwladqa ótip, awıl xojalıǵı quralları, suw kóteriwshe qurılmalar, transport quralları, kiyim-kenshek, úy-ruwzgershilik asbapları hám taǵı basqalar menen támiyinlep, bir pütün ekonomikada tiykarǵı orın tutqan. Qaraqalpaqlarda ónermentler: temirshiler – *temirshi usta* yaqı *shouynshu*, ustalar – *aqash usta*, *etikshiler* – etikshi, *qalpaqshılar* – malaqayshı, moynalı kiyimler tigiwshiler – *monshu*, zergerler – *zerger* hám basqalar bolǵan. Toqıwshılıq, gilemdozlıq, kiyizdozlıq menen háyeller shuǵıllanǵan.

XX ásir baslarında sanaattıń rawajlanǵanına qaramastan, ónermentshilik hám turmıshlıq ónermentshilik óz jumısın dawam ettirdi. Aytıw kerek, qaraqalpaq ónermentleri hámıyshe yaqı derlik hamme waqıtta buyırtpa tiykarında jumıs islegen hám diyqanshılıq menen baylanısların joǵaltpaǵan. Ónermentlerge ózleriniń miynetleri ushın, ádette, natura kórinisinde – qaramal yamasa olardı islep shıǵarıw ushın zárúr bolǵan shıyki zat retinde haqı tólenge; aqsha kemnen-kem isletilgen. Sonday-aq, ayırım jerlerde ónermentlerge haqı tólewdiń kóbinese, arxaikalıq kórinisi saqlanıp qalǵan: usta awıl jámaátiniń aǵzası esaplanǵan hám awıl xalqına xızmet kórsetiw ushın jámaát oǵan ónimniń bir bólegin ajratqan [2:71-72].

Usınıń menen birge, onıń miyneti ushın haqı muǵdarı, ádette, awıl aqsaqalı tárepinen belgilenedi. A.Utemisov temirshiler miynetin sawlelendirip, qaraqalpaqlarda temirshilik ázelden bar bolǵanlıǵın ayırıqsha aytıp ótedi. Qaraqalpaqlarda temirshilik kásibi atadan balaǵa yaqı ákeden inige miyras bolıp qalǵan, bazıda temirshi óziniń eń jaqın - tuwısqanları shańaraǵınan shákirt alǵan. Ónermentshilik boyınsha shınıǵıwları tamamlanǵannan soń, xalfa úyde ustazı ushın máresim ótkeredi. Bul máresimge molla, awıldın basqa ustaları, jası úlken kekseler miret etilgen. Molla duasin oqıp bolǵanına keyin, ustaz shákirtine usta sipatında óz aldına islewi ushın *pátiya* bergen.

Haywanlar hám sharıwashılıq menen baylanıslı kásip hám de ónerlerge tiyisli maǵlıwmatlar N.A.Tleubergenovanıń maqalasında qısqa kórsetip ótilgen bolıp, izertlewshi 2001-2002-jıllarda Qaraqalpaqstanıń túrli rayonlarında alıp barılǵan dala izertlewleri materialları tiykarında ilimiy jumıs alıp barǵan [3:97-99]. Maqalada terini aslaw, júnnen material toqıw, gilemdozlıq, otaw ushın kiyiz hám basqa da materiallardı tigiw, toqıwshılıq sıyaqlı óner túrleri, bul ónerlerdiń ózine say táreplerin hám de qońsı xalıqlardan parıqları ashıp berilgen.

Sonday-aq, áyyemnen qaraqalpaqlar geometriyalıq naǵıslar tiykarında iyne yamasa jipek jip járdeminde paxtadan qolda tigiw materialǵa kishkene krest formasındaǵı kesteler tikken. Bul usıl *shıris-naǵıs* dep atalǵan. Tariyxshı-etnograf ilimpaz A.Allamuratov tárepinen alıp barılǵan izertlewlerinde XX ásirdiń sońǵı shereginde qaraqalpaq milliy kesteshiligi bir qansha keń kólemde úyreniledi [4:45-46]. Tigúwshiniń shıraylı bezekleri hár qıylılıǵına mawıtqa sheńber tárizli shınjır keste tigiwiniń túsiriliwi arqalı erisilgen. Bul ónimniń shetleri qolda toqılǵan tasma menen, sonday-aq, oralǵan jipekten islegen shashaq penen bezetilgen. Házirgi kúnde de ónermentler tikken kesteler menen tiykarınan, háyeller lipası, sonday-aq, bas kiyim, lipas, kapyushonlı kókirek fartuǵı, keń shapanlar bezetilgen. Bir neshe jıllar dawamında ózi tárepinen islegen kelinlik sarpası, óziniń uzın tunıkası (*kók-kóylek*), kókirekke shekem túsip turatuǵın bas kiyimi (*qızıl kiymeshek*), “*dubılǵa*” kelinniń táji (*sáwkele*)lerinde sawlelengen kesteshilik durdanaları menen ayırıqsha ajıralıp turadı. Bul taraw boyınsha ǵárezsizlik jıllarında Z.I.Kurbanova izertlewlerdi dawam ettiredi.

Toy ushın kelin shapan hám postın ushın jeńseler, lipas hám keń shapanlar ushın jaǵalar, sonday-aq, qayınene ushın sawǵalar (*keń shapan – aq jegde*) hám kúyew bala ushın (*shapan hám postın ushın tumarlar, shay ushın bel qapshıǵı*), mayda úy ruwzigershilik buyımları (*shaynek uslaǵısh, otaw ushın tumarlar*) hám basqada zatlar ushın kesteler toqılǵan.

Ayaq kiyim hám olardıń túrleri, ózine say ózgeshelikleri dástúriy kiyimlerdiń tiykarǵı elementlerinen esaplanadı. Ayaq kiyim adamlarǵa hár túrli klimatlarǵa, landshaftlarǵa hám túrli xojalıq jumıslarına biyimlesiwge múmkinshilik tuwdırdı. Kiyimlerdiń áyyemgi elementlerinen esaplanatuǵın qaraqalpaqlardıń dástúriy ayaq kiyimi óziniń sırtqı kórinisinde aymaǵımızda bolıp ótken hár túrli mádeniy processlerdiń tásirin ózinde sawlelendiren. Ulıwma alǵanda, ayaq kiyimlerdiń ózgerip, rawajlanıwın, aymaǵımızdaǵı etnikalıq hám integracion processlerdi úyreniwde tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Izertlewshiler bul tarawdı da shetlep ótpedi. Atap aytqanda, ayaq kiyim tayarlaw dástúri hám texnikası Z.I.Kurbanova tárepinen izertlendi [5:132-135, 52-53, 33-36, 48-53, 64-76].

XIX - XX ásir baslarında, qaraqalpaqlarda zergerlik kórkem-óneri rawajlanǵan. Olar tiykarınan háyellar bezekleri (sırǵalar, bilekjúzikler, júzikler, kókirek bezekleri hám taǵı basqalar), erkekler belbewleri, sonday-aq, er hám attıń er-turmanı ushın bezekler hám taǵı basqa da zatları jasaǵan. Ónermentlerdiń altın hám gúmis menen islegen buyımlarına - talap kúshli bolǵan. XIX ásir aqırı – XX ásir baslarında derlik hár bir úlken awıldın óziniń zergerleri bar edi. Xalıqtıń zergerlik buyımlarına bolǵan talabı kúshli edi, sonıń ushın buyırtpashı óziniń buyırtpasınıń orınlanıwı ushın ayırım waqıtlarda bir neshe ay kútiwine tuwrı keler edi. Zergerdiń ónimlerindegi *parıqlar* áhmiyetsiz bolǵan – ádette, túrli ónermentler bir qıylı zergerlik buyımların jasaǵan, qanday da bir túrge qanıgelespegen edi. Ustadan úyreniw ushın júda

uzaq waqıt kerek bolǵan, ayırım waqıtlarda 10 jılǵa shekem kerek bolar edi. Sonıń ushın qaraqalpaq ustaları múmkinshiligi bolsa, óziniń balası yamasa jaqın tuwısqanınıń balasın jas waqtınan baslap qıyın bolǵan ónermentshilikke úyretiwge umılǵan [6:27-28]. Qaraqalpaq xalqı dástúriy mádeniyatınıń fundamental máselelerin islep shıǵıw zamanagóy ilimiy izertlewlerdiń jetekshi baǵdarlarınan biri bolıp qaldı. Bul mashqala sheńberinde burınnan kiyatırǵan qaraqalpaq úy-jay qurılısı óziniń túrli kórinislerinde rawajlanbaqta: qıytaq jer hám sharbaq, otaw, qurılısı hám dizayn, arxitekturalıq dekoraciya, ishki tártip hám úydiń ishki bólegin bezew sıyaqlı baǵdarlarda izertlewler kózge taslanadı.

1995-jılǵa N.A.Tleubergenovanıń qaraqalpaqlardıń materiallıq mádeniyatına tiyisli maqalası baspadan shıqtı. Maqala óziniń hár tárepleme analizlengen menen ajralıp turadı. Birinshi náwbette, qaraqalpaqlardıń otawına tiyisli derek hám ádebiyatlar tariyxıtanıwshılıǵınıń analizi, soń olardıń ózbek (O.Suxareva, A.Pisarchik, K.Zadixina), qırǵız (K.Antipina), túrkmen (G.P.Vasileva), qazaq (A.Margulan) hám noǵay (S.Gadjiyeva) úylerinen parıqları haqqında evolyucion maǵlıwmatlar keltirilgen. Jumıstıń tiykarın bolsa, 1989-1994-jıllarda Xojeli, Taxtakópir, Shımbay rayonları hám Nókis qalasınan toplanǵan dala materialları quraydı. N.A.Tleubergenova qaraqalpaq otawına tiyisli izertlewlerin dawam ettirip, basqa maqalasında qaraqalpaqlardıń otaw menen baylanıslı máresimleri hám diniy isenimlerin úyrengen. 1996-jılǵa N.A.Tleubergenova tárepinen qaraqalpaq otawına arnalǵan náwbettegi, úshinshi maqalası baspadan shıqtı. Bul maqala óz waqtında T.A.Jdanko, A.S.Morozova, U.Shalekenov hám basqalardıń miynetlerinde sáwlelengen maǵlıwmatlardı qayta analizlew, ózgerislerdi anıqlaw, dástúriylik hám basqa Oraylıq Aziya xalıqları menen uqsas táreplerin úyreniw ushın xızmet etti. 1997-jılǵa N.A.Tleubergenova óziniń qaraqalpaq úylerine arnalǵan izertlewlerin dawam ettirip, úy-jay qurılısı menen baylanıslı úrip-ádetler hám ırımlardı úyreniwge arnalǵan maqalasın baspadan shıǵardı [7:104-109, 101-110, 93-101, 129-130]. Maqalada izertlewshi tárepinen úy ushın kerekli bolǵan jerdi anıqlaw, úy qurıwdı baslawdan aldın ótkeriletuǵın túrli máresimler, úyge kiriw esigi qaysı tárepke qarap turıwı, úydi bezewde paydalanılatuǵın hár túrli ornamentler toplama, qurılısta paydalanılatuǵın ónimler hám olardıń kelip shıǵıwı, qullası, qaraqalpaqlardıń úy qurılısı menen baylanıslı barlıq máresimlerdi jámlap, analizlep bere alǵan. Ye.Ye.Kalbanova tárepinen jazılǵan Ámúwdáryanıń tómengi aǵımında jaylasqan ural kazakları úy-jayları haqqındaǵı maqalası da qońsı xalıqlar menen qaraqalpaqlardıń turaq jayların salıstırmalı úyreniwde ayırıqsha bolıp esaplanadı [8:142-144]. Maqalada dástúriy otawlardıń qurılısı texnikası, isletiletuǵın ónimlerdiń túrleri, bezew hám buyımlardı ornalastırıp processı, olardıń diniy áhmiyeti ashıp berilgen bolıp, kazak hám qaraqalpaqlar ortasında etnomádeniy jaqınlıqta anıqlaw hám izertlewde paydalı esaplanadı. XIX – XX ásir baslarında qaraqalpaqlardıń Ámúwdáryanıń tómengi aǵımındaǵı mákan jayları hám dástúriy turaq jayları X.E.Esbergenov miynetlerinde kórip shıǵılǵan [9:278]. Ol qaraqalpaqlardıń dástúriy turaq jayınıń kelip shıǵıwı hám evolyuciyasın analiz etti, xalıqtıń jasaw punktleriniń túrlerin klassifikaciyaladı, stacionar hám kóshpe turaq jaylarǵa sholıp berdi, qurılıs penen baylanıslı úrip-ádet hám máresimlerdi kórip shıqtı. Qurılıstı baslawdan burın, N.A.Tleubergenovanıń ayırıw boyınsha, úydiń iyesi awıl aqsaqalların mired etedi hám olar oǵan qaysı jerden, qaysı waqıtta úy qurıwdı másláhát beredi. Shańaraqtıń párawanlıǵı menen baylanıslı bolǵan qurılıs materialların tańlaw da júdá zárúr esaplanadı. Qaraqalpaqlardıń isenimine muwapıq, sársenbi, piyshenbi yaki shenbi kúnleri úy qurıwdı baslaǵan maqul. Qurılatuǵın úy ushın orın, waqıt hám qurılıs materialın tańlaw menen baylanıslı máresimler hám sıyınlıqlar adamlardıń ómiri, salamatlıǵı hám párawanlıǵın saqlawǵa qaratılǵan simvolikalıq háreketler bolıp, bul shańaraqlıq úyge haqıy hám qıyalıy qawıp-qáterlerdiń kirip keliwine jol qoymaw bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq úyiniń etnikalıq-mádeniy táreplerin esapqa alıp, izertlewshi bul turaq jay ekenligin ayırıqsha atap ótedi.

Bul bir tárepten, dáslepki tariyxıy dáwirlerge tiyisli áyyemgi úrip-ádet hám dástúrlerdi saqlap qalǵan bolsa, ekinshi tárepten, turaqlı túrde jetilistirip barılıp atır. Turaq jaydıń ózgeriwi kóplegen sebepler menen belgilenedi: tabiyǵıy-geografiyalıq jaǵdaylar, fermer xojalıqlarınıń túrleri, sociallıq dúzim, turmıslıq hám diniy isenimler. Sonıń ushın onıń izertlewleri tariyxıy rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında etnogenez, etnikalıq mádeniyat, xalıqlar tariyxı, jámiyetlik turmısı, mádeniy hám kúndelikli baylanısları máselelerin kórsetip beriwı múmkin.

Házirgi kúnde qara úy 3 basqıstı qurıladı – dáslep, kerege (aǵashtan islengen qara úydiń qabırǵası), onnan keyin shańaraq (qara úydiń tóbesi), sońǵı basqısh uwiq (tirgek) dep ataladı. Shańaraq – qara úydiń eń tiykarǵı bólegi bolıp, ol gumbezsimaq sheńberden ibarat. Shańaraqtıń ortasına iyilip islengen eki qatarlı yarım dóńgelek aǵash “toǵın” dep atalatuǵın predmet ornatıladı. Tap usı predmet – toǵın qara úydi basqa xalıqlardıń otawlarınan ajratıp turadı. Qara úydiń jáne bir bólegi “ergenek”, yaǵnıy “esik” dep ataladı. Onı basqa usta isleydi. Ergenek oyıp islengen naǵıslar menen bezetiledi hám qızıl reńge boyaladı.

Qara úydiń 6, 8, 12 qanatlı túrleri bar. 5 qanatlı úyler kem ushırasadı. Ádette, 6 qanatlı úyler jas shańaraqlar ushın arnawlı túrde islengen. 8 qanatlı úyler bolsa shańaraqtaǵılardıń sanı kóbeygeninen soń soǵılǵan. Eń iri – 12 qanatlı úy awıldıń sırtındaǵı “Másláhát (keńes) tóbe”ge islenip, onda aǵalar, yaǵnıy biyler hám bekler el-júrt taǵdiri menen baylanıslı tiykarǵı máselelerdi sheshiw ushın jiynalısqan. Qara úydiń bezek buyımlarınıń barlıǵı qolda islengen, yaǵnıy órmekte toqılǵan. Kiyiz tiykarınan qoy, al arqan bolsa túye júninen tayarlanǵan [10:101-109, 129-130]. Qaraqalpaqlardıń ónermentshiligin etnografiyalıq úyreniw boyınsha gárezsizlik jıllarındaǵı materiallardıń tolıq bolmaǵanlıǵına qaramastan qaraqalpaq ustalarınń texnika hám buyımlarınıń metall hám aǵashqa qayta islew beriw sıyaqlı tarawdıń ózine say ekenligi hám áne usınday jetekshi tarmaqlardıń tereń, kóp asirlik dástúrlerin baqlaw múmkinshiligin berdi.

Juwmaqlap aytqanda, izertlewler Oraylıq Aziya xalıqlarınıń salıstırmalı miynet kónlikpesin, texnologiyasın, ónim xarakterin analizlew, qaraqalpaq ónermentleri, sonday-aq, ónermentshilik penen baylanıslı bolǵanlar diniy isenimler, úrip-ádetler hám máresimler, qaraqalpaqlardıń ekonomikalıq tájiriyesini hám mádeniyatınıń kóplegen elementleri basqa xalıqlardıń ekonomikalıq hám mádeniy dástúrleri menen uqsas hám ulıwma táreplerin ashıp beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Утемисов А. Каракалпаклардың өнер-кәсіплери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. – 108 б.
2. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки: краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней. – Т.: ЎзССР Фан, 1971. – С. 71-72.
3. Тлеубергенова Н.А. Ремесла и промыслы каракалпаков, связанные с животноводством (XIX – нач. XX в.) // Вестник ККО АН РУз., 2004. №3-4. – С. 97-99.
4. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. – Нукус: “Қарақалпақстан”, 1977. – С. 45-46.
5. Курбанова З.И. Традиционная обувь каракалпаков (конец XIX - первая четверть XX вв.) // Вестник ККО АН РУз. – Нукус. 2016. – С. 132-135. Usı avtor. Фотоальбом А.Л.Мелкова, как источник изучения этнографии каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. 2000. №2. – С. 52-53. Usı avtor. Традиционные верования и представления каракалпаков, связанные с одеждой и украшениями // Вестник антропологии. 2016. №3. – С. 64-73. Usı avtor. Традиционный мужской костюм каракалпаков, конец XIX - конец XX вв. // Проблемы востоковедения. Уфа, 2016. №2. – С.48-53. Курбанова З.И., Давлетияров М.М. Каракалпакский ак жегде // Вопросы истории и археологии западного Казахстана. 2013. №2. – С. 33-36.
6. Утемисов А. Каракалпаклардың өнер-кәсіплери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. – 108 б.
7. Тлеубергенова Н.А. Истоки традиционного деления внутреннего пространства юрты каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. – №3. – Нукус, 1996. – С. 93-101. Usı avtor. Некоторые обряды и верования каракалпаков связанные с юртой // Вестник ККО АН РУз. – №4. – Нукус, 1995. – С. 101-110. Usı avtor. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз., 1997. №5. – С. 129-130. Usı avtor. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник ККО АН РУз. – №2. 1995. – С. 104-109.
8. Калбанова Е.Е. Традиционное жилище уральских казаков низовьев Амударьи // Вестник ККО АН РУз., 1998. №2.
9. Есбергенов Х.Е. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте. // В кн.: Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: 2000. – 278. с.
10. Тлеубергенова Н.А. Некоторые обряды и верования, связанные с юртой. – М. – С. 101-109. Usı avtor. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз., 1997. №5. – С. 129-130.

Annotatsiya

Bul maqalada Oraylıq Aziya xalıqlarınıń arasında óziniń etnografiyalıq ózgeshelikleri menen ayırıqsha ajralıp turıwshı qaraqalpaq xalqınıń ǵárezsizlik jıllarındaǵı milliy ónermentshilik túrleri hám úy-jay qurılısı tariyxıtanıwshılıǵı haqqında pikir júrgiziledi. Sonday-aq, ǵárezsizlik jıllarında tarawǵa tiyisli jazılǵan maqalalar, ilimiy jumıslar, monografiyalar usı waqıtqa shekemgi izertlew maǵlıwmatları menen salıstırmaǵı úyreniledi.

Gilt sózler: kesteshilik, tiginshilik, zergerlik, temirshilik, otaw qurıw, aǵash oyıp naǵıs soǵıw, terini qayta islew, temirshi usta, shoyınshı, aǵash usta, etikshı, malaqayshı, monshı, zerger.

Annotatsiya

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo xalqlari orasida o‘zining etnografik xususiyati bilan alohida ajralib turuvchi qoraqalpoq xalqining mustaqillik yillarida milliy hunarmandchilik turlari va uy-joy qurilishi tarixshunosligi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, mustaqillik yillarida sohaga oid yozilgan maqolalar, ilmiy ishlar, monografiyalar avvalgi tadqiqot ma’lumotlari bilan qiyosan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: kashtachilik, tikuvchilik, zargarlik, temirchilik, o‘tov yasash, yog‘och o‘ymakorligi, teriga ishlov berish, temirchi usta, cho‘yinchı, yog‘och ustasi, etikchi, malaqaychi, monshi, zargar.

Abstract

This article reflects on the historiography of national crafts and housing construction in the years of independence of the Karakalpak people, who are distinguished by their ethnographic features among the peoples of Central Asia. Also, the articles, scientific works, monographs written in the field during the years of independence are comparatively studied with research data.

Key words: embroidery, tailoring, jewelry, blacksmithing, yurt making, wood carving, leather work, blacksmith, wood craftsman, shoemaker, malakayshi, monshi, jeweler.

Аннотация

В данной статье отражена историография народных промыслов и жилищного строительства в годы независимости каракалпакского народа, выделяющегося своими этнографическими особенностями среди народов Средней Азии. Также сравнительно изучаются статьи, научные труды, монографии, написанные в этой области в годы независимости, с данными исследований.

Ключевые слова: вышивка, портняжное дело, ювелирное дело, кузнечное дело, изготовление юрт, резьба по дереву, кожевенное дело, кузнец, мастер по дереву, сапожник, малакайши, монши, ювелир.

ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ГОРОДЕ НУКУСЕ НА РУБЕЖЕ 70—80 ГОДОВ XX ВЕКА (ПО АРХИВНЫМ ДАННЫМ)

Туреева Г.А.

Каракалпакский государственный университет

Сегодня жилищная политика это важнейшая составная часть социальной политики любого государства, и уровень, на котором она решается, непосредственно отражает заботу власти о благосостоянии граждан и, как следствие, о благополучии общества в целом.

Жилище с древних времен было не просто центром частной жизни человека, но и системообразующим фактором его среды обитания. Наличие комфортного жилья –это первоочередная потребность для каждой семьи, без удовлетворения которой невозможно говорить об удовлетворительном моральном и физическом самочувствии людей, а следовательно, и об их политических оценках, и о желании работать во благо страны. При всем многообразии проблем и неразрешенных вопросов в жизни нашего государства трудно найти более сложную и

противоречивую область, чем жилищная сфера. Сегодня жилищная проблема находится в зоне особого внимания правительства Узбекистана, в том числе и Каракалпастана, ведь о развитом государстве в первую очередь судят по тому, каким образом в нем решена задача обеспечения населения доступным жильем.

Нукус – город, который стоит на берегу реки Амударья, а с востока к нему подступают пески пустыни Кызылкум. В IV столетии до нашей эры на территории современного Нукуса было городище под названием Шурча. Оно просуществовало почти 800 лет – до IV века. Археологи обнаружили не только артефакты, но и остатки крепостей тех времен. Самое яркое свидетельство – крепость Гяур-Кала, построенная в IV веке до нашей эры. Также до наших дней сохранились более поздние – средневековые – постройки, которые интересно изучить не только любителям истории.

Современный Нукус вырос из одноименного аула (села) в 1860-х. На каракалпакском «нокис» означает название одного из родов каракалпаков, который получил распространение в XIII веке. В 1874 году после того, как Российская империя завоевала Среднюю Азию, в Нукусе была построена крепость для военных. В 1874 году здесь также открыли первую гидрометеостанцию. Через три года в поселке построили школу и больницу. Со временем в Нукус стали переселяться люди, населенный пункт вырос до города. В 1930 году столицу Каракалпастана перенесли из Турткуля в Нукус. Это произошло после того, как появилась угроза того, что Турткуль, расположенный в 12 километрах от Амударьи, может быть смыт из-за полноводья. С тех пор Нукус остается главным городом Каракалпастана.

В истории развития города Нукуса исключительно важную роль сыграло постановление Каракалпакского обкома КП Узбекистана и Совета Министров Республики от 30 мая 1980 года за №230 «О реконструкции улицы имени Калинина и Турткульского шоссе в городе Нукусе», согласно которому планировалось строительство 4-5 этажных домов с улучшенной планировкой и с учетом современных социально-бытовых условий. В целом необходимо было построить силами строительных организаций за 1980-1984 годы 60 пятиэтажных многоквартирных домов, в том числе, в 1980 году – 4 дома, в 1981 г. – 15 домов, в 1982 г. – 15. Осуществление плановых показателей, указанных в постановлении, находилось под пристальным контролем партийной организации и правительства республики. 8 июля 1980 года правительство и руководство республики принимает постановление «О ходе строительства населенных пунктов вдоль магистральных дорог Нукус-Муйнак, Нукус-Тахтакупыр». Данное решение содействовало строительству жилых домов в сельской местности и развитию индивидуального жилого строительства в аулах и кишлаках.

15-16 января 1981 года состоялась XXVII конференция Каракалпакского областного комитета партии, где с отчетным докладом выступил первый секретарь обкома партии К. Камалов. В частности, он отметил, что за 1976-1980 годы в республике было построено 2,1 млн. кв. м. жилья, общеобразовательных школ на 33 тыс. учащихся, детских и дошкольных учреждений на 7 тыс. мест, больниц на 1300 мест. Намного улучшилось коммунальное обслуживание населения, построено 236 км. газовых и 39 км. водопроводных сетей, газифицировано 38,6 тыс. квартир [1]. 1975-1980 годы в истории Каракалпастана были очень непростыми. Усиливался диктат центра, развевалась хлопковая монокультура, усиливалось влияние негативных явлений на общественное развитие. Ситуация в обществе, экономике и культуре, вообще во всех сферах народного хозяйства, была настолько запутанной, что при использовании архивных источников необходим крайне осторожный подход и весьма скрупулезный их анализ.

Тем не менее, сопоставительный анализ архивных и статистических данных с реальным положением дел показывает, что за исследуемый нами период ощущался некоторый рост жилищно-коммунального строительства в республике. За 1976-1980 годы только в городе Нукусе было построено 145 тыс. кв. м. жилой площади, 8 детских садов, 4 школы, первая очередь домостроительного комбината, известкового завода и так далее.

Столица республики – город Нукус также претерпел изменения. За короткий срок были построены аэропорт, здание музыкально-драматического театра, гостиница «Ташкент», здание «Каракалпакирсовхозстроя», комплекс государственного университета, несколько школ и детских дошкольных учреждений. Да и население города увеличилось: если в 1970 году в городе Нукусе насчитывалось 82 тыс. чел., то в 1980 году – 124 тыс. чел. Наряду с современными производственными и общественными зданиями, жилыми комплексами соседствовали и индивидуальные жилые дома. Жилые дома, в основном, были одноэтажными (они примерно составляли 80% всех построек города – Т.Г.), в том числе, 70% принадлежали индивидуальным застройщикам. Неоднократные попытки перестройки центра города, где преобладали подобные жилые дома из глины и сырого кирпича, не давали результата. 28 января 1980 года бюро Каракалпакского обкома партий заслушивает доклад «Об упорядочении жилищного строительства в городе Нукусе», по которому было принято решение о необходимости строительства многоэтажных государственных, жилых домов, а также строительство жилья силами индивидуальных застройщиков. [2].

К концу 1970-х годов жилой фонд местных Советов, находящихся в ведении Министерства коммунального хозяйства республики, составлял 1998 домов, 8804 квартир, 290310 кв. м. жилой площади с охватом 44992 человек. Эти дома оборудованы были водопроводом – 625 домов (170714 кв. м.), канализацией – 136 домов (113329 кв. м.), центральным отоплением – 184 домов (133494 кв. м.), газифицированы и электрифицированы – 1998 жилых домов, однако горячее водоснабжение домов еще не было налажено. В соответствии с постановлением правительства «О

мерах по улучшению сохранения жилищного фонда» на 1 января 1980 года было отремонтировано 123 жилых домов, на что было израсходовано 1480 тыс. рублей при запланированных 986 тыс. рублей. Жилой фонд к этому моменту составил 3437,4 тыс. кв. м., 82,1% которого составляет индивидуальное жилье[3]. В том числе, насчитывалось 1998 коммунальных домов, 8804 квартир с жилой площадью в 29,16 тыс. кв. м. или 8,4% от общего жилого фонда. На капитальный ремонт было выделено 4829 тыс. рублей, на которые были отремонтированы 833 дома с жилой площадью в 160,9 тыс. кв. м.

Конец десятой пятилетки характеризуется новыми усилиями строительных организаций по выполнению плановых задач. За первый квартал 1980 года было сдано 18,7 тыс. кв. м. жилья, освоено 49,5 тыс. рублей государственных капиталовложений и введено 21,4 тыс. рублей основных фондов.

Конец пятилетки не только период подведения итогов, но и определение перспектив на будущее. 14 марта 1980 года Верховный Совет Уз ССР принимает постановление «О состоянии и мерах по улучшению строительства жилья и объектов коммунально-бытового назначения в Уз ССР».[4]. В 1980 году отдел строительства Каракалпакского обкома партии подготовил материал «О мероприятиях по достойной встрече 60-летия Уз ССР и ККАССР». [5]. В частности, предполагалось за 1980-1984 годы освоить 1 млрд. 700 млн. рублей капиталовложений, ввести в действие основных фондов на 1 млрд. 900 млн. рублей, произвести строительно-монтажных работ на 1 млрд. 420 млн. рублей, а также сдать в эксплуатацию 1340 тыс. кв. м. жилья, школ на 43300 ученических мест, детских дошкольных учреждений на 12100 мест, больниц на 1360 койко-мест, средне-специальных учебных заведений на 6040 мест. Исходя из этих планов, выявилась необходимость реконструкции Нукусского домостроительного комбината и других строительных и промышленных предприятий, что позволило бы значительно увеличить объемы строительных работ. Плановые показатели по вводу жилья на 1980-1984 годы составляли 189% к показателям 1975-1979 годов, когда было введено 712 тыс. кв. м. жилья, из них только 207 тыс. кв. м. было сдано в 1979 году. [6].

В 1981 году сдано в эксплуатацию за счет государственных средств более 195 тыс. кв. м. жилья, была закончена реконструкция Нукусского домостроительного комбината, продолжавшаяся в течении нескольких лет, и его мощность была доведена до 72 тыс. кв. м. жилья в год. В 1982 году предусматривалось введение в строй еще двух домостроительных комбинатов по 120 тыс. кв. м. жилья в год в городах Нукусе и Тахиаташе.

Строительные работы шли очень трудно и со значительными отставаниями. Строительство жилых домов в Нукусе задерживалось ввиду отсутствия стройматериалов и комплектующих материалов. Строительный трест №166 сорвал сдачу в эксплуатацию свыше 8 тыс. кв. м. жилья, а Нукусский домостроительный комбинат в 1980 году использовал свою мощность лишь на 20%. Из предусмотренных по плану, ввод 4 домов не состоялся, сдан в эксплуатацию лишь 1 дом. А в 1981 году в большинстве объектов освоено 10-15% средств от сметной стоимости[7]. На строящихся объектах «Каракалпакирмонтажстрой», трестов «Каракалпакводстрой», «Приаралводстрой», треста №166 еще не были закончены работы нулевого цикла. К недостаткам строительных материалов прибавился, как ни странно, недостаток рабочих сил. На объекте стройтреста №12 работали 12 человек, Тахиаташгидроэнергострой – 16 чел., на объекте «Кырккызовхозводстрой» всего 8 человек. Нерационально использовались грузоподъемные механизмы из-за несвоевременного обеспечения строек стеновыми материалами, жженым кирпичом, отдельные жилые дома были не обеспечены даже проектно-сметной документацией. Работа строительных организаций была рассмотрена на заседании бюро обкома 31 июля 1981 года, где указывалась неудовлетворительность их деятельности, и было поручено в скором времени устранить недостатки. [8].

Подобная форма решений вопросов в системе советского управленчества, при этом в годы глубокого «застоя», приводила к еще более нежелательным последствиям. К примеру, строительный трест №12 в 1981 году отпартовал о сдаче 32 квартирного жилого дома, однако не были произведены отделочные, столярные и малярные работы, а 40-ка квартирный жилой дом так и не был сдан в эксплуатацию ввиду освоения 71 тыс. рублей капиталовложений из 600 тыс. рублей. Работа шла в очень тяжелых технических и временных условиях. На 1 апреля 1982 года стройтрест №12 все еще строил 32-х квартирный жилой дом по Турткульскому шоссе, сметная стоимость которого составляла 887 тыс. рублей. К этому периоду было освоено 479 тыс. рублей, на объекте работали 35 человек, башенный кран, велись штукатурные работы в корпусе жилого дома, а магазинная часть здания еще не была начата. Или же этот же трест строил 40-ка квартирный жилой дом по этой же улице со сметной стоимостью в 950 тыс. рублей. На 1 апреля 1982 года было освоено всего 150 тыс. рублей, на объекте работали 27 человек при одном башенном кране. К тому моменту велась кладка 5-го этажа, а вторая половина была в нулевом цикле.

«Ресколхозстрой» вел строительство 50-ти и 40-ка квартирных жилых домов по Турткульскому шоссе, «Каракалпакводстрой» - 50-ти квартирного жилого дома, а «Приаралводстрой» - 66-ти квартирного жилого дома по улице Калинина (ныне эта улица носит имя великого государственного деятеля Каракалпакстана Аллаяра Досназарова – Т.Г.), где ситуация была аналогичной первой. Строительный трест №166 вел работы по возведению 5 жилых домов (2 дома по улице Калинина, по одному дому по Турткульскому шоссе и в привокзальном районе). На момент обсуждения в правительстве республики (1 апреля 1982 года – Т.Г.) лишь один 33-х квартирный жилой дом по Турткульскому шоссе был сдан в эксплуатацию. Начиналось строительство еще 7 жилых домов в городе Нукусе, где велись земельные работы.

На 1 июля 1982 года в городе Нукусе было начато строительство 26-ти жилых домов из намеченных 60-ти. К этому моменту 2 дома были сданы в эксплуатацию, еще 16 находились на стадии завершения. Подобные темпы строительства не удовлетворяли органы власти в республике. В частности, в постановлении обкома партий и правительства республики от 13 июля 1982 года отмечалось, что «не выдерживаются сроки продолжительности строительства, наблюдается неорганизованность в решении комплекса сложных строительных вопросов, взаимодействия между заказчиками и подрядчиками, а также субподрядными организациями, несвоевременные поставки строительных конструкций и материалов» [9].

Трестом «Каракалпакводстрой» задерживалось начало строительства 2-х жилых домов по Турткульскому шоссе, строительным трестом №166 – 3 дома, трестом «Приаралводстрой» - 1 дом. К этому прибавились и вопросы несогласованности между отдельными министерствами и ведомствами о размещении своих торговых, бытовых предприятий и учреждений на первых этажах домов, нередко происходили неоправданные перестройки в процессе самого строительства. Одной из причин срыва строительных планов являлся несвоевременный снос индивидуальных жилых домов. Многие хозяйства, владеющие индивидуальным жильем, не соглашались на снос их домов. По Турткульскому шоссе снос был осуществлен только в мае-июне 1982 года. Жесткий контроль, граничащий порой с диктатом партийной организации, обусловил неоправданную спешку и нарушения норм строительных работ: при проверке уже сданных к эксплуатации жилых домов обнаружались факты низкого качества строительно-монтажных работ, наблюдались трещины на 1-ом этаже 32-х и 50-ти квартирных жилых домов; Нукусским домостроительным комбинатом объединения «Узградстрой» в 1981 году не сданы в эксплуатацию 4056 кв. м. жилья; выпускаемые изделия имеют низкое заводское качество; жилые дома вводятся с недоделками, отстают работы по благоустройству.

В июле 1980 года Каракалпакский обком партии принимает постановление «О неудовлетворительном ходе строительства детских дошкольных учреждений в городе Нукусе», где указывались недостатки в строительстве объектов социально-культурного обслуживания населения в целом. В частности, говорилось о вводе в эксплуатацию детских садов и ясель на 9725 мест за 1976-1980 гг., был намечен ввод 16 детских садов в 1979-1980 годах. 13 апреля 1981 года на заседании бюро обкома констатировалось, что из запланированных объектов (детских садов – Т.Г.) на 2850 мест было построено всего 4 детских сада на 700 мест. [10]

По данным Госкомстата Узбекистана, за счет всех источников на жилищное строительство в Каракалпакстане в 1971-1975 годы было выделено 258 млн. рублей, 1976-1980 гг. – 361 млн. рублей, а в 1981-1985 гг. эта сумма достигла 453 млн. рублей. За эти 15 лет были построены 96,2 тыс. квартир с объемом в 6548 тыс. кв. м. [11]

Таким образом, на рубеже 70-80-х годов жилищно-коммунальное строительство в республике происходило за счет крупных государственных капиталовложений, однако серьезные недостатки и ухудшения возможностей строительной индустрии выявили необходимость осуществления серьезных преобразований в этой отрасли. Наблюдалась ситуация, когда происходил перерасход капиталовложений, а объем выполненной работы не соответствовал запланированному. Индивидуальное жилищное строительство происходило только при определенном усилии самих застройщиков, содействие государственных структур было минимальным. Население республики увеличивалось, а проблемы их жилищного обеспечения оставались не решенными. Из вышесказанного делаем вывод:

- История действительного развертывания жилищно-коммунального строительства в Каракалпакстане начинает свой отсчет с середины 1950-х годов, когда встала острая необходимость решения проблем локализации населения в определенных местах жительства и труда. Состояние народного хозяйства республики в 1950-1960-х годах вызвало нарастание внутренней миграции населения, к тому же государство, учитывая важность жилищной проблемы, как оружия принуждения, стало акцентировать внимание на предоставлении государственного жилья населению и стимулировать индивидуальное жилищное строительство. Естественно, в силу экономических возможностей государство не могло полностью обеспечивать их стройматериалами. Однако оно владело государственной монополией на землю и ресурсы.

- В условиях Каракалпакстана в 1970-1980-х годах решение жилищной проблемы зависело от кадровых и производственных мощностей, поэтому первыми шагами правительства республики стало создание нормативной, материально-технической базы строительной индустрии и обеспечение ее высококвалифицированными специалистами. Это обстоятельство вскоре дало возможность увеличить производственные мощности, ускорить решение жилищно-коммунальной проблемы, тем не менее, строительство жилья намного отставало от демографического роста населения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. АЖК РК – ф.1, оп.39, д.1, л.9.
2. АЖК РК – ф.1, оп.37, д.25, л.8.
3. АЖК РК – ф.1, оп.37, д.248, л.10.
4. ЦГА РУз – ф.88, оп.11, д.14380, л.30.
5. Там же – д.253, л.7-18.
6. АЖК РК – ф.1, оп.37, д.253, л.18.
7. АЖК РК – ф.1, оп.40, д.149, л.7.

8. Там же – л.8.
9. АЖК РК – ф.1, оп.40, д.51, л.79.
10. АЖК РК – ф.1, оп.39, д.51, л.11.
11. Тажиёв А. Отчет Совета Министров ККАССР // Совет Каракалпакстаны. 26 сентября, 1989 г.

Аннотация. В статье рассматривается история жилищно-коммунального строительства города Нукуса в 70-80 годы XX века. Данные исследования были отобраны и анализированы из Центрального Государственного Архива Республики Узбекистан и архива Жокаргы Кенгеса Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: история, жилище, жилье, строительство, постановления, население, город.

Annotatsiya. Maqolada Nukus shahrining XX asr 70-80 yillaridagi uy-joy kommunal qurilishi tarixi ko'rib chiqiladi. Mazkur tadqiqotlar Ўзбекистон Республикаси Марказий Архиви ва Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qargi Kengashi arxividan tanlab olinib, tahlil qilindi.

Asosiy so'zlar: tarix, uy-joy, uy-joylar, qurilish, qarorlar, aholi, shahar.

Annotation. The article examines the history of housing and communal construction of the city of Nukus in the 70-80s of the twentieth century. The research data were selected and analyzed from the archives from the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan and Jokargy Kenges of the Republic of Karakalpakstan.

Key words: history, housing, housing, construction, regulations, population, city.

XORIJIY DAVLATLARDA DEMOKRATIYA VA DEMOKRATIZM PRINSIPI (FALSAFIY - KRATOLOGIK YONDASHUVLAR)

Saurov R. R.

Tashkent International University

Xorijiy davlatlar, avvalo AQSh va YI davlatlari o'zining hududlarini kengaytirishni ochiq aytishmaydi, biroq ular o'z ta'sirini inson huquqlarini, demokratiya va demokratizm prinsipini himoya qilish bayrog'i ostida milliy davlatlarni o'z ta'siri ostida saqlashga intilishadi. Globallashuv, integratsiya va internet ularning kashfiyoti ekani bejiz emas. Ushbu omillarning destruktiv tomonlarini avvalo xorijiy olimlarning o'zlari tanqid qilishadi. Bu o'rinda E.Fromm (1), E.Kanneti (2), J.Bodriyyar (3), G.Makdonald (4), N.N.Taleb (5), N.Klyayn (6), Dj. Saks (7) tadqiqotlarini eslash mumkin.

E. Frommning "Ozodlikdan qochish" falsafiy-sotsiologik asari ayrim g'arb tadqiqotchilari va globalistlarining e'tiroziga sabab bo'lgan. Ularning nazarida muallifning o'zi kapitalistik jamiyatda, inson huquqlari va erkinliklari ta'minlagan AQShda yashay turib, ushbu davlat va jamiyatni qoralashi mumkin emas. Faylasuf esa "siyosiy rivojlanishning hozirgi tendensiyasi bugungi kun madaniyatining buyuk yutug'i bo'lgan individuallik va har bir insonning betakrorligiga jiddiy tahdid solyapti" degan xulosaga keladi. G'arb davlatlari va jamiyatlarida yuzaga kelgan "madaniyat va ijtimoiy inqiroz" inson ozodligini deyarli yo'qqa chiqarishga olib kelgan (1). Bu aslida g'arb ulug'layotgan va o'zining asosiy shiori, boshqa davlatlar va madaniyatlarga hujum vositasiga aylantirgan liberal-demokratik g'oyalarga faylasufning munosabatidir. "Noindividualistik jamiyat sirtmoqlaridan ozod bo'lgan inson o'z shaxsini ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi ozodlikka erisha olmadi, – deb yozadi E.Fromm, g'arb sivilizatsiyasining shaxs individualligiga solayotgan xavfni ta'kidlab, – ya'ni intellektual — emotsional va hissiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqara olmadi...Ozodlik inson hayotiga mustaqillik va emotsionallik berdi, biroq shu bilan uni boshqalardan ajratdi (izolyatsiya qildi), unda kuchsizlik va tashvish hissinin uyg'otdi"(1; 12 b.). Faylasuf inson huquqlari va erkinliklariga, davlat va jamiyat ishlarida faol qatnashishiga borib taqaluvchi ijtimoiy psixologik hamda siyosiy kratologik muammoning yangi qirrasiga e'tibor qaratadi. Nima uchun mustaqillik kishilarga erkin tarzda davlat va jamiyat hayotida, ishlarida qatnashish imkonini berdi-yu, ammo individuallik, ayniqsa uning inson ruhiyati, hissi, ichki sensitiv kechinmalari bilan tomonlari jiddiy to'siqlarga duch kelmoqda? Ma'naviy-ruhiy ozod bo'lmagan shaxs, individ hech qachon tashqi tazyiqlardan ozod bo'lolmaydi. Davlat, boshqarish tizimlari, qonunlar, nazorat, soliq, hatto tarbiya jarayonlari ham uning uchun iskanja, uni bandi etish usullari bo'lib tuyulaveradi. Natijada chin ozodlik, erkinlik istayotgan shaxs, ma'naviy-ruhiy ozodlik izlab, jamiyatdan qochishga majbur bo'ladi. Shaxsning jamiyatdan, undagi tartiblardan begonalashuvi, bizning fikrimizcha, tuzumdan, davlat tartiblaridan, yon-atrofdagi erkinlikni chegaralovchi tazyiqlar va nazoratlardan begonalashuvidir. E.Fromm iqtisodiy liberalizm, siyosiy demokratiya, cherkovning davlatdan ajratilishi va shaxsiy hayotdagi individualizm g'arb sivilizatsiyasining katta yutuqlari, "hokimiyat va majburlashning eski shakllari"ga qarshi kurashlarning natijasi ekanini ta'kidlaydi. "Endilikda inson o'z hayot tarzida nima qilish yoki nima qilmasligini uqtiradigan tashqi hokimiyatga qaram emasligimizdan g'ururlanamiz. Biroq biz jamoatchilik fikri, "sog'lom fikr" singari anonim mualliflarning rolini payqamaymiz, ular shuning uchun ham kuchliki, biz o'zimizni boshqalar kutganiga muvofiq tutishga tayyor turamiz, biz botinan boshqalardan ajralib turishdan qo'rqamiz" (1; 133 b.). Eng xavfli tomoni shundaki. tashqi tazyiqlar ichida o'zining ijtimoiy-siyosiy maqsadlariga ega kratologik institutlar yirik kuch, ta'sir vositasi bo'lib qolmoqda. Hatto demokratiya va demokratizm ham ularning qo'llab-quvvatlashi, ishtiroki yoki ruxsati bilan amalga oshiriladigan vazifaga aylanib qolgan. Boshqacha bo'lishi mumkinmi? Ming afsuski, bu savolga na ijtimoiy psixologiya, na siyosiy kratologik tadqiqotlar biror javob beroladi... Demak, tashqi tazyiqlar mavjud ekan, demokratiya va demokratizm, inson huquq va erkinliklariga xavf (ma'naviy-ruhiy, siyosiy-huquqiy, iqtisodiy, didaktik) ham saqlanib qoladi. Erkin yashashni istaydigan inson "ozodlikdan qochish"ga emas, balki demokratiya va demokratizm

prinsipini qaror toptirish uchun kurashib yashashi darkor. “Agar jamiyatda, – deb xulosa qiladi E.Fromm, – demokratiya rivojlanishiga, unda individ, uning rivojlanishi va baxti maqsad va ma’noga aylansagina undagi hayot biron bir yutuq bilan oqlashga muhtoj (davlat yoki iqtisodiy tashkilot) tomonidan manipulyatsiya qilinmasagina va nihoyat, unda individ ongi va ideallari tashqi talablarning interiorizatsiyasi emas, balki chindan ham o’zini bo’lib, uning o’z “men”i xususiyatlaridan o’sib chiquvchi intilishlarini ifoda etsagina ozodlik g’alaba qilishi mumkin” (1; 314 b.).

Inson va jamiyat, shaxs va davlat, boshqaruv, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, omma psixologiyasi masalalarini tadqiq etish fransuz faylasufi va psixologi G. Lebon (1841-1931) nomi bilan bog’liqdir. Uning olim sifatida shakllanishiga Ch.Darvin, G.Spenser, E.G.Gekkel, I.Ten izlanishlari va ta’limotlari ta’sir etgan. Gap shundaki, aynan G.Lebonning omma va hokimiyat, xalq hokimiyatchiligi, olomon va uning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta’siri borasidagi fikrlari g’arb kratologiyasida chuqur ildiz otdi. “Barcha xalqlarda, – deb yozadi u, – birdek kuzatiladigan alomatlar olomon kuchining oshib borayotganiga ishora qilyapti va bizning bir paytlar bu narsa uncha kuchaymaydi, degan taxminimiz puchga chiqyapti...Hozirgacha qadimgi sivilizatsiyalar guvoh bo’lgan vayron qilish jarayoni xalq zimmasida bo’lgani ayon. Lekin bugun buning guvohi bo’lmayapmiz. Tarix guvohki, axloq tamoyillariga qurilgan sivilizatsiyalar bu tamoyillar o’z ta’sirini yo’qota boshlagach, ongsiz va johil olomon, varvarlar tomonidan yakson qilindi. Sivilizatsiya hech qachon avom tomonidan vujudga keltirilgan emas, u doimo kichik intellektual qatlam tomonidan yaratilib kelingan, boshqarilgan. Omma faqatgina vayronkor kuchga ega. Ommaning qonun-qoidalari yovvoyilikka xos bo’lib kelgan.”(8; 13 b.). Shu bilan birga, G.Lebon ommaning xalqqa aylanishi, hokimiyatga, parlament va ijtimoiy hayotga ta’sirini muntazam ro’y berib kelayotgan voqelik ekanini tan oladi. Xalq bo’lishga intiladigan avom ma’lum bir idealga intilishi tabiiy holdir. Ammo bu idealning yemirilishi ommada buzg’unchilik kayfiyatini oshiradi. “Ideal yemirilishi barobarida xalqning birligi va kuchi zaiflasha boradi. Yakka shaxsning tafakkuri va shaxsiyatida o’sish kuzatilishi mumkin, biroq ayni shu damda xalq o’zligini yo’qotib borayotgan bo’ladi va natijada xalq harakatga yaramay qoladigan holga kelib qoladi. Xalq avvalgi birdamligi yo’qotgach, vaqtinchalik bo’lsa-da, an’ana va institutlar xalqni birlashtirib turishga xizmat qiladi. Bu bosqichda insonlar o’z o’zini boshqara olmay qolishadi va hukumat ta’siriga ko’proq muhtoj bo’lishadi” (8; 172-173 b.). To’g’ri, G.Lebon asarida demokratiya va demokratizm so’zlarini uch to’rt marta ishlatadi, omma va xalqning ushbu ijtimoiy-siyosiy fenomenlarga munosabatlari ochilmay qoladi. Biroq asardagi tafsilotlar va muammolarga munosabatlardan kelib chiqib aytish mumkinki, omma bilan demokratiya o’rtasida uzviylik yo’q, ular ijtimoiy-siyosiy mohiyatiga ko’ra boshqa-boshqa hodisalardir. G.Lebon demokratiyaning ommani tarix sahnasiga olib chiqqanini sezmasligi mumkin emas edi.

Nobel mukofoti sovrindori, avstriya-britaniyalik faylasuf, yozuvchi, madaniyatshunos Elias Kanetti (1905-1994)ning “Omma va hokimiyat” asari mashhurdir. Ushbu sotsiologik, falsafiy va psixologik asar fransuz faylasufi va sotsiologi G.Lebonning “Omma psixologiyasi”, ispan faylasufi va esteti Xose Ortega i Gassetning “Omma isyoni” va Z.Freydning “Omma psixologiyasi va Men tahlili” asarlarining ta’sirida yaratilgan bo’lib, unda omma va hokimiyat, ommaning jamiyat va davlat hayotiga ta’siri, ong, psixologiya va ijtimoiy omillarning kratologik muammolarni hal etishdagi o’rni masalalari muhokama qilinadi. Faylasuf “fashizm va stalinizmni o’ziga xos fenomen” atab, XX asr ommani ham ana shunday fenomenlar qatoriga olib chiqqani, hokimiyatga bo’lgan da’vogarlik chin demokratiyadan yiroqligini asoslaydi. Omma o’zini erkinligini hokimiyatga intilishida, da’vogarligida ifoda etadi, uni professionalizm emas, balki hokimiyatga egalikning o’zi qiziqtiradi. G.Lebon, Xose Ortega i Gasset va Z.Freyd ham ommani psixologik to’da, tartiblarni emas, bosib olishni, kuch ishlatishni, egalik qilishni sevadigan uyushma sifatida tasvirlaganlar. E.Kanetti ham ushbu yondashuv tarafdoridir. U “tasodifan to’planadigan to’da”, anglanmagan tarzda o’sishga, kuchga aylanadigan uyushma, barchani, yo’lida uchragan har bir kishini o’ziga yutadigan g’ayrihayotiy qudratga ega oqim ekanini ta’kidlaydi. Ochiqlik to’daning stixiyasi, u ochiqligi tufayli o’sishga moyil. O’sish to’xtaganida to’da, omma ham o’sishdan to’xtaydi, u tarqaladi (9; S. 261-262). Haqiqatan ham, XX asrga kelib omma, demokratiya ta’siri ostida, hokimiyat uchun da’vogar kuchga aylandi. Yuqoridagi faylasuflarning yondashuvlaridan ma’lum bo’ladiki. omma, to’da pozitiv voqelik emas, ular o’zida tasodifiylikni, betartiblikni va qo’pol kuchga tayanishni ma’qul ko’radigan uyushma. Ular o’rni kelganida demokratiyani ham, kratologik tartib va nazoratlarni ham inkor qiladi, o’zining g’ayrihayotiy instinktini hokimiyatni egallashga qaratadi. Shunday voqealar bolsheviklarning Qishqi saroyga hujumi, Saddam Husein saroyining to’dalar tomonidan talon taroj qilinishi kabi ko’plab harakatlarda kuzatish mumkin. Agressivlik to’daning xususiyati va amalidir. Eng hayratli tomoni shundaki, bunday harakatlar demokratiya, adolat, tenglik bayroqlari ostida amalga oshiriladi.

Fransuz faylasufi Jan Bodriyyar (1929 — 2007) omma va hokimiyat, ular o’rtasidagi munosabatlar, simvollar, pul, narsalar simulyakrlar haqidagi “uch tartibot” nazariyasini ilgari surgan postmodernist tadqiqotchidir. Insonning ijtimoiy borliqdagi o’rni, demokratiyaning tantanasi yoki to’siqlarga uchrashi, fuqaro bilan davlat, boshqaruv, siyosiy jarayonlar mohiyati “o’ziga xos sarguzashtlarmi” yoki inson irodasi, ixtiyoridagi voqeliklarmi, degan savollarga javob izlagan faylasuf jamiyatdagi qadriyatlarga, ayniqsa iste’molchilikka e’tibor berishga undadi. XX asr, postmodernistik jamiyatlar iste’molchilikni avj oldirdi, bu inson hayotiga betartiblik, xaos elementlarini olib kirdi. Davlat yo’q bo’ladi, degan utopik g’oyalar o’rniga siyosiy voqeliklar o’ta avj oldi, inson va davlat o’rtasidagi konfrontatsiyalar kengaydi. Revolyutsiya haqidagi ta’limotlar butunlay yo’q bo’lgani yo’q, ular transsiyosatlashgan voqeliklarga aylandi. Yevropa sharaflagan “siyosiy iqtisod esa ko’z oldimizda, transiqtisodiy spekulatsiyaga aylanib, tugayapti”. Xullas, g’arb demokratiyasi transestetika, transiqtisodiyot, transseksuallik, transsiyosat pog’onalari bilan tub mohiyatidan yiroqlashmoqda (9; S. 379 — 381).

G'arb kratologiyasi va ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarning shakllanishida K.Yaspers, S.Moskvichi, R.Arend, G.Almond, U.Rozenbaum, G.Kissenjer, Zb. Bzejnskiy, E.Toffler, K.Popper, R.Dal kabi siyosatshunos va faylasuflarning o'rni katta. Ularning har biri, o'z qiziqishlari doirasidan kelib chiqib, demokratiya va demokratizmni o'rganayotgan muammosi bilan bog'lab talqin qiladi. Masalan, K.Yaspers omma va hokimiyat masalalarini texnik kashfiyotlar davri, byurokratiya rasmiy idoralar, kelajakka ishonchsizlik kabi psixologik-ekzistensial hollar bilan bog'laydi (9; S. 243-260). S.Moskvichi, R.Arend, G.Almond va K.Popper totalitarizmning g'ayridemokratik xarakteri va inson huquq va erkinliklarini ta'minlash muammolarini tadqiq etishadi(10)(11). E.Toffler esa o'zining "Hokimiyatning evrilishi" asari bilan ijtimoiy tarixiy bosqichlarda, sivilizatsiyaning turli pog'onalarida hokimiyat va uning shakllarida yuzaga kelgan o'zgarishlar, ularning inson va xalq hayotiga ta'siriga oid muammolarni muhokama qiladi, hokimiyatga oid futurologik taxminlarini bildiradi (12).

Demokratiya va demokratizm to'g'risidagi fikr va mulohazalar deyarli barcha faylasuflar, sotsiologlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan qiziqqan g'arb tadqiqotchilari asarlarida tilga olinadi, muhokama qilinadi. Ularning nazarida faqat amerikaliklar va yevropaliklar yaratgan sivilizatsiya yutuqlari, ular erishgan demokratiya, ijtimoiy-siyosiy hayotga joriy etgan demokratizm prinsipi to'g'ri, haqdir. Qolgan sivilizatsiyalar yaratgan kratologik ta'limotlar, o'ttirgan demokratik tajribalar yo g'arbga andoza, undan ko'chirgan yoki ular jiddiy o'rganishga arzimaydigan mavzulardir. Yevropotsentrik yondashuv tor, bir yoqlamali va sxematik ekanini anglash qiyin emas. To'g'ri, ularda totalitarizm haqida qiziqarli fikrlar mavjud, avtokratizm va despotizm demokratik rivojlanishga to'siq, ularni qaror toptirish uchun inson huquq va erkinliklarini ta'minlashni davlat, siyosiy institutlar zimmasiga yuklash borasidagi mulohazalar ham e'tiborlidir. Ammo ulardagi etnomadaniy va etnosiyosiy jihatlarni hisobga olmaslikni, demokratiyani kuch, davlat to'ntarishlari orqali o'rnatishga xayrixohlikni oqlash mumkin emas.

ADABIYOTLAR

1. Фромм Э. Озодликдан кочиш.- Тошкент: Янги аср авлоди, 2021;
2. Каннети Э. Масса и власть- Москва: ИНФРА, 2011;
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления.- Москва: АСТ, 2020;
4. Макдональд Г. Как политики, корпорации и медиа формируют нашу реальность, выставляя факты в выгодном свете.- Москва: Альпина Пабlishер, 2019;
5. Талей Н.Н. Черный лебед. Под знаком непредсказуемости.- Москва: Азбука Аткиус, КоЛибри, 2018;
6. Кляйн Н. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф.- Москва: Хорошая книга, 2015;
7. Сакс Дж. Достоинство различия. Как избежать столкновения цивилизаций.- Москва: Мосты культуры, Гешарим, 2008
8. Лебон Г. Омма психологияси.- Тошкент: "Ёшлар матбуоти", 2021. 13 б.
9. Ницше Ф., Камю А. и др. Сверхчеловек или симулякр. Антология философии от Ницше до Бодрийяра.- Москва: Родина, 2020. С. 261-262
10. Арэнд Р. Демократия и тоталитаризм. -Москва: "Алфа Пресс", 2001;
11. Поппер К. Открытое общество и его враги.- Москва: Культурная инициатива, 1990
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти.- Москва: Изд.АСТ, 2004

Shet el mámleketlerde demokratiya hám demokratizm prinsipi (filosofiyaliq -kratologik jantasiwlar)

Annotatsiya. Bul maqalada shet el mámleketlerde demokratiya hám demokratizm Principiniń qalıplesiwi, onıń jámiyetke tásiiri haqqında pikirler júrgizilgen bolıp, ol jaǵdayda filosof hám ilimpazlarınıń demokratiya tuwrısındaǵı oy-órisleri, batis demokratiyasınıń unamlı hám unamsız jiuhatları keltirilgen.

Gilt sózler: demokratizm, mámleketshilik, xalqchilik, gegemonlik, Evropa oylawı, kratologik tálimat.

Xorijiy davlatlarda demokratiya va demokratizm prinsipi (falsafiy -kratologik yondashuvlar)

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy mamlakatlarda demokratiya va demokratizm prinsipining shakllanishi, uning jamiyatga ta'siri haqida fikrlar yuritilgan bo'lib, unda faylasuf va olimlarining demokratiya to'g'risidagi fikr-mulohazalari, g'arb demokratiyasining ijobiy va salbiy jihatlarini keltirilgan.

Kalit so'zlar: demokratizm, davlatchilik, xalqchilik, gegemonlik, Yevropa tafakkuri, kratologik ta'limot

Принцип демократии и демократизации в зарубежных странах (философско-кратологические подходы)

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование принципа демократии и демократизации в зарубежных странах, его влияние на общество, представлены мнения философов и ученых о демократии, представлены положительные и отрицательные стороны западной демократии.

Ключевые слова: демократизм, государственность, популизм, гегемония, европейская мысль, кратологическая теория.

The principle of democracy and democratization in foreign countries (philosophical-cratological approaches)

Abstract. This article discusses the formation of the principle of democracy and democratization in foreign countries, its impact on the society, the opinions of philosophers and scientists about democracy, the positive and negative aspects of Western democracy are presented.

Key words: democratism, statehood, populism, hegemony, European thought, Kratological theory

IJTIMOY MAS'ULIYAT TUSHUNCHASINING IJTIMOY-TARIXIY TAHLILI

Sultonov O. S.

Ma'mun universiteti "Umumkasbiy" fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Kirish. Zamonaviy komil inson konsepsiyasi tarixiy tub ildizga ega. Mazkur g'oyaning asosida axloqiy-ma'naviy negizlarining o'ziga xos xususiyatlaridan, yana biri shaxs ma'naviy kamoloti bilan ijtimoiy mas'uliyat va milliy ong

yuksalishining mushtarakligi yotadi va bu konsepsiyani amalga oshiruvchi mexanizm esa ijtimoiy mas'uliyat hisoblanadi. Mustaqillik ma'naviyatining bosh mezon, asos-poydevori jamiyatda insonlar orasida mas'uliyat tuyg'usining bo'lishidir. Mas'uliyat ijtimoiy falsafada erkinlik, mas'uliyat va burch kabi kategoriyalarga yaqin so'zdir. Mas'uliyatning insonlar va jamiyat orasida ahamiyati to'g'risida turli falsafiy asarlar, o'zbek xalq maqollari orqali kengroq tushuntirilgan I.A.Karimovning fikriga ko'ra: "Jahondagi eng oliyjanob va mas'uliyatli yumush - do'stingni, hamkoringni, qo'shningni, xullas, o'zga insonni "ulug' maqsadlar yo'lida yo'ldoshlik qilishga ko'ndirish" [1,69].

Darhaqiqat, bu so'zlarning tub mohiyatida komil inson g'oyasi mavjud. Chunki vatan oldidagi yuksak sharaflilarni ziyoli, olim yoshlar o'z zimmlariga olishi kerakligini nazarda tutganlar. Mas'uliyat avvalo, mas'uliyat ma'nosini ifodalaydi. Mas'uliyat - ijtimoiy ahamiyatli burch va vazifalarning bajarilishi, muayyan ahloqiy tamoyillarga rioya qilish bo'yicha shaxsning jamiyat a'zolari oldidagi javobgarligidir. Erkinlik kabi mas'uliyat ham xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Siyosiy, huquqiy, axloqiy mas'uliyat, shaxs mas'uliyati, jamoa mas'uliyati va h.k. shular jumlasidandir. Mas'uliyatni his etish, bu - boshqa mavjudotning ehtiyoji va talabiga «labbay» deb javob berishga tayyor turish. Shunday qilib, mas'uliyat kimgadir g'amxo'rlik qilish bilan bog'liq. Boshqa tomondan faylasuf mas'uliyatni hurmat bilan bog'laydi. Hurmat, bu - qo'rquv yoki qo'l qovushtirish emas, u insonni qanday bo'lsa, shunday qabul etishni talab etadi. Mas'uliyat tushunchasi shaxsning jamiyat manfaatlarini qay darajada chuqur anglay olishini nazarda tutadi. Erkin shaxs avvalo jamiyat manfaatlarini anglagan, jamiyat oldidagi o'z mas'uliyatini chuqur his eta oladigan inson.

Adabiyotlar tahlili. Mas'uliyat so'zi miloddan avvalgi VII-III asrlarda Zardushtiylikning muqaddas kitobi hisoblangan "Avesto" da ham uchraydi. Bundan tashqari insonning haq-huquqlari, burch va mas'uliyati haqida fikrlar bildirilgan. Avesto kitobida uchraydigan bir qancha misollarni keltirib o'tamiz: agar odam olgan qarzini o'z vaqtida qaytarib bermasa, u tunda birovning uyiga o'g'irlikka kirgan odam bilan barobardir. Shuningdek, unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog'lom, benuqson tug'ilishiga e'tibor qaratilgan. Bordi-yu, erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo'lib, so'qqa bosh bo'lib yursa, uning peshonasiga tamg'a bosish yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur ekanligi belgilangan. Sharq falsafasida qonun muammosiga ham ko'p e'tibor beriladi. [2,115].

Muhokama. Demak bundan bilishimiz mumkinki o'sha davrdagi Avestoda yozilgan qonun qoidalar insonlar orasida bajarishi shart bo'lgan mas'uliyatni yuklagan. Shuningdek, unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog'lom, benuqson tug'ilishiga e'tibor qaratilgan. Bordi-yu, erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo'lib, so'qqa bosh bo'lib yursa, uning peshonasiga tamg'a bosish yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur ekanligi belgilangan. Sharq falsafasida qonun muammosiga ham ko'p e'tibor beriladi. Ayrim faylasuflar uni rad etgan, ayrimlari esa unga tayangan. Xalq va podsho muammosi ham Sharq falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Jumladan, "Avesto"da huquqiy masalalar: jinoyat va jazo, oila va nikoh, mulk bilan bog'liq masalalarni tartibga soluvchi qoidalar o'z ifodasini topgan. Oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qoidalarda er-xotinning bir-biriga xiyonati yoki nikohsiz er-xotinlik munosabatlarida bo'lgan kishilar tan jazosini olgan. "Venidat" (devlarga qarshi kurash qonuni)ning 13-14-boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar bitilgan. Unda har kuni ekinni ikki marta sug'orish mumkinligi, har bir kunda ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig'adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash bilan koinlar shug'ullanishi, suvni ifloslantirishni taqiqlovchi qoidalar belgilangan. Bu qoidalarni buzganlarga nisbatan majburiy mehnatga jalb qilish jazosi belgilangan. **Umuman olganda** ijtimoiy mas'uliyat taraqqiyot darajasi va imkoniyatlari inson oning yuksalishi bilan bogliq hodisa. Agar bu qarashni tahlil qiladigan bo'lsak, ijtimoiy hayotda insonlarning jamiyatda belgilangan barcha qonun va qoidalarni tushunib hamda amal qilishidir. Demak, ijtimoiy mas'uliyatning tub negizi insonlar orasida va jamiyatda barcha o'rnatilgan qoidalariga amal qilishi deb tushunsak bo'ladi. Abu Nasr Farobiy "Fozil odamar shahri" asarida jamiyatga taaluqli bo'lgan ushbu jarayonni talaba yoshlarda millat mas'uliyati hissini oshirish esa o'z navbatida inson ma'naviy kamoloti uchun yangi sharoit va imkoniyatlar yaratadi, uning yanada barg urib rivojlanish yo'llarini, istiqbollari ochib beradi.

IX-XIII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan Sufiylik ta'limotida ham ijtimoiy mas'uliyat ilmiy atama sifatida qo'llanilgan, islomdagi asl da'vatlarni asrash uchun avj olgan illatlarga salbiy munosabatini bildirib zuhdga ruju qo'yg'anglar. Keyingi asrlarda, ayniqsa naqshbandiya tariqati ta'sirida insoniy burch va mas'uliyat masalalari ham tasavvufdan joy olgan bo'lsa-da, zohidlik, xilvatga o'girilish saqlab qolindi.

Endi islom falsafasida ko'plab munozaralarga sababchi bo'lgan tana va ruhning alohidaligi to'g'risidagi qarashlar mavjud bo'lgan. Bu haqda Bag'dod kalom maktabining yuqori martabali vakillaridan bittasi Tumamma bin ash'ras (vaf.828) mu'tazaliylar singari Allohning adolatligi va insonning o'z fe'l amallariga mas'ul ekanligini ta'qidlagan. Tumama fikricha, oqibat uchun, oqibat uchun mas'ul, demak yo'q. Allohham, inson ham sodir etilgan fe'l natijasi bo'yicha, ma'naviy mas'uliyatdan ozoddir. Tumama o'z qarashlariga hech bir aqliy dalil keltira olmagan[3,38].

O'z millatining tarixini, qadr-qimmatini bilishi, uning milliy manfaatlarini himoya qilaolishi milliy ong rivojiga asos bo'ladi. Hozirgi davrda mustaqil O'zbekistonda fuqarolarning, ayniqsa, yoshlarimizning milliy ongini oshirish, mas'uliyati va burch tuyg'usini kuchaytirish, e'tiqodini mustahkamlashga katta e'tibor berilayotganligi ularni ma'naviy barkamol insonlar bo'lib yetishishlari yo'lida qilinayotgan sa'y-harakatlardan biridir. XX asr falsafasi kelajak ravnaqiga qarshi emas, kelajakka umidsizlik bilan qarashni ham targ'ib etmaydi. Aksincha XIX asrda yaratilgan progress tushunchasining kamchiliklarini tushuntirib, kelajak to'g'risida kafolatli, tarixning mazmuni va mohiyatini ifodalovchi konsepsiyani yaratishga intildi. Gegel va Marks konsepsiyalarining asosiy xatosi shundaki, ular kelajakni ilohiylashtirib, uning

ahamiyatini o'tmish va bugungi kunga past nazar bilan qarash hisobiga ko'tarmoqchi bo'ldilar, noaniq kelajakni o'tmish va bugungi hayotdan, ustun qo'yadilar.

Butun o'tmish, bugungi hayot kelajak uchun qurbon qilinadi. Marks esa butun insoniyat tarixi adashuvlardan iborat, haqiqiy tarix kommunizmdan boshlanadi, deb aytgan edi. Kelajak albatta yaxshi bo'ladi, undan g'am qilmasa ham bo'ladi, deb insonlarni mas'uliyatsiz bo'lishga chorlaydi. Kelajak to'g'risida konkret tizimni emas mavhumlikni maydonga tashlaydi. Ma'naviy, ijtimoiy va ma'muriy-huquqiy sohalarida keng tarqalgan; ma'naviyat nuqtayi nazaridan yondashilganida burch bilan o'zara yaqin; ijtimoiy ma'noda jamiyat va boshqalar oldidagi ma'naviy qarzdorlik; ma'muriy jihatdan, ijtimoiy tartibga solishning turli me'yorlarini amalga oshirishni nazarda tutuvchi jamoatchilik nazoratining namoyon bo'lishi; huquqiy yondashuvda, esa asosan yuridik mas'uliyatni anglatadigan serqirra va keng ma'noli kategoriya hisoblanadi.

Miloddan avvalgi VI-V asrlarda Xitoyda paydo bo'lgan Konfutsiychilik ta'limotida ijtimoiy mas'uliyat bilan o'zaro bog'liq tushunchalar bor. Masalan Konfutsiy ta'limotida insonparvarlik tushunchasi jen deb nomlangan, jamiyatning odob axloq qoidalari li, turli xildagi fazilatlar esa de deb nomlangan [4,11]. Insonparvarlik tamoyiliga ko'ra jamiyatda yoshlar o'zidan katta insonlarga hurmat ko'rsatishi kerak hamda podshohga sadoqatli bo'lishni nazarda tutgan. Mas'uliyatni his qilib yashash orqali inson kamolatga erishishi haqida aytilgan. Konfutsiy ta'limotiga ko'ra mas'uliyat yoki burch insonparvar kishining o'z bo'yiga ezgu niyat va amallarni bajarish bo'yicha olgan ahloqiy majburiyatdir. Mas'uliyat hissi deganda manfaat ko'rish emas, bilim va oliy ahloq qoidalari tushuniladi. Shuning uchun u: "Olijanob kishi burch va mas'uliyat to'g'risida o'ylaydi, pastkashlar manfaat ko'rish haqida qayg'uradi", va yana bu qoidalarga amal qilish oliyanob insonning burchi deb aytiladi [5,30]. G'arbda, xususan, qadimgi yunon va qadimgi rim falsafasida esa ijtimoiy muammolar doirasi kengroq. Ularni o'rganish usullari ham Sharq falsafasidagi usullardan ancha farq qiladi. Birinchidan, Demokritdan boshlab, qadimgi dunyoning deyarli barcha faylasuflari davlat, qonun, mehnat, boshqaruv, urush va tinchlik, manfaat, hokimiyat, jamiyat mulkiy tabaqalanishi muammolariga murojaat etganlar [6,12].

Natijalar. Jamiyatning ijtimoiy hayotida Mas'uliyat, burchning muayyan kishilar tomonidan amalga oshirilishi jamiyatning to'laqonli a'zosi qilib yetkazishga undaydi. Bunga yaqqol misol sifatida stoitzmdagi ba'zi bir qarashlarni keltirishimiz mumkin. Asosiy qarashlarida burch, mas'uliyat, erkinlik hamda tashqi olamga axloqiy-asketik munosabat va insonning ichki dunyosini tarbiyalashni ma'qul ko'rishgan. Yunon stoitzmi ular kitionlik Zenon miloddan avvalgi (336-264 yillar) va Kleanf miloddan avvalgi (331-232- yillar) Xrissip miloddan avvalgi (278-204- yillar) o'z qarashlarida o'rta tabaqalarning qarashlarini mujassamlashtirdi. Unga ko'ra insonlar tarki dunyo qilish emas, balki o'zlarining burch va mas'uliyati, ichki dunyo qarashlarini tarbiyalash ham jamiyat uchun muhimligini nazarda tutishgan [7,115].

Stoitsizm yillar o'tishi bilan oliy tabaqa vakillari va zodagon toifaning asosiy g'oyasiga aylangan shunga mos ravishda o'zgarishlarda davom etdi. Stoiklarning ayniqsa zodagonlar uchun burch va mas'uliyat birinchi o'rinda turgan. Ular inson ichki dunyosini tarbiyalash haqidagi uqtirishlari hamda barcha uchun umumiy hisoblangan qonunlarga bo'lgan ishonchalari Rimdagi oliy tabaqalarning o'ziga tortdi va ular oxir natijada stoitsizmi Rim imperiyasining o'ziga xos idealogiyasiga aylantirdilar. Shu bilan bir vaqtda quyi tabaqalarning tarki dunyo qilishni nazarda tutuvchi kinistik aspektlaridan voz kechish, ularni burch va kuchli, kuchli mas'uliyatli harakterni tarbiyalashga asoslangan davlat axloqini qo'llab-quvvatlovchi aspektlar bilan almashtirish ro'y berdi. Kiniklarga xos bo'lgan dastlabki tarki dunyo qilishga moyillikdan faqat ichki, xususiy bilan tashqi, ommaviy o'rtasidagi farqlanish qoldi. Yolg'izlikda inson dilidagi gaplarni qog'ozga tushirar (faylasuf Mark Avreliy) va shu bilan bir vaqtda o'zining fuqorolik burchini faol bajarar edi (imperator Mark Avreliy).

Ichki va tashqi, dildagi gaplar va tashqi qashshoq olamni boshqarish bo'yicha og'ir mas'uliyat o'rtasidagi bu farqlanish o'sha davrda hozirgi kundagidan ko'ra ko'proq tushunarli bo'lgan. Rim stoiklari ko'p holda greklarda bo'lmagan hamkorlikdagi mas'uliyatlik universal hissiga ma'lum darajada ega bo'lganlar. Stoiklar kosmopolitik birdamlik va gumanizmning ifodachisi edilar. Ular barcha odamlar kosmologik va axloqiy yaxlitlikka daxldor, degan diniy e'tiqodga qo'shilganlar. Mas'uliyat jamiyat, ijtimoiy guruh tomonidan shaxsga qo'yiladigan talablar asosida shakllanadi. Shaxsning shakllanishida mas'uliyat xissini tarbiyalash muhim o'rin tutadi.

Xulosa. Barcha insoniyat bosib o'tgan davrlarga nazar soladigan bo'lsak, hokimiyatda barqaror va mas'uliyatli ishlarni amalga oshiruvchi insonlar bo'lmasa, jamiyat normal faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'lmagan. Umuman olganda, ijtimoiy jarayonlarni boshqarish tizimida mas'uliyat XVII-XIX asrlarda yangi ijtimoiy munosabatlar shakllanishi bilan muhim ahamiyat kasb eta boshladi va yangi davr ijtimoiy falsafasining bir qismiga aylandi. Ular bugungi demokratik o'zgarishlar davrida yanada muhimroq ahamiyat kasb etdi, chunki mas'uliyat ijtimoiy tabiatga ega bo'lganligi tufayli ijtimoiy o'zgarishlarga o'ta ta'sirchandır. "Mas'uliyat" so'zini fan tarixiga ilk bor XVII asrda Tomas Gobbs kiritgan. Mas'uliyatning ilk ma'nosi ijtimoiy shartnomaga nisbatan birlashgan fuqarolarning davlat harakatlari uchun muayyan javobgarligi ma'nosida ishlatgan. I.Kant shaxs javobgarligini uning burchi bilan, G.Gegel esa – shaxs muayyan xulq-atvor tarzining zarurligini oqilona anglashi bilan tenglashtirgan Diniy ekzistensializm vakillari Yaspers va Marsel fikricha, inson o'z erkin faoliyati davomida Xudoga qarab unga yetishish uchun, kamolot tomon harakat qiladi. Haqiqiy erkinlik insonga tahlikali onlarda, tashvishda, yolg'izlikda namoyon bo'ladi. "Tahluka, mas'uliyat sof erkinlikning o'zidir, faqat shunday sharoitda inson o'zini to'la'ligicha anglaydi. Hozirgi zamondagi ekologik muammolardan biri ham inson faoliyati tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va bu halokatni to'xtatib qolishdan iborat. Bu olamni qay darajada yaxshi bilib olishimiz va uning hayotiga nisbatan mas'uliyatni anglashimizga bog'liqsir. Inson mas'uliyat hissidan qochib qutulmaydi. U gumanistik pozitsiya va individuallikni uyg'unlashtirish orqaligina shunday vaziyatdan chiqa oladi. O'z-o'zini nazorat

qilish, tarbiyalash, mas'uliyatni his etish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy-siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir.

XIX asr ekzistensializm falsafasining nomoyondasi Jan Pol Sartr qarashlarida erkinlik va mas'uliyat haqida gap boradi. Uning fikriga ko'ra ishchan faoliyatni Sartr erkinlik deb ataydi. Urushdan keyingi yillarda Sartrning ahloq mavzusiga bag'ishlangan asarlari Fransiya ziyolilari o'rtasida norozilik va tanqidiy qarashlarga sabab bo'ldi. Bularga qarshi Sartr o'zining maqolalarida ekzistensializm falsafasining g'oyalari axloqiy qarashlarga zid kelmasligini tushuntirdi. o'z zamonasining g'arb tadqiqotchilari tomonidan Sartr ta'limoti axloqsizlikda ayblanganligi uchun u mas'uliyat tushunchasini erkin tanlash vaziyatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Sartr fikricha, insondagi mas'uliyat insondagi ahloqiy ma'naviy tushunchalarni inkor etish uchun emas, balki ularni tan olishga da'vat etadi. Lekin bu mas'uliyat tashqi hayotning zaruriyatlari va ehtiyojlari natijasida emas, aksincha, insonning ichki, aktiv faolligidan kelib chiqadi. Bunday mas'uliyat, Sartr fikricha, jamiyat hayotining ijtimoiy zaruriyatlariga, qonuniyatlariga ko'r-ko'rona bo'ysunishidan emas, balki ichki iroda erkinligi va aktiv faoliyatidan kelib chiqadi. Sartrning mashhur iborasi bo'yicha, "inson erkinlikka mahkum etilgan". Lekin bu erkinlik insonga baxt keltirmaydi. Insonning shaxsiy erkinligi boshqa odamlarning erkinligi bilan to'qnashadi, natijada inson vaziyat paydo bo'lganda tanlashga majbur bo'ladi. Bu tanlashda shaxsning ichki dunyoqarashi yaqqol gavdalanadi. Mana shu ichki olamda inson o'zining mas'uliyatini his qilmog'i kerak. Shu mas'uliyatni amalga oshirishda uning o'zi erkin bo'lmog'i lozim.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Asarlar toplami. 4-jild, -T: "O'zbekiston". 2011. 69 b.
2. N. Shermuxamedova. Falsafa.-T.: "Noshir", 2012. – B. 115.
3. Sh. Sirojiddinov. Islom falsafasiga kirish: «Iqtisod-moliya», 2008. -B. 38.
4. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. –T.: «O'zbekiston», 1997. – B. 26.
5. Mualliflar jamoasi. Aflotun. Qonunlar. T: "Yangi asr avlodi". 2002. – B. 30.
6. O. Jo'rayev. Konfutsiy Hikmatlar. -: T Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – B. 12.
7. N. Shermuxamedova. Falsafa. "Noshir", 2012. – B. 115.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy mas'uliyatning tarixiy manbalarda aks etilganligi berilgan. Talaba-yoshlarning shaxsiy mas'uliyat va insoniy burchi oshirish va ijtimoiy mas'uliyatning mohiyati yoritib berilgan. Insondagi ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo'ysundirilgan ravishda, ideal va me'yorlarga mos bo'lishi to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: komil inson, Zardushtiylik, Yunon stoitizmi, I. Kant, ekzistensializm, ideologiya, burch, mas'uliyat.

Аннотация: В данной статье представлено отражение социальной ответственности в исторических источниках. Выделена суть повышения личной ответственности и человеческого долга студентов и молодежи, социальной ответственности. Считалось, что свобода воли человека должна быть разумной, соответствующей идеалам и нормам, как того требует необходимость.

Ключевые слова: совершенный человек, зороастризм, греческий стоицизм, И. Кант, экзистенциализм, идеология, долг, ответственность.

Annotation: The reflection of social responsibility has been noted in this article by historical sources. The essence of increasing, personal responsibility and human duty of students and youth and social responsibility is highlighted. It was thought that the freedom of will in a person should be rational, subservient to reason, in accordance with ideals and standards, were required by necessity.

Key words: perfect man, Zoroastrianism, Greek stoicism, I. Kant, existentialism, ideology, duty, responsibility.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҲАҲА ТРАНСПОРТЫ ЕКИНШИ ЖЕР ЖҮЗИЛИК УРЫС ЖЫЛЛАРЫНДА

Қытайбеков А. К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Урыс жылларында Республика халық хожалық тараўында транспорттың барлық түрлери – автомобиль, суў транспорты хэм де ҳаўа транспорты да оғада қысқарып, ишки хожалықтың жүк тасыў талабын да қанаатландыра алмайтуғын еди. Егерде 1941-жылы 1-июльға Республикада 1099 машина (887 жүк машина) болып, усы жылдың 1-июльине тек 60ы ғана жүрип тур еди. Мәмлекетлик дәрья флотының улыўма жүк тасыў қуўатлығы 20,7 мың тонна болған 79 механизацияланған хэм 228 механизацияласпаған кемеге ийе еди. Усы ўақыт ишинде суў транспортының моторлы флоты 2 еседен аслам қысқарды. (1; 268-бет).

Бул қыйыншылықларға карамастан қарақалпақ суў транспорты хызметкерлери жаўынгерлерди фронтқа жеткеріўде пидәкерлик хызмет атқарды: 1941-1944-жыллары 430,1 мың тонна жүк тасып, 2461 жолаўшыға хызмет көрсетти. Пукаралық ҳаўа флоты басқармасының 1939-жылы 9-ноябрьдеги № 438-санлы буйрығына муўапық, Өзбекстан пукаралық флотына тийисли арнаўлы Төрткул авиаотряды шөлкемлестирилди хэм оған № 239 номери берилди. (2; 96-бет). Урыс жылларында авиатранспорт үлкен әхмийетке ийе еди. Қарақалпақстанда ҳаўа транспортын раўажландыруў ушын ҚҚАССР халық комиссарлар кеңеси 1943-жылы 29-июльда Нөкис қаласында самолётлар ушып хэм қоныў ушын авиамайданшасын қуруўға қарар қабыл этилип, әмелий илажлар көрди. Өзбекстан ҳаўа жоллары басқармасына қараслы Төрткулдеги №239 авиаотряд Нөкис қаласына көширилди. 1944-1945-жыллары Нөкис авиакаранасы Нөкис-Ташкент ҳаўа жолларынан басқа Чаржаў-Төрткул-Нөкис хэм районлар аралығында почта-жолаўшылар авиабайланысын орнатты. [1; 269-бет].

Нөкис аэропорты командири Г.Г.Уланов 17 қәниге менен жұмыс ислеген. Урыс жылларында Нөкис аэропортының 90 нан артық жұмысшылары орден хәм медаллар менен сыйлықланған. Сол жыллардағы Нөкис аэропортының жағдайы ҳаққында Қарақалпақстан авиация ветераны Валентина Ивановна Задорожная төмендегише еслейди: “Аэропорт - деп атаў, жоқары көтермелеп айтыў. Эпиўайы ушып-қоныў жолы, бир қабатлы пәскелтек жайлар, ушыўды тәминлейтуғын эпиўайы үскенелер. Ушып-қоныўды тәминлейтуғын хызмет жоқ еди. Самолётты күтип алыўға хәм ушыўға бәрше хызметкерлер шығатуғын едик. Мен, нәўбетши сыпатында, ушып-қоныў жолына “Т” ҳәрибин түсириў ушын жуўырып шығатуғын едим, ушыўшылар менен кишкене рациялар жәрдемінде хабарласатуғын едик. Нөкис аэропортының жұмысшылары эпиўайы жер төлелерде жасады. Ол жыллары аэропорттың жайласқан жери ашық майдан еди. Соған қарамастан, ол жерге суў апарылды, аэропорт жұмысшылары ол жерлерди тазалады, жаңадан қурылыслар алып барылды. Урыс жыллары қыйыншылықларға қарамастан Нөкис аэропорты арқалы районлар хәм Қарақалпақстаннан басқа жерлерге жүк хәм жолаўшыларды тасыў бойынша үлкен ислер алып барылды”. (2-97-бет).

Нөкис авиакаранасы тек 1944-жылы 1487 жолаўшы, 91,3 мың тонна әскерий хәм пуқаралық, 21649 кг почта жүклерин тасыды. 1944-жылы Нөкис авиаотряды жәмәтиннің күши менен аўыл хожалық зыянкеслеринен зәлелленген 34225 гектар егиннің 24285 гектары авиахимиялық усыл менен дәрилениди. Сондай-ақ, ҚҚАССР халық комиссарлар кеңеси 1944-жылы 8-августта Нөкис аэродромын тезлетип питкерий ҳаққында қарар қабыл етти. [1; 269-бет]. Егер 1941-жыл 1-октябрде Қарақалпақстан автотранспорт паркында 533 жеңил автомобил хәм 68 мотоцикл болған болса, 1942-жылда фронтқа 149 жук машинасы хәм 4 мың 872 ат жиберилди. Чаржоў, Төрткул хәм Нөкис ортасында почта хәм жолаўшы тасыў ҳаўа қатнаўы жолға қойылған. Нөкис аэропортынан 1 мың 487 жолаўшы, 36 мың 466 килограмм жүк, 54 мың 795 килограмм түрли жүклер хәмде 21 мың 643 килограмм почта жиберилди. Нөкис авиакаранасынан ҳаўа жолы арқалы: Улыўма узынлығы 318 км болған Нөкис – Қараөзек – Қоңырат пунктлери болған арқа бағдар; Кубла бағдар болса: Нөкис - Ургенч - Төрткул - 174 км. Буннан да басқа авиакомпания санитария жәрдемин де көрсетти: 1945-жылдың биринши ярымында 85 шипакер, 18 наўқас хәм 369 кг медициналық жүк тасылды. (4; 84-бет). Урыс дәўиринде ҳаўа транспорты жүдә үлкен рөл ойнады, оның жәрдемінде көплеген әскерий хәм пуқаралық жүклер тасылды. 1944-1945-жылларда Нөкис авиакомпаниясы хәм Ақтөбе аэропортының айрықша бағдары Өзбекстан Пуқара авиациясы басқармасының транспорт бөлими мүтәжликлерине хызмет етти. 1944-жылдың биринши ярымында Нөкис авиация карханасының ислеп шығарыў бағдарында үлкен нәтийжелерге ерисилди. Бул дәўирде 113 самолёт қабыл қылынды хәм жиберилди. Нөкис авиакомпаниясы Нөкис – Ташкент авиабайланысы менен бирге жергиликли жөнелислерге де хызмет көрсеткен.

Екинши жер жүзилик урыс фронтында Муғаллимлер институты оқытыўшыларынан Н.А.Асфандияров, М.Г.Галикеев, С.Б.Булатов, Д.Б.Базаров, Т.Бекимбетов, Я.М.Досумов, М.Турсунов, сондай-ақ, студентлерден А.Б.Бекбасов, А.Нурманов, А.Панабергенов, Р.Сапаров хәм басқалар хызмет етти. (4; 91-бет)

Екинши жер жүзилик урыс дәўиринде Қарақалпақстанлы мәрт ушыўшы азаматлар фашистлер үстинен жеңиске өз үлеслерин қосты. Олардан Украина жерлерин азат етиў саўашларында әжайып ерликлер көрсеткен 9-атқышлар бригадасының 4-атқышлар батальонының гвардияшы пулемётшысы шымбайлы Еримбет Жуманазаров 1942-жылы 10-ноябрь күнги саўашта (Малгобек районында) душпанның 15 әскерин жоқ етти. Е.Жуманазаров екинши күни душпанның оғынан набыт болды.

Донбассты душпаннан азат етиў саўашларында 503-хүжим жасаўшы авиаполктің бомбалаўшы самолётиннің экипаж ағзалары аға лейтенант И.В.Федяков хәм киши лейтенант Қудайберген Мамутов мәртлик көрсетти. Киши лейтенант Қудайберген Мамутов 1943-жылы 25-июлдан баслап 1-августқа дейин душпанның бир М-109 самолётин атып түсирди, 19 танкасын, 29 жүк автомашинасын жоқ етти, зеңбирек тобының үнин өширди. Фашистлердің 300ге жақын солдатын хәм офицерин қырды. Ол жаўынгерлик “Қызыл байрақ” ордени менен сыйлықланды. 1943-жылы 7-сентябрь күни душпанның Донбасстағы Гөне Ласпа елаты қасындағы саўашта жанған самолётин танк колоннасына таран жасап Қ.Мамутов экипажы Николай Гастеллоның өлмес мәртлигин тәкирарлады (1; 278-бет). 1943-жылы 2-август күни үш “миссершмит”ке қарсы урыс алып барған ўақтында Қ.Мамутов желкесинен, қолынан, аяғынан аўыр жараланды, соған қарамастан бар күшин жыйнап, кабинадағы 18 ракетаны сыртқа ылақтырып, экипажын хәм самолётын қутқарып қалады. (2; 97-бет). Сондай-ақ, 1943-жылы 20-сентябрде Смолнеск-Белоруссия бағдарында 19-атқышлар дивизиясының жаўынгери, Қыпшақ аўылының азаматы Қадыр Ешанов, 60-гвардияшы дивизиясының гвардия сержанты Шораханлы Ахмет Шеров 1943-жылы 3-октябрде Запороже жеринде душпан танкисине таран жасап, мәртлик көрсетип қурбан болды. (1; 278-бет). Европа халықларын фашизм қуллығынан азат етиў саўашларында көрсеткен әжайып ерликлери ушын Қарақалпақстанлы жаўынгерлерден Иван Банифатовқа, Борис Тихомоловқа Советлер аўқамының қаҳарманы атағы берилди. (1; 281-бет).

Борис Ермилович Тихомолов 1933-жылда Балашов қаласында (Россия), Пуқаралық ҳаўа флотының “Үшинши Бирлескен Ушыўшылар хәм авиатехниклер мектеби”н тамамлаған. Ташкентте Пуқара авиация флоты авиакаранасының ушыўшысы болған. Ҳаўа арқалы жолаўшылар, жүк хәм почталарды тасыған. 750-авиация полкинің (узақ аралықларға хәрекетленетуғын авиациясының 17-авиация дивизиясы) ушыўшысы капитан Борис Тихомолов 1942-жылы августқа шекем душпанның фронт артындағы әскерий-санаат орайларын хәм әҳмийетли объектлерин бомбардимон қылыў ушын 25 мәрте әскерий пәрўазды әмелге асырған. Душпанның Смоленск, Орша, Витебск, Брянск, Харьков, Курск, Воронеж, сондай-ақ, Германияның Берлин хәм Көнигсбергтеги санаат

объектлерине, аэродромларина, темир жол тармақларына, эшелонларына, әскерлердің бірлескен жерлерине, түңги бомба соққыларын әмелге асырған. 1943-жылы ноябр-декабр айларында, гвардия маёры Б.Е.Тихомолов басқа экипажлар менен биргеликте, фашистлерге қарсы аўқам мәмлекет баслықтарының Тегеран анжуманында (1943-жыл 28-ноябрден 1-декабрге шекем) хызмет көрсеткен. 1945-жыл 16-апрелде Берлин операциясында қатнаскан. Б.Е.Тихомолов жәми урыс даўамында 212 мәрте жаўынгерлик пәрўазды әмелге асырған. [5; 1]

Б.Е.Тихомолов былай деп жазған еди: «Самолётты басқарыў мени күтә қызықтырады. Түсимде де врачлар, хирурглар менен бирге самолётте аўырыўларға жәрдем беріў ушын ушып баратырғанымды көремен. Бул саған почта ямаса бир буўат сымларды тасыў емес-ғой, ал адам өмирин аман сақлап қалыў. Бул жерде сениң кереклигиң шексиз үлкейеди». Көп узамай летчик Борис Тихомолов республика Халық денсаўлығын сақлаў комиссариатына келип, өзиниң санитариялық тапсырманы орындаўға таяр екенлигин билдирди хәм тез арада самолётте жәрдемге ушыўға рухсат алды.

Б.Тихомолов былай деп жазады... «Мен уша басладым, хәммеден жийи хирург Халмуратов пенен уштым. Ол күтә талантлы хирург еди. Жергиликли, қарақалпақ өз кәсібін жаны-тәни менен сүйетуғын кең пейилли адам». Санитариялық авиацияның жәрдеминде он мыңлаған адам аман алып қалынды.

Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтын биринши питкерип шығыўшыларынан П.К.Нурпейсов урыс жылларында ушыўшы-разведкашы болды. Ол жүзден аслам жаўынгерлик ушыўға шықты. Хаўа разведкасының шебери, полктағы ержүрек ушыўшылардың бири болған П.К.Нурпейсов душпанның 73 қала хәм портын, 148 аэродромын разведкалап, сўўретке түсирди, хаўада душпанның хәр қыйлы түрдеги 3 мыңға жақын самолётин тапты. П.К.Нурпейсов ушыў ўақтында радионавигация қуралларынан шебер пайдалана билди, душпанның Днепр, Керезино дәрйяларының бойындағы қорғаныў қурылысларына, СССР дың батыстағы мәмлекетлик шегерасының жағалаўына, Шығыс Пруссиядағы қорғаныў системаларына разведка жасады. П.К.Нурпейсов радист-атқыш екеўи 1945-жыл февраль-март айларында Шығыс Пруссия хәм Померанияға жаўынгерлик тапсырмалар менен ушыўлар жасап, буннан тысқары шегинип баратырған душпан колонияларына 17 рет шабыўыл жасап, фашистлердің 40 тан аслам солдат хәм офицерин, көпотенциал автомашиналарын сапластырды, еки темир жол эшелонын қыйратады.

СССР Жоқарғы Совети Президиумы 1945-жыл 18-августтағы Указы менен гвардияшы старший лейтенант П.К.Нурпейсовқа Советлер Союзының Қаҳарманы атағын берди. (3; 324-бет).

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, екінши жер жүзилик урыс жылларында Қарақалпақстандағы хаўа транспортының ахўалы сондай-ақ, фронтта хызмет көрсеткен авиация хызметкерлериниң жеңiske қосқан үлеслери жүде әҳмийетли болып есапланады. Сол дәўирде Нөкис аэропортының почта, жүк хәм жолаўшылар тасыў тараўында, санитария авиациясы хәм де халық ден-саўлығын сақлаў хызметы үлкен болды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. "Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. XIX әсирдің екінши ярымынан XXI әсирге шекем" Нөкис. Қарақалпақстан. 2003-жыл.
2. Матжанов Аман Жарылқапович "Қарақалпақстанның транспорт тарихи". Нөкис. Илимпаз. 2023-жыл.
3. Қарақалпақстан АССР тарийхы. II том. Нөкис. 1977-жыл.
4. Қошанов.Б.А., Отеренов.Х.М. Очерки истории Каракалпакстана. 1916-1991. Нукус. 2021.
5. <http://war-heroes.uz/bizning-qahramonlarimiz-2/soviet-ittifoqi-qahramonlari/tixomolov-boris-ermilovich>

Annotation: This article talks about the history of air transport of Karakalpakstan during the Second World War, the bravery of aviation pilots who served at the front, and their great contributions to victory.

Key words: Front, airport, aviation, flight, air communication, crew, P. Nurpeysov, K. Mamutov, B. Tikhomolov

Аннотация: В данной статье рассказывается об истории воздушного транспорта Каракалпакстана в годы Второй мировой войны, храбрости летчиков-авиаторов, служивших на фронте, и их большом вкладе в победу.

Ключевые слова: Фронт, аэропорт, авиация, лётчик, авиасвязь, экипаж, П.Нурпейсов, К.Мамутов, Б.Тихомолов.

Rezyume: Bu maqolada ikkinchi jahon urushi davrida Qoraqalpog'istonning havo transporti tarixi, frontda xizmat qilgan aviatsiya uchuvchilarining mardliklari va g'alabaga qoshgan kata hissalar haqida so'z boradi.

Kalit sózlar: Front, aeroport, aviatsiya, uchuvchi, aviaaloqa, ekipaj, P.Nurpeysov, K.Mamutov, B.Tixomolov

Rezyume: Bul maqalada ekinshi jer júzilik uris dáwirinde Qaraqalpaqstannıń hawa transportı tariyxı, frontta xızmet etken aviatsiya ushıwshılarınıń mártlikleri hám de jeńiske olardıń qosqan úlesleri haqqında sóz etiledi.

Gilt sózler: Front, aeroport, aviatsiya, ushıwshı, aviabaylanıs, ekipaj, P.Nurpeysov, K.Mamutov, B.Tixomolov.

MUSTAQILLIK YILLARIDAGI BERDAQ NOMIDAGI QORAQALPOQ DAVLAT AKADEMIK MUSIQALI TEATRI

Teumuratova A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Teatr xalqqa na'muna bo'ladigan ulug' dargoh, "Teatr –bu ibrathonadir" degan edi ulug' marifatparvarlarimizdan biri Mahmudxo'ja Behbudiy. Darhaqiqat, teatr ibrat va ma'naviyat maskanidir. Sababi jamiyatta yuz berayotgan voqealarning barchasi teatr hunarida o'z aksini topadi. Mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlar, zamonaviy mavzular bilan bir qatorda

o'tmish tariximiz haqida so'zlaydigan, ayniqsa, yoshlarning estetik istaklariga mos bo'lgan asarlarning sahnalashtirilishi, tomoshabinlarning teatr san'atiga bo'lgan mehrini yanada oshirmoqda. Teatrimiz so'nggi yillardagi faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, ko'pgina ijobiy o'zgarishlarning guvohi bo'lamiz. Repertuar siyosati, rejissura va aktyorlik mahoratidagi yutuqlar va yangiliklar, xalqlararo madaniyatda o'ttirilgan tajribalar teatr jamoasining uzoq va mashaqqatli mehnatining samarasidir.

1918-yili mamlakatimiz tomonidan «Teatr bo'limini tuzish haqida» maxsus qarorin so'ng yurtimizda teatr hunarini shakllantirishga katta e'tibor berilib, respublikamizning barcha o'rinlarida har hil madaniy-oqartirish ishlari bilan shug'ullanuvchi muassasalarni tashkil etish, aholiga tomosha qo'yishda ijodkor insonlardan tashkil topgan ,teatr, koncert truppalarini tashkillashtirish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirildi. 1920-yillarning o'rtalaridan e'tiboran qoraqalpoq xalqi orasida «Teatr», «Teatr truppasi»- degan atama so'zlar aholi hayotida paydo bo'la boshladi. 1926-yilning 8-noyabrida Qosim Avezovning «Tilak yo'lida» nomli to'rt pardali tarixiy dramasi bilan «Tong nuri» teatri pardasi tantanali ravishda ochildi. Qoraqalpoq milliy teatri tarixiniing yilnomasi ayni ushbu kundan boshlanadi [1,3]. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov «Qachon bo'lmasin milliy madaniyatimizning bir bo'lagi bo'lgan teatr haqida so'z borganda, ulug' Mahmudxo'dja Behbudiyning «Teatr-bu ibratxonadur» deb aytgan fikrlarini eslab o'tishimiz joizdir. Bizning milliy san'atimiz o'tmishda ulkan yo'l bosib o'tgan, uning qadimgi ildizlari xalq o'yin-kulgilari bilan bog'liqdir» [2,56].

Shuni ta'kidlash joizki, 20 yilga kelib, milliy teatr san'ati yurtimiz va jahon miqyosida vujudga kelgan, zamonlar sinovidan o'tib kelayotgan an'analar va tajribalar asosida yangidan paydo bo'lgan va rivoj topgan. Teatr xalqimizning manaviyatini yuqori cho'qqilarga olib chiqdi, milliy qadriyatlarimiz, urf-odat va an'analarimizni sahnada namoyish etdi. Teatr barpo bo'lgan davrlardan boshlab buyuk san'atkorlarning eng og'ir davrlarida ham respublikaning chekka qishloqlariga qilgan gastrollari , konsert va spektakllari bilan xalqimizning xotirasida saqlanib qolgan. Shu o'rinda teatr ijodkorlari tomonidan ko'plab milliy ruhdagi sahna asarlari chet davlatlarida ham muvaffaqiyatli ijro etildi. Hozirgi kunda respublikamiz teatrlarida turli mavzu va janrlarga oid ko'plab spektakllar yaratilib, o'ziga hos ijodiy izlanishlar davom etib kelmoqda. Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri respublikamizdagi muhim ahamiyat kasb etuvchi teatrlardan biri hisoblanadi. Teatr 90 yillik tarixga ega bo'lib, u yillar davomida teatr xalqimizning ma'naviy olamining ajralmas bir qismi bo'lib, jamiyat bosqichlarida haqiqiy turmush ko'rinishlarini gavdalanitrgan madaniy-ma'naviy maskanga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Mustaqillikka erishganidan so'ng, barcha sohalarida yuzlab o'zgarishlar yuz bergani kabi, Respublika teatrlari ham yangi taraqqiyot yo'liga qadam qo'ydi. Mustaqillik yillarida teatr buyuk so'z boyligi egasi, klassik adabiyotimiz buyuk siymosiga bag'ishlab Berdaq nomi berildi.

Bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoyitida, hamma sohada bo'lgani kabi, teatr san'atida ham mavzu, janr, uslublari rang-barangligi, tomoshabin uchun esa tanlash imkoniyatini yaratish jarayoni boshlangan. Jamoalar o'z-aro tortishadigan, raqobatbardosh spektakllar yaratishga astoydil kirishadigan davr keldi. Mana shu shu jarayonda har bir teatrning o'z tomoshabinini shakllanadi. Endi teatr tomoshabinning ketidan emas, aksincha, tomoshabin teatr ortidan ergashishi zarur.[3,4]. Mustaqillik davrida bolalar va yoshlar teatrlari faoliyatida ko'pgina diqqatga sazovar o'zgarishlar yuz berdi. Teatrlarning repertuar siyosati, rejissura va aktyorlik san'atidagi yangiliklar, tomoshabinlar bilan aloqalarida yangicha yondoshuv, shakllar ko'zga tashlanmoqda. Tadqiqotimiz markazida bo'lgan Qoraqalpog'iston teatrlari repertuar tanlashda o'z badiiy dasturlariga asoslanib, zamonaviy, mumtoz va tarjima asarlarni sahnalashtirib, tomoshabinlarining e'tiroflarini qozonib kelmoqda. Ushbu teatrlar yangicha siyosat, ijtimoiy va iqtisodiy muhitning mohiyatini anglagan holda o'z jamoalari ijodiy va tashkiliy ishlarini uyushtirishda yangi-yangi shakllarni izlab topmoqdaki, bu ularning tomoshabinlar bilan aloqalarini tobora mustahkamlamoqda. Ayniqsa, Qoraqalpog'istonda mavjud teatrlarning xalqaro festivallardagi muvaffaqiyatli chiqishlari, chet ellik hamkorlar bilan turli aloqalar o'rnatayotganlari O'zbekistondagi ko'pgina teatr jamoalari uchun saboq bera olish salohiyatiga egadir. Shuningdek, qoraqalpoq teatri o'zining shakllanish va rivojlanish jarayonida milliy-madaniy qadriyatlarining eng noyob jihatlarini chuqur o'zlashtirgan holda qardosh xalqlar tajribasini o'rganishi va shu asosda qoraqalpoq dramaturgiyasining vujudga kelishi, rivojlanishi va milliy teatr san'atining muvaffaqiyatini ta'minlaganligini alohida ahamiyatga egadir.

Qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri faoliyatida XX asrning ikkinchi yarmidan vatanimiz istiqboliga qadar bo'lgan tarixiy davrni bosqichma-bosqich o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda teatr jamoasi to'liq shakllanib, o'zining rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Urushdan keyingi yillarda ko'pgina teatr jamoalari amaliyotida yuksak g'oyaviylikka asoslangan asarlarni sahnalashtirishga e'tibor qaratildi.

Teatr yangi davrda keng imkoniyatlarga ega bo'lib, milliy dramaturglar asarlari bilan bir qatorda boshqa xalqlar tillaridan tarjima qilingan asarlarni sahnalashtirib kelmoqda. Milliy operaga ega bo'lgan san'atimiz endi jahon klassik operalarini qoraqalpoq tomoshabinlariga in'om qildi. ko'rgan san'atkor klassik operalarni tomoshabinlarga taqdim etdi. Chunki teatrdagi yetarlicha solistlar, xor, orkestr, balet artistlari mavjud edi. Xususan, S.Yudakovning «Maysaraning ishi»qoraqalpoq tilida, S.Raxmaninovning « Aleko » operasi N.Muhammaddinovning «Ajinyaz» operasi, «Ayyamal» baleti, A. Begimov , T. Allanazarovlarning « G'arib ashik» musiqali dramasi, Q.Matmuratovning «Sharyar» dramasi, Aripovning «Sohibqiron» dramalari muvaffaqiyatli sahnalashtirildi. Shuningdek, tomoshabinlarning talablari e'tiborga olingan holda, xalqimiz uchun ko'plab komediya asarlari yaratildi: K.Rahmonovning «Injiqning muhabbati», Q.Matmuratovning «Umirbek va Tazsha», M. Nizanovning «Ikki dunyo ovorasi», Sh. Boshbekovning «Temir hotin», I. Sodiqovning «Afandining hotini», B. Jurto'vning « Qaynonaning hiylasi» yana boshqa bir necha spektakllar tomoshabinlar e'tirofiga sazovar bo'ldi. Har bayramda teatrlashtirilgan shou-konsertlar namoyish etish an'anaga aylandi [4,4].

Bu davrda teatrdagi katta tajribaga ega bo'lgan sahna ustalari Qaypnazarova, Ye. Saakeyev, X. Aymbetov, S. Aymbetova, M. Ismoilova, B. Uzakbergenov, S. Davletova, M. Sapayeva, O'zbekiston. Qo'simbetov, J. O'tobergenov, Q. Daniyarov, A. Seytekov, Q. Qalandarov, G. Jumaniyazova, U. Yusupova, A. Piyazova, G. Saribayeva, B. Nazarimbetov, J. Sagindikova, S. G'aniva, J. Pirlsova, D. Jalol'osbayeva, A. Qalimbetovlar bilan birga teatrga endigina qadam qo'ygan M. Usenov, S. Annaqulova, K. Allanazarov, D. Atmuratov, A. Amaliyazovlar oilasi tomonidan yaratilgan ijod mahorati ko'zga tashlandi. Rejissyorlar: N. Ansatbayev, Q. Abdireymov, B. Baymurzayev, J. Sultonbayev, B. Uteboyevlar turli janr va mavzularda spektakl yaratishdi. Teatr repertuaridan inson qadriyatlarini, uning ishtiyoqi, insonga xos bo'lgan psixologik dramalar va tarbiyaviy ahamiyatga molik asarlar o'rin oldi. 2000-2010 yillarda sahnalashtirilgan davriy talablarga javob beradigan, milliy kooloritga boy musiqiy spektakllar - O. Abdirahmonovning "Tirsekler", K. Rahmonovning "Laqqilar shifoxonada", "O'lim jazosi", A. O'teniyasovning "Qizning ornomusi" asarlari xalq qalbidan joy oldi. Teatr muhlislarining talablariga binoan P. Tilegenov, S. Pavlanovning "Vijdon", Q. Shangitbayev, Q. Bayseytov, A. Muhammadovlarning "Uch bo'ydoq" asarlari qayta-qayta sahnalashtirilib, tomoshabinlarga ma'naviy ozuqa baxsh etdi [5,26].

Mustaqillik yillarida teatr jamoasi yosh avlodga «Biz kim edik, kimning avlodimiz, ota-bobolarimiz kim edi?» degan tarixiy haqiqatlarni sahnada tasvirlab berishga harakat qilmoqda.

N. Davkarayev, V. Shafrannikov, N. Muhammaddinovlarning "Alpamis", K. Rahmonov, Q. Zaretdinovlarning "Edige" musiqali dramalari, Zaretdinovning "Tumaris" operasi "Qirq qiz" baleti bunga misol bo'ladi. Birinchi milliy operamiz "Ajiniyaz" va birinchi baletimiz "Ayjamal" sahnalashtirildi. Klassik shoir Berdaqning 190 yilligi munosabati bilan teatrning 90 yilligi tantanalari arafasida dramaturg Q. Matmuratovning "Berdaq" spektaklini yangidan sahnalashtirdi.

Bundan tashqari teatr repertuaridan Mustaqillik g'oyalari bilan to'lib-toshgan yangi zamon qahramonligi, tarixiy shaxsiyatimiz, mahorat mavzusi, Vatanga bo'lgan muhabbat va boshqa mavzularda asarlar joy olgan. Shunga o'xshash asarlardan Xo'janiyozovning "Adolatga hiyonat", "Suymaganga suykanma", K. Rahmonovning "Kelin", "O'lim jazosi" K. Matmuratovning "Kichik muhabbat", O. Abduraxmanovning "O'jarlar", A. Qahhorning "Tobutdan tovush", O. Xoshimovning "Uylanmasam o'laman", S. Balg'abayevning "Eng go'zal kelinchak" P. Aytmuratovning "Intilganga tole yor" Q. Norqabulning «Nur soyada qolmaydi» va boshqa asarlar teatr repertuaridan o'rin olgan. [6,3].

2018-yilda Qirg'iziston Respublikasining Bishkek shahrida bo'lib o'tgan «Aytmatov va teatr» nomli xalqaro festivalda Chingiz Aytmatovning «Dengiz yoqalab yugurgan olapar» asari asosida rejissor Muhtar Reymov tomonidan sahnalashtirilgan «Luvr o'rdagi» spektakli III-o'rinni egalladi, O'zbekiston Respublikasi teatrlari yosh rejissyorlarining «Debyut-2018» festivalida esa I-o'rin sazovori bo'ldi. Teatr har yili yoshlar bilan to'lib-toshmoqda. Shuningdek teatrdagi yangicha uslub va o'ziga hos an'analar paydo bo'la boshladi. Ayniqsa, yosh rejissyor Marxabay Usenov va Muhtar Reymovlar sahnalashtirgan spektakllari tomoshabinlarda o'zgacha taassurot qoldirdi.

Qoraqalpoq davlat musiqali teatri deyarli bir asrdan buyon ijod qilib kelmoqda. Bu davr mobaynida teatr jamoasi samarali ijod yo'lini bosib o'tdi. Qoraqalpoq teatr san'ati o'tmishda va rivojlanish jarayonida aniq uslub va qonuniyatlarga tayangan holda o'z ijod yo'lini belgiladi. To'rtko'lda birinchi Davlat professional teatrida vujudga kelishi Qoraqalpoq madaniy hayotida muhim voqea bo'ldi. U badiiy havaskorlikni istiqbolidagi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Hozirgi kunda mazkur teatr 95 yildan ortiq tarixga egadir. Hozirgi kunda teatr repertuaridan 360 dan ortiq har xil janrdagi spektakllar o'rin olgan bo'lib, ular orasida mono opera uslubidagi spektakllar ham o'rin olgan. Teatrning ko'p yillar davomida erishgan yutuqlari, ayniqsa yoshlarni Vatanga sadoqat, insonparvarlik ruhida tarbiyalash, insonlar qalbiga yaxshilik nurlarini singdirishni o'zining ezgu minnati deb bilib, xalqqa fidokorona xizmat ko'rsatib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Tleumuratova A. QORAQALPOG'ISTONDA TEATR SAN'ATI SHAKLLANISHINING ILK BOSQICHLARI //NEW RENAISSANCE CONFERENCE. – 2024. – T. 1. – №. 4. – C. 175-177.
2. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" I. Karimov. Ma'naviyat. 2012, 176b.
3. Кодирова, Д. XX асп Ўзбек театри: таркиб топиши ва ривожланиш жараёнлари. -Т.: Санъат журнали нашр., 2009.-208 б.
4. Tleumuratova A. Qoraqalpog'istonda teatr san'ati shakllanishining ilk bosqichlari. //Modern Science and Research. – 2024.-409b.
5. "Истоки и формирование Каракалпакский драматургии и театра", Т. Алланазаров. Автореферат. «Академия наук» 1964, 65ст.
6. Tleumuratova A. J. QORAQALPOG'ISTONDA TEATR SAN'ATINING SHAKLLANISHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLAR. – 2024.

Mustaqillik yillaridagi Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat Akademik musiqali teatri.

Annotatsiya. Mazkur tezista mustaqillik yillaridagi Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat musiqali akademik teatri rivojlanishi, spektakl repertuarlari va ijodiy faoliyati haqida fikr mulohaza yuritilgan.

Tayanch so'zlar. Ssenografiya, truppa, rejissura, dekoratsiya, repertuar, spektakl.

Каракалпакский Государственный Академический музыкальный театр имени Бердак в годы независимости.

Резюме. В данной статье рассматривается развитие Каракалпакского государственного музыкального академического театра имени Бердака в годы независимости, его репертуар и творческая деятельность.

Ключевые слова. Сценография, труппа, режиссура, декорации, репертуар, спектакль.

Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdak during the years of independence.

Summary. This article examines the development of the Karakalpak State Musical Academic Theater named after Berdak during the years of independence, its repertoire and creative activities.

Key words. Scenography, troupe, direction, scenery, repertoire, performance.

UO*К 101.1 : 316

JASLARDI TÁRBIYALAWDA SHAÑARAQTAĞI ÁDEP-IKRAMLILIQ MÁSELELERI

Mambetkarimov R. R.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ğárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap-aq mámleketimizde salamat áwladtı tárbıyalaw máselesine úlken dıqqat awdarıldı. Sebebi, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń “Shańaraq kishi Watan, shańaraq tınısh bolsa, baxıtlı bolsa, Watan tınısh boladı” degen pikirleri menen salamat áwladtı, hár tárepleme jetik hám bákamal insanlar etip tárbıyalaw, olarğa keleshegimiz iyleri dep qaraw, Xalıqtıń kelesheğine bolğan tiykarǵı másele sıpatında Jańa Ózbekstandı qurıw jolındaǵı siyasatınıń ajıralmas buwınına aylandı. Prezidentimizdiń baslaması menen 2024-jıldı mámleketimizde “Jaslar hám biznesti qollap-quwatlaw” jılı dep járyalanıp, bundaǵı kózde tutilğan maqset Jańa Ózbekstandı jaratıwda salamat áwladtı tárbıyalaw barısında ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli islerdi jańa basqıshqa kóteriwdi jámiyette joqarı ruwxıylıqqa iye bolǵan jas áwladtı tárbıyalap kamalǵa keltiriwden ibarat edi[2, 315].

Usı jerde salamat áwlad degende eń dáslep salamat násildi, fizikalıq jaqtan rawajlanıw menen birge ruwxıy, pikirlewı, iyman isenimi pútin, bilimli, joqarı ruwxıylıqqa iye, márt hám er júrek, Watanpárwar áwladtı kóz aldımızǵa keledi. Húrmetli Prezidentimizdiń «Jaslar keleshegi menen baylanıslı hár qanday wazıypa birlemshi áhmiyetke iye» degen pikirleri haqıyqattan da óz aktualıǵına iye esaplanadı. Hár qanday millettıń ózine tán ruwxıylıǵın qalıplestiriw hám kóteriwdi, jaslarǵı jetik insanlar etip tárbıyalawda hesh gúmánsız shańaraqtıń ornı hám tásiiri teńsiz bolıp tabıladı. Sebebi insannıń eń taza hám pák sezimleri, dáslepki turmıslıq túsinikleri birinshi gezekte shańaraqta qalıpleseı. Balanıń xarakterin, tábiyatı hám dúnyaǵa kóz-qarasın belgileytuǵın ruwxıy ólshem hám principler – jaqsılıq hám gumanizm, joqarı pázilet, mexir-miriwbet, ar-namıs hám iybe sıyaqlı múqáddes túsiniklerdiń tiykarın shańaraq dep atalatuǵın ortalıqta qalıplesiwi tábiyiy. Sonıń ushın da, shańaraq ortalıǵında payda bolatuǵın ata-anaǵa degen húrmet, olardıń aldındaǵı ómirlik qarızdarlıq minnetin tereń ańlaw hár bir insańǵa tán bolǵan insaniylik páziletleridiń biri esaplanadı hám bul paziletler shańaraqlıq qatnasıqlarınıń negizin, shańaraqtıń ruwxıy dúnyasın qalıplestiriwde xızmet qıladı.

Kóp jıllıq ilimiy baqlaw hám izertlewler sonı kórsetedi, insan óz ómiri dawamında alatuǵın barlıq informaciyanıń 70 procentin 5 jasqa shekemgi dáwirde aladı eken. Balanıń sanası tiykarınan 5-7 jasta qalıplesetuǵınlıǵın esapqa alatuǵın bolsaq, áyne usı dáwirde onıń júreginde shańaraqtaǵı ortalıq tásirinde mánawiyattıń tuńǵış belgileri kórine baslaydı. Adamzat ushın ómir boyı zárúr bolatuǵın tábiyiy kónlikpe hám ózgeshelikler bular mäselen, hár qanday balanıń ózine tán, ózine say uqıbı, átiraptaǵı adamlar menen qatnası, doslarınıń arasında ózin qanday seziniwi, jetekshilik qásiyetlerge iye bolıwı yaqi iye bolmawı, kerek bolsa, kóz-qarası bulardıń hámmeı eń dáslep onıń tuwma tábiyatı, sonıń menen birge shańaraqta alatuǵın tárbıyasına tıǵız baylanıslı ekenligin turmıs tájiriýbesi kóp misallarda tastıyıqlap beredi. Áyne usı dáwirde bala hámme jaqsı-jaman nárseni túsinip ańlay baslaydı, onıń pák hám taza sanası, misli baspa qaǵaz sıyaqlı shańaraqtaǵı, dógerek átiraptaǵı bárshe waqiya-hádiýselerdi, olardıń negizindegi tásirlerdi ózine sińdirip aladı. Onıń ata-anasına, ata hám kempir apalarına mehri hám húrmeti, ózin qorshap turǵan ortalıqqa salıstırǵanda múnásibeti kúnnen-kúńge jetilisip baradı.

Okinishlisi sonda, ayırım ata-analar óz perzentiniń usınday qızıǵıwshılıǵı hám umtılıslarına, onıń sanası, oy-pikirinde hár kúni bir ózgeris júz berip, ózinde jańa-jańa sorawlar payda bolıp atırǵanına áhmiyet bermeydi. Onıń ústine eger ata shańaraqta ózin tutıwdı bilmese, ádep-ikramlılıq babında perzentlerine órnek bolıw ornına qopal múnásibet isleytuǵın bolsa, bul jaǵday balanıń ruwxıy dúnyasınıń qalıplesiwine unamsız tásir kórsetiwi tábiyiy, waqtı saati kelip, onıń xarakterinde insan degen atqa ılayıq emes ádepsız hám tárbıyasız adam sıpatında kórinedi. Yaqi shańaraqta qońsı-qobalardı kóre almaslıq, ósekshilik, ğárezgoylık ortalıǵı húkimdar bolsa, hesh gúmánsız bulardıń barlıǵı balanıń yadında dúzetip bolmaytuǵın awır iz qaldıradı. Ulıwma shańaraqtaǵı ruwxıy ortalıq hám tárbıya sebepli bala mexriyban hám reyimshil yaqi egoist hám tasbawır bolıp er jetiwin túsiniw qıyın emes. Biz óz perzentlerimizdiń baxıt-ıǵbalı, keleshegin kóriwdi qáler ekenbiz, tek shańaraqtaǵı ǵana emes, al qońsı-qoba, máhálledegi adamlardıń is-háreketi hám balanı qalıplesip kiyatırǵan sap qálbi hám sanasına qanday tásir kórsetiwi haqqında mudamı oylawımız, bul máselede moynımızda qanday úlken juwapkershilik bar ekenligin umıtpawımız zárúr.

Shańaraqlıq tárbıya máselesinde qátege jol qoymaw ushın eń dáslep hár bir úydegi ruwxıy ortalıq klimatın jaratıwımız zárúr, bunda óz-ara húrmet, ádep-ikramlılıq, insaniy múnásibetler tiykarında qurıw oǵada ornlı boladı. Bul haqqında aytqanda men, klassikalıq jazıwshımız Abdulla Qadiriýdiń «Ótken kúnler» shıǵarmasındaǵı qáhármanlardıń óz-ara qatnası hám sóylesiwleri, olardıń hátte, kishkene perzentlerinde «siz»dep sóylewi misalında ata-babalaramızdıń shańaraq ruwxıylıǵına hám mádeniyatına qanshama úlken itibar bergenliginiń gúwası bolamız. Usı kóz-qarastan qaraǵanda búgingi kúnde de jurtımızda usınday shıraylı ádep-ikramlılıq ólshemleri menen jasap kiyatırǵan, ul-qızların usınday ruwxta tárbıyalap atırǵan kóplep úgili shańaraqlar bársheimizde háwes oyatatuǵını tábiyiy. Shańaraq bul tuwısqanlıq, jaqınlıq (neke qatnasıqları arqalı) yaqi birge jasaw arqalı baylanısqan adamlardan ibarat sociallıq topar esaplanadı. Shańaraqlıq qatnasıqlar salıstırma alıp qaralıp, jámiyettegi ámelde bar bolǵan social ekonomikalıq, ideologiyalıq munasebetler menen belgilenedi hám olar tásirinde ózgerip otıradı. Soǵan muwapıq, hár bir jámiyet ózgerip uqqas shańaraq tipiniń, shańaraqqa tiyisli baylanısların ornatadı. Kóplegen jámiyet formalarında shańaraq balalar sociallasıwı ushın tiykarǵı institut wazıypasın atqaradı[7, 62].

Bizniñ xalqımız ázel-ázelden óziniñ balajanlıǵı menen, shańaraqqa húrmet-izzette bolıwı menen ajırılıp turatuǵınlıǵı bárshemizge belgili. Álbette, perzentke mehir qoyıw, olardıń qarnın toq, kiyimin pútin etiw óz jolı menen, biraq balalarımızdı jaslıq shaǵınan baslap milliy tárbiya, ádep-ikramlılıq, joqarı mánawiyat tiykarında ósiriw biz ushın mudamı áhmiyetli wazıypa bolıp kelgen. Bul máselege itibar bermew tek ayırım ata-analar ǵana emes, al, pútkil jámiyet ushın júdá qımbatqa túsetuǵınlıǵın da kóplegen turmıslıq mısallarda kóriwimiz múmkin.

Bala tárbiyasında salamat áwlad máselesi de áhmiyetli rol oynaytuǵınlıǵın biykarlap bolmaytuǵınlıǵı óz-ózin belgili. Aqlı kámil hár qanday insan bul jaqtı dúnyada ómir bar eken, shańaraq bar ekenligin jaqsı ańlap jetedi. Shańaraq bar eken, perzent dep atalǵan biybaha baylıq bar. Perzent bar eken, adamzat hámıyshe iygilikli niyetler hám umtılsılar menen jasaydı. Bizniñ pikirimizshe «áwlad» hám «nesiybe» degen sózler arasında qanday da bir iláhiy baylanıs barday seziledi. Álbette, hár bir benдеge ırısqa-nesiybeni Allatala beredi. Biraq, bul ómirde nesiybesi pútin hám tolıq bolıwı ushın insannıń ózi de shın kewilden umtılwı, jas áwladtıń salamat ortalıqta tárbiyalanıwı úlken áhmiyetke iye ekenligin umıtpawımız zárúr. Búgingi kúnde bizniñ ámelge asırıp atırǵan barlıq islerimiz perzentlerimizdiń baxtı-ıǵbalı, olardıń jarqın keleshegi ushın ámelge asırılmaqta. Biraq, baxıt-ıǵbal tek ǵana baylıq, mal-múlk penen belgilenbeydi. Adepli, bilimli hám aqlı, miynet súygish, iymán-insaplı perzent tek ǵana ata-ananıń emes, al pútkil jámiyettiń eń úlken baylıǵı bolıp tabıladı. Jaslarıdı hár tárepleme salamat hám jetik etip tárbiyalaw, ómirdiń dawamlılıǵı, áwladlardıń dawamlılıǵın támiyinleytuǵın ruwxıylıq qorǵanı bolǵan shańaraqtı bekkemlew búgingi kúnde hámimizdiń tiykarǵı wazıypamız ǵana bolıp qalmastan, gumanistik minnetimizge de aylanıwı kerek ekenligin hár birimiz ádiwli wazıypamız ekenligin ańlawımız kerek.

Sol sebepli biz ǵárezsizlik dáwirinde shańaraq institutın jámiyettiń basqa áhmiyetli sociallıq strukturaları, elimizдеги ruwxıy ózgerisler menen úyesimli tárizde rawajlandırıw, onıń abıroyın arttırıw máselesine mámleketlik siyasattıń eń baslı hám áhmiyetli baǵdarı sıpatında turaqlı dıqqat qaratıp kelmekteміз. Mámleketimiz Konstituciyasında shańaraqtıń sociallıq statusı anıq belgilep qoyılǵanı, usıǵan tiykarlanıp shańaraq, puqaralıq kodeksleri hám basqa da zárúrli nızam hújjetleri qabıl etilip, bul baǵdarda tiyisli huqıqıy tiykar jaratılǵanı da bul pikirdi tastıyıqlaydı[4, 141]. Shańaraqtı, hám onıń mángilik qádiriyatların ullılap, mámleketimizде «El-jurt tayanışı» degen ájayıp estelik dóretkenimiz kópshiliktiń kewlinдеги is bolǵanlıǵın atap ótiw orınlı. Bizniñ ruwxıy turmısımızdı bayıtıw haqqında sóz bolǵanda, máhálleńiń roli hám tásiри haqqında toqtalıp ótiw álbette orınlı boladı. Ázelden ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarında máhálleler haqıyqıy milliy qádiriyatlar mákani bolıp xızmet etip atırǵanlıǵı bárshemizge belgili. Óz-ara mehir-miriwbet, awızbirshilik hám tatıwlıq, járdemge mıtáj adamlardıń jaǵdayınan xabar alıw, jetim-jesirlerdiń basınan sıypaw, toylarında kómek hám merekelerdi kópshilik penen másáláhatesip ótkeriw, jaqsı kúnde de, jaman kúnde de birge bolıw usaǵan xalqımızǵa tán úrip-ádet hám dástúrlер birinshi gezekte máhálle shárayatında qalıplesken hám rawajlangan. Xalqımızǵa tán ózin-ózi basqarıw sistemasınıń bul ájayıp usılı áyyem zamannan adamlardıń tek ǵana tilinde emes, al kewlinде, pútkil ómirinde tereń orın iyelegen biykarǵa emes. Máhálle haqqında sóz etkende, kópshilik usınday tereń mánili sózlerdi eslewi hám tilge alıw tábiyiy. Olar usılayınsha ózleriniń dárti hám táshwishlerin sheship beretuǵın tásirsheń jámiyetlik puqaralıq mákeme - ana-jurt tımsalı bolǵan máhállege óziniń múnásibetin bildiredi.

Ǵárezsizlik jıllarında máhálle turmısı menen baylanıslı kóplegen qádiriyatlar, salt-dástúrlер qayta tiklenip, zaman talapları tiykarında bayıp barılmaqta. Usınıń menen birge, máhálleńiń wákillikleri keńeytirilmekte, olar búgin ózin-ózi basqarıw mákemesi, haqıyqıy demokratiya mektebi sıpatında keń kólemli jumıs alıp barmaqta. Mámleketshiligimiz tariyxında birinshi márte «máhálle» túsinigi Konstituciyamızǵa kirgizilip, onıń jámiyet basqarıwındaǵı ornı hám statusı qatań belgilep berildi [3, 47]. Máhálle basqarıwına bunday úlken itibar búgin mámleketimizде alıp barılıp atırǵan siyasattıń Xalıqshılıǵınan derek beredi. Sonıń menen birge ol elimizde ámelge asırılıp atırǵan «Kúshli mámleketten – kúshli jámiyetke qaray» principiniń ámeliy kórinisi bolıp, ruwxıy turmısımızdı jáne de bekkemlewde, jas áwladtıń sana-sezimin zamanagóy tiykarda qalıplestiriwde úlken áhmiyetke iye kúsh bolıp kelmekte. Máhálleńiń Xalıqtıń ruwxıylıǵı menen baylanıslı tárepleri haqqında sóz júrgizip, olardı kóz aldımızdan ótkerip, hár tárepleme talıqlap qarar ekenbiz, hesh ekilenbesten sonı aytıw kerek, biz hár bir shańaraqtaǵı, pútkil el-jurtimizдаǵı ruwxıy ortalıq klimatı hám jaǵdayın túsinbekshi bolsaq, bul baǵdardaǵı haqıyqıy jaǵdaydıń ayqın kórinisin birinshi gezekte máhálle turmısında ashıq aydın kóriw imkaniyatına iye bolamız. Sol sebepli biz ruwxıy turmısımızdı, milliy sana-sezim hám qádiriyatlarımızdı, isenim hám oy-pikirimizdi, úrip-ádet hám dástúrlерimizdi saqlaw, ruwxıy dúnyamızdı bayıtıwǵa umtılar ekenbiz, olardıń hámmesi máhálle mákemesine jáne de kóbirek imkaniyat beriw, onıń huqıqıy hám ámeliy wákilliklerin keńeytiw menen tikkeley baylanıslı ekenligin jaqsı túsinemiz. Sol arqalı biz ózimizdiń ullı maqsetimiz bolǵan erkin puqaralıq jámiyetti qurıw jolında, sózsiz, úlken qádem qoyǵan bolamız.

Ruwxıylıqtı qalıplestiriwge tikkeley tásir etetuǵın jáne bir áhmiyetli turmıslıq faktor – bul tálim-tárbiya sisteması menen tıǵız baylanıslı. Dúnyada insańǵa kerek barlıq nárse adam qolı menen jaratılıp, adam qolınan shıǵadı. İnsan dúnyaǵa kelgen waqıttan baslap oǵan tárbiya hawa menen suwday zárúr hám bunı ámeliy jaqtan qollanadı. Biz tuwılǵanda ázzi bolamız-bizge kúsh kerek, biz tuwılǵanda hámme nársege mıtáj bolamız-bizge járdem kerek, biz tuwılǵanda hesh nárseni oylamaymız-bizdi oylaw lazım. Demek, biz tuwılǵanda iye bolmaǵan hám tuwılǵannan soń olarsız jasaw múmkin bolmaǵan nárseniń barlıǵı bizge tárbiya arqalı beriledi [6, 87]. Tárbiya hámme waqıt quramalı, mashaqatlı hám qayırılı is. Bul joqarı mádeniyatti iyelegen adam óziniń danishpanlıǵı, turmıslıq bilimi, ómir tájiriybesine súyenip, mámleketlik hám jámiyetlik-siyasiy áhmiyetke iye wazıypanı orınlap atırǵanın sezip turadı. Dúnya pedagogıkası páni ásirler dawamında jas áwladtı jetik insan etip jetistiriwdiń metodikasın, metodologiyasın ilimiy jaqtan izertlep, ámeliy usılların, jolların jaratıp, turmısqa engizbekte[5, 3].

Hámmemizge belgili, ata-babalarımızdın ázelden biybaha baylıǵı bolǵan ilim hám bilimdi, tálim hám tárbiyanı insan kámalatı hám millettıń rawajlanıwınıń eń tiykarǵı shártı hám girewi dep bilgen. Álbette, tálim-tárbiya sananıń miywesi, biraq, sonıń menen qatar sananıń dárejesi hám onıń rawajlanıwın da belgileytuǵın, yaǵnıy, xalıq mánawiyatın qalıplestiretuǵın hám bayıtatıǵın eń áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Solay eken, tálim-tárbiya sistemasın hám usı tiykarda sananı ózgerťpesten turıp mánawiyatı rawajlandırıp bolmaydı. Sol sebepli bul salada júzeki, rásmiy jantasıwlarǵa, puqta oylanbaǵan islerge ulıwma jol qoyıwǵa bolmaydı. Mektep, tálim-tárbiya máselesi mámleket hám jámiyet qadaǵalawında bolıwı tiykarǵı nızamımızda belgilep qoyılǵan[1, 637-san]. Sonıń menen birge, bul keń jámiyetshilik, pútkil xalqımızdın qatnasıwın hám qollap-quwatlawın talap etetuǵın ulıwma milliy másele bolıp tabıladı. Keleshegimizdın tırnaǵı bilim dárgaylarında jaratıladı, basqasha aytqanda xalqımızdın erteńgi kúni qanday bolıwı perzentlerimizdın búgin qanday tálim hám tárbiya alıwına baylanıslı ekenligin umıtpawımız kerek. Bunıń ushın hár bir ata-ana, ustaz hám oqıtıwshı hár bir bala tımsalında eń dáslep shaxstı kóriwi zárúr. Áne usı ápiwayı talaptan kelip shıǵa otırıp, perzentlerimizdi erkin hám keń pikirlew uqıbına iye bolǵan, sanalı jasaytuǵın kámil insanlar etip kámalǵa jetkeriw – tálim-tárbiya tarawınıń tiykarǵı maqseti hám wazıypası bolıwı lazım dep qabıl etiwimiz kerek. Bul bolsa, tálim hám tárbiya jumısın bir-birinen ajratpaǵan halda tıǵız baylanısta alıp barıwdı talap etedi.

Búgingi kúnde mámleket kóleminde tálim hám tárbiya, ilim pán, kásip-óner úyretiw sistemaların tıpkillikli reformalawǵa oǵada úlken zárúrlik sezile basladı. Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlamasın islep shıǵıw menen baylanıslı process uzaq jıllar dawamında bul tarawda biraz mashqalalardıń jıynalıp qalǵanlıǵın kórsetti. Tálim-tárbiya sistemasındaǵı reformalar baslanǵan Jańa Ózbekstanda jáhán tájiriyesi hám turmısta ózin kóp márte aqlaǵan haqıyqattan kelip shıǵıp, eger bul maqsetlerimizdi tabıslı túrde ámelge asıra alsaq, tez arada turmısımızda unamlı mánistegi «jarılıw effekti»ne, yaǵnıy, jańa bilimlendiriw modeliniń kúshli nátiyesine erisemiz, degen pikirini bildirer edim.

Haqıyqatında da, Jańa Ózbekstandı jaratıwda barlıq shárt-shárayatlarǵa iye bolǵan akademiyaqı licey, kásip-óner mektepleri, joqarı oqıw orınlarında oqıp atırǵan, zamanagóy kásip-óner hám ilim-bilim sırların úyrenip atırǵan, házirde-aq eki-úsh tilde arqayın sóylese alatuǵın mın-mınlap studentler, úlken ómirge kirip kiyatırǵan, óziniń talantı hám intellektualın jarqın kórsetip atırǵan jas kadrlarımız misalında áne usınday arziw-umtıslarımız búgininń ózinde óziniń miywesin berip atırǵanınıń gúwası bolmaqta. Usı islerge saykes túrde, elimizde bar bolǵan on mınǵa jaqın ulıwma bilimlendiriw mektebiniń materiallıq-texnikaqı bazasın bekkemlew, bilimlendiriw procesiniń mazmunın tıpkillikli jetilistiriw, oqıtıwshılardıń miynetin materiallıq hám ruwxıy jaqtan xoshametlew boyınsha úlken isler ámelge asırılmaqta. Keyingi jıllarda tálim-tárbiya salasında ámelge asırǵan, kólemi hám mazmunına kóre úlken islerimiz biz gózlegen iygilikli niyetlerimize erisiwde, hesh kimnen kem bolmaytuǵın turmıstı payda etiwde, jaslarımız pútkil xalqımızdın ruwxıy joqarılawı jolında bekkem tiykar jaratadı. Biz demokratiyaqı jámiyet qurar ekenbiz, bul rawajlanǵan jámiyette bárshe tarawlardaǵı alǵa qaray ilgerleniwlerdi kórsek boladı. Atap aytqanda bilimlendiriw salası, mádeniyat, kórkem-óner, sport tarawına, medicinaǵa, ekonomikaǵa hám taǵı basqada tarawlarǵa úlken itibar qaratılıp atır. Usınday ullı islerdi ámelge asırıwda biz shıǵısqa tán bolǵan joldı tańladıq. Bul jolda jaslarđı jetik insanlar etip tárbiyalaw álbette olardıń ádep-ikramlılıǵın jetilistiriw menen tıǵız baylanıslı. Ádep-ikramlılıq degende eń birinshi nábette tálim-tárbiya, adamlar ortasındaǵı qarım-qatnas, olardıń birew-birewine degen mehri, adamlardıń insaniy páziyetleri kóz aldımızǵa keledi. Insaniyat tariyxında jámiyetin rawajlanıw barısında ádep-ikramlılıq máseleleri hámme waqıtta da úlken áhmiyetke iye bolıp kelgen.

Juwmaqlastırıp aytqanda, tárbiya kórgen, bilimli jaslar degende búgingi kúnde dúnyaqı bilimlerdi tereń iyelegen, ruwxıy dúnyası bay, fizikaqı jaqtan rawajlanǵan sap deneli, mámleketimiz hám xalqımızdın máplerin jeke óziniń mápleri menen birlestire alǵan insanlar túsiniledi. Sonlıqtan da, keleshegimiz bolǵan jas áwladqa bilim beriw hám tárbiyalawda jurtbasshımız tárepinen bildirilgen «Úshinshi renesanstı biz jaslar menen quramız» hám de «Jańa Ózbekstannın keleshegi bul jetik bilim hám tárbiya alǵan jaslar» degen pikirini basshılıqqa alıp jetik áwlad tárbiyasına ayırıqsha itibar qaratıwını zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonuni. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
2. Ш.М.Мирзиёев. «Янги Ўзбекистон стратегияси». – Тошкент: «O'zbekiston» нашриёти, 2021. 315-бет.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 01.05.2023. 47-бет.
4. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. 01.03.1997. 141-бет.
5. Абдимуратов.П.С Нэсият ҳэр кимге лазым, үгит ҳэммеге зэрүр. (эмелий-методикалық қолланба). Нөкис. 2014. 3-бет.
6. Abdulla Avloniy. Asarlari majmuasi. 87-бет.
7. O'zbekiston Milliy ensklopediyasi. O – bo'limi, 62-бет.

Yoshlarni tarbiyalashda oiladagi odox-axloq masalalari.

Rezyume: Maqolada yosh avlodni oilada tarbiyalashning metod va usillari haqida keng tahlil qilingan. Ularning yoshlarni jamiyat uchun ahamiyatli bolgan ijtimoiy axloqiy tamoyillarini shakillantirishdagi orni ochip berilgan Maqolada bu masalalar buicha taniqli olimlarning fikirlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Yoshlar, tarbiya, tarbiya usillari, ta'lim, falsafiy, manaviy dunyo, mahalla, jamiyat, davlat, taraqqiyot, intellektual, axloqiy, kasbiy faoliyat.

Этические проблемы в семье при воспитании молодежи.

Резюме: В статье подробно анализируются методы и способы воспитания подрастающего поколения в семье. Раскрывается их роль в формировании важных для общества социально-нравственных устоев молодежи. В статье представлены мнения известных ученых по этим вопросам.

Ключевые слова: Молодежь, образование, методы воспитания, воспитание, философский, духовный мир, соседство, общество, государство, развитие, интеллектуальная, нравственная, профессиональная деятельность.

Ethical issues in the family in raising young people.

Summary: The article analyzes in detail the methods and ways of raising the younger generation in the family. Their role in the formation of important social and moral foundations of youth is revealed. The article presents the opinions of famous scientists on these issues.

Key words: Youth, education, methods of upbringing, upbringing, philosophical, spiritual world, neighborhood, society, state, development, intellectual, moral, professional activity.

УДК: 81.2

ЎЖИНИЯЗ ҚОСИҚЛАРИНДА ЖАМИЙЕТТЕ ИНСАННИН ОЗИН ТУТИВ МАСЕЛЕЛЕРИНИН СЌВЛЕЛЕНИВИ

Mambetnazarov M. K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Bársheimizge belgili, usı jıldıń 16-iyul kúni mámleketimiz Prezidenti Sh.Mirziyoev tárepinen №PP 258-sanlı «Belgili qaraqalpaq shayırları hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanlıǵınıń 200 jılıǵın keń belgilew haqqında»ǵı Pármanı qabıl etilgen edi [1]. Bul qaraqalpaq xalqınıń hár bir puqarası ushın quwanışlı waqıya boldı hám bul hújjet shayırlar babamızǵa bolǵan úlken húrmetten derek beredi. Sebebi ullı oyshılı shıǵarmaları búgingi kún kitap oqıwshılarınıń da úlken mánawiyatqa hám jámiyettegi morallıq normalarǵa boysınıwǵa túrtki beriwı sózsiz. Óz dáwiriniń ilimli hám mádeniyatlı, aǵla insaniy hám paızıylerleri hám ruwxıy bay ádebiy miyraslar qaldırǵan talantlı klassik shayırlardan biri Ájiniyaz Qosıbay ulı esaplanadı. Shayırdıń ádebiy shıǵarmaları biz jaslarǵı qaraqalpaq ádebiyatı hám tiliniń siyrek dúrdanaları menen tanıştırıp qalmastan, insanlarǵa bolǵan húrmet hám álpayım qatnasta bolıwdı úyretedi.

Ájiniyaz babamız kishkeneliginen bilim alıwǵa ıqlaslı bolǵan, óziniń jaqsı minez-qulqı hám ziyrekligi menen ajralıp turǵan. Bolajaq shayırlar óz awılında Xojamurat iyshan mediresesinde tálim aladı, anası qaytı bolǵannan soń, dayısı Elmurat axun mediresesinde tárbiyalanadı. Ol mediresede oqıp júrgende kitapxanadaǵı siyrek kitaplarǵı kóshiriw menen de shuǵıllanǵan hám ol sol dáwirde sulıw jazatuǵın kátib sıpatında da tanıla baslaǵan. Bazı dereklerde shayırlar on altı jasında ózbek klassikalıq ádebiyatınıń jarqın wákili Álisher Nawayınıń qosıqlarını kóshirip jazǵan degen maǵlıwmatlar da orın aladı. Sońın ala ol oqıwın Xiywanıń Sherǵazı mediresesinde dawam etedi, keyninen Qutlımurat inaq mediresesinde oqıydı. Qutlımurat inaq mediresesinde usınday jazıw bar taqta ildirilgen: „Bul mediresede 1840-1844-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatınıń klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı oqıǵan“.

Ájiniyaz babamızdıń dóretilishiligi XX ásirde 40-50-jıllarınan baslap qaraqalpaq alımları Nájim Dawqaraev, Qallı Ayımbetov, Srajetdin Axmetov, Marat Nurmuxammedov, Nawrıw Japaqov, Ísmayıl Saǵıtoǵı, Q.Berdimuratov hám qatar ilimpazlar tárepinen úyrenilip baslanǵan bolsa, házirgi kúńge shekem Shıǵıs klassikalıq poeziyası haqqında, atap aytqanda, onda ullı shayırdıń dóretilishiligi názerde tutılǵan ilimiy miynetler dóretilgen. Sonıń menen birge, shayırdıń ómiri hám dóretilishiligindegi ayırım mashqalalı maseler de úyrenilgen. Klassik shayırdıń hár bir shıǵarmasınıń oqıy otırıp, insanlardıń júris-turısı, jámiyette ózin qalay tutıwı, olardaǵı minez-qulıqtıń hár túrli bolıwı „Bárshá birdey bolǵan emes“ qosıǵında shayırlar tárepinen sheberlik penen súwretlengen:

Birewde bar pitken aqıl,

Juqpay keter súrtken aqıl,

Oydaǵını bilip bolmas,

Burıńıdan qalǵan naqıl.

Bunday minez-qulıq normalarınıń súwretleniwı shayırdıń „Megzer“ qosıǵında da ushırasadı:

Adam ulı – bári adam,

Hallas urǵıl, kewlim, shadlan,

Páziylet bilmegen nadan,

Tórt ayaqlı malǵa megzer.

Joqarı bilim hám ilimge, mádeniyat hám mánawiyatqa iye bolǵan Ájiniyaz shayırlar Shıǵıs poeziyası dástúrleri menen qaraqalpaq qosıq janrınıń hár tárepleme bayıttı. Shayırlar qosıqlarınıń hár biri tereń lirizm menen suwǵarılǵan bolıp, insanlardıń ishki sezimlerin názik jetkerip beriw qábiyetine iye ekenligin kóremiz. Ózbekstan Qaharmanı, shayırlar Ibrayım Yusupov Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların úlken ruwxıy kúshke iye dep bahalaydı:

Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan!

Eniresin elinen ayra túskenler,

Eger men ólgende tiriltpek bolsań,

Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan!

Ўжинияз шўғармалари уси кўнге шекем бирнесхе марте қарақалпақ, ўзбек, туркмен ҳам рус тиллеринде басип шўғарилған. Соңғи жилларда шайырдин жаңадан табилған қолжазбалари илимпазлар ушын шайыр дўретившилгин ўйренивде аҳмийетли дерек болди. Улли шайырдин адебий миьрасларин ўйренив ҳам оларди қастерлеп сақлау қарақалпақ адебияти ушын да, халқи ушын да аҳмийетли саналади.

Ўжинияз бабамиздин шайирлиқ шеберлиги хаққинда терең изертлеу жумисин алип барған адебиятши ҳам синshi алим Абдикерим Пирназаров есапланади. Онин монографиялиқ изертлеуинде шайыр шўғармалариндағи жоқари кўркемликте, сулиу поетикалиқ формани жоқари баһалап билей жазади: „Қарақалпақ шайирларинин ишинде қосиқти ең сулиу жазғани ҳам кўркемлик шинина қарай ең жақин барғани ямаса оған жеткени Ўжинияз болди. Ол сондай ўлкен новатор ҳам ўзине тан адебий стили бар шайыр еди“ [2.14]. Адебиятшинин улли шайыр дўретившилгине арналған миьнети 1983-жи рус тилинде жарик кўрген. Ол Ўжинияз шўғармаларинда башли тема „адам“, „адамгершиллик“, „этика“, „морал“ деп баһалайди. Сол дāwirде-ақ „жасларди жақси, биик, жоқари адамгершиллик рухта тарбиялау“ вазипасин алға қойған шайирлардан екенлигин атай өтеди. Улли шайырдин шўғармалариндағи халиқшиллик мазmun, лирикасындағи миллий колорит, қосиқлариндағи ватансўйившиллик пafоси, онин эстетикалиқ, этикалиқ идеялари хар бир китап оқиувшисина зауик бағишлайди. Айирим себеплерге кўре шайыр ўзге еллерде кўп болиуина тувра келген ҳам бул жиллари онин дўретившилги адеуир байиған. Бул дāwirде шайырдин „Еллерим барди“, „Айрилса“, „Заман“, „Ўмирим“ қосиқлари дўрелген. Ол жамийетте инсаннин ўзин қалай тутив масеелери менен биргелikte инсанди жоқари қадирият сипатинда қарайди ҳам онин гumanистлик идеялари Президентимиздин ҳам жамийетимиздин ийгиллики идеялари менен уйғинласип келеди.

Ўжинияз бабамиздин „Таңламалы шўғармалари“ 1965-жи басилип шўғади, онда филология илимлеринин доктори И.Сағитов билей деп жазади: „Ўжинияз шўғармаларинин тили, стили, формаси Кўнхоя, Бердақ шўғармаларина қарағанда ўзгеше, айриқша“ [3.34]. Хақиьқаттан да, шайыр шўғармаларинда онин зейинли, мадениятли ҳам талантли инсан екенлигин кўриуимизге болади.

Шайыр поезиясындағи жоқари кўркемлик онин талантли, ўлкен интеллектуал иyesi екенлигинен дерек береди, себепи ол ўзбек, қазақ, туркмен ҳам араб тиллеринен жақси хабардар болған ҳам шўғис поезияси дāстўрлеринен кең пайдаланған.

Академик Марат Нурмухаммедов Орайлиқ Азия еллеринде социаллиқ-мадений рауажланув бойнша UNESCOнин Ашхабат қаласинда 1972-жи сентябр-октябрь айларинда болип ўткен халиқаралиқ конференциядағи баьанатинда: „Ўжинияз – нāзик лирик шайыр ҳам адебияттағи ўлкен социаллиқ шўғармалардин автори“, дейди. Улли классик шайыр қарақалпақ адебиятин бирқанша байытқан, они сўвретлеу қураллари менен толиқтирған шайыр есапланади [4.63]. Биз жаслар ушын улли ойшыл бабаларимиздин бир емес, бир несхе илимди жақси ийелегенлиги мāлим. Солар қатаринда Ўжинияз бабамиз да ўз дāwirинин хosh хаваз сāзендеси, палван ҳам найзакеш ўнерлерине ийе болғанлиғи илимпазларимиздин бир қатар илимий миьнетлеринде сўз етиледи. Шайыр қосиқларинин қолжазба нусқаларин халиқ арасинан излеп табиуда академик Хусниддин Хāмидовтин хизмети ўлкен. Онин „Амиуварья“ журналинин 1962-жилғи 3-саниндағи „Ўжинияз шўғармаларинин қолжазбалари“ деген мақаласинда „Ўжинияз қарақалпақ классикалиқ адебиятиндағи ең оригинал шайирлардин бири есапланади“, деп жазади [5.123]. Хақиьқатинда да, шайыр қосиқлари ўзинин жамийетлик мазмунини ҳам жоқари кўркемлиги менен адебиятимиздин тарихинда ўлкен орин тутади.

Адебият инсанди тарбиялайди ҳам ол ўткир қурал сипатинда тан алинади, деп атай өтеди илимпазларимиз. Ўжинияз шайырдин адамнин қандай болиуи кerekлиги тууралы айтқан дана сўзлери, жаман адамлардин минезин ашкаралап кўрsetиви қарақалпақ халқи арасинда нақил болип қалған. Булар халиқ ядинда маңгиге сақланип қалған, сол дāwirде инсанларди ҳам халиқти тарбиялау ушын аҳмийетли болған болса, бўгинги кўни де сол кўш-қўдиретин жоғалтпаған сыйақли. Уси кўз-қарастан Ўжинияз бабамиздин биьбаха шўғармалари кеleshek āулад ушын да ўз қунин жоғалтпади деп ойлауимиз.

АДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. ЎЗР Президентинин №PP 258-санли «Белгилу қарақалпақ шайири ҳам ойшлу Ўжинияз Қосибай улнин тувилғанлиғинин 200 жиллиғин кең белгилеу хаққинда»ғи Парман. – Ташкент: 2024, 16-ийул.
2. Пирназаров А. Поэтическое мастерство Ажинияза. – Нукус: 1983. (рус тилинде).
3. Сағитов И. Ўжинияз Қосибай ули (Зийвар): Ўжинияз. – Нўкис: „Қарақалпақстан“, 1965, 34-35 бетлер.
4. Нурмухаммедов М. XIX āсирдин ақириндағи ҳам XX āсирдеги қарақалпақ адебияти. „Амиуварья“, 1972, 12-сан, 63-б.
5. Хāмидов Х. Ўжинияздин шўғармаларинин қолжазбаси. – Нўкис: „Амиуварья“ журналу, 1962-ж, №3, 123-б.

Ўжинияз қосиқларинда жамийетте инсаннин ўзин тутив масеелеринин сāуелениуи

Аннотация: Мақаллада қарақалпақ адебиятинин улли классик шайири Ўжинияз Қосибай улнин дўретившилги сўз етиледи. Сондай-ақ, онда шайыр шўғармаларинда жамийетте инсанлардин минез-қулиқ, āдеп-икрамиллиқ нормаларинин ўлкен шеберлик пенен сāуелениуи тууралы айtilади.

Гилт сўзлер: шайыр, ойшлу, минез-қулиқ, меди́ресе, кāтиб.

Ўжинияз ше'рларинда жамиятда инсоннинг одоб-ахлоқ масалаларининг акс етилши

Аннотация: Мақоллада қарақалпоқ адабиятининг бууик классик шoirи Ўжинияз Қосибай улнин ижоди сo'з еtilади. Шунингдек, онда шoir асарларинда жамиятда инсонларнинг одоб-ахлоқ ме'yorларининг улкан маҳорат билан акс етилши хақида айtilади.

Калит сo'злар: шoir, мутафаккир, одоб-ахлоқ, мадраса, кoтиб.

Освещение вопросов поведения человека в обществе в произведениях ажинияза

Аннотация: В статье речь пойдет о творчестве великого поэта-классика каракалпакской литературы Ажинияза Косибай улы. Также, в ней говорится о мастерстве поэта в изображении в его произведениях этических норм и морали в обществе.

Ключевые слова: поэт, мыслитель, этика, медресе, каллиграф.

The enlightenment of issues of person's behaviour in society in the works of ajiniyaz

Abstract: In the article it is a question of the creativity of the great poet-classic of the Karakalpak literature Ajiniyaz Kosibay uli. As well as, it is said about the mastery of the poet in representation in his works the ethical norms and morals in society.

Keywords: poet, thinker, ethics, madrasah, penman.

ISBILERMENLIK ISKERLIGINDE BÁSEKINIŇ ORNÍ HÁM ÁHMIYETI

Tleumuratov M. B., Bayjanova R. T.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Isbilermenlik iskerligin básekisiz kòz aldimizğa keltirip bolmaydı. Sol sebepli de, bási eki ekonomikanı rawajlandırıwshı tiykarǵı faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Báseki insan iskerliginiń derlik barlıq túrlerinde ushraydı. Básekide básekilesip atırǵan tárepler jalǵız maqset ushın óz-ara gúresedi. Bunda xojalıq júrgiziwshi subyektlar tovar (jumas, xizmet) lardi islep shıǵarıw hám satıwda bir-birinen jaqsı shárayatlardı jaratıp, múmkin bolǵanında kóbirek payda alıwǵa umtıladı. Báseki ortalıǵı bar bolǵan ekonomikada xojalıq júritiwshi subyektlardıń iskerligi erkin boladı, yaǵnıy qálegen tovar (jumas, xizmet) lar bazarında iskerlik kórsetiw hám olardan óz qálewleri boyınsha shıǵıp ketiwı múmkin. Báseki rawajlanǵan sayın adamlardıń turmıs dárejesi jaqsılanıp baradı. Básekiniń joq etiliwi bolsa ekonomikanı kriziske hám de adamlardıń turmıs dárejesi túsip ketiwine alıp keledi. Sebebi tek ǵana báseki járdeminde bahası arzan hám sapası joqarı bolǵan tovar (jumas, xizmet) lar islep shıǵarıladı hám de realizaciya etiledi. Báseki haqqında ǵap ketkende, monopoliyanıń joǵalıwı, xizmetlerdiń sapası hám túriniń jaqsılanıwı, ekonomikanıń ósiw pátleri, maslasıwshılıǵı, kem ushıraytuǵın usınıslar hám basqalar kibi túsiniwler menen belgili boladı. Lekin bul sıyaqlı túsiniwler bazarda tek bási kishilerdiń bar ekenligi menen óz áhmiyetin bekkemleydi. Báseki tovar aldı-sattısı, jumıslar ornaw hám xizmetler kórsetiwde bazar qatnasıwshıları ortasındaǵı óz-ara gúres esaplanadı. Báseki tovarlar aldı-sattısı menen shuǵıllanıwshılar, islep shıǵarıwshılar hám xizmet kórsetiwshi hám de jumıslar ornawshılardı alǵa intiltiriwshi kúsh, bazardaǵı tovarlar, jumıslar hám xizmetlerdiń sapasına hám de bahasına tikkeley tásir kórsetiwshi mexanizm esaplanadı.

Bási bahalardıń tómeleniwini támiyinleydi, qarıydarlar ushın tańlaw imkaniyatın keńeytiri, sonıń menen birge nátiyjelilik hám jańalıqqa umtiliwshanlıqtı xoshametteydi [1]. Báseki huqıqıy qatnasıqların tártipke salıwshı barlıq huqıq normaları báseki huqıqınıń deregin quraydı. Báseki huqıqı derekleri óz nábwetinde bazardaǵı bási kishiler iskerligi hám olardıń óz-ara iskerligi, potensial bási kishiler iskerligi, bazardaǵı subyektlar quramın mámleket tárepińen tártipke salıw, monopolistic iskerlik hám insapsız bási kishini sheklep qoyıw, bazarǵa kiriw hám onnan shıǵıwdaǵı tosiqlardı baqlaw kibi máselelerdi tártipke salıwı maqsetke muwapıq.

Bási huqıqın tártipke salıw eki táreplemeli xarakterge iye, yaǵnıy báseki huqıqıy qatnasıqlar hám ǵalabalıq-huqıqıy, hám jeke-huqıqıy xarakterdegi normalar menen tártiplestiriledi. O.R.Chuinov usı jaǵdaydı báseki huqıqıy qatnasıqlardı tártipke salıwdaǵı dixotomiya (ekitáreplemelik) [2] dep ataydı. Bazar ekonomikası shárayatında báseki tómendegi qásiyetleri menen áhmiyetli boladı: báseki bazarda turaqlılıq ortalıǵın jaratadı; báseki ózinde maslasıwshanlıqtı, ónim túrin keńeytiriwdi, qarıydarlar ushın gúresti sáwlelendiredi. Sol qásiyetleri menen erkin báseki bazarda turaqlılıq ortalıǵın jaratadı. Oylap kóriń, birinde monopoliya húkimranlıq etetuǵın, ekinshisinde bolsa erkin báseki bar bolǵan eki bazar bar. Monopol subyekt bazar talabına baylanıslı bolmaǵan halda ózi iskerlik júrgizip atırǵan tarawdı basqasına ózgerterdi, nátiyjede bazardıń mıtajlıkların támiyinlep atırǵan xizmet yamasa ónim islep shıǵarıw toqtaydı. Bul jaǵdayda bazar jalǵız islep shıǵarıwshını yamasa xizmet kórsetiwshini joǵaltıw arqalı tovar yamasa xizmetler bazarın joq bolıwına alıp keledi. Erkin báseki bar bolǵan orında bási kishi subyekt óz iskerligin toqtatsa yamasa iskerlik jónelisin ózgerterse kóbi menen islep shıǵarıw tómeleniwı múmkin; báseki bazardıń islep shıǵarıw quwatın kóbeytedi.

Bazar quwatı - bul belgili bir bazardaǵı ónimge kúndelikli talaptan pariqlı túrde sol ónimge erteń talap artsa neshe procent qosımsha ónim islep shıǵara alıwı esaplanadı. Yaǵnıy, eger qarıydar erteń búgingiden bir qansha pariqlanıwshı ónimge kóbirek muǵdarda talap penen shıqsa, monopoliya bar bolǵan bazarda buǵan múmkinshilik bolmawı tábiyiy. Sebebi, bási kishiniń bar ekenligi qarıydar talabınıń qatań turaqlılıǵı joq ekenliginen derek beredi. Bul degeni búgin bazarda eki talap bolsa erteń sol talap beske asıwı múmkin. Sol sebepli hár bir bási kishi, eger kerek bolsa, múmkinshiligi barınsha kóbirek qarıydardıń mıtajlıkların qandırıw ushın jetkilikli muǵdarda ónim kólemin saqlawı kerek. Sonıń menen birge, bási kishiler hesh qashan islep shıǵarıw quwatın kemeytirmeydi. Hámme birdey zattı birdey muǵdarda qáleytuǵın monopoliya bar bolǵan bazarda bolsa ónim rezervine mıtajlık bolmawı anıq. Báseki bar bolǵan bazarda bolsa qarıydarlardıń yamasa klientlerdiń qatań bólistiriwı bar bolmaǵanlıǵı sebepli de mudami islep shıǵarıw quwatı rezervin saqlawǵa háreket etiledi. Báseki bolmasa bazar da bolmaydı.

Bási kishiniń rawajlanıw is-ilájlarınan biri isbilermenlik iskerligin erkinlestirgenligi esaplanadı. Bul hár bir isbilermenlik iskerligi júritip atırǵan subyekttiń ózi qálegen joqarı payda beretuǵın tarawǵa investiciya ajratıw imkanın beredi [3]. Bazarda eger barlıq ónimler hám olar menen baylanıslı pitimler bir óndiriwshini menen baylanıslı bolsa, ol jaǵdayda usınıslar kózqarasınan pútkil bazar bul óndiriwshige tolıq baylanıslı. Lekin, bazar tek ǵana usınıs, bálkim talap penen de baylanıslı, yaǵnıy bazarda ónimge qızıǵıwshılar bolmasa, ol jaǵdayda bazar da bolmaydı.

Eger bir óndirivshi uzaq múddetli máselelerge dus kelse, bazar tezlik penen qulap tuse baslaydı, sebebi adamlar óz talapların ornılaw ushın basqa bazardı izlewı kerek boladı. Yamasa klient jalǵız óndirivshiniń máseleleri sebep óz talabın ózgertiwi de múmkin. Joqarıdaǵı kózqaraslardan kelip shıǵıp sonı atap ótiw múmkin, monopoliya shárayatında bazar pútkilley islep shıǵarıwshiniń ideal jaǵdayına baylanıslı bolıp, hár qanday máseleler bazardıń tolıq joq etiliwine shekem alıp keliwi múmkin. Búgingi kúnde ekonomika sol dárejede rawajlanıp barmaqta, qarıydardıń hár qanday talabı hám mútajlıǵına juwap beriwi múmkin bolǵan tovar hám xızmetler sanı kún sayın artıp barmaqta. Sol tárepten, tovar bazarında óz qarıydarına jeterlishe iye bolǵan isbilermennin ónim yamasa xızmetiniń qarıydarǵa belgili bolǵan ayırıqsha belgilerinen paydalanıp tovar bazarında óz ornın taba almay atırǵan bákeshi tárepinen nızamsız paydalanıw arqalı óz ónimin ótkeriw hám aqıbette qarıydar tárepinen nadurıs tańlawdı ámelge asırıwı jaǵdayları ushırasıp turadı. Bul bolsa óz nábette insapsız bákeshiniń payda bolıwına imkan jaratadı.

Ózbekstan Respublikası Bákeshi haqqındaǵı nızamına muwapıq insapsız bákeshi qadaǵan etiledi hám ol bákeshige unamsız tásir kórsetetuǵın hám de ónim bazarlarındaǵı bákeshini sheklewge qaratılǵan iskerlik formalarınan biri dep esaplanadı. Insapsız bákeshi degende xojalıq júritiwshi subyektlerdin (shaxslar toparınıń) isbilermenlik iskerligin ámelge asırıwda ústinliklerge iye bolıwǵa qaratılǵan, nızamshılıqqa, isbilermenlik ádetlerine qarsı bolǵan hámde basqa xojalıq júrgiziwshi subyektlerge, yaǵnıy bákeshilerge zıyan jetkizetuǵın yáki zıyan jetkiziwi múmkin bolǵan yáki olardıń iskerlik abroyına zıyan jetkizetuǵın yáki zıyan jetkiziwi múmkin bolǵan hárketleri túsiniledi [4]. Insapsız bákeshi dep esaplanıw ushın tómendegi qásiyetler bar bolıwı kerek: hárketler bákeshiles xojalıq júritiwshi subyekt tárepinen ámelge asırılǵan bolıwı; hárketlerdi isbilermenlik iskerligin ámelge asırıwda payda alıwǵa jóneltiriwi; xojalıq júritiwshi subyekt hárketleriniń Ózbekstan nızamshılıǵına, isbilermenlik ádetlerine, hadallıq hám ádalat talaplarına qarsılıǵı; basqa xojalıq júrgiziwshi subyektke - bákeshiye zıyan jetkiziw yamasa onıń isbilermenlik abroyına zıyan jetkeriw múmkinshiligi haqqında dálillerdi usınıwı lazım.

Insapsız bákeshi máseleleri 1883-jılda qabıl etilgen “Sanaat mülkin qorǵaw boyınsha” Parij konveciyasında tártiplestirilgen. Bul konveciya ekonomikalıq tarawlardı tártipke salıwdaǵı xalıqaralıq kelisimlerden biri esaplanıp, bul kelisiw sanaat mülki máseleleri, sawda markaları, sanaat úlğileri, paydalı modeller, tovar hám xızmet kórsetiw belgileri, firma atları menen bir qatarda insapsız bákeshi máselelerin de óz ishine aladı. Konveciyaǵa muwapıq insapsız bákeshi túsiniǵı astında bákeshiniń kárxana, ónimleri yamasa sanaat yamasa kommerciya iskerligi menen baylanıslı túrde qandayda bir tárizde aljasıqqa alıp keliwi múmkin bolǵan barlıq hárketler, biznes processinde bákeshini, ónimdi yamasa sanaat yamasa kommerciya iskerligin abroysızlandırıwı múmkin bolǵan nadurıs maǵlıwmatlar, tovardı islep shıǵarıw usılı, ózgesheligi, isletiwge jaramlılıǵı haqqındaǵı xalıqtı aljastırıwı múmkin bolǵan kórsetpeler, maǵlıwmatlar túsiniledi. Demek, tovardıń tiykarǵı qásiyetlerin ashıp beriw ushın zárúr bolǵan maǵlıwmatlardı nadurıs tárizde qarıydarǵa jetkeriw arqalı insapsız bákeshige jol qoyılıwı múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, bazar ekonomikası shárayatında bákeshi ózine tán orıńǵa hám áhmiyetke iyeligi menen parıqlanadı. Sebebi, bákeshi bolǵan ortalıqta tovarlardıń, ónimlerdin sapasına, bahasına itibar beriledi, sonday-aq, tutınıwshılar ushın imkaniyatlar jaratıladi. Sonlıqtan da, biznesti rawajlandırıwda bákeshiniń ornı teńsiz. Bákeshi bolǵan ortalıqta islep shıǵarıwshılar ónimniń sapası hám bahasına ayırıqsha itibar menen qaraydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Moritz Lorenz. An introduction to EU competition law. Cambridge University Press, 2013, page 1.
2. О.Р.Чудинов. Дихотомия в регулировании конкурентных отношений правом Франции – *vestnik.pstu.ru*.
3. О.Оқулов, К.Мансуров, В.Ходжаев. “Рақобат ҳуқуқи”// О’қув қўлланма -Т: TDYI nashriyoti, 2009. - 11 бет.
4. Raqobat to’g’risidagi O’zbekiston Respublikasining qonuni www.lex.uz

Annotaciya: usı maqalada, isbilermenlik iskerliginde bákeshiniń áhmiyetli tárepleri, onıń ekonomikadaǵı ornı hám qásiyetleri, bazar ekonomikası shárayatında bákeshiniń aktuallıǵı, insapsız bákeshi, onıń formaları, sonday-aq, qásiyetleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Gilt sózler: bákeshi, ekonomika, monopoliya, tovarlar, xızmetler, subyektlar, qarıydar, bazar, insapsız bákeshi, konveciya, xojalıq júritiwshi subyektlar

Annotatsiya: ushbu maqolada tadbirkorlik faoliyatida raqobatning muhim jihatlari, uning iqtisodiyotdagi o’rni va xususiyatlari, bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatning dolzarbligi, insofsiz raqobat, uning shakllari, shuningdek, xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so’zlar: raqobat, iqtisodiyot, monopoliya, tovarlar, xizmatlar, subyektlar, xaridor, bozor, insofsiz raqobat, konvensiya, xo’jalik yurituvchi subyektlar

Аннотация: в этой статье приведены сведения о важных аспектах конкуренции в предпринимательской деятельности, ее роли и особенностях в экономике, актуальности конкуренции в условиях рыночной экономики, недобросовестной конкуренции, ее формах, а также особенностях.

Ключевые слова: конкуренция, экономика, монополия, товары, услуги, субъекты, покупатель, рынок, недобросовестная конкуренция, конвенция, хозяйствующие субъекты

Abstract: This article provides information on the important aspects of competition in entrepreneurial activity, its role and features in the economy, the relevance of competition in a market economy, unfair competition, its forms, as well as its features.

Key words: competition, economy, monopoly, goods, services, subjects, buyer, market, unfair competition, convention, business entities

UDK. 101.1: 316

INFORMACIYA QÁWIPSIZLIGINÍŇ QÁLİPLESIWI HÁM RAWAJLANÍWÍ FILOSOFİYALÍQ ANALIZDİŇ OBYEKTI SÍPATÍŇDA

Biyimbetov J.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde informaciya global tábiyatqa iye bolmaqta. Sonlıqtan da, tezlik penen rawajlanıp atırǵan jámiyetimizde informaciya hám onıń qáwipsizligine bolǵan talap júdá joqarı. Sol sebepli olardı tek ǵana huqıqıy-texnikalıq tárepten izertlew jeterli bolmay, onıń social-filosofiyalıq tárepten izertlew búgingi kúndegi barlıq sociallıq mashqalardıń sheshimleri sıpatında alıp qaralmaqta. Bul mashqalalardıń mazmunın izertlew eń aldǵı menen jámiyettiń aksiologiyalıq ólshemlerin tereń úyreniw júdá áhmiyetli. Jáne de jańa jámiyet rawajlanıwınıń konceptual tiykarınıń ilimiy-filosofiyalıq aspektlerin tereń izertlew de áhmiyetli sanaladı. Sonıń ushında olardıń mazmunın belgilep beretuǵın tiykarǵı ólshemleri sistemalaştırıw zárúrligi tuwıladı.

Filosofiya ilimde insan, jámiyet hám mámlekettiń informaciya qáwipsizligi problemasını social-filosofiyalıq tárepten izertlew jumısları birinshi náwbette jámiyettiń turaqlı rawajlanıwın, siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy, sociallıq hám basqa da tarawlardagı qáwipsizligin támiyinlewge keń múmkinshilik beredi dep sistemalı túrde analizlewdi talap etedi. Ulıwma alǵanda qáwipsizlik klassikalıq túrde shaxs, jámiyet hám mámlekettiń turmıslıq máplerin ishki hám sırtqı qáwiplerden qorgaw sıpatında alıp qaraladı[1]. Qáwipsizlik tek ǵana insanlardı keskin jaǵdaylardan hám ulıwmalıq qáwiplerden qorgawdı emes, bálki ómirdiń mazmunı bolǵan erkinliklerdi, sonıń menen birge, olardıń abzallıqları hám umtılıwların ámelge asırıw imkaniyatların támiyinlewde de názerde tutadı. Solay etip, insan qáwipsizligi tek ǵana ómir qáwipsizligi, biologiyalıq zárúrliliklerdi qanaatlandırıw, huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıw menen emes, bálkim ómir sapası, qáwipsizlik sezimi, rawajlanıw hám ózi-ózin ańlaw imkaniyatları menen de baylanıslı.

Informaciya qáwipsizligi problemasınıń kelip shıǵıwı birinshi náwbette tómendegi jaǵdaylar menen baylanıslı: *birinshiden*, mámleketlerdiń keyingi rawajlanıw basqıshına ótiwi informaciyaǵa bolǵan sociallıq mıtájliklerdi keltirip shıǵarıp atırǵanlıǵı; *ekinshiden*, jámiyettiń hár bir aǵzası informaciya salasındaǵı qáwiplerdiń obyektine aylanıwı; *úshinshiden*, informaciya aǵımlarınıń kúsheyiwı hár qanday informaciyanıń shınlıǵın támiyinlew zárúrligin arttırıwı; *tórtinshiden*, keń kólemli hám quramalı strukturaǵa iye bolǵan informaciya ortalıǵınıń payda bolıwı esaplanadı.

Informaciya qáwipsizligin támiyinlew tarawında dúnya mámleketleri úsh principiti basshılıqqa aladı. Olardan jasırın yaki sır saqlaw, bir pútınlik hám jetkilikli. Dúnya xalıqları búgingi kúnde sırtqı bizge belgili bolǵan qáwiplerge qaraǵanda, ishki bizge belgisiz bolǵan qáwip astında qalıp olardan qorganıwdı birinshi orınǵa qoymaqta. Haqıyqatında da informaciya hám informaciya qáwipsizligi tarawındaǵı bunday problemalar búgingi kún misalında (AQSH, Iraq, Iran, Siriya, Turkiya, Rossiya hám basqa da mámleketler ortasındaǵı ishki problemalar) ayqın kózge taslanbaqta. Sonlıqtan da, bul problemadaǵı ózine tán ózgesheliklerin esabqa alıw áhmiyetli esaplanadı. Filosofiya ilimde informaciya qáwipsizligin támiyinlewde úsh tárepti ajratıp kórsetiwimiz múmkin: informaciya-texnikalıq tárepi (informaciya infrastrukturasın, informaciya jetkerip beriw, qayta islew, saqlaw quralları, informaciyanı qorgaw usılların rawajlandırıw), shólkemlestiriw-huqıqıy tárepi (informaciya resursların basqarıw, olardan paydalanıw nátiyjeliligin arttırıw, informaciya xızmetlerin rawajlandırıw, informaciya tarawındaǵı proceslerdi tártipke salıw), ruwxıy-etikalıq tárepi (qádiriyatlardı qalıplestiriw, ózin-ózi basqarıwdıń shaxsiy funkciyaların rawajlandırıw). Informaciya qáwipsizlik birinshi gezekte qarsılaslar kúshlerinen qorganıwdı názerde tutadı[2]. Sonlıqtan da, bul túsiniń tómendegilerdi óz ishine qamtıydı: qáwiptiń joq ekenligi; zárúrlı resurslardıń bar ekenligi (tutınıw qáwipsizligi); potencial qáwip yaki qáwipke shıdamlılıq (qáwipsizlik fundamenti); qupıyalılıq (qáwipsizlik linyalarınń jaratılıwı); ruwxıy qáwipsizlik (psixologiyalıq qorganıw).

Informaciya qáwipsizligi mashqalasınıń genezisine dıqqat awdarsaq onda onıń kelip shıǵıwı uzaq dáwirlerge barıp taqalatıwınń kórsetiwimizge boladı. Atap aytqanda, informaciya qáwipsizligi mashqalasınıń tariyxına názer taslasaq informaciya qáwipsizligi áyyemgi dáwirlerden baslap aq bolǵanlıǵın kórsek boladı. Ulıwma informaciya qáwipsizligi tariyxın ilimiy izertlew juwmaqlarınan kelip shıqqan halda biz olardı tómendegi basqıshlardı bólip kórsetiwge boladı.

Informaciya qáwipsizligi mashqalasınıń rawajlanıw basqıshları tómendegilerden ibarat:

Birinshi basqısh. 1816-jılǵa shekem. Tábiyiy túrde payda bolǵan informaciya komunikaciya qurallarınan paydalanıw menen súwretlenedi. Bul dáwirde informaciya qáwipsizliginiń tiykarǵı wazıypası shaxs yaki ol tiyisli bolǵan jámiyet ushın turmıslıq áhmiyetke iye bolǵan waqıyalar, faktler, mülk, úy-jaylar hám basqalar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı qorgawdan ibarat. Bul basqıshqa baylanıslı misal sıpatında tariyxtan belgili ullı siyasiy árbab Yuliy Cezar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı keltirip ótsek boladı. Ol b.e.sh 50 jılı “Cezar shifri” dep atalǵan shifrlaw usılın oylap tapqan. Nátiyjede Yuliy Cezar tárepinen berilgen qupıya informaciylar eger de dushpanlar qolına túsip qalǵanday jaǵday bolsa, olarǵa oqıw imkanin bermew maqsetinde bul shifrlaw usılı paydalanılǵan. Bul dáslepki xabar qáwipsizligin támiyinlew máseleleri edi.

Екинши басқış. 1816-жıldан баслап. Јасалма түрде жаратılған электр һәм радио байланıs qurallarınan paydalanıwdıń baslanıwı menen baylanıslı. Radio байланıslardıń qupıyalıǵı һәм shawqımǵa shıdamlılıǵın támiyinlew ushın informaciya qáwıpsızlıǵınıń birinshi tájriybesinen joqarı texnologiyalıq dárejede paydalanıw alıp qaraladı. Bul basqışta informaciya qáwıpsızlıǵına baylanıslı bir qansha is ilajlar islenip shıqtı. Mısalı ushın Ullı Britaniya húkimeti informaciya qáwıpsızlıǵın támiyinlewde 1889-jılı «Rásmiy sırlar haqqında»ǵı nızamın qabıladı. Nızamnıń birinshi bólimi tıńshı һәм maǵlıwmattı nızamsız áshkáralaw menen baylanıslı bolsa, ekinshi bólimi rásmiy isenimdi buzıw menen baylanıslı. Hindistanda 1889-jılda usınday mazmundaǵı «Hindistannıń rásmiy sırları haqqında»ǵı nızam qabıllandı. 1923-jılda usı nızamnıń basqarıw ushın qupıya һәм qupıya maǵlıwmatlarǵa baylanıslı barlıq máselelerdi qamtıp alǵan jańa forması qabıllandı.

Ushınshı basqış. 1935-jıldan баслап. Radiolokaciyalıq һәм gidroakustikalıq qurallardıń payda bolıwı menen baylanıslı. Usı dáwirde informaciya qáwıpsızlıǵın támiyinlewdiń tiykarǵı jolı radiolokaciyalıq obyektlerdiń aktiv һәм passiv háreketleniwshı elektron shawqımların qabıl qılıwshı qurılmalarına tásirinen qáwıpsızlıǵın arttırıwǵa qaratılǵan shólkemlestiriwshı һәм texnikalıq is-ilajlar kompleksi.

Tórtinshi basqış. 1946-jıldan баслап. Elektron esaplaw mashınaları (kompyuterler) oylap tabılıwı һәм ámeliyatqa engiziliwı menen baylanıslı. Informaciya qáwıpsızlıǵın támiyinlew wazıypaları tiykarınan informaciyanı alıw, qayta islew һәм jetkerip beriw qurallarınıń hár qıylı sırtqı tásirlerinen qorǵalıwın ańlatadı.

Besinshi basqış. 1965-jıldan баслап. Jergilikli informaciya-komunikativlik tarmaqlarınıń jaratılıwı һәм rawajlandırıwı menen baylanıslı. Informaciya qáwıpsızlıǵın támiyinlew funkciyaları, tiykarınan, tarmaq resurslarına kiriwın basqarıw һәм basqarıw arqalı jergilikli tarmaqqa birlestirilgen informaciyanı alıw, qayta islew һәм jetkerip beriw quralların qorǵaw usılları menen baylanıslı. Altınshı basqış. 1973-jıldan баслап. Keń kólemli funkciyalarǵa iye ultra-mobil baylanıs qurılmalarınan paydalanıwı menen baylanıslı. Informaciya qáwıpsızlıǵına qáwıpler bir qansha kúsheydi. Paydalanıwshılarǵa, shólkemlerge һәм pútkil mámlekettiń informaciya qáwıpsızlıǵına zıyan jetkeriw maqsetinde bolǵan xakerler jámaátı qalıplesedi. Informaciya resursı mámlekettiń eń qımbat bahalı resursına, onıń qáwıpsızlıǵın támiyinlew bolsa, milliy qáwıpsızlıǵınıń eń áhmiyetli һәм májbúriy quram bólegine aylanadı. Informaciya huqıqı payda boladı. Xalıqaralıq kólemde de informaciya huqıqı tiykarlar jaratıladı.

Jetinshi basqış. 1985-jıldan баслап. Kosmoslıq qollap-quwatlaw qurallarınan paydalangan halda global informaciya-komunikaciya tarmaqların jaratıw һәм rawajlandırıw menen baylanıslı. Gipoteza qılıwǵa boladı informaciya qáwıpsızlıǵın rawajlandırıwdıń keyingi basqışı kosmoslıq informaciya-komunikaciya sistemaları tárepinen beriletuǵın keń kólemli wazıypalar һәм global formaǵa iye bolǵan ultra-mobil baylanıs qurılmaların keń qollanıw menen baylanıslı boladı. Házirgi basqışta informaciya qáwıpsızlıǵı problemaların sheshiw ushın jetekshi xalıqaralıq subyekter aldında insaniyattıń informaciya qáwıpsızlıǵınıń makrosistemasın jaratıw zárúr.

Informaciya qáwıpsızlıǵına informaciyaǵa baylanıslı túrli qáwıpler kiredi. Búgingi kúnde eń keń tarqalǵan qáwıplerden ayrımları progammalastırıw támiyinatu hújimleri, intellektual mülkti urlaw, shaxstıń jeke identifikaciyasın urlaw, maǵlıwmatlardı urlaw һәм informaciya shantaj háreketleri esaplanadı[3]. Informaciya qáwıpsızlıǵı problemasınıń mánisin ashıwda qáwıp, qáwıpsızlıq problemalarına diqqat qaratıwımız zárúr. «Qáwıp» qandayda bir sistemaǵa qatnasta disfunkcionalıqqa, turaqsızlıqqa yaqı destruktivlikke iye bolǵan hár qıylı faktorlardıń barlıǵın һәм háreketin ańlatadı. Disfunkcionalıq, turaqsızlıq yamasa destruktivlik faktorlar sıpatında sistemanıń normal ómir súriwin buzatuǵın (sistemanıń isten shıǵıwına һәм tolıq joq bolıwına shekem alıp keletuǵın) kúshler alıp qaraladı.

Qáwıplerdiń ózi dereklerine, háreketke keltiriwshı kúshlerine, olardıń tásir etiw obyektlerine, qáwıplerdiń rawajlanıw dárejesine qaray parıqlanadı. Jáne de sonı aytıw kerek qáwıplerdiń kóriniw itimallılıǵı konkret jaǵdaylarǵa baylanıslı hár qıylı bolıwı múmkin. Informaciya tarawında da qáwıpler usınday mazmunga iye boladı. *Informaciya qáwıpsızlıq* tek ǵana informaciya qáwıpinıń bolmawı menen de baylanıstırılmaıdı, al ol adamnıń halatı, seziwleri, keshirmeleri menen baylanıstırıladı. Adam ushın informaciya qáwıpsızlıǵı hár qıylı informaciya qáwıplerinen qorǵanıwdı ańlatadı. Informaciyanı qorǵaw – bul informaciya qáwıpsızlıǵına qáwıplerdiń aldın alıw һәм olardıń aqibetlerin saplastırıw boyınsha informaciya sistemasında informaciya jıynaw, saqlaw, qayta islew һәм uzatıw boyınsha huqıqıy, shólkemlestiriwshilik һәм texnikalıq iskerlikler kompleksin ańlatadı. Informaciya qáwıpsızlıǵı informaciya sistemasınıń qásiyetlerinen biri.

Informaciya qáwıpsızlıǵın támiyinlew birinshi nábette ruwxıy, siyasiy, sociallıq-ekonomikalıq jaǵdaylardıń dinamikalıq túrde ózgeriwı menen baylanıslı boladı. Ol óz nábetinde jámiyettiń qatlamları, psixologiyalıq ózgeshelikleri һәм individtiń jeke turmıslıq jaǵdayları menen de baylanıslı alıp qaraladı. Normal rawajlanıwshı informaciya ortalıǵın jaratıw áne usı faktorlar menen baylanıslı boladı. Informaciya qáwıpsızlıǵın social filosofiyalıq ilimiy tárepten úyreniw zamanagóy dúnya talaplarına juwap beretuǵın joqarı sapalı informaciya qáwıpsızlıǵı sistemasın qalıplestiriw civilizaciyanıń jáne de aldında jılıwı ushın qáwıpsız shárt-shárayatlardı jaratıw menen baylanıslı. Informaciya qáwıpsızlıǵına baylanıslı derekterdi ulıwmalastırǵan halda tómendegi ańqlamalardı kóriwimizge boladı: maǵlıwmatlardıń qupıyalılıǵı, integraciyası һәм saqlanıwı; qupıyalılıq һәм bir pútinlikti támiyinlew ushın informaciya sistemalarınan ruqsatsız kiriw, paydalanıw, áshkara qılıw, buzıw, úyretiw yaqı joq qılıwdan qorǵaw; xabar qáwıpsızlıǵı bul subyekterdiń intellektual mülkin qorǵaw procesi; informaciya qáwıpsızlıǵı bul informaciyanı qorǵaw һәм maǵlıwmatlardıń ruqsatsız shaxslarǵa tásir qılıw qáwıpın minimallastırıw; informaciya qáwıpsızlıǵı maǵlıwmatlardı qálegen jerde saqlaw ushın barlıq túrdegi qáwıpsızlıq mexanizmlerin islep shıǵıw һәм ámelge asırıwı menen baylanıslı bolǵan kóp tarmaqlı iskerlik tarawı esaplanadı[4].

Informaciya qáwıpsızlıǵın támiyinlew tómendegi principler tiykarında ámelge asırıladı: *nızamlılıq* – mámleket nızamshılıǵına muwapıq qorǵanıw ilájların ámelge asırıw һәм informaciya qáwıpsızlıǵı sistemasın rawajlandırıw;

komplekslilik – informaciya qáwipsizligin kompleksli támiyinlew, yaǵnıy informaciya qáwipsizligin támiyinlew ushın bárshe bar bolǵan huqıqıy dástúriy táminat, texnikalıq qurallar, shólkemlestiriwshilik, huqıqıy hám basqa is ilájlardan paydalanıw; *waqıtlılıq* – informaciyanı qorgaw is ilajların parallel túrde islep shıǵıw hám rawajlandırıw. Informaciya qáwipsizligin buzıw jaǵdaylarına eń qısqa waqt ishinde, jaǵdaydın qáwipsizlilik dárejesine sáykes túrde juwap beriw arqalı erisilgen informaciyanı qorgaw sharalarının aktiviligi; *sistemalılıq* – informaciya qáwipsizligi problemaların túsiniw hám sheshiw ushın zárúr bolǵan barlıq óz-ara baylanıslar, faktorlar hám elementlerdın bir pútinligi; *úzliksizlik* – informaciya qáwipsizligi sistemasınıń nátiyjeliligini barqulla támiyinlew hám rawajlandırıw; shaxsiy juwapkerlik – informaciyanı qorgaw talaplarına ámel qılmaǵanlıǵı ushın xızmet wazıypaları tiykarında juwapkerlik; *unifikaciya* – informaciya qáwipsizligin támiyinlew ushın principler, qaǵıydalar, tártipler, talaplar hám texnikalıq sheshimlerdi birlestiriw; *anıqlılıq* – informaciyanı qorgaw hám qáwipsizligin támiyinlewde qorgaw qurallarının paydalanıw tártibiniń anıqlılıǵı.

Informaciya qáwipsizligin támiyinlew obyektlerine tómendegiler kiredi: informaciya resursları - qupıya maǵlıwmatlardı (rásmiy sırlar, komerciyalıq sırlar, shaxsiy maǵlıwmatlar hám kiriw sheklengen basqa maǵlıwmatlar), sonıń menen birge ashıq maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan informaciya resursları; informaciya infrastrukturası – informaciyanı qayta islew hám analizlew orayları, telekommunikaciya kanalları hám informaciya almasıw sistemaları hám tarmqaları, informaciya sistemaları hám informaciya qáwipsizligi qurallarının iskerligin támiyinlew mexanizmleri.

Juwmawqlastırıp aytqanda informaciya qáwipsizligi mashqalası búgingi kúnge shekem óziniń úzil-kesil sheshimlerin kútip atırǵan mashqalalardan biri bolıp sanaladı. Sonlıqtan da, informaciyalıq qáwipsizlik mashqalası insaniyat jámiyetiniń perspektivalıq iskerliklerin belgilewshi áhmiyetli orınǵa iye boladı dep atawımızǵa boladı. Sonıń menen birge informaciyalıq qáwipsizlik mashqalasınıń social-filosofiyalıq izertlewlerinen basqa onıń ontologiyalıq hám praksilogiya aspektleride izertlewlerdi talap etpekte.

ÁDEBIYATLAR

1. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари. -Т., 2010. -37 б.
2. Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. -М., 2006. -203 б.
3. Варакин Л.Н. Глобальное информационное общество: критерии развития и социально-экономические аспекты. -М., 2001. -43 с.
4. Абрамов Ю.Ф. Картина мира и информация. -И., 1988. -190 с.

Informaciya qáwipsizliginiń qáliplesiwi hám rawajlanıwı filosofiyalıq analizdın obyektı sıpatında

Rezyume. Usı maqalada xabar qáwipsizliginiń qáliplesiwi hám rawajlanıwı haqqında tereń ilimiy kóz-qaraslar keltirilgen. Atap aytqanda, xabar qáwipsizliginiń genezisi hám evolyuciyası sociallıq paradıgmalar menen baylanıslı halda ilimiy izertlengen. Sonday-aq, xabar qáwipsizligi mashqalasınıń rawajlanıw basqıshları hám olardıń ózine tánlikleri analiz etilgen. Xabar qáwipsizligin támiyinlewdiń tiykarǵı principleriniń jámiyet turmısındaǵı aksiologiyalıq tiykarları filosofiyalıq tárepten talqılandı.

Tayanış sózler: aksiologiyalıq ólshemlerin, xabar aǵımları, qáwipsizlik linyaları, destruktivlik faktorlar.

Axborot xavfsizligining shakllanishi va rivojlanishi falsafiy tahlil obyektı sifatida

Rezyume. Ushbu maqolada axborot xavfsizligining shakllanishi va rivojlanishi haqida chuqur ilmiy mulohazalar keltirilgan. Xususan, axborot xavfsizligining genezisi va evolyutsiyası ijtimoiy paradıgmalar bilan aloqadorlikda ilmiy tadqiq qilingan. Shuningdek, axborot xavfsizligi muammosining rivojlanish bosqichlari va ularning o'ziga xosliklari tahlil qilingan. Axborot xavfsizligini ta'minlashning asosiy tamoyillarining jamiyat hayotidagi aksiologik asoslari falsafiy jihatdan tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: aksiologik mezonlar, axborot oqimlari, xavfsizlik linyaları, destruktiv omillar.

Становление и развитие информационной безопасности как объект философского анализа

Резюме. В данной статье представлены глубокие научные соображения по поводу становления и развития информационной безопасности. В частности, генезис и эволюция информационной безопасности были научно исследованы применительно к социальным парадигмам. Также анализируются этапы развития проблемы информационной безопасности и их особенности. Философски проанализированы аксиологические основы основных принципов информационной безопасности в жизни общества.

Ключевые слова: аксиологические критерии, информационные потоки, линии безопасности, деструктивные факторы.

Formation and development of information security as an object of philosophical analysis

Summary. This article presents deep scientific considerations about the formation and development of information security. In particular, the genesis and evolution of information security has been scientifically researched in relation to social paradigms. Also, the development stages of the information security problem and their peculiarities are analyzed. The axiological foundations of the main principles of information security in the life of society were philosophically analyzed.

Key words: axiological criteria, information flows, security lines, destructive factors.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Бердимуратова А.К., Султанов А.С.

Қорақалпоқ давлат университети

Жамият ривожланишининг ҳозирги босқичи ижтимоий жараёнларнинг мураккаблашуви билан ажралиб туради. Инсоният XXI асрга келиб унда шаклланаётган ахборот цивилизациясининг, ҳали ўзининг аҳамиятини

йўқотмаган саноат цивилизацияси ва шунинг билан биргаликда минтақалар ўзига ҳослигини акс эттирадиган локал цивилизациялар хусусиятлари ўзаро тўқнашувлари ижтимоий жараёнларни тушунтиришда кийинчиликларни келтириб чиқаради. Тизим ривожланишининг бир босқичидан иккинчисига ўтиши хаосли ҳолатларнинг кучайиши билан белгиланади, фанлараро таълимот бўлган синергетиканинг ибораси билан айтганда – энтропиянинг кучайиши кузатилади.[4] Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши таъсирида келиб чиққан технологик инқилоб том маънода инсониятни бир бутун тизим сифатида бирлашиб ҳаёт кечирадиган ёки таназулгга учраши танловини келтириб чиқарди. Инсониятнинг бир бутун, барқарор ривожланиб боровчи тизим сифатида сақланиб қолиниши янги механизмларни ишлаб чиқаришни талаб қилмоқда ва ушбу механизм асосида том маънода инсон ресурси, унинг маънавий имкониятлари туриши кераклиги аён бўлиб бормоқда.

Ушбу жараёнда умумжаҳон ҳамжамиятнинг бир элементи сифатида Ўзбекистон Республикаси иштироки ҳам маълум мураккабликларни келтириб чиқаради. Мамлакатимизда умумцивилизацион жараёнлар миллий давлатчилигимизнинг қайта тикланиши, давлатимизда демократик давлат қуриш, фуқаролик жамиятнинг миллий моделининг ривожлантирилиши масалалари билан бирлашади. Бунда Ўзбекистоннинг барқарор эволюцион ривожланиш, умуминсоний тамойилларнинг миллий ўзига ҳослигимиз билан уйғунлаштирилишига эришиш йўли - ривожланишнинг «янги стратегияси» ишлаб чиқилган. [1] Биз танлаган йўл ва мақсадларимизнинг қанчалик тўғрилиги ҳозирги рақамли даврда юртимиздаги тинч ва барқарор ривожланиш билан тасдиқланмоқда. Ушбу ривожланиш инсон, унинг эркинликларининг кенгайишини жамият тараққиётининг мезони деб ҳисоблайди. Ҳозирги кунда бутун жаҳон ҳамжамияти томонидан кенг тарғиб қилинаётган инсон тараққиёти концепциясида таълимни ривожлантиришни бевосита унинг вазифаларининг бажарилиши билан боғлиқликда олиб қарайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида амалга ошаётган ўзгаришлар ушбу жараёнларга мос келувчи ижтимоий-педагогик шароитларни ҳам яратишни илгари суради ва ўйланган ислохатлаштиришнинг, ижодий лойиҳалаштиришнинг ҳам таълимнинг янги моделини тадбиқ қилишни талаб қилади. Бунинг учун педагогик парадигмани такомиллаштиришга йўналтирилган, ўйлашнинг янги аналитик, лойиҳа-конструкторлик характерига эга ўқитувчилар корпуси зарур бўлади. Бошқача айтганда, олий таълимнинг муаммоларини ечиш педагогик интеллектуал маданиятни кўтармасдан, ижтимоий фикрга фаол таъсир этмай, педагогика фани ва амалиётидаги шаклланган стереотипларни, консерватизмни шартли турда бартараф этмай туриб мумкин эмас. Ушбу масалаларнинг ечими ўқитишнинг инновацион таълим технологияларини ишлаб чиқиш билан бевосита боғлиқ. Шу сабабли инсонга қаратилган инновацион моделнинг мантиғи: ўқитишнинг мақсадларини тахмин қилинишдан (нимага ва нима учун?) мазмунни танлаш ва лойиҳалаштиришга (нима?), ўқув жараёнини ташкил этишга (қандай қилиб?), ўқитиш методлари ва воситаларини танлашга (ниманинг ёрдамида?), ўқитувчининг квалификацияси даражасини ҳисобга олишга (ким ўқитмоқда?) ва ўқитишнинг эришилган натижаларини диагностикалашга (нимани олдиқ?) қарай йўналтирилган бўлиши лозим. Шу нуқтаи назардан ўқитиш мақсади таълим деб номланадиган «катта тизимнинг» элементи сифатида олиб қараладиган педагогик тизимнинг ёрдамида амалга оширилади, ва у «мувозанатнинг умумий қонунига» асосланган турда берилиши керак. Бундай усул ўқиш муассасаларини «маъсулияти юқори бўлган таълим муҳитига» киритиш ҳақидаги тафаккурнинг зарурлигини келтириб чиқаради. Таълимнинг иқтисодиёт, ижтимоий ва маданий соҳалари томонидан тан олиниши шиор ва назарий фикрлашлардан инсоннинг ҳам жамиятнинг ҳам унинг иқтисодиётининг ҳам талабларини қаноатландирадиган янги самарали таълим тизимларининг қурилишига ўтишга имконият беради. Соғлом жамият унга лойиқли билим олиши сабабли шаклланган фуқаролар асосида пайдо бўлади.

Инсоний йўналтирилган таълим энг олди билан таълим парадигмасининг алмашишини англатади. Агар олдинлари Герберт ва Песталоцци даврида, кейинчалик саноат инқилоби босқичида ўқитиш тизимида ўқитиш фаолиятига устунлик берилган бўлса, ҳозир постиндустриал босқичда, унинг ахборотлашиш даврида устунлик ўқиш фаолиятига берилмоқда. Шу сабабли эски парадигма: ўқитувчи-дарслик-талаба янги парадигма: талаба-дарслик-ўқитувчи билан алмашмоқда. Ўқитувчи янги статусга эга бўлмоқда, бу статус олдингидек аҳамиятга эга, лекин бошқача кўринишда бўлади деб ўйлаймиз. Ҳозир ўқитувчи вазифасини ўрганаётган одамнинг мустақил билиш фаолиятини ташкил этиш, уни билимни мустақил олишга ва олинган билимларни амалиётда қўллашга ўргатишдан иборат. Ўқитувчи бунақа кўрсатилган мақсадларни амалга ошириш учун ўқитишнинг шундай методларини танлаши лозим, улар ўқувчига фақатгина тайёр билимларни ўзлаштириш имкониятини бериб қўймасдан, балки уларнинг мустақил тарзда ҳар хил манбалардан билимни олишга ёрдам бериши, ўзларининг қарашларининг шаклланишига, уларни аргументлашга, олдин олинган билимларни янги билимларни олиш учун метод сифатида фойдаланишга ёрдам бериши керак.

Ўзбекистон Республикасида таълимни ривожлантиришнинг усутувор аҳамиятли сиёсий томонига таълим соҳасининг мерослилиги ва бутунлигини сақлаш зарурлигини киритсак бўлади. Айниқса унинг долзарблиги узлуксиз таълим жиҳатида амалга оширилади. Узлуксиз таълим олдин мавжуд бўлган дискерт тизимга альтернатив сифатида, унинг гуманистик йўналтирилган конституцияси ва таълимни реформалашга нисбатан етакчи усул сифатида олиб қаралади. Яъний бизлар «бир умр учун билим» (образование на всю жизнь) принциpidан «умр давомида билим» (образование через всю жизнь) принципига ўтишимиз лозим.

2000 йили қабул қилинган «Таълим ҳақидаги» қонуннинг янги таҳририда узлуксиз таълим педагогик тизим сифатида олиб қаралган, у умумий билим, ижтимоий етуклилик ва касбий компотентликнинг кенгайиши,

теранглашиши, унга эришиш шакллари, усуллари, воситалари, йўлларининг бир бутун мажмуаси сифатида тушунтирилади [2]. Инсоний сифатларнинг ривожлантирилиши жараёнида таълим тизимининг аҳамиятли вазифаси талабаларининг аниқ бўлмаган йўллардан аниқ тушунчаларга ўтиши, рефлексияни тарбиялаши, ҳисларнинг, хотираларнинг ва ғояларнинг оқимини ижодий-эркли тартиблаштиришга бўлган маҳоратни яратиб беради. Таълим талабаларга ҳақиқатга бўлган дидни, уни излаш санъатини, ижобий тажрибани бериши керак. Таълимнинг мақсадини шу сабабли ҳақиқатни зарурий ва эришиб бўладиган, лекин меҳнатни, мардликни, қайсарликни талаб қиладиган асос сифатида, билишни эса нурланиш сифатида эмас, балки «ўзлуксиз ўйлашнинг» натижаси сифатида қараш беради.

Таълим – ўқитувчилар ва талабаларнинг субъективлик-объективлик ҳатти-ҳаракатлар асосида маълум мақсадга йўналиш олиш жараёни. Таълим жараёни ўқитиш мақсадлари билан аниқланадиган мақсадга йўналтирилган одимларнинг, босқичларнинг ютуқлари билан сифатланади. Таълим сифатли тавсиф сифатида – таълим фаолияти жараёнида кадрятларни давлат, жамият ва инсоний ўзлаштириш натижаси бўлиб, улар таълим соҳасининг маҳсулотини истеъмолчиларнинг барчасининг – давлатнинг, жамиятнинг ва ҳар бир одамнинг иқтисодий, ахлоқий, интеллектуал ҳолати учун аҳамиятли бўлади.

Процессуал назардан таълим махсус ташкил этилган муҳитда ўсиб бораётган одамнинг фаолиятини англатади, уни мотивацияланган билишлик фаоллигга бошлайди, бу фаолиятни ўзлуксиз янги мураккаб ўқув материали билан бойитиб боради. Олий касбий таълимнинг мазмуни тизимли-фаолият усули концепциясига асосланади. [3] «Тизимли-фаолиятли усул» икки маънони: «тизимли усул» ва «фаолиятли усулни» ўз ичига олади. «Тизимли усул» жамловчи термин бўлиб, у ҳар хил конкрет фанлардан чиққан ва ўзларининг объектларини ўрганишни бир бутун тенденцияга бириктирилган тизимлар деб қаровчи методологик йўналишларни англатади. Бу усулнинг асосига тадқиқотнинг бир томонлама аналитик, чизиқли-сабаб методларидан бош тортиш, асосий эътиборни объектнинг интеграциялашган сифатларининг бутунлигига, уларнинг келиб чиқишига қаратиш қўйилади. Шу сабабли диққат объектнинг ўзидаги, атроф-муҳит билан муносабати ва алоқаларни аниқлашга қаратилади. «Тизим» терминига яқин бўлган таърифлар «структура», «муҳит» билан боғлиқ. Агар «тизим» термини объектнинг бутунлигини англатса, унда «структура» унинг ички дискретлигини қисмлардан йиғилганлигини, уларнинг ўзаро алоқада ва ўзаро муносабатларда бўлишини кўрсатади. Шунга асосланган ҳолда улар бутунни ташкил этади. «Структура» термини «элемент», «алоқалар» ва «муносабатлар» орқали очилади.

«Фаолият усули» терминига асосланиб ўқиш предметларининг ва амалиётининг мазмунини таълим муассасаси битирувчисининг келажакдаги ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолиятини ҳар томонлама инобатга олишга асосланиб режалаштириш лозим бўлади. Психологик нуқтаи назардан ўқиш жараёнига фаолиятли усул деб инсоният томонидан тўпланган маданиятни инсоннинг ўзлаштириш жараёнининг махсус ўзига хосликларини аниқлашда кўриниш, ижтимоий амалиёт ишлаб чиққан умумий тарихий тажрибани: билимларни, кўникмаларни, маҳоратларни, фаолият турлари ва усулларини инсонга етказиб бориш десак бўлади. Ушбу жараён ўргатувчи ва ўрганувчининг ҳамкорлиги, биргаликдаги фаолияти шаклида амалга оширилади. Ўргатувчи ўрганувчининг ўқитиш мақсадларига мос билиш фаолиятини дидактик воситалардан фойдаланган ҳолда ташкил этади. Ҳамкорликдаги фаолият ҳар хил шаклларга эга бўлиши мумкин: ҳар бир одам билан бевосита контактдан бошланиб «инсоният билан мулоқатгача»: унинг тажрибаси, меҳнат қуроллари, илмий ютуқлари, санъат асарлари ва ҳ.к. турларда давом эттирилиши мумкин. Ўрганувчи билиш фаолияти давомида билимларни, маҳоратларни, интеллектуал кўникмаларни ўзлаштиради, ижтимоий-психологик компетентликнинг маълум бир тажрибасини тўплайди.

Демак ўқитишнинг назарда тутилаётган мазмуни педагогик тизимнинг элементи сифатида қуйидагиларга асосланишни талаб қиладди: ўқув материални танлашни фаолиятнинг турларининг тўлиқлиги ва тизимлилиги ўлчами бўйича амалга ошириши лозим, у инсоннинг интеллектуал маҳоратини ривожлантириш учун, қийинчиликнинг ҳар хил даражаларида фаолиятнинг асосий турларини бажариш учун зарур бўлган касбий квалификацияли маҳоратга эга бўлиш учун керак бўлади. Хоҳлаган ўқув фанининг мазмунини режалаштиришга талабалар томонидан ўзлаштириладиган фанларнинг ҳар бирининг уларнинг умумий касбий билимга ўзининг фундаментал таъсирини теккизиши кераклигини инобатга олишимиз лозим. Яъни предметга ўргатиш эмас, балки мутахассисликка ўргатиш принципининг сақланиши кераклигини унутмаслигимиз керак. Стратегик мақсад сифатида барча фанларни ҳодисаларни ва жараёнларни бир бутунлик ҳолатида ўрганишга йўналтиришимиз зарур. Бундай бутунлик мутахассиснинг инсоний ва касбий сифатини шакллантиради.

Олий мактабдаги таълимнинг мазмуни касбий-йўналтирилган билимлардан бошқа саломат, ақлга мувофиқ маънони – ҳаётий, амалий доноликни, ҳатти-ҳаракатларнинг оқибатларини кўриш маҳоратини, ҳулқ-атвордаги аҳамиятли тасодифийликдан фарқлашни, мумкин бўлган вариантлардан реал фойда олиб келадиган ечимни танлашни таъминлаши лозим. Таълим фанда ҳам ва санъатда ҳам. У ҳар хил ёшдаги одамларни ҳаётда учрайдиган қийинчилик ва муаммоларни билишга ўргатади, уларни бартараф этиш ва ечиш воситаларини беради. Касбий таълимнинг юқори даражасига – ижод маҳоратига – умумий гуманитар билимларсиз ва хоҳлаган муаммоларни (ижтимоий-иқтисодий, ишлаб чиқариш-технологик, иқтисодий ва ҳ.к.) ечишга бўлган инновацион усулларсиз эриша олмаймиз. Бу стратегик йўналишларга ориентация қабул қилинди, лекин олий таълимга тегишли консерватизм ҳали тўлиқ бартараф этилгани йўқ деса бўлади. Ушбу усулларни амалга ошириш энг олди билан маънавиятни ва одамнинг ижодий асосини ривожлантиришга йўналтирилган янги таълим парадигмасини ишлаб

чиқишни талаб қилди. Бунда таълим амалиётининг энг муҳим вазифасини табиат ва жамият қонунларига ўргатишгина бўлиб қўймасдан, шунингдек «одам-табиат-жамият» тизимидаги муносабатларни мувофиқлаштириш ва дунёни ижодий қайта ўзгартиришда гуманистик методология билан қуролланишни беради.

Янги таълим парадигмасининг асосий мазмунини инновацион таълимнинг бош мақсади сифатида одамнинг ижодий салоҳиятини сақлаш ва ривожлантиришни олиб қараш беради. Лекин бугун ижод ва режалаштиришнинг ўзи етарли эмас. Таълим умуминсоний кадрятлар билан суғорилиши лозим. Унинг учун биринчи навбатда у инсоннинг ички эркинлиги ва унинг ижтимоий масъулятининг бирлигига асосланган мутаносиб ўйлашни, бошқача фикрлашга бўлган чидамлилини ривожлантириши лозим.

Инновацион таълим стратегияси ўқиш-тарбиявий жараёни бошқаришнинг тизимли ташкил этилишини таъминлайди. Унинг биринчи характерли белгиси ўқитувчи ёки ўқитишни ташкил этувчи шахснинг олдинларидек етакчи элемент бўлиши ташкил этади, лекин унинг талабага, ўзига нисбатан позицияси ўзгаради. Ўқитувчи предметга оид билимларни, ахборот манбаи норма ва дастурларни сақловчи, етказиб берувчи сифатидагина олиб қаралмасдан, у талаба шахсининг шаклланиши ва ривожланишида ёрдамчи (талабанинг билимга эгалик қилиш, тушуниш ва тушунмаслик ўлчамидан мустақил) сифатида ҳам вазифани бажаради. Бошқариш, талабага таъсир этиш характери ўзгаради. Авторитар ҳокимлик позицияси, кучлининг ҳуқуқи йўқолади, унинг ўрнига ҳамкорликнинг, ёрдам беришнинг, илҳомлантиришнинг, талабанинг тарафига диққатнинг ортишининг инсоннинг шаклланиш, ривожланишининг демократик ўзаро таъсир этиш позицияси келади. Натижани ўзлаштиргандан, олинган баҳодан ўқитувчи ва ўзининг курсдошлари билан фаол ўзаро таъсир этишга талабанинг позицияси ўзгаради. [5]

Иккинчи характерли белги сифатида олий ўқув юртларида ўзлаштирилаётган билимларнинг функцияларидаги ва уларни қабул қилиш жараёнини ташкил этиш усулларидаги ўзгаришларни олиб қарасак бўлади. Бизнинг вақтда билим бойлик ҳокимиятдан кейинги «учинчи ижтимоий кучга» айланиб одамга замонавий маданиятда ва цивилизацияда ўз ўрнини эгаллашга имконият беради. Лекин у фақат замонавий ахборот жамиятининг баҳосида, яъний тизимлилиқ, фанлараролик, умумлаштирилган турда берилиши шарт. Билимни ўзлаштириш характери репродуктив, фақат ёдлаб олиш характери йўқотиб бошлайди ва продуктив ижод жараёни сифатида изланувчи ўйлаш фаолиятининг кўп турли шаклларида ташкил этилади.

Учинчи характерли белгиси сифатида хоҳлаган ўқитишнинг ижтимоий табиатини ва инсоннинг ривожланишини биринчи ўринга чиқаришни олиб қарасак бўлади. Шунга боғлиқ ўқитиш индивидуал эмас, балки ўқитишнинг гуруҳ шакллари, ҳамкорликдаги фаолиятга, ўзаро таъсирнинг кўп хил шакллари, инсонлараро муносабатларга, «коллектив субъектдан» индивидуалликни келтириб чиқаришга, қувончга бой бўлган доимий биргаликда яратишга йўналтирилишида кўринади.

Шу берилган устувор инновацион стратегиянинг мазмуни билан боғлиқ бўлган таълим масалалари сифатида энг аввало ташкил этувчиларнинг, ўқув жараёнининг технологлари, педагоглари ўқитиш вазифаси олиб қаралади. Ўқитувчиларни ўқитиш (малакасини кўтариш, қайта тайёрлаш) асосий ўқув мақсадни илгари суриши лозим: 1) ўқиш-тарбиявий жараёни ташкил этишнинг янги маъносини, янги инсоний позицияни, бошқаришнинг янги стилини шакллантириш; 2) ўқув шароитини унинг барча динамикасида қуришга ёрдам берувчи лойиҳавий-конструктив ўйлашни ва янги типдаги аналитик ўйлашни шакллантириш; 3) ўқиш-тарбиявий муҳитнинг барча компонентларининг ўзаро алоқасини ва мавжуд бўлишини таъминлайдиган ва лойиҳаларни, дастурларни бирга қуришга йўналтирилган инсонлараро ва ижтимоий ўзаро таъсирларнинг янги усуллари, коммуникабелли ва интеллектуал фаолиятнинг диалогли янги стилини шакллантириш.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси-Тошкент: Ўзбекистон
2. Таълим ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // [http:// www.lex.uz](http://www.lex.uz).
3. Ангельски К. Учителя и инновации. М., 1991. С.34-46
4. Гомаюнов С.А. От истории синергетики к синергетике истории // Общественные науки и современность. 1994. № 2.
5. Карпова Ю.А. Инновации, интеллект, образование. М., 2010

Аннотация: В данной статье рассматриваются сущность и содержание новой парадигмы системы образования, ее основные принципы, а также особенности лично-ориентированного обучения. Было раскрыто содержание концепции системно-деятельностного подхода в ее соотносительности с инновационной стратегией образования.

Аннотация: Ушбу мақолада таълим тизимининг янги парадигмасининг моҳияти ва мазмуни, унинг асосий тамойиллари, шунингдек, инсонга йўналтирилган таълимнинг хусусиятлари кўриб чиқилади. Тизимли-фаолиятли усул концепциясининг мазмуни таълимнинг инновацион стратегияси билан ўзаро боғлиқлигида очиқ берилди.

Abstract: This article examines the essence and content of the new paradigm of the education system, its basic principles, as well as the features of personality-oriented learning. The content of the concept of the system-activity approach in its correlation with the innovative strategy of education was revealed.

Ключевые слова: образование, парадигма, инновационное образование, цивилизационный подход, развитие человека.

Калит сўзлар: таълим, парадигма, инновацион таълим, цивилизацион ёндашув, инсон тараққиёти.

Key words: education, paradigm, innovative education, civilization approach, human development.

ТУҰЙЛҒАН ЖЕР ҚӘДИРИЯТЫ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ САНА ҮЙЛЕСИМИ

(Т. Жумамуратовтың Арал хақындағы мақалалары мысалында)

Жумамуратова М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Философиялық сөзликте, «Сана дегенимиз, анау яки мынау мәселелерди шешіу мақсетиндеги, дуньяны түсиниклерде, талкыларда, теорияларда х.т.б. актив сәулелендириуи шөлкемлестиріуи материяның ең жоқарғы өними – мий болып саналады» [14, 295] деп көрсетілген. Тарийхый сана – методологиялық билимлердің мазмунлық бирлиги, ақылда жүз беріуи кубылыстар хәм мүнәсибет түрлери болып табылады. Ол факт, уақыя, хәдийселер тийкарында өтмиш хәм хәзирги күн хақында пикирлеуе, келешекти болжауға бағдарлайды. Жетилискен сана жәрдемінде жаратылған тарийх уақыялары өтмиш шынлығының сақланыуында, тиклениуінде көркем дөретиушиликтиң әхмийети айрықша. Тарийх кубылыстарының көр кем яки публицистикалық сәулелениуи жәмийетлик санаға айрықша тәсир жасайды. Тарийх бойынша хужжетли китаптар «мына сәнеде мынадай уақыя болды» дегендей фактлерди сөйлетеди.

Көркем дөретиушиликтеги тарийх оннан өзгеше. Көркем шығарма авторы дәуир руұхын, миллий реалияларды, қахарманлардың пейил-минезин, ишки драматизмин, өз ара мүнәсибетлерин жанландырады. Бунда оқырман яки көрермен уақыя маңызына кирип барады. Өзи көрмеген кубылыстар ишинде араласып жүргендей сезинеди, бирге муңайып, бирге шад ланады. Яғный, көркем шығармада жарытылып атырған дуньяда бирге жасайды. Хәр бир көркем шығарманың, хәр бир дөретиуи инсанның тарийх хақыйқатлығына жууапкершилиги кандай, үлеси неден ибарат, деген сорауларға жууап излейди. Миллеттиң жәхән көлеминдеги орнын белги леуде қосады.

Тилеуберген Жумамуратовтың халық шайыры сыпатында бир өмир жазып қалдырған поэзиялық мийрасында – халқымыз тарийхы, жер атамалары, табияты, Әмиүдәрәя ағысы, Арал теңизи толқынларының гә «домаланған аршадай» «ауданласып келиуи», гәхи нәзик «моншақ шашқан» ойнақы минез-құлқы, гәхи миллий менталитеттиң нәзик әдеп-икрамлық ишаралары, үрп-әдет дәстүрлери, кийим-кеншеклери, хаял-қызлар тағыншақлары, саз әсбаплары, ески нама талкыны, бул мекән халқының өмир философиясы хақындағы билим жәмленген. Усы көзқарастан, бул көркем дөретиушиликтеги бахалы мағлыұматларды үйрениу – этнография, тарийх, география илимлери ушын да әхмийетли екенлиги тақыйық. Демек, Тилеуберген Қупбатулла улының поэзиялық шығармаларының әдебий-мәдени, этикалық-эстетикалық әхмийетин айтпағанның өзінде, бул мийрас – миллетимиз тарийхы, Арал тарийхы хақындағы мағлыұматларды беріуи дерек сыпатында да қунлы. Соның менен бирге, бул тулғаның әйне усы сыпаттағы поэзиялық дөретпелери менен дәсме дәске түскенде салмағы қалыспайтуғын және бир өзгеше мийрасы – оның илимий хәм публицистикалық мақалалары, халық аралық әнжуманлардағы баянатлары, пикирлери болып табылады.

Биз бул жумыста Т. Жумамуратовтың кең салалы мийрасының тарийх илимине тийислилерине, оннан да анығы, әйне Арал теңизи, теңиз жағалауы, Мойнақ шәхәрине байланыслы мийнетлерине ғана тоқталмақшымыз. 1946-жылы «Қызыл балықшы» газетасының еки санында «Ж. Тилеуберген» деген авторлық белгиси менен «Мойнақ – өткен уақытларында» [2] деген атамдағы көлемли мақала жәрияланған. Мақала жөнинде бирден-ақ, екиленбестен жууақ айтыу мүмкин, бул жүдә қызықлы хәм мағлыұматларға толы мийнет болып табылады. Районлық газетаның гезектеги еки санында дауамлы жәрияланған усы бир мақаланың өзінде бир илимий питкен жумысқа ылайықлы мағлыұматлар бар.

Шайырдың тастыйықлауынша, бул мекәнның әйемги заманлардан-ақ, бай мәдени тийкар лары болған. «...Аралдың тарийхы халқымыздың узақ әсирлердеги тарийхы менен тиккелей байланыслы» – деп жазады Тилеуберген Жумамуратов [3]. Шайыр булай айтыуында тийкарлы билимлерге сүйе неди. Шынында да, Арал жағалауы қарақалпақ халқының түп-тийкар ата журты екенлиги хақындағы мағлыұматлар тийкарлары тарийхшылар мийнетлерінде көп ушырасады. Ерте дәуир лердеги Венгер саяхатшысы хәм илимпаз-шығыстаныушы Арминий Вамбери (Герман Вамберггер) [1] мийнетлеріндеги, белгили шығыстаныушы алымлар П. П. Иванов [7], С. П. Толстов мийнет леріндеги [12] айтылған пикирлер буған мысал бола алады. Тилеуберген Қупбатулла улы Арал айналасындағы далаңлықларда жасаушы тайпалардың бир лигинен қарақалпақлардың халықлық қәлиплесіу негизи басланғаны хақында дереклерден де мысал келтиреді. Халық арасында ел аузында айтылған сөзлерге қулақ түріп, теңизден маржан излегендей әпсана, рәуиятларды тыңлап жәмлеген. Оның айтыуынша, қарақалпақлар өзлериниң басқа елдер менен жазба хатларында «теңиз елиненбиз» деп таныстырған екен. «Қариялар тағы бир сөзінде, – деп еслеген шайыр, – Орысыят патшасы «сизлерде қандай үлкен бийлер бар» деп сорағанында «Қарақалпақтың бир бийи Теңизбай деген – бир, Дәрәябай деген – еки, үлкен байлары бар. Олар малларымды да, жанларымды да тегин асырайды, деп жууап берген екен, дейди» [3]. 235 «Буннан алпыс жылдай бурын Тоқмақ ата мазарында бир тасқа жазылған арабша хатта: «Хаслымды сорасаң Адақ ишинде, Ала бүйрек едим ақжар ишинде...» – деген жазыу бар еди, – дейди ғаррылар. Хәзирги күнлерде Тоқмақ ата, Үшсай балық заводындағы жерлерди қазып көрген адамлар әйем заманнан қалған тас гербишлерди, гүзениң хәм түрли ыдыстардың сынықтарын тауып алады. Үрге жағындағы, Қус атаудағы тынық суулардың түбинде тас гербиштен салынған жайлардың қалдықтары еле бар [2]. Бул мақаланың және бир әхмийетли тәрәпи, бунда автор өзи оқыған

яки халықтан жыйналған мағлыұматларына қосымша, өз пикирлерін, шама-болжауларын да билдирип барады. Мысалы: «Х әсирдің биринши ярымында Арабтың (Идирис хәм Истахридин) карталарында Тоқмақ ата көрсетилип келген. Адақ қаласы сол заманнан арағырақта болыуы итимал. Хәзирги Мойнақ районының жерлери бир неше ўақыт теңиз хәм бир неше ўақыт курғақлық болып өзгерип турған. Оған және бир дәлил: хәзирги Калинин, Марат атындағы колхоз хәм Порлытаў балық завод ларының орны буннан он бес жыл бурын ушан теңиз екенін көзимиз бенен көрдик. Ал, бир ўақыт ларында ол жерлердің боз болғанын да көрген ғаррылар бар» [2]. Тилеўберген Жумамуратов, тарийхый дереклерге илимий жантасып, мәселениң изертлениў тарийхына да итибар берген. Мысалы, «XVIII әсирден баслап рус илимпазлары Әмиўдәрья хәм Арал теңизинде бир қанша изертлеўлер жүргизген. Арал теңизин изертлеўши профессор Берг, 1880-жыллары Мойнақ атаўы қыр менен тутас екенін билдиреди. Бул сөз шынында да дурыс». «Буннан 70 – 80 жыллар бурын Мойнақ Үрге дейин курғақлық, түслик тәрәпи қыр менен жалғас екен. Хәзирги моторлар жүрип турған жол – «түйе жол» болып, сол заманда арба, түйелер менен жақын еллердің Тоқмақ атадан дуз тасыйтуғын жолы болған. Мойнақтың өзи тоғайлық екен. Жақын жердеги еллер бул жерден кийик, түлки, қоян сыяқлы аңларды аўлаған. Мойнақтың ар тындағы таў (қумшық) тоғайдың үстинен уп-узын, апшақ, түйениң мойны сыяқлы болып көри неди екен. Соны адамлар «Мойны ақ» деп атаған. Соңынан «Мойны ақ» деўдің орнына «Мойнақ» болып аталып кеткен» [2]. «Халықтың айтып келген әпсана-рәўиятларының хәр биринде тарийхый шынлық бар» [2] – деген еди Т. Жумамуратов. «Хәзирги Мойнақ районының жерлери, теңизи хәм Тоқмақ ата, Хәким ата мазарлары туўралы халық аўзында түрли аңыз сөзлер көп. Соның бири мынадай» – деп әңгиме баслайды шайыр билген тарийхынан сөйлеп. – «Солардың бири, Арал теңизиниң түслигинде Адақ (бизинше аяқ, тамамаў – аяқлаў – адақлаў сөзи соннан қалған) деген уллы қала болыпты. Қаланың үлкенлигинен, жайлардың тығыз хәм бийиклигинен, төбесине минген пышық жерге түсе алмайды екен. Халқы Шинмашин (Қытай), Юнан (Греция), Хиндстан еллери менен саўда еткен. Бир заманларда Адақ шәхәри патшасының Төребекханым деген қызы болыпты. Бул қыздың сулыўлығына, ақылына хәм даңқына қызып, дәрьяның өриндеги бир еллердің ғарры патшасы ашық болған. Сөйтип, қызды хаялларының үстине айттырыпты. Бирақ, қыз-патша оған көнбеген. Буған ашыўланған ғарры патша, Адақ қаласына келип турған дәрьяны өрден тас қылып байлап таслаған. Адақ халықлары шөлден қырылатуғын халға келген. Төребекханым елден жүйрик қулынды бийелерди жыйнап алыпты. Ол бир жерге қулынды бай латып, бир ат шаптырым жерге бийени байлап кете берген де, ғарры патшаның елине барған. – Дәрьяны жықтырын, – деген қыз, патшаға, – одан кейин мен сизиң менен сөйлесемен! Патша Төребекханымның келгенине куўанып, дәрхал буйрық берген-де, дәрьяны жықтырған. Соннан кейин қыз: – Түргелип турған түйениң қуйрығы жерге жеткен күни, сизиң мен туўралы мақсетиңиз орынланады! – деп елине кете берген. Изинен куўғыншы куўған менен жете алмаған, себеби, бийелер өз қулынына жеткенше оғада қатты шабады екен. Қыз саламат елине келген, бирақ, келгениниң пайдасы болмапты. Көп ўақытлардан берли иркилип турған дәрьяның суўы атлығып келип, бирден қаланы басқан. Сөйтип, Адақ қаласы суўға ғарқ болып, апатқа ушыраған. Мыңлаған алтын бесикли балалар суўдың астында қалған»...[2]. «Мойнақтың алдындағы дәрўаза сол шәхәрдің түслигиндеги дәрўазасы екен», – деп түсинди реди шайыр. – Тоқмақ ата – Әбдирахман тақмахий, Хәким ата – хәким Сулайман, сол Адақ қаласы ның адамлары екен. Әбдирахманды «тақмахи» деген себеби, сөзди тақмақлап сөйлейтуғын шайыр болыпты, дейди. Ал, Хәким Сулайманның шайыр екенлиги әдебият тарийхынан мәлим. Шынында да, бул жерде әйемги заманларда қаланың болыуы итимал. «Бақырған» деген кітаптың бир 236 жеринде «Адағу қул Сулайман хәким сөзи» деп келтиреді. Ол сөздің авторы, Хәким Сулайман деген кисиниң мазары 5-аўыл территориясында хәзир де бар» [2]. Автордың Мойнақ, Арал этирапындағы билимлери оның «Арал – елдің ырысы», «Мойнақ – өткен ўақытларында», «Мүбәрек болсын» деген атамалардағы баспасөзде жәрияланған мақалаларында да жәмлелген. Шайырдың тарийхый дүнъятанымында тек ғана Арал темасы бойынша пикирлеўдің өзін үлкен үш бағдарда үйрениў хәм шақапларға бөлип классификациялаў мүмкин:

1. Арал теңизиниң көркем образы: а) Арал теңизи, Арал этирапы тәбияты, хайўанатлар дүнъясы х.т.б. хаққындағы қосықлары: а) көркем шеберлик; б) шығармаларында суў, теңиз, дәрья, океанға мегзетилген көркемлеў қураллары, теңиз этирапы адамлары образы, тарийхый мағлыұматлар.

2. Арал тарийхы: Арал теңизи хәм Арал жағалаулары тарийхына байланысly мақалалары. 3. Арал машқаласы: а) XX әсир орталарынан баслап жазған теңизди қорғаў хаққындағы қосық фельетонлары; б) Арал машқаласына байланысly баянатлары. Бул бағдарлардың хәр бири өз алдына кең изертлеўди талап етеди. Тилеўберген Жумамуратов балалығынан теңиз бенен тиллесип, толқын менен айкасып өскен шайыр, оннан да әжайып мәнәўий мийрастан нәр алған. «Дүнья – мұхит, жүзdim таскын ағысын, Ушыратпадым тоқтайтуғын жағысын», – деп жа зады шайыр өзиниң «Өмиримниң лирикасы» қосығында. Шайырдың, дерлик барлық дәрәтпеле ринде қолланатуғын эмоционал-экспрессив көркемлеў қуралларының тийкарында теңиз, толқын лар, булақ, мұхит хәм т.б. турады. Бундай мысалларды шексиз көп келтирип өтиў мүмкин. Оның, хәттеки, сатиралық қаҳарманы да түс көрсе, «Теңизге жылым салған, Тонналап балық алған» хәм т.б. болып шығады. Бул өзіндей Арал теңизи перзентлери болған халқымыздың уллы классик шайырлары Күн хожа, Әжинияз, Бердақ, Аяпберген шайырлар менен меканлас болып, олардың ақыл-санасында, тилинде ядый айтылып жүрген шығыс поэзиясы дүрданалары менен танысқан. Көрнекли шайырлардың өзлериниң қосықларының да ең түп нұсқа вариантларын аўылласларынан тыңлап өскен. Тилеўберген өскен «Аққум» аўылында өзге жақлардың ақын, шайырлары

талпынып келгендей дилұарлық жарыслары хәмийше кызып турған. Философиялық анықлауларға қарағанда, тарихый сана – тарих кұбылысларын, тарихый мағлыұматларды үйрениў барысында қәлиплеседи. Тарихый сананы жетилистириўши тийкар- лар – хәр кыйлы түсиндирмелер, хронологиялар, аңыз-ертеклерде сәўлеленеди. Миллет мәнәўияты- ның ажыралмас бөлгени сыпатында халықтың өзлигин аңлаўы хәм тастыйықлаўына хызмет етеди. Алым И. Сағыйтов ўақтында мынадай пикир билдирген еди: «Ол (Тилеўберген – М. Ж.) өзиниң туўылып өскен жерлери – Арал теңизи жағаларында тап сол жерде туўылып, өмир сүрген устазы шайыр бабалары Бердақ, Күнхожаның, Әжинияз бенен Аяпбергенниң ҳасыл сөз маржанларын көкирегине тоқып, солардан шайырлық өнерин үйренди. Бул жағынан қарағанда Тилеўберген, сондай-ақ, Аббаз аға менен Садық ағаларды да сол уллы классик шайырлардың дәрәтпесин даўам еттириўши ызамлы мийрасхорлары деўге болады» [10]. Бул дұрыс пикир. Шынында да, Тилеўберген шайыр халық аўыз әдебияты үлгисинен болсын, шығыс классик шайырларының шығармаларынан болсын, ядынан айта билди. Өзи Арал теңизи этирапында жасаған қарақалпақтың атақлы классик шайырларының қосықларын сол аўылларда таралған түп нұсқа вариантларын жақсы билгенликтен, жаңа дәўирде олардың дәрәтпелериниң халыққа туўры жеткерилиўи ушын жан күйдирген. Оның «Күнхожаның бир қосығы ҳаққында» [4], «Әжинияздың алтын мийрасын кир шалмасын» [5] киби мақалалары бул айтылғанларға мысал болады. Аяпберген Муўсаевтың бурын баспада жәрияланбаған «Тапылмас» қосығын, «Гүлхәсен» қосығының оригинал вариантын Тилеўберген шайырдың айтып бергени бойынша баспасөзде жәрияланған мақалалар [6] шайырдың миллий мәдениятымызға гирбиң жуқтығысы келмеген патриотлық жанашырлығының мысалы. Рус жазыўшысы Л. Н. Толстойдың «Үндемей тура алмайман!» деген сөзи ондағы айтпасына қоймайтұғын тасқын талантының белгиси. Қала берсе, халыққа айтар сөзи болғандай билимдан лығынан. Тилеўберген Жумамуратовтың үй архивиндеги көркем дәрәтпелерден басқа, тарихый 237 мағлыұматларды жәмлеген хәр кыйлы бағдарлардағы мийраслары, оның жетик тарихый санасы нан дерек береді.. «Қарақалпақлардың әйем заманлардан жүдә үлкен халық болғанына әдебият пенен мәдения тының жоқарылығына «Қоблан», «Шәръяр», «Қырық қыз», «Алпамыс» сыяқлы көплеген дәстан мийрасларының өзи гүўалық берип тур, деген жазыўлары бар шайырдың. – Бул эпослар хәм көп леген қосық, жыр, тақмақ, бәйит, өлеңлери ең әйемги вариантлар екенлигинен дерек бермекте. Әсиресе, әйемнен мийрас эпосларымыз антик әдебият дүрданаларынан, греклердиң дүньяға бел гили Гомер шығармаларынан қалыспайтуғынына өзим исенемен. «Гөрүғлы»ның қырқ шақабын билетуғын бақсылар өткен» деп айтысады ғаррылар». «Не қуўларым бар еди. Не ғазларым бар еди!» – депти бурынлары» – «Қарақалпақтың хәр бир аўылларынан шыққан жыраўларын жастан тыңладық. «Жыраў-бақсы жыйналды, қырқ күн ойын ойналды», «Гернай-сырнай тарттырды, алтын қабақ аттырды» дейди ескилер. Жоқ нәрсе айтылмайды» [13]. Жәмийетлик искер, мийнет қахарманы Қәлибек Камалов Тилеўберген шайырдың бул киби мақалаларына берген баҳасы дыққатқа ылайық. «Тилеўберген Жумамуратовтың миллетимиздиң тарихтағы орнын белгилеўде фольклорлық мийрастың әхмийетин баҳалап жазған сөзлери маған хәрдайым ой салады», деп жазған еди ол. – ...шайырдың киндик қаны тамған Ана-Ұатанына деген шексиз меҳир-мухаббаты, миллий қәдириятларымызды терең билиў, сонлықтан да, иззет-хұрмет пенен жанындай көрип қәстерлеў сезиледи. Себеби, ол усы мәнәўий әлем менен кәмалға келди, «байтеректиң тамыры да тереңде» деп өзиниң айтқанындай, оның бәлент пәрўазы поэзиясының тамырлары да халық аўызеки мийрасынан нәр алды, аўыз әдебиятының ең жақсы дәстүрлерин жақсы меңгерип, әжайып дәрәтпелеринде жаңаша жанландырды» [8]. Тилеўберген шайыр өзиниң ядта сақлаўшылық уқыбы ҳаққында былай деген: «Бурын жыраў лар, бақсылар айтқан қысса, дәстанларды түнде тойда еситсем, ертеңине күндиз адамларға оны өзгертпестен ядтан айтып берер едим. «Алпамыс» пенен «Гөрүғлының» шақапларын сондай дәре жеде билемен»... «Наўайы, Мақтумқулы, Бердақтың шығармаларын жасымда көп оқып едим, олар дың қосықлары ядымда елеге шекем сақланады» [11]. Шайырдың дәрәтпелериндеги тарихыйлыққа қосымша, усындай мағлыұматларға толы мақа лаларын үйрене отырып, бул тулғаны тарихшы сыпатында да таныймыз. Бул жуўмақларға келиў себебимиз, бириншиден, шайыр өмирбаянына муўапық, ол балалы ғынан халқымыздың эзелий руўхый азығы болған ескише тәлим алған. Дәслепп аўыллық мектепте, соң, устазлары киби Қарақум ийшан медресеси сабақларынан да суўсынланған. Араб жазыўын жақсы меңгерген, өмиринше, хәмме дәрәтпелерин араб жазыўында жазған, соң заманы талабына муўапық кириллге көширетуғын болған.

Үй архивинде шайырдың бәрше қолжазбалары, гейпара ескише билген дослары менен жазыспалары араб жазыўында. Сол дәўирдиң оқымыслы жасларының бири сыпатында араб-парсы тилинен де хабары болған. «Әжинияз дәрәтпелери китабый тилде жазылған, шығыс мәденияты дәстүрлери қарақалпақ поэзиясы ушын тән белги» деп айтатуғын еди. Жазба хәм аўызеки пикирлесиўлеринде қарақалпақ уламалары арасында қәлиплескен араб парсы сөзлеринен, шығыс мәденияты тийкарындағы парсы-тәжик сөзлерине үнлес китабый тил ден, улыўма тийкардағы түркий сөзлерден, түсинбеўшилиқ, терең билмеўшилиқ себебинен «бизиң сөзимиз емес» деп терминлерден ўаз кеше бериўден сақ болыўға шақыратуғын еди. Бул эзелий билимлерге қосымша, Т. Жумамуратов Ташкенттеги Орайлық Азия университе тиниң тарих факультетин айрықша баҳалар менен тамамлаған талаба. Демек, қәнигели тарихшы. Ол тийкарлы меңгерген тарихый билимин өз дәрәтпелеринде хәм илимий изленислеринде пайда- ланған. Өзи талаппамағаны себепли алымлық хұжжетине ийе емес, бирақ, қалдырған мийрас- ларындағы анализлер, тужырымлы пикирлер, болжаў, шамалаўлар, илимий жуўмақлар оның алым- лыққа миясар инсан болғанлығының гүўасы. Т. Жумамуратовтың баспасөзде жәрияланған яки үй архивиндеги тарих, фольклор хәм жазба әдебият, тил билими, көркем өнер, тәлим-тәрбия, үрп әдет дәстүрлер ҳаққындағы мақалалары,

пикирлери көп. «Тил байлығы – ел байлығы», «Сынға шымшымайлық жараспайды», «Пәтиўасыз сын», «Саз бенен сөз сай болсын», «Халық шайырлары деген кимлер», «Бала тәрбиялау – хүрмет, устазлық – мәртебе», «Қарақалпақ халқының басы бир дәстүрлери ҳаққында» х.т.б. мийнетлери ҳәр кыйлы аспектлерде өз алдына үйрениўди талап етеди. 238 Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық театры залында Т. Жумамуратовтың 100 жыллығына арналған көркем-әдебий кешде философ алым Жуманазар Базарбаев өз сөзинде шайырдың айтыс өнериндеги шеберлигин баҳалаўға оның патриотизми жағынан жантасып, оның халқына жөнсиз тил тийсе, шапшып кетер мәртлигин, халқының арын арлаўдағы жүреги толы дилўарлығын, қатаң, нәзик қашырымлы айтыс беллесиўиндеги 15 жасар баланың әдеп икрамлы этика менен-ақ, күшли қарсыласын мат қылыўын жоқары боҳалаған еди. [13]

Өлбетте, импровизация менен сол сәтте тужырымлы сөз айта билиў тарийхый сана ҳәм көркем шеберлик көринислери екенлиги ҳақ. Жуўмаклап айтканда, миллет тарийхы, басып өткен жоллары ҳаққындағы тарийхый, географиялық мағлыўматлар, ҳәр бир халықтың жәхән тарийхындағы орнын белгилейди, халықтың өз лигин аңлаўына, тарийхый ҳәм илимий сананың артыўына тәсир жасайды. Солай етип, изертлеўлеримиз жуўмағы Тилеўберген Купбатулла улы көп тармақлы билимге ийе инсан, тарийхтың да билимданы, ел-халқына жаны пидә патриот ҳәм гуманист екенлигинен дерек береді. Шайыр дәрәстпелеринде тарийхый сана экологиялық сана менен жүйлеседи. Бүгинги күнде елимизде орынлы түрде туризмге кең итибар қаратылмақта. Туризмнің бир айрықшалығы, тәсир күши, шәрти – сервис хызмети, таңландырыў, сүйсиндириў, елди танытыў. Усы көзқарастан да, Тилеўберген Жумамуратов дәрәстиўшилигинен туризмди раўажландырыў ислеринде де кең пайдаланыўға болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Vambery H. Das Turken volkinseinemelhnologischenundethnographischen Beziehungen.Leipzig, 1885, s. 373, 374.
2. Ж.Тлеуберген. Мойнақ – өткен ўақытларында. «Қызыл балықшы» газетасы, 1947, №13(935).
3. Жумамуратов Т. Арал – елдің ырысы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы. 1974, 10-июнь.
4. Жумамуратов Т. Күнхожаның бир қосығы ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны», 13-май, 1975-жыл, №94(11738)
6. Жумамуратов Т. Әжинияздың алтын мийрасын кир шалмасын. «Әмиўдәрәя» журналы, 1960.
7. Жумамуратова М. Жүреклерге жол тапқан қосықлар. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 17-январь, 1992, №12 (15921)
8. Иванов П. П. Новые данные о каракалпаках. Советское востоковедение, т. III, М. – Л., 1945. стр. 62 – 63. 11 С. П.
9. Камалов С. Илимди ерге нур жаўар. Нөкис, «Илим», 2010, 57.
10. Толстов С. П. Города гузов (историко-этнограф. этюды). Советская этнография, 1947. № 3;
11. Сағыйтов И. Әдебият ҳәм дәўир. Нөкис 1988, 212.
12. Султанов Қ. Шайыр жолы. Нөкис, 1986, 72-бет. 12. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарты. АЛ., 1962. стр. 273. и пр.
13. Шайырдың үй архивинен алынған қолжазба ҳәм видео көринис вариантлары. 14. Философский словарь. Изд. Политической литературы. М., 1986.

МЫРЗАГУЛ МУСАЕВИЧ БАБАЕВ: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И РЕАБИЛИТАЦИЯ

Нуржанов С.У., Кудияров А.Р., Зарипбаев У.О.

Каракалпакское отделение Академии наук Узбекистана, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

Каракалпакский государственный университет

Интерес к политической истории Каракалпакстана советского периода по-прежнему остается сегодня в центре внимания многих исследователей. Отношение широкой общественности и представителей научных кругов к эпохе сталинизма продолжает оставаться неоднозначным, поскольку правда об этом времени долгое время замалчивалась или извращалась, находясь под прессом идеологии. Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев, недавно выступая на торжествах, посвященных Дню поминовения жертв репрессии, указал, что «самая большая школа, самое большое воспитание - сама история. Наша молодежь должна хорошо знать нашу историю, брать пример с наших предков, а не с других. Это необходимо донести до молодежи на понятном ей языке, интересно, через социальные сети. Если воспитаем молодое поколение в таком духе, сможем решительно продолжать избранный нами путь» [1]. В годы сталинских репрессий жертвами власти стали многие представители народов, населяющие обширную территорию Евразии. Многие из них вынуждены были покинуть свои родные земли, убегая от кровавых щупальцев Красной армии, другие, наоборот, по долгу службы, так называемые посланцы братских народов, с наивной верой в будущее «коммунистического» общества. Их нельзя осуждать, так как они – люди своей эпохи, со своими взглядами и мировоззрением. Но самое главное – они в самые трудные времена сохранили свою совесть и

сумели отстоять свою честь. Одним из таких был Мырзагул Бабаев, уроженец ныне Шалкарского района Актюбинской области Казахстана.

Мырзагул родился 1914 году в ауле Кошкар-ата в местности «Кызыл ой» в семье простого труженика Баба Мусаева, который всю жизнь работал наемным работником у зажиточных хозяйств. Мать Мырзагула умерла в 1914 году, вскоре после его рождения. Отец Мырзагула пережил свою жену всего на пять лет и умер в 1921 году. После смерти отца он жил у родственников, в том числе в семье дяди по отцовской линии Кенжебай Мусаева. В 1927 году его передают на обучение в интернат на станции «Кара-шакат» Шалкарского района, где он и окончил начальную школу. Как известно, в 1930-1931 годы в Казахстане в результате засухи и преступной политики геноцида советской власти во главе секретарем Крайкома партии Казахстана И. Голощекина в казахской степи начался голод. Поэтому с осени 1931 года на территорию приграничных с Казахстаном областей как на север (Россия), так и на юг (Каракалпакстан, Туркменистан, Узбекистан) массами стали устремляться потоки голодного казахского населения. Массовые откочевки были одной из форм коллективного протеста и сопротивления казахов политике строительства колхозов и единственно правильным выходом с целью избежать голодной смерти. [2; 288] По неполным подсчетам современных исследователей республику в эти годы покинули около 1 миллиона населения. [3; 288] Откочевывавшее население прибывало на территорию Каракалпакстана, стихийно распolzаясь по всей территории. [4; с-288] В то время об этом нельзя было говорить, поэтому при допросе Мырзагул указывает: «В 1931 году учитывая, что материальные условия жизни в Казахстане для меня стали казаться ухудшившимися, нашел необходимым поехать в Каракалпакцию. С этой целью примерно в августе месяце 1931 года прибыл в Караузякский район ККАССР, где и остался на постоянную работу».

В том же 1931 году в сентябре месяце Мырзагул оказался в Каракалпакстане. Он отправляется в Чимбайский район, где издревле жили каракалпаки и казахи, так как Чимбай на протяжении многих веков сформировался как крупный административный, политический и культурный центр в низовьях Амударьи. К тому же очень сильны были связи с Казахстаном. Сначала его направляют на должность счетчика в Караузякское отделение Госбанка, затем переводят в районное отделение в Чимбае. В начале 1936 года переходит на работу в Чимбайский райком комсомола в качестве пропагандиста. В 1936-1938 годах отслужил в артиллерийских частях Красной Армии рядовым красноармейцем, расквартированных в г. Самарканде. После демобилизации М. Бабаев вновь возвращается в Каракалпакстан. Его направляют в структуру «Карпромсоюза» на должность культработника, а в мае 1939 года был назначен на должность прокурора Куйбышевского района, а в сентябре был переведен прокурором в Чимбайский район. На этой должности он проработает до августа 1942 года. В августе 1942 года его снимают с должности и исключают из партии за то, что заступился за сотрудника прокуратуры некоего Айтеннова и укрывал его от призыва в армию, а также «за участие в групповом пьянстве во время сопровождения призванных в РККА». В это время в Чимбае арестовывают 18-летнего некоего Балтабая Пирманова «за контрреволюционную агитацию и профашистские беседы среди населения». Б. Пирманов при допросе указывает, что услышал подобные разговоры во время ужина группы ответственных работников Чимбайского района. Он указывает на участников этой встречи, а среди прозвучавших фамилии были фамилии ответственных работников райкома партии, исполнительного комитета, судебных и прокурорских работников района. Органы НКВД начали оперативную работу по выявлению их служебных и межличностных связей, что в конце этой деятельности приходят к выводу о наличии контрреволюционной повстанческой организации в Чимбайском районе».

5 октября 1942 года следователь СПО НКВД ККАССР, сержант милиции Мадгазин подписывает постановление по делу № 823 об аресте М. Бабаева, Б. Тажиева, Н. Кийикбаева и Б. Ратова как участников т.н. «Чимбайской контрреволюционной повстанческой организации». Сначала были несколько допросов, где М. Бабаев отрицает все обвинения, несмотря на жесткое давление следователей. 23 октября его арестовали.

4 ноября 1942 года М. Бабаеву предъявляется обвинение в совершении преступлений, согласно ст. ст. 58 и 67 УК УзССР. Обвиняемым по этому делу инкриминировалось проведение среди населения «контрреволюционную профашистскую агитацию», а также деятельность против советской власти, на что он отвечает: «В предъявленном мне обвинении в пр. пр. ст. ст. 58 и 67 УК УзССР виновным себя не признаю. Я никакой контрреволюционной организации в городе Чимбае не знал и не знаю». После продолжительных ежедневных допросов с применением физической силы и истязательств, 25 ноября 1942 года в состоянии аффекта М. Бабаев подписывает бумагу с «признательными показаниями», которую подsunул ему следователь Астафьев... Он пишет: «На следствии [были] систематические издевательства Астафьева надо мной, и я когда был убежден в том, что при таких издевательствах долго жить не буду, поэтому чтобы не пропадать решил написать [признательные показания]».

С него требуют дать показания и на других участников т.н. «Чимбайской контрреволюционной организации», но после отказа, 3 февраля 1943 года ночью заместитель наркома НКВД Грушков вместе с Астафьевым вновь избивают его. «Я тогда потерял всякую надежду, - писал М. Бабаев впоследствии. - И на следующий день, когда начал издеваться Астафьев, я тогда окончательно решил и отказался от своей жизни».

Выбив таким образом показания, сотрудники НКВД ККАССР 13 апреля 1943 года принимают решение отправить обвиняемых по этому делу этапом в Ташкент. Именно в этот день состоялся один последних допросов в Нукусской тюрьме, который начался в ровно в полночь и закончился в 5 часов 45 минут утра...

17 апреля они прибывают в ташкентскую тюрьму НКВД, где продолжались допросы и под страхом смерти М. Бабаев вновь подтверждает свои признательные показания. Здесь следственное дело М. Бабаева объединяют с других подследственных, и 3 июня 1943 года начальник 3 отделения Следственного отдела НКГБ УзССР, капитан Госбезопасности Барышев подписывает постановление о принятии дела под № 2800 к своему производству. 4 июня 1943 года вдруг М. Бабаев дает собственное ручное показание, где полностью отрицает свою вину. Он показывает, что с 11 ноября 1942 года ежедневно подвергался на допросе насилию и зам. начальника СПО НКВД ККАССР Астафьев «замучил признание», якобы, я состою членом контрреволюционной организации, существовавшей в Чимбайском районе». Расследование дела затягивалось и только в ноябре 1943 года дело №2800 было передано в Особое совещание при НКВД СССР. В марте 1944 года Особое совещание возвращает дело на доследование для проверки некоторых фактов. Приговор всем подследственным по этому делу был оглашен только 30 сентября 1944 года. Предъявленные обвинения уже были переквалифицированы и Мырзагул Бабаев был осужден по ст. ст. 7, 35 УК РСФСР сроком на 8 лет...

19 сентября 1957 года Судебная коллегия Верховного суда СССР по уголовным делам отменила приговор Особого совещания при НКВД СССР и прекратила производство дела, признав подследственных невиновным.

Реабилитация стала не только возвращением справедливости, но и новым началом, новой главой в жизни Мырзагула Бабаева. Судьба повернулась к нему лицом, подарив ему шанс исправить прошлые ошибки и доказать свою невиновность. Впереди открывались новые дороги, наполненные надеждой и возможностью начать все с чистого листа. В семидесятых годах XX века его жизненный путь привел в Кибрайский район, один из районов Ташкента, где он проживал до 1970-х годов. Он трудился в коллективных хозяйствах в качестве старшего ревизора, инструктора по колхозному учету и бухгалтера. В 1974 году он вышел на заслуженный отдых.

Мырзагул Мусаевич Бабаев умер в 1994 году, в возрасте восьмидесяти лет, оставив после себя память о своей жизни и деятельности, полной трагедии и торжества справедливости. Он был человеком, который заслужил уважение своими благородными качествами, такими как честность, порядочность и умение красноречиво выражать свои мысли. Он всегда находил время помочь своим родственникам и был обладателем обширной домашней библиотеки. Его внуки вспоминают его как человека, обладающего высоким уровнем интеллекта и рассудительности, который с большим интересом изучал и ценил народный фольклор.

Он оставил после себя не только благодарных ему потомков, но и богатый духовный и культурный наследие, которое до сих пор чтится и изучается его наследниками, стремящимися сохранить и развить семейные ценности и традиции.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирзиёев Ш.М. Самая большая школа, самое действенное – сама история. Выступление на торжествах, посвященные Дню памяти жертв репрессий. 31 августа 2024 года // <https://president.uz/ru/lists/view/7515>
2. Аяган Б.Г., Кыдыралина Ж.У., Аунасова А., Кашкимбаев А.Н. и др. Правда о голоде 1932-1933 годов. - Алматы, 2012. С. 228.
3. Сыдыков Е.Б. Гонимые голодом. – Семей, 2010. С. 4.
4. ЦГА РК, ф. 322, оп. 1, д. 85, л. 7.

Аннотация: В статье исследуется жизнь и профессиональная деятельность Мырзагула Мусаевича Бабаева, включая его работу прокурором Чимбайского района ККАССР и арест в 1942 году по обвинению в контрреволюционной деятельности. В 1944 году его сослали в Южно-Казахстанскую область на восемь лет. После реабилитации в 1957 году он работал бухгалтером в колхозах. Также рассматриваются исторические изменения, включая распад СССР и независимость Узбекистана. Бабаев проживал в Ташкентской области до смерти в 1994 году, а его наследие сохраняется через потомков, чтящих его память.

Ключевые слова: Репрессия, приговор и ссылка, НКВД, реабилитация.

Аннотация: Маколада Мирзагул Мусаевич Бабаевнинг ҳаёти Совет Иттифоқи тарқалиши ва Ўзбекистон мустақилликка эришган даврдаги тарихий ўзгаришлар нуктаи назаридан ҳам кўриб чиқилади. Бабаев умрининг охиригача Тошкент вилоятида яшаб келган ва 1994 йилда вафот этган. Унинг мероси фарзандлари орқали сақланиб, улар хотирасини кадрлашди ва оилавий анъаналарни давом эттирадилар. Маколада тарихий ва маданий меросни ўрганиш ҳамда сақлашнинг аҳамияти таъкидланиб, бу бизнинг жамиятимизни шакллантиришда аввалги авлодларнинг ҳиссасини англаш ва кадрлашга ёрдам беради.

Калит сўзлар: Репрессия, ҳукм ва сургун, НКВД, реабилитация.

Annotation: The article also considers his life in the context of historical changes, including the dissolution of the Soviet Union and Uzbekistan's independence. Babayev continued to live in Tashkent Province until his death in 1994. His legacy endures through his descendants, who honor his memory and continue family traditions. The article emphasizes the importance of studying and preserving historical and cultural heritage, which helps us understand and appreciate the contributions of previous generations to the development of our society.

Keywords: Repression, sentencing and exile, NKVD, rehabilitation.

ӘЖИНИАЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТОПОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Нзанова С., Алламбергенова И.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тил билиминің ономастика тарауында қарастырылатуғын жер-суу атамалары халықтың ұзақ тарихый өтмишинен хабар беретугын, миллеттің рухый-мәдени өзиншеліктерін, қәдіриятларын бойына сиңіріп, миллий өзгешелікті танытатуғын тиллік ғәзийне саналады.

Топонимлер – бул тек бизің өміриміздің бир бөлеги ғана емес, соның менен бирге тарихый ўақыялардың, адамзат жәмийетинің раўажланыў шәртлеринің хәм онда даўам етип атырған процесслердің гўәсы болып табылады. Сол себепли топонимика тарих, география, ўлкетаныў сыяқлы басқа да илимий пәнлер менен тығыз байланысly. Топонимлер тилдің сөзлик курамының бир бөлими болыўы менен бирге олар шайырлар шығармаларында да белсене қолланылады. XIX әсирдеги қарақалпақ классик шайыры, ойшылы, пүткил Орта Азияға, Хорезм, Түркстанға мәлим болған көркем сөз зергери, инсанды қәдірлеў, Ыатанды улығлаў идеаларының айрықша жыршысы, оқымысly, тәлим, илим, ахун дәрежесине жетискен алым, философ Әжинияз Қосыбай улының қосықларында да топонимлер ушырасады.

Әжинияз шығармаларын таллаў арқалы оларда қолланылатуғын топонимлик лексика арқалы шайырдың уллы билим дәрғайларында оқығанлығын, жүрип өткен жолларын байқаймыз. Әжинияз жаслайынан баслап-ақ саўат ашқанлығын, оның Хийўадағы атақлы Шерғазыхан медресесинде, Қутлымурат инак медресесинде тәлим алғанлығын, тек диний сабақларды емес, соның менен халық дәстанлары хәм пүткил Шығыс дүнйасы классик шайырлары – Хожа Ахмет Яссаўий, Сулайман Бақырғаний, Хожа Ҳафыз, Бедил, Аттар, Абдурахман Жәмий, Наўайы, Саадий, Фердаусий, Мактымкулы шығармаларын терең өзлестиргенлигин шайырдың өмирбаянлық дереклеринен билемиз.

Шайыр өзинің оқығанларын кейин ала шығармаларына да тийкар етип отырған. Әлбетте, шығармаларында топонимлерди де қамтып алыўы тәбийий.

Тарихта «Қоңырат көтерілиси» деп аталатуғын 1859-жылы жүз берген қайғылы ўақыя себепли елдеги қаншама ул-қызлар сырт еллерге қол-аяқлары байланып қул-шоры болып сатылып кеткенлигин шайыр «Бозатаў» [2] поэмасында былай тәрийиплейди:

... Қыйсық Порхан атаў сени жаў алды,
Басы қутлы, соңы қашқан Бозатаў. (26-б.)¹⁸

... Кимсәнің қыз-уғлы, кимнің сиңлиси,
Әтирек, Гүрген, Хажар асты, Бозатаў...

... Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гүрд, Техран асты, Бозатаў.

... Куда әмири билән бардылар Балқан,
Дәўлет қусы сендин ушты, Бозатаў. (27-б.)

Тәғдир Алладандур, себеп – Қоңыраттан,
Бийрәхим Сейилхан деген елаттан...

Қала басы болдың сен, молла Пирим,
Өзиң талыб-илим, көңлиңде кириң,
Қоңырат балаңды алса, ол да өз бирин,
Жат еллерге бенде түскен, Бозатаў. (28-б.)

Қосық қатарларында Бозатаў, Порхан атаў, Әтирек, Гүрген, Хажар, Гүрд, Ирак, Шам, Техран, Балқан, Сейилхан, Молла Пирим топонимлери тилге алынады.

Қоңырат көтерілисинде түркмен Атамурат хан тарихый мекән – Бозатаўдағы Молла Пирим қорғанын алып, елди талап, бозатаўлы қызларды, балаларды, жигитлерди Гүрд, Ирак, Шам, Техран, Балқанға дейин апарып сатады. Халық арасында жүрген аңызларға қарағанда Әжинияз да усы тутқынлардың арасында болған. Буны шайырдың «Бозатаў» поэмасындағы «Бенде болып түстим, қолым шатылды» деген қатарларынан да көриўимізге болады. Бирак, Әжинияз саўатлы, шайыр хәм бақсы болған. Ол Мактымкулының қосықларын ядқа билип, айдалып

¹⁸ Қосықлар Нөкис «Қарақалпақстан» баспасында 1994-жылы басылып шыққан «Әжинияз. Таңдамалы шығармалары» китабынан алынып, қауыс ишинде бетлери көрсетилмекте.

баратырған адамлар арасында саз даўысқа салып айтып жүргеннен кейин хан оны тутқынлықтан азат етип жиберген.

Бундағы *Бозатаў* хәзирги Қоңырат хәм Мойнақ районлары аймағында, тарийхый Таллық дәрәсының бойында қарақалпақлар тығыз қонысласқан тарийхый мәскан болған.

Порхан атаў – Бозатаў аймағындағы атаў.

Әтирек – Түркменстан хәм Иран мәмлекетлери аймағындағы дәрә. XIX әсирге шекем Әтрек дәрәсы суўы Каспий теңизине шекем барып турған.

Гүрген – тарийхый атамасы Астрабад болған Ирандағы қала, Гүлистан ўәлаяты пайтахты. Каспий теңизи жағаларынан 30 км шығыста жайласқан.

Хазар (*Хазар*) – Каспий теңизиниң орта әсирлердеги атамасы. Орта әсирде Каспий хәм Арал теңизи аралығында Хазар атлы күдиретли мәмлекет (650-969 ж.ж.) өмир сүрген. Сол дәўирлерде теңизге Хазар деген атама берилген. IX әсирдеги араб алымлары менен саяхатшылары теңизди Хазар деп атаған.

Әзербайжан, Иран хәм Түркменстанның базы халықлары еlege шекем «Хазар денизи» деген сөзди қолланады.

X әсирде Хазар қағанаты кулап, басқа халықларға сиңисип кетеди. Бирақ Хазар теңизи атамасы тарийхта сақланып қалды [2].

Гурд – хәзирги Түркия, Иран, Ирак хәм Сирия мәмлекетлери территориясында жайласқан тарийхый Курдистан аймағы [3].

Шам – пайтахты Дамаск болған Сириядағы мәмлекеттиң бурынғы атамасы. Ол Осман империясы ыдырағанға шекем қолланылған [5, 35].

Техран – Иран пайтахты.

Балқан – Түркменстандағы ўәлаят.

Сейилхан – түркмен елиниң атамасы.

Географиялық терминлер топоним жасаўда белсенди хызмет атқарып, хәр қыйлы позицияларда ушырасады. Топоним жасаўдағы усундай жан-жақлама хызметине байланыслы ол терминлер топонимикада хәр қыйлы атамаларға ийе. Олар детерминативлер, термин-индикаторлар [7, 125], топонимикалық формантлар [7, 101] деп те атала береді.

Әжинияз шығармаларында детерминативлер жекке халында да жер-суў атамалары хызметинде қолланылады. Мысалы, Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысында:

Ойдағы көде жеген арғымақтан,

Қырдағы селеў жеген жабым артық (100), – деп Қыз Меңештиң Әжиниязға қайтарған жуўабында *ой*, *қыр*, және де:

Ақ Меңеш, қыз ишинде сен көз ойнақ,

Сулыўдың әўлийеси астырт ойда-ақ (107), – Әжинияздың жуўабында *астырт*, ал:

Артық кетсем, әпиў ет, кешир сәўлем,

Арқаның ақ маралы арыў Меңеш (112), – деген қатарларда *арқа* топонимлескен детерминативлерин ушыратамыз.

Шайыр Ибрайым Юсуповтың “Әжинияз. Таңдамалы шығармалары” кітабына жазылған алғы сөзинде: “Ол заманларда халық хәзирги Қазалы әтирапларын «қыр» деп, қарақалпақ, Хорезм ойпатын «ой», «астырт» деп жүргізген” [2, 7] деп түсиник берип өтеді. *Арқа* детерминативи де *Қыр* топонимлескен детерминативине синоним болып есапланады.

Әжинияздың “Еллерим барды” қосығында бирқатар топонимлер ушырасады. Мысалы:

Сорасаң елимди, Қожбан, бизлерден,

Қалпағы қазандай еллерим барды.

Қәте шықса кешириндер сөзлерден,

Қытай, *Қоңырат* атлы еллерим барды.

Жайлаўым – *Үргениш*, арқасы – теңиз,

Жаўырыны қақпақтай маллары семиз,

Рухсатсыз бир-бирине салмас из,

Бирликли Қоңырат еллерим барды (18), – деген қатарларда *Қытай*, *Қоңырат* этнотопонимлерин көреміз.

Бундағы *Қытай* хәзирги Қоңырат районындағы қытай урыўынан қәлиплескен аўыллық елатлы пункт болып, *Қоңырат* районының хәкимшилик орайы болып есапланады.

Усы орында Қоңырат этнотопоними хәққында және бир мағлыўматты айтып өтиў орынлы. Этнограф Л.П.Потапов тәрәпинен жазып алынған аңызда: «Бир ғарры сахрада атлы өзиниң үш жасар түйелерин излеп жүр еди. Бир ўақытта ол қырқ атлыға дусласып қалады. Олар ғаррыдан мәмлекет қусын көрген-көрмегенлигин сорайды. Олардың айтыўы бойынша сол елдиң патшасы хәм оның қусы бар екен. Патша мен өлсем, мәмлекет қусын ушырыңлар, қус кимниң басына қонса сол адамды патша етип қойың, – деп ўәсият еткен. Патша дүньядан өткеннен кейин олар мәмлекет қусын ушырып, сол қусты излеп жүрген болады.

Ғарры мәмлекет қусын көрмегенлигин бирақ қырда көринисинен жүдә бахытлы бир жигит жатырғанлығын айтады. Шабандозлар ғаррыдан сол жерди көрсетиуін соранады. Ғарры разы болып, оларды айтқан жерине баслап барады. Сонда олар мәмлекет қусының қанаттарын жайып уйықлап жатырған жигитке сая болып тұрғанлығын көреді. Олар дәрхәл жигитти оятып болған ўақыяны түсиндирип, оның патша болатуғынлығын айтады хәм жигит разы болады. Жигитке ат береді. Жигит атты мингенде ат оны көтере алмай жығылып түседі. Солай етип, ол қырк шабандоздың атларын бирме-бир минип көрипти. Сонда жигит ғаррыдан атын берип турыўды, тек оның аты ғана оны көтере алатуғынын айтады. Буның ушын патша болғаннан соң ғаррыны сыйлықлайтуғынын айтады. Ғарры көнип өзиниң қоңыр рендеги атын жигитке береді. Арадан көп ўақыт өтпей жигиттиң патша болып сайланғанлығын ғарры еситеди. Ғарры өз сыйлығын алыў ушын патша алдына келеді.

Ғарры сарайға жақынлап «қоңыр аттың ийеси келди» деп бақырады. Жигит буны еситип өзине керекли сыйлықты таңлап алсын деп ғаррыны алдына шақырып алады. Ғарры жигиттен өз падасын бағып жүриў ушын кең жайлаў инам етиўин соранады. Патша оның илтимасын орындайды хәм ғаррыға басқа нәрсе сораўын айтады. Ғарры этирапына қарап көп хаялларды көреді хәм олардан бирин өзине хаялыққа бериўин сорайды. Патша бул илтимасын да орындайды. Ғарры хаялы менен үйине қайтады. Оның Қостамғалы, Бақтамғалы, Қанжығалы, Айынлы атлы төрт балалары болып, ғарры олардың хәр бирине өз мийрасын бөлип береді хәм өз үлесин алып, жас хаялы менен басқа жерге Байсын таўының етеклерине көшип кетеді. Сол ўақыттан баслап ғарры хәм оның хаялын Қоңырат деп атаған. Усы жерде оның бесинши баласы туўылыпты. Балаға Тартыўлы яғный саўға етилген деп ат қойыпты» [55, 1]. «Қоңырат» атамасының келип шығуы хақындағы бул аңыз турмыслық тоқыма сюжеттен дүзилген.

«Қоңырат» этноними еки компонентли (қоңыр+ат) түкий сөз болғанлықтан хәм шарўашылық, әскерий кәсиплерге тийисли мазмунларға ийе болғанлықтан, қалаберсе, түркий қәўимлердин монғоллардан VI-VII әсир бурын тарийхта из қалдырған үлкен мәмлекетлик бирлеспе дүзгенлигин есапқа алып оның түрк қәўимлериниң орталығында пайда болған қәўим деп тән алыўға бет бурыў тенденциясы басым екенлигин белгилеп өткимиз келеді. Хақыйқатында да, монғоллардың өзлери де түрк қәўимлери менен узақ әсирлер даўамында араласып жүрип, тарийхый сахнаға шығаман дегенше бир қатар түркий қәўимлерди монғолластырып алыў имканиятлары болған деп айтыўға толық хақылымыз [55.1]

Шайыр шығармасында қолланылған *Үргениш* топоними арқалы хәзирги Түркменстан Республикасына қараслы Гөне Үргениш аймағы нәзерде татылған.

Шайыр “Бардур қосығында”:

Бажы-хыраж алур *Жәмиш*, *Хираттан*,

Ташкент, *Жангкент*, *Дижлә*, *Ходжент*, *Пираттан*, – деп те бирқатар хәзирги Аўғанстан (Хират – Герат), Ирак (Дижлә), Тәжикстан (Ходжент), Түркия (Пират – Ефрат), Қазақстан (Жангкент) мәмлекетлериндеги топонимлерди тилге алып өтеді. Бул да шайырдың географиялық билиминиң мол екенлигинен дерек береді.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ әдебиятының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы өз заманының озық ойшылы, билимданы болып, оның бул пазыйлетлери шығармаларындағы топонимлер арқалы да көринеді. Шайыр шығармаларын қаншелли изертлеп үйренсек те еле дәретіўшилиги бойынша ашылмай атырған қырларын, изертлеўди талап етип тұрған мәселелерди көриўимизге болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алламбергенова И. Қарақалпақ халық аңызлары. Ташкент 2020. -556
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994. – 116 б.
3. Каспий теңізінің көне атаулары. URL: <https://massaget.kz/tarih/kaspiy-tenznn-kone-ataularyi-67172/>
4. КҮРДЫ: / О. И. Жигалина; О. В. Русанова // Крещение Господне — Ласточкины. — М.: Большая российская энциклопедия, 2010. — С. 401. — (Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов; 2004—2017, т. 16). — ISBN 978-5-85270-347-7.
5. Әбішева Г.К., Абзуддинова Г.К. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы топонимикалық кеңістік // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - №1 (185), 2022. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph4>
6. Никонов В.А. Введение в топонимику. - М.: Мысль, 1965. - с. 37.; Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - М.: Наука, 1988.
7. Суперанская А.В. Что такое топонимика? - М.: Наука, 1985.

Резюме. Топонимика – онамастиканиң ер-сув атамаларини ұрғанувчи бир сохасидир. Мақолада Ажинияз шоир асарларида қўлланилған топонимлар лингвистик жихатдан ұрғанилған.

Калит сўзлар: онамастика, топонимика, детерминативлар.

Резюме. Топонимика – раздел онамистики, изучающий наземно-водные названия. В статье с лингвистической точки зрения исследуются топонимы, используемые в творчестве поэта Ажинияза.

Ключевые слова: онамастика, топонимика, детерминативы.

Summary. Toponymy is a branch of onomastics, the science of land-water terms. In the article, the land-water terms used in the poems by the poet Ajiniyaz are studied from a linguistic point of view.

Key words: onomastics, toponymy, determinatives.

ТИЛЕҮБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭМАЛАРЫНДА АЛЛЕГОРИЯЛЫҚ ОБРАЗЛАР

Турсынбаев И.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Балалардың дүнианы қабыллауы, қоршаған орталықты үйрениуі, этирапындағылар менен қарым-қатнасық орнатыуға әдетлениуі, жуапкершиликти сезиниуі, дөретиушилик хәм креатив қабилетлерин қәлиплестириуі хәм рауажландырыуы хәм т.б. ушын, әдетте, балалар шығармаларында инсан образынан тысқары хайуанатлар, өсімликлер, хәр түрли зат хәм кубылыслар образ сыпатында қатнасады. Жансыз предметлерге инсаныйлық пазыйлетлер ендириледі. Әсиресе, поэмалар, ертеклер, тымсаллар хәм сюжетли қосықлар, гүрриңлер, фантастикалық жанрдағы повестьерлер де бундай образларды шетлеп өтпейди. Биз қарақалпақ балалар поэмаларындағы усындай образлардың бир түри – аллегориялық образларға тоқтап өтпекшимиз.

Аллегория (грек. allegoria – астарлы сәулелендириу) – көркем сүүретлеу, образлылық түри; жасырын, абстракт түсиник яки идеяларды белгили нәрсе, хәм хәдийсе арқалы сәулелендириу [3:27].

Егер әдебиетларға дыққат аударсақ, аллегория кең хәм тар мәниде қолланылғанының гүұасы боламыз. Кең мәниде ўақыя-хәдийселердің яки буйым, затлардың жасырын, астарлы мәнисин билдириу ушын символикалық сөзди қолланыу, анық емес, жасырын пикир, идея, сөзди хәммеге кеңнен белгили нәрсе менен сәулелендириу усылы сыпатында мәлим. Бул ўақытта ол көркем өнердің көпшилик түрлеринде, ал, тар мәниде әдебий троп сыпатында поэзиялық шығармаларда, тымсалларда, ертеклерде қолланылады. Бунда сөз бенен образ ортасындағы уқаслық яки байланысшылық басшылыққа алынады. Мысалы, түлкинің хийлекерлигине байланысшы усындай сыпатқа ийе қахарманлар орнына түлки образы, жалқау, ериншек образына – айыу, бөри (қасқыр – ашкөз) қахарман образлары. Ал, кең мәниде де бул қәлиплескен образлар оларға тән сыпатларды сәулелендириуши өзгешелиги менен қолланылады (хийлекерлик, ашкөзлик, ериншеклик хәм т.б.).

Кең мәнидеги аллегориялық образлар көркем өнердің көпшилик түрлеринде қолланылады. Мысалы, сүүретшиликте ақ ак кептер – тынышлық, паракатшылықтың символы. Аллегорияның бундай функциясында түсиниклер менен улыўмаластыруу уқаслық белгисине қарай жетекшилик етеди, яғный, өлимнің аллегориялық образы қолына шалғы улаған қара кийинген скелет, әдалаттың аллегориялық сүүретлениуінде қолына тәрези улаған хаял образы хәм т.б.

Аллегорияның кең мәнисине айырым китапларды, шығармаларды аллегориялық түсиндириу де киреди. Мысалы, Александрия теологиялық мектебинің негизги усылы есапланған Рим аллегориялық усылында Эшенбахтың, Дантениң көплеген шығармалары дөретилди [5]. Сондай-ақ, Джон Буянның «Путешествие Пилигрима в Небесную Страну» романы, Владимир Высоцкийдің «Шынлық пенен жалған» астарлы гүрриңи жазылған. Ал, Шығыс әдебиятында Фадриддин Аттардың «Қуслар тили», Гулханийдің «Зарбулмасал» шығармалары жүдә кеңнен белгили. Шығыс әдебиятында суфистлик көзқарастағы шығармаларда ярға талпыныўдың аллегориялық түсиндирмеси Жаратыўшыға умтылыўды аңлатады. Усыған қарай отырып, Батыс хәм Шығыс әдебиетларында аллегориялық образлар бир-биринен парық қылатуғынлығын байқаўға болады.

Қарақалпақ әдебиятында аллегориялық образлардың дереклери халық аўызеки дөретиушилигине барып такалады. Негизи мифологияда пайда болған аллегория фольклорда кең түрде көринис тапты.

Енди, балалар әдебиятына келетуғын болсақ, ондағы аллегориялық образлар улыўма көркем әдебиетта қолланылатуғын аллегориялық образлар сыяқлы кең хәм қурамалылыққа ийе бола бермейди. Балалар әдебиятындағы аллегориялық образларда мифологиялық дереклер емес, ал фольклорлық дереклер жетекшилик етеди. Әсиресе, ертеклик сюжет тийкарында қәлиплестирилген поэма-ертеклердің образлары фольклорлық дереклер менен тиккелей байланысшы, ал, тымсаллардағы аллегориялық образларда аллегориялық сүүретлеуге тән болған халықлық түсиник хәм дүниетанымларды өз бойына жәмлеген, автордың индивидуаль изленислери менен жетилискен образлар пайда болатуғынлығын байқаўға болады.

Қарақалпақ балалар әдебиятында Т.Жумамуратовтың «Тырна менен жылан», «Падашы ғарры, ақыллы бала хәм қәсийетли гәўхар тас туўралы ертек», Б.Қайыпназаровтың «Жарлы адам хәм ғарғалар патшасы хақында», Ш.Сейитовтың «Қыял атаўы», Ж.Өтениязовтың «Шолақ жайын» хәм т. б. ертек поэмаларында аллегориялық образлардың тутас системасы көзге тасланады. «Тырна менен жылан» ертек поэмасы тымсаллық сүүретлеуге оғада жақын. Бул хақында әдебиетшы Қ.Султанов: бул шығарманың мазмуны Тырна менен Жылан арасында болып өткен ўақыяларға қурылған. Бирақ, олардың хәммесин адамлар арасындағы ўақыялар менен байланыстырып қараўға болады» [4:62], – деп, поэманың образлары хәм сүүретлеу усылы арқалы аллегориялық мазмунның жетекшилик етип турғанына дыққат қаратады. Поэма сюжети жақсылық пенен жаманлықтың гүресине қурылған. Буны шайырдың өзи де шығарманың кириспесинде экспозициялық сүүретлеу менен бириктирген халда байлайынша береди:

Балам сирә хәдден аспа,
Хүрмет керек ғарры-жасқа,
Жаслайыннан әдепли бол,
Жаманлыққа аяқ баспа.

Көлде сууда жасаушы хайуанлардың таза қанын сорып азықланып жүрген суу жыланды Тырна бул исинин жаман екенлигин айтып қорқытады. Ал, жылан тырнадан қутылуы үшін оны қатты мақтайды, оған жарамсақланады. Тырна жыланға исенеди, ал жылан тырна менен «дос» болып жүріп, бұрынғы шұғыл исин жасырын түрде дауам еттире береді (*Аулағында сорып қанды, //Қырды талай палапанды, // Еле сезбей тырна байғус, // Дос көріп жүр уу жыланды*). Жылан өзінің сумлығы менен тырнаға дос көриніп, оған әсте ақырын жақынласып алады. Бул жақынлықта ол өзінің тырнаның көзін ойып алыу сум нийетин бәрхама сақлап жүреді. Тырнаны өзі менен бірге ушыуға көндирген жылан әл-хауада өзінің сум нийетин әмелге асырмақшы болғанда тырна зорға оннан ажыралып, жыланды қыя таслардың үстине ылақтырады.

Поэманың сюжети усы тәрізде болғаны менен, автор бул сюжетти жеткеріп беріуде хәр бир образға, олардың диалогларына көркемлік хәм шеберлік пенен қатнас жасап, оларды реал инсанийлық қарым-қатнасықлар хәм жәмийетлик-турмыслық машқала дәрежесине көтереди. Жылан – хәмме уақыт тек ғана өз мәпи ушын хәрекет ететугын (поэмада жауыздан сыпайыға, душпаннан досқа, және душпанға, менменнен жағымпазға бир мәуритте өзгере алыуы) образ сыпатында сүүретленген. Тырна – данышпанлықтың, кеңпейиліктің, адалатлықтың, исенимиліктің символы сыпатында көринис берген. Демек, шығармада тек ғана аллегориялық образлар емес, ал текст мазмұнының өзінде де аллегориялық сүүретлеу усылы жетекшілік еткен. Қарақалпақ балалар әдебиятын изертлеуші И.Қурбанбаев: «...автор уақыяларды шашыратпай, тийкары бир өзекке тиркеп ықшам етип береді», – деп жазады [2:154]. Дурысында да, шығарма поэмаға қарағанда сюжети бойынша онша қурамалы емес. Бул қысқа хәм ықшам сюжет ертеклик шығармаларға тән. Ал, ондағы сүүретлеу усылы, уақыялардың композициялық қурылысы, киши уақыяның өзін бир неше ракурсларда бере алыуы жағынан поэманың талабына жууап береді. Сонлықтан, оны ертеп поэма деп есаплауға болады.

Әдебиаттаныу илиминде хайуанатлар қатнаскан барлық шығармалардағы образларды аллегориялық образ деп есаплаушы көзқараслар да бар. Деген менен, егер балалар әдебияты көзқарасынан алып қарайтуғын болсақ, хайуанатлар сәулеленген барлық образлар да аллегориялық бола бермейди. Мысалы, балалардың ең сүйіп оқытуғын, сюжети қызықты, кескин уақыяларға бай Тилеуберген Жұмамурадовтың «Кийиктиң еки ылағы» поэмасы сюжети реал турмыс уақыяларына жақын келеді. Атап айтқанда, поэмада тек ғана кийик хәм қасқыр образлары емес, оларды сақлап алған балалар образлары да бар. Бул шығарма 1960-жыллары дәретилюіне қарамастан, бүгінгі күнде де мектеп оқыушылары ушын ең сүйіп оқытуғын шығармалардың қатарынан орын алған. Бунда уақыя аңшының гүрриңи тийкарында баянланады.

Поэмада кийик пенен қасқырдың жаратылысына тән биологиялық қасиеттери менен бірге, халық арасындағы қасықырдың – ашкөзліктің тымсалы, кийиктің – пәклик хәм сулыулықтың тымсалы сыпатындағы қасиеттери де қоса сүүретленген. Демек, шайыр реал образларға да аллегориялық сыпатты қоса ендирген. Бул образлар автордың балалар түсиниуі, аңлауы жеңіл болуы ушын таңдаған сүүретлеу усылы. «Бир тәрәптен хайуанлардың сүүретлениуі олардың биографиясына уқсайды (жауыз бөри, үлкен айыу, сум түлки хәм т.б.). Басқа тәрәптен, зоологлардың бақлауларын үйреніп шығып, соны айтыу мүмкин, сүүретлеулер хайуанлардың хакыйкый әдеттери менен дерлік уқсас емес» [1;112].

Поэмада ана кийик образы арқалы аналық меҳир, кийиктің қуралайлары образы арқалы садалық, пәкликтің берилиуін көреміз. Кийик өзі жарақатланып өлим халатында жатырса да ылақларын ойлайды. Бул арқалы балаларға кийикке қайғырыу, мухаббат сезимтери, қасқырға хәм жауызлыққа жеркениш сезимтери қәлиплестириледі. Бундай эстетикалық сезимлер шайыр тәрәпинен оғада шеберлік пенен берілген. Сонлықтан, бул шығармадағы хайуанатлар образының жанлы берилиуі образлардың хайуанатлар хакқында емес, ал инсан образы сыяқты қабылланыуына алып келген. Поэманың екінши бөлиминде реал образлар жүзеге шығады.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ балалар әдебиятында, соның ишинде аллегориялық образлар көбинесе тымсаллық яки ертеклик мазмұндағы шығармаларда жаратылады. Ал, реалисттик сүүретлеулерге қурылған поэмаларда да гейде аллегориялық сыпат азы-кем болса да ендирилип, бул образлар қурамалы түрде сүүретленеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Abduvaliyeva N.A., Mo'minjonova G.A. Allegorik obrazlarning tafsifiy talqini // International Scientific and Practical conference "Actual issues of primary education: problems, solutions and development prospects". April 26, 2024. P. 110-112.
2. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис, 1988.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий/ Под ред. А.Н. Николюкина. – Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак, 2001. – 1596 с.
4. Султанов Қ. Шайыр жолы (Т.Жұмамурадовтың өмири хәм творчествосы хакқында). – Нөкис, 1986.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki> Қаралған уақыт: 27.09.2024.

Тилеуберген Жұмамурадовнинг балалар поэмаларида аллегорик образлар

Мақолада қарақалпақ балалар адабиетіда, хусусан, поэмаларда аллегорик образларнинг ўзига хос хусусиятлари хамда бадий талкини ёритилган. Аллегорик образлар ҳақидаги назарий тушунчалар умумлаштирилган. Балалар адабиетіда поэма жанрида аллегорик образлар асосан, мажозий ва эртаклик мазмундаги асарларда аниқ тасвирланиши аниқланган. Қарақалпақ поэмаларидаги аллегорик образлар талкини Т.Жұмамурадовнинг “Турна ва илон”, “Кийикнинг икки улоғи” номли поэмалари мисолида қиёсий тарзда очиб берилган. Бу орқали реалистик ва аллегорик тасвирлашнинг ўзига хосликлари ўрганилган.

Аллегорические образы в детских стихах Тилеубергена Джумамуратова

В статье описываются особенности и художественная интерпретация аллегорических образов в каракалпакской детской литературе, в частности в стихах. Обобщены теоретические представления об аллегорических образах. В детской литературе установлено, что аллегорические образы в жанре стихотворения отчетливо изображаются преимущественно в образно-сказочных произведениях. Трактовка аллегорических образов в каракалпакских стихотворениях раскрывается в сравнительном порядке на примере стихотворений Т. Джумамуратова «Журавль и змея» и «Два сына оленя». Благодаря этому изучались особенности реалистического и аллегорического изображения.

Allegorical images in the children's poems of Tileubergen Jumamuratov

The article describes the characteristics and artistic interpretation of allegorical images in Karakalpak children's literature, particularly in poems. Theoretical concepts of allegorical images are summarized. In children's literature, it was found that allegorical images in the poem genre are clearly depicted mainly in figurative and fairy-tale works. The interpretation of allegorical images in Karakalpak poems is revealed in a comparative way by the example of T. Jumamuratov's poems «Crane and Snake» and «Two Sons of a Deer». Through this, the peculiarities of realistic and allegorical depiction were studied.

«САҰАШТА ХӘМ МИЙНЕТТЕ»ТОПЛАМЫНДА ЖАҰЫНГЕРЛИК ЕРЛИКЛЕРДИҢ СҮҮРЕТЛЕНИҮИ

Кабулова М. Т.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өткен әсирдің 40-шы жылларындағы жас әуладлар қыян-кески аўыр күнлерди басынан кеширгени хәммеге мәлим. Олар фашизмнен адамзатты аман сақлап қалып, сауаш майданында қахарманлықтың, адамгершиликтің әжайып үлгилерин көрсеткенін тарих бетлеринен билеміз. Келешек әуладтың бахты, халқымыздың ар-намысы ушын гүресте мәртлерше қурбан болған неше мыңлаған жерлесериміздің исмлері журтшылыққа толық белгилі емес. Мине сол батыр әуладты, жерлесериміздің қахарманлық еткен мийнетлері илимпазлар тәрәпинен үйренилип келинбекте. Сөзимізге дәлilл сыпатында Уллы Жеңистің 45 жыллығына арналып «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрген «Сауашта хәм мийнетте» [4] атлы топламды атап өтпекшиміз. Топлам Әскерий патриотлық китапхана, Қарақалпақстан Республикасы урыс хәм мийнет ветеранлар кеңеси, Қарақалпақстан Республикасы тарихый хәм мәдениет естеликлерди қорғау жәмийети тәрәпинен шөлкемлестірилген болып. онда ветеранлардың еске түсирулері, олар хәкқында гүрриңлер, фотолар, документлер, жауынгер хатлары орын алған. Хүжжетлер Қармыс Досанов жыйнаған хәм таярлаған, А.Халмуратов тәрәпинен әдебиелестирген 10 мың дана тиражда баспадан шыққан китапты мысал етип аласақ болады.

Урыс хәм мийнет ветеранларының республикалық кеңеси, республикалық тарихый хәм мәдениет естеликлерди қорғау жәмийети, урыс ветеранларының өзлеринің басламасы менен шығарылған бул китап Уллы Жеңистің 45 жыллығына бағышланған. Онда тийкарынан ел басына күн туған сол жыллардың қыян-кески ўақыялары, етиги менен қан кешкен азамат ағалардың өз аўзынан бояўы оңбастан сөз етилген.

Соны да айтыу керек, олардың сауаш майданынан шыққанына сол ўақыттың өзінде ярым әсирге шамалас ўақыт болған. Көп ўақыялар, көп адам атлары ядтан көтерілип, гүңгирт елеслерге айлана баслағаны айтылған. Сонлықтан бул китапта айырым наанықлықлар болыўы мүмкинлиги де айтылып өтилген хәм оқыўшылардан кеширим соралған. Китапты шығарыўдағы баслы мақсет – онысыз да қатары сепсип баратырған Екинши жер жүзилик урыс ветеранлары, лашы сауаш майданында қалған аталарымыздың ерлик дәстүрін улығлаўдан ибарат болған. Китаптың әҳмийети сонда, екинши жер жүзилик урыс қатнасыўшылары менен сондай-ақ урыс тылында, урыстан кейинги халық хожалығын қайта тиклеу дәўиринде пидәкерлик мийнет етип Уллы Жеңисимізге салдамлы үлес қосқан көрнекли ветеранлар хәкқында жәрияланып атырған, бул үшінши китап болып, оны таярлаўға Отарбай Сейтов, Узақ Рахметуллаев, Шерип Бабашев, Смет Мадияров хәм басқалар да қатнасқан. Топламтың тематикасы кең, онда «Ғалаба халықлық қахарманлық», «Елимиздің ержүрек қалқанлары», «Дәў жүрекчилер», «Халыққа арналған өмир», «Партизан соқпақлары», «Қахарманлық даўам етеди», «Фронт хатлары» деген бөлимлер орын алған. «Дәў жүрекчилер» атлы үшінши бөлимінде жауынгерлик жыллардың айқын картинасы жәмленген. «Мамутовтың қахарманлықлар» атамасында Шерип Бабашев пенен жүргизген гүрриңи берилген.

«Ел оны умытпады хәм излеп тапты, оның қахарманлығы елимиздің тарихына алтын сыя менен жазылды. Қалай табылды? 1962-жыл 10-апрель күнги «Советская Каракалпакия» газетасы ләтчик формасындағы киши лейтенант жигиттің сүўрети менен «Екинши ләтчик ким еди?» деген мақала жәриялады» [4-191]- деп басланады мақала. Автор жауынгердің басып өткен сауаш майданларын төмендеше баянлайды: «Бул ўақыя урыстың ең аўыр жылларында болды. Гитлершилер Донбасты басып алған еди. Старая Ласпа елатында душпанның бир ири танк бөлими орналасты. 1943-жылдың сентябрь айының бир күни аўылдың үстиндее бизиң бомбалаўшы самолётларымыз көринди. Олар өзлеринің тапсырмасын орышлап қайтыўға бағыт алды. Фашист зенитчиклері тәрәпинен жараланған биреўи оларға ере алмады. Жанған самолёт өз бағдарын төменлетип, душпан танки коллонасына топылды.

Украинаны азат етіу үшін гүресте «Старая Ласпа» елатында өз өмірін құрбан еткен кимлер еді? Олар бұрынғы Советлер Союзының Қахарманы офицер-лётчик М.Л.Федяков хәм бизиң жерлесимиз Х.Мамутов «Старая Ласпа» мектебиниң пионер вожатыйы В.Варвар екинши лётчик қай жерде тууылғанын, оның тууған-тууысқанларының кимлер екенін билиуге жәрдем етиуді сорап редакцияға хат жазды:

«Қанлы сауашта өз халқының келешек бахты үшін құрбан болған мәрт қахарманлардың естелигі бизлерге қымбат. Бизлер олардың атларын хеш ўақытта ұмытпаймыз» [4,193]. Усы мазмунда келген хатты Шерип Бабашев қайта-қайта оқығанын хәм онда жүрек төринен жазылған жалынлы қатарларды оқып, келешек әуладлар үшін қан төккен, құрбан болғанларды еске түсіріп, фашизм қара күшлері менен болған сауашта халық үшін гүрескен жерлесимиз Худайберген Мамутовты ізлеу, оның қахарманлық іслерін изертлегенлері хаққында еске түсірген.

Бул китапта көплеген авторлардың халқымыздың ұл-қызлары Х.Мамутов киби жүзлеген, мыңлаған тууысқан халықлардың ұлларының фашист қанхорлары менен болған сауашларда көрсеткен қахарманлығын, әлбетте, ядында мәңгі сақлап, хұрметке бөлеп, базыларының өзлеринен, ал құрбан болғанлардың болса, олардың жақынларынан, тууған-тууысқанларынан, архив дереклеринен сүйенген мағлыұматлар бойынша көрсеткен қахарманлық ерліктері кеңнен айтылған.

Жаўынгер тили менен айтылған тарийхый шынлықтың тәсіршенлігі үлкен. Мәселен, Ғ.Сейтназаровтың «Батыр басып өткен жоллар» (С.Тлеўмуратовтың еске түсіріулеринен), М.Сәтбаевтың «Волхов фронтының жаўынгерлері» (Пурхан Сметов), Р.Дәўлетмуратов «Жалынлы жылларда» (Мойнақлы Қайып Турдымов), Шерип Бабашев «Шымбайлы жаўынгер» (Умеркин Абдулхақ Сағитович), Отарбай Сейитов «Меномётчик» (кегейлиши Идирис Әбдижамилов), Узақ Рахметұллаев «Әке ўәсиятына садықлық» (шымбайлы Серемурат Жақсымуратов) хәм тағы бир қанша авторлардың жазғанларында сауаш майданында жерлеслеримиздің еткен мәртліктері хаққында сөз етилген. Бунда авторлардың жаўынгерлер менен болған сәўбети тийкарында жазылған мақалалардың тәсіршенлігі үлкен. Топламда жүзден аслам жаўынгерлер хаққында жазылған очерклерде олардың фронттағы ерліктері айтылған, бирақ олардың толық картина ашып берилмей, қысқаша болып берилгенін көриўимизге болады. Соның менен бир қатарда еске түсіріулер де тек автордың көз-қарасы менен алынған. Реал өмирдегі жүз берген ўақыялар толық көрсетілгенде мақсетке муўапық болар еді.

Сондай-ақ, «Берлинге барған қобыз» [4-304] атамасында жазылған еске түсіріуде очерклик бергилер бар: «О ата-бабаларымыздың сайрар тили, кеўилиниң зибаны болған шежире қобыз. Қарақалпақ халқы өз қуўанышын, өз дебдиўин сен арқалы әсирден әсирге жеткерди. Сол үшін Арал менен Әмиў жағасында тууылып өскен хәр бир азамат сени көздің қарашығындай қастерлеп сақлады. Сени арқалап той-мерекелерде өтмиш тарийхымыздың толғау нәўпирин тасқынлатты. Қобыз толғауын еситкенде бабаларымыздың өлмес руўхы арамызға тирилип келгендей болатуғын еді.

Сол үшін да шымбайлы жаўынгер Әбдикәдир Ембергенов сени сауаш майданында серик етип жаў менен алысты. Небир қыян-кески айқасыўда өзін де, қобызын да аман-есен сақлады. Бәлким—ата-бабаларымыз қәсийетли деп сыйынған қобыз Әбдиқадирди оқтан сақлаған шығар. Өз гезегинде Әбдиқәдир қобызына көз-қулақ болғанды» [4-305]. Ең қызығы, сонда Абдиқадирдің устазы Әбдирасул жырау, Әбдирасул өз заманында Бердақ шайыр менен дийдарласқан, оның ақ пәтиясын алыўға миясар болған. Елиў бес жыл қастерленген қобызын ол алпыс жети жасқа шыққанда шәкирти Әбдикәдирге инәм еткен екен. Мине усыншама тарийхый дереклерге толы бул қобыз Әбдиқәдир менен сауашта жаўыз душпанды аяўсыз жоқ етиуге бирге қатнасқан болып есапланады. Усы сауашта ол аўыр жарақат болып, Сабаттан Берлинге жақын жердегі өзимиздің госпитальде емтенгенинде фронттағы жаўынгерлердің нама шертип беріуді өтиниши еткенінде, Әбдиқәдир назланыў дегенди билмейтуғын жаўынгер-жырау қобызын қолына алып, қулақларын бурап, намань өз бабына түсіріп, көзлерін тастай жумғанда қобызға зибан енер еді.

Автор бул халатты жанландырыў максинде лирикалық шегинис берип очеркти көркемлик бояўдар менен безейди: «Берлин қарақалпақ қобызын тыңлады. Қобыз намасы Берлинге бизиң халқымыз хеш қашан жеңилмейтуғын күдиретли күш барлығын аңлатты. Қобыз намасы шертлилип атырғанында, жаўынгерлердің айтыўына қарағанда Берлин ақ жалау көтерип немец-фашист басқыншылары Қызыл Армиясына тәслим болды деседи. Рас болыўы мүмкин, Әбдиқәдирдің қобызы тегин қобыз емес». [4-305]

Мине, усындай еле қаншама тарийхый деректері ашылмаған ўақыяларды изертлеп, оларды илимпазлар үйреніу керек ўазыйпалар алда турғанын, ислениўи тийис болған изертлеулердің көпшигине бир мысалды усы иши қуўыс, бүкир қобыз әсирлерди аралап, ең сере намаларды излеген, Арал менен тиллесип, оннан фронтқа сәлем жеткергендей бул қобыз хаққындағы бир фактиң өзинен билиуге болады. Буннан тысқары бул китапта тарийхый мағлыұматлардың бәри екинши жер жүзилик урыс жылларындағы ўақыялардың бир бөлегин сөйлеп атырғандай.

Әлбетте, бул топламда еле изертлениўи керек болған мағлыұматлар да бар. Онда жазылған бир жүз он алты жазылған атамаладын өзи изертлениўи керек бир тема десек асыра айтқан болмаймыз.

Топламның тематикасы кең: елимизди қорғаған өлим менен айқасқан елимиздің жаўынгерлериниң ерліктері, олардың сауаштағы көрсеткен мәртліктері, олардың өмири, шығысы, сауаш көрсеткен жерлері, олардан келген хатлар, сол дәўирде жазған қосықтары, мухаббаты, оларға жазылған хатлар, күткен опадар ярлары, тууысқанлары менен, ата-анасысың сағынышларын хәм де олардың сыйлықланыўлары хаққында көплеген дереклер жәмленген. ийе боламыз. Соның менен бир қатарда, китапта дерлик хәр бир жаўынгердің сүүреттері

менен берилгени жүдө орынлы болган. Арадан отыз төрт жылдан аслам өтүшүнө карамастан, бул китеп бүгүнкү күндө де өз эңмийетлигин жойтпаган. Тек китеп оқыушылар ушу мағлыұматлардың заманга сай социаллык тармактардан электрон түрінде хэм кыска усылында оқыуына кызыгады. Деген менен очерк, хат хэм сәўбет жанрлары бүгүнкү күндө заманга сай өзгешеликтерири бар. Соңғы ўақытлары китептарды көбирек сайтлар арқалы бул жанрлардың тек анотацияларына оқытуғын болды. Топламдағы жанрлардың көп сөзлери ески, дәстаний сөзлерден пайдаланылган. Хәзирги ўақытта бул сөзлердин басым көпшилиги гөнерген сөзлерге кирип кеткен. Жокарыдағы жанрларлар бүгүнкү күндө жүдө кыска, оқыушылардың оқығанында жалығып кетпейтуғын дәрежеде жазылмакта. «Саўашта хэм мийнетте» атамасындағы топламдағы хәр бир еске түсириўлер, очерклер, гүрринлер, фронт хатлары хэм фотохүжжетлеринен ибарат болган тарийхий мағлыұматқа толы китепты оқып жас илимпазларға усынысымыз бар.

Бириншиден, екинши жер жүзилик урыс қатнасыўшылар арасында жоқ болып кеткен солдатлардың тәғдирин изертлеп жаңадан китептар жазылса, екиншиден, олардың да атлары мәңгилестирилсе мақсетке муўапық менен саўап иске қол урган болар еди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аймурзаев Ж. «Женис хәўазы» // «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1941-ж, 1-май.
2. Аймурзаев Ж. «Тағы да алға» // «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1944-ж, №1442.
3. Ернийзов Қ. «Еркин Қарақалпақстан» газетасына 70-ж «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. Нөкис; 1994-ж.
4. Саўашта хэм мийнетте. Әскерий -патриотлык китепхана. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990-ж.

Резюме: В статье рассказывает о ветеранах Второй мировой войны и о их подвиге на фронте, о мужестве тружеников тыла. Автор взял в объект записки, письма, воспоминание в которых гордится мужеством своего народа и рассказывает о своих исследованиях на эту тему.

Ключевые слова: Ключевые слова: печать, воин, отвага, фотодокумент, героизм, исследование.

Abstract: The article tells about veterans of the Second World War and their heroism at the front, about the courage of home front workers. The author took as an object notes, letters, memories in which he is proud of the courage of his people and tells about his research on this topic.

Keywords: Print, militant, courage, photo document, heroism, research.

ANNOTATSIIYA: Мақала екинши жер жүзлик урыс ветеранлары хэм олардың саўаштағы ерлиги, тылдағы мийнеткешлердин мәртлик ислери хакқында сөз етеди. Автор очерк, сәўбет хэм хат жанрлары арқалы илимий әдебиятлар деркелери тийкарында пүтин халықтың ерлигин сүүретлейди.

Таяныш сөзлер: баспа сөз, жаўынгер, мәртлик, фотохүжжет, қахарманлык. изертлеў.

BO'LAJAK JURNALISTLARDA NUTQ IFODALILIGINI TA'MINLASH KO'NIKMALARI

Дусимбетова Н. Б.

ЎзДЖТУ

Kirish. Jurnalistlarning nutqi jamiyatga ma'lumot yetkazish, xabar berish, aholiga ta'sir o'tkazish va ma'lum bir voqeaga nisbatan jamiyatda tushuncha hosil qilish kabi jarayonlarda muhim o'rin tutadi. Jurnalistlar uchun tilni to'g'ri va samarali ishlatish, axborotning ta'sirchanligini oshirish va auditoriya bilan kuchli aloqalar o'rnatish uchun muhimdir. Aniqlik, tushunarliklik, hissiy ta'sir, obektivlik va yozma hamda og'zaki usullarni hisobga olish, jurnalistlarning professional faoliyatida muvaffaqiyatga erishishlariga yordam beradi. Ushbu talablarni bajarish, jurnalistlarning ishini yanada samarali va ta'sirchan qiladi.

Jurnalist nutqining o'ziga xos talablarini belgilovchi asosiy omillar qatoriga maqsadga muvofiqlik, tahliliy yondashuv, obyektivlik, aniqlik va nutq madaniyati kiradi. Ommaviy axborot vositalarida ishlatiladigan adabiy til me'yorlariga mos bo'lib, auditoriyaga ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Ushbu talablarga rioya qilish orqali jurnalistlar xabar va ma'lumotlarni ommaga keng ishonchli va samarali tarzda yetkazadi. Kishilarning tildan foydalanishi — nutq murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Nutq — ko'p sonli individual va o'ziga xos faodiyatdir. Shu bilan birga nutq ko'rinishlari konkret sharoit va maqsad, ijtimoiy muhitga ko'ra ham farqlanadi [1, 12]. Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda texnologiya rivojlanib borayotganligi sababli chetdan kirib kelayotgan yangi terminlar paydo bo'lmoqda. Bu esa jurnalistning nutq mahoratiga qo'yiladigan talablarni yangilash va zamonaviy omillarni inobatga olish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Lingvistikada "norma" tushunchasi tilning me'yorlari va standartlarini ifodalaydi. Mazkur qoida tilni to'g'ri va samarali ishlatish uchun muhimdir. Me'yor tilning turli jihatlarini o'z ichiga oladi, jumladan, ortografiya (yazuv qoidalari), talaffuz, grammatika (qoidalar va tuzilmalar), leksika (so'zlar va ularning ma'nolari) va semantika (ma'no va mazmun).

Norma adabiy tilni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki u dialektal so'zlashuvlar, jargonlar va oddiy nutq usullaridan farqlanadi va adabiy tilning rivojlanishiga yordam beradi. Shuningdek, norma tilning o'zgarishlarini belgilaydi: eski normalar kuchsizlanishi bilan yangi normalar yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayon til madaniyati va uning rivojlanishi muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Nutq madaniyati adabiy normani ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning normativ

sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi [2, 16].

Norma — bu lingvistika sohasida muhim tushuncha bo'lib, tilning barcha jihatlarini o'z ichiga oladi. Jumladan: orfografiya, talaffuz, grammatika, leksika va semantika kabi elementlar shular jumlasidandir. Norma adabiy tilning yaratilishida asosiy o'rin tutadi. Tildagi o'zgarishlar esa ko'pincha eski normalarning zaiflashuvi va yangi normalarning shakllanishini ko'rsatadi. Gazeta va jurnallar so'zning grafikasini mustahkamlasa, radio va televidenie esa uning tovush shaklini belgilaydi. Jurnalist tayyorlagan materiallarga tayangan holda insonlar o'rtasida, jamiyatda ularga nisbatan tushuncha hosil bo'ladi. Odamlar televizor tomosha qiladi, gazeta o'qiydi, radio tinglaydi va OAV tomonidan yetkazilayotgan ma'lumotlardan xabardor bo'lishadi. Shunday qilib, OAV adabiy normani saqlash va tarqatish imkoniyatiga ega, ammo hozirgi bosqichda buning aksi ro'y bermoqda. Til normalariga qat'iy rioya qilish sohasining doirasi sezilarli darajada toraygan, faqat ayrim dasturlar va davriy nashrlar adabiy-normali nutq ma'munasi sifatida foydalanilmoqda. Ilgari norma tarqalishiga faqat OAV emas, balki ularning qo'shimcha institutlari, masalan, korektorlar va muharrirlar ham xizmat qilardi. Korektorlar ortografik va punktuatsion normalarning rioya qilinishini nazorat qilsa, muharrirlar umumiy savodxonlik va uslubga, ya'ni nutq madaniyatiga e'tibor berardi, radio va televideniya esa orfoepiyaga ham e'tibor qaratilgan. Ko'plab so'zlar OAVda umuman paydo bo'lmasdi (bu so'zlar orasida haqoratli leksika, dialektlar, oddiy nutq va boshqalar mavjud). Til ijodiga, shu jumladan boshqa tillardan so'zlarni o'zlashtirishga to'sqinlik qiluvchi qat'iy tartib mavjud edi.

Mustaqillik davrida jamiyatda muhim siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar ro'y berdi, bu o'zgarishlar o'zbek tilining og'zaki va yozma nutqda ishlatilishiga ta'sir ko'rsatdi. Yangi texnologiyalar ham o'z o'rnini topdi masalan, kompyuterda matn tayyorlash, xatolarni aniqlaydigan va tuzatadigan dasturlar paydo bo'ldi. XXI asrda internet keng tarqaldi va unda o'z OAVlari yuzaga keldi. Cenzurani bekor qilish to'g'ridan-to'g'ri efirda "spontann nutq" paydo bo'lishiga olib keldi, demokratlashuv esa turli ta'lim darajasiga ega bo'lgan shaxslarning jamoat muloqotida ishtirok etishiga imkon berdi. O'zbek kishisining nutqi kommunikativ holat, informatsiyaning tarkibi, so'zlovchi yoki yozuvchining maqsadiga, shuningdek u foydalanayotgan til formasining xarakteri hamda nutqiy uslubga ko'ra shunday ko'rinishlarga ega: adabiy nutq, dialektal nutq, oddiy so'zlashuv nutq, adabiy so'zlashuv nutqi, jargon nutq, neytral tutq, badiiy nutq, tantanavor nutq yoki motam nutqi, maktubiy nutq yoki rasmiy nutq va boshqalar [1, 12]. Kelajakdagi mutaxassislarni nutq resurslarini to'g'ri stylistik ishlatishga o'rgatish, ularning lingvistik sezgirligini rivojlantirish, savodli o'zbek tiliga bo'lgan muhabbatni singdirish va tilni turli xil jargonlar, shablonlarga, yolg'on patetikaga, asoslangan holda uslubni pasaytirishga, nojo'ya neologizmlardan befoya foydalanishga qarshi intilishni shakllantirish zarur.

Hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalarining leksikasi va stilida quyidagi xususiyatlar tendensiyalarni kuzatish mumkin: 1) tanish va beparvo ma'noga ega bo'lgan otlarning tarqalishi; 2) juda qisqa vaqt davomida mavjud bo'lgan, ammo ma'lum ijtimoiy sharoit kontekstida tushunarsiz bo'lib qoladigan so'zlarning tarqalishi; 3) tushunish qiyin bo'lgan o'zlashtirilgan so'zlarning tilga kirib kelishi; 4) so'zlarning ma'nosini qayta talqin qilish; 5) metaforalar va ramzlardan suiste'mol qilish; 6) jinoyat jargonidan so'zlarning kirib kelishi; 7) xuddi shunday so'zlar, ya'ni haqoratli leksikaning ishlatilishi.

Emotsional jihatdan rang-barang leksikaning suiste'moli haqida professor S.I. Kartsevskiyning fikricha, ekspressivlikka intilish va umuman hayotga subyektiv munosabat bizni doimiy ravishda metaforalarga murojaat qilishga va ta'rif berish o'rniga tavsiflashga majbur qiladi. Insonning nutq madaniyati uning ruhiy madaniyatining oynasidir. Hozirgi kunda muloqot madaniyati masalasi ommaviy axborot vositalari vakillari uchun dolzarb hisoblanadi. Ko'plab yurtdoshlarimizning tilidagi qashshoqlik, nutq shablonlariga sodiqlik, qiyinchilik bilan gapirish, savodsizlik, ona tilida to'g'ri va ifodali yozish va gapirish qobiliyatining yo'qligi ko'zga tashlanmoqda. Jamiyatdagi nutq amaliyotida hozirgi kungacha davom etayotgan ma'lum tendensiyalar paydo bo'ldi jumladan: a) tilning siyosiylashuvi; b) so'zlarga bo'lgan aniq baholovchi munosabat; v) ko'plab so'zlarning ma'lum ijtimoiy-siyosiy guruhga mansublik ramzlariga aylanishi; g) ommaviy foydalanish va mashhur ijtimoiy shaxslar nutqida til normalarining zaiflashuvi; d) turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida o'zaro tushunmovchilikning ortishi.

Har qanday boshqa nutq kabi, jurnalist nutqi ham to'g'ri nutqning asosiy mezonlariga mos kelishi zarur: 1) aniqlik; 2) ravshanlik; 3) moslik; 4) tozalik; 5) boylik; 6) tasviriylilik; 7) ifodalilik. Biroq, kasbning o'ziga xosligi sababli bosma matn uchun quyidagi asosiy talablar ajratib ko'rsatiladi: aniqlik, ravshanlik, soddalik, moslik, tasviriylilik va ifodalilik.

Aniqlik — nutqning asosiy afzalliklaridan biridir. Axborot aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Jurnalistlar murakkab so'zlardan va tushunchalardan qochishlari zarur, chunki bu auditoriyaning tushunishiga to'sqinlik qiladi. Har bir xabar aniq faktlar asosida shakllanishi va ishonchli manbalarga tayangan holda taqdim etilishi lozim. Ma'no va berilayotgan axborot o'rtasidagi aniq bog'liqlik o'quvchi yoki tinglovchining to'g'ri tushunishiga yordam beradi. Nutqning aniqligi so'zlarni to'g'ri ishlatish, ko'p ma'noli so'zlar, sinonimlar, antonimlar va omonimlarni to'g'ri qo'llash bilan belgilanadi.

Ravshan nutq — bu o'quvchi tomonidan oson tushuniladigan va hech qanday noaniqlik tug'dirmaydigan nutqdir. Fikrlardagi aniqlikni ta'minlash uchun mavzu to'g'risida to'liq tushunchaga ega bo'lish zarur. Antik davrda ham nutqqa qo'yiladigan asosiy talablardan biri ravshanlik bo'lgan. Aniqlik va ravshanlik o'zaro bog'liq: aniqlik nutqqa ravshanlik beradi, ravshanlik esa aniqlikdan kelib chiqadi. Nutq aniq bo'lishi uchun so'zlarni tilda belgilangan ma'nolarga to'liq mos ravishda ishlatish kerak. Fikrni aniq ifodalashda so'zlar o'z predmetli-mantig'i ma'nosiga to'g'ri kelishi zarur, aks holda noto'g'ri so'z tanlovi bayon etilayotgan fikrning ma'nosini buzadi.

2. Nutqning mosligi — bu til vositalarining vaziyatga eng mos tarzda tashkil etilishi, muloqotning maqsad va vazifalariga javob berishi, yozuvchi va o'quvchi o'rtasida aloqani o'rnatishga yordam berishi demakdir. Nutq — bu bir butun bo'lib, undagi har bir so'z va har qanday konstruksiya maqsadga muvofiq va stilistik jihatdan o'rinni bo'lishi kerak. Yaxshi nutq tushunchasi nisbiy bo'lib, funksional xarakterga ega va muayyan til birliklarining mosligi, ularni tashkil etish usullari, konkret muloqot holatida yoki tipik til vaziyatida qo'llanilishi xususiyatlaridan kelib chiqadi. Nutqning mosligini ta'minlash uchun adabiy til uslublari, so'zlardan foydalanish qoidalari va tilning stilistik tizimi haqidagi bilimlar zarur. Moslik, nutqning muayyan sifatlari, til vositalari va umuman nutq harakatining qabul qilinishi uchun moslashuvchanlikni talab qiladi. Nutqning mosligi turli til darajalarini qamrab oladi va so'zlar, so'z birikmalari, grammatik kategoriya va shakllar, sintaktik konstruksiyalar, shuningdek, butun kompozitsion-nutq tizimlari orqali ifodalanadi. Ularning mosligi turli nuqtai nazardan ko'rib chiqilishi va baholanishi mumkin. Shuning uchun, nutqning mosligining quyidagi jihatlari ajratish maqsadga muvofiqdir: 1) uslubiy moslik; 2) kontekstual moslik; 3) situatsion moslik; 4) shaxsiy-psixologik moslik. Umumiy qilib aytganda, jurnalist nutqi qisqa va lo'nda bo'lishi muhimdir. Ma'lumotning qisqa va aniq taqdim etilishi auditoriyaning diqqatini saqlashga yordam beradi.

3. Tasviriylik va ifodali nutq. Jurnalistlar auditoriyada hissiy reaksiyalarni uyushtirishga harakat qilishlari kerak. Bu, axborotning ta'sirchanligini oshiradi. Tasviriylikka erishish uchun tilning barcha xilma-xilligidan foydalanmaslik mumkin: uning uslublari va ijtimoiy-professional turli shakllari, adabiy va suhbat tilidagi formalari, leksik va frazeologik boyligi, so'z yaratish va grammatika. Til so'zlariga ko'p ma'nolilik xosdir. Ma'nolarning rivojlanishi nutq uchun juda muhim leksik guruhlarning, masalan, sinonimlar, antonimlar va omonimlarning shakllanishiga yordam beradi. Frazeologiyaning o'rni juda katta: maqollar, iboralar, yozuvchilar, shoirlar va jamoat arboblarning "qush qanotli" so'zlari tilga kirib, mustahkam ifodalar va so'z birikmalariga aylangan. Frazeologiya o'z manbalari, frazeologik birliklarning (mustahkam ifodalar) tuzilishi, ularda ifodalangan ma'nolar va nutqdagi stilistik roli jihatidan xilma-xildir. Tasviriy, jonli va hissiy so'zlar o'quvchini befarq qoldirmaydi. Nutqning tasviriyliги troplar va nutq figuralaridan foydalanish orqali yaratiladi. Usta shoir yoki yozuvchi o'z mahoratini ko'rsatadi, rang-barang stilistik uslublarni jalb qilib, yorqin obrazlar yaratadi. Nutqning ifodaliligi uchun zarur shart — so'zlarni stilistik jihatdan asosli ravishda ishlatishdir. Yorqin hissiy-emotsional tusga ega so'zlarni qo'llash nutqni jonlantiradi. Bu so'zlar nafaqat tushunchalarni ifodalaydi, balki aytuvchi tomonidan ularga bo'lgan munosabatni ham aks ettiradi. So'zning hissiy tusiga ko'ra, u salbiy bahoni ham ifodalayishi mumkin. Shuning uchun hissiy leksika baholovchi sifatida tan olinadi. Ekspressiya so'zlarni tantanali, ritorik, she'riy, hazil-mutoyiba, ironiya, tanqidiy, beparvo, kamsituvchi, sharmandalik keltiruvchi, vulgar va haqoratli turlarini ajratadi. So'zdagi ekspressiv rang, uning hissiy-baholovchi ma'nosiga qo'shiladi; ba'zi so'zlarda ekspressiya ustun bo'lsa, boshqalarida esa hissiy tus ko'proq namoyon bo'ladi. Agar muallif hissiy va ekspressiv leksikaga murojaat etsa, uslub bejirim bo'lmaydi va nutqqa jonlilik bag'ishlaydi.

Kelajakdagi jurnalistlar uchun yozma media-matn yaratishda nutq ifodaliligini ta'minlash ko'nikmalarini rivojlantirish juda muhimdir. Jurnalistika talabalari uchun nutq madaniyatining eng yaxshi namunalari haqida aniq tushuncha berish va til vositalaridan samarali foydalanishni o'rgatish kerak. Bu jarayonda, tilning stilistik normalariga diqqat qaratish lozim, chunki ular stilning uchta asosiy parametri: til vositalarini tanlash, ularning o'zaro mos kelish qoidalari va stil oralig'i hamda o'ziga xos stil til hodisalarini o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, jurnalistlar tilni to'g'ri va samarali ishlatish orqali o'quvchilarda kerakli taassurot qoldirishlari mumkin. Jurnalistika sohasida tilni to'g'ri va samarali ishlatish, axborot uzatish jarayonida juda muhim ahamiyatga ega. Jurnalistlar o'zlarining nutq va yozuv uslublari shunday tanlashlari kerakki, bu auditoriya bilan samarali muloqotga olib kelsin. Har bir nutq yoki matnning maqsadi va auditoriyasiga mos ravishda, stilni tanlash va til vositalarini to'g'ri joylashtirishga alohida e'tibor berish zarur. Uslub, ishlatilgan vositalar va ularning tashkil etilishi orqali kerakli natijani berishi zarur, bu inson faoliyatining turli sohalarini eng yaxshi tarzda ta'minlaydi. Bu fikr, til vositalarini to'g'ri tanlash va ularni samarali tashkil etishning muhimligini ta'kidlaydi, chunki bu nutqning maqsadga muvofiqligini va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Har bir so'z va iboraning joylashuvi va ularning bir-biriga bog'lanishi, ma'lum auditoriyaga mos keladigan va ularga aloqani o'rnatadigan matnlar yaratishga imkon beradi. Bu jarayonda stilistik normalarni hisobga olish nutqning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Nutqning maqsadi va konteksti bilan uyg'unligi, tinglovchi yoki o'quvchining qiziqishini jalb qilishga yordam beradi. Shunday qilib, to'g'ri tanlangan so'zlar va ularning o'zaro bog'liqligi, kommunikatsiyaning muvaffaqiyatini belgilaydi. Har bir ibora auditoriya bilan aloqani mustahkamlashga xizmat qilib, matnning ta'sirchanligini oshiradi. Uslub va kontekstga e'tibor berish, xususan, auditoriyaga qaratilgan xabarlarini yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelajakdagi jurnalistlarda yozma media-matn yaratishda nutq ifodaliligini ishlatish ko'nikmalarini shakllantirish uchun nutq ifodaliligini ta'minlovchi vositalar tizimini samarali qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu tizim, muloqot sohasidagi mavjud normalarni hisobga olib, nutq ifodaliligini ongli ravishda eslab qolish va professional faoliyatda qo'llashga yordam beradi. Jurnalistika fakultetlarida bunday o'qitish tizimini tashkil etish zarur, chunki jamiyatning til madaniyatini rivojlantirish bir qismida ommaviy axborot vositalaridan bog'liqdir. Zamonaviy texnologiyalar asrida bosma OAV o'z auditoriyasini ushlab qolishi juda qiyin. O'z nashriga e'tibor qaratish uchun matbuot faol ravishda tilning nutq ifodaliligini qo'llaydi.

Bosma media-matn tilining mohiyati uning ijtimoiy xususiyatida va umumiy kommunikativ ahamiyatida ifodalanadi, chunki til ommaviy auditoriyaga murojaat qiladi va uning shakllari ijtimoiy ahamiyatga, tushunarli va ma'lumotli bo'lishi

kerak. Jurnalistika fakultetlari talabalari uchun o'qitishda shuni hisobga olish zarurki, jurnalist nutqi tinglash uchun qulay bo'lishi, aniq mazmunni ifodalashi va manzilli auditoriya mavzu haqida kamroq ma'lumotga ega bo'lishi mumkinligini nazarda tutishi kerak. Shuning uchun, qo'shimcha ma'lumot berish zarur. Shuningdek, so'zlarning boshqa so'zlar bilan tizimli bog'liqligini, ko'p ma'nolilikni, o'rta darajada sinonimlardan foydalanishni va so'zlarning assotsiativ aloqalarini hisobga olish muhimdir.

Nutq madaniyati — bu insonning umumiy madaniyatini aks ettiruvchi belgidir. Nutq madaniyatini bilimlar, ko'nikmalar va nutq salohiyatlarining umumiy jihatlari sifatida o'rganganda, u muayyan aloqa holatida, til normalari va aloqa etikasiga rioya etgan holda, ma'lum kommunikativ maqsadlarga erishish uchun tanlangan va tashkil etilgan til vositalarini anglatadi. Bu aniqlashda nutq madaniyatining uchta asosiy aspekti — normativ, etik va kommunikativ — ta'riflangan. Shuning uchun, haqiqiy nutq madaniyati aloqa va ma'lumotni aniq shartlarda yetkazish maqsadida til vositalarini to'g'ri va mantiqiy tanlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Yuqori darajadagi nutq madaniyati "o'z fikrlarini til vositalari bilan to'g'ri, aniq va ifodali tarzda bildirish". Kommunikativ vazifalarni samarali amalga oshirish uchun aloqa sohalari haqida ma'lumotga ega bo'lish muhimdir. Tilning funksional turlari tipologiyasida badiiy adabiyot tili va suhbat uslubi alohida ahamiyatga ega. Shunday qilib, jurnalist nutqining o'ziga xos talablarini tushunish va ularga rioya qilish, jurnalistlarning professional faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishi uchun muhimdir. Ushbu talablar auditoriya bilan kuchli aloqalar o'rnatishga va axborotni samarali yetkazishga yordam beradi. Jurnalistlar uchun bu talablarni hisobga olish, ularning ish faoliyatini yanada samarali va ta'sirchan qilishga yordam beradi. O'zbek tilidagi adabiy tilning asosi adabiy normadir. M.M.Guxman adabiy norma asosan, mavjud uzusning kodifikatsiyasi sifatida shakllanadi, deb ko'rsatgan [3, 173]. Fan sohasida til normalizatsiyasi, uning kodifikatsiyasi, adabiy normadan cheklanishlar, xatolar va til variantlari haqida tasavvurlar shakllandi. Tog'ri nutq normalarini tavsiya etuvchi lug'atlarda til yavleniyalarining adabiy til normalariga muvofiqligi nuqtai nazaridan normativ va stilistik baholari keltiriladi. Norma tushunchasini faqat adabiy tilning yuzaga kelishi bilan, ya'ni ongli ishlangan norma bilangina bog'lab qo'yish, ba'zi olimlar fikricha, xatodir. Umumiy va majburiy normalar tilda doimo bo'lgan [1, 16]. So'zlarning ma'no mazmunini topishga yordam beradigan ko'plab lug'atlar mavjud. Masalan, o'zbek tilining orfografik, orfoepik, grammatik lug'atlari; leksik muammolar lug'ati; paronim, sinonim, antonim va frazeologik lug'atlar.

Ommaviy axborot vositalari referent guruhlariga mansub bo'lib, ya'ni ularning fikriga xalq diqqat qaratadi. Aksariyat hollarda, ommaviy axborot vositalari jamiyatning guruhliy qadriyatlarini belgilab beradi, bu qadriyatlarga ega bo'lishni istagan har bir kishi unga asoslanadi. Shu maqsadda ommaviy axborot vositalari ongga ta'sir qilish uchun til vositalaridan foydalanadilar. Tilning ta'sir ko'rsatish maqsadida foydalanilishi, tiling asosiy vazifasi - aloqa vositasi bo'lishini hisobga olganda, o'z ichida jamlangan. Har qanday bildirishda bir necha ma'no qabatlari - aniq va ifodalanmagan ma'nolar jamlanmasi mavjud bo'lib, bu ma'nolar til manipulyatsiyasi uchun ishlatilishi mumkin. Til manipulyatsiyasi - bu tilning o'ziga xos xususiyatlari va foydalanish usullarini ongli va maqsadli ravishda ishlatish orqali amalga oshirilishi hisoblanadi.

Kasbning maxsus xususiyatlari tufayli, bosma nutqqa qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilarni o'z ichiga oladi: aniq, ravshan, oddiy, mos, obrazli va ifodali bo'lishi. Til madaniyatini shakllantirish jarayoni nafaqat jiddiy ijtimoiy masala, balki umumiy pedagogik vazifa hamdir. Jurnalistning nutq madaniyati darajasi uning ma'naviy boyligini, fikrlash madaniyatini ko'rsatadi va manzilli auditoriyaning shaxsini shakllantirishda kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Bu matn, jurnalistika sohasidagi nutq madaniyatining ahamiyatini ta'kidlaydi. Asosiy talablar, ya'ni aniq, ravshan va ifodali nutq, jurnalistning ishida muvaffaqiyatga erishish uchun muhimdir. Til madaniyati esa nafaqat tilni, balki fikrlarni ham ifodalashda zarur, shuning uchun tilni to'g'ri ishlatish jurnalist uchun dolzarb masala hisoblanadi. Jurnalistning nutq madaniyati, shuningdek, auditoriya bilan aloqa o'rnatishda va uning fikrlarini shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu, o'z navbatida, jurnalistning ma'naviy rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Фан. 1983. Б. 12
2. Nutq madaniyati o'quv metodik qo'llanma. Qayta nashr. TDPU., 67-buyurtma. 2007. B. 16.
3. Гухман.М. М. От языка немецкого народности к немецкому национальному языку. Часть вторая. Отв. Ред В.Г.Адмони, М., 1959. Б. 173.

Annotatsiya. Ushbu maqola jurnalist nutqining o'ziga xos talablarini chuqur tahlil qiladi. Shuningdek, mazkur dolzarb mavzu doirasida bir nechta tadqiqotchilarning fikrlari umumiyashtirilib taklif va tavsiyalar keltirilgan. Bundan tashqari, maqolada jurnalist nutqining aniqlik, qisqalik, hissiy ta'sir, obyektivlik va yozma hamda og'zaki usullar kabi asosiy talablari keng ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: til normasi, ommaviy axborot vositalari, nutq madaniyati, adabiy til, yangi texnologiyalar, demokratik jarayonlar.

Абстрактный. Данная статья глубоко анализирует специфические требования к журналистскому речевому стилю. Кроме того, в рамках этой актуальной темы обобщены мнения нескольких исследователей и приведены предложения и рекомендации. В статье также рассматриваются основные требования к журналистскому речевому стилю, такие как ясность, краткость, эмоциональное воздействие, объективность, а также письменные и устные методы.

Ключевые слова: языковая норма, средства массовой информации, культура речи, литературный язык, новые технологии, демократические процессы.

Abstract This article provides a deep analysis of the specific requirements for journalistic speech. Additionally, within the framework of this relevant topic, the opinions of several researchers are summarized, and proposals and recommendations are presented. Furthermore, the article examines the main requirements for journalistic speech, such as clarity, brevity, emotional impact, objectivity, and both written and oral methods.

Keywords: language norms, mass media, speech culture, literary language, new technologies, democratic processes.

YUQORI SINFLARDA QORAQALPOQ XALQ OG‘ZAKI IJODINI O‘QITISH USULLARI

Mambetkarimov D.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Bugungi pedagogika fani qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida ta‘lim-tarbiyaviy tafakkurini maxsus tadqiq qilish zarurligi va boy folklor asarlardagi ta‘lim-tarbiyaviy munosabatlar, xalq pedagogikasi namunalarining bajaradigan vazifasi alohida ekanligi sezildi. Pedagogikada ta‘lim-tarbiyaning xalq an‘analari bilan milliy qadriyatlar va meroslarga qaratilgan hayotiy pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash faqat O‘zbekiston Respublikasi pedagogik fanlardagina emas, butun dunyodagi Rossiya AQSh, Yaponiya, Germaniya, Shimoliy Koreya kabi rivojlangan davlatlarda ta‘lim-tarbiya siyosatining bosh maqsadlariga aylanmoqda.

Mamlakatimizda adabiy ta‘lim mazmunini yangilangan pedagogik tamoyillar asosida rivojlantirish, yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodini o‘qitishda o‘quvchilarning til boyligini, nutq madaniyatini davr talabiga mos rivojlantirish va mustaqil ishlarni tashkillashtirish, o‘quvchilarning badiiy matnlar bilan ishlash qobiliyatini oshirish, ularning folklor asarlarni tatbiq qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish va erkin fikrlashga o‘rgatish zarur. Adabiyot o‘qitish metodikasida darslik va dastur haqida mashhur uslubiyatchi olimlar A.S.Zunnunov va Xotamov [1, 332], Q.Yo‘ldoshev [2, 152], K.A.Yusupov [3, 336] va boshqalarning metodik ishlarida maktablarda adabiyot o‘qitish usullari, fan dasturining tuzilish tamoyillari, darsni tashkillashtirish va uning turlari, o‘qitish metodlaridan foydalanish, darsdan tashqari ishlarni o‘tkazish bo‘yicha metodik fikrlar bildirilgan. Biroq bu metodist olimlar ishida yuqori sinflarda qoraqalpoq folklorini o‘qitish metodikasi bo‘yicha yetarli fikrlar aytilmagan. Shu nuqtayi nazardan yuqori sinflar uchun bag‘ishlangan qoraqalpoq adabiyoti dasturiga kiritilgan qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini tanlashda o‘quvchilarning yosh va bilim saviyasini inobatga olib, ularning o‘zlashtirishi uchun qulay materiallarni dasturga kiritish, ularning adabiyot bo‘yicha oladigan tushunchalarining asosini kengaytish, dasturga kiritilgan qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlari tarbiyaviy ahamiyatga ega materiallardan bo‘lishiga alohida diqqat qaratiladi. Shuningdek, o‘quvchilar adabiy nazariy bilimlarni o‘zlashtiradi, xalq og‘zaki asarni muhokama qilish va baholash ko‘nikmalarini egallaydi, ularning til boyligi rivojlanib boradi.

Dunyo bo‘ylab pedagogika fani bo‘yicha ma‘lumotlar tez yangilanayotgan XXI asrda Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi maktablarda ta‘lim olayotgan o‘quvchilarning qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi bo‘yicha bilim, ko‘nikmalarini va ma‘naviy, odob-ikromlilik fazilatlarini pedagogik tizim orqali rivojlantirish ahamiyatli vazifa. Hozirgi kunda umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini o‘qitish texnologiyalari maxsus tadqiq qilinmagan pedagogik masalalardan hisoblanadi. Yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini o‘qitish metodikasining nazariy, estetik, metodik asoslarni ilmiy tizim sifatida ishlab chiqish va ulardan pedagogik amaliyotda foydalanish yo‘llarini rivojlantirishdan iborat. Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini o‘qitish metodikasining ilmiy-nazariy, badiiy-estetik, pedagogik, amaliy metodik jihatlarini aniqlash va rivojlantirish, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini o‘qitish metodikasi mazmunini belgilash, o‘quv dasturlari va darsliklar yaratishning ilmiy manbalarini ishlab chiqish, xalq og‘zaki ijodlarini o‘qitishda jahon pedagogikasi va metodikasi taraqqiyotiga mos ta‘limning yangi shakllarini, sifatli ta‘lim berish va amalda yaxshi natija ko‘rsatadigan innovatsion texnologiyalardan foydalanish metodlarini aniqlash, fan dasturida berilgan qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodini o‘rganishning ilmiy-metodik asoslari va didaktik usullarini aniqlash, o‘quvchilar ongida qoraqalpoq adabiyoti bo‘yicha nazariy tafakkurini rivojlantirish va milliy mustaqillik g‘oyasini singdirish, yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini muzokara qilish orqali o‘quvchilarning adabiy kompetentsiyasini rivojlantirish va erkin ijodiy qobiliyatini yuksaltirish muxim vazifalardan iborat. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodlarini o‘qitishda o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish metodikasi ilmiy-nazariy asoslari, darsliklarni tuzish tamoyillari, darslarda o‘qituvchi va o‘quvchilar bilan birga ishlashishda yo‘naltirilgan nazariy bilimlarni anglash, amalda qo‘llash, analitik, ijodiy, alternativ va divergent munosabatlarga yo‘naltirish asosida jadallashtirilgan, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi bo‘yicha tashkillashtirilgan aralash, jamoaviy, musobaqa, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini tekshirib ko‘rish, darslarini ham boshqa fanlar bilan o‘zaro integratsiyasini ta‘minlash, kognitiv, refleksiv texnologiyalar, o‘quvchilarning motivatsiyasi, badiiy matnlar ustida ishlash, muammoli masalalarning samarali yechimlari asosida jadallashtiriladi.

Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodini o‘qitishda jahon pedagogika fani taraqqiyotiga asoslangan shaxsga yo‘naltirilgan ta‘limning muammoli va mustaqil o‘qitish shakllari, sifatli ta‘limni tavsiflovchi va amalda yaxshi samara beradigan kreativ, kognitiv, evrastik innovacion texnologiyalardan foydalanish usullari o‘quvchilarning mustaqil ta‘lim olish qobiliyatlarini rivojlantirish, xalq og‘zaki ijodlariga bag‘ishlangan darslarda o‘quvchilarning motivatsiyasi va

kommunikativ kompetentsiyasini oshirishning metodik majmuasi interaktiv metodlarga xos autentik o'quv materiallari asosida quriladi va ta'limning zamonaviy metodlaridan foydalanish kerak.

Amaliy natijalarda umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish bo'yicha samara beradigan tajribalar aniqlanadi, o'qitish metodikasi asosida adabiyot fani dasturi, darsliklar va ularning oldiga qo'yiladigan metodik talablarga amal qiluvchi sezilarli ko'rsatkichlarga erishish ta'minlanadi. O'quvchilarning og'zaki nutq va yozma nutqini rivojlantirishda adabiy materiallarni o'rganish usullari ko'rib chiqiladi va nazariy-metodik jihatdan muhokama qilinib natijasi ko'rsatiladi. Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish metodikasining eng so'nggi yutuqlari asosida folklor asarlarni muhokama qilish usullari, dars ishlanmalarda namunalar berilishi, adabiyot fani o'qituvchilarining metodik mahoratini oshirgan, shuningdek, nazariy xulosalar va amaliy takliflar asosida natijalarning sifati aniqlanadi. Adabiyot darsligining mazmuni to'lig'i bilan tavsiflab beriladi. Yuqori sinflar uchun bag'ishlangan adabiyot dasturining mazmuni va o'rganish tartibi, har bir mavzuning ahamiyati ko'rsatiladi. Unda o'zlashtirilishi kerak bo'lgan ilmiy-nazariy, adabiy tushunchalar, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari orqali savol-javob uchun ajratiladigan soatlar miqdori, adabiyotdan o'tkazilishi ko'zda tutilgan og'zaki va yozma ish turlari, fanlararo aloqadorlik, sinfdan tashqari o'qish uchun badiiy ijodlar ro'yxati berilgan.

Yuqori sinflar uchun bag'ishlangan qoraqalpoq adabiyoti fani bo'yicha milliy dastur badiiy san'atning hayot bilan uyg'unligi, tarixiyligi, shakl va mazmun birligi haqidagi tamoyillar asosida o'rganiladi. O'quvchilar bu tamoyillarni asta-sekinlik bilan tushunib boradi va o'zlashtiradi. O'qituvchidan o'quvchilarga sifatli ta'lim-tarbiya berish, estetik jihatdan rivojlangan inson qilib o'stirish alohida talab etilgan. Adabiyot dasturi mavzuviy tamoyil, yuqori sinflar uchun maxsus qoraqalpoq adabiyoti dasturi xronologik tamoyil asosida tuziladi. Shu bois, o'tiladigan materiallar dasturda asosan ketma-ketlik bilan o'rin olgan. Bu dasturda adabiyotning xarakterli belgilari haqida ma'lumotlar berilgan. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarining ayrimlari keng turda to'liq va har tomonlama, ayrimlari unga qaraganda qisqa rejada, ayrimlari umumiy ma'lumot berish orqali o'rganiladi. Biroq hammasida ham badiiy asar o'qitiladi, badiiy matn ta'sirli qabul qilishga ahamiyat beriladi. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari haqidagi ma'lumotlarni ham to'lig'i bilan o'z ichiga oladi. Bunda faqat badiiy asar matnini o'zlashtirish bilan cheklanmay, og'zaki xalq ijodlari estetik g'oyasi ham tushuntiriladi.

Adabiyot dasturida berilgan og'zaki xalq ijodlari haqida ma'lumot o'quvchilarga suhbat munozara asosida beriladi, ayrim asarlar bo'yicha o'quvchilar bayonotlar qiladi. Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari bo'yicha adabiyot nazariyasidan beriladigan ma'lumotlar maxsus turda o'tilmay, o'qitiladigan asosiy materiallarni muhokama qilish vaqtida o'sha adabiy asarlar mazmuniga, adabiyot nazariyasi fani masalalarining ketma-ketligiga bog'liq o'rgatiladi. Shunday qilib, adabiyot nazariyasidan tushunchalar beriladi. O'quvchilarga adabiyot nazariyasidan qisqacha tushuncha berish bilan birga, uni amaliy ish jarayonida qo'llana olish ko'nikmalarini oshirishga ham e'tibor beradi. Sinflar yuqorilab borgan sari adabiyot nazariyasidan beriladigan materiallar kengaytiriladi. Yuqori sinflarda adabiyot darsini o'qitish bo'yicha bilimni mustahkamlash va takrorlash ishlarini ham olib borish asosiy vazifa. Buning uchun dasturda tegishli soat ajratilgan, buni foydalanish arur. Takrorlash darsini o'qish, o'rganish borasida va shu asar ustida ishni yakunlash jarayonida, iloji boricha yangi materialni o'tilgan materialga bog'lash vaqtlarda ham ishlatish mumkin. Takrorlash darsini o'qituvchi faqatgina umumiy so'z qilmasdan, o'tilgan material negizini takrorlash asosida o'tishi, shu bilan bir qatorda o'quvchilarga qo'shimcha yangi bilim berish darajasida o'qitilishi kerak bo'ladi.

Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodining asosiy quroli, eng birinchi elementi – bu til ekani ma'lum. Ijod g'oyasi, obrazi badiiy so'z orqali beriladi. Shu bois, adabiy asar tilining badiiyligini tekshirib, uning ma'noviy xususiyatlarini va aloqalarini o'rganib borish - adabiyot darslarining asosiy vazifalaridan sanaladi.

Adabiyot darsida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini oshirish uchun lug'at daftarlar qo'yiladi. Adabiyot darsiga qo'yilgan lug'at daftarga o'quvchiga notanish so'zlar, obrazli gaplar yozilib, ular o'quvchilarning so'z boyligini o'ttirtirishga yordam beradi. Lug'at daftar adabiy asarlarni o'rganish jarayonida asarlar ichida uchraydigan ko'pgina tushunarsiz so'zlarni tushunishga va uchragan joylarda foydalana olishga yordam beradi. Ayrim o'qituvchilar lug'at daftarlariga o'quvchilarga tanish bo'lmagan yoki birinchi marta uchrayotgan so'zlarni yozish bilan cheklanadi. Bu yetarli emas. Har bir o'quvchiga sinfdagi o'qib o'rganilgan asarlardagi sinonim, omonim va obrazli gaplarni lug'at daftarlariga yozib borish ta'kidlanib borilsa, buni o'quvchilar bajara oladi. Bu usul o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq manbaining rivojlanishiga o'z ta'sirini tekkizadi. O'qituvchi lug'at daftariga yozdirilgan so'zlarni o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida qo'llanishlarini talab etishi kerak. O'qituvchi o'quvchilarning lug'at daftarlarini har ikki haftada bir marotaba ko'rib chiqib, baholash va zaruriy ko'rsatmalarni o'z vaqtida berishi, lug'at daftarini yaxshi tutgan o'quvchini sinfdagi boshqa o'quvchilarga namuna ilib qo'yishi yaxshi natija beradi. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodini o'qitishda ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadi va ularning birligi saqlanishi kerak. Adabiyot o'qitish jarayonida o'quvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga, ularning ongiga milliy g'oya bilan mustaqillik g'oyasini singdirishga qaratilishi kerak. Xalq og'zaki ijodini o'qitish orqali xalqimiz tarixini tushuntirib, o'quvchilar ongiga o'z vatani, xalqi uchun faxr tuyg'usini shakllantirish kerak. Shuningdek, dars jarayonida har bir o'quvchiga yakka munosabatda bo'lish, iste'dodli, talantli va past o'zlashtiriladigan o'quvchilar bilan yakka ishlashishni ta'minlash, yoshlarni mustaqil izlanish va bilim egallashga odatlantirish, dars borasida o'quvchilarda erkin fikrlashni, o'y-tafakkuri bilan qobiliyatini rivojlantirish zarur.

АДАБИЁТЛАР

1. Зуннунов А.С., Хотамов Н., Есонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
2. Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

3. Юсупов К.А. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 21 б.т.
4. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасы. Монография. – Нөкіс: Qaraqalpaqstan, 2019.

Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodini o'qitish usullari

Rezyume. Mazkur maqolada jahon ilm-fani yutuqlari asosida o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limning intensiv va mustaqil shakllari takomillashtirilib, qoraqalpoq adabiyotini o'qitishda ijodiy, kognitiv, evristik innovatsion texnologiyalardan foydalanish usullari takomillashtirilib, samarali o'rganish va amaliyotda yaxshi natijalarga erishish kafolatlanadi. O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlari o'qitish va rivojlantirish orqali tahlil qilindi.

Tayanch so'zlar: dars jarayoni, o'qitish, syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi, xalq og'zaki ijodi, obraz, ijod.

Методика преподавания каракалпакского народного творчества в старших классах

Резюме. В данной статье на основе достижений мировой науки совершенствуются интенсивные и самостоятельные формы личностно-ориентированного обучения, методы использования творческих, познавательных, эвристических инновационных технологий в преподавании каракалпакской литературы, гарантирующие эффективное обучение и хорошие результаты на практике. Навыки самостоятельного обучения учащихся были проанализированы посредством обучения и развития.

Ключевые слова: процесс урока, обучение, сюжет, композиция, система образов, фольклор, образ, творчество.

Methods of teaching Karakalpak folk art in high school

Summary. In this article, based on the achievements of world science, intensive and independent forms of student-centered learning are improved, methods of using creative, cognitive, heuristic innovative technologies in teaching Karakalpak literature, guaranteeing effective learning and good results in practice. Students' self-directed learning skills were analyzed through training and development.

Key words: the process of the lesson, training, plot, composition, system of images, folklore, creative work.

УДК: 81.35

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА МАНИПУЛИРОВАНИЯ В ТЕКСТАХ КОРЕЙСКОГО НОВОСТНОГО ДИСКУРСА

Ким Татьяна Сергеевна

Ташкентский государственный университет востоковедения

Существует мнение, что средства массовой информации должны способствовать общественному вниманию и предлагать конструктивные решения проблем через объективное и ответственное освещение и комментарии, выступая в роли интегратора и посредника в обществе. Однако для медиаорганизаций, принимающих политическую или идеологическую позицию, может быть сложно сохранять нейтралитет и выступать только как посредники в каждом конкретном случае. Согласно взглядам, рассматривающим функции СМИ как «четвертую власть» или «сторожевого пса» правительства, средства массовой информации должны быть свободны от политических и экономических идеологий, представляя собой «публичную сферу». На практике же они часто демонстрируют обратное[1]. Современные СМИ акцентируют внимание на принципе беспристрастного и объективного освещения, что делает их идеологическую направленность менее заметной на поверхности. СМИ играют роль критиков и контролеров политической власти и должны объективно передавать факты, что всегда было одной из их основных добродетелей. Однако политическая направленность СМИ, скрытая под маской объективности, становится очевидной, когда изменяется динамика отношений между политической властью и прессой, особенно когда вопросы, связанные с конкретной медиаорганизацией, становятся новостями и общественными проблемами. Политическая направленность СМИ является частым явлением как в истории прессы, так и в современной политической среде. Чем более враждебными становятся отношения между политической властью и прессой, тем ярче проявляется политическая направленность СМИ и тем более выраженной становится предвзятость в их освещении. Кроме того, в условиях современной политики, известной как "медиа-политика", наблюдается тенденция к решению определённых проблем через медийное пространство, вместо того чтобы искать компромиссы и вести переговоры. СМИ также могут играть политическую роль, поддерживая определённые политики через адвокационную журналистику.

Идеологическая направленность корейских газет. В современной демократической стране, где признаются и конкурируют различные идеологии, газеты обычно делятся на консервативные и прогрессивные. Газеты с консервативной идеологией стремятся сохранить традиционные институты и обычаи, нацелены на стабильность, сохранение и преемственность. В противоположность им, газеты с прогрессивной идеологией ориентируются на борьбу с существующими системами, порядками и структурами, а также на их реформу и улучшение. В зависимости от идеологии, газеты могут проявлять дружелюбие и поддержку к политическим силам с аналогичной идеологией, но, напротив, могут стать критичными и даже враждебными к власти, если их идеологические позиции оказываются в конфликте[2]. Воздействие на человека непосредственно и косвенно связано с контролем его поведения. Согласно интерпретации Дж. Гиббса[3], контроль – это центральное понятие социологии, которое определяется как поведение, направленное на достижение желательных изменений в объектах, как одушевленных,

так и неодушевленных, наблюдаемых и ненаблюдаемых. Контроль над человеческим поведением может быть внутренним (самоконтроль) или внешним. Внешний контроль, в свою очередь, может быть непосредственным (например, приказ или просьба), последовательным (как в армии, где используется цепочка команд) или социальным (включающим третью сторону). Социальный контроль делится на подтипы в зависимости от степени вовлеченности третьего лица, методов воздействия на него и способности самого контролирующего лица выполнить контролируемое действие[5]. Идеология освещения в газете, как правило, придерживается практики объективного освещения новостей, поэтому поддержка или критика конкретных политических партий не проявляется явно в новостных материалах. Однако в редакционных статьях и колонках, где присутствуют субъективные оценки и мнения, идеология газеты может быть явно выражена[6].

Многие исследования, анализирующие идеологическую направленность газет, разделяют их на консервативные и прогрессивные. Эти исследования в основном согласны в своих выводах. В корейском обществе консервативные газеты, такие как **"Чосон Ильбо"**, **"Чунан Ильбо"** и **"Донг-а Ильбо"**, объединяются под термином **"Чоджундон"**, в то время как прогрессивные газеты, такие как **"ХанКёре"**, **"Кёнхянг Синмун"** и **"Сеул Синмун"**, часто объединяются под названием **"ХанКёнСё"**. Эти категории используются не только в среде журналистов, но и среди широкой общественности. Однако есть критика относительно логической обоснованности таких классификаций, и конкретные проверки их точности ещё не проводились[7]. Исследования, такие как работы Ким Чжэ Хона [8] (2003) и Ли Ун Сопа [9] (2006), сосредоточены на сравнении освещения политики правительства в отношении Северной Кореи и выявлении различий в подходах консервативных и прогрессивных газет. Эти исследования подчеркивают, что идеологическая направленность газет и их степень дружелюбия или критичности по отношению к Северной Корее варьируются в зависимости от их политических предпочтений.

С начала 2000-х годов идеологическая направленность газет стала ещё более выраженной, и различия в освещении не только идеологических вопросов, но и правительственной политики, актуальных проблем и ценностей стали более заметными. Ким Дон Гю[10] (2000) провел глубокий анализ основных ежедневных газет в Южной Корее, сравнив их подходы к освещению реформ в сфере СМИ и выявив различия в их редакционных линиях и стиле подачи информации. После этого исследования по освещению социальных и правительственных вопросов, которые вызывают острые идеологические разногласия, продолжались и стали более актуальными. Эти исследования помогают проанализировать, как идеологическая направленность СМИ влияет на их подходы к освещению различных социальных проблем и политик, предоставляя новое понимание общественного восприятия.

Такой анализ позволяет сравнить и обсудить противоположные точки зрения и позиции по актуальным вопросам, способствуя улучшению коммуникации и достижению общественного согласия. Это подчеркивает позитивную функцию СМИ в укреплении социальных дискуссий и демократического процесса.

Как показывают предыдущие исследования, рассмотрение различных идеологических перспектив СМИ является важным в демократическом обществе, поскольку оно способствует сравнению и обсуждению мнений, что в свою очередь поддерживает многообразие взглядов и способствует более широкому общественному диалогу[11]. В последние годы лингвистика действительно сосредоточилась на изучении антропоцентрических и прагматических аспектов языковых единиц и категорий. Это направление связано с тем, что язык рассматривается не только как система знаков, но и как средство воздействия на человека и его восприятие.

В контексте манипулятивных технологий, где изучаются способы влияния на аудиторию через язык, внимание уделяется, например, тому, как словесные конструкции могут использоваться для манипуляции мнением, поведением или эмоциями. Однако, как вы верно заметили, грамматический уровень остается менее изученным. Грамматический ярус включает в себя такие элементы, как синтаксис, морфология и их роль в формировании и восприятии манипулятивных высказываний. Возможно, из-за сложности и глубины анализа грамматических структур, а также необходимости учитывать контекст и динамику коммуникации, эта область исследована меньше. Лексико-ориентированные исследования манипуляций, безусловно, важны, поскольку они помогают понять, какие слова и фразы имеют манипулятивный эффект, но для полного понимания манипулятивных технологий требуется более глубокий анализ грамматических аспектов.

Статус адресата учитывается в теории и практике массовой информации, именно поэтому воздействие посредством авторитета или силы превалирует по отношению к воздействию посредством аргументации. Статус адресата определяет типы вопросов, используемых как в официальном, так и в обыденном общении[14].

Выбор между двумя грамматическими формами может значительно изменить представление о событиях. Это особенно заметно при сравнении активных и пассивных конструкций. Использование активной или пассивной формы не только влияет на восприятие причинных связей, но и имеет решающее значение для понимания всей ситуации. В активных формах процесс и его агент непосредственно выражены, тогда как в пассивных формах процесс подразумевается, а агент зачастую остается вне сферы внимания.

신창재 교보생명 의장 "적극적 윤리경영이 더크게 성공하는 길"

제네바 기업가정신포럼 윤리경영대상 초대 수상자로 선정

신 의장은 ILO본부에서 열린 시상식 영상 소감에서 "2000년 대표이사 부임 당시부터 잘못된 영업관행을 개선하며 고객중심의 정도영업을 추진하다 보니 모든 이해관계자에 대한 윤리경영에도 점점 눈뜨게 되었고, 이를 계기로 자연스레 이해관계자 중심 경영에도 관심을 갖게 되었다"고 밝혔다[10].

Шин Чан Чжэ, председатель Kyobo Life Insurance: «Позитивный этический менеджмент – путь к большому успеху»

Выбран в качестве первого лауреата премии Женевского форума предпринимательства в области этического управления. В своем видеообращении на церемонии награждения, состоявшейся в штаб-квартире МОНТ, председатель Шин сказал: «С момента моего назначения на пост генерального директора в 2000 году я совершенствую недобросовестную деловую практику и продвигаю ориентированные на клиента праведные продажи, что открыло мне глаза на этическое управление для всех заинтересованных сторон, и, естественно, *меня заинтересовало* управление, ориентированное на заинтересованные стороны». В данном случае используется пассивная форма 관심을 갖게 되었다 *меня заинтересовало* вместо 관심을 가졌다 *я заинтересовался*.

В речевых стратегиях воздействия особое место уделяется концептам «свои» и «чужие». По утверждению Л.А. Исаевой это противопоставление пронизывает всю культуру и является одним из основных элементов любого национального мировоззрения. В индивидуальной концептосфере каждого человека этот концепт также занимает ключевое место, поскольку любая национальная и индивидуальная картина мира начинается с идентификации собственного «я», что неразрывно связано с соотносением себя с другими, с различием «принять - не принять»[13]. «Мы» обозначает неопределенный круг «своих» или «наших» людей, противопоставляемых «чужим». Это своего рода лингвокультурологическая универсалия, связанная с принципом кооперации Г.П. Грайса[10] и актуальная для любой развитой культуры. В то же время это понятие восходит к древнему родовому «мы», когда личность еще не осознавала себя отдельно от коллектива. Использование термина «мы» часто связывают с культурно значимыми для корейского народа идеями и представлениями, такими как «семейственность», «общность», «приоритет коллективного начала над индивидуальным».

Инклюзивный характер местоимения «мы» определяет его активное использование политиками всех эпох и уровней в качестве инструмента для создания идеологического единства. Такое «мы и наш» необходимо в коммуникации для того, чтобы отождествить свою точку зрения с точкой зрения адресата, таким образом включив его в сферу своих идей и ценностей[10].

尹, 계룡대서 '안보점검'으로 휴가 마무리... "안보가 곧 경제"

윤 대통령은 "우리는 전 세계에서 가장 비이성적인 북한의 위협에 마주하고 있다"며 "강력한 안보 태세만이 우리의 자유와 번영을 지켜낼 수 있고, 적의 선의에 기대서는 절대 평화를 지켜낼 수 없다"고 강조했다.

이어 "북한이 핵 선제공격을 법제화하고, 우리 국민에게 GPS 공격뿐 아니라 쓰레기 풍선까지 날리며 호시탐탐 우리 대한민국을 노리고 있다"며 참석한 군 관계자들에게 확고한 군사 대비 태세를 갖춰 달라고 주문했다.

Юн, завершивший отпуск, провел проверку безопасности на базе Кёрионг

Президент Юн сказал: «**Мы** столкнулись с самой иррациональной угрозой со стороны Северной Кореи в мире». Он добавил: «Только сильная политика безопасности может защитить **нашу** свободу и процветание, и **мы** никогда не сможем защитить мир, полагаясь на добрую волю наших врагов», - подчеркнул он. Затем он сказал: «Северная Корея законодательно узаконила ядерный превентивный удар и нацеливается на **нашу** Республику Корея по своему желанию, не только совершая GPS-атаки на **наших** людей, но и бросая в них мусорные шары», и приказал присутствовавшим военным чиновникам подготовить твердую позицию военной готовности.

Закключение. Обычно поддержка или критика конкретных политических партий не проявляется явно в новостных материалах. Однако в редакционных статьях и колонках, где присутствуют субъективные оценки и мнения, идеология газеты может быть явно выражена. В связи со сложностью и глубиной анализа грамматических структур, а также необходимости учитывать контекст и динамику коммуникации, эта область исследована меньше.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. 정미소, 한미관계에 대한 언론의 프레임 분석. - 서울: 연세대학교 대학원 석사논문, 2008. - P. 17-18.
2. Gibbs J.P. Control: Sociology's Central Notion. - Urbana: Univ. of Illinois Press, 1989. - 504 p.
3. 최영재, 언론의 정파성과 대통령 보도, 그리고 언론자유, 『언론과법』 제4권 제2호, 한국언론 법학회, 2005. - P.57.
4. 이진경, 한-미 FTA 이슈에 관한 뉴스 프레임 비교 연구. - 서울: 고려대학교 대학원, 2006. - P.14.
5. 김동규, 언론 개혁과 언론보도-신문개혁 관련 보도 내용을 중심으로, 『한국언론정보학 보』, 14호, 2000, 47~88p.
6. 홍지아, "젠더적 시각에서 바라본 한국 언론의 다문화 담론: 경향, 동야, 조선, 한겨레 기사 분석을 중심으로", 『언론과학연구』, 제10권 제4호, 한국지역언론학회, 2010
7. 이 빈. 소셜미디어의 정치적 이용에 대한 언론보도 특성에 관한 연구-신문보도 내용을 중심으로. - 서울: 건국대학교 대학원. - P. 24.
8. Беляева И.В. Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты: Дисс. ... докт. филол. н. - Ростов-на-Дону: Ростовский государственный экономический университет "РИНХ", - 2009. - С. 175.

9. В.И. Карасик. Язык социального статуса. – М.: Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, 1991. – С. 325.
10. <https://www.yna.co.kr/view/AKR20240701051900002?section=search>. 이용기자 . 송고시간2024-07-01 10:00
11. Исаева, Л. А., Сичинава, Ю.Н. О некоторых функционально-прагматических возможностях концепта «свой-чужой» в публицистическом тексте [Текст] / Л.А. Исаева, Ю.Н. Сичинава, // Слово. Мысль. Душа. Сборник научных трудов, посвященный юбилею профессора Г.М. Соловьева. - Краснодар: КубГУ, 2008. – С. 263-267.
12. Грайс, Т.П. Логика и речевое общение [Текст]/Т.П.Грайс // Новое; в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. - С. 217-237:
13. Беляева И.В. Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты: Дисс. ... докт. филол. н. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный экономический университет "РИНХ", – 2009. С. – 199.

Аннотация: Данная статья посвящена грамматическим средствам манипулирования в корейских СМИ. Применение манипулятивных приемов в языке проявляется через специфические речевые конструкции, которые входят в текст как важные прагматические элементы. Использование термина «мы» часто связывают с культурно значимыми для корейского народа идеями и представлениями, такими как «семейственность», «общность», «приоритет коллективного начала над индивидуальным». Инклюзивный характер местоимения «мы» определяет его активное использование политиками всех эпох и уровней в качестве инструмента для создания идеологического единства.

Ключевые слова: влияние на аудиторию, манипулятивные приемы, концепт «мы», грамматический уровень, активный и пассивный залог.

Annotatsiya: Ushbu maqola Koreya ommaviy axborot vositalarida manipulyatsiyaning grammatik vositasiga bag'ishlangan. Tilda manipulyatsiya usullaridan foydalanish matnga muhim pragmatik elementlar sifatida kiritilgan o'ziga xos nutq tuzilmalari orqali namoyon bo'ladi. Til orqali auditoriyaga ta'sir qilish usullari o'rganiladigan manipulyativ texnologiyalar kontekstida, masalan, fikr, xatti-harakatlar yoki his-tuyg'ularni manipulyatsiya qilish uchun og'zaki konstruksiyalardan qanday foydalanish mumkinligiga e'tibor qaratiladi. Biroq, grammatik daraja kamroq o'rganilgan bo'lib qolmoqda. Faol yoki passiv shakldan foydalanish nafaqat sababiy aloqalarni idrok etishga ta'sir qiladi, balki butun vaziyatni tushunish uchun juda muhimdir. "Biz" atamasining ishlatilishi ko'pincha koreys xalqi uchun madaniy ahamiyatga ega bo'lgan g'oyalar va g'oyalar bilan bog'liq, masalan, "oila", "jamiyat", "jamoaviy boshlanishning individualdan ustunligi". "Biz" olmoshining inklyuziv tabiati uning barcha davrlar va darajadagi siyosatchilar tomonidan mafkuraviy birlikni yaratish vositasi sifatida faol ishlatilishini belgilaydi.

Kalit so'zlar: tinglovchilarga ta'siri, manipulyatsiya texnikasi, "biz" tushunchasi, grammatik daraja, faol va passiv ovozlari.

Abstract: This article is devoted to the grammatical means of manipulation in the Korean media. The use of manipulative techniques in language manifests itself through specific speech constructions that are included in the text as important pragmatic elements. In the context of manipulative technologies, where ways to influence an audience through language are studied, attention is paid, for example, to how verbal constructions can be used to manipulate opinion, behavior or emotions. However, the grammatical level remains less studied. The use of an active or passive form not only affects the perception of causal relationships, but is also crucial for understanding the whole situation. The use of the term "we" is often associated with culturally significant ideas and concepts for the Korean people, such as "nepotism", "community", "the priority of the collective over the individual." The inclusive nature of the pronoun "we" determines its active use by politicians of all eras and levels as a tool for creating ideological unity.

Keywords: influence on the audience, manipulative techniques, the concept of "we", grammatical level, active and passive voices.

UDK 81'42:811.512.121

TIL BILIMINDE TEKST TÚSINIGI HÁM ONÍN ÍZERTLENIWI

Dosjanova G.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tekst lingvistikasınıń tiykarǵı birligi tekst bolıp tabıladı. Tekstke anıqlama beriwde ilimpazlar arasında hár qıylı pikirler ushırasadı. Bul tarawdıń ózine tán ózgesheliklerin úyreniwde tekst túsiniǵine berilgen anıqlamalardı belgili bir sistemaǵa túsiriw kerek. Bunnan soń ǵana teksttiń dúzilisi, mazmunı, tillik tárepleri, qarım-qatnas procesindegi ornın úyreniw múmkin. Tekst lingvistikasınıń izertlewshiler arasında teksttiń jazba yaki awızeki formada bolıwı máselesinde turaqlasqan pikirler ushıraspaydı.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tekstke: qanday bolmasın jazılǵan, kóshirilgen yaki baspada basılǵan dóretiwshilik miynet, ádebiy shıǵarma, hújjet yamasa onıń bir bólimi, úzindisi,- dep túsiniq beriledi [3, 125]. Lingvistikadaǵı bul baǵdardaǵı izertlewlerdi hár tárepleme analizlegen L.M.Loseva "tekst" túsiniǵin anıqlawda barlıq tekstler ushın ulıwmalıq belgilerden kelip shıǵıw kerekligi, bul belgilerdiń birinshisi sıpatında onıń jazba túrde bolıwın aytpı ótedi [5, 4]. Teksttiń mazmunı hám kommunikaciya procesindegi xızmeti tek ǵana jazıw menen ólshenetuǵın bolsa, bunday úlken kommunikativlik birliktiń tildegi ornı qalay belgileniwi haqqındaǵı másele ashıq qalǵan. Tekst lingvistikasınıń izertlegen ilimpazlar tiykarınan teksttiń jazba hám awızeki formalarda keletuǵınlıǵına keńnen toqtaydı. Haqıyqatında da, bul pikirler ilimiy-logikalıq tárepten tolıq tiykarǵa iye hám ol teksttiń mazmunın tolıq sáwlelendiredi.

Z.Ya.Turaeva tekst lingvistikasınıń predmeti etip, tekstti tar mánide tek ǵana jazba tildiń ónimi sıpatında analizlew maqsetke muwapıq bolatuǵınlıǵın aytpı ótedi. Eger, awızeki sóylew seslik dawıslar arqalı bildirilse, tekst jazba túrde

beriledi. Awizeki sóylew bir bağdarda boladı, sebebi ol seslik til arqalı júzege shıǵadı. Awizeki til qaytımsız, yaǵnıy ayıldı ma onıń qálegen bir bólegine qayta almaysań, jazba til qaytımlı, sebebi onıń qálegen ornına qayta alasań. Eger sóylew háreket, process bolsa, tekst kóp qırılı ózgeshelikke iye. Eger sóylewdiń belgili bir waqıtta bar ekenligi, ayılıw waqtı menen sheklengen bolsa, tekst waqtı penen sheklenbeydi [11, 12]. Ozbek til biliminde bul tarawdaǵı miynetlerde de joqarıdaǵıday pikirler ushırasadı. Máselen, «Sóylew – bul sóylewshiniń sóylew procesi menen baylanıslı bolǵan qubılıs sıpatında berilse, tekst te usı sóylew procesiniń jazba túri. «Sóylew»diń jazba túrdegi kórinisi tekstke tuwra keledi. Tekst – awizeki sóylewde kontekstke qaraǵanda stabillesken, ádebiy til normaları tiykarında qalıplesken sóylew jemisi [12, 21]. Bunday pikirlerdiń qarama-qarsı bolıwı tábiyyi. Adamlar ortasındaǵı kommunikaciya procesi tekstler arqalı ámelge asırılar eken, tekstti tek jazba til menen ólshew tekst teoriyasına qarsı keledi. Sebebi, hár qanday qarım-qatnas procesiniń tek ǵana jazba túrde ámelge asırıw kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Sintaksistiń tiykarǵı birligi gáp ekenligi, tekst yaqi onıń birlikleri gápten úlken, joqarı sintaksislik-kommunikativlik birlikler esaplanıwı kerekligi tekst lingvistikasınıń tiykarǵı qaǵıydalarınan birine aylandı. Solay eken, tek jazıwda ańlatılǵan gápti ǵana gáp dep, awizeki sóylewdegi gápti gáp bolmaydı dep aytıw nadurıs ekenligin dálillewdiń hájeti joq [4, 15]. Eger tek jazıwda sáwlelengen pútin bir sóylemdi ǵana tekst deytugın bolsaq, logika gáptiń de tek jazıwdaǵısın tán alıw kerekligin uqtıradı.

Awizeki tildiń bir baǵdarlılıǵı, jazba tildiń kóp baǵdarlı ekenligi, awizeki tildiń “qaytımsızlıǵı”, al jazba tildiń «qaytatugınlıǵı», yaǵnıy onıń qálegen bólegine hár qanday waqıtta qaytıw múmkinligi haqqındaǵı pikirler de tiykarlı emes. Eger tek jazba tilde ǵana aldınǵı bóleklerge qaytıw múmkin bolsa, awizeki tilde bunıń imkanı bolmasa, onda awizeki tildi túsiniwdiń ilajı bolmaǵan bolar edi. Sebebi, sóylewshi anıq pútin bir pikirdi, temanı awizeki bayanlaw waqtında onıń ózi de, tap sonday tıńlawshı da bul sóylemniń aldınǵı qálegen bólegine qayta aladı, aldınǵı bólekleri olardıń yadında turadı. Eger bunday bolmasa, yaǵnıy ayılǵan pikirler sóylewshiniń de, tıńlawshınıń da esinde turmasa, gápti dúziw de, onıń mazmunın ańlawdıń da imkanı bolmas edi. Durıs, awizeki tildiń sóylew waqtında ǵana bar ekenligi, al jazba tildiń waqt kózqarasınan shegaralanbaǵanlıǵın hesh kim biykar etpeydi, biraq awizeki tildi eslew, yadta saqlaw, ulıwma onı yamasa onıń belgili bir bólimlerin tiklew ilajsız degeni emes. Pútin awizeki til tek jazba formada alıńǵanda ǵana tekst dóretiledi degen tárizindegi juwmaq belgili bir ilimiy tiykarǵa iye emes.

Hár bir xalıq ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay awizeki dóretpelerine iye. Máselen, bir qosıqtı yamasa ertekti tek qaǵazǵa yamasa magnit lentasına túsirilgende tekst, biraq awizeki túrinde tekst bola almaydı dep aytıw tekst túsiniǵın til normasınan tısqarǵa shıǵarıp jiberetugını belgili. Awizeki shıǵarmanı kerekli qurallar (jazıw, magnit lentası, multimediya hám t.b.) járdeminde jazıp qoyıw xabardı waqt hám orında saqlawdı támiyinlewdiń imkaniyatı esaplanadı. Durıs awizeki til hám tayarlıq penen islengen jazba til ortasında strukturalıq-stillik jaqtan ózine tán ózgesheliklerdiń barlıǵı tábiyyi, biraq bular birin tekst emes, al ekinshisin tekst dep atawǵa tiykar bola almaydı.

Teksttiń semantikalıq-strukturalıq dúzilisi orıs tilindegi awizeki hám jazba til misalında tolıq izertlenedi. R.A.Karimovaniń doktorlıq dissertaciyasında tekst tek jazba formada ǵana emes, al awizeki túrde de keletugınligi ayıp ótiledi. Bunda awizeki til genetikalıq tiykar ekenligin ayırıqsha atap ótedi hám faktlerdi analizlewden kelip shıǵıp, “bir qarasta teksttiń qarama-qarsı noqatlarında jaylasqanıday kórinetugın awizeki tekst hám jazba tekst (kórkem tekst) ulıwma ózgeshelikke, anıq dúziliske iye” degen teoriyalıq juwmaqqa keledi [2]. Álbette, awizeki til dáslep payda bolǵan, jazba til awizeki sóylew tilinen ádewir keyin payda bolǵan. Jazba til jazıwdıń payda bolıwı menen qalıplesken. Jazba tekst ushın awizeki tildiń “genetikalıq tiykar” bolıwı aksioma esaplanadı. Jazba hám awizeki teksttiń bir pútinligi, olardıń ishki sóylem arqalı bir-biri menen tıǵız baylanısta ekenligin anıqlastırıp alıw zárúr. Jazba tekstti oqıǵanda biz onı tek kózimiz menen ańlamaymız, al onı ishki sóylewimiz tárizinde “aytamız”. Ishki sóylem haqqındaǵı táliymatsız lingvistika ulıwma bar bola almaydı [4, 17]. Bir qatar ilimpazlar hárqanday tillik qarım-qatnasıń tiykarǵı birligi tekst ekenligin atap ótedi. Tamamlanǵan xabar tekst arqalı bildiriledi. Tildiń tómengi qatlam birlikleri qarım-qatnasqa tikkeley, yaǵnıy tekst quramına kirgen jaǵdayda ǵana qatnasadı. Sonıń ushın da tekstti til qatlamlarınıń eń joqarı birligi sıpatında talqılaw lingvistikada keń orın almaqta [10, 40].

Lingvistikalıq miynetlerde tekstke kóplegen anıqlamalar berilgen. Máselen, teksttiń jazba tilge yamasa awizeki tilge tiyisli ekenligi haqqındaǵı tartıslardı eslewdiń ózi jeterli. Bul berilgen anıqlamalarda tekst túsiniǵi haqqında birden bir anıq, ulıwma juwmaqlar islengen dewge ele erte. Sóz hám gáp terminlerin táriplewge urınıw neshe ásirlerden berli dawam etip kiyatırǵan bolsa, búgin solar qatarına tekstti qosıw múmkin.

Tekst bólekleri bolǵan gáppler ortasında grammatikalıq, mazmunlıq-logikalıq jaqtan baylanıslılıqtıń bar ekenligi tekst izertlewshilerinıń derlik hámmesi tárepinen atap ótilgen. Máselen, chex lingvisti D.Brçakova baylanıslılıq kommunikaciyanıń tiykarǵı shártlerinen biri ekenligin, belgili bólegi aldınǵı bóleklerdegi xabar aǵımın óz ishine alǵan, tematikalıq birlik payda bolǵan tekst haqqında tómendegilerdi jazadı: «Baylanıslılıq semiologiyalıq kategoriya sıpatında teksttiń lingvistikalıq analizine qatnaslı boladı. Onı birden artıq gápten quralǵan tekst bóleginde kóriw múmkin. Baylanıslılıqtıń áhmiyeti bir tema haqqındaǵı xabardı teksttiń bir segmentinen ekinshisine ótkiziw» [1, 260]. Álbette, baylanıslılıqtı usılay analiz etkenimizde, sintaksislik tárepi biykar etilmeydi, biraq mazmunlıq-logikalıq jaqtan jantasıw dáslepki orınǵa shıqqan. Bul orında teksttiń baylanıslılıǵı menen tikkeley qatnaslı teksttiń pútinligi de ayırıqsha dıqqatqa ılayıq. Kópshilik tekst izertlewshileri baylanıslılıq hám pútinlikti teksttiń ontologiyalıq ózgeshelikleri toparına kirgiziwdi maqul dep biledi. Pútinlik mazmunlıq kategoriya bolsa da, hám sintaksislik, hám mánilik baylanısqa tiykarlanıwı atap ótilgen. Sintaksislik baylanıs mánilik-mazmunlıq baylanıslırsız júzege shıǵa almaydı. Soǵan tiykarlanıp baylanıslılıqtı da,

pútinlikti de teksttiń mazmunlıq-sintaksislik kategoriyası sıpatında bahalaw maqsetke muwapiq. O.I.Moskalskaya teksttiń pútinligi, onı payda etiwshi elementlerdiń tıgız baylanısqanlıǵı lingvistikada teksttiń kogerentligi (latinsha cohaerens-baylanıslı, óz ara baylanısqan) atın alǵanlıǵı, bul túsiniń molekulyar fizikadaǵı kogeziya (yaǵnıy molekularlardıń denede bir-biri menen qosılıwı) termini menen de júdá obrazlı bir tárizde sáwleleniwın aytađı: «teksttiń kogerentligi tek mazmunlıq qubılıs emes. Ol bir waqtıttıń ózinde óz ara forma, mazmun hám funkciya menen baylanısta bolıwshı strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinlikler sıpatında sáwlelenedi» [9, 17]. Teksttiń óz aldına joqarı kommunikativlik birlik sıpatında jasawı da áne soǵan tiykarlanadı. Baylanıslılıq hám pútinlikti teksttiń ontologiyalıq belgisi dep qaraw biykarǵa emes. Ózbek til biliminde A.Mamajonov hám M.Abdupattoyevlar tekst quramındaǵı baylanıslılıq tuwralı bılay deydi: «Tekst – sintaksistiń úyreniw obyektı. Sintaksislik qubılıs sıpatında tekst arnawlı leksikalıq-grammatikalıq mazmunına qaray birikken birden artıq erkin gáplerden jıyındısınan ibarat. Tekst ózine tán quramalı sintaksislik strukturaǵa iye bolǵan tildiń eń úlken birliǵı» [7, 4]. Shinında da, strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinliklerdi ózinde sáwlelendirmegen tillik birlikler tekst bola almaydı. Tómenдеги eki misaldı salıstırayıq: *Degen menen «Saqlıqta qorlıq joq» dep, jiptiń jaǵaǵa jaqınlap tartılǵan jerin qazıq etip qaǵılǵan úlken torańǵıl arǵıtqa bayladı. Qıyat awılı toǵaydıń qubla eńsesinde edi. Qudaybergeniń tosattan joq bolıp ketiwi Qulmandı ádewir sharshattı. Usınday sebepler menen Pana xan da, Qulman da xalıqtan ádewir ajralıp qalǵan edi. Jolawshılar bolsa ol jerdi jin shaytan iyelegen dep darımaytuǵın edi. Bıyl jaz ortasına shekem jawıp turǵan jawın kúshin kórsetti.*

Túngi tábiyattıń óz aldına sırası bar. Qalıń toǵay tap uyqıda jatırǵanday mǵlip turǵan menen de, onıń arasındaǵı janlı maqluqatlardıń kópshiligi hárekette boladı. Shegirtke shırıldaydı, qus pıtırlaydı, shaǵal ulıydı, qullası bunıń hámmesi túngi tábiyat saız. Onnan úlken adamzat ushın qáwıplı tárepi de bar. Qasqır ulıp, jolbarıs aqırdı bar ma, onda bunday aqshamda japadan jalǵız júrgen adamnıń óz imanın ózi úyiriwden basqa ilajı joq. Házirinshe onday háreket bolmaǵannan keyin Qudaybergen táǵdirine muń shúkir etip kiyatır [8, 91]. Birinshi misalda 6 gáp, ekinshi misalda 6 gáp bar. Kórinip turǵanınday, eki misaldaǵı hár bir gáp birde-bir belgisinen, sintaksislik, semantikalıq hám funkcionallıq tárepten kemshilikke iye emes. Joqarıdaǵı gáplerdiń barlıǵı til nızamlılıqlarına muwapiq tárizde dúzilgen. Bul gápler bólek-bólek misallarda izbe-iz jaylastırılǵan. Birinshi misaldı alıp qarayıq: «Degen menen «Saqlıqta qorlıq joq» dep, jiptiń jaǵaǵa jaqınlap tartılǵan jerin qazıq etip qaǵılǵan úlken torańǵıl arǵıtqa bayladı». Bul gáp sintaksislik, mazmunlıq lakonizmge iye bolıp, mánisi jaǵınan berilgen naqıl bul misalda avtosemantikalıq jaǵdayda. Onnan keyingi «Qıyat awılı toǵaydıń qubla eńsesinde edi» gápi de erkin gáp, biraq bul eki gáp arasında ya mazmunlıq, ya sintaksislik baylanıs joq. Bul eki gáp bir-birine «qol sozbaydı», óz ara baylanıspaydı. Keyingi tórt gáp te bul gápler penen áne sonday baylanıssız. Solay eken, joqarıdaǵı 6 gáptiń usı misaldaǵı izbe-izligi tosattan, olar bir pútinlikti júzege shıǵara almaydı.

Ekinshi misaldaǵı birinshi «*Túngi tábiyattıń óz aldına sırası bar*» gápin alıp qarayıq. Bul gápten aldın, bildirilip atırǵan pikirge baylanıslı basqa pikirdiń bar ekenligi ańlatıladı. Bar bayanlawıshlıq sóz shaqabı keyingi gápti talap etip turǵanlıǵı seziledi. Usı tárizde bul gáp tek mazmunı jaǵınan ǵana emes, grammatikalıq jaqtan da keyingi gápke yaǵnıy «*Qalıń toǵay tap uyqıda jatırǵanday mǵlip turǵan menen de, onıń arasındaǵı janlı maqluqatlardıń kópshiligi hárekette boladı*» gápine «qol beredi», onı dálilleydi. Usı keyingi gápler arqalı teksttegi «Shegirtke shırıldaydı, qus pıtırlaydı, shaǵal ulıydı» gápi birinshi gáptegi túngi tábiyat sózi menen mazmunlıq jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da baylanısađı. Keyingi gápler de bul gápler menen áne sonday tıgız baylanısta boladı, yaǵnıy sintaksislik, semantikalıq hám kommunikativlik bir pútin jaǵdayda kelgen. Demek, bul misaldaǵı gáplerdiń izbe-izligi tosınnan emes, bálki tolıq nızamlı túrde. Sonıń ushın da ekinshi misal tekst bola aladı, birinshi misal bolsa tekst bola almaydı.

Tekst quramalı dúziliske iye qurılma, oǵan anıqlama beriwde semiotikalıq, kommunikativlik, strukturalıq, pragmatikalıq, kognitivlik, nominativlik ózgeshelikler itibarǵa alınadı. Tekstke berilip atırǵan anıqlamalardıń hesh birin biykarlay almaymız. Sebebi, olardıń hár birinde tekst túsiniǵiniń belgili bir tárepi ashıp berilgen. Álbette, tekst túsiniǵine anıqlama beriw, shegarasın anıqlaw júdá quramalı másele. Eń dáslep tekst degende onıń quram bólekleriniń óz ara baylanısı, semantikalıq hám strukturalıq jaqtan pútinliktiń bolıwı talap etiledi.

Házirgi dáwirde tekst túrleri hám olarǵa tiyisli bolǵan belgilerdi anıqlaw dawam etpekte. Tekstke tiyisli belgiler sıpatında xabar beriw, erkin gápler yamasa quramalı sintaksislik pútinliktiń shólkemlesiwi, quram bólekleri arasında mazmunlıq hám sintaksislik baylanıstıń bar ekenligi, orın hám waqt izbe-izligine qurılǵan, bir temaǵa jamlesken til birliǵın túsinemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Брчакова Д. О связности в устных коммуниках / Синтаксис текста. М., «Наука», 1979.
2. Каримова Р.А. Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов): Авторев. Дисс. ...д-ра филол.наук. М., 1992.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 2023.
4. Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikası. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2018.
5. Лосева Л.М. Как строится текст. М., «Просвещение», 1980.
6. Мамажанов А., Абдупаттоев М. Матн синтаксиси. Фарғона, 2002.
7. Мәмбетов К. Поскан ел. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988.
8. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва, «Высшая школа», 1981.
9. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. Москва «Высшая школа», 1979.
10. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М., «Просвещение», 1986.
11. Hakimov M.X. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. n-di ...diss. Toshkent, 1993.

Til biliminde tekst túsiniği hám onńń izertleniwi

Резюме. Мақалада текст түсиниği хэм оның изертлениўи бойынша мағлыўматлар берилген. Тексттиң басқа тил бирликлеринен айырмашылығы, илимпазлардың пикирлери, көркем шығармадан алынған мысаллар тийкарында анализ исленген.

Таяныш сөзлер: текст, текст лингвистикасы, синтаксис, аўызеки тил, жазба тил, гәп.

Tilshunoslikda matn tushunchasi va uning tadqiq etilishi

Rezyume: Maqolada tilshunoslikda matn tushunchasi muhokama qilinadi. Matnning boshqa til birliklaridan farqi tahlil qilinadi, olimlarning fikr-mulohazalari keltiriladi va asarlardan olingan misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: matn, matn lingvistikasi, sintaksis, og'zaki nutq, yozma nutq, gap va boshqalar.

Изучение понятия текста в языкознании

Резюме: Статья обсуждает понятие текста в языкознании. Сделан анализ отличия текста от других языковых единиц, приведены мнения ученых, а также проанализированы примеры из художественных произведений.

Ключевые слова: текст, лингвистика текста, синтаксис, устная речь, письменная речь, предложение и т.д.

Studying the concept of text in linguistics

Summary: The article discusses the concept of text in linguistics. The difference between the text and other language units is analyzed, the opinions of scientists are given and examples from works are also analyzed.

Key words: text, text linguistics, syntax, oral speech, written speech, sentence etc.

УДК: 327

АРАБСКИЕ СТРАНЫ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Каримова Н. Э., Мирзабеков Х. У.

Департамент международных отношений

Введение. Британия, будучи одной из ведущих колониальных держав в мире, играла важную роль в формировании современной политической карты Ближнего Востока. Арабские страны Персидского залива, включая Саудовскую Аравию, ОАЭ, Катар, Бахрейн, Оман и Кувейт, с самого начала XX века занимали особое место в британской внешней политике. Данный регион всегда был стратегически важен для Великобритании из-за его геополитического положения, огромных запасов нефти и газа, а также влияния на международные торговые пути. Арабские страны Персидского залива играют значимую роль во внешней политике Великобритании, являясь важными партнёрами в сфере экономики, безопасности и энергетики. В условиях глобальных изменений, связанных с трансформацией международной политической и экономической системы, интересы Великобритании в этом регионе остаются актуальными и многообразными, как отмечают такие политологи как, А. Громыко и А. Баунов [1, 74]. С одной стороны, богатство стран залива природными ресурсами, особенно нефтью и газом, делает их ключевыми игроками на мировом энергетическом рынке. С другой стороны, политическая стабильность и безопасность в этом стратегически важном регионе имеют огромное значение для интересов Великобритании и её союзников.

Исторический контекст. Британское влияние в Персидском заливе берет свое начало в XVIII веке, когда Британия начала устанавливать торговые отношения с местными правителями. В XIX веке, в рамках борьбы с пиратством и обеспечения безопасности торговых путей в Индии, Британия заключила ряд договоров с шейхами Персидского залива, фактически установив протекторат над регионом. Эти договоры закрепили роль Великобритании как главной внешней силы в регионе, что сохранялось вплоть до середины XX века. В 1968 году, объявив о своем намерении вывести войска из Восточного Суэца, Британия завершила свое военное присутствие в Персидском заливе к 1971 году, когда последние протекторатные договоры были аннулированы. Однако это не означало конец британского влияния в регионе. Напротив, Великобритания продолжила активно участвовать в делах Персидского залива через экономические связи, военное сотрудничество и дипломатические каналы. Современные аспекты британской внешней политики в Персидском заливе Сегодня Великобритания сохраняет тесные связи с арабскими странами Персидского залива, основываясь на стратегических интересах, таких как:

Безопасность и военное сотрудничество. Великобритания имеет постоянные военные базы в регионе, активно участвует в международных коалициях по обеспечению безопасности в Персидском заливе и регулярно проводит совместные учения с военными силами стран региона. Великобритания искала новые поводы для восстановления и укрепления своего традиционного присутствия в Персидском заливе, в координации с США.

Тесное участие Великобритании во второй военной кампании против Ирака дало ей уникальную возможность обеспечить своё военное присутствие в регионе. Соединённые Штаты оказали значительную поддержку этим усилиям. В январе 2002 года президент Джордж Буш обвинил Ирак, Иран и Северную Корею в агрессивных намерениях, назвав их "осью зла". Было очевидно, что США не ограничатся лишь заявлениями, а намерены предпринять реальные военные и политические действия против этих стран. Великобритания могла рассчитывать на тесную поддержку США, и совместные обвинения в адрес Ирака были сосредоточены на несоблюдении условий соглашения 1991 года и стремлении к созданию оружия массового уничтожения [2, 55]. Не сотрудничество Ирака с инспекторами ООН ещё больше усугубило ситуацию, а Великобритания и США также обвинили Ирак в поддержке

международного терроризма. Для Великобритании эта кампания была частью общей стратегии США, и её главной задачей стало лоббирование американских интересов в Европе. В рамках этой стратегии Великобритания усиливала своё военно-политическое присутствие в Персидском заливе, взаимодействуя с США, которые играли ключевую роль в регионе. Несмотря на общественные протесты и отсутствие поддержки Совета Безопасности ООН, Великобритания и США начали крупномасштабную военную кампанию против Ирака. Великобритания активно вовлекала Европу в эту кампанию, которая наглядно продемонстрировала основные направления внешней политики двух стран в регионе. Однако эта кампания также подчеркнула неравноправный характер их сотрудничества, при котором США играли доминирующую роль. Не все ожидания Великобритании оправдались: правительство Тони Блэра понесло серьёзные электоральные потери, а оппозиция использовала участие в иракской кампании как главный аргумент против него. Тем не менее, эта кампания стала важным шагом в попытках Великобритании сохранить тесный союз с США, что, по её мнению, обеспечивало защиту собственных интересов в регионе.

Энергетическая политика. Великобритания зависима от импорта энергоресурсов, и страны Персидского залива играют ключевую роль в обеспечении стабильных поставок нефти и газа на мировой рынок. Энергетический фактор в регионе Персидского залива играет ключевую роль в мировой экономике и политике. Страны региона используют свои богатые запасы нефти в качестве инструмента для достижения внешнеполитических целей. Почти все государства осознают стратегическую важность энергетических ресурсов Персидского залива. Организация стран-экспортеров нефти (ОПЕК) стала мощным средством влияния для стран региона на мировой арене [3, 15]. Контроль над топливно-энергетическими ресурсами и маршрутами их транспортировки напрямую определяет геополитический вес государства. Великобритания, после распада своей империи, стремилась сохранить влияние в регионе, контролируя энергетические ресурсы и транспортные пути. Этот подход остается важным элементом британской политики в регионе, однако другие глобальные игроки также активно участвуют в борьбе за влияние. Не только Великобритания и США, но и другие мировые державы стремятся укрепить свои позиции в регионе. Влияние нефтяного сектора на политическое развитие арабских стран было значительным. Борьба за контроль над нефтяными ресурсами и политическими режимами региона стала заметным фактором в отношениях между странами, особенно в контексте англо-американской конкуренции [4, 8]. Нефтяной фактор также оказал влияние на определение границ и формирование внешнеполитических приоритетов стран региона, что усилило потенциал для конфликтов. Экономическое сотрудничество и инвестиции. В отличие от таких организаций, как Ассоциация государств Магриба или Совет арабского сотрудничества, ССАГПЗ демонстрирует более активную интеграцию, несмотря на меньший охват по числу участников [5, 26]. Это облегчило интеграцию стран Персидского залива в мировую экономику и защиту их коллективных интересов на международной арене.

Безопасность также сыграла ключевую роль в создании ССАГПЗ. Экспансионистская политика Ирана после Исламской революции 1979 года и активное присутствие США в регионе стали дополнительными факторами для объединения. Идея федерации в регионе обсуждалась давно, но была реализована только в 1971–1972 годах с образованием ОАЭ. В состав федерации вошли Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Рас-эль-Хайма, Эль-Фуджайра, Умм-эль-Кайвайн и Аджман, тогда как Оман, Катар и Бахрейн предпочли остаться независимыми.

Региональные инвестиции в британскую экономику, особенно в финансовый сектор и недвижимость, а также участие британских компаний в реализации крупных инфраструктурных проектов в Персидском заливе укрепляют экономические связи между Великобританией и арабскими странами. Политическое влияние. Великобритания продолжает играть активную роль в региональной дипломатии, поддерживая стабильность и решая конфликты через посредничество и участие в международных организациях.

После 2011 года внимание мирового сообщества снова сосредоточилось на Западно-азиатском регионе, а также на Персидском заливе, что побудило британских лидеров искать возможности для возобновления прямого военного присутствия в Персидском заливе после 2012 года. Мотивация для укрепления влияния в регионе до сих пор остается актуальной для британских лидеров. Теперь нам необходимо ответить на следующий вопрос: Какие факторы подталкивают Великобританию к возвращению в Персидский залив в настоящее время?

Фактически, можно сказать, что присутствие Великобритании в регионе является результатом основных политических стратегий Лондона, который поддерживает политику США в стратегически важном регионе Персидского залива [6, 10]. Сегодня США уже не признаются единственной мощной и гегемонистской державой на международной арене; мир теперь видит такие державы, как Россия и Китай, набирающие силу и становящиеся ключевыми соперниками США. Учитывая, что США в основном делают акцент на экономике в своих международных отношениях, Пекин, как растущая экономическая сила, является важным конкурентом для Вашингтона.

Заключение. Арабские страны Персидского залива играют ключевую роль во внешней политике Великобритании, и это значение сформировалось благодаря сочетанию исторических, экономических и геополитических факторов. На протяжении XX и начала XXI века Великобритания последовательно поддерживала тесные связи с государствами региона, включая Саудовскую Аравию, Объединённые Арабские Эмираты, Кувейт, Катар, Бахрейн и Оман. Эти отношения основываются на двух главных направлениях: обеспечение энергетической безопасности и укрепление политической стабильности. Политическая и военная составляющая отношений с

Персидским заливом также крайне важна для Лондона. Страны этого региона, находящиеся в непосредственной близости к важнейшим морским путям, имеют стратегическое значение в международной системе безопасности. Великобритания, как одна из ведущих мировых держав, стремится обеспечить стабильность в этом регионе через двусторонние оборонные соглашения, участие в военных коалициях и поддержание собственных военных объектов в странах залива. Эти меры позволяют Лондону оказывать влияние на развитие политических процессов в регионе и обеспечивать защиту своих интересов, связанных с энергетической и национальной безопасностью.

Стоит отметить, что в последние годы в отношениях Великобритании и арабских стран Персидского залива наметился новый тренд — развитие более диверсифицированных экономических и культурных связей. В условиях глобальной нестабильности и усиливающейся конкуренции со стороны других мировых держав (например, Китая и США), Лондон активно работает над углублением партнёрских отношений с монархиями залива. Британские компании стремятся выйти на новые рынки, включая секторы высоких технологий, финансов и туризма, а также участвуют в крупных инфраструктурных проектах на территории стран Персидского залива.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Громыко, А.А. - "Ближний Восток и Великобритания: политика и экономика". - М.: Наука, 2006. – 150с.
2. Дэвидсон, К. М. От Британии к Америке: Смена стратегического партнера в Персидском заливе // Middle Eastern Studies, 2008. — Vol. 44, No. 3. — P. 320.
3. Жуков. С.В. «ОПЕК на мировом рынке нефти», 2019. - 38
4. Михеев В.И. Персидский залив в международной политике: XIX - XX века. — М.: Высшая школа экономики, 2010. – 30с.
5. Малышев Н.И. Англо-американское соперничество в регионе Персидского залива. — М.: РАН, 2022. – 110с.
6. Панов А.В. Внешняя политика Великобритании на Ближнем Востоке в XX веке. — М.: Международные отношения, 2020. – 80с.

Аннотация. В данной статье анализируется роль арабских стран Персидского залива во внешней политике Великобритании. Исторически сложившиеся отношения между Великобританией и государствами Персидского залива оказывают значительное влияние на политические, экономические и военные аспекты взаимодействия между этими регионами. Статья рассматривает ключевые этапы и направления британской политики в регионе, начиная с колониального периода и до современности, акцентируя внимание на стратегических интересах Великобритании, включая вопросы безопасности, энергетические ресурсы и торговлю. Также анализируются факторы, делающие регион Персидского залива привлекательным для западных стран, в особенности Великобритании. Этот регион давно привлекает внимание благодаря своим богатым запасам углеводородов и стратегическому географическому положению.

Ключевые слова: Персидский залив, Великобритания, внешняя политика, интересы, нефть, конфликт, Иран, США.

Britaniya tashqi siyosatida Fors ko'rfazi arab davlatlari

Annotatsiya. Ushbu maqolada Fors ko'rfazi arab davlatlarining Britaniya tashqi siyosatidagi o'rni tahlil qilinadi. Buyuk Britaniya va Fors ko'rfazi davlatlari o'rtasidagi tarixiy munosabatlar ushbu mintaqalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning siyosiy, iqtisodiy va harbiy jihatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada Britaniyaning mustamlakachilik davridan to hozirgi kungacha mintaqadagi siyosatining asosiy bosqichlari va yo'nalishlari ko'rib chiqilib, Britaniyaning strategik manfaatlarini, jumladan, xavfsizlik masalalari, energiya resurslari va savdo masalalariga e'tibor qaratiladi. Fors ko'rfazi mintaqasini G'arb davlatlari, xususan, Buyuk Britaniya uchun jozibador qiladigan omillar ham tahlil qilinadi. Mintaqa boy uglevodorod zahiralari va strategik geografik joylashuvi bilan azaldan e'tiborni o'ziga tortgan.

Kalit so'zlar: Fors ko'rfazi, Buyuk Britaniya, tashqi siyosat, manfaatlar, neft, mojaro, Eron, AQSH.

The arab gulf states in british foreign policy

Abstract. This article analyzes the role of the Arab Gulf States in British foreign policy. Historically established relations between Great Britain and the Gulf States significantly impact the political, economic and military aspects of the interaction between these regions. The article examines the key stages and directions of British policy in the region, from the colonial period to the present day, focusing on the strategic interests of Great Britain, including security issues, energy resources and trade. It also analyzes the factors that make the Persian Gulf region attractive to Western countries, especially Great Britain. The region has long attracted attention due to its rich hydrocarbon reserves and strategic geographical location. Britain's geopolitical and geoeconomic interests in the Persian Gulf play a key role in its policy in the Middle East. It is important to note that many countries in the region were previously part of the British Empire.

Keywords: Persian Gulf, UK, foreign policy, interests, oil, conflict, Iran, USA.

UDK: 821.2.375

THE PROBLEMS OF TRANSLATION OF OCCASIONALISMS IN LITERARY TEXTS

Aliboyeva N. A.

Termez State University

In general, the very definition of occasionalism is very vague. According to Rosenthal, occasionalism is "a word formed according to an unproductive model, used only in the context of a given context." [1] On the Cambridge Dictionaries online website, occasionalisms are given the following definition: "nonce word - a word invented for a particular occasion or situation", that is, a word created for a specific case, situation.

For the first time, the term occasionalism (from Latin. occasio – case) was introduced by N.I.Feldman in the article "Occasional words and lexicography": "By an occasional word, I mean a word formed according to a linguistic

unproductive or unproductive model, as well as an occasional (speech) model and created for a specific case either for the purpose of ordinary communication or for the purpose of artistic. Like a potential word, an occasional word is a fact of speech, not of language. I understand the occasional form of the word in the same way." [2] That is, we can talk about the randomness of these words.

In her work "The Occasional Word: reproduction and translation", E.V. Pozdeeva described the features that arise when translating occasional words. [3] When translating this type of words, difficulties arise due to the fact that occasionalism is always a new meaning, a new form, even if it is formed according to the standard principle. Do not forget about the universal law of analogy, with which we express something new, unknown with the help of what is already known to us. As mentioned earlier, occasionalisms are often created for greater emotionality of the text, their meaning includes a combination of various associations. Therefore, creativity is often present in translation. When they try to give an explanation to a newly formed word, they usually start from exactly how the original occasionalism was formed. It can be divided into components, build your own idea of what meaning the author put into it (while using knowledge about the grammatical meanings of words). But it should be remembered that this applies only to those occasionalisms in which the structure can be clearly disassembled.

There are five ways to translate occasional words:

1. transliteration; 2. transcription; 3. calculus; 4. Descriptive translation; 5. creating your own occasionalisms [4].

Let's take a closer look at these methods.

1. Transliteration is a method of translation in which the graphic form of a word in the original is transmitted, i.e. the creation of a letter-by-letter imitation. This leads to the fact that the form of the occasional word remains the same, but the meaning embedded by the author is not transmitted.

2. Transcription is a method of translation in which the phonetic form of an occasional word is transmitted, i.e. the creation of phonemic imitation. However, when using this method, the meaning embedded by the author is also not transmitted. The previous two methods are very well suited for translating occasionalisms in the form of proper names. Recently, translators have been using transcription more often, choosing from these two methods.

3. Calcification – with this method, the components of occasionalism are first translated, after which they are combined into one whole. Thanks to this method, the inner form of the word is preserved. This method can be compared to a literal translation.

4. Descriptive translation – in this case, the translation is expressed in the meaning of an occasional word, the external form becomes optional. That is, in this case, it is very important to convey the meaning, even if it is expressed in the form of a phrase or several common words. This is most often recognized as one of the main disadvantages of this method.

5. Creating your own occasionalism is probably the most difficult and most skillful way in which a translator creates his own occasionalism, while conveying the meaning embedded by the author in the original occasional word. That is, it is necessary to preserve the occasionality, but also to leave the meaning clear [5].

We draw on the analysis of occasionalisms from Joan Rowling's "Harry Potter and the goblet of fire":

1) Chocolate frog

Rosmen translation – *Шоколадная лягушка*

Translated By Maria Spivak – *Шоколатушка*

Folk translation - *Шоколадная лягушка*

Chocolate frog is a popular dish.

Folk translators and the Rosmen publishing house decided not to complicate this combination, which is translated as «шоколадная лягушка». Maria Spivak, on the other hand, decided to create her own occasionalism – a «шоколатушка» dessert that combines these distinctive features.

2) Blast-ended skrewt

Translation "Rosmen" – *Соплохвост*

Translated by Maria Spivak- *Взрывающийся дракл*

Folk translation - *Огнеплюй-мантикраб*

Blast-ended skrewt is a space monster, fire-crab and manticores, with the ability to shoot fire.

From English "to blast" - "bang" and "finish"

In this case, the translators agreed on one acceptable option - to create their own occasionalism. Rosmen publishing house this creature is a «Соплохвост», which creates the desired feeling-attention to the tail, as in the original; can be observed associative row with a rocket nozzle, from which the reagents end in this way planes will help to imagine this creature in its name.

In Maria Spivak's translation, «Взрывающийся дракл» is also emphasized-attention to explosives, but emphasis comes from the tail, a slight departure from the meaning of the original. Maria also creates her own occasionalism in the second part of the phrase: «Взрывающийся дракл».

In a popular translation, they decided to move away from the external appearance of the data of creatures, also adding their origin: *Огнеплюй-мантикраб*.

3) Animagus

Translation Of Rosmen "Animag"

Translated as "Animag" by Maria Spivak

Folk translation Animagus

Animagus is a wizard whose abilities are different animals. This occasionalism is formed using suffixes of two words: the English (originally Latin) word "animal" - meaning "animal" in several languages, and "magus" meaning "magician".

In her translations of Rosmen and Maria Spivak, her own self-made transcription / transliteration - based occasionalism. The second part was translated, but preferred not to change the first. Therefore, we can say, that the variant of the folk translation is more accurate. "Beastmag", using organized calculus, gives more meaning

4) Azkaban

Rosmen Translation-Азкабан

Translated By Maria Spivak - Азкабан

Азкабан - people's translation

Prison for witches. Perhaps occasionalism is the use of the verb "ban", which means "prohibition" in English.

The name is associated with the island of Alcatraz, which served as a prison for a long time. Nevertheless, translators came to transliteration.

ADABIYOTLAR

1. Alexander, R. J. Aspects of Verbal Humour in English [Текст] / R. J. Alexander. - Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1997. - 217 p.
2. Carroll, L. The Complete Works of Lewis Carroll [Текст] / L. Carroll. - London: CRW Publishing Limited, 2005. - 1182 p.
3. Glynne-Jones, T. The Book of Words [Текст] / T. Glynne-Jones. - London: Arcturus Publishing Limited, 2008. - 192 p.
4. Wilson, K. G. The Columbia Guide to Standard American English [Текст] / K. G. Wilson. - New York City: Columbia Univ. Press, 1993. - 482 p.
5. Бабенко, Н. Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурносемантический анализ [Текст] : учеб. пособие / Н. Г. Бабенко. - Калининград: Калинингр. ун-т., 1997. - 84 с.
6. Лыков, А.Г. Можно ли окказиональное слово называть неологизмом [Текст] / А. Г. Лыков // Русский язык в школе. - 1972. - №2. - С.85-89.
7. Поздеева, Е.В. Окказиональное слово: воспроизведение и перевод [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Е. В. Поздеева; Пермский государственный университет им. А.М. Горького. - Пермь, 2002. - 20 с.

Annotation: This article is devoted to problems of translating occasionalisms in literary works. Several translations of occasionalisms are observed and analyzed in literary works. As mentioned earlier, occasionalisms are often created for greater emotionality of the text, their meaning includes a combination of various associations. Therefore, creativity is often present in translation. When explaining a newly formed word, they usually start from exactly how the original occasionalism was formed. It can be divided into components, build your idea of what meaning the author put into it (while using knowledge about the grammatical meanings of words).

Key words: transliteration, transcription, calculus, descriptive translation, occasionalisms.

Аннотация: Данная статья посвящена проблемам перевода окказионализмов в литературных произведениях. Наблюдается и анализируется несколько переводов окказионализмов в литературных произведениях. Как уже упоминалось ранее, окказионализмы часто создаются для большей эмоциональности текста, их значение включает в себя сочетание различных ассоциаций. Поэтому в переводе часто присутствует креативность. При объяснении новообразованного слова обычно отталкиваются от того, как именно образовался исходный окказионализм. Его можно разделить на составляющие, составить свое представление о том, какой смысл вложил в него автор (при этом используя знания о грамматических значениях слов).

Ключевые слова: транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный перевод, окказионализмы.

Annotatsiya: Ushbu maqola adabiy asarlardagi okkazializmlarni tarjima qilish muammolariga bag'ishlangan. Adabiy asarlarda okkazializmlarning bir qancha tarjimalari kuzatilgan va tahlil qilingan. Yuqorida aytib o'tilganidek, okkazializmlar ko'pincha matnni yanada hissiy qilish uchun yaratilgan; Shuning uchun tarjimada ko'pincha ijodkorlik mavjud. Yangi shakllangan so'zni izohlashda, odatda, asl okkazializm aynan qanday shakllanganligidan boshlanadi. Uni tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin va siz muallifning unga qanday ma'no qo'yganligi haqida o'z fikringizni shakllantirishingiz mumkin (so'zlarning grammatik ma'nolari haqidagi bilimlardan foydalangan holda).

Kalit so'zlar: transliteratsiya, transkripsiya, iz izlash, tavsifiy tarjima, okkazializmlar.

ЎЖИНИЯЗ ШАЙЎР ШЎЎАРМАЛАРИНДАЎЎ АЙЎРИМ АРАБ СЎЗЛЕРИНЎ МЎНИЛЕРИ HAQQЎНДА

Dilanov B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ўжинияз Qosibay ulı    d  wirini   sawatlı h  m alǵır s  z sheberi sıpatında zamanına t  n   debiy tildi puqta bilgen, shıǵıs poeziyasın   lestirgen s  z ustalarından biri. Ondaǵı poetikalıq tilden paydalanıw d  st  rlerine ayırıqsha baha berip,   z shıǵarmalarına sheberlik penen engize bilgen. Bul jaǵday shayırdıń   debiy miyrasında arab-parsı tilinen kirgen s  zlerdi durıs h  m ke   paydalanıwında anıq k  rinidi.

Ўжинияз – qaraqalpaq xalqınıń klassikleri arasında   sh tildi arab, parsı h  m t  rkiy tillerdi jaqsı iyelegen shayır. Ol qız-kelesheklerdi   portretlerin jasaw ushın t  rli t  stegi boyawlardı Nawayı, Maqtımqulı h  m t.b. shıǵıs   debiyatı klassiklerini   shıǵarmalarınan   lgi alıp olardan   yengen, arab-parsı s  zlerinen paydalangan [1.46].

Shayır shıǵarmaları tilin arnawlı izertlegen ilimpaz f.i.d. G.Qarlıbaeva shıǵarmalarıdaǵı arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi eki toparǵa bólip úyrenedi. Birinshi toparǵa házirgi ádebiy tilimizdiń sózlik qorınan orın alıp, óz sózimiz sıyaqlı bolıp ketken, shıǵısı arab-parsı tekles sózler kiredi. Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline awızeki túrde qońsılas otırǵan tuwısqan túrkiy tilleri arqalı kelip kirse, ayırım sózler kitabıy til arqalı ózlestirilgenin kóremiz. Ekinshi toparǵa, házirgi araqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaytuǵın diniy hám abstrakt túsiniklerdi bildiretuǵın Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili arqalı ózlestirilgen arab-parsı sózleri kiredi [2.63].

Endi biz bul maqalamızda shayır shıǵarmalarında qollanıǵan ayırım diniy mánidegi arab-parsı sózleriniń qollanıwına talqı jasaymız.

Yarıń bolsın himay kibi,
Kóńli bolsın saray kibi,
Yuzi bolsın hám ay kibi,
Haqsúniydiń ózi bolsın. (Hárkimseniń yarı bolsa [5.147]).

Islam dininde farız hám súnnet delingen ámeller, túsinikler bar. “Farız” bul alla taala tárepinen buyırılǵan, orınlanıwı shárt ámeller esaplanılsa, mısalı, namaz oqıw, oraza tutıw h.t.b. Al «súnnet» ámeli bolsa, bul Muhammed (s.a.w.) payǵambardan qalǵan ámeller, bul ameldi orınlaǵanlar payǵambar shápaatına erisedi dep túsiniriledi. «Súniy» sózi «payǵambar jolınan júriwshi, onıń ámellerin orınlawshi» mánisin bildiredi. Demek, «haqsúniy» bolsa, haqıyqat Muhammed (s.a.w.) payǵambar jolınan júriwshi,- degen mánini bildiredi.

Allam bersin bendesiniń muradın,
Kraman kátibin yazarlar xatın,
Bársheni yaratqan qádir qudadın,
Inayat bolmasa, sultan bolur mı? (Bolur mı, [5.132]).

Islam dininde adamnıń eki iyninde eki jazıwshı perishteler boladı, dep keltiriledi. Yaǵnıy adamnıń ómiri dawamında jazıwshı perishteler tárepinen adamnıń sawap hám gúnaları jazılıp barıladı dep túsiniriledi. Demek, bul mısaldaǵı «kraman kátibin» - *ullı, hasil jazıwshılar* mánisin bildirip, jazıwshı perishtelerdi ańlatıp kelgen. Onı iynidegi perishte jaqsı ámellerdi, shep iynidegi perishte jaman ámellerdi jazıp turadı hám aqır zamanda gúwalıq bildiredi dep túsiniredi.

Men ketármán sergizdana, Abdulla,
Mánderin salam degil molla Erimá.
Ájran áziym tapqaysań tańla, Abdulla,
Mánderin salam degil molla Erimá. (Molla Erimá, [5.179])

Bul qatarıda «Ájran áziym» sózi «úlken sıylıq» mánisin bildiredi. Diniy túsiniklerde, quranda alla taala jaqsı, iymanlı insanlarǵa qıyamet (aqır zamanda) kúinde beyishke kiriwdey úlken sıylıq wáde etedi. Demek, shayır qosıqta Abdullaǵa úlken sıylıqqa iye bolǵaysań (beyishke kirgeyseń) degen mánide tilek tilemekte.

Láwhúl mahpuz wál qalámıy,
Quran allanıń kálamiy. (Yaqshıdı, [5.185]).

Bul qatarlardaǵı «láwhúl mahpuz» sózi «qorıqlap saqlanatuǵın taqta» degen mánini bildirip, diniy dereklerde barlıq jaratılıstıń táǵdiri aldınnan jazıp qoyılǵanlıǵı ayıladı, hám sol «láwhúl mahpuz»da jazıladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, eń dáslep alla taala qálem hám taqtanı jaratıp, barlıq bolajaq ómirdi sol taqtaǵa jazıp qoyadı. Solay eken, mısaldıń birinshi qatarındaǵı «qálem» -bul *jazatuǵın qalem* mánisin bildirse, ekinshi qatarıdaǵı «kálam» - bul *sóz* mánisinde kelgen, yaǵnıy «Quran allanıń sózi» degendi ańlatadı.

Hárkimsá bul máydin áǵar tatıptur,
Aqshamında diydar kútip yatıpdur,
Ilmihaldı ilmiqalǵa satıpdur,
Góhiqaf aylanur dem arasında. (Qash qash, [5.113]).

Bul qatarlar shayırdıń «Qash qash» qosıǵınan alınǵan bolıp, belgili ózbek xalqınıń diniy ulaması Shayx Muhammed Sadiq Muhammed Yusuf «Qal» ilimi hám «Hal» ilimine tómendegishe túsinik beredi: ««Qal» sózi «qáwil» yaǵnıy sóylesiwden alınǵan, buǵan oqıp, jazıp hám sóylep úyreniletuǵın ilimler kiredi, al, «Ilmihal» bolsa insannıń qálbindegi, júrektegi ilim bolıp, tiykarınan aytqanda, sufizm, tasawwıf ilimine baylanıslı ayıladı», - dep keltiredi. Demek, *qash qash* yaǵnıy kóknar suwın ishkenler diniy, sháriyat ilimin qoyıp, áńgimege, sóylesiwge kirisedi demekshi shayır.

Qudaǵa qas ilmiǵayıp,
Sóz aytıń bizge ájayıp,
Bende yoqdur hesh ayıpsız,
Bir qudada joqdur ayıp. (Bárshe birdey bolǵan emes, [5.184])

Diniy túsiniklerde boljaw, jasırın nárselerdi biliw, kózi ashıqlıq bul tek alla taalaǵa ǵana tán qásiyet dep keltiriledi. Sonlıqtan, Islam dininde palkershilikti qollap quwatlamaydı. Bul qatarlarda Ájiniyaz shayır boljap aytıw, kózi ashıqlıq etiw tek alla taalaǵa tán dep túsiniredi. «Ilmiǵayıp» sózin Berdaq shayırdıń «Qashan ráhátlanadursań» qosıǵında da ushıratamız. Biraq, bul sózdi Berdaq shayırdıń toplamlarında, sonday-aq qosıqshılar tilinde «Ilme ǵayıp» dep túsiniksiz mánide qollanılıp, basqasha talqıyın etilip júr. Mısalı:

Ilme ǵayıptan sózleme,
Kisiniń yarın gózleme,

Miynetsiz dúnya izleme,

Jandı otqa saladursañ.

Bunda «Ilme ğayıp» emes «Ilmıǵayıp» bolıp qollanılıwı kerek, bul sońǵı siyasiy jaǵdaylarǵa baylanıslı diniy sózlerden qashıw maqsetinde yamasa túsınbewshiliktiń aqıbetinde ózgergen jaǵday esaplanadı.

Áwelha dún`yaǵa keldi banijan,

Elli mın jıldan soń páni demishler,

Insi-jinsi, janlı-jansız bar insan,

Adam kárwan, dún`ya sarwan demishler. (Demishler, [5.182]).

Islam ádebiyatlarında eń dáslep alla taala tárepinen «Adam ata» jaratıladı delinedi. «Banijan», «Bani Adam» sózleri qatar qollanıladı, yaǵnıy bunıń mánisi «jan áwladı», «adam ata áwladı» degen mánini bildiredi. Al úshinshi qatardaǵı «insi-jins» jup sózi «insanlar, jinler» sózlerin juplastırıp ulıwmalıq mánidegi «jinler, jin-jipirler» degen mánini ańlatadı.

Xızır II`yas olıp seniń yuldashıń,

Bolǵay ata sáña allayar imdi.

Qırıq shiltán ğayıp erán olıp yuldashıń,

Áwliyalıq bolǵay mádadkar imdi. (Húrzadaniń atası Ájiniyazǵa aytqanı, [5.175]).

Diniy isenimlerge göre, ğayıp tábiyiy kúshke iye bolǵan ápsanawiy «qırıq ruh» mánisin ańlatatuǵın *Qırıq shiltán (qırıq shilter)* sózi parsı tilindegi «chil» *qırıq*, túrkiy tilindegi «tán» *dene* degen sózlerden alınǵan. *Chil* sózi parsısha *qırıq* mánisin ańlatqanı menen túrkiy xalıqlarda óz mánisin joytıp oǵan qosımsha *qırıq* sózi qosılıp qollanıladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, bul ruhlar adamlar kózine kórinbeydi, olar túrli bálelerden saqlaydı, keselliklerden qorǵaydı dep iseniledi. Sonıń menen birge, joqarıdaǵı qatarda kórgenimizdey «ğayıp erán» sózi de *qırıq shiltán* sózine qosılıp qollanılgan. Bul sóz bolsa *kórinbeytuǵın ruhlar* mánisin bildiredi.

Biz ğarib eldin shıqıbmız, bu elatnı izláyub,

Bu ilimgá tákiye qıldıq, shum dún`yanı kózláyub,

Bir shoshayǵan úygá kirdik, náhiy-muńkir sózláyub,

Aytmaduq bu sháriyatnı, ol qazaqqa túzláyub,

Shum palid yoldan shıqarda mollalar ketmák kerek (Kerák, [5.86]).

Bul qatarlardaki «tákiye qılıw», arabsha sóz bolıp «taqwadarlıq qılıw» mánisin bildirse, «náhiy muńkir sózlew» degeni bolsa, «jamanlıqtan qaytarıw boyınsha waz oqıw» degendi bildiredi. Bunda diniy ulamalar adamlardı hár qıylı jaman jollardan qaytarıw boyınsha sóz sóyleydi, waz oqıydı. Bunday sóylewler házirgi waqıtları da jome` meshitlerde juma kúni juma namazlarında, hayt bayramlarda hayt namazlarında imamlar tárepinen aytıladı. Al sońǵı qatardaǵı «palid» sózi parsısha sóz bolıp «pataslıq, buzıqlıq» mánilerin ańlatadı, yaǵnıy buzıqshılıq bar jerden mollalar, ulamalar dárhal ketedi demekshi.

Baylarǵa yarashar – qayır-saxawat,

Paqırǵa yarashar sabır-qanaat,

Har súren tajırǵa tússe shapqır at,

Palań shekip súren qádirin ne bilsin (Ne bilsin, [5.105]).

Bul mısaldıń úshinshi qatarında kelgen «har súren tajır» dizbegi «har» parsısha *eshek*, «tajır» arabsha *tujjar* sózinen alınǵan *sawdager* mánisin bildiredi. Al sońǵı qatardaǵı *palań* sózi qaraqalpaq tiliniń eski sharwashılıq kásibine tiyisli sóz bolıp «eshek erdiń astındaǵı jona ornına paydalanılatuǵın toqım» dı bildiredi. Solay eken, shayır: - Eshek minip júrgen sawdager kolındaǵı shapqır atqa eshektiń toqımın salıp minip, onıń qádirin bilmeydi, -demekshi bolǵan.

Juwmaqlastırıp aytqanda, maqalamızda Ájiniyaz shayır shıǵarmalarındaǵı ayırım diniy túsiniктеgi arab sózlerin talqılawǵa háreket ettik. Degen menen, shayır shıǵarmalarında xalqımızǵa túsiniksiz bolıp kiyatırǵan arab-parsı sózleri kóplep ushırasadı. Bunday arab-parsı, eski túrkiy sózleriniń shayır shıǵarmaları tilinde ushırasıwı tábiyiy, sebebi Ájiniyaz medrese oqıǵan diniy hám dúnyalıq bilimge iye shaxs esaplanadı. Jáne de bunday sózlerdiń shıǵarmalarda qollanıwı belgili filolog ilimpaz f.i.d Q.Járimbetov óz miynetinde atap ótkenindey onıń tasawwıfshılıq baǵdardaǵı qosıqlar dóretkeninen derek beredi. Solay eken, shayır shıǵarmaları ele de hár tárepleme izertlewlerdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995. –Б.46.
2. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017. – Б.63.
3. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийғар. –Нөкис: «Билим», 1998. 40 б.
4. Бахаудинов Ш. Қураны кәрийм мәнилериниң қарақалпақ тилиндеги аўдармасы хәм тәфсири. –Ташкент: «О`збекистон», 2019. 624 б.
5. Әжинияз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975. 252 б.

Rezyume

Maqalada XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmalarında ushırasatuǵın ayırım arab sózleriniń qollanıwı úyrenilgen. Onda ayırım diniy mazmundaǵı arab sózleriniń házirgi qaraqalpaq tilindegi mánileri ashıp berilgen.

Tayanış sózler: arab sózleri, sóz mánisi, awızeki sóylew tili, diniy sózler, kórkem shıǵarma tili.

Rezyume

Ushbu maqolada XIX asrning buyuk qoraqalpoq klassiki Ajiniyoz Qo'sibay uli asarlarida uchraydigan ba'zi arabcha so'zlarning qo'llanishi ko'rib chiqiladi. Muallif hozirgi qoraqalpoq tilidagi diniy ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi arabcha so'zlarning ma'nosini ochib beradi.

Tayanch so'zlar: arabcha so'zlar, so'z manosi, so'zlashuv tili, diniy manoli so'zlar, badiiy asar tili.

Резюме

В этой статье рассматривается применение некоторых арабских слов, которые встречаются в произведениях великого каракалпакского классика XIX века Ажинияза Косыбая улы. Автор раскрывает смысл некоторых арабских слов религиозного значения в современном каракалпакском языке.

Ключевые слова: арабские слова, значение слова, разговорный язык, слова религиозного значения, язык художественного произведения.

Summare

This article examines the use of some Arabic words that appear in the works of the great Karakalpak classic of the 19th century, Ajiniyaz Kosybay uly. The author reveals the meaning of some Arabic words of religious significance in the modern Karakalpak language.

Key words: Arabic words, word meaning, spoken language, words of religious meaning, language of a work of art

ЎЖИНИЯЗ ШИЎАРМАЛАРИ ТИЛИНДЕ ҚОСПА СЌЗЛЕРДИН СТИЛЛИК ҚОЛЛАНИЛИШ ЌЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Allamuratov N.

Qaraqalpaq mamlakatlik universiteti

Qaraqalpaq tilindegi qospa so'zler de basqa so'zlerdin jasaliwi ham quramliq o'zgesheligine iye bolganinday o'zine tan belgilerga iye. Ajiniyaz shigarmalari tilinde qollanilgan qospa so'zlerdi analizlep korgenimizde, so'z qosiliw usili arqali jasalgan ayirim birikken, birikpegen, jup, takirar qospa so'zlerdin stillik talapqa say qollanilganligim koremiz. Qaraqalpaq tilinde so'z qosiliw modeli menen ja'na manidegi so'zlerdin jasaliwi basqa modellerge qaraqanda bir qatar o'zgeshelikleri menen ajralip turadi. Hazirgi qaraqalpaq adebiy tili grammatikasinda so'zler qurilisi boyinsha dara (tubir, dorendi) ham qospa (birikken, qurama, jup, takirar ham qisqargan) turlerge bolip uyreniledi. Qurami boyinsha bir sozden kelgen dara so'zler arqali barliq tusiniklerdi bildiriw mumkin emes. Sonliqtan da, tilde qanday da bir ja'na tusinikti bildiriw ushin qospa so'zler qollaniladi. Dunya ham turkiy tillerinde qospa so'zler, olardin qurilisi, turleri, jasaliw jollari boyinsha ilimiy miynetlerde birqansha ilimiy pikirler bildirilgen[2.18.]. Qaraqalpaq til biliminde qospa so'zler boyinsha bugingi kunge shekem bir neshe ilimpazlar tarepinen ilimiy izertlew jumislari alip barildi[1.18.]. Atap aytqanda, qaraqalpaq tilinde qospa so'zlerdin bir topari jup ham takirar so'zler A.Najimov tarepinen arawlizertlendi[4.17.]. Qospa so'zler qurama, birikken, jup, takirar ham qisqargan qospa turlerge bolip uyreniledi. Ayirim ilimiy miynetlerde so'z jasaliwdin bul modelin sintetikaliq usilga kirgizse[5.170], basqalarinda so'z jasaliwdin morfologiya-sintaksislik usili dep qaraydi[6.16.]. A.Bekbergenov so'z jasaliw boyinsha ilimiy miynetinde qaraqalpaq tilinde qospa so'zlerdin tiykarqi bes turi bar ekenin korsetedi: *qurama so'zler, jup so'zler, takirar so'zler, birikken so'zler, qisqargan so'zler* [7.8]. Qospa so'zlerdin bul turleri hazirgi qaraqalpaq adebiy tilinde de onimli qollaniladi. 1994-jili baspadan shiqqan grammatikada qospa so'zler sirtqi forması ham komponentlerinin turine ham qosiliw darejesine qaray *sostavli so'zler, jup so'zler, takirar so'zler, birikken so'zler, qisqargan so'zler* turinde berilgen [6.22], al 2010-jili shigartilgan morfologiya sabaqliginda qospa so'zler *qurama so'zler, jup so'zler, takirar so'zler, birikken so'zler, qisqargan so'zler* dep bes toparga bolip klassifikatsiyalangan[8.18]. Ajiniyaz shigarmalari tilinde jup, takirar turindegi qospa so'zler birikken, birikpegen, qisqargan qospa so'zlerge qaraqanda onimli qollaniladi.

Soz qosiliw modeli arqali so'zler jasalganda birneshe so'z harqiyli grammatikalıq qurallardin jardemi menen baylanisip, komponentleri oz-ara leksika-grammatikalıq birlikte turadi[5]. Tiykarinan, qaraqalpaq tilinde so'z qosiliw modeli arqali: a) qurama, b) birigiw, s) juplasiw, d) qisqariw joli menen kelgen turlerin koremiz.

Ajiniyaz shigarmalari tilinde qospa so'zlerdin barliq turi (qisqargan qospa so'zden basqa) qollanilgan. Asirese, shayır shigarmalarında jup ham takirar qospa so'zler qosiq qurilisi ham stillik talapqa say qollanilganım koremiz. So'zlerdin juplasip ham takirar turde qollanilıwı so'zdin emocional-ekspessivligin arttıradi, sozge otkirlik ham tasirlilik mani beredi. Shayır shigarmalari tilinde qollanilgan jup so'zler bir qansha o'zgeshelikke iye. Maselen, bugingi kuni qaraqalpaq tilinde onimli qollanilatuğın tuwısqan-tuwğan, qatar-qurbi, qonısi-qoba sıyaqlı jup so'zlerdi shayır ulıwmalastırıp qawmı-qardash turindegi bir jup so'z arqali bildirgenin koriwimiz mumkin. Qawmı-qardash jup so'zi birneshe mazmundagi jup so'zlerdin manisin ozinde jamlep, keñ tusinikke iye bolıp, bugingi kunde qollanilıtuğın birqansha jup so'zlerdin manisin ozinde toliq jamley algan.

Bir jigitley bardur dedim bardashım,
Malım az, bar erur *qawmı-qardashım*,
Mal tawıp berermen saw bolsa bashım,
Sol sozim tutpadı atań, sawdikim («Guljan»).

Tildin jámiyetlik rawajlanıwı nátiyjesinde sóz mánisiniń keńeyiwi yamasa tarayıw jaǵdaylarınń júzege keliwi tábiyǵıy process esaplanadı. Búgingi kúni qawmı-qardash jup sóziniń manisin tuwısqan-tuwǵan, qatar-qurbı, qońsı-qoba, dos-yaran, tamır-tanısqıyaqlı jup sózler menen konkretlestirip qollanamız. Sońǵı jıllardaǵı jup sózlerdin qollanıwında ulıwmalıq mazmundadıǵı jup sózler konkretlesip, olardıń ulıwmalıqtı bildiriliwi hám mazmunı boyınsha biraz tarayǵanın kóremiz.

Jup sózler, kóbinese, eki komponentli bazı da úsh komponentli formada da qollanıladı. Úsh komponentke iye jup sózler shayır shıǵarmalarında ushıraspaydı. Jup sózlerdin jasalıwında tómendegi ózgeshelikler bassılıqqa alınadı:

1) uzaq jıllar dawamında qatar qollanııp júrgen sinonimler juplasadı[6.24]. Mısalı: *zawqı-sapa*, *qayǵı-hásiret*, *túr-túsi* hám t.b. Quda hámiri bilán dúnyaǵa keldin, *Zawqı-sapa* dáwrın súrdin, *Biybigúl*, Serlep yaqshı bilan yamandı bildin, *Aqlı kámil*, *sahip-támiz*, *Biybigúl* («*Biybigúl*»). Bu dúnyada shadı-xorram bolmadım, Qaldin yuráǵımdá, ármaniy dúnya, *Ayshıw-ishrat*, *zawqı-sapa* súrmádım, Qaldin yuráǵımdá, ármaniy dúnya («*Ármaniy dúnya*»). Analar, yıǵlamań kóz jastı tóǵıp, Kózińdi yashartıp, baǵrıńdı sókip, *Qayǵı-hásiret*, bilen hám narday shókip, Jolǵa qarap ǵam shekpeńiz, analar («*Analar*»).

2) uzaq jıllar dawamında qatar qollanııp júrgen antonimler juplasadı[6.24]. Shayır shıǵarmalarında kúni-túni, erte-kesh, jaqsı-jaman (*yaqshı-yaman* fonetikalıq ózgerizke ushıraǵan formada), alıs-jaqın, ot-suw, qısı-jazı hám t.b. antonimlik mánidegi jup sózler qollanılgan. Mısalı: Haytta, merেকে jigit jıyılsa, *Kúni-túni* birdeyin tamasha bolsa, Sol zamanda qızlar sallana kelse, Janın ashıp, kózin tiker, gózzallar («*Gózzallar*»). Yüre almadım *oynap-kúlá*, Májnündeyin shıqtım shólá, *Keshe-kúndiz* qayǵıw bilá, Álif qáddim dal boladı («*Boladı*»). Aya ǵapıl Hájiniyazı, Dayım gezerseń qısı-jazı, Ruza tutmay, pánj namazı, Sen hám qulman diye yurseń («*Yurseń*»). Bul dúnya beterdur, oylaǵan jigit, Jas úlkenge hesh waq bermeńler sógit, *Jaqsı-jaman* bolar, is bolsa biyqut, Anıń parqı adam elden ayrılsa («*Ayrılsa*»). *Yaqshı-yamanı* kórmáǵan, Bek bolub dáwrın súrmáǵan, Gúlniń tazasın termáǵan, Ne bilsin gúlniń qádirinán («*Qádirinán*»).

Alıs-jaqındı bilmese,

Keyninde kózge ilmese,

Tiyisli haqıńdı bermese,

Aǵayınń jawǵa megzer («*Megzer*»).

3) mánilik jaqtan jaqınlıqqa iye qatar qollanılatuǵın sózler juplasadı[7]. Shayır óz dóretpelerinde júrek-bawırı, saqal-murt (shash-saqal), ziya-zulpı sıyaqlı jup sózlerdi bazı fonetikalıq ózgeshelikler arqalı qollanadı. Mısalı: Qıyalım gezer hár jaqqa, Bir gezlespey dáwlet baqqa, *Saqal-murtım* toldı aqqa, Ájiniyaz ármana megzer («*Megzer*»).

Yadqa tússe ishken asıń ant bolır,

Júrek-baǵrın daǵlap júrgen, analar,

Waqtı jetpey gúlge pánje urmaqshı,

Júrek-bawrın daǵlap ketti, analar («*Analar*»).

Shayır shıǵarmaları tilinde qollanılgan jup sózlerdi morfologiyalıq ózgesheligine qaray atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil hám rawish sóz shaqaplarınan juplasqan toparlarǵa ajratıwǵa boladı: ata-ana, ot-suw, altın-zer, qız-qanıyzek, qız-jigit, hayt-merেকে, qıtay-qıpshaq, saqal-murt, sabır-qanaat, ádep-ikram, qálpe-sayyad, mal-dúnya, teri-tersek (atlıqtan), jaqsı-jaman (*yaqshı-yaman*), ádep-ikramlı (kelbetlikten), birin-biri, bes-on, onı-besi, onım-on beshim, jigirma bes-otızında (sanlıqtan), óz-ózinen (almasıqtan), kúyip-janıp, tolıp-tashıp, oynap-küler (feyilden), kúni-túni, alıs-jaqın, keshe-kúndiz, qısı-jazı (rawishten) hám t.b. Mısalı: Zárbaraǵ órilgen tilla shashbaǵı, *Aqlı-huwshım* alıp ketti bir páriy. *Tal-shıbiqtay* qıpsha *beli-belbaǵı*, Meni hayran etip ketti bir páriy («*Bir páriy*»). Qulqı, pıǵlı, *halı-awhalın* desem, Misli Májnún súygen Láyli yańlıdı («*Yańlıdı*»). *Qız-jawarı* bardur *ádep-ikramlı*, Sádepte kándanlı, kushtep dáhanlı, Shiyrin sheker sózli, súshik zıbanlı, Sánem kibi qıpsha belleri bardur («*Bardur*»). Hár xosh yigitóz shaǵında, Qızlardın ıshqı waǵında, Búlbil gúlniń butaǵında, *Besh-on kún* mehmana meńzer («*Meńzer*»).

Yar dáwranı áyne on tórt yashında,

Hárkim oynap küler *teńi-dushında* («*Buybigúl*»).

Húrzada nasharın bir yalǵız qızıń,

Keshe-kúndiz mudam sańa zar imdi

(«*Húrzadanıń atası Ájiniyazǵa aytqanı*»)[8].

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw usılı arqalı jańa mánidegi qospa sózler jasalıp, olar bir qatar ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Bul model arqalı qospa sózler jasalǵanda bir neshe sóz hár qıylı grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısıp, komponentleri óz-ara leksika-grammatikalıq birlikte turadı [6.37]. Sóz qosılıw modeli menen qospa sózlerdin jasalıwı a) sózlerdin dizbeklesiwı; b) sózlerdin bir-biri menen birigiwi; v) sózlerdin bir-biri menen juplasıwı arqalı iske asırıladı. Bul qospa qospa sózlerdin ishinde sózlerdin dizbeklesiwı arqalı jasalǵan qurama sóz túrindegi (birikpegen) qospa sózler qaraqalpaq tilinde ónimli qollanıladı. Qurama qospa sózler quramındaǵı sózlerdin sanına qaray eki, úsh, tórt hám onnan da kóp komponentli bolıp keledi. Ajiniyaz shıǵarmaları tilinde birneshe birikpegen qospa sózler qollanılgan. Mısalı: *Piste burımında* tillá árebek, Ekki *qara kóziń* ekki báledek, Úrgenish yurtında begim Tórebek, Taxtınan taydırıp, elden bezdirer («*Bozatawlı názelim*»).

Qara kózli, shiyrin sózli dilbarım,

Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń,

Taza gúlistanıń, máhi áнварım,

Hásiretiñnen hesh qararım yoq meniñ («Yoq meniñ»).

Qara kózli - bul eki komponentli qurama qospa sózlerdiñ birinshi komponenti sıpatında kelgen sózler sırtqı forması jaǵınan ataw sepliginde kelgen.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde *birikken* sóz túrindegi qospa sózler de ushırasadı, biraq olar sanı jaǵınan az muǵdardı quraydı. Mısalı:

Bozatawlı gúlbináfsha názelim,

Áseliñ hárreni gúlđen bezdirer,

Kirpikleriñ súzip baqqan názeriñ,

Juldızdı jawratıp túnnen bezdirer («Bozatawlı názelim»).

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde tákirar sóz túrindegi qospa sózler de ushırasadı. Mısalı: Tañ shamalı ólpeñ-ólpeñ eskende, Kónil bántin ashıp kónilleskende, Ál salısıp juwap bergil desem de, Baǵrımnı qan etip baqqan sáwdigim («Sáwdigim»).

Qumırısqađek qıpsha-qıpsha belleriñ,

Barmaq tolı yuzik-yuzik álleriñ,

Ásel qatqan sújik-sújik tilliriñ,

Jılandı jılıtıp innen bezdirer («Bozatawlı názelim»).

Ulıwmalastırıp aytqanda, shayır shıǵarmalarında hárbir sózdiñ qollanılıwına ayrıqsha itibar qaratılǵan. Ájiniyaz qaraqalpaq ádebiy tiliniñ qalıplesiwine, onıñ rawajlanıwına óziniñ salmaqlı úlesin qostı. Qaraqalpaq tilindegi birikken, birikpegen, jup, tákirar qospa sózlerdiñ kópshiligi eki komponentten ibarat bolıp, Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde de jup hám tákirar qospa sózler ónimli qollanılǵan. Olar semantikalıq, morfologiyalıq hám stillik qollanılıw ózgesheligine qaray hárqıylı stilistikalıq xızmetlerdi bildiredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, Ч.1, (фонетика и морфология), – Москва. Издательство АН. 1952. 544 с.
2. А.Кайдаров Парные слова в современном уйгурском языке издательство академии наук Казахской Рес. – Алма-Ата. 1958.
3. Шарипова Е.Н. Аффиксальное словообразование имен существительных. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Ғылым. 1959.
4. Нажимов. А Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Авторефер. Дисс. ...канд.фил.наук. – Нукус. 1971.
5. Хэзирги каракалпак тили морфология, Нөкис. «Қарақалпақстан» 1981.
6. Хэзирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы, (сөз жасалыў хэм морфология). – Нөкис, «Билим». 1994.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. – Нөкис, 1979.
8. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. - Nókis: Bilim 2010.
9. Allamuratov N.E. The formation of legal terms in Karakalpak language: derivation and compound legal terms. Derivational and compound legal terms: International Multidisciplinary Conference Hosted from Manchester. 25th Oct. England, 2022. – P. 197-199. <https://conferencea.org>
10. Allamuratov N.E. Қорақалпоқ тилида компонентли юридик терминларнинг тузилиши. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2021. - №6. – Б. 104-108.
11. Allamuratov N.E. Қорақалпоқ тилида компонентли юридик терминларни боғловчи воситалар. Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2021.- №1. – Б. 133-136.
12. Эжинияз Зийўар таңламалы шығармалары. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde qospa sózlerdiñ stillik qollanılıw ózgeshelikleri

Annotaciya. Maqolada Ajiniyaz asarlari tilidagi qo'shma so'zlarning uslubiy jihatdan qo'llanilishi o'rganilgan. Shoirning asarlarining tilida qo'shma so'zlar uslubiy jihatdan bir qancha o'ziga hos tomoillariga ega.

Tayaniş sózler: qo'shma so'z, juft so'z, takiror so'z, sinonim, antonim.

Стилистические особенности сочетаний слов в языке произведений Ажинияза.

Резюме. В статье изучено методологическое аспекты использование слитные слова в языке произведений Ажинияза. В языке произведений поэта есть несколько стилистических особенностей в использовании сочетаний слов.

Ключевые слова. словосочетание, соединенное, парных и парно-повторных слов, синоним, антоним.

The stylistic features of the compound words in the language of Ajinyaz's poetry.

Summary. The article examines the methodological aspects of the use of compound words in the language of the poetry of Ajiniyaz. The language of the poet's works has several stylistic features in the use of word combinations.

Key words. compound words, pair and pair-repeated words, synonym, antonym.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ SHE'RIYATIDA MUSHTARAK OBRAZLAR

To'libayeva G.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Ijodkor hayotni turfa ranglarda va shakllarda ko'ruvchi inson. Yurak-yurakdan his qilgan tuyg'ular tasvirini obrazlar orqali gavdalandiradi. Har bir obrazni ijodkorning hislari va xayollarining mevasi desak adashmaymiz. "Borliqni jonli his etish va uni so'zda ifodalash shoirni yaratadi", deya ta'rif beradi Gyote shoir va she'riyatning mohiyati haqida fikr yuritib [1,20]. Darhaqiqat, har bir badiiy asardan avval orzu, tilak, niyat, xullas, fikr tug'iladi va bu fikr ijodkorning tashqi olamni qanchalik darajada idrok etgani hamda o'ziga o'zlashtirgani hosilasi o'laroq yuzaga keladi.g'

Ushbu maqolada biz o'zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi mushtarak obrazlarga to'xtalmoqchimiz. Tarixi, qadriyatlari, yashash tarzi va orzu-umidlari bir bo'lgan ikki millatning adabiyotlarida turfa ranglarda jarang topgan tuyg'ular silsilasiga nazar tashlamoqchimiz.

Barchamizga ma'mumki ijodkor o'z his-tuyg'ulari ifodasida har xil vositalarga murojaat qiladi, shulardan eng ko'p va ta'sirli vositalardan biri bu tabiat hodisalari, tabiat unsurlari orqali tasvirlashdir. Birgina gul obrazining o'ziyoq mumtoz adabiyotimizda lirik ma'no kasb etgan bo'lsa, milliy uyg'onish davri adabiyotida ijtimoiy ohang kasb etganiga guvoh bo'lamiz. "Yangi o'zbek adabiyotining yalovbardorlaridan biri Fitrat she'riyatida xalq she'riyatiga xos tabiiylik, quymalik va obrazlilik yaqqol ko'zga tashlanib turadigan jihatlardandir. Shoir ijodida gul obraziga mumtoz adabiyotdan farqli ravishda ijtimoiy ma'no yuklaydi. Bilamizki mumtoz adabiyotda gul obrazi yor timsoli sifatida qo'llanilgan, Fitrat ijodida esa kelajakdan umid, yorqin va go'zal kunlarning nishonasi sifatida poetik ma'no kashf etadi. Quyidagi misralar orqali buning guvohi bo'lishimiz mumkin:

Kuchli bir yel ko'rgach turmas, yirtilar.

Umid guli bizim uchun ham tug'ar:

Qayg'urmagil sira, ey haq tuyg'usi!

Endi shoir uchun gul faqat uning xayollarini o'g'irlagan go'zal timsoli emas, aksincha, ishonchning, umidning timsolidir. Endi jamiyatning chinakam farzandlari uchun o'z ishqig'amida fig'on chekish uyat. Shu bois ham Fitrat umid gulini istaydi. Haqiqatni oshkor etuvchi, qachondir adolat bo'yini taratuvchi umid gulini istaydi".

O'z fikrlarini obrazlar, ramzlar qatiga yashirishga majbur bo'lgan ijodkorlar yangi o'zbek she'riyatiga yangicha ruh olib kirdilar. To'g'ri, mumtoz davr adabiyoti ham obrazlar, jimjimador o'xshatishlar, yashirin ma'nolar tiliga qurilgan adabiyotdir, lekin Fitrat va Cho'lpon obrazlari mumtoz she'riyatdagidan keskin farq qiladi. Ular tabiatda hodisalari orqali o'y-fikrlarini bayon etishga, voqe'liklarga munosabat bildirishga urinadi.

Zamonaviy she'riyatimizda gul obrazi endi ijtimoiy mazmun tashishga emas, ijodkorlar ko'ngil kechinmalari, tuyg'ulari tasviriga xizmat qila boshladi. Misol uchun shoira Halima Ahmedova o'z she'rlarida insonning ko'ngil kechinmalariga murojaat etar ekan aynan gul obrazini qo'llaydi:

Ey dard, ko'zlarimga solmagin parda,

Men yongan otashning kulimasmi sen?

Yoshligimning ishqqa to'lgan kunlarin –

Javobi ham so'lg'in gulimasmi sen?

Fursat ber, ko'nglimni yuvay tong bilan,

Shudringga to'ldiray ko'zim jomini.

Shuncha yashab ham topganimcha yo'q,

Afsungar va dilbar hayot nomini[2,167]

deb yozadi iztirob bilan shoira. Yoshlikning ishqqa to'lgan kunlarini so'lg'in gulga, yulduzlarni tun daraxtida pishgan olmalarga o'xshatadi. Bog'larni shamol kabi erkin, bemalol-bedard kezib, zumrad havolarni tuyib, maysalar singari o'limdan qo'rqmay o'zini bir bora suyib yashash niyatini aytadi. Bunday istak hayotni chin dildan sevgan, yashashning beqiyos shirinligini butun vujudi bilan his qilgan kishining qalbidan otilib chiqayotgani yaqqol seziladi. Shu bois, she'rxon ich-ichidan shoiraning bu ezgu istagi ijobat bo'lishini astoydil so'raydi.

Umuman bugungi adabiyotda tabiat tasviri ijodkorlar his-tuyg'ularining ifodachisi sifatida she'rlarga o'zgacha zeb bermoqda. Shoiralarimiz goh gul, gohida daraxt, gohida shamol, sel kabi tabiat hodisalari orqali ruhiy dunyosida kechayotgan g'alayonlarni gavdalantirmoqdalar. Bu holat qoraqalpoq she'riyatida ham ayni o'zbek she'riyati singari davom etmoqda. Atoqli qoraqalpoq shoiri I.Yusupovning quyidagi she'ri so'zimizning isbotidir:

Adam keвли—jolda esken kek emen,

Sayasi mol, bulaq ag'ar qasinda.

Turli tryiq penen, turli qol menen

Avtograflar bar jazilg'an onda.

Duziv ag'ash el mapine kerekli,

Shavip alip, jayg'a basar sonliqtan.

Jurt aynalip oter qiyasiq terekti,

Kiyasiq ag'ash uzaq jasar sonliqtan[3,7].

Ushbu she'rda daraxt obrazi orqali ijodkorning inson haqidagi falsafiy qarshlari ifoda etilgan. "Duziv ag'ash el mapine kerekli" to'g'ri, halol va pok inson xalq manfaati uchun xizmat qiladi, xalqiga xiyonat qilmaydi shu bois ham "Shavip alip, jayg'a basar sonliqtan", el koriga yaragani uchun ham qadr-qimmat kasb etyapti. Ammo "Jurt aynalip oter qiyasiq terekti, Kiyasiq ag'ash uzaq jasar sonliqtan". Nopok inson esa na xalqiga na o'zgalarga naf keltiradi, shu bois hech kimga keragi yo'qlikdan qiyshiq terak misoli chopilmaydi ham qadrlanmaydi ham.

O'zbek adabiyotining iste'dodli ijodkorlaridan biri Iqbol Mirzoning quyidagi misralariga nazar tashlaylik:

Bir daraxtni ko'rdim – mag'rur, barkamol,

Istagan faslida gullaydiganday.

Pisandiga yaqin kelmas, qor, shamol:

Durkun bargi mangu so'lmaydiganday[4,16].

She'rd a insonlarga xos manmanlik, xudbinlik kabi illatlar "istagan faslida gullaydigan", "mag'rur, barkamol", "qor, shamolni ham pisand qilmaydigan", "durkun bargi mangu so'lmaydigan" - daraxtga qiyoslanadi. Tabiat tasviri orqali asosiy fikrni yoritib berish ko'plab ijodkorlarning asosiy ijod mahsulini tashkil etadi, biroq kutilmagan tashbehlar, betakror ifodalar, yorqin obrazli tasvirlar har qanday ijodkorga ham nasib etavermaydigan haqiqiy iste'dod sohibigagina tegishli bo'lishi mumkin.

Masalan,
Ko'klam kelib, iliq tuyg'ular,
Maysa bo'lib ko'kargan sari,
Moviy gumbaz kabi tovlanar,
Afrosiyob tepaliklari, -[5,12]

satrlarida shoir yurtimizda mustaqillik shabadalari esa boshlashini go'yo ko'klam kirib kelishiga mengzayapti. Ya'nikim, bunda hurlik, erkinlik baxti nasib bo'lgan xalqning hayotiga, xuddi qahraton qishdan toliqqan ona tabiatga bahor qanday ilqlik olib kelsa xuddi shunday ilqlik kirib kelishini uqtirmoqchi bo'ladi. Endi erkinligimiz bo'g'ilmaydi, tariximiz toptalmaydi. Hatto tarixiy inshootlarimiz, muhtasham obidalarimiz ham istiqloq quyoshidan "moviy gumbaz" kabi "tovlanadi". Agar bu mustaqillik, inshootloq, bardavom bo'lsa, "moviy gumbaz" "samoviy gumbaz"ga aylanadi. Endi u qudratli kuch! Chunki u xalqning asriy merosi, mangulik qadriyati. Uni kelajak avlod faqat ko'klarga mengzashi, osmonlarga tenglashtirilishi ayon haqiqat!

Qoraqalpoq xalqining sevimli shoiri I.Yusupovning quyidagi she'rida ham tabiat bilan bog'liq hosisalar ijodkor hislarining tarjimoni sifatida tasvirlangandek go'yo:

Sahar vaqti chiqsam Ma'shuq tog'iga,
Sharqdan kulib boqdi Zuhro yulduzi.
Kumush buloqlarning sho'x qaynashi ham
Seni esga soldi Amuning qizi.
Tog'dan bulutlarni haydasa shamol,
Silkib turgandaysan menga oq ro'mol,
Suv ichishga kelgan yeldek sho'x marol
Senga o'xshab ketdi Amuning qizi.

Shoirning ko'pgina asarlarini milliy xulq-atvor, mentalitet, urf-odat, an'analarning she'riy timsoli sifatida ham ko'rsata olamiz. Qoratol, cho'girma, qo'biz, saksoy singari qadriyatlarni ulug'lagan shoirning nomi ham abadiylik kasb etdi.

"She'r, ayniqsa, suluv soz bilan xush ovoz til topishib, qalbdan nido bersa, insonni ham ilhomlantiradi, ham yig'latadi, ham yupatadi, hayotga oshug' etadi, yashashga unday-di. Zamondoshlar ko'ngliga yoqish, yuragiga yo'l topish - shoir uchun eng azobli va ardoqli ish. Shoirlik - mening ma'naviy hayotim, mashaqqatli mehnatim, g'ururim. Bu kunda esa el qatori yangi zamonga - mustaqillik ayyomlariga yetishib, unga xizmat qilish na-sib etganidan quvonaman", der edi ardoqli shoir Ibroyim Yusupov.

"Ibroyim Yusupov - qoraqalpoq she'riyatida muhtasham mak-tab yaratgan betakror siymo. Shoir til orqali adabiyotni, ada-biyot orqali tilni boyitdi, xalq dunyoqarashini kengaytirib, qalblarga go'zallik, mehru muhabbat urug'larini qadadi. Shoir badiiy poetikasi, o'ziga xos obraz yaratish usuli, kitobxonni keng mushohadaga chorlashi bilan qoraqalpoq adabiyotida poe-ziya janrini yangi cho'qqilarga olib chiqdi"[6,2].

I.Yusupov tabiat hodisalaridan o'ziga xos poetik detal sifatida mahorat bilan foydalana oladi. Xususan uning quyidagi she'ri so'zimizning isbotidir:

Nasibang oq bo'lsin qishki daladay,
Qizil tulki ag'nar azongi qorda.
Ayoqning shiddati aks etar nurda,
Ko'ngling toy choptirib chiqqan boladay...

Ko'ngling issiq bo'lsin yozgi daladay,
Orzu dengiziday sarob miltillar.
Joning suv istaydi, soyani tilar.
Tun - rohat. Yulduzlar ajib porlagay.

Hayoting yayrasin bahorgi daladay,
Qora sel va tog'dan soy qular - halak.
Bulutlar ortida rangin kamalak,
Inson orzulari gullar loladay.
Aqling komil bo'lsin kuzgi daladay,
Yantoq donlar, havo mumday tiniqar,
Ko'ngling allakimni istab zoriqar
Tepangda chirillab sayraydi to'rg'ay...

Qishning oppoqligini oqko'ngilga, yozning qaynoq taftini qaynoq qalbgga, bahorning go'zalligini inson umriga, kuzning hosildorligini inson aql zakovatiga o'xshatish uchun insonda yuksak qalb va tengszi mahurat bo'lishi kerak. I.Yusupov har bitta she'rida tabiat tasviriga murojaat qiladi. Bu esa inson va tabiat ajralmas bir butunlik ekanligining bir nishonasidek go'yo. "Obraz san'atkor tomonidan reallikning qayta idrok etilgan va muayyan maqsadni amalga oshirish yo'lida badiiy sayqallangan, ijodkor ideali bilan shakllantirilgan fikr natijasidir. Tuyg'u, ruhiy kechinma bilan poetik fikr uyg'unligi lirik obraz yaratishning asosiy sharti sanaladi. Poetik obraz so'zning turli ma'no tovlanishlari tufayli shakllanadi"[7,3].

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, badiiy obraz orqali san'at va adabiyotda inson tasvirlanadi. Yoki, boshqacha qilib aytganda, badiiy shaklda aks ettirilgan manzara va xarakterlar san'at va adabiyotda poetik obraz vositasida gavdalanitiriladi. O'zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi mushtarak obrazlar esa ikki xalqning nafaqat hududiy birligini balki madaniyat va ma'naviyatidagi mushtarakligining isbotidir.

ADABIYOTLAR

- 1.Ekkerman Y.P. 2016. Gyote bilan gurunlar. Toshkent: O'zbekiston.
- 2.Halima Ahmedova. Umid soyasi. Toshkent: "Nihol" nashriyoti – 2008
- 3.Юсупов И. Аласатлы дунъя бул.Нукус. Қарақалпқитан.1987
- 4.Iqbol Mirzo. Sizni kuylayman. Toshkent: "Sharq" – 2007
- 5.Humoyun Akbar. Intihosiz navolar. Toshkent: "Muharrir" nashriyoti – 2012
- 6.<https://oyina.uz/uz/generation/86>
- 7.Zokirova Z.She'riyatda poetik obrazning badiiy-estetik vazifasi// Foreign Languages in Uzbekistan", 2022,

Ózbek hám qaraqalpaq poeziyasında uqsas obrazlar

Rezyume. Bul maqalada ózbek hám qaraqalpaq ádebiyatındaǵı uqsas obrazlar talqılانған. Eki xalıq dóretiwhshileri dóretiwhshiligindegi kórkem jaqınlıq tábiyat obrazı misalında ashıp berilgen. H.Ahmedova, I.Yusupov, I.Mirza qosıqları arqalı obrazlardǵı ulıwmalıq hám ayırmashılıq tárepleri izertlengen.

Kalit sózler. Ózbek-qaraqalpaq ádebiyatı, obraz, kórkemlik, milliylik, ulıwmalıq obrazlar, tábiyat, gúl, terek, samal, quyash, watan, insan.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi mushtarak obrazlar tahlil qilingan. Ikki xalq ijodkorlari ijodidagi badiiy yaqinlik tabiat obraz misolida ochib berilgan. H.Ahmedova, I.Yusupov, I. Mirzo she'rlari orqali obrazlardagi umumiylik va farqli jihatlar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar. O'zbek-qoraqalpoq adabiyoti, obraz, badiylik, milliylik, mushtarak obrazlar, tabiat, gul, daraxt, shamol, quyosh, vatan, inson.

Common images in Uzbek and Karakalpak poetry

Summary. This article analyzes common images in Uzbek and Karakalpak literature. The artistic closeness in the works of the artists of the two nations is revealed in the example of the image of nature. Through the poems of H. Ahmedova, I. Yusupov, and I. Mirzo, commonalities and differences in images are analyzed.

Key words. Uzbek-Karakalpak literature, image, artistry, nationality, common images, nature, flower, tree, wind, sun, homeland, man.

Общие образы в узбекской и каракалпакской поэзии.

Резюме. В данной статье анализируются общие образы в узбекской и каракалпакской литературе. Художественная близость в творчестве художников двух народов раскрывается на примере изображения природы. Через стихи Х. Ахмедовой, И. Юсупова, И. Мирзо анализируются сходства и различия образов.

Ключевые слова. Узбекско-каракалпакская литература, образ, художественность, национальность, общие образы, природа, цветок, дерево, ветер, солнце, родина, человек.

MUMTOZ ADABIYOT AN'ANALARI VA YANGI O'ZBEK SHE'RIYATI

Tajibayeva L.F.

Qoraqalpoq Davlat universiteti

Yangi o'zbek she'riyati vakillari mumtoz adabiyotdagi obrazlardan unumli foydalanish barobarida an'anaviy obrazlar mohiyatini yangilaganı kuzatiladi. Mumtoz she'riyatda faol qo'llangan obrazlar bu davrga kelib, tamomila yangi mazmun kasb eta boshladi. Obraz jamiyatning qiyofasini, Vatan va millat boshiga tushgan kulfatlarni, ijtimoiy holatni yoritishga xizmat qila boshladi. Endi ular mumtoz an'analardan farqli yangi mazmun-mohiyatni ifodalay boshladi.

Yangicha ma'rifatparvarlik adabiyoti namoyandalari hamda jadid shoir-u adiblari Alisher Navoiy ijodiga chuqur hurmat bilan munosabatda bo'ldi. Buyuk shoir asarlarini, ulardagi obrazlar olamini teran o'rgandi. Shuning barobarida, navoiyona obrazlarni yangiladi. "Chig'atoy adabiyoti va tiliga Navoiyning qilg'an xizmati juda ulug'dir, – deb yozadi Cho'lpon. – Bu kungi yangi o'zbek adabiyoti va uning bu kungi soddashevasi, menimcha, o'sha chig'atoy shevasidan o'zga emasdir. Ba'zi bir kishilar Navoiydan ancha keyin chiqqan adib va shoirlarimizdan bir-ikkita soddaroq yozg'anlarini ushlab olib, ularni haddan tashqari ko'tarmak bilan narigini bir qadar tubanlashtirmoqchi bo'lsalar ham, Navoiy o'zbek tili va adabiyotida tegishlik yuksak mavqeini olg'andir. Usmonli adabiyotining eng ulug' vakili bo'lg'an Fuzuliyning mashhur usmonli yozg'uchisi Shamsiddin Somibek Navoiydan keyinga qo'yib ko'rsatadir. Mana bu ham Navoiyning birgina o'zbek qavmi adabiyotida emas, umumturk xalqi adabiyotida ham o'ziga yarasha joy olg'anini ko'rsatadir"[1,20]. Bu fikrlar yangi

o'zbek she'riyati vakillari ular mumtoz adabiyotdagi obrazlardan tamomila yangi maqsadlarni ifodalashda foydalangani isbotidir.

Oy, *quyosh* kabi an'anaviy obrazlar mumtoz she'riyatda o'ziga xos poetik ma'no ifodalangani ma'lum. Jumladan, "G'aroyib us-sig'ar" devonida hazrat Alisher Navoiy mana bunday yozadi:

Boqqach quyosh ruxsorig'a andin qilurmen ko'z yoshi

Kim, ul musofir oyima husn ichra bas monand erur.

Quyoshga tik qarab bo'lmaydi. Agar qaralsa, uning zarrin nurlari ta'siridan ko'z yoshlanadi. Ana shu hayotiy hodisani tamsil etgan buyuk shoir buning sababini quyoshning musofir oyga – safardagi yorga o'xshash ekani bilan izohlaydi. Mumtoz she'riyatdagi husni ta'lil san'atining betakror namunasi bo'lgan ushbu baytda quyosh – mahbubi haqiqiy, oy – majoziy ma'shuqa timsolini ifoda etib kelgan.

"Navodir ush-shabob"ning 205-g'azalida yulduz obrazi mana bu tarzda ohorli ifodalangan:

Bas ettim ashkfishonlig' chu zohir etting yuz,

Nechukki mehr ko'ringach, nihon bo'lur yulduz.

Ulug' shoir baytda: yor yuzini ko'rsatganda, ko'z yoshlarim sochildi, bu xuddi mehr, ya'ni quyosh ko'ringach, yulduzlarning nihon bo'lishiga o'xshaydi, degan fikrni go'zal badiiy tasvir orqali ifodalagan. Ushbu baytda yor yuzi quyoshga, oshiq ko'z yoshlari esa yulduzga tashbeh etilgan.

Oy, *quyosh*, *yulduz* obrazlari mumtoz adabiyotda ana shunday poetik mazmunni ifodalab kelgan. Yangi zamon she'riyatida bu obrazlarga ijtimoiy ma'nolar yuklana boshladi. Obrazlarning ijtimoiy ma'no ifodalashi adabiyotning ijtimoiyligi asnosida ramziyligini ham kuchaytirdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bu jarayon adabiyotning badiiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmadi. Yangi o'zbek she'riyati o'zining badiiyati yuqoriligi, tafakkur kashfiyotining betakrorligi bilan alohida ajralib turadi. Bu holatni yangi o'zbek adabiyotidagi har bir shoir ijodida kuzatish mumkin. Yangicha ma'rifatparvarlik adabiyotining zabardast vakillaridan bo'lgan Furqat ijodi ham obrazlarning mazmunan yangilanish xususiyati bilan xarakterlanadi. O'zbek milliy uyg'onish adabiyotida mumtoz she'riyatimizdagi *gul* va *bulbul* obrazlari eng ko'p murojaat qilinadigan obrazlardan biridir. Bu obrazlar poetik tabiati yangilanishi Furqat lirikasidan boshlangan deyilsa, mubolag'a bo'lmas. "Bo'ldi" radifli muxammasining mana bu satrlarida ushbu an'anaviy obrazlar ijtimoiy ma'no kasb etgani buni tasdiqlaydi:

Bahor ayyomi o'tti, na gulu sarvu suman qoldi –

Ki, bulbul birla qumri o'rniga zog'u zag'an qoldi,

Na jomi marg ichmay lolai xunin, kafan qoldi,

Chamanlardin nishon hech qolmadi, illo tikan qoldi,

Zimistoni ajalni bodidin bori xazon bo'ldi.

Bu o'rinda she'r to'aligicha obrazlar ramziyligiga asosan shakllangan. "*Bahor ayyomi o'tti*" ifodasidayoq to'liq ijtimoiy mazmun ifodalanadi. "Bahor ayyomi" aslida xalqning ozod va hur yashagan baxtli onlaridir. Undan keyingi "*...na gulu sarvu suman qoldi*" obrazli tasviri orqali ana shu saodatli kunlar o'tib bo'lgani, millatning boshiga kulfatlar yog'ilgani talqin etilmoqda. Ko'rinib turibdiki, bahor ham bu o'rinda yangi ijtimoiy mazmunga ega obrazlardan biridir. SHoir ijodi bo'yicha ahamiyatli tadqiqotlar olib borgan professor Nurboy Jabborov talqiniga ko'ra, bu o'rinda: "Bahor – taraqqiyot ramzi. Shoirning yozishicha, u o'tib bo'lgan. SHuning uchun ham bulbul birla qumri o'rnini zog'u zag'an egallagan. Bulbul birla qumri obrazlari milliy davlatchilikni ifoda etsa, zog'u zag'an –mustamlakachilar obrazi. "*Chamanlardin nishon hech qolmadi, illo tikan qoldi*" satri orqali ijodkor milliy davlatchilik o'rnini Rus mustamlakasi zabt etganiga ishora qiladi. Ajal zimistoni – istibdod timsoli. U bor mavjudlikni xazonga aylantirgan. Binobarin, istibdod bois Vatan va millat fojiaga yuz tutgan, milliy an'analar toptalgan, elning huquqi, erki poymol etilgan"[2,28].

Furqat lirikasida asos solingan ushbu obrazlar yangilanishi jadid she'riyatida yanada takomilga etkazildi. Abdulla Avloniy she'riyatida bu hol, ayniqsa, yaqqol kuzatiladi. Shoirning "Ta'rifi gul" she'ri, shu jihatdan, o'ziga xos ekani bilan qimmatlidir:

Xor alindan bag'ri qon o'lmish, bo'yanmish qona gul,

G'uncha bag'rin chok etub, afg'on qilur afsona gul.

Mumtoz she'riyatda xor (tikan), odatda, raqib obrazi ramzi bo'lib keladi. Ushbu baytda esa ijtimoiy ma'noda qo'llanib, mustamlakachilar mazmunini ifodalagan. Garchi an'anaviy aruzda, ramali musammani solim (taqti'si: foilotun, foilotun, foilotun, foilon) vaznida yozilgan bo'lsa ham, obraz mohiyati yangilangani jihatidan qimmatlidir. Mana bu baytda ham "zolim tikonning yorasi" haqida so'z ketadi.

Yuzdagi xoli emas, zolim tikonning yorasi,

Kecha-kunduz xaxmi g'am birlan butun o'rtona gul.

Bu o'rinda tikon – gul (yuqoridagi baytda xor – gul) tazodi, *gul*, *g'uncha* obrazlari hosil qilgan tanosub, "g'uncha bag'ri", "xaxmi g'am" istioralari, *afsona*, *zolim* sifatlovchilari, yuzdagi xolning zolim tikonning yorasiga o'xshatilishi – tashbih kabilar g'azalda mumtoz badiiy san'atlardan yangicha ijtimoiy ma'noni ifodalashda mahorat bilan foydalanilganini ko'rsatadi. Quyidagi baytda ham ushbu mazmun izchil davom ettirilgani kuzatiladi:

Subhidamda yuzlarindan mavj uran shabnam emas,

Xor zulmindan to'kar ko'z yoshini durdona gul.

Tashbehlar o'zgarishi ijtimoiy mohiyatni kuchaytirish barobarida g'azal badiiyatini ham yuksaltirgani ahamiyatlidir. Bu esa, ijtimoiylikni badiiyatga zid qo'yish to'g'ri emasligi, she'rning poetik mukammalligi, birinchi navbatda, ijodkorning iste'dodiga bog'liq ekani haqidagi xulosaga olib keladi. Abdulla Avloniy deyarli har bir baytni tikan va gul ziddiyati asosiga qurgani g'azalning teran mantiq va yuksak badiiy mantiq asosiga qurilganidan dalolat beradi. Mana bu baytlar tahlili ham ushbu fikrni tasdiqlaydi:

Gar sabo tebratsa gulni, xush isi nevcun chiqar,
Bag'riga botgan tikanlardan kelur afg'ona gul.
Naylasun bechora gul botmish vujudiga tikan,
Zaxmiga marham uchun yafrog'iga chulg'ona gul.

Avvalgi baytda sabo tebratgan guldun xush isi chiqishi bag'riga botgan tikanlardan kelgan afg'onga bog'lanishi, keyingisida gulning yaprog'iga chulg'anishi vujudiga botgan tikanlar bois ekani bilan izohlanishi – har ikki baytda san'atkorona qo'llangan husni ta'lil istibdod siyosati bois Vatan va millat boshiga tushgan kulfat san'atkorona ifodalangani Avloniyning mazkur obrazlar mohiyatini tubdan yangilaganini ko'rsatadi. Mazkur baytlarda, bundan tashqari, tazod (gul – tikan), tanosib (gul, yaprog'), sifatlovchi-sifatlanmish munosabati (xush isi, bechora gul) singari badiiy san'atlar ham mahorat bilan qo'llangan.

Ushbu she'rni tahlil qilar ekan, jadidshunos Begali Qosimov mana bunday xulosa chiqaradi: “Mumtoz adabiyotimizda ming yillardan beri ishlanib kelgan gul, bulbul, yor, ag'yor, may, charx (dunyo) kabi obrazlar Avloniy ijodida boshqacha ohang, boshqacha mazmun kasb etadi. Beixtiyor xor (tikan) mustamlakachi istibdodini, bag'ri qon gul esa jafokash Turkistonni eslatadi”[3,278].

Ushbu misollar tahlilining o'ziyoq yangi o'zbek she'riyatidagi poetik obrazlar takomilida mumtoz adabiy an'analar o'ziga xos badiiy-estetik omil vazifasini o'tagani, bu davr she'riyatida obrazlar mumtoz obrazlar negizida shakllangani isbotidir.

Mavjud poetik janrlar ijtimoiy masalalar ifodasiga yo'naltirilishi. Yangi o'zbek she'riyati janrlar takomilida ham mumtoz adabiyot xazinasiga tayandi. Endi ijodkorlar mumtoz adabiy janrlarga ham davr talabidan kelib chiqqan holda Vatan va millat hayotidagi murakkab va ziddiyatli voqelik mohiyatni singdira boshladi. Bu hol dastlab Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar singari shoirlar ijodida kuzatiladi. Jumladan, Ubaydulla Zavqiy “Ko'z ochaylik” radifli muxammasida mana bunday yozadi:

Fursat g'animat, ahhob, millatga ko'z ochaylik!
Sa'y ila jonu dilda himmatga ko'z ochaylik!
Dinu diyonat istab, g'ayratga ko'z ochaylik!
Haq amri farz birla sunnatga ko'z ochaylik!
Umr o'tdi g'aflat ila ibratga ko'z ochaylik!

Avvalo, muxammas uchun tanlangan radifga diqqat qaratilsa, unda milliy uyg'onish adabiyotining asosiy mohiyati aks etgani kuzatiladi. Qofiya bo'lib kelgan millatga, himmatga, g'ayratga, sunnatga, ibratga so'zlari tashigan ijtimoiy mazmun bu she'rning mumtoz muxammaslardan keskin farq qilishini ko'rsatadi. Demak, mumtoz she'riy janr o'zgacha ma'no kasb etyapti. Unda milliy uyg'onish, dinu diyonat va Haq amrini baland tutish g'oyasi betakror badiiy talqin etilgan.

Ushbu she'rni Furqatning yuqorida tahlil etilgan “Bo'ldi” radifli muxammasining mantiqiy davomi, deyish mumkin. Zavqiyshunos SHahlo Karimova shoir ijodidagi janrlar taraqqiyoti va o'zgarishini tadqiq etgan holda, quyidagi fikrlarni bildiradi: “Ko'z ochaylik” radifli muxammasiga e'tibor beraylik. Muxammas boshdan-oyoq targ'ibotchilik va da'vatkorlik ruhi bilan sug'orilgan. Zavqiyning an'anaviy yo'nalishda yaratilgan lirik asarlaridan farqli o'laroq davr ruhini ifodalovchi bu she'ri ijtimoiy mavzuda yozilgan. SHoir ijtimoiy hayotga befarq bo'lmagan. U yurtning vijdonli kishilari qatori xalq ahvoliga chin dildan kuyingan. “Qaro zulmat qariga botgan millat”ning ruhiga darmon bo'lish yo'lini izlagan va o'z tashvishli o'ylarini asarlariga singdirishga harakat qilgan”[4,131].

Bu kabi holatlarga yangi o'zbek she'riyatining ilk bosqichidayoq duch kelish mumkinligiga Komil Xorazmiyning qasidalari yorqin misoldir. Bilamizki, mumtoz adabiyotda qasida o'ziga xos adabiy-estetik qonuniyatlarga asoslangan mustaqil janrdir. Yangi o'zbek she'riyatida qasidalarining yaralishi an'ana va mazmuniy yangilanishi negizida kechdi. Masalan, Xorazmiy qasidalarida mumtoz adabiyotning aynan qasidaga xos bo'lgan nazariy asoslari to'liq aks etgani kuzatiladi:

Bahordin demagil bu sifat tarovatlar,
Qachon bu yilg'idek o'ldi hamisha bor bahor.
Chu sokin o'ldi zumurrad sarir uza guldek,
Jahonni ayladi sultoni nomdor bahor.
Shahi yagona Muhammad Rahim soniy deb,
Nigini davlat uza berdi ishtihor bahor.

Muallif bahorning betakrorligini, har doimgidan ham bu yil betakror go'zallikka ega ekanini Feruzning taxtga chiqishi voqeasi bilan bog'laydi va bu kabi ifoda uslubi aynan mumtoz adabiyot qasidachiligiga aynan muvofiq keladi. Biroq yangi o'zbek she'riyatida shunday qasidalar ham yaratildiki, ular mazmuniy novatorlikning yorqin ifodasidir. Masalan, Furqat qasidalari shaklan mumtoz adabiyot an'analarga tayangan bo'la ham, mazmunan o'zida yangi o'zbek she'riyati

xususiyatlarini to'liq namoyon etadi. Uning oqpodshohga atab yozilgan qasidasi mumtoz adabiyotdagi qasidalardan mazmunan tamomila farqli xususiyatlarga ega. Qasidadagi:

Hukumat intizomin ko'r: tajovuz aylab insondin,
Siyosat zarbatidin larzalar sheri jayon etti.
Sipohiy shersavlatdur, livosi ajdaho paykar,
Olib ko'b shahrni, alqissa, tasxiri jahon etti –

kabi misralarning o'ziyoq Furqat ijodida qasidachilik mohiyat jihatidan yangilanganini yaqqol ko'rsatib beradi. Boisi, qasidachilik an'anasiga ko'ra hukmdor madh etilishi, uning sifatleri ulug'lanishi lozim. Biroq yuqoridagi misralar bu an'ananing tamoman ziddidir. Bosqinchilik siyosatiga ishora, insoniylik chegarasidan tajovuz qilish (tashqariga chiqish), ajdaho libosli sipohiy – bularning barchasi sho'irning oqpodshoh va uning siyosatiga qarshi munosabatini yorqin va ta'sirli aks ettiradi. Qasidadagi: *“Haqiqiy podshohkim, jahonni intizomi-chun, Majoziy podshohlarni jahong'a hukmron etti”* ifodasiyoq Furqatning qasidachilikni yangilay olganidan dalolat beradi. Bu qasida nafaqat mazmunan, qolaversa, tuzilishiga ko'ra ham mumtoz adabiyotdagi ushbu janr namunalaridan farq qiladi. Bu haqida professor Nurboy Jabborov quyidagicha fikr bildiradi: *“An'anaga ko'ra, qasidaga so'zboshi yozilmaydi. Furqat esa asarni so'zboshi-izoh bilan boshlaydi. Unda, jumladan, mana bunday satrlarni o'qiymiz: “Zimistoni shabistonlarkim, siyohbaxtlar ro'zgoridek qaro va sohibi afkorlar andishasi yanglig' uzun va beintihodur. Bu laylatu-d-dajoda uyqu durrojlari ko'zlar oshyonasidin ramida qilib, xayol nasoyimi har tarafg'a varzida qilur erdi...”*. “Oqpodshoh”ga bag'ishlangan qasidaning debochasi chuqur iztirob ifodasi bo'lgan *“Siyohbaxtlar ro'zgoridek qop-qora, zimiston tun”* tasviri bilan boshlanishi bejiz emas. Bu tasvir mazkur debocha davomida *“jo'shi bahori rashki gulistoni Eram”* deya ta'riflangan Farg'ona mamlakati, *“bu roqimi tasvidotning asl shajarai vujudi... obu havosi obyoriq'i birla tarbiyat topmish bo'lg'on”* Xo'qand gulshanining istibdod zulmatida qolganiga ochiq ishoradir. Aks holda podshoh madhiga bag'ishlangan qasida bunday dard-alam, iztirob ifodasi bilan boshlanmagan bo'lar edi”[5,132].

Furqat ijodi Navoiy an'analarga ergashgani, o'zida mumtoz adabiyotga cheksiz havas va intilishni aks ettirgani holda, novatorlikni namoyon etishi, tafakkurning beqiyos qirralarini akslantirishi va ijtimoiy faolligi bilan alohida ajralib turadi. Zero, yangi o'zbek she'riyatida *“Furqat va uning zamondoshlari lirikasi mumtoz nazmiy an'analardan yangi o'zbek she'riyatiga o'tishda o'ziga xos adabiy ko'prik vazifasini o'tadi, deyish mumkin. Ushbu adabiy-estetik omil jadid she'riyati yuzaga kelishida muhim o'rin tutdi”*[5,131]. Qolaversa, Furqat ijodidagi munojot, g'azal va musaddaslarda ham ayni an'ana zahiridagi novatorlik yaqqol kuzatiladi. Uning munojotidagi:

Mayi ilmdin masti irfon etib,
Nasib etma jomi jaholat manga –

kabi misralaridayoq ma'rifatparvarlik adabiyotining bosh g'oya va maqsadi aks etadi. Bu kabi g'oyalar nafaqat Furqat, qolaversa, yangi o'zbek she'riyatining boshqa ko'plab ijodkorlari she'riyatida ham davom etdi. Masalan, Avloniyning hamd va na't mazmunidagi she'rlarida ayni xususiyat etakchilik qiladi. Ularda mumtoz adabiyotdagi usullar bir qadar saqlangani holda, g'oya va mazmun o'zgara boradi. Mumtoz adabiyotda hamd va na'tlarda sho'irning Allohga madhi, tavbasi kabi mazmun aks etsa, Avloniy o'z hamd va na'tlarida bir qadar dunyoviy masalalarni qalamga oldi. Jaholatga botgan millat holiga najot izladi, Alloh taolodan ilm nuri bilan insonlar qalbini yoritishni so'radi, yagona najot ilmda ekanligini, millatning ma'rifat vositasidagina taraqqiyga erishmog'i mumkinligini ta'kidlagani holda, uning jaholat girdobida qolganidan iztirob chekdi:

Bu na zamonki, millati holi zabundir,
Bug'zu adovat o'rtada haddan fuzundur,
Har kas o'zining nafsi uchun sarnigundur,
Jahl o'tina yonib dilimiz la'lgundur,
Ummat amalni tashladi, ko'zi yoshi xundur,
Hijron – biz, o'zgalar hama sarvati funundur,
Sizdin tarahhum istayur islom, yo habib,
Boq, ummatingizni holina bemor ham g'arib.

Ko'rinib turganidek, na'tda ijtimoiy mazmun etakchilik qilmoqda. Bu holat mumtoz adabiyot uchun xos bo'lgan hamd va na'tlarning mohiyati, tabiati davr talabiga muvofiq o'zgarishga uchraganidan dalolat beradi. Janr mohiyatidagi ushbu o'zgarish, albatta, muallifning dunyoqarashi va maqsadlari bilan ham chambarchas bog'liq jarayondir. Bu kabi usullar, an'ana negizida yangilikning kashf etilishi yangi o'zbek adabiyoti uchun xos xususiyatdir. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, yangi o'zbek she'riyati janrlari yangilanishi va poetik takomilida mumtoz adabiyotning o'rni beqiyosdir.

ADABIYOTLAR

1. Чўлпон. 500 йил. /Асарлар. Тўрт жилдик, IV жилд. – Т.: “Академнашр”, 2016, 20-бет
2. Жабборов Н. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. док-ри.... дисс. – Тошкент, 2004. – Б 28.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасрат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002. – Б. 278
4. Каримова Ш. Ўзбек мумтоз шеъриятида поэтик мазмун ва шаклий изланишлар. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD).... дисс...Т. 2018. Б.131.
5. Жабборов Н. Алишер Навоийнинг увайсий шогирди. //Алишер Навоий. Халқаро журнал. 2022, 2-сон. -Б.132.

Mumtoz adabiyot an'analari va yangi o'zbek she'riyati

Rezyume. Ushbu maqolada yangi o'zbek she'riyatining shakllanishida mumtoz adabiyot an'analarning ta'siri va mumtoz adabiyotdagi an'anaviy obrazlarning ijtimoiy mohiyat kasb etishi tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar. Mumtoz, an'ana, ma'rifat, jadid, obraz, lirika, ijtimoiy, Oy, quyosh, yulduz.

Классические литературные традиции и новая узбекская поэзия

Резюме. В данной статье исследуется влияние классических литературных традиций на формирование новой узбекской поэзии и обретение социальной сущности традиционных образов в классической литературе.

Ключевые слова. Классика, традиция, просвещение, модерн, образ, лирика, социальное, луна, солнце, звезда.

Classical literary traditions and new Uzbek poetry

Summary. In this article, the influence of classical literary traditions on the formation of new Uzbek poetry and the acquisition of social essence of traditional images in classical literature are studied.

Key words. Classic, tradition, enlightenment, modern, image, lyric, social, moon, sun, star.

Klassikalik ádebiyat dástúrleri hám jana ózbek poeziyası

Annotatsiya. Bul maqalada jaña ózbek poeziyasınıń qáliplesiwinde klassikalıq ádebiyat dástúrleriniń tásiiri hám klassikalıq ádebiyatqa dástúriy obrazlardıń sociallıq áhmiyetke ie ekenligi úyrenilgen.

Kalit sózler. Klassikalıq, dástúr, ágartıwshılıq, jadid, obraz, lirika, sociallıq, ay, quyash, juldız.

TUSH-HIKOYALARDA BADIY PSIXOLOGIZMNING AHAMIYATI

Sadullayeva M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Aytish joizki, hikoya syujetida badiiy psixologizmning o'rni nihoyatda ahamiyatli. Agar ijodkor yaratgan asarning syujeti kitobxonga ma'qul kelsa, demak, muallif psixologik holat tasvirini maromiga yetkazib tasvirlaganidir. Chunki asarning badiiy saviyasi, undagi ruhiyat tasvirining qay yo'sinda ifodalanishi, tasvirning kitobxon ruhiyatiga ta'sir o'tkazishida ko'rinadi. Ba'zi bir hikoyalar syujetidagi asosiy psixologik holatni tashuvchi unsur bu tushdir. Tush noestetik hodisa bo'lsa-da, adabiyotda undan ko'pincha estetik hodisa sifatida foydalanishadi. Tush motivining syujet tarkibidagi o'rni bo'yicha bir qator adabiyotshunos olimlarning tadqiqotlari mavjud. Masalan, tadqiqotchi Sh.Istamovaning "Abdulla Qodiriy boshqalardan farqli o'laroq, birinchi bo'lib yangi janr – romanda an'anaviy tush motividan foydalandi. Yozuvchi Otabek taqdiridagi fojia aslida jamiyatdagi inson erki muammosi bilan bog'liqligini ochib berish uchun tushni poetik vosita sifatida tanlay oldi. O.Yoqubov, P.Qodirov, Mirmuhsin, O'.Umarbekov, N.Aminov, O'.Hoshimov, Tohir Malik, Muhammad Ali, Erkin A'zam, Ahmad A'zam, Nazar Eshonqul, Ulug'bek Hamdam, Ilhom Zoyir va boshqa zamonaviy adiblar asarlarida tushning ko'proq ruhiy tahlil vazifasi kuzatiladi[3;15]" degan fikrlarida ham aynan tushning asar syujetida ko'proq ruhiy holatga taalluqli o'rinlarda qo'llanilishini ta'kidlagan. Tush tasviri badiiy asarning hattoki butun syujetini qamrab olishi, ba'zan esa asarda tugun bo'lib kelishi ham, voqealar rivoji, xotimasida ham hal qiluvchi ro'lni bajarishi mumkin.

Masalan, yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "Bir piyola suv" hikoyasining butun syujeti tush asosiga qurilgan. Hikoya muqaddimasidan boshlab tush tasviri jumboqli tugun bilan harakatga keladi va bu tugun tadrijiy ravishda voqealar rivojida muhim ro'l o'ynaydi. Odatda, tush tasvirida qahramon nomi, makon-zamon, voqealar bo'ladigan joylar haqida aniq ma'lumot beriladi. Lekin Ulug'bek Hamdamning tush hikoyalari ko'p hollarda o'zining mavhumligi bilan ajralib turadi. Mazkur hikoyada qahramonga nom ham berilmaydi, unga berilgan topshiriq, ya'ni yukning qanday yuk ekanligi ham, uning qayerga va nima maqsadda olib ketilishi ham mavhum bo'lib, faqat asar qahramoni topshiriqni shom tushgunga qadar manzilga eltishi lozimligi aytiladi. Hikoyada tush tasviri voqea-sargushat, ramziy-majoziylik asosida qurilibgina qolmasdan, balki yozuvchi ifodalamoqchi bo'lgan asosiy g'oyani ham ifodalaydi. Ya'ni tush va o'sha tushning tafsilotlari, undagi hodisalar o'ziga xos ramziylik kasb etibgina qolmay, muallif niyatini anglatadi. Ulug'bek Hamdamning "Bir piyola suv" hikoyasi yuqorida ta'kidlangandek, ramziy ifoda asosida bayon etilgan bo'lib, undagi, "bir piyola suv", "karvonsaroy", "ayol" obrazlari, o'ziga xos ramziy ma'no tashiydi. Mazkur hikoyada yozuvchi inson hayoti davomida oldiga qo'ygan maqsadi va unga erishish yo'lida esa nimalargadir chalg'ishi va shuning natijasida maqsadiga erisholmasligi, vaqtni boy berishi mumkinligi kabi dolzarb ijtimoiy-falsafiy muammolarni aks ettirgan. Hikoya quyidagi tasvir bilan boshlanadi: "Menga vazifa yuklatilgan edi. Biroq nima uchun aynan menga? – bilmayman. Kim va qanday vaziyatda topshiriq berdi? – buni ham negadir eslay olmayman. Yodimda qolgani – nimadir ortilgan, ikkita ot qo'shilgan aravani shom tushgunga qadar manzilga eltishim zarur. Nega endi shomga qadar? Bu savolning javobi ham menga qorong'i... Yana "yo'lda chalg'imasang bas, yukni manzilga o'z vaqtida eson-omon eltasan", deyilgani hammasidan oshib tushdi: jumboqmisan jumboq".

Hikoyada qahramonga muhim vazifa shomga qadar bajarilishi lozimligi aytilgan. Ko'rinadiki, topshiriq noma'lum kimsa tomonidan aynan shomga qadar ado etilishi, bu yo'lda esa hech narsaga chalg'imasligi va aynan nima uchun shomga qadarligi ham mavhumligicha qoladi. Muallif nega aynan "shom" vaqtini tanlaydi. Agar sinchkovlik bilan qaralsa, bu yerda yozuvchi katta ramziy ma'noni ifodalaganiga ishora qiladi. Ma'lumki, shom – qorong'ulik, tun paytini bildiradi. Adabiyotda ijodkorlar "shom" paytiga o'ziga xos ramziylik yuklashadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanining boshlanishini shunday tasvirlaydi: "1264-inchi hijriy, dalv oyining o'n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...". Romanda voqea-hodisalar qish fasli, shom namozi vaqti, qorong'ulik

tasviri bilan boshlanadi va asar xotimasi ham qorong'ulik bilan tugashi, ya'ni Yusufbek hoji qora xat olgani va O'zbekoyim bilan qora aza kiyim kiyishida alohida ma'no borligini ta'kidlash o'rinni. Shunisi, xarakterliki, yozuvchi Ulug'bek Hamdamning yuqoridagi hikoyasida "shomga qadar" deb inson hayotining so'nggi pallasini nazarda tutgan bo'lsa ajabmas. Ya'ni inson umri davomida orzu-maqсадlari yo'lida harakat qiladi, o'zidan yaxshi nom qoldirish uchun yelib-yuguradi. Ammo hikoya qahramonining esa maqsadi yo'lida dunyo lazzatlariga chalg'ishi, makr-hiyalarga uchishi, bir so'z bilan aytganda, nafsining quliga aylanishi uni maqsadga erishishidan chalg'itadi. Topshiriq bajarish uchun yo'lga otlangan qahramonning yo'l azoblari, suv istab chanqashi va undagi ruhiy holat tasvirini shunday chizadi: *"Qani endi bu qaqragan cho'l aro bir zilol suvli quduqqa duch kelsamu undan qonib-qonib ichib tashnaligimni qondirsam. Aqalli bir piyola suv bo'lsayam roziydim. Bir piyola suv.."*[4;5]. Yoki *"Biroq chanqoq ham borgan sari zabtiga olar, ichimga anavi o'rkach-o'rkach qaynoq qumliklar ko'chib o'tayotganga o'xshardi"*[4;7].

Ko'rindiki, inson maqsadiga yetishishda turli qiyinchiliklar, mashaqqatlar va shu kabi turli sinovlarga duch keladi, sinaladi, xuddi hikoya qahramoni chanqab, bir piyola suv ilinjida azoblanganday. Asar xotimasida qahramonning kutilmagan holatga duch kelishi, ya'ni maqsadi yo'lida toliqib, chanqab suv izlab yurishi va bir piyola suvning haqqini ado etaman deb ne azoblarga tushishi, oxir-oqibatda esa aravasidagi yuk, ne ko'z bilan ko'rsinki, suv to'la ko'zalar ekanligini ko'rib hayratda qolganligida ham aslida hayot haqiqati bor. Inson umri ana shunisi bilan ajabtovur.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, tush epizodi hikoyaning qaysi qismi tarkibida kelishidan qat'iy nazar butun bir asarning asosiy g'oyasini o'zida yuklaydi. Ko'p hollarda yozuvchi o'zidagi murakkab o'y-kechinmalari, ruhiy olamini tush tasviriga o'tkazadi. Tush epizodi asarda syujet qismlarini bir-birga bog'laydi, shuning uchun ham ijodkor bir tushdan, yoki aksincha bir necha tush tasvirlarini keltirishi mumkin. Masalan, Ulug'bek Hamdam nafaqat hikoyalarida, balki romanlarida ham tush tasviridan unumli foydalangan. Birgina "Sabo va Samandar" romanida 20 ta tush motivi borligi ma'lum[3;15].

Shunday bir hikoyalar borki, bunday asarlarda hikoya ichida hikoya shaklida tush tasviridan foydalaniladi. Ba'zi bir hikoyalarning kompozitsion-uslubiy qolipiga ko'ra, ularda voqelik bayoni ko'pincha "edi", "emish" to'liqsiz hikoya fe'li orqali ifoda etiladi. Yuqorida biz tahlil qilgan "Bir piyola suv" hikoyasi "edi" shaklida boshlanadi. Ayrim hikoyalar syujetida qahramon ko'rgan tushning xotiri, uning ruhiyatidagi evrilishlar bilan bayon etiladi. Masalan, yozuvchining yana bir hikoyasi "Unutilgan nay navosi"da aynan shunday tasvirni kuzatish mumkin: "O'lis-olislarda chalingan hazin nay sasi nihoyat yaqinlashib, shundoq quloqlari ostida yangraganda Alisher cho'chib uyg'ondi. Uyg'ondiyu negadir bu safar nay sadosi uyqusi bilan birga o'chmadi: aksincha, endigina u ko'z ochgan xobxonani, dahliz va yo'lakni, hatto tashqarini, boringki, butun olamni to'ldirib chalindi, chalinaverdi"[4;40]. Demak, asar qahramonning tush ta'siridan cho'chib uyg'onishi va unga tanish bo'lgan hazin nay sasining qulog'i ostidan ketmasligi, butun xayolini, o'y-fikrini qamraganligini ko'rish mumkin. Muhimi, muallif hikoyaga tanlagan sarlavhasi-yu, bir qarashda hikoyaning asl ma'nosini anglash imkonini beruvchi epigraflar yozuvchining badiiy quvvatini aniq-tiniq ko'rsatadi. Jumladan, hazrati Mavlono Rumiynig: *"Tinglagil, nay ne hikoyat aylagay, Ayriqlardan shikoyat aylagay"* misralari bilan bir Musofirning: *"O'lsam, yuzimni yurtimga qaratib ko'minglar"* tarzidagi vasiyat so'zlari hikoyaning asl g'oyasini, mazmun-mohiyatini o'zida jamlagan.

Asarda tush tasviri bilan bog'liq tafsilotlari keltirilmaydi. Faqatgina hikoya qahramoni Alisherning xotiridan ketmagan, butun ruhiyatiga ta'sir etgan o'sha mungli nay ovozi va uning qahramonning yuragiga solgan iltiroblari, yurt sog'inch, alam, sevgi, xiyonat, hijron kabi ruhiy hissiyotlar iskanjasida qolishi psixologik nuqtayi nazardan mahorat bilan tasvirlanadi. Ya'ni yozuvchi hikoyada inson ruhiyati, ruhiy dunyosi, o'y-kechinmalarini ochib berishda tush motivining qay darajada muhim vosita ekanligini ko'rsatib o'tgan. Quydagi tasvirda tush xotirining inson psixologik holatiga ta'siri yana-da yaqqolroq aks etgan: *"Alisherning o'pkasi to'ldi, ich-ichidan alamli xo'rsiniq otilib chiqdiyu zum o'tmay unsiz yig'iga, yig'i esa zo'r ichikishga aylandi"*[4;41]. Muallif ruhiy holatni tasvirlash jarayonida uni tadrijiy o'stirib psixologik holatni yanada quyuqlashtiradi. *"o'pkasi to'ldi", "ich-ichidan alamli xo'rsiniq otili", "unsiz yig'i", "yig'i esa zo'r ichikishga aylandi"* kabi iboralar ruhiy holatni teranroq anglash, uni borgan sari kuchayishiga xizmat qilyapti. Bu kabi holatlarda hikoyani tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yozuvchi asar syujetida voqea-hodisa tasviriga emas, ko'proq uning psixologik tasviriga e'tibor qaratgan. Insonni anglash qiyin, uni nima istayotganini hatto o'zi ham ba'zan tushunmaydi. Buning natijasida ko'proq, inson o'z-o'zi bilan muloqotga kirishadi, bahslashib-tortishadi, oxiri yo'q savollar beradi. Muallif ham qahramonning ichki po'rtanalarini ko'p hollarda o'z-o'zi bilan aloqaga kiritish orqali tasvirlashga harakat qiladi. Va bu kabi psixologik o'rinlarda ichki monolog asosiy vazifani bajaradi: *"Vo darig', bu nimasi? - tiliga bodroqdek toshdi savollar Alisherning - Men bilan kim berkinmachoq o'ynayapti, kim? Nega yana nay? Tag'in tushimdagi nag'masi bilan? Buning sir-u sinoati nedir?.."*. Oxiri yo'q javobsiz savollar qahramonning turli ko'yga soladi, ruhan azob beradi.

Quydagi parchada esa qahramonning nazdida atrofidagi kimsalar ham xuddi uning kabi yonib tugayotgan shamdek ko'rinar, o'zligini yo'qotib o'zga insonga aylanib borayotgan edi: *"Nazarida bu ulkan shahardagi millatdoshu yurtdoshlarning hammasi - o'zi doxil - yog'i ado bo'layozgan pilikdek tutab borishayotgandi. Chunki o'zlaridan keyin... tamom - nuqta. Farzandlari - boshqa olam, boshqa odamlar! Ular shu tuproqning fuqarolari, tilidan tortib ruhigacha...Balki... Ha, Alisher nihoyat yengildi - ko'ngliga yon berdi... Uchoqqa biletdi oldiyu O'zbekistonga uchdi. Botinda chalina boshlagan nay navosi uni Vatanga boshlab ketdi..."*. Aslida, haqiqat ham shu. O'zga yurt o'z yurtindan ustun bo'lmas. Yillar o'tgach, vatan sog'inch, tuproq isi, ota-ona qadri, yaqinlar hamma-hammasi, o'sha mungli nay sasi kabi insonni yurak-bag'rini azoblaydi. Ammo u payt kelganda, hammasi ortga qaytib bo'lmas, imkonsiz tuyuladi. Hikoya so'ngida ham Alisher nay sasini qayerdan kelayotganligini anglab yetadi. Ammo ko'nglidagi istakni tiliga ko'chirolmas edi: *"Alisher o'z botinida chalinayotgan navoning qaydan kelayotganini nihoyat topgan, hayratdan toshdek qotgandi..."*

Faqat... faqat vujudini ko'tarib begona yurtga uchib ketayotgan temir qushga ko'ngil nidosini - "to'xta, tushib qolayin!" degan kuchli istakni demas, deymasdi..."

Mazkur hikoyada, ona yurt sog'inchi, muhabbati, nay timsolida o'ziga xos ramziy-majoziy ma'no kasb etgan.

Yozuvchining tush-hikoyalaridan yana biri "Tosh" hikoyasidir. Hikoya o'ziga xos ramziylik kasb etishi uning sarlavhasidan ayon bo'ladi. Tosh bu insonning ichida yotgan bir illat, nafs, xirs, yovuzlik. Inson go'zallikka qarab intilganida bu toshning og'irligini, hatto borligini his qilmaydi. Chunki "go'zallik dunyoni qutqaradi" degan qarash bor. Ulug'bek Hamdam hikoyasida ana shu go'zallik "ayol" obrazida namoyon bo'ladi. Tashqi qiyofasidan go'zal ko'ringan xurliqo, aslida makr, shayton, insonni yo'ldan adashtiruvchi kabi timsoliy-majoziy ahamiyat kasb etadi: "Shu payt orqadan qadam tovushi eshitildi. Zum o'tmay yonginamdan muattar bo'y taratib, allaqanday yaltiroq libosga chulg'angan notanish ayol o'tib qoldi. Kayfiyatim ta'siridami, bilmadim, unga berilibroq e'tibor qildim. Hammasidan oldin uning xush bo'yi allaqachon dimog'imni qitiqlab ulgurandi, ayni chog'da ayolning qaddi-qomatiga ko'z soldim: entiktiradigan darajada go'zal!..."[4;155]. Muallif qahramon tilidan ayolning tashqi siyratini shunday chizadiki, undagi go'zallik borgan sari oshadi, insonni zanjirdek o'ziga bog'laydi. Har bir xatti-harakati, tuzilishi, butun tanasini tasvirlar ekan, go'yo bejirim, jon olguvchi, buni so'z va qalam bilan chizishning iloji yo'qligini mahorat bilan tavirlaydi. Aslida ham hayot bir ayol kabi. Dastlab go'zal, maftunkor, o'ziga chorlaydi. So'ngra, boshing borib toshga urulgandagina, ayolning ya'ni o'sha go'zallikning ham boshqalardan farqi yo'q, nafsqa qul ekanligini anglaysan. Ayniqsa, hikoyada ayolning hamma qatori baliqqa navbatda turishi, baliqning ko'z o'ngida majaqalangan boshini bamaylixotir tomosha qilishi, asar qahramonining nafratiga, go'zallik ortidagi chirkinlikka toqati chiday olmay qayt qilishiga sabab bo'ladi. Shu vaqtdan boshlab qahramon bag'ridagi bosilib yotgan toshning og'irligini qayta his qiladi, butunlay boshqa qiyofaga kirib, o'sha og'irlikni tashqariga chiqaradi.

Yozuvchining badiiy mahoratining qirralaridan biri ham ana shu haqiqatni oddiy tosh misolida anglata olganligidir. Inson qachongina boshi toshga urulib qaytganidagina, go'zallik ortidagi yovuzlikni ko'ra boshlaydi. Asarning tush hikoya deyilishining boisi, tush epizodi mazkur hikoyada xotima sifatida beriladi. Va bu orqali yozuvchi maqsadi, asar tagzamidagi purma'no g'oyasi namoyon bo'ladi: "O'sha kuni kechasi mijja qoqmay to'lg'onib chiqdim. Tongga yaqin esa ko'zim ilinibdi. Keyin tush... Unda men qo'limda tosh bilan ko'chalarni kezar, duch kelgan odamning boshiga u bilan urar, qonatar ekanman. "Axir bu... axir bu tosh mening ichimda edi-ku, qachon, qanday qilib qo'limga tushib qoldi? Nega u chiqib ketdi? Nima uchun?...", deya o'ylab siqilarkanman negadir dahshatli yumushdan o'zimni to'xtatmas, to'g'rirog'i, to'xtatolmashman. Yo'limda uchragan erkagu ayol, kattayu kichik - bari-barining yuz-ko'zini shafaq yanglig' qonga bo'yab bo'lgach, hov uzoqda ko'rinib turgan toqqa shiddat bilan yo'nalibman. Ko'nglimga quloq tutsam, tog'ning eng baland cho'qqisiga chiqib, hayot debochasi - quyoshni toshbo'ron qilishdek yovuz niyatda yonayotgan ekanman. Xayolimda esa faqat bir manzara - sotuvchining baliq boshini urib majag'lagani va ayolning qip-qizil og'zi aylanar, aylanar va yana aylanarmish..."

Demak, inson bosib o'tgan umri davomida ba'zan bilib, ba'zan bilmay xatolarga yo'l qo'yadi, gunohlar qiladi, baliqdek halol, xokisor insonlarga aziyat yetkazadi. Qahramonning qalbida yotgan tosh, ya'ni yovuzlik ham tashqariga otiladi, atrofida kim chiqsa, unga tegyapti. Hatto bu tosh bora-bora o'ta yovuzlashib hayotga bo'lgan isyonga aylanyotganligini, bunga sabab esa, boshi majag'langan baliq va ayolning qip-qizil og'zi, balki bu og'iz gunohsizlarning qonidan shunday bo'lgandir. Xullas, hikoyadan istagancha teran falsafiy xulosalar chiqarish mumkin. To'g'ri xulosani esa kitobxonning o'ziga qoldirish yetarli. Muallifning ijodkorlik qobiliyati, shunday ruhiy-emotsional holatni chuqur psixologizm asosida yetkazib berganligidir. Xullas, ijodkorlar badiiy asarda tush motividan mohirona foydalanish asosiy qirralaridan biri asar qahramonlarining ruhiyatini ochib berish, ularning ahvolini, kayfiyatini, ichki kechinmalarini, dunyoqarashini tasvirlash kabi ruhiy tahlil qilishning eng qulay vositasi ekanligi bilan e'tiborga molik.

ADABIYOTLAR

1. Куронов Д. Назарий қайдлар.- Тошкент: Академнашр, 2018. – Б. 3-4.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б.124.
3. Истамова Ш. Бадий асарда туш-поэт-комп.в.аз. Фил.ф.б. ф. дис... автореф. – Самарканд, 2017.156.
4. Ҳамдамов У. Тўлин ой киссаси. Тошкент. "O'zbekiston".- 2017. 5-40, 41, 155-betlar.

Annotatsiya: mazkur maqolada tush tasvirining syujet tarkibidagi o'rni, uning ruhiy holat ifodalashdagi ahamiyati mahoratli yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "Bir piyola suv", "Unutilgan nay navosi", "Tosh" kabi tush hikoyalari misolida tahlil qilindi. Tush tasviri butun syujetni qamrab olishi, ba'zan esa asarda tugun bo'lib kelishi, voqealar rivoji, xotimasida ham hal qiluvchi ro'lni bajarishi, yoki tush xotira sifatida qo'llanilishi mumkinligi mazkur hikoyalar tahlili orqali ochiqilanadi. Shuningdek, unda yozuvchining tush tasvirida qahramonlarining ahvolini, kayfiyatini, ichki kechinmalarini, dunyoqarashini mukammalroq ko'rsatish imkoni borligi yuzasidan mulohazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: syujet, kompozitsiya, ruhiy holat, badiiy psixologizm, motiv, epizod, tush tasviri, tush motivi talqin, tahlil, hikoya, janr, badiiyat.

Annotatsiya: usi maqalada tus suvretiniy syujet quramindagi orn, oniy psixik jagday anlatiwdagiy ahemiyeti uqipli jaziwshi Ulug'bek Hamdamniy "Bir piyola suv", "Unutilgan nay navosi", "Tosh" syaqli tus gurrihleri misalinda analiz etildi. Tus suvreti putkil syujetni qamtip aliwi, geyde bolsa shigarmada tuyin bolip keliwi, waqiyalar rawajlaniw, natiyjesinde de sheshiwshi ro'lni orinlawi, yamasa tus yad retinde qollanilwi mumkinligi usi gurrihler analizi arqali ashiiqlanadi. Soniy menen birge, ol jagdayda jaziwshiniy tus suvretinde qahramanlariniy jagdayin, keyipin, ishki keshinmalarini, dunyaga koz qarasin jetilissen korsetiw mumkinshiligi bar ekenligi turali oy-pikirler keltiriledi.

Gilt sözler: syujet, kompozitsiya, psixik jağday, kórkem psixologizm, motiv, epizod, tús suwreti, tús motivı talqin, analiz, gúrrin, janr, kórkemat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются роль и значение индивидуального стиля творца в применении художественной психологии, а также вопрос выражения психики, психики человека, ее своеобразия, постепенности совершенствования и связи с общественной жизнью. На примере повести анализируется обсуждаемое писателем Улугбеком Хамдамом «Возвращение». Такие вопросы, как своеобразие стиля писателя от современных художников, его художественное мастерство, умение передать дух образа и дух образа, умение пользоваться поэтическими законами, конкретизировались в ходе анализа и интерпретации произведения история.

Ключевые слова: поэтика, творец, психика, художественная психология, образ, образность, герой, интерпретация, анализ, рассказ, проза, художественность.

Annotation: In this article, the role and importance of the individual style of the creator in the application of artistic psychology, as well as the issue of the expression of the psyche, the human psyche, its uniqueness, gradual improvement and its connection with social life are discussed by the writer Ulugbek Hamdam "Return" is analyzed on the example of the story. Issues such as the uniqueness of the writer's style from contemporary artists, his artistic skill, the ability to depict the spirit of the image and the spirit of the image, and the ability to use poetic laws, became concrete during the analysis and interpretation of the story.

Key words: poetics, creator, psyche, artistic psychology, image, figurativeness, hero, interpretation, analysis, story, prose, artistry.

O'ZBEK HUIJATCHILIGI BO'YICHA ILMIY-AMALIY TADQIQOTLAR SHARHI

Babadjanov F.Q.

Qoraqalpog davlat universiteti

O'zbek hujjatchiligi tarixi, uning taraqqiyot bosqichlari va tamoyillari masalalari ko'p yillar davomida ilmiy jamoatchilik e'tibordan tashqarida qolib keldi. Turkiy tildagi hujjatlar, ularning leksik, grammatik, uslubi jihatlarini, asosan, rus olimlari tomonidan siyosiy maqsadlarda tadqiq etilgan xolos. Sobiq ittifoq davrida mazkur muammoni o'rganish masalasi mahalliy olimlar uchun norasmiy ta'qiqda edi. O'zbek hujjatchiligi muammolarini o'rganishga ikki xil omil to'siq bo'lgan.

Birinchii omil, o'zbek tili rasman davlat tili bo'lmagan, bu tilning hujjatchilik uslubi haqida gap bo'lishi mumkin emas edi, uni tadqiq etish esa ortiqcha muammo keltirishi mumkin bo'lgan. Mazkur tilda ish yuritish mumkinligi, o'zbek tilining o'ziga xos hujjatchilik uslubi va uning tarixi mavjudligi tadqiq qilinsa, sho'ro mafkurasiga mutlaqo to'g'ri kelmas edi. Shu bois davlat ishlari, davlat hujjatchiligida maxsus ravishda o'zbek tilidan deyarli foydalanilmagan. Maqsad, ongli ravishda milliy tillarning rasmiy ish yuritish uslubini eskirtirish va yaroqsiz holga keltirish bo'lgan. Faqat ba'zi ahamiyatsiz hujjatlarning tarjimasida o'zbek tiliga murojaat qilingan. O'zbekcha o'girilgan hujjatlarda ham ruscha matn qoliplari saqlashga harakat qilingan. Natijada, o'zbekcha hujjat matnlari mujmal va tushunarsiz holga kelib qolgan. Tilning tabiiy imkoniyatlaridan foydalangan holda hujjat qoliplarini yaratish masalasiga mutlaqo e'tibor qaratilmagan va bu hol davr talabi bo'lgan.

Ikkinchi omil, o'zbekcha hujjat matnlari ustida ish olib borish uchun tadqiqot obyekti bo'ladigan manbalarning o'zi yo'q edi. Chunki asosiy hujjatlar faqat rus tilida yuritilgan. Juda kam miqdordagi, ish yuritishda ahamiyati bo'lmagan shaxsiy hujjatlarni yozishda (ariza, tilxat, tushuntirish xati, tarjimai hol va h.) aholining quyi qatlami ona tilisi – o'zbek tilidan foydalanishgan. Ularning matn qoliplari to'raligicha ruscha hujjatlarning andozasi asosida shakllantirilgan. Bu holat ham juda cheklangan doirada amalga oshirilgan. Mazkur hujjatlar hajman juda kichik, hujjatchilikda muhim ahamiyatga ega bo'lmagan, shuningdek, asosan qo'lyozma shakldagi ish qog'ozlari bo'lgan xolos.

Hujjatchilik huquqshunoslik bilan tilshunoslikning kesishgan nuqtasi. Ta'kidlash lozimki, ko'plab hujjatlar huquqiy me'yorlarni belgilashga yo'naltirilganligi bois ular birlamchi navbatda huquqshunoslik obyekti hisoblanadi. Ayniqsa, normativ-huquqiy hujjatlar qonunchilikka muvofiq qabul qilingan, umummajburiy davlat ko'rsatmalari sifatida huquqiy normalarni belgilashga, o'zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjatlar hisoblanadi [14]. Shu bois ularning turlarini, mazmun mohiyatini va ahamiyatini belgilash, yuridik kuchi va nisbatiga aniqlik kiritish, hujjatlar ijrosi bo'yicha kelib chiqadigan huquqiy oqibatlarini tahlil qilish bevosita huquqshunoslikning tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlardan pastda turuvchi tashkilot va idoralarning ish qog'ozlari ko'proq tilshunoslik obyekti hisoblanadi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning tarkibiy bo'linmalari hamda hududiy organlari normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilishga haqli emasligi qonunchilikda ko'rsatilgan. Ya'ni tashkilot va idoralarning hujjatlari huquqiy normalarni belgilashga, o'zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilmaydi, ular orqali yuqori organ tomonidan belgilangan normalar tashkilot xodimlariga tadbiq etiladi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning quyi organlari tomonidan aylanishda bo'lgan hujjatlar ko'pincha boshqaruv hujjatlari deb yuritiladi.

O'zbek tilida ish yuritish muammosini ilmiy-amaliy asosda o'rganish ishlarining deyochoasi sifatida dastlabki ilmiy tadqiqot D.A.Babaxanovanning nomzodlik dissertatsiyasini [8] ko'rsatish mumkin. Rus tilida tayyorlangan (sho'ro davrida dissertatsiyalar faqat rus tilida tayyorlangan) "Hozirgi o'zbek adabiy tilining rasmiy ish uslubi" deb nomlangan mazkur dissertatsiyada rasmiy ish uslubi va hujjat matnlarining grammatik xususiyatlari ochib beriladi.

A.Mamajonovning "O'zbek tili qo'shma gaplarining stilistik xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi [13] o'zbek tilidagi rasmiy uslubga xos matnlarning sintaktik xususiyatlari yoritilganligi bilan e'tiborga molik. Sh.Ko'chimov

tadqiqotlarida [10;11] esa qonun hujjatlarining tili o'rganiladi. Bu boradagi jiddiy muammolar tahlilga tortiladi. Olim o'z tadqiqotida: "Haqiqatan ham, hozirgi paytda ayrim qonunlarimizda ba'zi huquqiy normalar qonunchilik texnikasi nuqtai nazaridan talabga to'la javob bera olmaydi. Ifoda usullari nihoyatda murakkab bo'lganligi sababli ayrim huquqiy normalarda aniqlik yetishmaydi" [11, 7-b.] – deya ta'kidlaydi. Tadqiqot yakunida Sh.Ko'chimov huquqiy normalarni o'zbek tilida ifodalash bo'yicha taklif va tavsiyalarini berib o'tgan. Turkiy hujjatchilik tarixi, tarixiy hujjatlarining tili va uslubi, terminologiyasi masalalarini o'rganishda Q.Sodiqov [19; 20; 21] ko'plab tadqiqotlar olib borgan. Olim turkiy tilda hujjatchilikning shakllanishi masalasini bir qancha davrlarga bo'lib tadqiq etadi. Shuningdek, hujjat qoliplari, hujjatchilik terminologiyasi bo'yicha ham ko'plab izlanishlar olib borgan va bu yo'nalishda bir qancha shogirdlar yetishtiradi. Q.Sodiqov tadqiqotlari davomchisi Q.Omonovning nomzodlik dissertatsiyasi [15] XI–XV asrlarda uyg'ur xatida bitilgan imtiyoz huquqini beruvchi davlat hujjatlarining lisoniy-uslubiy tadqiqiga bag'ishlagan bo'lsa, doktorlik ishi [16] turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili masalalariga qaratilgan.

N.Sadinova filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasida "O'zbek tili ish yuritish terminologiyasi" mavzusini o'rganadi [18]. Dissertant o'z tadqiqotida ish yuritishga oid terminlarning shakllanishi, taraqqiyoti, lingvistik xususiyatlari va terminlarni tartibga solish masalalarini tahlil qilib o'tgan. Shuningdek, tadqiqotchi ish yuritish terminlari lug'atini ham yaratadi. O'zbek hujjatchiligi va davlat tilida ish yuritish masalalariga bag'ishlangan ko'plab darslik, amaliy qo'llanma, o'quv va uslubiy qo'llanmalar ham yaratilgan. M.Aminov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N.Mahmudov, Y.Odilovlar tomonidan yaratilgan "Davlat tilida ish yuritish" qo'llanmasi "O'zbek tilida ish yuritish", "Ish yuritish" nomlari bilan bir necha marotaba qayta ishlanib nashr qilingan [1]. N.Mahmudov, A.Rafiye, I.Yo'ldoshevlar o'rta maxsus va kasb hunar ta'limi uchun "Davlat tilida ish yuritish" fanidan darsliklar tuzishgan [2]. G.Keldiyorova, N.Ablayeva, U.Boymatova, D.Sobirjonova, S.Sagdiyeva, A.Suyarovalar oliy ta'lim talabalari uchun o'quv va uslubiy qo'llanmalar yaratishgan [4].

Ish yuritish tizimining taraqqiyotida lug'atlarning o'rni ham alohida. Mustaqillikning dastlabki yillarida ish yuritish atamalarining qisqacha lug'atlari nashr qilina boshlandi [9]. Keyinchalik bu boradagi ishlar muayyan muddatga to'xtab qoldi. 2019-yildan boshlab davlatning til siyosatida o'zgarishlar boshlanib, ish yuritish terminologiyasiga yana e'tibor qaratila boshlandi. Avval N.Sadinova tomonidan tuzilgan ish yuritish terminlarining qisqacha izohli lug'ati [17] keyinchalik 2024-yilda ilmiy jamoa tomonidan kengaytirildi [3].

O'zbek hujjatchiligi va davlat tilida ish yuritish masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar bugungi kunda ham davom ettirilmoqda. Mazkur tadqiqotlar hujjatchilik uslubining va ish yuritish tizimining takomillashishiga, terminlar ma'lum darajada tartibga solinishiga xizmat qildi, o'zbek hujjatchiligi va davlat tilida ish yuritish tizimining dolzarb muammolari o'rganildi va tegishli tavsiyalar ishlab chiqildi. Biroq hali ham ilmiy asosda o'rganilishi lozim bo'lgan, amaliy tadqiqotlarini kutayotgan muammolar talaygina. Bu boradagi ishlar hozirgi davrda ham jadallik bilan olib borilmoqda. Ish yuritish hujjatlarini standartlashtirish, hujjat matnlarining yagona namunaviy andozalarini ishlab chiqish, hujjat nomlarini va ularning ish yuritish tizimidagi vazifalarini qayta ko'rib chiqish, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tizimini qat'iy joriy qilish, boshqaruv hujjatlariga, ommaviy nashrlarga ham lingvistik ekspertizadan o'tkazish tizimini joriy qilish kabi muammolar o'z yechimini kutmoqda.

Yuqorida ko'rib chiqqan ilmiy tadqiqotlarning natijalari, amaliy qo'llanma va lug'atlardagi ma'lumotlar bugungi kunda ish yuritish tizimini davlat tilida olib borishga zamin hozirladi.

ADABIYOTLAR

1. Aminov M. va boshqalar. Davlat tilida ish yuritish. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti -2021.
2. Boymatova U., Sobirjonova D., Sagdieva S. Ish yuritish asoslari. O'quv qo'llanma (bakalavr yo'nalishlari uchun). Toshkent-2004.
3. Ish yuritish terminlarining qisqacha izohli lug'ati / Tuzuvchilar: Madvaliyev A., Sadinova N., Saidno'monov A. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy iji, 2024. -384 b.
4. Keldiyarova G.S., Ablayeva N.A. O'zbek tilida ish yuritish. Toshkent-2009;
5. Mahmudov N., Rafiye, A., Yo'ldoshev I. Davlat tilida ish yuritish. (Akademik litsey uchun darslik). Toshkent-2010;
6. Mahmudov N., Rafiye, A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik). Toshkent-2013;
7. Suyarova A. O'zbek tilida ish yuritish. (uslubiy qo'llanma). Namangan-2018;
8. Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Дисс.... канд.филол.наук. – Ташкент, 1987.
9. Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. / тузувчилар: Махкамов Н., Мадвалиев А.Ф., Панасенко Э.Д., Панасенко И., Жумабаев Д. -Тошкент: Фан, 1994. -64 б.
10. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз.... дисс. ва дисс. автореф. – Тошкент, 1995.
11. Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2004.
12. Қисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш луғати. / тузувчилар: Панасенко Э.Д., Хол М.А., Махкамов Н., Мадвалиев А.П. Панасенко И.Ю. -Тошкент: Ўзбекистон, 1995. -118 б.
13. Мамажонов А. Ўзбек тили қўшма гапларининг стилистик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри... дисс. –Тошкент, 1991.
14. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида. ЎРҚ-682-сон. 2021 йил 20 апрель. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 20.04.2021 й., 03/21/682/0354-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 03.03.2022 й., 03/22/756/0180-сон; 04.08.2022 й., 03/22/787/0708-сон.
15. Омонов Қ.Ш. XI – XV асрларда уйғур хатида битилган имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларининг лисоний-услубий тадқиқи: Филол. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1997.
16. Омонов Қ.Ш. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва тақомили (илк ва ўрта асрлар): Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2016.

17. Садинова Н. Иш юритиш терминларининг қисқача изоҳли луғати. -Тошкент: Инновацион ривожланиш, -2019. -160 б.
18. Садинова Н. Ўзбек тили иш юритиш терминологияси: Ффд.... дисс. – Тошкент, 2020.
19. Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви. – Тошкент, 1989; Содиқов Қ. Аждодларимиз битиги. – Тошкент: Фан, 1990.
20. Содиқов Қ. XI – XV аср уйғур ёзуви туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари: Филол. фан д-ри... дисс. – Тошкент, 1992.
21. Содиқов Қ. Туркий ҳужжатчилигимиз асослари // Жамият ва бoshқарув. 1998, № 3-30, 32-6.

O'zbek hujjatchiligi bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar sharhi

Annotatsiya: Mazkur maqolada davlat tilida ish yuritish va o'zbek hujjatchiligi muammolari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, amaliy ishlar, nashr etilgan qo'llanma va lug'atlar tahlil etilgan. Erishilgan yutuqlar, hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar va galdagi vazifalar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: hujjatchilik tarixi, shaxsiy hujjatlar, normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy hujjatlar, boshqaruv hujjatlari, qonun hujjatlari, rasmiy uslub, tarixiy hujjatlar, ish yuritish terminologiyasi, ish yuritish terminlari lug'ati.

Обзор научных и практических исследований по узбекской документации

Аннотация: В данной статье анализируются научные исследования, практические работы, изданные пособия и словари по проблемам ведения работы на государственном языке и узбекская документация. Обозначены достижения, проблемы, требующие решения, и будущие задачи.

Ключевые слова: история документации, личные документы, нормативные правовые документы, официальные документы, документы управления, правовые документы, официальный стиль, исторические документы, канцелярская терминология, словарь канцелярских терминов.

The review of scientific and practical research on uzbek documentary

Abstract: This article analyzes scientific research, practical work, published manuals, and dictionaries concerning the issues of conducting official business in the state language and Uzbek documentation. The article highlights the achievements made, problems that need to be addressed, and upcoming tasks in this field.

Keywords: documentary history, personal documents, normative legal documents, official documents, administrative documents, legislation, official style, historical documents, office terminology, dictionary of office terms.

UDK: 821.512

NASRIY BAYON HIKMATLARI (ALISHER NAVOIY G'AZALLARI MISOLIDA)

Dustkarayeva S. N.

Toshkent Davlat Sharkshunoslik universiteti

Alisher Navoiyning lirik merosi jahondagi biron andoza doirasidagi chegaralarga sig'maydi. Ularning o'lchov birliklari mutlaqo boshqacha bo'lishi kerak. Ko'pyillik tajribalar mana shu haqiqatni yana bir marta tasdiqlab turibdi. Keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar mana shu tezisni har tomonlama tasdiqlayotganini e'tirof etish joiz ko'rinadi.

Mulohazalarimizni mutafakkir adibning bir g'azali misolida izohlashga harakat qilamiz. Matn adibning "G'aroyib us-sig'ar" devonidan olingan. Uning to'liq shakli mana bunday:

Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga,
Lutfung o'lsa, yuz meningdekkin farog'atdur sanga.
Ey meni sargashtadin gah forig'u gohi malul,
Qahring ul, lutfung bu, yorabkim, ne odatdur sanga?
Lutfung ozi jon olur, qahring ko'pi ham o'lturur,
Bul'ajab holedurur, oyo ne holatdur sanga.
Pand eshitmay sevdin ani, ey ko'ngul, chek dardu ranj,
Ozdurur har lahza gar yuz muncha ofatdur sanga.
Vahm et ohim o'tidin, ey gulki, davron bog'ida
Ko'z yoshimdin bu qadar lufu tarovatdur sanga.
Ey quyosh, mehr ahlini kuydurma bu vodiya kim,
Garmravlar ohidin muncha haroratdur sanga.
Ey Navoiy, istama vasl ul quyoshdin zarradek,
Chun necha ul qilsa istig'no, haqoratdur sanga [2.37-38].

Matn sarlavhasi nashrda mavjud emas, u Navoiy ning "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi g'azallar sharhi"da alohida sarlavha bilan ta'minlangan. Bunda har bir g'azalning ilk baytidagi birinchi misra e'tiborga olingan. Shunga ko'ra, mazkur g'azalga "Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga" tarzidagi sarlavha berilgan. U devondagi 17-g'azaldir.

Mazkur g'azal filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar Olimjon Davlatov va Zuhra Mamadaliyeva tomonidan sharhlangan. Ishni qulaylashtirish uchun har bir bayotdagi nasriy bayonlarni yonma-yon keltiramiz:

Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga, / Lutfung o'lsa, yuz meningdekkin farog'atdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
1. Qahring kelsa, mening barcha ishlarimdan xafa bo'lib ranjiysan. Mehribon bo'ladigan paytlaring men kabilarning yuztasini ham esingdan chiqarasan. [1.189]	Qahring kelsa, hamma ishimdan senga aziyat yetadi (yoqtirmaysan), agar lufingni bag'ishlasang, men kabi yuzlab (oshiqdan) ham senga (hech qanday ziyon yo'q, faqat) osudalik, halovat yetadi, ya'ni barchamizga e'tiborsizsan. [1.193]

Gap yor va oshiq orasidagi munosabatlar haqida bormoqda. Har ikki olimning ishoralariga ko'ra, bu munosabatlar oshiq tilidan "izohlanayotir". Gaplarning birinchi shaxchga oidligi shu fikrga undaydi. Adabiyotshunoslikda bu obrazga "lirik qahramon" deb nom berilgan. Uning izhoridan ma'dum bo'layotgan holat shundan iboratki, insonning ayni hatti-harakatlari turlicha baholanishi mumkin. Mana shu siru sinoat uni hayratga soladi. Shunga ko'ra, u ma'shuqaga savol nazari bilan qaraydi:

Ey meni sargashtadin gah forig'u gohi malul, / Qahring ul, lutfung bu, yorabkim, ne odatdur sanga?

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
Men bechoradan gohi g'azablansang, gohida esingga ham keltirmaysan. Bunaqa qahru g'azab va lufu marhamat ko'rsatishga qayerdan odat qilding?! [1.189]	Ey men ovora va parishon oshig'ingdan gohi farog'at, gohi malolat tuygan ma'shuqam, qahrang unday, lutfing bunday bo'lsa, odatini ham tushunib bo'lmay qoldi, o'zi?! [1.193]

"Forig'lik"ning ma'nolari ko'p. Uning "boshqalarga tobe bo'lmagan", "biror narsadan ozod", "beparvo", "bexabar", "osuda" va "xotirjam" [3.418] degan ma'nolari lug'atlarda qayd etilgan. Bu xislatlarning barchasi yorga tegishli. Oshiq esa "sargashta", xolos. Bu so'z "sargardon", "ovora", "darbadar", "oshufta", "parishon" degan ma'nolarni ega [3.204]. Har ikki nasriy bayonda ham oshiqning taajjubli holati qayd etilgan.

Ajablanish, hayrat keyingi baytda ham davom etadi. Endi e'tibor yordagi lutfning ozligi hamda qahrning ko'pligi ustida boradi:

Lutfung ozi jon olur, qahring ko'pi ham o'lturur, / Bul'ajab holedurur, oyo ne holatdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
2. Qahringning ko'pi ham, ozgina lufu marhamating ham kishini o'ldirur. Bu holating naqadar ajoyib! [1.189]	Lutfing oz bo'lsa, jonim olguday iztirobda qolaman, qahringning ko'pligi ham o'ldirguday bo'ladi, (sening bu fe'ling, o'zgarib turadigan kayfiyating) qanday g'alati hol bo'ldi-ya?! [1.193]

Yorning lufu marhamati ham, qahru g'azabdari ham o'ziga yarashaveradi. Oshiq esa lutfning o'ziga nisbatan kam bo'lgani holda, qahr "nasibasining" mo'lligidan ozorlanadi. Bu ikki xislatning yorning o'zida mujassmlashaganiesha hayrat ustiga hayratni yuzaga keltiradi.

Ushbu silsiladi oshiqning tanlov yo'li yuita – u o'z-o'ziga, ya'ni ko'ngilga murojaat etadi:

Pand eshitmay sevding ani, ey ko'ngul, chek dardu ranj, / Ozdurur har lahza gar yuz muncha ofatdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
3. Ey ko'ngil, nasihatga quloq solmay, uni sevding, endi dardu ranjiga chida. Bunaqa ofatlar har lahzada yuz chandon bo'lsa ham, senga asli kam [1.189].	(Donolarning sevma va aziyat chekma degan) pand-nasihatlarini eshitmasdan uni sevgan o'zing bo'lding, (bu sarkashliging uchun) endi dard va mashaqqatlarni tortaver, agar har lahzada (ishq dastidan) bundan yuz marta ko'p ofat bo'lsa ham senga ozdir (aslida) [1.193].

O.Davlatov matnning shakliy xususiyatlarini ham e'tiborda tutishga harakat qiladi. Z.Mamadaliyeva esa matnga qo'shimcha izoh berish yo'lidan boradi. Shunga ko'ra, birinchi nasriy bayon qisqa va lo'ndaligi, keyingisi esa kegsholq yondashuvi bilan xoslanadi.

Navbatdagi baytda yorga bevosita murojaat shakli tanlangan:

Vahm et ohim o'tidin, ey gulki, davron bog'ida / Ko'z yoshimdin bu qadar lufu tarovatdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
4. Ey gul, ohimning o'tidan andisha qilki, davron bog'ida sening gullab yashnashning mening to'kkan ko'z yoshlarim tufayli erur. [1.189]	Bu zamon bog'ida to'kkan ko'z yoshlarimdan osoyishtalik va va yashnashni tuysang hamki, ey gul(day yashnab turgan go'zal ma'shuqam), (ishqing ta'sirida men cheka-yotgan) ohlarimning o'tidan vahimaga tush. [1.193]

Bog'dagi gulning munosib tarzda o'sishi, gullashi, yashnashi unga o'z paytida yetkaziladigan suv va haroratning darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu mutanosiblik buzilsa, bog'dagi gulga zarar va ofat yetishi hech gap emas. Shunday ekan, ko'z yoshi berayotgan "lufu tarovat"ga zid bo'lgan "oh o'ti" bularning barchasini yo'qqa chiqarishi mumkin. Bu endi vahima qilishga arziydigan hodisadir.

Kuydirig faqat oshiqqa xos emas. Uning ma'shuqa tomonidan namoyon etilishi yanada kattaroq kuch va qamrovlarga ega: Ey quyosh, mehr ahlini kuydurma bu vodiyaqim, / Garmravlar ohidin muncha haroratdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
5. Ey quyosh, mehr vodiysida sargardon bo'lganlarni bu qadar kuydurma. Negaki, sening haroratingning manbai aslida shularning ohi o'tidir. 1.189 []	Ey quyosh(day husnu tarovati barqaror go'zalim), oshiqqlaringni ishq vodiysida ko'p (hajring va izti-roblaring o'tida) kuydiravermaki, aslida yuzingdagi issiqlik va harorat otashnafas oshiqqlaring ohidandir. [1.193]

Nasriy bayonlarning har ikkisida ham o'ziga xos talqinlari bilan ajralib turadi. "Garmrav" fors-tojik tilidan o'zlashgan so'z. Uning "chaqqon", "ildam", "biror ish bilan band bo'lish" kabi ma'nolari mavjud. Ayni paytda mazkur so'z tasavvufiy istiloh sifatida ham qo'llanadi. Bu yerda u, "solik", "tariqat yo'lidan yuruvchi" ma'nosini tashiydi.

Yakunlovchi baytda Alisher Navoiy o'ziga xos xulosa chiqargan.

Ey Navoiy, istama vasl ul quyoshdin zarradek, / Chun necha ul qilsa istig'no, haqoratdur sanga

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
Ey Navoiy, zarradek bo'lsang-da ul quyosh vaslini istama. Uning hojatsizligi qancha ayonlashsa, sening nochor va haqirliging shunchalik yaqqol ko'rinar.[1.189]	Ey Navoiy, u quyoshdek kuydiruvchi go'zaldan zarraday visol istashning ham foydasi yo'q, (chunki uning senga nisbatan tuygani faqat nozu istig'o bo'layapti. Bu) ehtiyojsizliklar esa senga haqoratdir, bilsang [1.193].

Mualliflarning har ikkisi ham bayt mazmunini o'quvchiga yetkazishning munosib yo'llarini izlashgan.

“Istig'no”ning ma'nosi ancha keng. U “ehtyojsiz bo'lish”, “biror kishiga muhtoj bo'lmaslik”, “noz qilmoq” singari ma'nolarga ega. “Haqorat” hozirgi o'zbek tilida kayui ma'nolarni anglatadi. Vaholanki, u Alisher Navoiy asarlarida “xorlik” [4.279], “pastlik”, “ojizlik”, “imkonsizlik” [4.741] kabi ma'nolarda qo'llangan.

E'tibor berilsa, nasriy bayonlarning umumiy ruhida yaqinliklar ko'proq ko'zga tashlanadi. Tabiiyki, buning asosiy sababi tayanch matnda aks etgan asosiy mazmunning hykmronlik mavqeidir. Shunga qaramay, O.Davlatov izohlarida ixchamlikka intilish, Z.Mamadaliyevada esa izohning tushunarsiz bo'lib qolishidan xavotir natijasidagi batafsillik kuzatiladi.

ADABIYOTLAR

1. N.Komilov, B.To'xliyev, D.Salohiy, O.Davlatov, Z.Mamadaliyeva; Alisher Navoiy. “G'aroyib us-sig'ar”. G'azallarning sharh va izohlari. 1-jild. – Toshkent: “O'ZKITOBSAVDO” nashriyoti, 2020. – 240 b.
2. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. [Tahrir hay'ati: K. Yashin va boshq.: Mas'ul muharrir P. Shamsiyev]. T.
3. Xazonin ul-maoni: G'aroyib us-sig'ar, T.: «Fan» 1988. 616 b.
4. Farhangi zaboni tojik. – Moskva, “Ensiklopediya”, 1959. – S. 952.
5. G'iyosuddin Mtsuhammad. G'iyos ul-lug'ot. Iborat az se jild. Jildi 1. – Dushanbe, Adib, 1987. – S.480.

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy g'azallarini zamonaviy kitobxonlarga yetkazishning ayrim shakllari haqida mulohazalar yuritilgan. Bunda, asosan, har bir baytning nasriy bayonlarini yaratishga oid tajriba, ulardan kelib chiqadigan saboq va xulosalar umumlashtiriladi. Muallif o'z mulohazalarini “G'aroyib us-sig'ar” devonidagi bir g'azal (“Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga”) misolida izohlashga harakat qilgan.

Tayanch so'zlar: Alisher Navoiy, g'azal, bayt nasriy bayon, talqin.

Прозаическая повествовательная мудрость (на примере газелей Алишера Навои)

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые формы донесения газелей Алишера Навои до современного читателя. При этом обобщаются, главным образом, опыты, связанные с созданием прозаических повествований каждой строфы, извлеченные из них уроки и выводы. Автор попытался пояснить свои мысли на примере газели из книги «Гарайб ус-сигар» («Если твой гнев угаснет, все мои труды будут удовлетворены»).

Ключевые слова: Алишер Навои, газель, стихотворная проза, интерпретация.

Prose narrative wisdom (On the example of Alisher Navoi's ghazals)

Abstract: The article discusses some forms of conveying Alisher Navoi's ghazals to modern readers. In this, mainly, experiences related to the creation of prose narratives of each stanza, lessons and conclusions derived from them are summarized. The author tried to explain his thoughts on the example of a ghazal from the book "Gharayib us-sigar" ("If your anger dies, all my work will be satisfied").

Keywords: Alisher Navoi, gazelle, verse prose, interpretation.

GÁPTIŇ BIRGELKILI AǴZALARÍŇ KÓRKEM SHÍǴARMALARDA STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Allaniyazova Sh.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sintaksislik stilistikada sintaksislik birlikler jeke ajratılǵan halda emes, al bir-biri menen baylanıslı úyreniledi. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, stil sózge qaraǵanda kóbirek gápte payda boladı. Funkcional stillerdiń payda bolıwında sintaksis áhmiyetli orında turadı. Sózler sintaksislik baylanısqa túskende birer grammatikalıq máni payda etedi. Demek, sózlerdiń mánilik, grammatikalıq ózgesheliklerin anıqlap, gápti durıs qursaq ǵana gáp stillik jaqtan tuwrı, ıqsham, túsiniikli, anıq boladı.

Sóylewshi óz oyın hár qıylı túrde, qısqa yamasa quramalı túrde bildiriwi múmkin. Usıǵan baylanıslı gápler jay hám qospa gáplerge bólinedi. Jay gápler sóz hám sóz dizbekleriniń mánilik, grammatikalıq baylanısınan dúzilip, gáptegi sózler bir-biri menen grammatikalıq jaqtan baylanısıp, belgili bir gáp aǵzaları xızmetin atqaradı. Gáp aǵzalarınıń gáptegi xızmeti hár qıylı. Sonıń menen birge gápte birdey grammatikalıq formaǵa iye, birgelikili semantikalıq-sintaksislik xızmet atqaratuǵın sózler bir neshe bolıp keledi. Bular til iliminde gáptiń birgelikili aǵzaları dep júrgiziledi. Qaraqalpaq tilinde gáptiń birgelikili aǵzaları M.Dáwletovtıń miynetlerinde izertlengen. Ilimpazdıń «Birgelikili feyil bayanlawıshlı gápler hám dizbekli qospa gáp» hám «Gáptiń birgelikili aǵzalarınıń struktura-formalıq túrleri» atlı maqalalarında, «Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler» miynetinde gáptiń birgelikili aǵzaların qospalanǵan jay gáptiń bir túri sıpatında úyrenedi hám bılay dep jazadı: «Birgelikili aǵzalı gáplerdi jay gáplerdiń strukturalıq klassifikaciyası boyınsha qospalanǵan jay gáplerdiń sostavında qaraǵandı maqul kóremiz. Sebebi bul kóriniste kelgen gáplerde tariyxıy shıǵısı jaǵınan qaraǵanda da, pikir anlatıwı (ásirese, birgelikili bayanlawıshlı gáplerde), dúzilisi jaǵınan qaraǵanda da qospalanıw xarakteri bar, Sonlıqtan

birgelikili ağzalı gáppler kópshilik grammatikalıq ádebiyatlarda házirgi waqıtta ayırılğan ağzalı, kiris hám qaratpa sózli gáppler menen bir qatarda qosılğan jay gápplerdiń sistemasına kirgiziledi».[1,100]

Kórkem shıǵarmalar tilinde kórkemlew quralları menen birge sintaksislik konstrukciyalar da belgili bir stillik xızmet atqaradı. Gáptiń birgelikili ağzaları da pikirdi jıynaqlastırıp, ıqshamlastırıp beriwde, emocional-ekspressivlik máni ótkirliğin payda etiwde kórkem shıǵarmalarda jiıy qollanıladı. "Stilistikalıq jaqtan birgelikili ağzalar kúshli kórkemlew qurallarınıń biri bolıp xızmet etedi. Olar arqalı ulıwma kartinanıń detalları, pútinniń birlikleri, háreketiń dinamikası, epitetler qatarı, hár qıylı ekspressivlik mániler bildiriledi.[2,72]

Mısalı: *Qara kózli, shiyrin sózli* dilbarım,

Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń.

Yoq edim, bar boldım, kamalğa keldim,

Minip árebi atlar dáwranlar súrdim. (Ájiniyaz)

Birgelikili feyil bayanlawıshlar arqalı dinamikalıq háreket yamasa háreketiń tez almasıwı bildiriledi. Mısalı: İmarat degen pirli nársе goy, jariqlıq, adam sonıń ishinde *tuwıladı, jasaydı, ónip-ósedі. Izǵırıq, jaǵımsız samal, húwildegen dawıl, qabaǵı jabılğan qara bult, geyde silpileydi, geyde nóser quyadı.* (K.Raxmanov).

Bul mısallardaǵı birgelikili feyil bayanlawıshlar háreketiń izbe-izligin hám almasıp iske asqanlıǵın bildirip tur. Birgelikili anıqlawıshlar bir predmetke tiyisli eki yamasa bir neshe belgini birgelikili mánide sıpatlaydı.

Mısalı: *Qara kóz, qıpsha bel qız bilán jawan.*

Yúzleri gül kibi, kózleri mástan (Ájiniyaz) Birgelikili anıqlawıshlar teńew xızmetinde kelip ekspressivlikti payda etedi.

Mısalı: Baharı toydırar eki kózińdi,

Láyli, Zuleyxaday qızları bardı. (Ájiniyaz)

Kókiregimiz aqdur, ata-babanıń,

Nurany júzindey, appaq shashında. (K.Raxmanov).

Gáptiń birgelikili ağzası ataw seplik formasında hám seplik jalǵawları menen keledi. Seplik jalǵawları birgelikili ağzanıń hár birine jalǵanbay, sońǵı sózge jalǵanıp ta keledi. Bunday jaǵdayda birgelikili ağzaların bildiretuǵın mánileri ulıwmalıq mánini bildirip, gáp stillik talaplarǵa sáykes ıqshamlanıp ayıladı. Mısalı: Arxiv materialların aqtardım. *Leningrad, Moskva, Almatı, Tashkent qalalarına* qurday qatnadım. (K.Raxmanov). Qosıq aytıp júrer edik eliklep, *Ayapbergen, Ájiniyaz, Berdaqqa.* (T.Jumamuratov)

Birgelikili ağzaların hár birine dıqqat awdarıp, logikalıq pát túsirilip ayılǵanda olardıń hár qaysısı seplik jalǵawlı bolıp keledi. Mısalı:

1. Kóremiz biz onı *qurılıs basında,*

Awıl jollarında hám minberlerde,

Jıynaqlı kabinette- isxanasında,

Úlken máseleler qaralǵan jerde. (I.Yusupov)

Gáptiń birgelikili ağzaları tirkewishler menen dizbeklesip kelgende kómekshi sóz hár bir birgelikili ağza menen dizbeklesip, hár bir sózge dıqqat etiledi. Mısalı:

Artıq- aspay jer ushın,

Baylıq ushın, el ushın,

Dástúr ushın, din ushın,

Ógiz bolıp súzisti,

Qoraz bolıp julıstı. (T.Jumamuratov)

Kómekshi sózler birgelikili ağzaların hár biri menen dizbeklesip kelgende hár bir sózge ayrıqsha dıqqat awdarıladı hám daralap kórsetedi. Mısalı: Sen teńizdegi jalǵız qayıq boldıń, sende *eskek te, tayaw da, jelqom da* bolmadı. (K.Raxmanov). Kómekshi sóz keyingi sóz benen dizbeklesip keledi. Bunday jaǵdayda birgelikili ağzalar ulıwmalıq máni bildiredi. Mısalı: Jumıstan keliwden hayalı menen sóylesip, *bala-shaǵası, keleshegi* haqqında aytısar edi. (K.Raxmanov). Birgelikili ağzalar qatnaslı sóz ulıwmalıq bolıp keledi. Mısalı: Endi *poldıń, áynek-qapılardıń boyawları* kapse, ishine kóship kele beriwge boladı. Feyil toplanlarında toplam dúziwshi feyil sóz ulıwmalıq bolıp keledi hám pikirdiń ıqshamlıǵın támiyinleydi. Mısalı: *Atıńdı, shıǵısıńdı, tuwısqansılıǵıńdı* aytıwǵa qorıqtım. (K.Raxmanov).

Birgelikili bayanlawıstıń dáslepki komponentleri hal feyil, kelbetlik feyil, háreket atı feyillerinen bolıp, sońǵı komponenti kómekshi hám tolıqsız feyil yamasa geypara modal sózli bolıp ta bildiriledi. Bunday jaǵdayda sońǵı komponenttegi kómekshi sózler dáslepki komponentlerge ulıwmalıq ortaqlıq bolıp keledi. Mısalı: Birin – biri jańa tań menen *quthıqlap, tań sálemin berip atır.* Retinde *sóylep,* retinde *tıńlap otır.* (K.Raxmanov).

Gáptiń birgelikili ağzaları pikirdi tolıq, anıq hám kórkem etip beriwde prozalıq, poeziyalıq shıǵarmalarda jiıy qollanıladı. Mısalı:

Geyde motor, geyde jelqom zımıratıp,

Sayran eter xosh kewilli jigiti, qız

-Qay jaqta?

-Qazaqdárya, Qaratereń, Moynaqta. (T.Jumamuratov)

Birgelikili ağzalar óz ara bir-biri menen dizbeklewshi dánekerler hám dizbeklewshi intonaciya arqalı baylanısadı. Dánekerler gáptiń birgelikili ağzalarınıń arasında tek baylanıstırıwshılıq xızmet atqarıp qoymay, birgelikiliktı dál anıqlaydı

hám birgelkili aǵzalardıń arasında hár túrli mánilik qatnaslardı bildiredi. Birgelkili aǵzalardıń dánekersiz hám dánekerler menen baylanısıwı da stilistikalıq figuralar xızmetin atqaradı. Tildıń kórkemlew quralları ishinde stilistikalıq figuralar da úlken orın tutadı. Stilistikalıq figuralar – bul ayrıqsha qurılǵan sintaksislik dizbekler yamasa gápler bolıp, olar tildıń obrazlılıǵı ushın xızmet etedi.

Asindeton (grek. *asyndeton* - baylanıssız) yamasa dánekersizlik- waqıyaların tez almasıwın kórsetiw ushın birgelkili aǵzalardıń yamasa gáplerdiń dánekersiz qollanıwı. Ol arqalı dinamikalıq háreket, jedellilik ańlatıladı. Asindeton xızmetindegi birgelkili aǵzalar kórkem shıǵarmalarında da ushırasadı. Mısalı: Áskerbay búgin bir jaǵınan qattı quwandı, waqtında awqatlanadı, jatadı, oqıydı, jazadı. (K.Raxmanov).

Suwda súwen, bekire, sazan, aq marqa,

Quw, ǵaz, úyrek, qasqaldaǵın awladıq. (T.Jumamuratov)

Polisindeton. Polisindeton yamasa kóp dánekerlilik (grek. *polysyndeton* - kóp baylanıslı) – aytıla jaq sózlerge logikalıq hám intonaciyaalıq jaqtan dıqqat awdarılıwı ushın olardı baylanıstırıwshı dánekerlerdiń bir neshe mátebe qaytalanıp, intonaciyaada irkinish payda bolıwı.

Dánekerler birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwda jiyi qollanıladı. Dánekerler hár bir birgelkili aǵza menen qaytalanıp keliwı arqalı olarǵa dıqqat awdarıladı hám mánisin kúsheytip kórsetedi. Mısalı: Biybixan degen attı esitse shorshıp túsedi de, hám quwanışlı, hám dártli oylar menen bánt boladı. (K.Raxmanov).

Gá bálentlep, gá ketemiz tómeng,

Gá sayızlap, gá súngiyimiz tereńge .

Biz bilmeymiz: ozdıq pa, ya qaldıq pa?

Gá ushamız,

Gá jatamız dármanısız,

Gá tınamız,

Gá aǵamız ańǵarsız. (K.Raxmanov).

Gradaciya. Gradaciya (lat. *gradatio* – kem-kemnen kóteriliw) – gáptegi birgelkili aǵzalardıń mánilik jaqtan kem-kemnen kúsheytilip yamasa páseytilip beriliwı. Gradaciya mánini kúsheytip beriwde kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Mısalı: *Ǵumsha ediń, gúllediń, miywe bayladıń,*

Seni de meni de tárk etti jaslıq. (K.Raxmanov).

Bóbek boldım, bala boldım, er jettim,

Adam etip seniń óziń dórettiń. .(T.Jumamuratov)

Antiteza. Antiteza (grek. *antithesis* – qarama-qarsı qoyıw) sóylewdiń ótkirliğin arttırıw maqsetinde bir frazada qarama-qarsı kontrast túsiniqlerdiń qollanıwı. Kórkem shıǵarmalarda birgelkili aǵzalar qarama-qarsı mánide qollanııp antitezanı payda etedi. Mısalı:

Jaqsılıq ta, jamanlıq ta bar sende,

Saqıylıq ta, sarańlıq ta bar sende,

Sol ushın sen *gá shadlı, gá qayǵılı,*

Xadallıq ta, haramlıq ta bar sende. (K.Raxmanov).

Sinonimler birgelkili aǵza xızmetinde kelgende is-háreket, predmet yaki belgini hár tárepleme ashıp beredi. Mısalı: Adam sóytip *qartayadı, tozadı.*

Birazi dáryada ǵarq boldı, lekin,

Pák qaldırıp ketti *namısın, arın.*

Óz perzenti anasına aytalmas,

Sulıwlıǵın, gózzallıǵın, shırayın (K.Raxmanov).

Ritorikalıq qaratpa (grek. *rhethor* – orator) adam yamasa basqa da predmetlerge qarata ayılǵan qaratpa arqalı olarǵa sıpatlama berilip, avtorıń qatnasın bildiriwı. Ritorikalıq qaratpalar da birgelkili bolıp keledi. Bul qaratpalardıń mánilerin jáne de kúsheytip kórsetedi. Mısalı:

İstitut, ustazlarım, doslarım!

Xosh bol deymen ullı párwaz aldında (K.Raxmanov).

Sálem, jas júrekler, jasıl toǵaylar!

Sálem, jańa áwlad Odisseyler! (I.Yusupov)

Solay etip, gáptiń birgelkili aǵzaları pikirdi ıqshamlastırıp, jıynaqlastırıp beriwde, pikirdiń tásirshenligin arttırıwda kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Tildıń grammatikalıq dúzilisinde stilistikalıq figuralar xızmetin atqaradı. Bul shıǵarma tiliniń kórkemligin, tásirshenligin támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
2. Dáwletov M. Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler. Nókis, 1976,
3. Dáwletov M. Birgelkili feyil bayanlawıshlı gápler hám dizbekli qospa gáp. // Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialı Xabarshısı. 1975, №1
4. Ózbek tili stilistikası. – Toshkent, 1983.
5. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. – Nókis, 1992

6. Ózbek tili grammatikasi. II tom, sintaksis – Toshkent, 1976.

Gáptiń birgelkili aǵzalariniń kórkem shıǵarmalarda stillik qollanılıwı

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq tilindegi gáptiń birgelkili aǵzalariniń kórkem shıǵarmalarda stillik qollanılıw ózgeshelikleri sóz etilgen.

Tayanish sózler: gáptiń birgelkili aǵzaları, asindetón, polisindetón, gradaciya, antiteza, ritorikalıq qaratpa

Стилистическое использование однородных членов предложения в произведениях искусства

Резюме. В статье рассказывается о стилистическом использовании однородных членов предложения в произведениях искусства каракалпакского языка.

Ключевые слова: однородных членов предложения, асиндетон, полисиндетон, градация, антитеза, риторика.

Stylistic use of homogeneous sentence terms in works of art

Abstract. The article describes the unique styles of using homogeneous sentence terms in the works of art of the Karakalpak language.

Keywords: homogeneous members of the sentence, asyndeton, polysyndeton, gradation, antithesis, rhetoric.

UO‘K (UDK, UDK): 811.22.1: 81.2-5-98

FORS TILIDA O‘RIN HOLINING STRUKTUR TAHLILI

Axmedova D. R.

TDSHU dotsenti, DSc

Biz insonlar zamon va makon chegarasi ichida yashaymiz. Makon (fazo) va zamon (vaqt) asrlar davomida olimlar tomonidan tadqiq etib kelingan dolzarb mavzulardandir.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Eron tilshunosligida fors tili grammatikasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tadqiqot ob‘ektiga aylangan. Bunga sabab o‘sha davrgacha fors tili arab tili grammatikasi ta‘sirida, sinkretik holatda bo‘lganligi qayd etiladi¹⁹. Fors tili grammatikasiga oid eron tilshunoslari muallifligidagi asosiy manbalarda faqat tilning morfologik xususiyatlariga oid ma‘lumotlar keltirilgan bo‘lib, holni ravishdan ayro holda talqin etmaydilar. Grammatik nazariya, ikkinchi darajali gap bo‘laklari xususan hol, rus tilshunosligida A.G.Rudneyev²⁰, V.M.Nikitin²¹, Y.Krjijkova²², N.A.Potaenko²³, o‘zbek tilshunosligida D.S.Semigulova²⁴, D.X.Shodmonqulova²⁵, F.Ubayeva²⁶, eron tilshunosligida L.S.Peysikov²⁷, YU.A.Rubinchik²⁸, D.R.Ahmedova²⁹ tomonidan o‘rganilgan.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqot natijasida to‘plangan nazariy manba va materiallar asosida fors tilida o‘rin holining struktur jihatidan qanday morfologik vositalar bilan ifodalanishi va semantik tahlillarni amalga oshirishni, o‘rin holini ifodalovchi modellarni yaratishni grammatik asarlarda qayd etilmagan o‘rin va payt hollarining struktur tiplarini qayd etishni o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘ydik.

Hol kategoriyasi ichida o‘rin va payt hollari keng tarqalgandir. Haqiqatdan ham yuz berish o‘rni va payti bo‘lmagan holatlar juda kam. O‘rin holi ish-harakat yoki holatning o‘rni, chiqish, boshlanish yeri yoki harakat yo‘naltirilgan tomonni anglatadi. Shuningdek, o‘rin holi predmetning o‘rmini ko‘rsatish bilan birga, predmet holatining yuz berish o‘rmini, predmet harakatiga xos bo‘lgan turli xil o‘rin ma‘nolarini ham ifodalaydi.

Makon munosabatining ifodalanishida semantik farqlar mavjud, bu borada o‘zbek tilshunoslarining fikrlari deyarli bir xil. O‘zbek tili grammatikasiga oid adabiyotlarda o‘rin holi o‘rin anglatishiga ko‘ra quyidagi 3 guruhga ajratiladi:

1. Harakatning bo‘lish o‘rni;
2. Harakatning yo‘nalish o‘rmini;
3. Harakatning chiqish, boshlanish o‘rmini ko‘rsatuvchi ravish hollari.³⁰

YU.A.Rubinchik fors tilida o‘rin hollari vazifasida “old ko‘makchilar + o‘rin ma‘nosini anglatuvchi otlar” birikmasi (dar kuče “ko‘chada”, از شهر az šahr “shahardan”, به جنگال be jangāl “o‘rmonga”, زیر بام zir-e bām “tom tagida”, روی ru-ye miz “stol ustida”), ravishlar (اینجا injā “bu erda”, آنجا ānjā “u erda”, کجا kojā “qayerda”, در همه جا dar hame jā “hamma yerda”), ismiy va turg‘un birikmalar bilan ifodalangan ravishlar (از دور az dur “uzoqdan”, از نزدیک az nazdik “yaqindan”), kelishi mumkin.³¹ deb ta‘kidlaydi. Tadqiqotimiz natijasida

¹⁹ Axmedova D.R. Форс тилида тарз холининг структур ва семантик таснифи. - Т., 2011. Б.6-7.

²⁰ Руднев А.Г. Второстепенные члены предложения. Том 122, – Л.: Уч.зап. ЛенГПИ, Том 122, 1956.

²¹ Никитин В.М. Обстоятельство места и направления. - Б.: Уч.зап. Бурятского ГПИ, 1958.

²² Кржижкова Е. Адвербальная детерминация со значением места и направления. - ВЯ., 1967. С.32-48.

²³ Потаенко Н.А. Категории времени и её выражение в лексико семантической системе языка. - М., 1991.

²⁴ Семигулова Д. Обстоятельства места и времени в современном узбекском языке: Автореферат. - Т., 1961.

²⁵ Способы и средства выражения временных отношений в современном узбекском языке. – Т., 1990.

²⁶ Убаева Ф. Хозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси. - Т.: Фан, 1971.

²⁷ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959. С.411.

²⁸ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М.: Русский язык, 2001. С.344-477, 791-844.

²⁹ Axmedova D.R. Форс тилида тарз холининг структур ва семантик таснифи. - Т., 2011.

³⁰ Bu haqda: Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. - Т., 1987. Б.118-119.,

Мирзаев М., Усмонов У., Расулов И. Ўзбек тили. - Т., 1962. Б.190-191., Семигулова Д.С. Обстоятельства места и времени в современном узбекском языке: Автореферат. - Т., 1961.

³¹ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001. С.472.

to'plangan misollar asosida fors tilida o'rin hollarining ifodalanishini quyidagi struktur tiplar ko'rinishiga keltirishga harakat qildik.

Ko'makchili birikma bilan ifodalangan o'rin holi

Fors tilida kelishik qo'shimchalari mavjud bo'lmagani uchun, ko'makchilar katta ahamiyatga ega. Ko'makchilar bajaradigan vazifalari va semantikasi jihatidan xilma xildir. Ularning mustaqil so'z turkumlaridan farqi shundaki, ular mustaqil ma'no anglatolmaydi.

Fors tilidagi ko'makchilar ma'no anglatishi, tuzilishi, leksik grammatik funksiyalari borasida o'ziga xos xususiyatga ega. Zamon, makon va boshqa munosabatlarni ifodalash uchun ba'zi mustaqil so'z turkumlari ko'makchilar bajaradigan vazifaga yaqinlashadi, ba'zilari esa bir qator ko'makchilarning ma'nosini yanada aniqlashtirish maqsadida ko'makchilar bilan birga ishlatilib, murakkab old ko'makchilarni hosil qiladi.

L.S.Peyssikovning fikricha: old ko'makchilar «relyativ so'z», so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi va so'z birikmasining teng huquqli a'zosi bo'la olmaydi. Kelishik qo'shimchalari kabi, old ko'makchilar erkin so'z birikmasining komponentlari munosabatini ifodalash bilan bir qatorda, ular o'rtasidagi ma'noviy (makon, zamon) munosabatlarni ham anglatib keladi³².

Fors tilida barcha ko'makchilar 2 guruhga bo'linadi: 1) birlamchi (asl) ko'makchilar 2) ikkilamchi ko'makchilar ya'ni izofali old ko'makchilar.

Fors tilidagi old ko'makchilarning har biri bir qancha ma'nolarni anglatib keladi. Biz ularning hammasiga to'xtalmay, faqat o'rin ma'nosini ifodalab kelgan holatlarigagina to'xtalib o'tamiz.

Old ko'makchilar bilan kelgan otlar harakat o'rni va yo'nalishini ifodalashda ancha aniq vosita hisoblanadi.

Old ko'makchilar ot bilan birikkan holda eng keng tarqalgan makon munosabatlarini ifodalovchi vositani hosil qiladi. Biz ko'rib chiqqan manbalarning 80%ini ana shunday birikmalar bilan ifodalangan o'rin hollari tashkil qiladi.

To'plangan materiallar tahlili shuni ko'rsatdiki, fors tilida ko'makchili birikma bilan ifodalangan o'rin hollari 3ga bo'lindi:

1. Asosiy (asl) old ko'makchili birikma bilan ifodalangan o'rin holi;
2. Izofali old ko'makchi birikmasi bilan ifodalangan o'rin holi;
3. "Asosiy old ko'makchi + izofali old ko'makchi + ot" birikmasi bilan ifodalangan o'rin holi.

Asosiy old ko'makchili birikma bilan ifodalangan o'rin holi

Asosiy old ko'makchilar semantik jihatidan ko'p ma'noli hisoblanadi va ularning qaysi ma'noni anglatib kelayotganligi faqat so'z birikmasi yoki gap tarkibida aniqlanadi.

Asosiy old ko'makchilarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ulardan keyin izofa ishlatilmaydi.

Hozirda fors tilida 9 ta asosiy old ko'makchi bor: از *az* "dan", بر *bar*, به *be* "ga", در *dar* "da", تا *tā* "gacha", با *bā* "bilan", جو *joz*, بی *bi* "-siz", برای *barā-ye* "uchun"³³. Bulardan از *az*, در *dar*, به *be*, تا *tā*, old ko'makchilari o'rin holini ifodalashda xizmat qiladi. بر *bar* old ko'makchisi kammahsul ko'makchilardan hisoblanadi. Bu ko'makchi o'rin holini ifodalashda xizmat qilsada, misollarimiz ichida kam uchradi. Bunga sabab bu ko'makchi asosan, she'r va g'azallarda uchraydi, o'zbek tiliga – ga, -da, deb tarjima qilinishi qayd etilgan³⁴.

با تسلط دولت بزرگ سلجوقیان بر آسیای صغیر، فارسی زبان رسمی و ادبی این نواحی شد. (4:6)

Saljuqiylarning buyuk davlatining Kichik Osiyoda tashkil topishi bilan, fors tili bu viloyatning rasmiy va adabiy tiliga aylandi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, o'rin holi old ko'makchi bilan birikib kelgan ot, o'rin ravishlari va olmoshlar birikmasi bilan ifodalanadi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, o'rin holining "old ko'makchi + toponim" bilan ifodalanishi kammahsul, "old ko'makchi + turdosh ot" bilan ifodalanishi mahsuldor hisoblanadi.

Asosan geografik nomlarni bildiruvchi toponimlar old ko'makchilar bilan birikib, o'rin holi vazifasida kelishi mumkin.

Masalan: (2:196) درست یادم نیست که تابستان پیرارسال بود یا بیش پیرارسال به مشهد مقدس رفته بودم.....

...bir yil burungi yozmide yoki undan oldingi yilmi aniq esimda yo 'q muqaddas Mashhadga borgan edim...

Izofiy old ko'makchili birikma bilan ifodalangan o'rin holi/ Hozirgi fors tilida yordamchi so'z turkumlari ichida izofali old ko'makchilar asosiy qismni egallaydi. So'z yasallishining transpozitsiya usuli orqali ot va sifatlardan izofali old ko'makchilar yasaladi. V.S.Rastorguyeva bunday old ko'makchilar birinchi marta o'rta fors tilida yuzaga kelgani va ularning soni faqat 6ta bo'lganligini ta'kidlaydi³⁵. Hozirgi kunda izofali old ko'makchilarning soni ortib bormoqda.

Ma'lumki old ko'makchilar relyativ vazifani bajaruvchi yordamchi so'z turkumiga kiradi. Transpozitsiyaning ism→old ko'makchi modeli asosida izofali old ko'makchilar yasaladi. Bunday usul hozirgi kunda ham keng tus olib, fors tilida izofali old ko'makchilarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda³⁶. Ismning ko'makchiga o'tishida "o'tadigan" so'zning semantikasi o'zgaradi. Ayniqsa bu aniq otlardan yasalgan ko'makchilarda ko'rinadi.

³²Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959. С.27.

³³Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001. С.312.

³⁴Quronbekov A., Vohidov A., Ziyayeva T. Fors tili: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T., 2006. B.76.

³⁵Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. - М.,1966. С.128-130.

³⁶Рубинчик Ю.А. Ko'rsatilgan asar. С.165.

Izofali old ko‘makchilarning yasalishida ot yoki sifat o‘zining asosiy ma‘nosini yo‘qotib, nisbiy ma‘no kasb etadi va o‘rin, payt, sabab ma‘nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: زیر *zir* “tag”, بالا *bālā* “tepa”, نزدیک *nazdik* “yaqin”, رو *ru* “yuz”, پهلوی *pahlū* “yonbosh” so‘zlari transpozitsiya usuli orqali “tagida”, “tepasida”, “yaqinida”, “ustida”, “yonida” ma‘nolariga ega bo‘ladi. L.S.Peyikovning yozishicha, ko‘makchi vazifasidagi otlar leksik ma‘nolarini yo‘qotib, makon, vaqt, sabab va shu kabi munosabatlarni ifodalash uchun grammatik vazifani bajaradilar. Ular mavhum ma‘noli yordamchi so‘z turkumiga aylanib, gapda faqat boshqa so‘zlar bilan birga ishlatiladi, ya‘ni mustaqil gap bo‘lagi vazifasini bajara olmaydi³⁷.

Ishimiz davomida o‘rin ma‘nosini anglatib keluvchi توی *tu-ye*, جلو *jelov-e* روی *ru-ye*, پشت *pošt-e*, سر *sar-e*, پای *pā-ye*, دم *dam-e*, کنار *kenār-e*, پهلوی *pahlū-ye*, زیر *zir-e*, روبروی *ruberu-ye*, بالای *bālā-ye*, اطراف *atrāf-e*, دور *dowr-e*, کنج *konj-e*, لای *lā-ye*, بین *beyn-e*, میان *miyān-e*, پیش *piš-e*, نزدیک *nazdik-e*, وسط *vasat-e* kabi izofali old ko‘makchilar birikmasi bilan ifodalangan o‘rin hollari ham ko‘p uchradi.

من و نسیم توی اتاق داشتیم شطرنج بازی می کردیم ... (1:17)

Men va Nasim xona ichida shatranj o‘ynayotgan edik ...

Predmet harakatining yo‘nalish o‘rnini bildirib kelganda qayerga? savoliga javob bo‘ladi va o‘zbek tiliga “-ga”, “ichiga” deb tarjima qilinadi.

مادر فرید گوشتها را توی اتاق آورد. (1:143)

Faridning onasi go‘shchlarni xonaga olib kirdi.

لیوان چای را روی میز گذاشت و گفت: بفرمایید. (1:35)

Choy stakanini stol ustiga qo‘ydi va dedi: Marhamat qiling.

Ravishlar bilan ifodalangan o‘rin hollari.

O‘zbek tilida ravishlar fe‘l bilan ifodalangan harakat yoki holatning belgisini bildirib keladigan grammatik kategoriya bo‘lib, shu harakat yoki holatning bajarilish jarayoni, vaziyati, o‘rni, payti kabi munosabatlarni anglatib keladi³⁸.

Eron tilshunoslari o‘rin ravishlariga (مکان *qeyd-e mākan*) quyidagi ravishlarni kiritadilar: بالا *bālā* “tepada”, پائین *pāin* “pastda”, فرود *forud* “pastda”, چپ *chap* “chap tarafda”, راست *rāst* “o‘ng tarafda”, پیش *piš* “oldinda”, پس *pas* “orqada”, آنجا *ānjā* “u yerda”, اینجا *indjā* “bu yerda”, درون *darun* “ichkarida”, بیرون *birun* “tashqarida”, هرجا *har djā* “har yerda”, همه جا *hame djā* “hamma joyda”³⁹.

O‘rin ravishlari o‘rin holi vazifasida kelib, ish-harakatining bajarilish o‘rni, holatning yuz berish o‘rni va predmetning o‘rni, predmet harakatining yo‘nalish o‘rnini bildiradi. Buni kesimdan anglash mumkin bo‘ladi.

XULOSA

Fors tilida ikkinchi darajali gap bo‘laklar xususan hol kategoriyasi eronlik tilshunoslar tomonidan sintaktik hodisa sifatida alohida tadqiq etilmagan. Rus eronshunoslari holni sintaktik birlik sifatida ajratishligisiga qaramay, holga chuqur tavsif bermaydilar. Bundan ko‘rinib turibdiki hol kategoriyasi chuqur tadqiq etilishi lozim bo‘lgan grammatik masalalardan hisoblanadi.

O‘rin holini struktur jihatidan ko‘makchi bilan birikib keluvchi, o‘rin ma‘nosini anglatuvchi otlar, ravishlar, ismiy va turg‘un birikmalar bilan ifodalanishi aniqlandi.

Tadqiqotimiz davomida old ko‘makchilar ot bilan birikkan holda eng keng tarqalgan makon munosabatlarini ya‘ni o‘rin holini ifodalashi tadqiq etildi va “ko‘makchi + toponim” birikmasi bilan ifodalanishi unumsiz (taxminan 20%), “ko‘makchi + turdosh ot” bilan ifodalanishi unumli (taxminan 80%) ekanligi aniqlandi. Biz ko‘rib chiqqan manbalarning salmoqli qismini ana shunday birikmalar bilan ifodalangan o‘rin hollari tashkil qildi.

To‘plangan materiallar tahlili fors tilida ko‘makchili birikma bilan ifodalangan o‘rin hollari 3ga bo‘lindi:

1. Asosiy (asl) old ko‘makchili birikma bilan ifodalangan o‘rin holi;
2. Izofali old ko‘makchi birikmasi bilan ifodalangan o‘rin holi;
3. “Asosiy old ko‘makchi + izofali old ko‘makchi + ot” birikmasi bilan ifodalangan o‘rin holi.

Fors tilida inversiya hodisasi yuz berganda, asosan og‘zaki tilda ot, ravish bilan birikib keluvchi old ko‘makchilarning tushib qolish holati kuzatildi.

Distant holatida kelish imkoniyatiga ega bo‘lgan qo‘shma fe‘llarga birikkan o‘rin hollari aniqlandi.

Ishimizda o‘rin holini tadqiqoti natijasida to‘plangan materiallar o‘rganilib, o‘rin holini ma‘no anglatishi jihatidan uch semantik guruhga ajratildi. Ajratilgan uchta katta guruhlar ichki kichik bo‘limlarga bo‘lindi.

1. Ish-harakat yoki holatning o‘rnini anglatuvchi o‘rin hollari:

- predmetning o‘rnini;
- predmet holatining yuz berish o‘rnini;
- predmet harakatining yuz berish o‘rnini bildiruvchi o‘rin hollari.

2. Ish-harakat yo‘nalishini bildiruvchi o‘rin hollari:

- qayerga?
- qayerdan?

³⁷ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959. С.51.

³⁸ Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. - Т., 1953. Б.3.

³⁹ دستور زبان فارسی. پنج استاد. تهران. ۱۳۷۳. ص. ۸۹-۱۹.

- qayergacha? savollariga javob beruvchi o‘rin hollari.

3) Ish-harakatning nima bo‘ylab yuz berishini bildiruvchi o‘rin hollari.

ADABIYOTLAR

1.Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001.

2. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Наука. – М., 1981.

3.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959 С.51.

4.Фузаилов.С. Ўзбек тилида равишлар. - Т., 1953. Б.3.

5.دکتر حسن انوری، دکتر حسن احمدی گیوی. دستور زبان فارسی. ویرایش دوم. – تهران. ۱۳۷۴. ص ۶۷.

6.دستور زبان فارسی. پنج استاد. تهران. ۱۳۷۳. ص. ۸۹-۱۹۰.

Annotatsiya: Tilshunoslik sohasida ham bu masalaning grammatik ifoda etilish holati mavjuddir. Hozirgi kungacha eron tilshunosligida holni, xususan fors tilida o‘rin holining ifodalanishi chuqur tadqiq etilmagan masalalardandir, chunki fors tili grammatik nazariyasida morfologiya qismi o‘rganilgan bo‘lib, sintaksis qismi hali to‘liq tadqiq etilmagan, shu jumladan hol kategoriyasiga nisbat ham. O‘rin va payt hollarining struktur va semantik jihatidan o‘rganilishini birinchi bo‘lib YU.A.Rubinchikning⁴⁰ grammatik asarida uchratish mumkin.

Kalit so‘zlar: eron tilshunosligi, hol, fors tili, o‘rin holi, grammatik nazariya, morfologiya, sintaksis, struktur va semantik jihati.

Аннотация: В области языкознания сложилась ситуация грамматического выражения данного вопроса. До сих пор выражение падежа в иранском языкознании, особенно в персидском языке, является одним из вопросов, глубоко не исследованных, поскольку в грамматической теории персидского языка морфологическая часть изучена, а синтаксическая часть не изучена. Было полностью исследовано, в том числе в отношении к категории дел. Структурно-семантическое исследование падежей места и времени впервые встречается в грамматических работах Ю.А. Рубинчика.

Ключевые слова: иранское языкознание, падеж, персидский язык, местопадёж, грамматическая теория, морфология, синтаксис, структурно-семантический аспект.

Abstract:In the field of linguistics, there is a situation of grammatical expression of this issue. Until now, the expression of case in Iranian linguistics, especially in Persian, is one of the issues that have not been deeply researched, because in the grammatical theory of the Persian language, the morphology part has been studied, and the syntax part has not been fully researched, including the relation to the case category. The structural and semantic study of place and time cases can be found for the first time in the grammatical work of Yu.A. Rubinchik.

Key words: Iranian linguistics, case, Persian language, place case, grammatical theory, morphology, syntax, structural and semantic aspect.

UDK 821.512.133:82-31

“IMOM MOTURIDIY” ROMANIDA TARIXIY SHAXS KONSEPSIYASI

Bobojanov A.

Qoraqalpog‘ davlat universiteti

Adabiyotimizda tarixiy shaxslar haqida roman yozish an‘anasini Qodiriy boshlab bergan bo‘lsa, bu jarayon salkam bir asrdan oshdiki muvaffaqiyatli davom etmoqda. Aslini olganda roman yozish, ayniqsa, tarixiy roman yozishning o‘zi murakkab jarayon sanaladi. “Zero, bunday asarda romannavis tarixiylik tamoyillarini mahkam tutishi, o‘zining olam va odam haqidagi badiiy konsepsiyasini mavjud tarixiy voqelikka tayangan holda ifodalashi lozim. Albatta, badiiy g‘oya talabi bilan tarixiy roman syujetiga to‘qima obrazlar, to‘qima voqelik ham kiritilishi mumkin. Romanda to‘qima obraz va voqealardan foydalanishning aniq chegarasi, qat‘iy o‘lchovi bo‘lmasa-da, bu unsurlarning me‘yori tarixiy asar saviyasini belgilovchi asosiy omil hisoblanishini mahoratli muallif yaxshi anglaydi” [1].

Shu bois ham yozuvchidan tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimani adolat tarozisi yanglig‘ teng ushlashi talab etiladi. Roman yozish jarayonida ijodkor “tarixiy manbalarni o‘rganadi, faktlar, voqealar, ularning ishtirokchilari haqida ma‘lumotlarni yig‘adi. Uning endigi vazifasi – o‘rganganlarini badiiy qayta ishlash: badiiy voqelikda faktlar jonlanishi, voqealar yuz berishi, shaxslar yashashi lozim” [2;55]. Mazkur jarayon tarixiy asarda muallif ijodiy imkoniyatlarini ma‘lum darajada cheklashi tabiiy. Agar roman millatning ulug‘ siymolariga bag‘ishlangan bo‘lsa, yozuvchining ijodiy mas‘uliyati bir necha karraga ortib, tarixiy asar yozish yanada mashaqqatliroq jarayonga aylanadi.

Mahoratli yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning “Imom Moturidiy” romanini o‘qir ekansiz, beixtiyor yuqoridagi kabi masalalarni mulohaza qilasiz. Chunki Imom Moturidiy nafaqat o‘zbek millatining, balki butun turkiy xalqlarning eng ulug‘ allomalaridan biri. Moturidiy shaxsi, hayot yo‘li hamda faoliyati ko‘p va xo‘p o‘rganilgan. Shunday ekan, Luqmon Bo‘rixon nima yangilik qila oldi, boshqalardan farqli o‘laroq Moturidiy siymosini qanday tasvirladi degan savol, tabiiyki, birinchi o‘ringa chiqadi.

⁴⁰ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001. С.472-473.

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, adabiyotimiz tarixida Moturidiyning to'laqonli badiiy siymosi yaratilmagan. Mavjud asarlarning barchasi tarix va islomshunoslik sohalariga oiddir. L.Bo'rixon ilk bora Moturidiy siymosiga badiiy yuk yuklagan ijodkordir. Ya'ni o'tgan o'n asr davomida ijtimoiy shart-sharoit ham, tuzum ham, adabiy-estetik qarashlar ham, hatto, tarixning o'zi ham yangilanganini hisobga olishimiz zarur. Shunday ekan, L.Bo'rixon ilk bora Moturidiy siymosini badiiy talqin etishga bo'lgan urinishiga shunchaki shaxsiy ijodiy ehtiyoj sifatida emas, balki adabiy-madaniy hayotimizda yetilib kelgan umumestetik ehtiyojning mevasi sifatida qarash o'rinli bo'ladi.

Yozuvchi ushbu romanida olis X asr boshlaridagi ko'hna Samarqandning siyosiy-ijtimoiy, ma'rifiy hayotidan ayrim lavhalarni qalamga oladi. Ulug' ajdodlarimizdan biri, mashhur alloma Abu Mansur Moturidiyning badiiy siymosini aks ettirishga urinadi. Asar dramatik voqealarga, qiziqarli, sermashmun bahs-munozaralarga boyligi bilan kitobxonni o'ziga jalb qiladi. I.Go'furov to'g'ri ta'kidlaganidek "Yozuvchi Luqmon Bo'rixon tarix sahifalarida yetib kelgan ma'lumotlarni misqollab yig'ib, o'rganib, tahlil va talqin qilib buyuk ilohiyotshunos olimning badiiy qiyofasini hayotiy, insoniy tarzda yoritishga muvaffaq bo'ldi" [3;4]. Ushbu romanda Moturidiy siymosi mukammal aql-zakovat egasi, insonparvar, adolatparvar, tirik inson sifatida namoyon bo'ladi. U ilohiyot borasidagi turli-tuman noto'g'ri qarashlarni, xato tushunchalarni chuqur tafakkur bilan aql va naqlning ishonchli kuchiga tayanib tuzatadi, sof aqidaviy tutumga o'z ilmiy iste'dodi orqali, chin mantiq tasdiqotlari vositasida erishadi.

Muallif davr nafasini, o'tmish voqealarini ochib berishda peyzaj va portretidan unumli foydalangan. Ayniqsa olis tarix qiyofasini gavdalandirishda bu usul nihoyatda qo'l keladi. So'zimiz isboti uchun quyidagi parchaning o'zi yetarli "Sopol piyolasiga quyilgan, anchadan beri sovib qolgan choyidan xayolchan ho'pladi. Ko'z o'ngida tag'in Samarqand jonlandi. Qal'ai Qasrning mahobatli gumbazlari, Madrasai Surxning qizg'ish g'ishtlari, Juzjoniyaning keng sathi, Madrasai Peshvozning naqshinkor ustunlari xayolida lop lop jonlandi. Yuragi sog'inchdan o'rtanib ketdi" [4;14]. Muallif Samarqanddagi madaniy hayotga, ilm ahliga bo'lgan e'tibor va olim-u fuzalolarning ko'pligiga alohida urg'u berishni istaydi. Ammo bu istakni yalong'och holda emas qahramonlar tilidan, ilmi toliblarning harakatlaridan anglatib qo'yaqoladi.

Asardagi "Chor-atrofdan pishiqchilik hidi anqiydi. Kuzning mayin, salqin shabadasi g'arq gullagan yantoq, qovjiragan beda, qoq bo'lgan meva-cheva isini qorishtirib tevarakka taraydi" [4;19] kabi peyzaj tasvirining qahramon tasviri bilan yonma-yon berilishi Moturidiyning ayni yetuklikka erishgan pallasi haqida gap ketayotganini kitobxonga imlayotgandek tuyuladi. Shuningdek, asarda Moturidiy obrazini butun qirralari bilan ochishga, ham alloma ham inson sifatidagi qiyofasini gavdalandirishda Idris Shomiy, Xolid Xalaj, Vosiq La'liy kabi personajlar xarakterini ham mahorat bilan tasvirlagan.

"Salkam ikki quloch bo'y-basti, keng yag'rinlari tug'ma jangchi, atoyi polvon ekanligidan darak berib turgan Xolid Xalaj ibn Bo'ronbiy kursisiga omonatgina cho'kdi. Hokimlik nishonasi sifatida yoqut tosh qadalgan sallasini ensasi tomon surib hozirgina tugagan sershovqin ziyofat, g'ala-g'ovur, sha'niga betinim aytilgan maqtov-madhiyalar og'riq kiritgan boshini siladi. Tegrasiga horg'in ko'z tashladi" [4;22]. Zukko kitobxon Xolid Xalaj haqidagi ilk tasvirdanoq uning shon-shuhratga, maishatga o'ch odam emasligini payqaydi. Chunki odatda mayparastlikka mukkasidan ketgan amaldorlar bu kabi ko'ngilxushliklardan keyin mamnuniyatlik his qilishar edi. Ammo Xolid Xalaj maqtov va madhiyalar yog'dirilgan ziyofatdan keyin negadir o'zini yomon his qiladi: "Eshik-derazalariga harir, shoyi darpardalar tutilgan, peshtoqlari naqshinkor, Damashq xushbo'ylilari sepilgan keng-mo'l xosxona shu tobda tor va bo'g'iq tuyuldi. Ziyofat, tanishuv kutganidan ham a'lo o'tgan bo'lsa-da, negadir ko'ngli g'ash edi" [4;22]. Xolid Xalaj obrazi o'sib-rivojlanib boruvchi obraz sifatida tasvirlangan. Undagi jang-u jaddlarga, g'alaba nashidasiga ishtiyoq asta-sekinlik bilan kitobga muhabbatga aylanib boradiki bu ham muallif g'oyasining bir parchasidir. Xolid Xalajning qalbida ilm olishga mayl bo'lgan, lekin sipohiy bo'lib doimiy jang-u jadallarda yurishi bunga izn bermagan. Surayyoxonimning tashabbusi bilan u qo'liga kitob olib, ilmi bo'ladi. Hayot yo'lida uchragan turli qiyinchiliklarning taskinini aynan ziyo yo'lida topadi va Movarounnahrda shuhrat qozongan Abu Yusuf Muhammad Xolid Xalajiyga aylanadi.

Adabiyotshunos Q.Yo'ldoshev qayd qilganidek: "Yozuvchining ilk romanida ijtimoiy muammolar emas, alohida odamning kechinma-yu sizimlarini tasvirlash yetakchilik qiladi" [5;548]. Ilk romanidan boshlangan bu an'ana keying asarlarida ham mahurat ila davom ettiriladi. Muallif qahramonlariga ortiqcha ta'rif-u tavsif berib o'tirmaydi. Shunchaki ularni harakatga keltiradi, yoki kitobxon nigohini qahramon ichki dunyosiga qaratadi, ruhiy olami bilan tanishtiradi. Qayd qilinganidek, romanda inson sezimlari, kechinmalari talqini ustunlik qiladi. Ba'zi yozuvchilar o'z asarlarida voqeani samimiy, beozorgina qilib tasvirlaydi. Ba'zilari esa umuman boshqacha yo'lni tanlaydi. Bunda qandaydir g'amginlik, qahramonlar tiynatiga singdirilib yuborilibgina qolmay, asarning barcha hujayralari – komponentlarga o'z ta'sirini o'tkazadi. L.Bo'rixonda ikki holning o'zgacha shakl-u shamoyili – sintezlashgan qirrasini ko'rishimiz mumkin. Ba'zan kinoyaviy–piching xarakter tabiatini ochishga qaratilgan bo'lsa, ba'zi hollarda odamzot botiniy iztiroblariga, millat tabiatiga xos qadriyatlar xususida qayg'urayotganligini yuz ifodalaridagi tushkunlikka ishora qilish asosida talqin etilganligini kuzatish mumkin.

"Vosiqning boshiga to'qmoq tekkanday ko'z oldi jimirlab ketdi. Lekin sir boy bermaslikka urindi.

"Uzr, iddaingizni anglay bilmadim. Kim u Tusi?"

"Alar kaminaga ham chang solib ko'rdilar, va lek noumid bo'ldilar". Vosiqning ko'z oldida Muhammad tag'in tog'dek yuksalib, o'zini qum zarrasi kabi his etdi. Karaxt bir tarzda munosib so'z izladi" [4;33].

Vosiqning ruhiyatida kechayotgan g'alayonlar "boshiga to'qmoq tekkanday" iborasi bilan ochib beriladi. Boshiga to'qmoq tegish biror narsadan qattiq ta'sirlanish, hayratga tushish ma'nosini anglatadi. Vosiqning ikki og'iz so'zidanoq do'stining mo'taziliylar tuzog'iga tushganini anglagan Moturudiy o'zining farosati va zukkoligi bilan

do'stini yana bir bor hayratda qoldiradi. Shunchalik lol qoladiki, ko'z oldida "Muhammad tag'in tog'dek yuksalib, o'zini qum zarrasi kabi his etadi". Muallifning mahorati shundaki, asardagi har bitta so'zning, iboraning o'z badiiy vazifasi bor. Yo personajlar harakatini anglatishga yoki ruhiy dunyosini taftish qilishga xizmat qiladi. Ijodkor bitta so'zni ham isrof qilmaslikka intiladi. Shu orqali esa kitobxon bilan qahramon orasidagi masofani yanada yaqinlashtiradi. Kitobxonning qahramonni anglashi, u bilan birga nafas olishi uchun jimjimador, jilvali so'zlar bilan ular orasiga xitoy devori qo'ymaydi.

Insonning kamolot sari, mukammallik sari intilishi, go'zallikka oshnoligi yillar davomida takomillashib boradigan jarayon. Lekin badiiy asarda bu jarayonni uzoq cho'zib bo'lmaydi. Kamolot yo'lini qisqa va tig'iz tezlashtirilgan vaqtga sig'dirish yozuvchining mahorati. O'sha mezonni topolmagan yozuvchi muhim va mayda voqealar orasida o'ralashib qoladi. "Har bir ulkan ijodkor faoliyatida so'z, ifoda vositalari o'zining yangi-yangi qirralari va ma'no nozikliklarini topadi. Ayni paytda ijokorga xos individual jihatlar, did va so'z qo'llash me'yori, tildan foydalanish mahorati ro'y beradi. Ravshanki, ijodkorona dasxatga ega bo'lmagan yozuvchi haqiqiy san'atkor bo'la olmaydi, zotan, dasxatning yo'qligi orginal tasviriy vositalarning yo'qligini bildiradi" [6;253]. Tan olib aytish kerak, ommaning Moturidiy hayoti, u yashagan davr va unga zamondosh bo'lgan tarixiy shaxslar haqidagi tasavvurlari "Imom Moturidiy" romani vositasida shakllanib bormoqda. Sababi, mazkur romanga qadar o'zbek adabiyotida Moturidiy haqida, umuman, IX-X asrlardagi aqidaviy kurashlar haqida katta hajmli badiiy asar bo'lmagan. Luqmon Bo'rixonning bu romani alloma siymosini ommaga olib kirish, anglatish bilan birga, o'quvchini o'n asr naridagi tarixiy, siyosiy-ijtimoiy hayot bilan ham tanishtirgan.

"Badiiy asarda tasvirlangan obraz umumlashma natijasiga bo'lmay, ayni chog'da, aniqlashtirish, individuallashtirish mahsuli hamdir. Zotan, badiiy qahramon tom ma'noda individuallashtirilgan bo'lishi zarur. Chunki yozuvchi badiiy obrazni individual xususiyatlari bilan ko'rsatish orqali obrazga jonlilik, hayotiylik, tabiiylik baxsh etadi, emotsionalikka erishadi – o'quvchi hissiyotiga ta'sir qiladi, uni ishontiradi" [7;34]. Muallif Moturidiy obrazini bir vaqtning o'zida tipik va individual obraz sifatida gavalantira olgan. Chunki asarda Moturidiy o'z davrining qiyofasini, insonlarining tavrilarini aks ettiruvchi qahramon sifatida ham o'ziga xos sifatlarga ega bo'lgan alloma sifatida namoyon bo'ladi. "Tarixiy romanda muallif (asosan) bosh qahramon timsolida tarixiy shaxs konsepsiyasini ilgari suradi. Ya'ni ijodkor olamni bilish yo'lida o'z badiiy talqinidagi tarixiy shaxs ruhiyatini taftish qiladi, uning murakkab taqdiriga nazar soladi. Shu tarixiy shaxs vositasida zamon va makonni o'rganadi. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Demak, tarixiy asarni baholashda o'tmishning qay darajada haqqoniy jonlantirilgani emas, balki mavjud voqelik, tarixiy shaxs qay tarzda badiiy tafakkur qilingani hisobga olinadi" [8;24]. Shu ma'noda "Imom Moturidiy" romanining tahlilida ham Moturidiy obrazi misolida ko'rinadigan tarixiy shaxs konsepsiyasi e'tiborga olinishi zarur.

"Imom Moturidiy" romani o'zbek badiiy-estetik tafakkurida keskin ziddiyatlar kechayotgan bir paytda yaratildi. Gap shundaki roman janri talablarida eng birinchisi – roman tafakkuri jamiyat badiiy-estetik tafakkuri in'kosi ekanligidir. Ushbu holat "Imom Moturidiy" romanida ham zohir bo'lar ekan, aynan XI-X asrlardagi inson ongida kechayotgan evrilishlarni gavalantirishga urungan va buning uddasidan chiqqan deyishimiz mumkin. "Zero, turli mafkuralar zimdan kurashayotgan, har xil firqalar ko'paygan hozirgi davrda millatni, ayniqsa, yoshlarni tarbiyalashda, ularning ma'naviyatini o'stirishda, ezgulikka esh bo'lishida, noto'g'ri yo'llardan qaytarishda imom Moturidiyning ulug'vor g'oyalari, o'gitlari o'ta muhim ahamiyatga ega" [9]. Ne ajabki, hazrat ilgari surgan ta'limot, hayotiy-diniy tutum, falsafa bugun ham o'z kuchini, o'z dolzarbligini yo'qotgan emas. Shu bois ham Luqmon Bo'rixonning ushbu romani jamiyatda yuzaga kelgan ehtiyoj o'laroq maydonga keldi va davr talabiga mos, biz ko'pdan beri kutgan asar bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. <https://quronov.uz/sadullo-quronov-alisher-navoiy-romanida-tarixiy-shaxs-konsepsiyasi/>
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
3. I.G'ofurov. Ilohiyotshunos alloma siymosi- Toshkent, Adabiyot. 2022
4. Luqmon Bo'rixon. Imom Moturidiy. - Toshkent, Adabiyot. 2022
5. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. Adabiy o'ylar. –Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2006
6. To'rayev D. Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi. fil.fanlari.doktori.T.1994
7. Suvonov Z. Tog'ay Murod nasrida obrazlar poetikasi. Filol. fan. b-cha fals. d-ri. (PhD) ... dis. – Toshkent: 2019
8. Ziyodov Sh. Al Moturidiy hayoti va merosi. A.Qodiriy.T. 2000
9. <https://iaau.uz/oz/news/1649>

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Luqmon Bo'rixonning "Imom Moturidiy" romani tahlil qilinadi. Tarixiy shaxs obrazini yaratishda poetik vositalarning roli va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Moturidiy, tarixiylik, badiiylik, roman, mahorat, romannavis, peyzaj, portret.

Abstract. This article analyzes the novel "Imam Moturidi" by writer Lukman Borihan. The role and significance of poetic means in creating the image of a historical figure is revealed.

Key words: Moturidiy, historicity, artistry, novel, skill, novelist, landscape, portrait.

Абстрактный. В данной статье анализируется роман писателя Лукмана Борихана «Имам Мотуриди». Раскрыта роль и значение поэтических средств в создании образа исторической личности.

Ключевые слова: Мотуриди, историчность, художественность, роман, мастерство, прозаик, пейзаж, портрет.

Annotatsiya. Bul maqalada jaziwshi Luqman Burixanni "Imam Moturidiy" romani tallangan. Romanni poeziyalıq dünyası hám tariyiy shaxstın kórkem kórinisi arasındaǵı sáykeslik izertlengen.

Tayanish sózler: Moturidiy, tariyiyliq, kórkemlik, roman, sheberlik, roman jaziwshi, peyzaj, portret.

NATIONAL-CULTURAL PECULIARITIES OF PHRASEOLOGY WITH THE COMPONENT ORNITHONYM IN THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Iskenderova S. B., Kalimbetov B. I.
Karakalpak State University

Introduction. Phraseology plays a big role in the communicative approach to foreign language teaching. Studying the phraseology of a foreign language is one of the most difficult aspects of learning a foreign language. Understanding the image, which is the basis of phraseology, helps to increase the level of language proficiency and interest in the language itself. One of the tasks of modern linguistics is to study the cultural aspect of language. In this connection, the relevance of this work lies in the comparative analysis of phraseological units with the component of the ornithonym in the English and Karakalpak languages from the point of view of national-cultural specificity. For the first time, the phraseology of ornithonyms was studied at three levels of manifestation of their national specificity. The purpose of this article is to analyze the national peculiarities of phraseological units with an ornithonym component. To achieve this goal, it is necessary to solve such problems as: identifying universal and national features in phraseological units, determining the sources of the emergence of national and cultural specificity. Linguists have long been interested in the linguistic problems in the study of phraseology. Phraseologies were considered by scientists as a means of expressing the cumulative (accumulative) function of language. The national-cultural uniqueness of the phraseological units is an integral component of their meaning. Phraseologies appear in languages on the basis of a figurative representation of reality, connected with the historical and spiritual experience of the people.

"Phraseological composition is most suited for embodying the specifics of national culture by means of language, since the figurative basis of phraseologies displays the characterological features of the worldview, reflectively correlated by the speakers of the language with the peculiarities of the culture of their country" [8;24]. In the comparative study of PU, the understanding of national specificity leads to the understanding of the various aspects of the life of the people who speak this language, the definition of the common and distinctive features of the perception of the world. The study of national and cultural peculiarities of PU is of great importance for the study of a foreign language because it increases motivation for language acquisition, increases aesthetic and emotional reward.

The national-cultural specificity of PU can be manifested at three levels:

1) phraseologies reflect the national-cultural specificity in a complex way, with their idiomatic meanings (semantic level). As a result of the study of phraseologies with an ornithonym component in the English and Karakalpak languages, the following PU were found.

Júzin bayıwlı kórsin- God forbid, Lord forbid.

Qolna gárga tıshıw – getting money.

Shımshıq soysa da qassap soysın- leaving the work to its master [2;90].

Pigeon's milk – something that doesn't exist.

Stiffen (stone) the crows! – Damn it, there's nothing to say.

2) in the value of individual lexical components (component level). National culture is expressed in PUs dismembered, their component composition.

For example in the phraseology "**qolğa túsken qırğawılday**-like a captured pheasant" used a nationally-branded component pheasant.

PU "**shójeni gúzde sanaw**- count one's chickens (before they hatch)-There is still a lot to be done before the full success of. It's too early to settle down; It's a long way to the time when you can rest.

Component "eagle" in the English phraseology "**make the eagle scream**" -to make patriotic games, to celebrate the American way of life associated with the eagle depicted on the United States coat of arms.

In the English phraseology "**halcyon days**"- quiet, peaceful days, quiet time has a component "halcyon". There's an old English legend that says, "halcyon lays her eggs and hatches in a nest that floats on the ocean during the winter solstice, and during that time, for two weeks, the ocean becomes perfectly still"[4;624]. An interesting feature of some English phrases is the fact that they contain components of Scottish, Irish, Australian origin.

For example, PU "**jump at smth. Like a cock at a groser (groset)**" - to take with greed, to rush at something; to cling to something contains a component of Scottish origin "groser (groset)" - gooseberry.

There are phrases that have several national components. For example, in the composition of the PU "**qápestegi bódenedey tuwlaw**" about someone who suddenly found himself in an unpleasant, embarrassing, stupid situation, there are such components as "bódene" - "a species of pheasant family", as well as "qápes" - "cage".

In both languages you can find phraseologies with the same component of the ornithonym, in which the national-cultural aspect is prominent. There are components of an ornithonym that are present in the linguistic system of both languages. But for a number of historical, economic, or social reasons, they're contained or absent in the phraseology of the languages being compared. For example, in the Karakalpak language you can find phraseologies with the component "eagle":

"Ájeli jetken gárga búrkıt penen oynaydı" - "a crow whose death is near plays with an eagle" means do not take extreme risks when there is lots of danger [2;78].

“**Bürkittiñ sayrağanı ölgeni**” – “warble of an eagle indicates its death” is used to indicate that eagles never warble.

Eagles found in Karakalpakstan nest and live in the open landscapes of lowlands and high mountainous areas, which are less susceptible to change. It lives mainly in the mountains, in large parts of desert areas, in open plains and semi-open landscapes. Avoids areas of human habitation, does not like to be disturbed by humans. They are thought to be symbol of strength and power.

The presence in English of a fairly large number of phrases with the component "turkey" - turkey is due to the trading ties of the English with America, as well as the fact that this bird has become a main dish for the British and Americans at Christmas and Thanksgiving:

(as) red as a turkey-cock;

Like turkey voting for Christmas.

The practice of agriculture in both England and Karakalpakstan has led to the emergence of a large number of phraseological units, one of the components of which are the names of domestic birds: "tawıq", "ğaz", "qoraz", "chicken", "cock", "duck", "goose". For example:

Ayağı kúygen tawıqtay – hurrying;

Ğaz moyın – having a long neck like a neck of goose[1;76];

Cook one's (own) goose - making fun of yourself, falling victim to your own intrigues, digging your own grave;

Tame as a chicken - very submissive, humble;

Live like a fighting cock - to live life to the fullest, to succeed; to live without strain.

During the study, components of the ornithonym were discovered, which are found both in the Karakalpak language and in English. But different people perceive their image in a reinterpreted meaning differently.

A clay pigeon – a convenient target, easy prey;

Shoot at a pigeon and kill a crow – to disguise their true purpose.

For example, the English phraseology reflects the quality of a “cuckoo” as laying its eggs in the nest of another bird. **“A cuckoo in the nest”** is an unwelcome guest.

In English, the image of a rooster is associated with a bully, a bully, a recklessly brave person. For example:

The cock of the school - the most important troublemaker in the school, a troublemaker;

A fighting cock - a bully, a troublemaker [7;364].

3) in the prototypes of phraseology (extra-linguistic level). The national-cultural information is in the PU prototype. "National-cultural elements of the semantics of phraseological units can be manifested in the direct meaning of the aggregate word complex, which reflects the national-specific situation underlying the figurative meaning of phraseology".

In turn, A. Kunin speaks of the following sources of origin of the original English PU phraseologies based on English realities, associated with the names of writers, scientists, kings, astrology, caricatures that reflect the traditions and customs of the English people, taken from fairy tales and fables, PU of terminological origin. In the V.N. Telia, studying the problem of "external resources of cultural interpretation" of phraseological units, speaks of such sources as:

1) words and phrases that have symbolic meaning;

2) Christianity;

3) the intellectual heritage of the nation and humanity as a whole;

4) realities that are described in the dictionaries of the country [6;240].

As a result of the study, Karakalpak PU with an ornithonym component were found such as:

“Ğarğanı tuyağmday” – is used to indicate filth by comparing the dirt to crow’s foot [2;37].

“Izine qırğıyday túsiw” - to track someone continuously

“Awzi menen qus salıw” – means saying words that I can do lots of things but doing nothing in practice actually.

Appearance of the phraseology **talk turkey** - 1) to negotiate (initially. The Amer.) to speak directly, openly, sincerely connected to the story of the settler and the Indian. Once they were hunting together and they agreed that all the birds they killed would be shared equally. They got four turkeys and four crows. After splitting the birds in half, the settler decided to take the turkeys and the Indian the crows. The Indian objected: "Don't talk birds, let's talk turkey", meaning that we should stop cheating and only share turkeys.

English phraseology **“be no chicken”** - be not the first youth was created by J. Swiftly. PU **“a nest of singing birds”** - **“singing birds”** was used to designate the English lyric poets who wrote during the reign of Queen Elizabeth I [5;78].

The author of the English phraseology **“an albatross about one’s neck”** - the continuous mention of someone's guilt; “The Ancient Mariner tells” the story of a sailor who shoots an albatross and wreaks havoc on his ship, and as punishment he has to carry a dead albatross around his neck.

Shakespeare created the phraseology - **“know a hawk from a handsaw”**[9;47].

Conclusions

As a result of our research, we came to the conclusion that the semantics of phraseological units with an ornithonym component may include a national-cultural component, through which the national uniqueness of the two languages is transmitted. It should be noted that the absence or presence of the same component in the phraseologies of the comparison languages indicates that there is a relationship between the phraseology of this people and its cultural and historical

development. Phrases were discovered, the prototypes of which go back to ancient times, but the units themselves are still relevant today. They are living witnesses of the history of the people who speak this language.

Comparative analysis of the phraseological units of the Karakalpak and English languages allows us to establish where and to what extent the peculiarity of phraseologies is most clearly manifested. However, among the phraseologies studied, there is a large number of cross-cultural units, which speaks to the universality of human experience. Knowing extra-linguistic factors allows you to better understand the interlocutor or the text being read. We believe that the linguistics aspect should be taken into account in the teaching of foreign languages and teaching students to see more than just the literal meaning of a phrase. When studying a foreign language, acquaintance with the national-cultural peculiarities of phraseology helps to understand the imagery of phraseology, therefore, it contributes to better memorization of phraseology. Consideration of phraseology from the point of view of linguistics is interesting in general education, because the history of the emergence of phraseology in the language has a cognitive value.

REFERENCES

1. Қ. Пахратдинов, Қ. Бекниязов: Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. Нөкіс «Qaraqalpaqstan» 2018.
2. Марат Хожанов. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Монография. Нөкіс 2019.
3. Квеселевич Д. И. Современный русско-английский фразеологический словарь. М.: Астрель; АСТ, 2002. 624 с.
4. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1984. 942 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. М. – Дубна: Высш. шк.; Феникс, 1996. 381 с.
6. Литвинов П. П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. М.: Астрель; АСТ, 2007. 288 с.
7. Cambridge International Dictionary of Idioms. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 587 p.
8. Oxford idioms. Dictionary for learners of English. Oxford: Oxford University Press, 2006. 470 p.
9. Арсентьева Е. Ф. Русско-английский фразеологический словарь. Казань: Хэтер, 1999. 318 с.

Abstract. The article examines the national-cultural features of English and Karakalpak phraseological units with an ornithonym component. In the comparative study of phraseological units, the understanding of national specificity leads to the understanding of various aspects of the life of the people, the definition of the common and distinctive features of its perception of the world. Knowledge of the national specificity of phraseologies contributes to an adequate understanding of the meaning that was laid down in the statement.

Key words and phrases: national-cultural features; ornithonym; phraseological unit; perception of the world; idiomatic meaning.

В статье рассматриваются национально-культурные особенности английских и каракалпакских фразеологических единиц с компонентом орнитонимом. При сопоставительном изучении фразеологических единиц понимание национальной специфики ведет к пониманию разнообразных сторон жизни народа, определению общих и отличительных черт его восприятия мира. Знание национальной специфики фразеологизмов способствует адекватному пониманию смысла, который был заложен в высказывании.

Ключевые слова и фразы: национально-культурные особенности; орнитоним; фразеологическая единица; восприятие мира; идиоматическое значение.

Maqolada ornimonim komponentga ega bo'lgan ingliz va qoraqalpoq frazeologik birliklarining milliy-madaniy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Frazeologik birliklarni qiyosiy o'rganishda milliy xususiyatlarni tushunish xalq hayotining turli tomonlarini tushunishga, uning dunyoni qabul qilishining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga olib keladi. Frazeologizmlarning milliy xususiyatlarini bilish so'zning ma'nosini to'g'ri tushunishga yordam beradi.

Tayanch so'z va iboralar: milliy-madaniy xususiyatlar; ornimonim; frazeologik birlik; dunyoni idrok etish; idiomatik ma'no.

Maqalada ornimonim komponentke iye bo'lgan ingliz ham qaraqalpaq frazeologiyaliq birliklarini milliy-madaniy qasiyetleri kórip shig'íladi. Frazeologiyaliq birliklerdi salıstırıp úyreniwde milliy ayırıqshalıqlardı túsiniw xalıq turmısınıń túrli táreplerin túsiniwge, onıń dúnyanı qabıllawınıń ulıwma ham ayırıqsha qásiyetlerin aniqlawğa alıp keledi. Frazeologizmlerdiń milliy qásiyetlerin biliw sózdiń mánsin tuwrı túsiniwge járdem beredi.

Gilt sózler ham frazalar: milliy-madaniy ayırıqshalıqlar; ornimonim; frazeologiyaliq birlik; dúnyanı ańǵarıw; idiomatik máns.

«QOBLAN» DÁSTANÍ TILINDE DAWÍSLÍ FONEMALAR

Tańırbergenov J., Xojaniyazova M.

QMU docenti, PhD. QMU magistranti

«Qoblan» dástanı tilindegi segmentlik birliklerdiń ózgesheligin, yaǵnıy túbir morfemadaǵı fonemalar tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq-qısıq, tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha juwan (til artı) – (jıńışke, til ortası ham til aldı) bolıp, erinniń qatnası boyınsha eziwlik-erınlik bolıp jeke dawıslı fonema túrinde emes, al quramındaǵı dawıssızları menen qosa tutas buwın túrinde qarama-qarsı qoyıp úyrenemiz.

Biz maqalamızda «Qoblan» dástanı tiliniń fonetikalıq qurılısına ayırıqsha dıqqat qarattıq, sebebi ondaǵı dawıslı ham dawıssız seslerdiń ózgeshelikleri basqa qaraqalpaq xalıq dástanları tilinen ádewir ózgeshelenedi. Bul fonetikalıq ózgesheliklerdi úyreniw arqalı dástan tilin tereń túsiniwdi támiyinleymiz, qaraqalpaq tilindegi seslerdiń evolyuciyasını úyrenemiz, jáne de jazıp alınǵan dáwirindegi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerin anıqlaymız.

«Qoblan» dástanınıń tilinde jumsalǵan dawıslı sesler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi dawıslı seslerge óziniń fonetikalıq quramı, xızmeti ham sapası jaǵınan sáykes keledi. Dástan tilinde «a, á, e, i, o, ó, u, ú» fonemaları, yaǵnıy toǵız dawıslı fonema qollanılǵan.

Dawıslı sesler juwan hám jıńshke, til aldı, til ortası, til artı, ashıq, orta kóterińki, qısıq, erinlik, eziwlik dawıslırlarǵa klassifikaciyalanadı. Dástan tilindegi dawıslılar únesligi eki túrli baǵdarda erin únesligi hám tańlay únesligi túrinde ushırasadı. Sonıń menen birge, dawıslı seslerdiń anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarında qollanılıwında házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda birqansha ózgerislerdiń de bar ekenligin kóriw múmkin.

«A» foneması tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til artı, tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq, erinniń qatnası jaǵınan eziwlik, juwan dawıslı bolıp, bul fonema dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«A» foneması sózdiń basında tómendegidey mısallarda ushırasadı: Sózdiń basında: Aqshaxan menen bolar tay (401-bet). Aqırıp ayǵa shapshıǵan (402-bet). Aytıp awzın jıymay-aq (403-bet). Sózdiń ortasında: Porxanlar zikirin salıp (403-bet). Kelip jatqan qonaqqa (403-bet). Xattı jazıp Qaramanı qol qoyǵan (407-bet). Sózdiń aqırında: Qara qıpshaq qalaǵa (422-bet). Ha, xan aǵa, xan aǵa (434-bet). Qorqqanlar berer sadaqa (437-bet).

Mısallardan kórinip turǵanıday «a» foneması sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«Á» foneması til ortası, ashıq, eziwlik, jıńshke dawıslı bolıp, dástan tilinde ónimli jumsalǵan. «Á» foneması túrkiy tillerdiń ishinde túrk, túrkmen, azərbayjan, uyǵır, ózbek, qaraqalpaq, qazaq, noǵay, tatar, bashqurt tillerinde ónimli qollanılardı. Prof. N.A.Baskakov «Qaraqalpaq tili» miynetinde qaraqalpaq tilinde «á» foneması arab hám parsı tillerinen kirgen sózlerde qollanılauǵının kórsetedi. «Á» foneması qaraqalpaq tiliniń qubla-batıs dialektiń arqa-shıǵıs dialektinen ajratıp turatıǵın tiykarǵı belgilerdiń biri» dep kórsetedi [1,33]. Sońǵı waqıtlardaǵı eksperimental-fonetikalıq izertlewler qaraqalpaq tilinde «á» sesi fonema sıpatında qalıpleskenin dálilleydi [2]. Haqıyqatında da, dástan tilinde «á» foneması arab hám parsı sózlerinde kóp qollanılǵan, degen menen inlaut, auslaut poziciyalarında «á» foneması qosımталardıń jıńshke variantın jasawda ónimli qollanılardı.

Dástanda «á» foneması anlaut poziciyada tómendegishe qollanılǵan. Mısallar: Ámeldarın shaqırdı (407-bet). Áger birew bolsa tap ózi (406-bet). Áger alsań ayttırap, bir áyelli bolasań (406-bet). Áyeli joq jigitter (423-bet). Sóz ortasında: Xannan kelgen qálpeler (408-bet). Bizlerdey ǵarip-qáserge (409-bet). Altın kámar jarasadı belimde (410-bet). **Sóz aqırında:** Ózi usı halına júdá sher (415-bet).

«Á» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde birinshi buwında, al sózdiń úshinshi buwında hám auslaut poziciyada ushıraspaydı. Ilimpaz O.Bekbaulovtıń kórsetiwinshe «á» foneması qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde de sózdiń barlıq poziciyasında ushırasadı [3]. Prof. D.S.Nasırov ta bul fonema qubla dialektke arqa dialektke salıstırǵanda ónimli qollanılardı degen pikirdi bildiredi [4].

Solay etip, bul fonema qaraqalpaq tiline arab hám parsı tillerinen ózlesken sózlerdiń qurılısında birge kelip, sońǵı waqıtlarda qaraqalpaq tiliniń túpkilikli fonemaların birine aylanǵanın kóriw múmkin.

«E» foneması tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til aldı, erinniń qatnası boyınsha eziwlik, jıńshke dawıslı. Bul fonemanıń dástan tilinde anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarında ónimli qollanılǵanın kóremiz. «E» foneması anlaut poziciyada diftonglıq sıpat alıp «ye» birikpesi retinde qollanılardı. Anlaut poziciyada tómendegi mısallarda jumsalǵan. Mısallar: ... bir kún yatdı ertáń bilán ... (174-bet). Erin aldı awnadı (187-bet). Ekkisine teń turadı (195-bet). Sózdiń ortasında: Beli qayqı shor biye (174-bet). ... torucha atǵa jem berib (178-bet). ... hárqaysı sebeb tafib (178-bet). Sózdiń aqırında: Mendán wáde sorasın (184-bet). Aq cháshme degán cháshme bar (185-bet). Múche berib qaytmaqǵa (174-bet).

«O» foneması til aldı, erinlik, juwan, ashıq dawıslı. «O» foneması dástannıń tilinde sózdiń ekinshi buwında ǵana ushırasadı. Sózdiń anlaut poziciyasında qollanǵanda «ó» dawıslısı sıyaqlı «o» sesiniń aldında dawıssız «w» sesi qosılıp artikulyaciyaqlı jaqtan diftong túrinde aytıladı. Bul qubılıs házirgi qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń hám dialektleriniń xarakterli belgisi ekenligi alımlar tárepinen atap kórsetiledi [5]. Prof. N.A.Baskakov sózdiń basında «wó, wo, ye» ashıq diftongların diftonglasıw qubılısı qaraqalpaq tilin eski bulgar (házirgi chuvash), gagauz hám yaqut tilleri menen jaqınlastıratıǵının dálillep kórsetedi [6]. Prof. A.M.Sherbak qaraqalpaq tilinde anlaut poziciyada «o» fonemasınıń diftonglasıw qubılısın atap ótedi [7].

Eski túrkiy jazba esteliklerimiz bolǵan Orxon-Enisey, «Devanu luǵat-at turk» miynetlerinde de «o» foneması auslaut poziciyada qollanılmaǵan. Dástannıń tilinde «o» foneması anlaut poziciyada tómendegi mısallarda qollanılǵan: ...aylanıb qáhár salǵanda oqbanǵa sińib (185-bet). Oynatarlar sárbazlar (187-bet). Otuz qozı degániń (199-bet). Sózdiń ortasında: Er joluna kes bolur (174-bet). Qol uzatıń qaraqıbchaq Qoblanlı (181-bet). Abroylı etse yaratqan (184-bet).

Dástannıń tilinde «o» fonemasınıń sózdiń sońǵı orında qollanılıw jaǵdayları ushıraspaydı.

«Ó» foneması til ortası, erinlik, jıńshke, ashıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdiń basında hám ortasında qollanılǵan. Prof. A.M.Sherbak «ó» fonemasınıń da sóz basında diftonglasıwın kórsetedi [8]. «Ó» foneması dástanda anlaut poziciyada tómendegishe orınlarda ushırasadı. Mısallar: Óltúrúb ket qolunnan (175-bet). Ótib munnan baradı (176-bet). Qozǵalmaqdın bizǵa ólüm yaxshıraǵ (181-bet). Sózdiń ortasında: ... iyshan sahabası duagóy xojası (175-bet). Omırawdan kóbúk sachadı (176-bet). Uyquǵa kózún sachadı (176-bet).

Akad. A.Dáwletov «e, o, ó» fonemaların sózdiń basında diftonglasıwı haqqında birqansha eksperimental materiallar kórsetip: «... sonday-aq sóylew aǵzalarımızdıń háreketin baqlaw arqalı sózdiń basındaǵı ye, wo, wó (jazıwda e, o, ó) diftongların hár biri tolıq eki sestem y hám e, w hám o, w hám ó seslerinen turatıǵınlıǵın kórsetiwge boladı. Biraq ta olardı eki fonema dep tanıw ushın joqarıdaǵı fonetikalıq maǵlıwmatlar ele de jetkiliksiz. Bul máseleńi dúris sheshiw ushın tildiń fonemalıq sistemasınıń tereń tallap kóriw kerek» [9] dey otırıp qaraqalpaq tiliniń fonemalıq sisteması faktleri atalǵan diftonglardıń hár biriniń eki fonemanıń dizbeginen (y hám e, w hám o, w hám ó) turatıǵınlıǵın dálilleydi.

«U» foneması til artı, erinlik, juwan, qısıq bolıp, ol dástan tilinde sózdiń anlaut hám inlaut poziciyasında ónimli qollanılıp, auslaut poziciyada siyrek ushırasatúǵının kóremiz. Jazba esteliklerimiz bolǵan Orxon-Enisey jazıwlarında hám «Devanu luǵat-at turk» miynetinde «u» foneması sózdiń barlıq orınlarında ushırasadı. Dástan tildinde anlaut poziciyada «u» foneması tómendegishe jumsalǵan. Mısallar: ... subhan deb torucha atǵa dem urdı (185-bet). ... barıp urush salǵanmız (186-bet). ... lálalıy degán bir qalmaqqa uchraduq (186-bet). Sózdiń ortasında: Altun kásá gúlgún sharab qolumda (181-bet). Kimni suluw desán andın ziyada (182-bet). Qızıl quduqniń bashında (181-bet). Sózdiń aqırında: Qarshu kelǵan kiyiklár (178-bet). Achtarxanu tul teńiz (191-bet).

Prof. N.K.Dmitriev basqa túrkiy tillerine salıstırǵanda «qazaq, qaraqalpaq, noǵay tillerinde «u» foneması ashıq, júdá qısqa ayıladı» [10] degen pikir bildirgen.

«Ú» foneması til ortası, erinlik, jınıshke, qısıq dawıslı foneması «Qoblan» dástanınıń tilinde sózdiń birinshi, ekinshi buwınlarında jiyi qollanılǵan, al auslaut poziciyada ushıraspaydı.

Sózdiń basında: Ústi ústine dabil qaqdı (189-bet). Úydiń ichi keń bolǵan (190). Úchinchi choqbar urǵanda (193-bet). Sózdiń ortasında: Tebrángándin bizge ólúm yaxshıraǵ (181-bet). Sarıcha ayım bir tús kórúb (198-bet). Atlanmasań rza emásmen sútıme (198-bet).

«Í» foneması til artı, juwan, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol házirgi qaraqalpaq tilinde de, dialektlerde de [11], eski qaraqalpaq jazbaesteliklerinde de [12] sózdiń barlıq orınlarında ónimli qollanılǵan.

«Qoblan» dástanı tilinde «ı» foneması anlaut poziciyada: Dáh degándı ırǵıydı (176-bet). Ishqı súwret xosh mulayım (180-bet). Sózdiń ortasında: Qarasach anıq ketárin bilǵan soń (175-bet). ... qırqı birdáy arıslan (177-bet). Salqın menán jol júrdi (176-bet). Sózdiń aqırında: Altun jalatǵan kúdarı chaldı (175-bet). Sarı xoja piri bar (174-bet). ... balıqchıdan sıralǵı dedi (198-bet).

«I» foneması til ortası, jınıshke, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«I» foneması sózdiń basında: ...atlarına altunnan igár saldı (175-bet). On ekki imam tórt cháhriyar (176-bet). ol ichindá kim degáni bar erdi (177-bet). ...ashlıqniń inabatı bashına yetib (179-bet). Sózdiń ortasında: Qoblan minarnıń túbine súlúsatın tasladı (189-bet). Pir hávándár bolǵan soń (193-bet). Mihnetsiz tikán enmáydı (193-bet). Sózdiń aqırında: Túlki júrmás túnáydán (176-bet). Yeti kún tamam ayqasıb (196-bet). Shul sózime máni bergil qarrı pir (176-bet).

«I» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde (sińli, kómir, bilim, ini), qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde de (mási, bizler, ápkigán), eski qaraqalpaq tiliniń jazba esteliklerinde de (fáueski, hárkimlárdán, ilán) sózdiń barlıq poziciyalarında jiyi ushırasadı.

Juwmaqlap aytqanda, «Qoblan» dástanı tilindegi dawıslı fonemalardıń qollanılıwında birqansha ózgesheliklerdiń bar ekenligi seziledi. Dástannıń jazıp alıńǵan waqtındaǵı sóylew tiliniń fonetikalıq ózgeshelikleri menen házirgi ádebiy tilimizdiń fonetikalıq ózgeshelikleri salıstırılǵanda, dástan tilinde qońsılas ózbek, qazaq xalqı tilleriniń tásiiri anıqlandı. Dástan tiline usı baǵdarda analiz jasaw bizge folklorlıq shıǵarmalardıń ádebiy tilimizdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwındaǵı áhmiyetin anıqlaw imkaniyatın payda etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Москва. Т.2. 1952. С.33.
2. Даўлетов А. Вокализм каракалпакского языка. А.К.Д., Нукус. 1966
3. Бекбаулов. У Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. – АКД. – Нукус, 1966.
4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 309.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань, 1976., Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М, 1952. т II. – С.44-45.
7. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.153.
8. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.154.
9. Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999. – Б.103-104.
10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М-Л, 1948. – С.49
11. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань, 1976. – С. 310–321.
12. Хамидов Х. Каракалпак тили тарийхының очеркleri. – Нөкис, 1979. – Б. 219–221.

Резюме. Мақалда қарақалпақ қаһарманлық дәстаны «Qoblan» дәстанының фонетикалық өзгешелikleri үйренілген. Онда дәстан тилинің фонетикалық қурылымына айрықша диққат қаратылып, dawıslı fonemalardıń anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarda qollanılıwınıń házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda birqansha ózgeshelikleriniń bar ekenligi anıqlanǵan.

Резюме. Мақолда “Qo‘blan” qoraqalpoq qahramonlik dostonining fonetik xususiyatlari o‘rganilgan. Unda doston tilining fonetik qurilishiga alohida e‘tibor qaratilib, anlaut, inlaut, auslaut pozitsiyalarida jarangli fonemalarning mavjudligi hozirgi qoraqalpoq tili bilan qiyoslash mumkinligi anıqlanǵan.

Резюме. В данной статье изучаются фонетические особенности героического эпоса «Коблан». Там иное внимание было уделено фонетическому построению эпического языка и установлено, что наличие звонких фонем в позициях анлаут, инлаут, ауслаут сопоставимо с нынешним каракалпакским языком.

Summary. In this article, the phonetic features of the heroic epic "Koblan" are studied. There, a different attention was paid to the phonetic construction of the epic language, and it was determined that the presence of voiced phonemes in anlaut, inlaut, auslaut positions is comparable to the current Karakalpak language.

Tayanış sózler: fonetika, fonema, dawıslı fonema, juwan dawıslı fonema, jınıshke dawıslı fonema, ashıq dawıslı fonema, qısıq dawıslı fonema, til artı, til ortası, til aldı dawıslı fonema.

Tayanch soʻzlar: fonetika, fonema, unli fonema, mayin tovushli fonema, ingichka jarangli fonema, aniq jarangli fonema, qisqa tovushli fonema, til orqasi, til oʻrtasi, old jarangli fonema.

Ключевые слова: фонетика, фонема, звонкая фонема, мягкая звонкая фонема, тонкоголосая фонема, ясная звонкая фонема, короткая звонкая фонема, задняя часть языка, середина языка, передняя звонкая фонема.

Key words: sound, phoneme, voiced phoneme, soft voiced phoneme, thin voiced phoneme, clear voiced phoneme, short voiced phoneme, back of the tongue, middle of the tongue, frontal voiced phoneme.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.
ТЕХНИКА.

Abdullayev M. A. Qaraqalpaq xalqı ónermentshilik hám úy-jay qurılısı máseleleriniń izertleniwı	4
Елгондиев К.К. Построение решения квазилинейного связанного уравнения ван-дер поля-дюффинга	7
Xudaybergenov T. SH. Stirling's formula	9
Satniyazova I.Q., Seypullaev J.X. Sanniń pútin hám bólshek bólegi qatnasqan teńlemelerdi sheshiw usillari	18
Seidullaev A.K., Narbaeva L.R., Yusupov M.A., Maksatov S.M. Integral geometriya máselesiniń tuwrılar semeystvasındaǵı matematikalıq modeli	22
Nasurillaeva J. J. Tabiiy tosh materialların qurılıshda qo'llanish	25
Auezbaev R.M., Taxirjanov N.K., Abdireymov R.G. Órtke shıdamlı materiallardıń ekspluatacion qásiyetlerin joqarılátıw	27
Mamutova G.SH., Omarov T.M. Zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalar yordamida berishning pedagogik zarurati	28
Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D., Jamalov Q.N. Impulslıq tásirlerge iye differenciallıq teńlemeler ushın úsh tochkalı shegaralıq máselelerdi sheshiwdiń izbe-iz juwıqlasıwlar usılı	30
Курбанов Б.Т., Азизова Г., Садуллаев Ж., Утебаева Н. Ko'p o'lchamli kompleks fazoda puasson integral formulasi yadrosi haqida	35

ХИМИЯ.БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ.

Исмаилов О. Ю., Хурмаматов А.М., Шомансуров Ф.Ф., Сарсенбаев Н.Т. Сравнительный анализ эффективности перегонки нефтегазоконденсатной смеси в насадочно-клапанной и клапанной колоннах	40
Muzaffarova B. ., Tillayev S. U. Rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar: olinishi, fizik-kimyoviy va biologik xossalari	45
Ҳажибаев Қ.Ғ., Бердимбетова Г.Е., Сатимова М.Р., Жолдасбаев Б.А. Орол денгизи <i>artemia parthenogenetica</i> цистасининг озукавий кийматини қиёсий баҳолаш	48
Sapashov I.Ya. Polipropilen asosida depressor sopolimer prisadkalar sintezi texnologik tizimini ishlab chiqish	52
Турениязова Д.А. Исследование острой токсичности хлоргидрата о-метилбензоиламидо Лупинина	55

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Xalmuratov Q. J. Aral boyı xalqına aqaba suw hám ishimlik suwın jetkerip beriw máseleleri	58
Ibragimova Nilufar Ziyadullayevna. Chakana savdo korxonalarida xizmatlar sifatini baholash	63
Xaitov O. N. O'zbekiston respublikasi turizm sohasida innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari va usullari	66
Shixiyev R.M. Qishloq xo'jaligi yer resurslaridan samarali foydalanish usullari	70
Bahodirov Sh. B. Zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatini asosiy tamoyillari va vazifalari	72
Кусекеев Б. К. Қорақалпоғистон Республикаси туристик хизматлар бозорини ривожлантиришда маркетинг стратегияларидан фойдаланиш	76
Ismaylov K. S. Milliy hám xalıqaralıq standartlar tiykarında dúzilgen finanslıq esabatlardıń analizi	79
Ismailov T.K. Byudjet shólkemlerinde debitor hám kreditorlar esabınıń analizi	83
Zarikeyeva M. M. Xizmat ko'rsatish korxonalarida sifatni oshirishga uslubiy yondashuv tahlillari	86
Ismailov B. A. Qoraqalpogiston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi va yo'nalishlari	88
Utepbergenov A. O. Transport sohasida xizmatlar samaradorligini oshirishning istiqbolli yo'nalishlari	92
Karimova I. A. Raqobat faoliyati mazmuni va vositalari	94

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ПСИХОЛОГИЯ

Utemuratov B. K. Uhwma orta bilim beriw mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciyların qalıplestiriwde oyın metodlarınan paydalanıw	98
Тлеумуратова Н.М. Педагогик таълимда рефлексив ёндашувни амалга ошириш масалалари	101
Жалилов Э. Э. Талабаларни инновацион муҳандислик касбий фаолиятига тайёрлаш	104
Akimov N.T., Yeleusinov S.A, Sultamuratov Yu.B. Mektep oqıwshılarınıń háreket kónlikpelerin qalıplestiriw	

usillari	106
<i>Сейпуллаев Ж.Х., Арзиев А.Д., Насыров П.Б. Возможности организационных моделей педагогической практики для повышения успеваемости студентов</i>	108
Kazakov B. A., Allayarov I. K. Voleybol sportida taktikalar	112
Кунназаров А. М. Формирование здорового образа жизни у студента через физическую культуру и спорт	114
Djumaniyazov I. Tarixni o'qitish orqali talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish texnologiyasining ayirim masalalari	117
Utegenov J.J. , Turdimuratov J.A. Bilimlendiriw sisteması ortalıgında dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń dóretiwsılık tájiriybesin asırıw	118
Baltabaev J. O. Yoshlarni kasb tanlashga yo'llashda zamonaviy yondashuvlar	121
Nizamatdinova G.B., Srajatdinova F.T., Jollibekov B.R. Fizikani oqıtıwda jasalma intellekti qollanıw metodikasi	124
Razakova R. S. Psixologiya fanida qarish va keksalik muammosini o'rganishda asosiy nazariyalarning amaliy ahamiyati	126
Joldasbaeva R. , Djanxodjaev N., Djanxodjaev N. Kredit-modul tizimi va tizim asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash	128
Atamuratov R. K. Oliy ta'limda raqamli kompetensiyalarni baholash: yosh o'qituvchilar va talabalar tajribasi	130
Saypillayeva H. B. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida ixtisoslik modullari mazmunida integratsiyaning didaktik imkoniyatlari	134
Karlibayeva A. Y. Ingliz tilini o'qitish jarayonida o'rta maktab o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakillantirish.	136
Gulyamova A. O. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish asosida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash	138
Mardiyev O. B. Geoaxborot tizimlarini ta'limda qo'llash	141
Turmanov Q. A. Uzliksiz bilimlendiriw sistemasında aralıqtan oqıtıw sistemasınan paydalanıw imkoniyatlari.	143
Akimov N. T., Qazaqbaev A. M. Mektepke shekemgi jastagi balalarda koordinatsiyaliq qabiletlerdi aniqlaw usillari	146
Djumagulov Z. U. Texnologik ta'lim o'qituvchisini pedagogik faoliyatga tayyorlashda o'qitishning uzviyligi	148
Tursunbaev B. T. Tarjimada pragmatika tushunchasi, ularning o'zaro bog'liqligi	150
Sadikova A. B. akademiya liq liceylardiń qaraqalpaq toparlarında nemis tilin oqıtıwda qollanba hám bađdarlamalar	155
Kenesbayev A. Informatika fanidan o'quv-metodik ta'minotlarni yaratishda gamifikatsiyalardan foydalanish	158
Калилаев А. Ж. Мактабда физикани ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари	160
Kudenov T. M. Axborotlashgan ta'lim muhitida pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning nazariy asoslari	163
Kazakov A. R. Voleybolchi uchun musobaqa faoliyatida texnik tayyorgarlikning mohiyati	166
Isakova M. I. Bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usillari	167
Sagindikova N., Ismailova M. O. Bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga ta'siri va bunda oilaning ro'li	174
Baxrillayeva M. R. Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati	177
Abdiev B. T. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik jihatlari	179
Utebaeva A. Understanding modes of communication in language teaching	182
Dauletbaev O. U. Qaraqalpaqstan geografiyasın milliy bađdarlama tiykarında oqitiwdiń abzallıqlari	184
Saidova G. H. Akmeologik pozitsiya bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirish vositasi sifatida	186
Saidova G. H. 4K ta'limini joriy etish sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish	189

ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.
ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.

Reymbaev R.S., Maxammadiyarov R.I. Qoraqalpog'istonda ikkinchi jahon urushi yillarida kutubxonalar ishi faoliyati	193
Элмирзаев Ф. Й. “Ҳизбут таҳрир” ва радикаллашув: жараён, хусусиятлар ва қарши кураш йўллари	195
Sheripov U. A. Туямуйин сув омборининг қурилиши ва унинг Хоразм воҳасида мелиорация ишларининг ривожланишига таъсири.	199
Худжанова М.Ф. Материальное обеспечение и расхищение средств в детских домах узбекистана (1925-1991гг).	203
Jo'rayeva M.A. Arab mamlakatlari nomlarining etimologiyasi	205

Муратбаева А. Б. Қарақалпақстан корейслер ассоциациясы искерлиги хэм оның миллетлер аралық атыўлық қатнастарын беккемлеўдеги орны	208
Суюнов Б.А. Анализ цен на рынке жилой недвижимости города Самарканда	210
Masharipov X. M. Yoshlardavatanparvarliktuvg‘usini shakllantirish – kelajak va taraqqiyotning muhim omili	210
Қабулов Қ. П., Мингбаев Р. Х. Ўзбекистонда экологик толерантликни таъминлашнинг институционал тизими истиқболлари	215
Арипов А. С. Замонавий жамиятда коррупцияга қарши курашиш борасида амалга оширилаётган ислохотлар	217
Sharipov R. X. Jadid adabiyotida inson huquqlari masalalarining yoritilishi	221
Haydaraliyev Sh. Mintaqaviy hamkorlik va globallashuv	223
Реймова З.А., Курбанбаева А.У. Қарақалпақстан Республикасында конституциялық бақлаў институтының теориялық ҳуқықый мәселелери	225
Abdullayeva Z. B. Mustaqil o‘zbekistonda fuqarolik jamiyatining mafkuraviy asoslarini shakllantirish hamda rivojlantirish yo‘nalishlari	229
Yelmuratov I.G., Ilauatdinov R.K. Qaraqalpaqstanda arxeologiya mektebiniń qalıplesiwi hám rawajlanıwi tariyxinan	233
Abdullayev M. A. Qaraqalpaq xalqı ónermentshilik hám úy-jay qurılısı máseleleriniń izertleniwi	236
Туреева Г.А. Жилищно-коммунальное строительство в городе Нукусе на рубеже 70—80 годов XX века (по архивным данным)	239
Saurov R. R. Xorijiy davlatlarda demokratiya va demokratizm prinsipi (falsafiy -kratologik yondashuvlar)	243
Sultonov O. S. Ijtimoiy mas’uliyat tushunchasining ijtimoiy-tarixiy tahlili	245
Қытайбеков А. К. Қарақалпақстан хаўа транспорты екінши жер жүзлиқ урыс жылларында	248
Tleumuratova A. Mustaqillik yillaridagi berdaq nomidagi qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri	250
Mambetkarimov R. R. Jaslardi tárbialawda shańaraqtaǵı ádep-ikramlilıq máseleleri	253
Mambetnazarov M. K. Ájiniyaz qosıqlarında jámiyette insannıń ózin tutıw máseleleriniń sáwleleniwi	256
Tleumuratov M. B., Bayjanova R. T. Isbilermenlik iskerliginde básekinin ornı hám áhmiyeti	258
Biymbetov J. K. Informaciya qáwipsizliginiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı filosofiyalıq analizdin obykti sıpatında	260
Бердимуратова А.К., Султанов А.С. Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари	262
Жумамуратова М. Туўылған жер қәдирияты хэм тарийхый сана үйлесими (Т. Жумамуратовтың Арал ҳаққындағы мақалалары мысалында)	266
Нуржанов С.У., Кудияров А.Р., Зарипбаев У.О. Мырзагул Мусаевич Бабаев: Жизненный путь и реабилитация	269

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Нзанова С., Алламбергенова И. Эжинияз шығармаларында топонимлердің қолланылыўы	272
Турсынбаев И. Тилеўберген жумамуратовтың балаларға арналған поэмаларында аллегориялық образлар	275
Қабулова М. Т. Саўашта хэм мийнетте»топламында жаўынгерлик ерликлердің сүүретлениўи	277
Дусимбетова Н. Б. Bo‘lajak jurnalistlarda nutq ifodaliligini ta‘minlash ko‘nikmalari	279
Mambetkarimov D. Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodini o‘qitish usullari	283
Ким Т. С. Грамматические средства манипулирования в текстах корейского новостного дискурса	285
Dosjanova G. Til biliminde tekst túsiniǵı hám onıń izertleniwi	288
Каримова Н. Э., Мирзабеков Х. У. Арабские страны персидского залива во внешней политике Великобритании	291
Aliboyeva N. A. The problems of translation of occasionalisms in literary texts	293
Dilanov B. Ájiniyaz shayır shıǵarmalarındaǵı ayırım arab sózleriniń mánileri haqqında	295
Allamuratov N. Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde qospa sózlerdin stillik qollanılıw ózgeshelikleri	298
To‘libayeva G. O‘zbek va qoraqalpoq she‘riyatida mushtarak obrazlar	300
Tajibayeva L.F. Mumtoz adabiyot an‘analari va yangi o‘zbek she‘riyati	303
Sadullayeva M. Tush-hikoyalarda badiiy psixologizmning ahamiyati	307
Babadjanov F. Q. O‘zbek hujjatchiligi bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar sharhi	310
Dustkarayeva S. N. Nasriy bayon hikmatlari (alisher navoiy g‘azallari misolida)	312
Allaniyazova Sh. Gáptin birgelkili aǵzalarinın kórkem shıǵarmalarda stillik qollanılıwı	314
Axmedova D. R. Fors tilida o‘rin holining struktur tahlili	317
Bobojanov A. “Imom Moturidiy” romanida tarixiy shaxs konsepsiyasi	320

Iskenderova S. B., Kalimbetov B. I. National-cultural peculiarities of phraseology with the component ornithonym in the english and karakalpak languages	323
Tańirbergenov J., Xojaniyazova M. «Qoblan» dástanı tilinde dawıslı fonemalar	325